

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

Q. USMONOV, M. SODIQOV, S. BURXONOVA

O'ZBEKISTON TARIXI

**Oliy o'quv yurtlari barcha bakalavr yo'nalishlari
uchun (tarix yo'nalishidan tashqari)**

DARSLIK

TOSHKENT – 2005

Q.Usmonov, M.Sodiqov, S.Burxonova

O'zbekiston tarixi. Darslik.

-T.: _____, 2005, 478 bet.

Darslikda Vatanimizning qadim zamonlardan to hozirgi davrgacha o'tgan bir necha ming yillik tarixi Oliy o'quv yurtlari uchun tavsiya etilgan «O'zbekiston tarixi» o'quv dasturi talablari doirasida yoritilgan.

Darslik Oliy o'quv yurtlari barcha bakalavr yo'nalishlari (tarix yo'nalishidan tashqari) talabalariga mo'ljallangan. Shuningdek, mazkur darslik Vatanimiz tarixini o'rganishga qiziquvchi kitobxonlarga ham ko'maklashadi, albatta.

Mualliflar jamoasi rahbari va mas'ul

muharrir: t.f.d., prof. Q.Usmonov

Taqrizchilar: t.f.d., prof. M.Ishoqov

t.f.d., H.M.Bobobekov

t.f.d., prof. A.Jo'raqulov

KIRISH

XXI asr bo'sag'asida jonajon Vatanimiz tarixida buyuk voqea - qadimiy O'zbekistonning eng yangi tarixini boshlab bergan voqea sodir bo'ldi. 1991 yil 31 avgust kuni bo'lgan Respublika Oliy Kengashining navbatdan tashqari oltinchi sessiyasida o'zbek xalqining xohish-irodasi bilan O'zbekistonning davlat mustaqilligi, ozod va suveren davlat - O'zbekiston Respublikasi tashkil etilganligi e'lon qilindi. 1 sentyabr O'zbekiston Respublikasining mustaqillik kuni deb belgilandi. Xalqimizning asriy orzu-umidlari ushaldi, muqaddas maqsadi ro'yobga chiqdi, siyosiy mutelik va asoratdan qutildi. Dunyo XX asr so'nggi xaritasida yana bir mustaqil, ozod, suveren davlat - O'zbekiston Respublikasi paydo bo'ldi.

O'zbekistonning davlat mustaqilligi xalqimizning uzoq yillar davomida olib borgan og'ir va mashaqqatli kurashining qonuniy natijasidir. Vatanimiz tarixi mustaqillik xalqimizga nihoyatda qimmatga tushganidan, bu yo'lda katta qurbonlar berilganligidan guvohlik beradi. Endilikda xalqimizning o'z taqdiri o'z qo'lida, o'z mamlakatining mustaqilligini mustahkamlash yo'lida astoydil mehnat qilmoqda.

O'zbekiston fuqarolari, xususan, yoshlar qalbiga milliy istiqlol g'oyasini singdirish, ularda mafkuraviy immunitetni shakllantirishda «O'zbekiston tarixi» fanining o'rni, imkoniyatlari katta. Shu boisdan Respublika oliy o'quv yurtlarining bakalavriat bosqichida «O'zbekiston tarixi» fanini o'qitish asosiy fanlar qatorida turadi.

Qo'lingizdagi darslik O'zbekiston tarixining eng qadimgi zamonlardan to hozirgi kungacha bo'lgan davrida sodir bo'lgan tarixiy voqealarni tahlil qilishga, ularning sabablari va mohiyatini, ichki va tashqi omillarini yoritishga bag'ishlangan. Darslik mazmunan Prezident Islom Karimovning 1998 yil 26 iyun kuni bir guruh tarixchi olimlar bilan bo'lgan suhbatida ilgari surilgan nazariy, kontseptual-metodologik tavsiyalari ruhi bilan sug'orilgan. Uni tayyorlashda Yurtboshimiz Islom Karimovning «Tarixga murojaat qilar ekanmiz, bu xalq xotirasi ekanligini nazarda tutishimiz kerak. Xotirasiz barkamol kishi bo'lmaganidek, o'z tarixini bilmagan xalqning kelajagi ham bo'lmaydi», - degan so'zlari metodologik asos bo'lib xizmat qildi.

Darslikda O'zbekiston tarixi fani predmeti, uni o'rganishning nazariy-metodologik tamoyillari, manbalari va ahamiyati yoritilgan. O'zbekiston insoniyat tsivilizatsiyasining qadimgi o'choqlaridan biri ekanligi, o'zbek davlatchiligining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari, o'zbek xalqining shakllanish jarayoni kabi dolzarb masalalarni yangi manbalar, mustaqillik yillarida nashr etilgan ilmiy asarlar asosida ochib berishga alohida e'tibor qaratilgan.

«Avesto» qadimgi tariximizni o'rganishda muhim tarixiy manba ekanligi, Buyuk ipak yo'lining shakllanishi va rivojlanishi, Vatanimiz hududidan o'tgan bu yo'lining ming yillar davomida Sharq va G'arbni savdo-iqtisodiy, siyosiy, diplomatik va madaniy jihatdan bog'lashdagi ahamiyati yoritilgan. Vatanimizning o'rta asrlar davridagi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayoti, uyg'onish davridagi ilm-fan va madaniyat ravnaqi tahlil etilgan.

Darslikda Amir Temur davrida o'zbek davlatchiligining yuksalishi, Amir Temurning buyuk davlat arbobi va mashhur sarkarda sifatidagi xizmatlari, Vatanimiz va jahon xalqlari tarixida tutgan o'rni va roli asoslab berilgan.

Darslikda Turkistonning uch xonlikka bo'linib ketishi, ular o'rtasidagi o'zaro kurash, harbiy to'qnashuvlar oqibatida Turkistonning yuksalish darajasidan tushib ketishi, jahon taraqqiyotidan orqada qolishi, Turkistonning chor Rossiyasi tomonidan bosib olinishi, uning Vatanimizda yuritgan mustamlakachilik siyosatining asl mohiyati, ajdodlarimizning mustamlakachilarga qarshi milliy ozodlik uchun kurash tarixi, jadidchilik harakati, uning atoqli rahnomalari faoliyati yoritilgan.

Turkistonda mustabid sovet hokimiyatining o'rnatilishi, uning O'zbekistonda yuritgan milliy, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-madaniy siyosatining mustamlakachilik mohiyati, SSSRning tanazzulga yuz tutishi va parchalanishi ochib berilgan.

Darslikda Vatanimizning milliy istiqlol davri tarixini yoritishga kengroq o'rin berilgan. O'zbekistonda demokratik huquqiy davlat qurish, ochiq fuqarolik jamiyatini shakllantirish, tartibga solinadigan va ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini yaratishga qaratilgan taraqqiyotning «O'zbek modeli», uning mazmun-mohiyati ochib berilgan. Mustaqillik yillarida amalga oshirilayotgan keng qamrovli siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy islohotlar, ularning natijalari dalillar asosida yoritilgan. Mamlakatimizda ko'p ukladli iqtisodiyot va mulkdorlar tabaqasining shakllanishi, yuksak texnologiyalar asosida bunyod etilgan yangi zamonaviy korxonalar va ularning faoliyati, ma'naviy-madaniy sohadagi yutuqlar tahlil etilgan.

O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi, dunyodagi yirik, rivojlangan mamlakatlar bilan o'zaro manfaatli siyosiy-diplomatik, iqtisodiy, madaniy aloqalari yoritilgan. O'zbekiston tarixan qisqa muddatda jahon hamjamiyatida munosib o'rin egalladi, global masalalarda o'zining mustaqil ovozigacha ega bo'lgan davlat darajasiga ko'tarildi.

Mazkur darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi hamda o'quv dasturlari, darsliklar va o'quv qo'llanmalarini qayta ko'rib chiqish va yangilarini yaratish bo'yicha Respublika muovfiqlashtirish komissiyasi tomonidan tasdiqlangan «O'zbekiston tarixi» o'quv dasturi asosida tayyorlandi. Har bobga doir tayanch so'z va iboralar, nazorat va mulohaza uchun savollar, muhim voqealar solnomasi berilgan.

Mazkur darslik bo'yicha o'z fikr-mulohazalarini bildirgan tarixchi olimlar va hamkasblarimizga minnatdorchilik bildiramiz.

O'ZBEKISTON TARIXINING PREDMETI, UNI O'LANISHNING METODOLOGIK TAMOYILLARI, MANBALARI VA AHAMIYATI.

Tayanch so'z va iboralar: Tarix fani predmeti. Metodologik tamoyillar. Dialektik metod. Ilmiylik. Xolislik. Tarixiylik. Ijtimoiy yondashuv. Vorisiylik. Milliy istiqloq g'oyasi. Vatan tarixini davrlashtirish. Moddiy manbalar. Yozma manbalar. Tarixiy xotira. Vatan tarixini o'rganishning ahamiyati.

1. O'zbekiston tarixining predmeti.

Tarix – arabcha so'z bo'lib, o'tmish «o'tgan voqealar haqida aniq hikoya qilish», ma'nolarini anglatadi. Tarix butun insoniyatning uzoq o'tmishdan to hozirgi kunlargacha bosib o'tgan hayotiy yo'lini, avloddan avlodga meros qoluvchi, doimo rivojlanib, boyib boruvchi, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy, madaniy, davlat qurilishi sohalaridagi tajribalarini, xalqlarni etaklagan tarixiy shaxslar faoliyatini tartibga solingan holda o'rganuvchi, tasvirlovchi fandır.

«Tarix millatlarning o'tmishi, taraqqiyoti hamda tanazzulining sabablarini o'rganaturg'on ilmdir».

Abdurauf Fitrat

Tarixni o'rganish, bilish – bu kishilik jamiyatining rivojlanish qonuniyatlarining taraqqiyotning mavjud bosqichidan yangi bosqichiga o'tish jarayonini, insonlarning inqirozli, turg'unlik holatiga tushish sabablari va bu holatdan chiqish yo'lidagi tajribalarini, har bir zarrasi qimmatga tushgan o'tmish sabog'ini umumlashtirish, tushunib etish, anglab olish demakdir. Tarix fani tarixiy jarayonning qonuniyatlari va tendentsiyalarini tushunib etishga, hozirgi zamoni to'g'ri anglab olishga, kelajakni asosli ravishda ko'ra bilishga ko'maklashuvchi ilmdir.

Tarix ko'p qirrali, keng qamrovli fan bo'lib, uni alohida mamlakatlar va xalqlar tarixi, mintaqalar tarixi, jahon tarixi kabilarga bo'lib o'rganish ham mumkin.

Har qaysi mamlakat, har bir xalq o'zining uzoq va betakror tarixiga ega bo'lganidek, O'zbekistonning, o'zbek xalqining tarixi ham boy va sermazmundir. Qadim zamonlardayoq Turon, Turkiston deb e'tirof etilgan ona Vatanimiz turli tarixiy yozma va arxeologik manbalarga ko'ra Xitoy, Hindiston, Eron, Misr, Rim kabi qadimiy va buyuk mamlakatlar qatori dunyoda mashhurdir. Vatanimiz jahon tarixining turli xalqlar, tsivilizatsiyalar tutashgan eng qaynoq chorrahalaridan biri sifatida butun insoniyat tarixining borishiga ma'lum darajada ta'sir etib bordi. Shu bilan birga ajdodlarimiz hayotiga boshqa xalqlar, tsivilizatsiyalarning ham ta'siri bo'ldi. Ming yillar davomida o'zbek xalqining fors, hind, yunon, arab, rus va boshqa xalqlar bilan ma'lum darajada aralashchuvi

sodir bo'lgan, ularning madaniyati, fani, san'ati va umuman turmush tarzi bir-biridan bahra olgan, mushtaraklashgan.

O'zbekiston xalqining boy va qadimiy davlatchilik tajribasi bor. Hozirgi O'zbekiston hududida dastlabki mustaqil davlat tuzilmalari miloddan avvalgi birinchi ming yillik boshlaridayoq paydo bo'lib, qariyb 3000 yil davomida takomillashib borgani va dunyo davlatchiligi rivojida eng yuksak darajaga ko'tarilgani jahonga ma'lum.

Vatanimiz tarixi o'zbek xalqining jahon tarixi va madaniyati xazinasiga ulkan hissa qo'shganligidan guvohlik beradi. Buyuk bobolarimiz – Muhammad Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Farobiy, Ahmad al-Farg'oniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Muhammad inb Ismoil al-Buxoriy, Abu Iso at-Termiziy, Bahouddin Naqshband, Ahmad Yassaviy, AmirTemur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur va boshqa yuzlab allomalarimiz bilan nafaqat o'zbeklar, balki butun turk dunyosi, qolaversa, butun er yuzi xalqlari faxrlanadilar.

Ajdodlarimiz barpo etgan Samarqand, Buxoro, Xiva kabi ko'hna shaharlar bugungi kunda jahon miqyosidagi ziyoratgohga aylangan. O'zbekistonga tashrif buyurayotgan xorijiy davlat va jamoat arboblari, ziyoratchilar bu shaharlarni, ulardagi ajoyib tarixiy, milliy me'morchilik majmualari va yodgorliklarni ko'rib, ularda mujassamlashgan xalq ustalarining iste'dodi va yuksak badiiy mahoratiga qoyil qolib, ularga tahsinlar o'qimoqdalar. Muqaddas erimiz orqali o'tgan Buyuk ipak yo'li Osiyo va Evropadagi xalqlar va mamlakatlarni bir-biriga bog'lab turgan, xalqaro hamkorlikka xizmat qilgan.

O'zbekiston tarixi fanining predmeti xalqimizning eng qadimgi zamonlardan to hozirgi kunlarga bosib o'tgan uzoq va murakkab tarixiy yo'lini, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ma'naviy hayotini holisona o'rganishdan, tushuntirishdan iboratdir.

O'zbekiston tarixi fani ajdodlarimiz hayoti bilan bog'liq holda sodir bo'lgan voqealar rivojining ichki mantiqini, sabablari va oqibatlarini, asrlar davomida to'plangan amaliy tajriba va saboqlarni o'rgatadi.

Vatanimiz tarixi o'zbeklarning xalq, millat bo'lib shakllanish jarayonini, ajdodlarimiz qoldirgan boy ma'naviy merosni, davlatlarning tashkil topishi va ularning ichki va tashqi siyosatini o'rgatadi.

O'zbekiston tarixi fani xalqimizning mustaqil taraqqiyot yo'liga kirishi, mustaqillik yillarida milliy huquqiy davlatchilik qurilishi, demokratik fuqarolik jamiyatni shakllantirish, erkin bozor iqtisodiyotini yaratish, jahon hamjamiyatiga integratsiyalashish jabhalaridagi faoliyatini o'rgatadi.

O'zbekiston tarixi fani xalqimiz tarixini haqqoniy tasvirlovchi, aks ettiruvchi ko'zgu, ijtimoiy, siyosiy, tarbiyaviy, ma'naviy saboqlar majmuasidir.

O'zbekiston tarixi fani boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan bog'liq holda o'rganiladi. Insoniyat hayotining ma'no-mazmuni va jamiyat taraqqiyotining umumiy qonuniyatlari haqida fikr yuritganda falsafa, davlat qurilishi va jamiyatni boshqarish masalalarida Politologiya, iqtisodiy hayotni yoritishda Iqtisodiyot nazariyasi, xalqning turmush tarzi, tili va milliy mentalitetini tasvirlashda etnografiya, o'zbek tili va adabiyoti, dinshunoslik fanlari yutuqlaridan foydalaniladi. Tarixshunoslik, manbashunoslik, arxeologiya, arxivshunoslik kabi maxsus fanlar tarix falsafasini chuqur anglab etishga ko'maklashadi.

2. Tarixni o'rganishning nazariy-metodologik tamoyillari va manbalari.

Tarixiy voqealarni o'rganishda to'g'ri ilmiy-nazariy, metodologik asoslarga tayanishning ahamiyati juda katta. Sovetlar hukmronligi davrida tarixiy tadqiqotlar, uni o'qitish va o'rganish ishlari markscha-lenincha metodologiyaga bo'ysundirildi. Har qanday voqeani yoritishga sinfiylik, partiyaviylik, kommunistik mafkuraviylik nuqtai nazarlaridan yondashildi. Mamlakat, butun bir xalq tarixi ikkiga-ekspluatator va ekspluatatsiya qilinuvchilar, quldorlar va qullar, feodallar va qaram dehqonlar, burjuaziya va yollanma ishchilar, boylar va kambag'allar, mulkdorlar va yo'qsillar tarixiga bo'lindi. Boylar va mulkdorlar, ular orasidan chiqqan beklar, amirlar, xonlar, davlat arboblari ommaga qarshi reaksion siyosat yurituvchi ekspluatatorlar guruhi deb qaraldi, qoralandi, nomlari badnom qilindi. Tarixiy voqea va hodisalar kambag'allarni va yo'qsillarni himoya qilgan, sinfiy cheklangan tarzda yoritildi.

Din, diniy qadriyatlar qoralandi, insonlarning e'tiqodlariga bepisand qaraldi. Ming yillar davomida ajdodlarimiz orasidan etishib chiqqan mashhur allomalar ikkiga - materialistlar va idealistlarga bo'lindi. Buyuk olimlar, allomalar, ma'rifatparvar shoiru ulamolar, yozuvchilarga u yoki bu dinga e'tiqod qilganlari, asarlarida olloh, payg'ambarlar nomini tilga olgan, ishonch bildirganlari uchun idealist – noilmiy degan tamg'a yopishtirildi, ularning ijodiy faoliyatini o'rganish chegaralandi, asarlari xalqdan yashirildi, yo'qotib yuborildi. Oqibatda ko'pgina tarixiy voqealar soxtalashtirildi, ma'naviy merosimiz, milliy qadriyatlarimiz kamsitildi. Yosh avlodga ularni xurofat, eskilik sarqitlari deb o'rgatildi. Tarix faqat jangu jadal, urushlardan iborat jarayon sifatida tasvirlandi.

Xalqimiz tarixining bu qadar soxtalashtirilishiga faqat marksistik metodologiyaning yaroqsizligi aybdor deyish kifoya qilmaydi, albatta. Tarixni soxtalashtirishda, xalqni o'z tarixiy xotirasidan judo qilishda, Turkistonning o'tmishini kamsitishda mamlakatda hukmron bo'lgan totalitar tuzumning salbiy

roli katta bo'ldi. Tarix fani totalitar tuzum xizmatkoriga, tashviqotchisiga, kommunistik mafkura dumiga aylantirilgan edi.

Insoniyat tarixini, tarixiy voqea, hodisalarni to'g'ri yoritish va o'rganish uchun bir qator muhim nazariy-metodologik tamoyillarga tayanmoq zarur.

Bilish nazariyasining dialektik metodi ana shunday tamoyillardan biridir. Dialektika olam yagona va yaxlit, unda sodir bo'ladigan hodisalar, voqealar umumiy va o'zaro bog'lanishda, uzluksiz harakatda, ziddiyatli taraqqiyotda bo'ladi, deb ta'lim beradi. Dialektika juda uzoq tarixga ega, uning bilish nazariyasi sifatida shakllanishi va rivojlanishida Geraklit, Aristotel, Xorazmiy, Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Spinoza, Gegel, Gertsen va boshqa olim va ma'rifatparvarlarning xizmati kattadir. Ular moddiy va ma'naviy dunyoni uzviy bog'liq jarayon shaklida, ya'ni ularni uzluksiz harakat qilib, o'zgarib, taraqqiy qilib turadigan holda, taraqqiyotni ichki bog'lanishda olib o'rganish qoidalarini yaratdilar.

Dialektik metodologiya har qanday mamlakat tarixini, shu jumladan, O'zbekiston tarixini jahon xalqlari tarixi bilan bog'liq holda o'rganishni taqazo etadi. Negaki, har bir xalq tarixida milliylik, o'ziga xos betakror xususiyatlari bilan birga jahon tarixi, butun insoniyat taraqqiyoti bilan umumiy bog'lanishdadir.

Darhaqiqat, O'zbekiston tarixi, avvalo, Markaziy Osiyo mamlakatlari tarixi bilan, qolaversa, butun jahon xalqlari tarixi bilan chambarchas bog'langan. Qadim zamonlardan buyon Vatanimiz Markaziy Osiyo mintaqasidagi ko'pgina davlatlar bilan yagona iqtisodiy va madaniy makonda bo'lib kelgan. Bu katta hududda yashovchi urug', qabila, qavm, elatlar etnik jihatdan doimo o'zaro ta'sirda va aloqada bo'lganlar, qo'shilish jarayonini boshidan kechirganlar, ularning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy hayoti bir-birlari bilan uzviy bog'liq o'tgan. Shu sababdan O'zbekiston tarixini qo'shni mamlakatlar tarixi bilan bog'liq holda, bir xalqni ikkinchi bir xalqqa qarama-qarshi qo'ymagan holda o'rganish taqazo etiladi. Qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman, tojik, fors, afg'on, hind, arab va boshqa xalqlar, mamlakatlar tarixini qanchalik yaxshi bilsak, O'zbekiston xalqlari tarixini shunchalik chuqur, har tomonlama o'rganishga imkon yaratadi, ko'maklashadi.

Tarixiy voqea, hodisalarni o'rganish, tahlil qilish va yoritishda ularga xolisona, haqqoniy, ilmiy yondashuv muhim metodologik tamoyillardir.

Xolislik, ilmiylik qoidasi tarixiy voqea, hodisalarni o'rganayotganda ular bilan bog'liq bo'lgan barcha faktlarning hech bir istisnosiz butun majmuini birga olib tekshirishni, aniq, haqqoniy dalillarga asoslanishni talab qiladi. Tarixiy hodisalarni bir butun holda, o'zaro aloqada va munosabatda deb o'rganish darkor. Oldindan to'qilgan bir g'oyani, uydirmani oqlash lozim bo'lsa faktlar silsilasidan faqat ayrimlarini, mos keladiganlarinigina tanlab olish «tajribasi» sir emas, albatta. Bunday yo'l bilan chiqarilgan xulosa yoki baho xolisona, haqqoniy bo'lmay, u bir tomonlamalikka olib keladi.

Mustaqillik tarixni xolisona yoritish imkoniyatini yaratdi. «O'zbek olimlarining kuch g'ayratlari bilan tariximizning ko'pdan ko'p g'oyat muhim sahifalari, eng avvalo, Temuriylar davri, 19-asr oxiri, 20-asr boshlari tarixi yangidan kashf etildi. Shuni esda tutish muhimki, o'tmishimizni «oqlash» vazifasi umuman olganda bajarib bo'lindi, hozir esa asosiy vazifa, tarixiy tahlilni ilmiy jihatdan holisona va halol amalga oshirishdan iboratdir»¹.

Tarixni o'rganishda tarixiylik tamoyili muhim ahamiyatga ega. Tarixiylik qoidasi voqea, hodisalarni o'z davrining aniq tarixiy sharoitidan, o'sha davr muhitidan, tarixiy rivojlanish jarayonidan kelib chiqqan holda o'rganishni taqozo etadi. Har bir voqea, hodisani boshqa voqealar, hodisalar bilan bog'lab o'rgangandagina mazkur voqea hodisaning umumiy tarixiy jarayondagi o'rnini to'g'ri aniqlash, belgilash mumkin bo'ladi. Har bir voqea, hodisaga umumiy tarixiy jarayonning bir qismi, bo'lagi deb qaramoq zarur.

Har bir hodisa, jarayon qanday tarixiy muhitda, nima uchun aynan shu paytda, shu shaklda sodir bo'lganligini, bu hodisa o'z taraqqiyotida qanday asosiy bosqichlarni bosib o'tganligini, keyinchalik u qanday bo'lib qolganligini bilish tarixiylik qoidasining talabidir. Masalan, bironta davlat faoliyatiga tarixiylik nuqtai nazaridan turib baho bermoqchi bo'lsak, u, birinchidan, qachon, qanday tarixiy sharoitda paydo bo'ldi, ikkinchidan, u o'z taraqqiyotida qanday bosqichlarni bosib o'tdi, uchinchidan, uning tarixiy o'rni, mavqei qanday, degan savollarga aniq javob berish zarur bo'ladi.

Tarixiylik tamoyili xalqning o'tmishini yagona tabiiy- tarixiy jarayon deb, o'tmish hozirgi zamoni tayyorlaydi, hozirgi zamon kelajakni yaratadi deb qaraydi. Insoniyat ana shunday umumiy yo'ldan borayotgan ekan, istiqbolda porloq hayot, farovon turmush qurmoqchi bo'lgan avlod tarix fani orqali o'tmishni, ajdodlarimizning tarixiy tajribasini yaxshi bilmog'i lozim. O'tmishni, ajdodlarimiz tarixini qanchalik yaxshi bilsak, anglab etsak, hozirgi zamoni shunchalik mukammal tushunamiz, kelajakni to'g'ri tasavvur etamiz, taraqqiyotning alternativ yo'llaridan to'g'risini tanlay olamiz.

Insoniyat taraqqiyotining ma'lum bosqichida xususiy mulkchilik kelib chiqadi va urug'chilik tuzumi emirilib, urug' jamoalari turli ijtimoiy tabaqalarga bo'linadi, shu davrdan e'tiboran tarixiy voqea va hodisalar ana shu tabaqalarning manfaati bilan bog'liq holda kechadigan, har bir ijtimoiy tabaqa o'z manfaati nuqtai nazaridan harakat qiladigan, ayrim hollarda ularning siyosiy, iqtisodiy manfaati bir-biri bilan to'qnashadigan, qo'zg'olonlar ko'tariladigan bo'lib qoldi. Bunday vaziyatda sodir bo'lgan voqealarni, tarixiy jarayonni o'rganishda ijtimoiy yondashuv tamoyiliga rioya etish zarur bo'ladi. Ijtimoiy yondashuv tamoyili tarixiy jarayonlarni aholi barcha tabaqalarining manfaatlarini, teng ta'sir etuvchi omillarni hisobga olgan holda o'rganishni taqozo etadi. Voqealarni alohida bir ijtimoiy tabaqa - kambag'allar, yo'qsillar yoki mulkdor boylar

---

¹ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T.: O'zbekiston, 1997, 141-bet.

manfaati nuqtai nazaridan turib tahlil etish, yoritish bir tomonlama yondashuv bo'lib, bu tarixni soxtalashtiradi, to'g'ri xulosalarga olib kelmaydi.

Shohlar, amirlar, beklar faoliyatini yoritishga adolat nuqtai nazaridan yondashmoq kerak. Ularni boy tabaqalardan chiqqan, mulkdor bo'lgani uchungina qoralash, badnom qilish adolatdan bo'lmaydi. Mamlakat yurtboshisiz, davlat idora organlarisiz, boshqaruvchilarsiz bo'lmasligini isbot etishning hojati bo'lmasa kerak. Shunday ekan, barcha davlat arboblari, amaldorlarni yoppasiga qoralash ham to'g'ri emas. Jonajon Vatanimiz ko'hna tarixi ham ular orasida xalqparvar, ma'rifatparvar, adolat bilan siyosat yuritgan mashhur davlat arboblari bo'lganligidan guvohlik berib turibdi.

Ijtimoiy yondashuv tamoyili davlat arboblarning, siyosiy kuchlar, partiyalar, turli uyushmalar, ular yo'l boshchilarining tarixiy taraqqiyot darajasiga ko'rsatgan ijobiy yoki salbiy ta'sirini, jamiyatning u yoki bu yo'ldan rivojlanishidagi rolini bilib olishda muhim ahamiyatga egadir.

Jahon xalqlari tarixi, jumladan, mamlakatimiz tarixi guvohlik beradiki, davlatlar o'rtasida, hukmdorlar o'rtasida siyosiy, iqtisodiy manfaatlar, strategik maqsadlar yo'lida tez-tez qirg'inbarot urushlar bo'lib turgan, biri ikkinchisini bosib olgan, mag'lub mamlakatni talon-taroj qilgan, iqtisodiy imkoniyatlarini zo'rovonlik bilan o'z manfaatiga bo'ysundirgan va o'zlashtirgan. Bunday jarayonlarni siyosiy mezonlar nuqtai nazaridan turib baholash zarur bo'ladi.

Mamlakatimiz tarixini o'rganishda milliy qadriyatlar, xalq an'analari va urf-odatlar, islom dini tarixi, odamlarning diniy e'tiqodlari, diniy ta'limotlar va ularning asoschilari faoliyatini tahlil qilishda, yoritishda vorisiylik tamoyiliga amal qilish, ularni tarixiy xotira sifatida hurmatlash, e'zozlash va yanada boyitib borish nuqtai nazaridan yondashmoq kerak. Hayot xalqning necha ming yillar davomida yaratgan milliy madaniyatini, axloq mezonlarini ikkiga - ekspluatatorlar madaniyati va axloqi hamda ekspluatatsiya qilinuvchilar madaniyati va axloqiga bo'lish, birinchisini qoralashdan iborat yo'riqnomaning naqadar zararli ekanligini ko'rsatdi. Milliy madaniyatga, ma'naviy merosga bunday yondashuv ma'naviy qashshoqlanishga, milliy qadriyatlarning, urf-odatlarning oyoq osti qilinishiga, ko'pgina olimlar, ma'rifatparvarlar, ruhoniylarning badnom qilinishiga olib kelganligini hech qachon unutmaslik kerak.

Ajdodlarimiz hayotini, tarixiy jarayonlarni tahlil qilish, yoritish, o'rganishda Vatan manfaati nuqtai nazaridan yondashish, milliy istiqlol g'oyasi tamoyillariga tayanmoq lozim.

Vatanimiz tarixini o'rganishda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning asarlari, ma'ruza va nutqlari, farmon va farmoyishlari, mustaqillik davrida qabul qilingan qonunlar va boshqa me'yoriy hujjatlar muhim nazariy-metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Tarixni o'rganishda yuqorida qayd etilgan metodologik tamoyillar bilan bir qatorda faktlarni taqqoslash, mantiqiy-qiyosiy xulosalar chiqarish, falsafiy

tafakkur, davrlashtirish, sotsiologik tadqiqotlarni o'tkazish, statistik, matematik va boshqa usullardan ham foydalanish zarur.

Vatanimiz tarixini tadqiq etish, o'rganishda uni to'g'ri davrlashtirishning ahamiyati kattadir. Sovetlar xukmronligi davrida sobiq SSSR tarkibidagi yuzdan ortiq xalqlar tarixi, jumladan, Vatanimiz tarixi sinfiy kurash, inqilobiy harakatlarga asoslangan marksistik formatsion g'oyaga bo'ysundirilgan holda davrlashtirildi. Barcha xalqlar tarixi besh davrga: ibtidoiy jamoa tuzumi, quldorlik tuzumi, feodalizm, kapitalizm, sotsializmga va kommunizmga bo'lindi. Bunday davrlashtirishning maqsadi jamiyat taraqqiyoti insoniyatni albatta kommunizmga olib boradi, degan «g'oyani» ilgari surish va oqlashdan iborat edi. Bu g'oyaning qanchalik to'g'riligi XX asrda ko'pgina xalqlar taqdirida sinab ko'rildi, pirovard natijada fojiali oqibatlariga olib keldi. Hammani tenglashtirish g'oyasi amalda kambag'allar, yo'qsillar uchun erkin va farovon turmush yaratolmadi, mulkdorlar, badavlat tabaqalarni kambag'allar, yo'qsillar darajasiga tushirdi. Jamiyatda ommaviy loqaydlik, boqimandalik kayfiyatini keltirib chiqardi. Shu bois insoniyat XX asr oxirlariga kelib bu g'oyani o'z elkasidan uloqtirib tashladi, butun dunyoda «sinfiy qadriyatlar»dan milliy va umuminsoniy qadriyatlarining ustunligi e'tirof etildi.

Tarixni davrlashtirishdek muhim masalaga turlicha yondashuvlar mavjud. Ko'pgina arxeolog olimlar mehnat qurollari qanday materialdan yasalganligini asos qilib olib, insoniyat tarixini qadimgi tosh, o'rta tosh, yangi tosh, tosh-mis, bronza, temir davrlariga bo'lganlar. Bunday yondashuv to'g'ridek ko'rinsada kishilik jamiyati taraqqiyotining bir-biridan farq qiluvchi muhim davrlarini belgilashga etarli darajada asos bo'lolmaydi, albatta.

Amerikalik tarixchi olim L.Morgan va F.Engels tarixni uch davrga bo'ladi: yovvoyilik davri (tayyor tabiat mahsulotlarini o'zlashtirish), vahshiylik davri (chorvachilik va dehqonchilikning vujudga kelishi) va tsivilizatsiya davri (sanoat rivojlanishi).

XX asr tarixi insoniyat taraqqiyotini, barcha xalqlar tarixini bir qolipga solish, jamiyat taraqqiyoti insoniyatni kommunizmga olib boradi, degan kommunistik g'oyani odamlar ongi va qalbiga singdirishni mo'ljallagan bunday davrlashtirishning ham nomukammal ekanligini isbotladi va rad etdi. Darhaqiqat, nafaqat O'zbekiston hududida, ko'pgina Osiyo mamlakatlarida ham quldorlik tuzumi bo'lmagan. Negaki, Vatanimizda qullar bo'lsada quldorlik ishlab chiqarish usuli, qullar mehnati emas, erkin dehqon jamoalari mehnati etakchi ijtimoiy-iqtisodiy ukld bo'lgan. XIX asr oxirlarida vujudga kelaboshlagan kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlari ham, burjuaziya va yollanma ishchilar tabaqasi ham barqaror shakllanib etish darajasiga ko'tarilmadi.

Tarixiy jarayon tahlili kishilik jamiyatining zamonda ham, makonda ham bir maromda emas, notekis, to'lqinsimon-spiral shaklda rivojlanishidan guvohlik beradi. Bu – tarixiy rivojlanish qonunidir. Tarix – bu avlodlar almashinuvidan, taraqqiyot tsikllari almashinuvidan iborat. Jamiyatni harakatlantiruvchi asosiy kuch ishlab chiqarish qurollari, vositalari emas, insondir. Inson, uning ehtiyojlari,

qobiliyatlari, bilimi, malakasi, xohish-irodasi bosh ishlab chiqaruvchi kuchdir. Yaratilgan barcha moddiy va ma'naviy boyliklar inson mehnatining mahsulidir. Insoniyatning taraqqiyotning bir bosqichidan ikkinchi bosqichiga o'tishi, uning barkamollashib borishi, ongi, tafakkuri va mahoratining o'sib borishi, maqsadli intilishi natijasida sodir bo'ladi. Inson tarixni yaratuvchi sub'ektdir. Tarixni davrlashtirishda mana shu omillarni nazarda tutmoq lozim.

O'zbekistonning boy, betakror tarixi bo'lib, uning o'ziga xos tarixiy taraqqiyot davrlari bor. Uni quyidagi yirik davrlarga bo'lish mumkin:

- Ibtidoiy-jamoa tuzumi.
- Qadimgi davr: davlatchilikning shakllanishi va rivojlanishi.
- O'rta asrlar davri.
- Chor Rossiyasi mustamlakachiligi davri.
- Mustabid sovet hokimiyati hukmronligi.
- Milliy istiqlol davri.

Bu davrlarning har biri yana o'ziga xos, kichik davrlarga bo'linadiki, uni mazkur darslikning mazmuni va mundarijasidan yaqqol ko'rish mumkin.

Haqqoniy, xolis tarixiy bilimga ega bo'lish oson emas. Negaki, biz o'rganayotgan tarixiy voqealarni, jarayonlarni bevosita kuzata olmaymiz, ular bizdan ancha ilgari bo'lib o'tgan, ularni qaytarib bo'lmaydi. Bundan ilgari bo'lib o'tgan tarixiy voqealarni bilib bo'lmaydi, degan xulosa chiqmaydi, albatta.

Tarixiy voqealar, xalqlar hayoti nom-nishonsiz yo'q bo'lib ketmaydi, ulardan **tarixiy manbalar** guvoh bo'lib qoladi. Tarixiy manbalar ikkiga - moddiy va yozma manbalarga bo'linadi.

Moddiy manbalar

- Mehnat qurollari
- Harbiy qurol-yaroqlar
- Tanga pullar
- Uy-joylar, qabrlar
- Idish-tovoqlar, devoriy tasvirlar
- Qal'alar, shaharlar va boshqalar

Yozma manbalar

- Yozuv belgilari
- Toshga, daraxt po'stlog'iga, teriga, qog'ozga yozilgan ma'lumotlar
- Xalqlar hayoti, yuz bergan voqea va hodisalar haqida yozilgan kitoblar
- Davlat boshliqlarining yozma shakldagi farmonlari
- Er, qimmatbaho narsalarni in'om qilish, meros qoldirish, sotib olish bo'yicha rasmiylashtirilgan hujjatlar

Ajdodlarimizning miloddan avvalgi VIII-VII asrlardagi hayotini o'rganishda «Avesto» kitobi qimmatli yozma manba hisoblanadi. Mazkur nodir kitobda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, dastlabki davlat tuzilmalarining shakllanish jarayonlari o'z ifodasini topgan.

Vatanimiz tarixiga doir ma'lumotlar yunon va rim manbalarida, chunonchi Gerodotning «Istoriya» (M.1972), Ksenofontning «Grecheskaya istoriya» (M.1935), Polibiyning «Vseobshchaya istoriya» (M.1980-1989), Arrianning «Poxod Aleksandra» (M.L. 1962), Strabonning «Geografiya v 17 knigax» (M. 1964); Kurtsiy Rufning «Istoriya Aleksandra Makedonskogo» (M.1963) va boshqalarning asarlarida ham uchraydi. Antik mualliflar tomonidan yozib qoldirilgan ma'lumotlarni to'plovchi I.V.Pyankovning «Srednyaya Aziya v izvestiyax antichnogo istorika Ktesiya» (Dushanbe, 1975), N.G.Gorbunovanning «Fergana po svedeniyam antichnix avtorov. Istoriya i kultura narodov Sredney Azii» (L.1976) kabi kitoblar ham Vatanimiz tarixini o'rganishda yordam beradi.

Xitoy yozma manbalaridan «Tarixiy guvohliklar» (mil.av.I asr), «Ulug' Xan xonadoni tarixi» (milodiy I asr), «Kichik Xan xonadoni tarixi» (milodiy V asr), «Vey xonadoni tarixi» (milodiy VI asr), «Shimoliy podshohliklar (Beyshi) tarixi» (milodiy VII asr) va boshqalarda Turkiston tarixi haqida ma'lumotlar bor. Shuningdek, arman, vizantiyalik mualliflarning asarlarida ham Vatanimiz tarixi haqida ma'lumotlar uchraydi.

Vatanimiz tarixini o'rganishda turkiy, fors, arab manbalarining ahamiyati katta. Qadimgi turk yozuvi to'g'risida S.E.Malovning «Pamyatniki drevneytyurskoy pismennosti» (M.1951) va «Eniseyskaya pismennost tyurkov. Tekst i perevodi» (M-L.1951), A.Sagdullaevning «Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda» (T.1996) asarlarida qimmatli ma'lumotlar bor. Turkiy xalqlar, jumladan o'zbek xalqining etnik tarixini o'rganishda Abulg'oziyning «Shajarayi turk» (T.1992), L.N.Gumilevning «Drevnie tyurki» (M.1960), A.Yu.Yakubovskiyning «K voprosu ob etnogenezi uzbekskogo naroda» (T. 1941) asarlaridan foydalanish mumkin.

O'zbek xalqining o'rta asrlardagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-madaniy hayotini o'rganishda Abu Nasr Forobiyning «Fozil odamlar shahri» (T.1993), Abu Rayhon Beruniyning «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» (T.1968), Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» (T.1960), M.Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit-turk. Uch jildlik» (T.1960-1963), Abu Tohirxojaning «Samariya» (T.1991), Narshahiyning «Buxoro tarixi» (T.1991), Nizomulmulkning «Siyosatnoma yoki siyar ul-muluk» (T.1997), Amir Temurning «Temur tuzuklari» (T.1991), Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi» (T.1994) va boshqa nodir kitoblar muhim tarixiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Vatanimiz tarixini o'rganishda o'z davrida hokimiyat tepasida turgan sulolar tarixini yoritishga bag'ishlangan bir qator kitoblar – Shihobiddin an-Nasaviyning «Sulton Jaloliddin Manguberdi hayoti tafsiloti» (T.: O'zbekiston, 1999), Nizomiddin Shomiyning «Zafarnoma» (T.: O'zbekiston, 1996), Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» (T.: Sharq, 1997), Ibn Arabshohning

«Amir Temur tarixi. Ikki jildlik» (T.: Mehnat, 1992), Hofiz Tanish al-Buxoriyning «Abdullanoma» (T.1999), Mulla Muhammad Solihning «Shayboniynoma» (T.1989), Bayoniyning «Shajarayi Xorazmshohiy» (T.1991) va boshqalar qimmatli manba sifatida diqqatga sazovordir.

Bizgacha etib kelgan bunday moddiy va yozma manbalar O'zbekiston tarixini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston Fanlar Akademiyasining Sharqshunoslik instituti, Sharq qo'lyozmalar fondi dunyodagi eng yirik qo'lyozmalar xazinalaridan hisoblanadi. Bu erda 40 mingdan ziyod qo'lyozma nusxalari, 30 mingdan ortiq toshbosma kitoblar va 10 mingdan ortiq Sharq tillarida yozilgan hujjatlar mavjud. Shuningdek, Vatanimiz tarixiga oid muhim qo'lyozma hujjatlar, nodir kitoblar, qimmatli ma'lumotlar horijiy mamlakatlardagi ilm maskanlari, kutubxonalarda saqlanmoqda. Ana shu qo'lyozma hujjatlar va kitoblarning hozirgi o'zbek tiliga tarjima qilinishi va nashr etilishi Vatanimiz tarixini yanada to'laroq, xolisona yoritilishiga, tariximiz sahifalaridagi «oq» va «qora» dog'larning barham topishiga ko'maklashadi.

O'zbekiston tarixiga doir tarixiy manbalar haqida ma'lumotlar B.Ahmedovning «O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari» (T.1991), T.Saidqulovning «O'rta Osiyo xalqlari tarixining tarixshunosligidan lavhalar» (T.1993) nomli kitoblarda to'laroq berilgan, o'quv jarayonida ulardan foydalanish zarur.

O'zbekiston tarixini o'rganishda etakchi zamonaviy tarixchi olimlarimiz tomonidan yaratilgan tarixiy asarlar, darslik va o'quv qo'llanmalar muhim o'ringa ega. Ulardan eng muhimlarining nomlari, mualliflari haqidagi ma'lumotlar mazkur darslikning oxirida, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati bo'limida berilgan bo'lib, ularni o'qish, o'rganish talabalarga tavsiya etiladi.

Tariximiz to'g'risida to'la tasavvur hosil qilish uchun O'zbekiston tarixi davlat muzeyi, Temuriylar tarixi davlat muzeyi, O'lkani o'rganish va boshqa muzeylar, Samarqand, Buxoro, Xiva, Shahrisabz, Qarshi, Urganch, Toshkent va boshqa shaharlar, ulardagi tarixiy yodgorliklar bilan yaqindan tanishish zarur.

Ajdodlarimiz qoldirgan moddiy va ma'naviy yodgorliklar bilan tanishar ekanmiz, ularda xalqning mehnati, fikr-o'ylari, orzu-umidlari, his-tuyg'ulari mujassamlashganini qalban his etamiz, anglab etamiz. Ana shunda bu tarixiy yodgorliklarning chiroyli ko'rinishidan huzurlanibgina qolmasdan, ajdodlarimizga, xalqimizga, millatimizga nisbatan mehr-muhabbatimiz ortadi, Vatanimiz bilan faxrlanamiz.

3. Barkamol avlodni shakllantirishda Vatan tarixining ahamiyati.

O'zbekiston tarixi yoshlarga xalqimizning o'tmishi, tarixi haqida bilim berish bilan bilan chegaralanib qolmaydi, u yoshlarni vatanparvar, ma'naviy jihatdan komil fuqaro etib shakllantirishga xizmat qiladi. Vatanimiz tarixi «Har bir fuqaroni, jumladan, yoshlarimizni boy madaniy merosimizni qadrlashga, uni ko'z qorachig'iday avaylab-asrashga, yurak-yurakdan iftixor qilishga o'rgatadi.

O'zimizning boy o'tmish merosimizdan madad va ibrat olishga imkon beradi. Odamlar qalbida ezgulik tuyg'ularini uyg'otib, bugungi avlod kimlarning avlodi, kimlarning zoti va vorislari ekanini anglashga undaydi».¹

Mustaqillik qo'lga kiritilgach, Vatanimiz tarixida burilish pallasini, ma'muriy-buyruqbozlik boshqaruviga asoslangan totalitar tuzumdan erkin, demokratik tuzumga o'tish davri boshlandi. O'tish davrida eski ideallar, g'oyalar, odatdagi tafakkur va axloq me'yorlari buziladi, milliy qadriyatlar qayta baholanadi, alternativ nuqtai nazarlar paydo bo'ladi, allaqachon unutilgan qarashlar qayta uyg'onadi, ziddiyatlar keskinlashadi. Vujudga kelgan murakkab sharoitda birovlar tarixning borishini bilish mumkin emas, deb talvasaga tushsa, boshqalar eskirgan, rad etilgan «haqiqat»ga yopishib olib, tarix g'ildiragini orqaga qaytarishni orzu qiladi, urinadi. Tarixiy tajriba va saboqlar esa dunyoda nimalar o'zgardi, nima uchun o'zgardi, qanday qarashlardan tezroq xolis bo'lish kerak, degan savollarga javob topishga, yangi jamiyat qurishning alternativ yo'llarini mushohada qilib, eng to'g'risini topishga, xatoga yo'l qo'ymaslikka undaydi. Bunda tarix to'g'ri yo'lni ko'rsatuvchi kompas bo'lib xizmat qiladi.

Davlat mustaqilligini o'z qo'lga olgan ozod, hur O'zbekistonda Vatan, istiqbol taqdiri bugungi baxtli avlodlar qo'lida. Mustaqillikni asrab-avaylash, mustahkamlash, mamlakatimizni keyingi avlodlarga yanada qudratli, obod, ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlangan holda etkazish zamonamizning dolzarb vazifasiga, talabiga aylandi. Bu mas'uliyatli, ayni paytda sharaflil vazifaning qay darajada ado etilishi bugungi avlodlarga, xususan yoshlarga, ularning ma'naviy barkamolligiga bog'liq. «Biron bir jamiyat, - deb ta'kidlaydi Yurtboshimiz Islom Karimov, - ma'naviy imkoniyatlarini, odamlar ongida ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni rivojlantirmay hamda mustahkamlamay turib o'z istiqbolini tasavvur eta olmaydi».¹

Har qanday jamiyat taraqqiyotining asosiy kuchi ma'naviyat va ma'rifatdadir. Ma'naviy barkamollikni tarbiyalashda Vatan tarixi muhim omildir. «Ma'naviyat, - deb yozadi Islom Karimov, - o'z xalqining tarixini, uning madaniyati va vazifalarini chuqur bilish va tushunib etishga suyangandagina qudratli kuchga aylanadi»², «...tug'ilib o'sgan yurtida o'zini boshqalardan kam sezmay, boshini baland ko'tarib yurishi uchun insonga, albatta, tarixiy xotira kerak... Tarixiy xotirasi bor inson - irodali inson»³.

Insonda tarixiy xotira o'z Vatani tarixini, o'z xalqi, ajdodlari tarixini bilish orqali shakllanadi. Yaqin o'tmishda mustamlakachilar, totalitar tuzum mutasaddilari ko'pgina xalqlarni, jumladan, o'zbek xalqini o'z tarixidan judo qilish, ularni o'z o'tmishiga loqaydlik bilan qaraydigan, nasl-nasabini eslolmaydigan manqurtlarga aylantirish siyosatini yuritdi, amaliyotda esa

---

¹ Karimov I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. T.6. T.: O'zbekiston, 1998, 371-bet

¹ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T.: O'zbekiston, 1997, 137-bet.

² Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqbol va taraqqiyot yo'li. T.: O'zbekiston, 1992, 71-bet.

³ Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T., Sharq, 1998, 8-9-betlar.

xalqimiz tashqi dunyodan butunlay uzib qo'yildi, uning bir necha ming yillik boy tarixi soxtalashtirildi, uni yoshlarga o'qitish va o'rgatishga izn berilmadi.

Mustaqillik sharofati bilan Vatanimiz tarixi o'z o'rnini topdi, barcha o'quv maskanlarida talaba-o'quvchilarga Vatan tarixini o'qitish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi, Vatan tarixini o'qitish yo'lga qo'yildi. Vatanimiz tarixi millatning, yoshlarning haqiqiy tarbiyachisiga aylanmoqda. Bu borada Prezident Islom Karimovning «Tarixga murojaat qilar ekanmiz, bu xalq xotirasi ekanligini nazarda tutishimiz kerak. Xotirasiz barkamol kishi bo'lmaganidek, o'z tarixini bilmagan xalqning kelajagi ham bo'lmaydi», «Tarix - xalq ma'naviyatining asosidir», «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q», «O'zlikni anglash tarixni bilishdan boshlanadi», «Inson uchun tarixdan judo bo'lish - hayotdan judo bo'lish demakdir»⁴ degan ifodali so'zlari va ko'rsatmalari dasturilamal bo'lib xizmat qilmoqda.

Tarix talaba-o'quvchilarda olam yagona va yaxlit, O'zbekiston uning ajralmas bir qismi, olamda sodir bo'ladigan voqea, hodisalar umumiy va o'zaro bog'lanishda, uzluksiz harakatda ekanligi to'g'risida to'g'ri tasavvur, tushunchalarni shakllantiradi.

O'z o'tmishini, ajdodlari tarixini yaxshi bilgan insonning irodasi kuchli bo'ladi, uni har xil aqidalar girdobiga tushishdan saqlaydi. O'tmishni bilgan, tarix saboqlarini anglab etgan inson hozirgi zamoni yaxshi tushunadi, kelajakni to'g'ri tasavvur etadi. Muxtasar aytganda, Vatan tarixi talaba-o'quvchilarda xalqning o'tmishi, hozirgi zamoni va kelajagi yagona tarixiy jarayon degan tushunchani shakllantiradi. Bu o'z navbatida yoshlarni tarixiy jarayonlarning oddiy kuzatuvchisi bo'lib qolishdan saqlaydi, ularni olg'a intilishga, taraqqiyotga ko'maklashishga undaydi.

O'zbekiston tarixi talaba-o'quvchilarga bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshiralayotgan demokratik islohotlarning mohiyati va natijalarini, milliy, huquqiy davlatchilikni barpo etish, demokratik, fuqarolik jamiyat qurish, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish jarayonlarini o'rgatadi. Bu o'z navbatida yoshlarda ilmiy dunyoqarashni, siyosiy madaniyatni tarbiyalaydi, jamiyatda o'z o'rnini to'g'ri belgilashga ko'maklashadi.

Xalqimizning buyukligi, kuchi, uning boy ma'naviy merosga ega ekanligi bilan belgilanadi. Xalqimizning ma'naviy poydevori juda qadimiy va mustahkam. Ajdodlarimiz etishtirib bergan o'nlab, yuzlab jahonga mashhur olimu-ulamolar, me'moru-binokorlar, naqqoshlar, zargarlar, hunarmandlar, davlat arboblari, xalq qahramonlari hayoti, dunyoda birinchilar qatorida bunyod etilgan ilm va ta'lim maskanlari faoliyati talaba-o'quvchilar uchun katta ibrat maktabi, tarix sabog'idir. Kelajak sari intilayotgan yoshlar uchun bu boy ma'naviy meros mustahkam tayanchdir. Uning zaminida tinimsiz va mashaqqatli mehnat, har qanday to'siqlarni engish, ilmga va ziyoga intilish kabi xislatlar yotadi. Bunday xislatlar Vatan tarixini o'qitish orqali yoshlarga singdiriladi.

---

⁴ Qarang: Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqloil va taraqqiyot yo'li. T., O'zbekiston, 1992, 71-bet; Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T., Sharq, 1998, 10,21-betlar.

Vatan tarixi xalqimizning asrlar davomida ko'pgina xalq, elatlar bilan ahl, hamjihat bo'lib yashaganligidan, yurtimizda turli diniy e'tiqodlar erkinligi va inoqligi bo'lganligidan guvohlik beradi. Bu mustaqil O'zbekistonda yashovchi turli dinlarga e'tiqod qiluvchi 120 dan ortiq millat va elatlar o'rtasida tinchlik, milliy totuvlik, birodarlikni yanada mustahkamlashga xizmat qiluvchi tarixiy saboqdir.

Kelajagi buyuk davlat qurayotgan bugungi avlodlar uchun o'zbek davlatchiligi tarixi, ming yillar davomida shakllanib, takomillashib kelgan siyosiy-huquqiy institutlar, qonun-qoidalar tajribasi O'zbekistonning mustaqilligini yanada mustahkamlash, huquqiy davlat, demokratik jamiyat qurishda mustahkam tayanch va madadkoridir.

Tarixiy xotira, ajdodlarimiz qoldirgan boy ma'naviy merosni egallash talaba-o'quvchilarda halollik, odillik, rostgo'ylik, mehr-oqibat, mehnatsevarlik, ilmga intilish kabi insoniy fazilatlarni shakllantirishga ko'maklashadi.

Vatan tarixi yoshlarda jamiyatda ertaroq mustaqil faoliyat yuritish, o'z qobiliyatini to'laroq ochish va hayotga tatbiq etish sifatlarini shakllantiradi, Vatan, xalq taqdiri uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olish kabi yuksak ma'naviy burchni tarbiyalaydi, milliy g'oya bilan qurollantiradi.

Shu boisdan Vatan tarixini har tomonlama, chuqur o'rganish muhim ahamiyatga molik vazifadir. Mamlakatimizda mustaqillik sharofati tufayli bog'chalardan tortib Oliy o'quv yurtlarigacha bo'lgan ta'lim-tarbiya tizimlarida O'zbekiston tarixi fanini o'qitishga davlat darajasiga ko'tarilgan vazifa sifatida katta e'tibor berilmoqda, g'amxo'rlik qilinmoqda. «Tarix millatning haqiqiy tarbiyachisiga aylanib bormoqda. Buyuk ajdodlarimizning ishlari va jasratlari tarixiy xotiramizni jonlantirib, yangi fuqarolik ongini shakllantirmoqda. Axloqiy tarbiya va ibrat manbaiga aylanmoqda»¹.

Sinov savollari.

1. Tarix so'zi qanday ma'noni bildiradi?
2. O'zbekiston tarixi fani nimani o'rganadi?
3. Tarixni o'rganishda qanday metodologik tamoyillarga tayanish lozim?
4. Tarixiylik tamoyilini qanday tushunasiz?
5. Tarixni o'rganishda xolislik, ilmiylik tamoyilining talablari nimalardan iborat?
6. O'zbekiston tarixini qanday yirik davrlarga bo'lish mumkin?
7. Tarixni o'rganishda moddiy manbalar qanday ahamiyatga ega?
8. Vatanimiz tarixiga doir qadimgi yozma manbalardan qaysilarini bilasiz?
9. Milliy g'oya va mafkurani odamlarga singdirishda Vatan tarixining o'rni va ahamiyati qanday?
10. Prezident Islom Karimovning qaysi asarlarida Vatan tarixini xolisona yoritish va o'rganishning ahamiyati ko'rsatilgan?

---

¹ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T.: O'zbekiston, 1997, 140-bet.

QADIMGI DAVR

I BOB. O'ZBEKISTON INSONIYAT TSIVILIZATSIYASINING QADIMGI O'CHOQLARIDAN BIRI

Tayanch so'z va iboralar: Tsivilizatsiya. Ibtidoiy to'da. Urug'chilik jamiyati. O'zlashtirish xo'jaligi. Poleolit manzilgohlari. Mezolit manzilgohlari. Neolit manzilgohlari. Eneolit manzilgohlari. Bronza manzilgohlari. Mehnat qurollaridagi o'zgarishlar. Patriarxat. Patriarxat. Dehqonchilik. Chorvachilik. Hunarmandchilik. Ishlab chiqarish xo'jaligi.

1. Vatanimiz qadimdan odamzod yashab kelayotgan o'lka. Ibtidoiy jamiyat, uning davrlari.

Insoniyat qadim-qadimdan o'z davriga xos turmush tarziga, moddiy va ma'naviy madaniyatga, ya'ni ma'lum darajadagi tsivilizatsiyaga ega bo'lgan. Davrlar o'tishi bilan insoniyat tsivilizatsiyasi darajasi o'sib, rivojlanib, takomillashib borgan. Bu jarayon odamlarning mehnat qilish usuli qanchalik darajada moddiy va ma'naviy boyliklarni yaratish va ko'paytirib borishi bilan bog'liq kechgan.

U yoki bu tsivilizatsiya haqida so'z borganda insoniyatning yashash uchun kurashi, tinimsiz mehnati, ma'naviyat va ma'rifatga intilishi tufayli o'zi uchun yaratgan jismoniy va madaniy qulayliklari – ov va mehnat qurollari, kiyim-bosh, uy-joy va oilaviy munosabatlari, ishlab chiqarish usullari, maishiy xizmat vositalari, ijtimoiy ongi va ma'naviy dunyosi, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-huquqiy munosabatlari darajasi bilan tavsiflanadigan ma'lum bir tarixiy davr tushuniladi. Masalan, Qadimgi Sharq tsivilizatsiyasi, Antik Evropa tsivilizatsiyasi, Islom tsivilizatsiyasi, Xristian tsivilizatsiyasi, hozirgi zamon tsivilizatsiyasi kabi tushunchalarda insonlarning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy hayoti, turmush tarzi, ma'naviy qiyofasi, axloqi, bilim saviyasi, mehnat qurollari va hokazo jihatlari mujassamlashgan bo'ladi.

Har bir mintaqada tsivilizatsiya davriy nuqtai nazardan ertaroq yoki kechroq, o'ziga xos shaklda shakllanib, rivojlanib borgan. Tarixiy, ilmiy tadqiqotlar bizning Vatanimiz - O'zbekiston insoniyat tsivilizatsiyasining qadimgi o'choqlaridan biri ekanligidan dalolat bermoqda.

XX asrning birinchi yarmidan boshlab arxeolog olim V.L.Vyatkin boshliq guruh Samarqand, Xorazm va Termizda, M.E.Masson boshliq arxeologlar guruhi Ohangaron vodiysida, A.A.Potapov Farg'ona vodiysida qidiruv va qazish ishlari olib bordilar. 30-40-yillarda O'zbekiston, Moskva va Leningrad olimlari hamkorligida bir necha arxeologik ekspeditsiyalar tashkil etildi. Termiz ekspeditsiyasiga M.E.Masson, Xorazm ekspeditsiyasiga S.P.Tolstov, Zarafshon ekspeditsiyasiga A.Yu.Yakubovskiy rahbarlik qildilar. Bular tomonidan nafaqat O'zbekiston, butun Markaziy Osiyoning qadimgi tarixini, ajdodlarimizning

ibtidoiy jamoa tuzumi, turmush tarziga oid qator qimmatli asarlar yaratilgan. Bular orasida V.M.Massonning «Strana tisyachi gorodov» - M., «Nauka», 1966, A.P.Okladnikovning «Paleolit i mezolit Sredney Azii / Srednyaya Aziya v epoxu kamnya i bronzi» - M.-L., 1966, S.P.Tolstovning «Drevniy Xorezm. Opit istoriko-arxeologicheskogo issledovaniya» -M., 1948, V.A.Shishkinning «Afrasiab - sokrovishchnitsa drevney kulturi» - T., «Fan», 1966, «Arxetekturnie pamyatniki Buxari» -T., 1936 va boshqa asarlar bor.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi tarixini o'rganish maqsadida yirik arxeologik ekspeditsiya guruhlarini tashkil etildi. S.P.Tolstov boshliq Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi, A.N.Bernshtam boshliq Pomir-Oloy va Pomir-Farg'ona ekspeditsiyasi, Ya.G'.G'ulomov va V.A.Shishkinlar boshliq Zarafshon arxeologik ekspeditsiyasi tadqiqot ishlari olib bordi. Mazkur ekspeditsiyalarda qatnashgan tadqiqotchilar muhim asarlar yaratdilar. S.P.Tolstovning «Po sledam drevnexorazmiyskoy tsivilizatsii» -M.-L., 1948, A.N.Bernshtamning «Drevnyaya Fergana /Nauchno-populyarniy ocherk/» -T., 1951, Ya.G'.G'ulomovning «O'zbekistonda arxeologiya fanining rivoji» -T., 1956, «Qadimgi madaniyatimiz izlaridan» -T., 1960 va «Xorazmning sug'orish tarixi» -T., 1957 ana shular jumlasidandir.

Keyingi yillarda respublikamizning taniqli arxeolog olimlari- A.Asqarov, O'.Islomov, A.R.Muhammadjonov, E.V.Rtveladze, T.Shirinov va boshqalar etakchiligidagi tadqiqotchilar O'zbekiston qadimgi tarixining paleolit, mezolit, neolit, eneolit, bronza davrlarini o'rgandilar. Tadqiqot ishlari Vatanimizning barcha vohalarida - Zarafshon, Surxondaryo bo'ylarida, Xorazm va Farg'ona vodiysida, shuningdek cho'l va dasht o'lkalarida ham keng olib borildi. Ular tomonidan qator ilmiy, ommabop asarlar, o'quv qo'llanmalari yaratildi. Bular orasida A.Asqarovning «Buxoroning ibtidoiy davr tarixidan lavhalar» -T., Fan, 1973, «Sopollitepa» -T., 1973, «Drevnezemledelcheskaya kultura epoxi bronzi Yuga Uzbekistana» -T., 1977; O'.Islomovning «Peshchera Machay», -T., 1975, «Obishirskaya kultura» -T., 1980; A.R.Muhammadjonovning «Qadimgi Buxoro» -T., 1991; T.Shirinovning «Orudiya proizvodstva i orujie epoxi bronzi sredneaziatskogo Mejdurechya» -T., 1985; E.V.Rtveladze va A.Sagdullaevlarning «Pamatniki minuvshix vekov» -T., 1986; E.V.Rtveladze, A.X.Saidov va Yo.V.Abdullaevlarning «Qadimgi O'zbekiston tsivilizatsiyasi: davlatchilik va huquq tarixidan lavhalar» -T., 2001 kabi asarlar alohida o'rin tutadi.

Mazkur asarlarni, shuningdek, Vatanimizning qadimgi davri tarixiga oid boshqa asarlarni o'rganish orqali O'zbekiston odamzod ilk bor paydo bo'lgan o'lka ekanligini anglash, ajdodlarimizning qadimgi hayoti, turmush tarzi, moddiy va ma'naviy madaniyati haqida zarur bilimga ega bo'lish mumkin.

Jamiyatshunos va tabiatshunos olimlar er sharida hayotning paydo bo'lishi, odamlarning vujudga kelishi, muammolari ustida uzoq yillardan beri tadqiqot ishlari bilan shug'ullanib kelmoqdalar. Bu haqda diniy va dunyoviy ta'limotlar, rivoyatlar mavjud.

Xristian dini odamzod xudo tomonidan bundan 7 ming yil burun qizil loydan yaratildi, dastlabki odamlar Adam va Evadan tug'ilgan deb ta'riflaydi. Islom dini odamning Ollloh tomonidan tuproqdan yaratilib, unga jon kiritilgani, dastlabki odamlar Odam Ato va Momo Havo bo'lganligi haqida, ularning qachon yaratilganligini Olllohdan o'zga hech kim bilmaydi, bu yolg'iz ungagina ayon degan g'oyani ilgari suradi.

Yunon olimi Arastu odamning paydo bo'lishini erda hayotning paydo bo'lishi va rivojlanishi jarayoni bilan bog'lab tushuntiradi, odamzod oddiydan murakkabga, hayvonot olamidani odamzod dunyosiga o'sib chiqdi, deb ta'kidlaydi. Jeyms Manboddodam oliy turdagi maymunsimon odamdan vujudga kelgan, degan g'oyani ilgari suradi.

Ingliz olimi Charlz Darvin evropalik arxeologlarning Gibraltar qoyasi, Germaniyaning Neandertal vodiysi va Avstriyadagi tadqiqotlarning natijalarini tahlil qilib, odamlarning ajdodlari daraxtda yuruvchi eng oliy turdagi maymunsimon odamlar /driopiteklar/ bo'lganligi haqidagi evolyutsion nazariyani ilgari suradi. U har qanday maymundan odam paydo bo'lmasligini, odamlarning ajdodlari bo'lmish driopiteklar allaqachon o'lib ketganligini ta'kidlaydi.

Shuningdek, odam har doim, hamma vaqt ongli bo'lgan, odam Ollloh tomonidan yaratilmagan, maymundan odam paydo bo'lishi mumkin emas, odam boshqa sayyoralardan kelgan degan rivoyatlar ham bor. Demak, sayyoramizda odamzodning qachon va qanday paydo bo'lgani haqida aniq, uzil-kesil fikr yo'q deyish mumkin, bu muammoligicha qolmoqda. Turli ixtisosdagi olimlar tomonidan olib borilayotgan tadqiqotlar uzoq o'tmishning sirli jarayonlariga yanada teranroq nazar tashlashga, kamtarona bilimlarimizni yanada oydinlashtirishga ko'maklashib boraveradi.

Hozircha fanda odamzod tabiatning bir qismi, u sayyoramizda taraqqiyotning ma'lum bosqichida vujudga keldi, kishilik jamiyati mehnat tufayli takomillashib bordi, dastlab odamlar ibtidoiy to'da shaklida, keyinroq urug'-jamoabolib yashaganlar, degan hulosa barcha rivoyatlardan ustunlik qilmoqda.

Olimlarning ibtidoiy jamiyat tarixini o'rganishga doir tadqiqotlari insoniyatning ibtidoiy to'da va jamoabovari ko'pgina mintaqalarda, jumladan, bizning o'lkamiz hududida deyarli bir-biriga o'xshash bo'lganligini, bir-biriga o'xshash bosqichlarni bosib o'tganligini ko'rsatadi.

Ibtidoiy jamiyat odamlarining yashash tarzi, jismoniy va aqliy tuzilishi, ular tomonidan yasalgan mehnat quollarining turi va materialiga ko'ra bir qancha davrlarga bo'linadi. Arxeologlarning Afrika va Yava orolida olib borgan tadqiqotlari sayyoramizda odamlar 3-2,5 million yillardan beri yashab kelayotganligini ko'rsatadi. Taxminan ana shu davrdan boshlangan ibtidoiy jamiyat mehnat quollari toshdan yasalgani sababli paleolit (grekcha «palayos» - qadimgi, «litos» - tosh degan ma'noni bildiradi) - qadimgi tosh davri deb ataladi.

Paleolit davri o'z navbatida uch bosqichdan - ilk paleolit, o'rta paleolit va so'nggi paleolitdan iborat.

Ilk paleolit bundan 3-2,5 million yillardan 100 minginchi yillargacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Arxeologlar ilk paleolit davrida taxminan 700-300 ming yillar ilgari bo'lib o'tgan Shel¹ va taxminan 300-100 ming yillar ilgari bo'lib o'tgan Ashel² davri bo'lganligini ham ta'kidlaydilar.

O'rta paleolit bosqichi bundan 100-40 ming yillar ilgarigi davrdir. Arxeologiyada bu davr Muste³ madaniyati ham deb yuritiladi.

So'nggi paleolit bosqichi miloddan taxminan 40-12 ming yillar ilgarigi davrdir.

Ibtidoiy jamiyatning ikkinchi davri **mezolit** /yunoncha «mezos» - o'rta, «litos» - tosh degan ma'noni bildiradi/ - o'rta tosh davri deyiladi va u miloddan avvalgi 12 minginchi yillardan 7 minginchi yillargacha davom etadi.

Odamlarning paleolit va mezolit bosqichlaridagi termachilik va ovchilikka asoslangan turmush tarzi **tabiatdagi tayyor narsalarni o'zlashtirish, iste'mol qilish xo'jaligi** deb ham ataladi.

Mezolit davrida **tarixiy taraqqiyotning notekis rivojlanish qonuni** amal qila boshlaydi. Negaki, sayyoramizning turli mintaqalaridagi tabiiy iqlim sharoiti turlicha bo'lganligi sababli ayni bir vaqtning o'zida yashash uchun qulay iqlim sharoitlari mavjud bo'lgan hududlarda rivojlanish tezroq, noqulay hududlarda sekinroq borganligi kuzatiladi.

Uchinchi davr **Neolit** /yunoncha «neos» - yangi, «litos» tosh degan ma'noni bildiradi/-yangi tosh davri bo'lib, unga miloddan avvalgi 6-4 minginchi yillar kiradi.

Neolit davri odamlarning dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik orqali iste'mol qilinadigan mahsulotlarni o'zlari yaratishga asoslangan turmush tarzi **ishlab chiqarish xo'jaligi** shakllangan bosqich deb ham ataladi.

To'rtinchi davr **eneolit**, ya'ni misdan qurollar yasash o'zlashtirilgani uchun tosh-mis davri deyiladi, u miloddan avvalgi 4 minginchi yillarda yuz beradi.

Beshinchi davr **bronza**, ya'ni mis va qalay qotishmasidan mehnat qurollari yasash o'zlashtirilgan davr bo'lib, miloddan avvalgi 3-2 minginchi yillarni o'z ichiga oladi.

Miloddan avvalgi bir minginchi yillar boshlarida temirdan turli qurollar va asbob-uskunalar yasashning o'zlatirilishi natijasida **temir asri** boshlanadi.

---

¹ XIX asrning 60-yillarida frantsuz arxeologi G.Mortile tomonidan Frantsiyaning Shel shahri yaqinidan topilgan arxeologik madaniyatning nomi.

² Frantsiyaning Amen shahri yaqinidagi Sent-Asheldan topilgan madaniyatning nomi.

³ G. Mortile tomonidan Frantsiyaning janubi-g'arbi (Dordon departamenti) dagi Le-Muste g'oridan topilgan madaniyatning nomi.

Ibtidoiy jamiyat davrlarining xronologik yillari taxminan belgilangan bo'lib, ma'lum bir davr ayrim mintaqada oldinroq, boshqasida keyinroq boshlanishi va tugallanishi mumkin, albatta.

Tarixiy tadqiqodlar kishilik jamiyatining neolit va undan keyingi davrlarga o'tishi zamon nuqtai nazardan sayyoramizning turli mintaqalarida har xil vaqtlarda sodir bo'lib, keyingi davr oldingilaridan qisqaroq bo'lib borganligidan guvohlik beradi. Bu jarayonni **zamon va makonda tarixiy rivojlanish sur'atlarining jadallashish qonuni** bilan izohlash mumkin bo'ladi.

2. Mamlakatimizda odamlarning paleolit davri manzilgohlari.

Mamlakatimizning **ilk paleolit** davri, geologlarning hisobiga ko'ra, tabiiy-geografik jihatdan yozi issiq, qishi sovuq, yog'ingarchilik kam bo'lgan iqlim tartibi qaror topgan davrga to'g'ri keladi. Ana shu sharoitga mos ilk odamlar, xayvonot olami va o'simliklar dunyosi shakllanadi. Bir necha yuz ming yillar davomida tabiiy muhit ham o'zgarib bordi. Ilk paleolitning oxirgi bosqichlarida sayyoramizni muzlik qoplab iqlim keskin soviydi, tez-tez yog'ingarchilik bo'ladigan bo'lib qoladi. O'lkamizda cho'l va voha landshaftlari shakllanib, o'simliklar va hayvonlar dunyosi o'zgarib boradi. Odamlar ham jismoniy, ham aqliy jihatdan takomillashadi.

O'zbekiston hududida ilk paleolit davri odamlari yashagan manzilgohlar Farg'ona vodiysining So'x tumanidagi Selung'ur g'oridan va Toshkent viloyatining Angren shahri yaqinidagi Ko'lbuloq makonidan topilgan va o'rganilgan.

Selungur g'ori 1958 yilda arxeolog A.P.Okladnikov, 1980 yildan boshlab arxeolog olim O'.Islomov tomonidan o'rganilgan. Tadqiqotlar Selungur manzilgohida odamlar paleolit davrining barcha bosqichlarida yashaganligini ko'rsatadi. Bu manzilgohdan ajdodlarimizning suyak qoldiqlari, ularning toshdan yasalgan mehnat qurollari hamda ular ovlab tirikchilik qilgan ayiq, qoplon, karkidon, sirtlon, ohu va boshqa hayvonlarning suyaklari topildi. Olimlar Selungur g'orida bundan 1,5 million yillar ilgari odamlar yashagan, degan xulosaga keldilar¹. Selungur tadqiqotlarining ahamiyati shundaki, u mamlakatimiz odamzod ilk bor paydo bo'lgan mintaqalardan biri ekanligini isbotlab berdi.

Ilk paleolit davri odamlarining manzilgohlaridan yana biri Toshkent viloyati Chotqol tog'ining janubiy-sharqiy yonbag'ridagi Jarsoyning qirg'og'idagi Ko'lbuloq makonidir. 1963-1970 yillarda arxeolog M.R.Qosimov rahbarligidagi guruh Ko'lbuloq makonida 10 dan ortiq qatlamni o'rgandi. 730-830 sm. chuqurlikda joylashgan ikki quyi qatlam ilk paleolit bosqichiga to'g'ri keladi. Bu qatlamlardan yirik, dag'al ishlangan tosh qurollar va hayvon suyaklari

---

¹ Islomov U.I., Kraxmal K.A. Ranniy paleolit Uzbekistana: problemi i perspektivi// Problemi kamennogo veka Sredney i Tsentralnoy Azii. Novosibirsk: SO RAN, 2002. str. 108-113.

topiladi. Ko'lbuloq makonining yuqoriroq qismidan topib o'rganilgan boshqa madaniy qatlamlar bu erda odamlar paleolit davrining o'rta va so'nggi bosqichlarida ham istiqomat qilganliklarini isbotladi.

Eng qadimgi odamlar hozirgi vaqtdagi odamdan anchagina farq qilardi. Ular ikki oyoqlab, oldinga engashgan, qo'llarini tizzasigacha osiltirgan holda yurganlar, qo'llari oddiy ishlarni - biron narsani ushlab, urish, er kovlash kabilarni bajarishga qodir bo'lgan. Qadimgi odamlarning peshonasi tor, miyasi kichik bo'lgan, hali gapira olmagan, uzuk-yuluq ovozlar chiqarib g'azab va qo'rquv, yordamga chaqirish alomatlarini bildirganlar.

Ilk paleolit odamlari ov qilish, terib-termachilab ozuqa topish uchun toshdan, suyakdan, daraxt shoxlaridan turli mehnat qurollari yasaganlar. Shu tufayli ularni «**homo-habilis**»- «**bilag'on odam**» deyiladi.

**Dastlabki
mehnat
qurollari**

- O'tkir qirrali, yassi, tuxumsimon tosh qurollari. Ular qo'l cho'qmori ham deyiladi.
- Daraxt shoxlaridan tayyorlangan er kovlaydigan tayoq.
- Hayvonlarni zarb bilan uruvchi so'yil.

Ilk paleolit davrida odamlar to'da-to'da bo'lib asosan g'orlarda yashaganlar, tabiatdagi tayyor narsalarni-daraxtlarning mevalarini, o'simlik ildizlarini kovlab eb tirikchilik qilganlar. Ular birgalashib yirik hayvonlarni ovlab, ushlab eganlar, shuningdek, mayda jonivorlarni, ularning tuxumlarini ham iste'mol qilganlar.

Shunday qilib, qadimgi odamlarning mashg'ulotlari terib ozuqa topish, hayvonlarni ovlash, tosh qurollari yasash va ularni mukammallashtirishdan iborat bo'lgan. Mana shunday mehnat jarayonida odamlarning o'zlari ham o'zgarib, takomillashib borgan.

Mamlakatimiz hududida **o'rta paleolit** yoki muste davri, avvalo, odamlar qiyofasining o'zgarishi, neandertallarning¹ vujudga kelishi bilan farqlanadi. Ularning peshonasi va jag' tishlari bo'rtib chiqmagan, miyasi kattaroq bo'lgan, tik yuraolgan. Surxondaryo viloyatining Boysun tog'idagi Teshiktosh g'ori o'rta paleolitga xos neandertal turidagi odamlarning manzilgohi ekanligidan dalolat beradi. G'ordan 8-9 yashar bolaning qabri, kalla suyagi, odam suyaklarining qoldiqlari, ular ovlab tirikchilik qilgan hayvon suyaklari, toshdan yasalgan o'choq, kul qatlamlari, hayvon va qushlarning suyaklari topilgan.

O'rta paleolit odamlarining manzilgohlari Teshiktosh yaqinidagi Amir Temur g'oridan, Samarqand viloyatining Omonqo'ton, Qo'tirbuloq, Zirabuloq, Toshkent viloyatining Xo'jakent, Obirahmat, Farg'ona vodiysining Qayrag'och qishlog'idagi Boqirg'on darasi, Palmon qishlog'i yaqinidagi Xo'jaxayr soyi, Buxoro viloyatining Qizil Nura, Navoiy viloyatining Uchtut deb atalgan tog' yon

¹ Germaniyaning Neandertal vodiysidan topilgan, bundan 100-40 ming yillar yashagan odamlarga berilgan nom.

bag'irlaridagi o'ng'ur va buloq yoqalaridan topildi va o'rganildi. O'rta Osiyoda bu davrga mansub 50 dan ortiq manzilgoh topilgan. Bu manzilgohlardan turli xil tosh qurollari, hayvon shoxlari va suyaklari topilgan. Odamlarning mehnat qurollari yasash uchun qulay, qattiqroq va tez parchalanadigan chaqmoq toshlarni Navoiy viloyatidagi Ijont va Uchtutda, Farg'onadan 40 km uzoqdagi Qapchig'oydagi tosh konlaridan topganligi, toshga ishlov berish ustaxonalaridan foydalanganligi aniqlangan. Chaqmoq toshdan o'tkir qirrali pichoqlar, qo'l chopqichi, qiradigan kurakcha, teshadigan bigiz va boshqa qurollar yasalgan.

Dastlabki odamlar hayvonlar kabi osmonda sodir bo'ladigan momoqoldiroq va chaqmoq zarbidan, vulqon otilganda paydo bo'ladigan olov lavasidan, dahshatli yong'indan qo'rqr edi, keyinchalik undan foydalana boshlaydilar, olovni o'chirmaslik uchun navbatchilik qilib, olovga shox-shabba tashlab turishgan.

O'rta paleolit davri odamlari **ishqalash orqali olovni kashf etganlar**, gulxanda pishirilgan mazali va to'yimli go'sht iste'mol qilishgan, yirtqich hayvonlarni olov bilan qo'rqitishgan. Olovni bilib olish odamlar hayotida, ularning hayvonlar ustidan hukmronlik qilishida katta ahamiyatga ega bo'lgan.

O'zbekiston hududida **so'nggi paleolit** odamlari yashagan anchagina manzilgohlar topilgan. 1939 yilda Samarqand san'at va madaniyat tarixi muzeyining xodimi N.G.Xarlamov Samarqand shahridan o'tgan Siyobcha soyi yoqasidan so'nggi paleolit davriga xos odam manzilgohini topadi. Bu manzilgohda Samarqand davlat universitetining arxeologlari D.N.Lev va M.Jo'raqulovlar tomonidan o'tkazilgan izlanishlar natijasida uchta madaniy qatlam ochilib o'rganiladi. Bu makondan odam skeletlari, ikkita pastki jag' suyagi, hayvon suyaklari, chaylasimon kulba izlari, uning markazida o'choq va kul qatlamlari, 10 mingga yaqin tosh qurollari /tosh pichoq, qirg'ich, tosh bolta/ topilgan. Samarqand makonidan tasviriy san'atning eng qadimgi namunasi - hayvonning qovurg'a suyagiga chizilgan beshta o'yiqlik shakl, bir qancha suyak bezaklari topilgan.

So'nggi paleolit odamlarining manzilgohlari Toshkent va Surhondaryo viloyatlarida ham topilgan. O'rta Osiyoda 30 dan ortiq bunday yodgorliklar topib o'rganilgan. Mamlakatimizning so'nggi paleolit manzilgohlarida o'tkazilgan tadqiqotlar bu davrda mehnat qurollari yasash texnikasida, odamlarning turmush tarzi va dunyoqarashida, xo'jalik yuritishida keskin o'zgarish yuz berganligini ko'rsatadi. Odamlar jismoniy jihatdan ham takomillashdi. Odamlarning yangi turi, hozirgi zamon odamlariga o'xshash bo'lgan kramononlar¹ shakllandi. Fanda bu odamni «homo-sapiens» - «aql-idrokli odam» deb ataladi. Ularning miya hajmi «homo-habilis»dan ikki baravar katta, bo'yi baland, qomati tik bo'lgan, nutqi rivojlanib, oddiy gap tuza olgan. Xo'jalikda baliq ovi kelib chiqadi. Odamlar yashash uchun kulbalar qurganlar.

---

¹ L.Larte tomonidan Frantsiyaning Dordon departamentidagi Kro-Manon g'oridan topilgan, bundan 40-12 ming yillar avval yashagan odamlarga berilgan nom.

**So'nggi
paleolit
mehnat qurollari**

- arralovchi, shiluvchi, teshuvchi tosh qurollari
- suyak va yog'ochdan yasalgan tishli qarmoq-garpunlar
- ignalar, nayza uchlari

So'nggi paleolit oxirida yuz bergan tub o'zgarish ibtidoiy to'da o'rnida urug' jamoalarining vujudga kelishidan iborat bo'ldi. Qon-qarindoshlikka asoslangan urug' jamoalari ona urug'i doirasida rasmiylashdi, u tarixda matriarxat deb nom oldi. Bir urug'dan tarqalgan odamlar jamoasi katta bir g'orda yoki bir necha kulbadan iborat joyda birgalikda yashagan, birgalikda mehnat qilgan, mehnat mahsulotlari butun urug' a'zolarining umumiy mulki hisoblangan. Mehnat qurollari tayyorlash, ovqat topish, yoshlarga ov qilishni o'rgatish ishlariga urug' oqsoqoli rahbarlik qilgan. Urug'ning eng tajribali va hurmatli a'zosi oqsoqol bo'lgan.

Odamlar tosh va suyakka tasvir tushirishni, ayollar uchun turli bezak va taqinchoqlar, ayollarning haykalchalarini yasashni o'zlashtirganlar. G'orlarning devorlariga yirik hayvonlarning tashqi ko'rinishini, ov manzaralarini tasvirlovchi rasmlar chizganlar. Hayvonlar va ovchilarning harakatlarini namoyon etuvchi o'yin-raqslar vujudga kelgan. Shu tariqa, tasviriy va amaliy san'at paydo bo'ladi.

So'nggi paleolit davridayoq insonning evropoid, negroid, mongoloid kabi irqiy turlari paydo bo'ladi. Bu irqlar odamlar taraqqiyotining sifat ko'rsatkichi bo'lmay, tabiiy shart-sharoitlar ta'sirida vujudga keladi. Evropoidlar Evropada, Negroidlar Afrikada, Mongoloidlar Shimoliy, Sharqiy va Janubiy Osiyoda yashaganlar.

3. Mezolit va Neolit davri manzilgohlari.

Ulug' muzlikning erishi, erning isiy boshlashi, ko'plab daryo va ko'llarning hosil bo'lishi, yaylovlar, to'qay va o'rmonlarning vujudga kelishi, yangi o'simlik va hayvon turlarining shakllanishi natijasida o'lkamizning barcha vohalarida odamlarning yashashi uchun qulay imkoniyatlar vujudga keladi. Buni arxeologlar tomonidan topilgan yuzlab odamlar yashagan manzilgohlar ham ko'rsatadi.

1970-1980 yillarda O'.Islomov boshchiligidagi arxeologlar guruhi Farg'ona viloyati So'x yaqinidagi Obishir soyining ungurlarida qidiruv ishlari olib borib, Obishir deb atalgan makonlarda **mezolit davri** urug' jamoalarining izlarini topdi. Bu guruh 1967 yilda Toshkent shahriga yaqin bo'lgan Bo'zsuv soyining ikki tarmog'i qo'shilgan joyida mezolit davriga oid manzilgohni topadi, bu yodgorlikning yoshi miloddan avvalgi o'n mingginchi yilliklarga to'g'ri keladi. Bu manzilgoh Qo'shilish nomi bilan ataladi. Bu makondan tosh qurollari, mezolit davri jamoalari qoldiqlari topildi. Surxondaryo viloyatidagi

Ko'hitongning Machay soyi qirg'og'idagi g'orda olib borilgan tadqiqotlar natijasida bu g'orda mezolit davri odamlari uzoq yillar davomida yashaganligidan dalolat beruvchi madaniy qatlam ochildi. Machay manzilgohidan odam skeletlari, turli xil tosh va suyak qurollari, o'choq va kul qatlamlari topilgan. Machayliklarning ov hayvonlari asosan tog' arxari va jayronlar bo'lganligi aniqlandi. Machayliklar shoxli va mayda hayvonlarni xonakilashtirishni o'zlashtira boshlaganlari ham ma'lum bo'ladi.

Mamlakatimizning boshqa hududlaridan topilgan mezolit davriga oid manzilgohlarda olib borilgan tadqiqotlar odamlarning mayda, tez harakat qiluvchi hayvonlarni ham tuta olganliklarini ko'rsatadi.

Mezolit davri qurollari	➤ O'q-yoy quroli (kamon va paykonlar). ➤ tayoq uchiga o'tkir uchli nayzalar o'rnatilgan irg'ituvchi nayza qurollari.
--------------------------------	---

O'q-yoydan foydalanish insoniyat taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo'lib, ovchilikni insonlarning hayot manbaiga aylantirdi, ovdan keladigan daromad va zahiralar ko'payib borgan. O'q-yoy quroli odamning yolg'iz o'zi hayvonlarni ovlash, jamoadan ajralib hayot kechirishiga imkoniyat yaratadi.

Odamlar o'simliklarning ildizlarini iste'mol qilishdan boshloqlarni, mazali mevalarni, iste'mol qilishga o'tadilar. Ular asta sekin it, sigir, qo'y, echki kabi hayvonlarni qo'lga o'rgatish, boshloqli o'simliklar urug'ini erga ekib o'stirish orqali don olish malakalariga ham ega bo'lib boradilar.

Mezolit davriga oid mozorlarning tahlili odamlarda diniy e'tiqod shakllanayotganini, u dunyoga ishonganini ko'rsatadi. Machay qabristonida jasad chalqanchasiga yotqizilgani, ustiga qizil rang sepilib, atrofiga tosh taqinchoqlar terib qo'yilgani aniqlangan. Ko'hitong tog'idagi **Zarautsoy qoyasidan** (hozirgi Surxondaryo viloyati) topilgan suratlar esa tasviriy san'atning vujudga kelganligini ko'rsatadi. Qoyada yovvoyi hayvonlarni ov qilish manzarasi tasvirlangan. Bu manzarada yirik shoxli hayvonlar podasi orqasidan ovchilar o'z itlari bilan ketayotgani, ovchilar esa o'q-yoy bilan, poloxmon toshlar bilan qurollangani tasvirlangan. Boshqa bir qoyada ikki guruh ovchilar buqani o'rab olgani manzarasi tasvirlangan. Zarautsoy qoyalaridagi bu suratlar o'sha davr rassomlarining fikr doirasini, diniy tasavvurlarni tasviriy san'atda qanchalik darajada aks ettirilganliklari haqida fikr yuritishga asos beradi.

Neolit davrida qurollar ishlash texnikasida tub o'zgarish - inqilob sodir bo'ldi. Yangi tosh qurollari orqali silliqlash, pardozlash, parmalash usullari ixtiro etildi. Tosh qurollari orasida tosh boltalar, ponalar, iskanalar, tosh teshalar paydo bo'ldi. Neolit davri «toshboltalar asri» ham deyiladi. Hunarmandchilikning sopol buyumlar yasash tarmog'i vujudga keladi. Shuning uchun bu davrni «sopol asri» ham deyishadi.

Neolit davrida odamlar hayotida chorvachilik va dehqonchilik vujudga keladi va xo'jalikda asosiy o'rinni egallaydi. Urug' jamoalari echki, qo'y va

qoramollardan iborat qo'ra-qo'ra chorva mollariga, don-dun zahiralarga ega bo'ladilar.

Neolit davrida **ishlab chiqaruvchi xo'jalik** shakllanib bo'ladi. Bu insoniyat erishgan katta yutuq bo'lib, odamlar tabiatga qaramlikdan butunlay qutiladilar. Urug' jamoalari ozuqa izlab ko'chib, daydib yurishdan o'troq hayot kechirishga o'tadilar. Doimiy yashaydigan kulbalar, uylar yasash odamlarning turmush tarziga aylanadi, qishloqlar vujudga keladi.

Neolit davrida odamlar hayvon terisidan tikilgan kiyimlar o'rniga jun va o'simlik tolasidan to'qilgan matolardan tikilgan kiyimlar kiyadigan bo'ladilar. Hunarmandchilikda to'qimachilik, tikuvchilik tarmog'i ham paydo bo'ladi.

**Neolit
davri
mehnat
qurollari**

- Tosh bolta, pona, iskana
- Motiga (ketmon-tesha). Motiga dehqonchiligi
- Chaqmoq toshga tig' o'rnatilgan suyak o'roq
- Toshdan yasalgan don yorg'uchoq
- Loydan qo'lda yasalgan va pishirilgan sopol idishlar
- Zig'ir tolasini va jundan ip yigiruv urchuqlari, mato to'quv dastgohlari yasaldi. Kiyimlar tikilgan.
- Yog'och g'ovalarni bir-biriga bog'lab yasalgan suvda suzuvchi sol, qayiqalar.

Mamlakatimiz hududidan neolit davriga doir ko'plab arxeologik yodgorliklar, odamlar yashagan manzilgohlar topilgan. Amudaryoning qadimgi Okchadaryo deltasi yonidagi Kaltaminor kanali yaqinidan neolit davriga doir odamlar manzilgohi, Amudaryoning Yuqori Uzboy irmog'i va Orol dengizining shimoliy-sharqiy bo'ylaridan yana ko'plab makonlar topib o'rganildi. Bularning hammasiga Kaltaminor madaniyati degan nom beriladi. Kaltaminorliklar hayoti, xo'jalik mashg'ulotlari va turmush tarzini o'rganish, uning miloddan avvalgi 5-3 ming yilliklarga doir arxeologik madaniyat ekanligini ko'rsatdi.

Kaltaminor madaniyatining eng muhim manzilgohlaridan biri Jonbos-4 hisoblanadi. Jonbos-4 da o'tkazilgan qazish ishlari natijasida maydoni 300 kv.m. qeladigan g'oyat katta turar joy-yarim erto'la shaklidagi kulba ochildi. Tadqiqotlar kulbaning xodalar va qamishdan qurilgani, keyinchalik yonib ketganligini, odamlar foydalangan barcha uy-ro'zg'or buyumlari, mehnat qurollari yiqilgan kulba ostida qolib ketganligini ko'rsatdi. Kulba tomini ko'tarib turgan birnecha ustunlar borligi aniqlandi. Bu manzilgohda 100-120 ga yaqin kishi istiqomat qilishgan. Uning o'rtasidan katta o'choq, atrofida yana 20 dan ortiq mayda o'choqlar, ko'mirga aylangan yog'ochlar va qamishlar topildi. Har bir o'choq atrofida baliq, yovvoyi cho'chqa, bug'u, qirg'ovul, suv qushlarining suyaklari, o'rdak va g'oz tuxumining po'choqlari, yovvoyi jiyda danaklari topildi. Katta o'choq o't og'asi ixtiyoridagi otashkada /altar/ bo'lib, Kaltaminor urug' jamoasi katta o'choqdagi o'tga topinishgan, bu odamlarning diniy e'tiqodini ko'rsatadi. Kulbadagi mayda o'choqlar esa ona urug'i doirasida

ko'plab juft oila mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Jonbas-4 manzilgohidan chaqmoq toshdan yasalgan juda ko'p mehnat qurollari, keskich asboblari, suyak garpunlari, turli xil naqshlar, o'yib solingan sopol idish siniqlari va boshqa ashyolar topiladi. Topilgan qoldiqlarning deyarli ko'pchiligi baliq va qush suyaklari bo'lib, kaltaminorliklarning baliqchilik va ovchilik bilan shug'ullanganligini ko'rsatadi. Kaltaminorliklar o'q-yoydan keng foydalanganlar.

1950 yillarda taniqli arxeolog olim Ya.G'.G'ulomov Zarafshon bo'ylab qidiruv ishlari olib boradi va o'nlab manzilgohlarni aniqlab, ulardan neolit davriga oid tosh qurollar va sopol parchalarini topadi. Qidiruv ishlarini 1960 yildan boshlab arxeologlardan A.Asqarov va O'.Islomovlar davom etkazadilar. Natijada 100 dan ortiq katta va kichik manzilgohlar topiladi. Ularda yashagan urug' jamoalarining baliq ovi bilan shug'ullanganligi, termachilik xo'jaligida tosh yorg'uchoqlardan keng foydalanilganligi aniqlanadi.

Zarafshon daryosining o'rta havzalarida yana bir yodgorlik-Sazag'on makoni /Samarqand viloyatining Sazag'on qishlog'i/ topib o'rganiladi. Ko'plab tosh qurollar, yovvoyi va uy hayvonlari suyaklari topiladi. Sazag'on jamoasi qoramollarni qo'lga o'rgatib, chorvachilik bilan shug'ullanganlar.

Zarafshon vodiysi urug' jamoalari sifatli tosh xom ashyolardan qurollar yasaganlar. Ular tosh konlarida shaxtalar hosil qilganlar. Neolit davrida Uchtut chaqmoqtosh konida 4-5 metrlik shaxtalardan namlangan toshlarni kovlab olib qurollar yasaganlar. Namlangan toshlarni yo'nish oson bo'lganligini bilganlar. Zarafshon vodiysida yashagan urug' jamoalari hayotida ovchilik, ayniqsa baliq ovlash alohida ahamiyat kasb etgan.

4. Eneolit va bronza davri madaniyati.

Insoniyat tarixining tosh davri o'rnini metall qurollar egallay boshladi. Miloddan avvalgi 4 minginchi yillarda odamlar misdan qurollar yasashni o'rganadilar. Mis metall sifatida yumshoq bo'lganligi tufayli, undan yasalgan qurollar mo'rt, yumshoq va tez egiluvchan bo'lgan. Shu sababdan toshdan mehnat qurollari yasash ham davom etgan. Bu davrni **eneolit, ya'ni mis-tosh davri** deb ataladi. Odamlar dastlab misni er yuzasidan sof holda uchratib, undan mehnat qurollarini yasaganlar. Keyinchalik uning olovda erishini bilganlar va undan turli xil shakldagi qurollar va buyumlar yasaganlar.

Ajdodlarimiz miloddan avvalgi 3 minginchi yillardayoq misga qalay aralashtirib bronza, ya'ni qattiq metall qotishmasi olishni, undan pishiq va qattiq mehnat qurollari, qilich, xanjar, uy-ro'zg'or buyumlari, zeb-ziynat bezaklari yasashni o'zlashtirib oladilar. Bu davr **bronza davri** deb nom oldi. Bronzaning kashf etilishi metallurg hunarmandlarni, metallurgiya ustaxonalari va zargarlik korxonalarini vujudga keltirdi.

Eneolit va bronza davri mehnat qurollari	➤ Eritilgan mis, qalay aralashmasi quyiladigan tosh va loy qoliplar
	➤ Bronza qotishmasidan tayyorlangan bolta, o'roq, ketmon, tasha
	➤ Misdan, bronzadan yasalgan igna, nayza, xanjar, qilich
	➤ Misdan yasalgan taqinchoq, bezak va boshqa buyumlar
	➤ Er haydaydigan omoch
	➤ Yog'och arava

Hunarmandchilikning bu tariqa ixtisoslashuvi turli hududlar o'rtasida mahsulot ayirboshlashga, ularni iqtisodiy jihatdan bog'laydigan aloqa yo'llarining paydo bo'lishiga olib keladi. Bronza davrida yashagan ajdodlarimiz ho'kiz, ot, eshak va tuyadan transport vositasi sifatida foydalanganlar. Hayvonlar qo'shilgan g'ildirakli aravalari vujudga keladi. O'zbekiston hududidan eneolit va bronza davri odamlari hayotini tasvirlovchi ko'plab manzilgohlar topib o'rganilgan. Buxoro viloyati Qorako'l tumani markazidan 15 km. shimoli-sharqdagi Zamonbobo ko'li atrofida 1950 yillarda Ya.G'.G'ulomov, 1960 yillarda A.Asqarov tadqiqot ishlari olib borib, eneolit va bronza davri odamlarining makoni va qabristonini topib o'rganadilar. Bu **Zamonbobo madaniyati** deb ataladi. Zamonbobo makonidan maydoni 170 kv.m bo'lgan erto'la tipidagi uy, ikki chayla, kulolchilik xumdoni va boshqa ashyolar topildi. Makonning sharqiy-janubiy tomoni suv toshqinidan himoyalaniq maqsadida dambaga o'xshash devor bilan o'ralganligi ma'lum bo'ldi. Qazishlar vaqtida erto'la va uning atrofidan o'choq o'rni, ustunlar o'rnatilgan chuqurchalar, qoramol, echki va yovvoyi hayvonlarning suyaklari, qorayib ketgan bug'doy va arpa donlari, qamish va poxol qoldiqlari, toshdan yasalgan yorg'uchoq siniqlari, chaqmoq toshdan yasalgan o'roq parchalari, toshdan yasalgan munchoqlar topildi. Topilmalar Zamonboboliklarning dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganini ko'rsatadi.

Zamonbobo ko'lining shimoliy sohilidan topilgan qadimgi qabristonda 45 ta mozor ochilib o'rganiladi. Mozorlar hozirgidek lahat shaklida bo'lib, marhumlar o'ng va chap yoni bilan ona qornida yotgan chaqaloq singari gujanak shaklida ko'milgan. O'liklar yolg'iz, juft, ba'zan uchta /erkak, ayol va bola/ ko'milganligi, bir go'rga takror ko'milish hollari bo'lganligi aniqlandi. Erkaklar qabridan o'q-yoy paykonlari, pichoqsimon qurollar, ayollar qabridan tosh munchoq, oltin marjon, surma, toshoyna va boshqa buyumlar, bir qabrdan kichkina sopol haykalcha topiladi. Qazilmalarda topilgan Badaxshon la'lidan ishlangan munchoqlar, Turkmaniston sopol idishlari Zamonboboliklarning boshqa xududlardagi urug' jamoalari bilan iqtisodiy va madaniy aloqalarda bo'lganligini ko'rsatadi.

Zamonbobo madaniyati bir urug' jamoasining moddiy va madaniy merosi hisoblanadi. Zamonbobo makoni va qabristoni O'zbekiston tarixshunosligidagina emas, jahon tarixi fanida ham mashhurdir.

Eneolit va bronza davriga xos yana bir yodgorlik Zarafshon vodiysida Tojikiston respublikasining O'zbekiston bilan chegaradosh qishlog'i - **Sarazmdan** topildi. Bu makonning maydoni 90 gektar bo'lib, odamlar uzoq yillar davomida istiqomat qilganlar, dehqonchilik bilan shug'ullanganlar. Sarazmda bir xonali va xom g'ishtdan yasalgan ko'p xonali uylar, ikkita ibodatxona va qishloq ko'chalari ochildi. Qazishmalar natijasida uylar o'rtasida oilaviy e'tiqod joyi, dumaloq shaklda ishlangan olovxona /altar/, torozi toshlari, to'qimachilik dastgohining qismlari, urchuq toshlar, pichoq, xanjar, qarmoq, igna va bigizlar, sopol idish parchalari, mis oyna, taqinchoqlar topildi. Metall buyumlar yasash keng tarqalganligi aniqlandi. Kulolchilikda charx dastgohi kashf etilgan.

Shunday qilib, So'g'd o'lkasining Zamonbobo va Sarazm yodgorliklari bobodehqonlarimizning soy va daryo etaklaridagi zaxkash erlarda yuritgan dehqonchilik xo'jaligi haqida qimmatli ma'lumot beruvchi makonlardir.

1969-1974 yillarda A.Asqarov rahbarligidagi arxeologlar guruhi Surxondaryo viloyati Muzrabod vohasida cho'lida qidiruv ishlari olib borib, **Sopollitepa yodgorligini** topib o'rgandilar. Sopollitepa 4 gektar chamasidagi tepalikdan iborat bo'lib, uning markaziy qismini baland qal'a tashkil etadi. Sopollitepaning markaziy qismi kvadrat shaklida bo'lib (82x82), atrofi yirik xom g'ishtlardan qilingan uch qator mudofaa devorlari bilan o'rab olingan, devorning qalinligi o'rtacha 1,6 m, ba'zi joylarda 2 m bo'lgan. Qal'aning o'rta qismi bo'sh maydondan iboratligi, qal'a ichkarisidagi uylarni 8 kvartalga bo'lib turuvchi 6 ta ko'cha borligi ma'lum bo'ladi. Qal'a darvozasi uning janubiy tomoniga joylashganligi, uylarning devorlari va poli bir necha bor somon suvoq qilinganligi, har bir uyda mo'rili o'choq, o'choq yonida supa, ba'zi xonalarda sandal o'txonalari borligi aniqlandi.

Sopollitepadan 150 ta qabr ochilgan, ulardan sopol idishlar, bronza, kumush, oltin va qimmatbaho toshlardan yasalgan bezaklar, bronza mehnat qurollari topilgan. Sopollitepadan 20 ga yaqin sopol pishiradigan xumdon, vaza, ko'za, xurmacha, choynak, piyola, kosa, tog'ora, xum, lagan va boshqa 40 ga yaqin xildagi yaxshi pishirilgan nafis, jarangdor, engil idishlar topilgan. Xonalardan tosh yorg'uchoqlar, o'g'irlar, urchuqlar va paykonlar, arpa, bug'doy va tariq donlari topilgan.

Sopollitepadagi tadqiqotlar odamlarning bug'doy go'ja, umoch, qaynatma sho'rva kabi ovqatlar pishirib iste'mol qilganini, ipakdan va paxtadan kiyimlar tikib kiyishganini ko'rsatadi. Erkaklar va ayollar o'rtasidagi mehnat taqsimoti haqida ma'lumotlar olindi, erkaklar o'troq dehqonchilik, chorvachilik, kulolchilik, binokorlik bilan shug'ullangan, ayollar esa uy ishlari, bola tarbiyasi bilan band bo'lgan. Urug' jamoasiga erkaklar boshchilik qilgan.

Sopoli madaniyati odamlarning sug'orma dehqonchilikni o'zlashtirganini, o'troq dehqonchilik madaniyati barpo bo'lganligini isbotlab berdi. Kulolchilik rivojlanib, nafis idishlar kulolchilik charxida tayyorlangan. To'qimachilikda paxta va tabiiy ipakdan foydalanilgan. Shuningdek, metall bilan ishlash hunarmandchiligi ham rivojlanganligi aniqlandi. Sopoli madaniyati o'lkamizda shaharlarning vujudga kelishi uchun ilk zaminlar bronza davridayoq mavjud bo'lganligini ko'rsatadi.

1953-1961 yillarda M.E.Voronets boshliq arxeologlar guruhi Namangan viloyatining Chust shahri yaqinidagi Buvanamozor deb atalagan buloq yoqasidan mil. av. 2 minginchi yillar oxiriga oid makonni topib o'rgandilar. Izlanish natijasida yana Dalvarzintepa, Qoraqo'rg'on, To'raqo'rg'on, Chimboy, Ashqoltepa va boshqa o'ndan ortiq yodgorliklar topib o'rganildi. Ularning barchasi **Chust madaniyati** nomi bilan tarix faniga kirdi. Chust madaniyati odamlarning qishloq-qishloq bo'lib yashaganligidan dalolat beradi.

Chust madaniyatiga mansub yodgorliklarda qo'lda yasalgan guldon, sopol tovoqlar, labi bukilgan turli shakldagi sopol idishlar, piyolalar, xurmosimon idishlar ko'p uchraydi, ularga qizil va qora ranglarda uchburchak, romb shakllari tushirilgan.

Tadqiqotlar Chustliklarning asosiy mashg'uloti sug'orma dehqonchilik ekanligini ko'rsatdi. Ketmon, tosh yorg'uchoq, xovoncha, o'roqsimon pichoq, bronza o'roqlaridan foydalanishgan.

Topilgan ashyolar Chustliklar bug'doy, arpa, suli ekib dehqonchilik qilganini, erni ketmon bilan ishlaganini, daryolarni bo'g'ib sun'iy kanallar orqali dalalarga suv chiqarganini, uzunligi bir necha o'n chaqirimdan iborat kanal qurganligini ko'rsatadi. Shuningdek, ovchilik va baliqchilik ham qadimgi chustliklarning turmushida muhim o'rin egallagan.

Chust madaniyatida metall bilan bog'liq hunarmandchilik yaxshi rivojlanganligini topilgan metall buyumlar ham yaqqol ko'rsatdi. Tosh qoliplarda oyna, o'roq, pichoq va bigizlar quyma holda yasalgan. Qazish vaqtida ot uzangilari va suvligi, bilaguzuk, xalqa, qarmoq, paykonlar, suyak va toshdan yasalgan qurollar topilgan. Chustliklar hayotida to'qimachilik hunarmandchiligi ham ancha rivojlanganligi ma'lum bo'ldi. Buni yodgorliklardan topilgan 13 xil mato, urchuq toshlar, moki, suyak taroqlar va to'qimachilik dastgohlaridan bilsa bo'ladi.

Shunday qilib, Chust madaniyati Farg'ona vodiysida qadimgi dehqonchilik madaniyati shakllanganligini ko'rsatuvchi misol bo'lib xizmat qiladi. Chustliklarning olovga e'tiqod qilganliklari ularda diniy tasavvurlarning shakllanganligini ko'rsatadi.

Bronza davriga oid manzilgohlar hozirgi Xorazm va Qoraqalpog'iston hududlaridan ham topilib o'rganilgan. Amudaryo etaklaridagi Tozabog'yob kanali yaqinidan topilgan **Tozabog'yob madaniyati**, Amirobod kanali etaklaridan topilib o'rganilgan **Amirobod madaniyati** shular jumlasiga kiradi. Bu manzilgohlarda yashagan odamlar o'troq holda urug' jamoa bo'lib

yashaganligi, sug'orma dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganligi aniqlandi.

Mamlakatimizning shimolidagi cho'l va dasht joylarida chorvador urug' jamoalari va qabilalar yashagan. Ularda chorvachilik xo'jalikning asosiy tarmog'i bo'lgan. Otliq cho'ponlar qoramol, qo'y, echkilardan iborat podalarni uzoq joydagi yaylovlarga haydab borganlar. Chorvadorlar yil fasllariga mos joylarga ko'chib yurganlar, novdadan to'qilgan uylar, ho'kizlar qo'shilgan g'ildirakli aravalardan foydalanib uzoq joylarga ham bora olganlar. Bu jarayon turli qabilalarning uchrashuvini, tanishuvini ta'minladi. Ular o'zaro fikrlashadigan, aloqa qiladigan bo'ldilar, bir-birini tushunish uchun umumiy so'zlar topdilar. Asta-sekin bir nechta qabilalardan o'zaro tushunarli tilda gaplashadigan odamlarning katta guruhi - elatlar shakllanadi.

Bronza davri oxirlarida chorvador qabilalarning o'z podalarini haydab o'troq dehqon jamoalari yashaydigan vohalarga tinch yoki zo'rlik bilan kirib borganligi ham kuzatiladi. Natijada etnik jarayonlar kuchayib, shimol va janub qabilalarining dastlabki aralashuvi yuz berib, hozirgi zamon o'zbek va tojiklarning dastlabki etnik qatlami shakllana boshlaydi.

Mil. av. bir minginchi yillarning boshlarida ajdodlarimiz temirdan mehnat qurollari, qurol-yaroqlar, bezakli buyumlar yasashni o'zlashtiradilar va mamlakatimizda temirdan foydalanish keng tarqaladi. Odamlar hayotida **temir davri** boshlanadi.

Temirdan yasalgan omoch, ketmon, belkurak va boshqa mehnat qurollari ancha keng maydonlarni haydash, to'g'onlar qurish, kanal va ariqlar qazib suv chiqarish imkonini beradi. Bular dehqonchilikning yuksalishiga olib keladi.

Temirning kashf etilishi hunarmandchilikni yanada yuqori pog'onaga ko'tardi. Temirdan qattiq va o'tkir pichoqlar, o'roqlar yasalishi mehnat umumdorligini oshirishga yordam berdi.

Temir davrida kulolchilik charxi, naqsh bilan bezatilgan sopol buyumlar keng tarqaldi. Temirchilik bosqoni, qo'l tegirmoni vujudga keldi, metallga ishlov berish rivojlandi. Xonadonlarda ip yigirish va matolar to'qish, kiyim tikish tobora kengayib bordi.

Uy-joy qurilishi bir muncha yaxshilandi. 10-20 tadan xonasi bo'lgan katta maydonli uylar qurilishi bilan birga, g'ishtdan, sinchdan alohida bir oilaga mo'ljallangan uylar qurish keng tarqaldi. Shu tariqa, odamlarning turmush tarzi ham o'zgarib bordi, yashash bir muncha yaxshilandi, odamlar umri uzaydi. Bular aholining ko'payishini ta'minladi.

Shunday qilib, mamlakatimiz odam paydo bo'lgan ilk mintaqalardan biridir. Vatanimizda odamlar qariyb million yillardan beri yashab kelmoqdalar. Ular o'z taraqqiyotida ibtidoiy to'da, urug' jamoasidan iborat uzoq tarixiy yo'lni bosib o'tdilar. Yashash uchun kurashib, oddiy tosh qurollari yasashdan metallni kashf etishgacha, metallardan mehnat qurollari, uy-ro'zg'or va turli xil bezak buyumlari yasashgacha ko'tarildilar. Yalang'och holda yashashdan jun, paxta, pilla tolasidan kiyim tikib kiyishgacha, g'orlarda yashashdan uy-joy qurish,

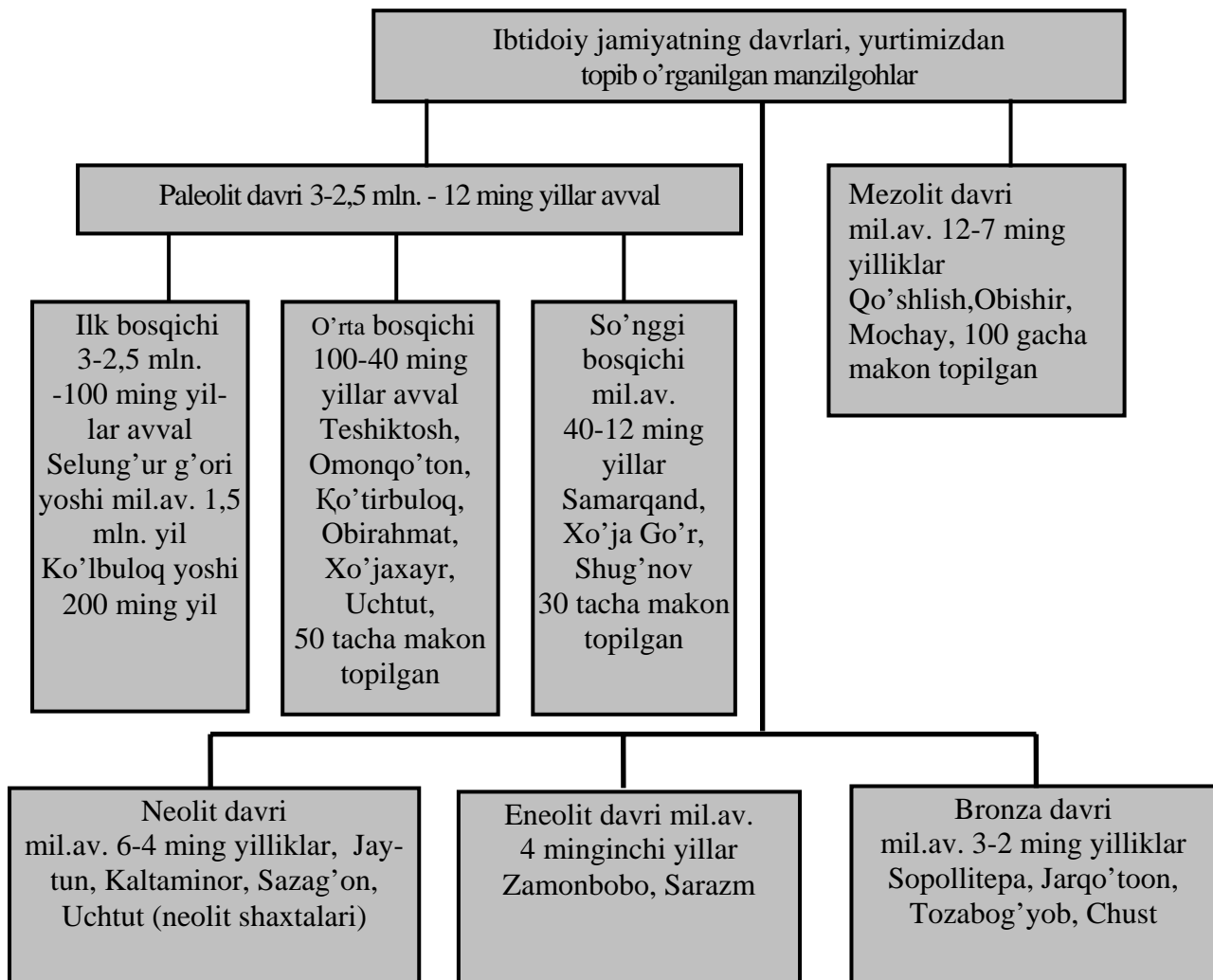

qishloq-qishloq bo'lib yashashgacha bo'lgan uzoq ijtimoiy rivojlanish davrini boshdan kechirdilar. Ibtidoiy to'daning o'sib urug'chilik jamoasiga ko'tarilishi insoniyat taraqqiyotida sodir bo'lgan tub ijtimoiy o'zgarish bo'ldi. Odamlar bir-birini taniydigan, muloqotda bo'ladigan, bir urug'ga, avvalo, ona urug'iga, keyinroq ota urug'iga uyushib, bir joyda, birgalikda mehnat qilib yashaydigan bo'ldi, mushkuli osonlashib bordi. Turmush tarzida termachilik va ovchilik o'rnini chorvachilik, dehqonchilik, hunarmandchilik egalladi. Mehnat unumliroq bo'lib bordi. Ajdodlarimiz tabiatdan tayyor narsalarni o'zlashtirish xo'jaligi o'rniga iste'mol qilinadigan maxsulotlarni o'zlari ishlab chiqaradigan xo'jalik yaratdilar.

Ibtidoiy jamoa tuzumida jamoa a'zolari ishlab chiqarish vositalariga, uy-joylarga, mehnat qurollariga birgalikda egalik qilgan, mehnat qilishda va mehnat mahsullaridan foydalanishda teng bo'lganlar.

Sug'orma dehqonchilikning kashf etilishi natijasida **o'troq dehqonchilik madaniyati** shakllandi. Chorvachilik dehqonchilikdan ajralib chiqdi. Vatanimizning ko'pgina hududlari - Xorazm, Surxondaryo, Zarafshon, Farg'ona va boshqa vohalari tsivilizatsiya taraqqiyotining markazlariga aylandi. Cho'l va dashtlarda yashovchi chorvador urug' jamoalari ko'chmanchilik turmush tarziga o'ta bordilar va ko'chmanchilarga aylandilar. O'troq dehqon jamoalari bilan chorvadorlar o'rtasida aloqalar, mahsulot ayirboshlash jarayoni o'sib bordi. Ishlab chiqarish xo'jaligining vujudga kelishi, mehnat unumdorligining ortishi urug'doshlar o'rtasida ijtimoiy tengsizlikning, mulkiy tabaqalarning vujudga kelishi, urug'chilik jamoasining emirilishi uchun zamin tayyorladi.

1-2-jadvallardagi ma'lumotlarga e'tibor bering.

Davrlar	Odamlarning kashfiyotlari
<p>Paleolit</p> <p>Ilk bosqichi</p> <p>O'rta bosqichi</p> <p>So'nggi bosqichi</p>	<p>Toshdan uchi o'tkir qirrali, tuxumsimon qurollar, daraxt shoxlaridan tayoq va so'yil kabi qurollar yasaldi. Termachilik, ovchilik.</p> <p>Olovdan foydalanishning o'zlashtirilishi. Chaqmoq toshdan qo'l chopqichi, pichoq, teshuvchi bigizlar yasaldi.</p> <p>Urug' jamoasi (matriarxat) shakllandi, chayla va erto'lalar qurildi. Arralovchi, shiluvchi, teshuvchi tosh qurollari, igna, nayza uchlari, qarmoq yasaldi. Baliq ovlash o'zlashtirildi. Haykaltaroshlik, tasviriy san'at, suyak taqinchoqlar yasash vujudga keldi.</p>
<p>Mezolit</p>	<p>O'q-yoy (kamon), irg'ituvchi nayza qurollari yasaldi. Yakka ovchilik, daydi hayot yuzaga keldi. Mollarni qo'lga o'rgatila boshlandi, boshqoli o'simliklarni o'stirish o'rganildi. Qoyatosh suratlari paydo bo'ldi.</p>
<p>Neolit</p>	<p>Tosh bolta, pona, iskana, motiga (ketmon-techa), tosh moslamali suyak o'roq, don yanchgich, sopol idishlar yasaldi. Dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik vujudga keldi. Suvda suzish moslamalari yasaldi. Uy-joy qurilishi va o'troqlashuv boshlandi. Ip yigiruvchi urchuq, to'quv dastgohlari vujudga keldi. Jun va o'simlik tolasidan kiyimlar tikildi. Ishlab chiqarish xo'jaligi shakllandi.</p>
<p>Eneolit</p>	<p>Mis kashf etildi, misdan bolta, o'roq, nayza uchlari, xanjar qurollari, taqinchoq va bezak buyumlari yasaldi. Patriarxatga o'tildi.</p>
<p>Bronza</p>	<p>Bronza ixtiro qilindi. Metaldan bolta, o'roq, ketmon, tesha, nayza, pichoq, qilich, xanjar, zargarlik buyumlari yasaldi. Omoch, g'ildirak, arava yasaldi. Ustaxonalar paydo bo'ldi. Hayvonlardan transport sifatida foydalanish o'zlashtirildi. Yorg'uchoq, o'g'ur, charx-urchuq yasaldi. Chorvachilik dehqonchilikdan ajralib chiqdi. O'troq dehqonchilik, sug'orma dehqonchilik, savdo aloqalari vujudga keldi. Shaharlar paydo bo'ldi. Turli ijtimoiy tabaqalar, mulkiy tengsizlik vujudga keldi. Shahar davlatlari shakllandi.</p>

Sinov savollari

1. Vatanimiz hududida ibtidoiy odamlar manzilgohlarini topib o'rgangan olimlardan kimlarni bilasiz?
2. Ibtidoiy odamlar hayotiga oid qanday asarlarni bilasiz?
3. Ibtidoiy jamiyat qanday davrlarga bo'linadi va nima uchun?
4. Paleolit davriga doir odamlar manzilgohlari qaerlarda va kimlar tomonidan topib o'rganilgan?
5. Paleolit davrida odamlar nimalarni kashf etishgan?
6. Urug'chilik jamoasi qaysi davrda shakllandi, uning bosqichlarini bilasizmi?
7. O'q-yoy qachon kashf etildi, uning inson hayotidagi ahamiyati nimada?
8. Mezolit davriga oid odamlar manzilgohlari qaerlarda, kimlar tomonidan topib o'rganilgan?
9. Neolit davri manzilgohlarini sanang, ularni topib o'rgangan olimlar kimlar?
10. Neolit davrida odamlar nimalarni kashf etishgan?
11. Ishlab chiqarish xo'jaligi nima, u qachon shakllandi?
12. Dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik qachon vujudga keldi?
13. Bronza davrida odamlar hayotida qanday yangiliklar sodir bo'ldi?
14. O'troq dehqonchilik, sug'orma dehqonchilikning shakllanishi haqida nimalarni bilasiz?
15. Bronza davriga oid manzilgohlarni, ularni topib o'rgangan olimlarni bilasizmi?

II BOB. O'ZBEK DAVLATCHILIGINING SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOT BOSQICHLARI. BUYUK IPAK YO'LI

Tayanch so'z va iboralar: O'zbek davlatchiligi: shakllanishi, rivojlanishi. Qadimgi Xorazm. Baqtriya. So'g'diyona. «Avesto». To'maris. Shiroq. Spitamen. Ellinizm. Yunon-Baqtriya. Qang'a. Davan. Kushonlar. Xioniylar. Buyuk ipak yo'li.

Mustaqillik tufayli davlatchilik tariximiz tub burilish pallasiga kirdi. Davlatchilik sohasidagi bosh yo'limiz mustahkam demokratik huquqiy davlat barpo etishdan iborat. Bu o'rinda ajdodlarimizning davlat qurilishidagi tarixiy tajribalariga tayanilmoqda.

Xo'sh, o'zbek davlatchiligi qachon paydo bo'lgan, qanday bosqichlarni bosib o'tgan, davlat qurilishida qanday tajribalarimiz bor? Bu savollarga asosli javob berish har bir talabaning burchidir.

«Davlatchilik bugungi kunda o'ta siyosiy masala bo'lib turibdi. Nega deganda, O'zbekistonda davlatchilik bo'lmagan, deb orqavarotdan tashviqot yuritayotgan, shu fikrni ongimizga singdirmoqchi bo'layotgan, kerak bo'lsa, xalqaro jamoatchilikni shunga ishontirishga urinayotgan kuchlar hali bor. ...O'zbek tarixchilarining bugungi kundagi asosiy vazifasi mana shu da'voning puch ekanligini isbotlash, davlatchiligimizning ilmiy nuqtai nazardan asoslangan tarixini yaratishdir»¹.

Mustabid sovet hokimiyati davridagi tarixiy asarlarda, darslik va qo'llanmalarda O'rta Osiyoda, hozirgi O'zbekiston hududida davlatchilik tizimi bo'lganligi haqida yozilgan, ammo tilga olingan davlatlarga to'g'ridan-to'g'ri o'zbek halqi, o'zbek jamiyati bilan bog'liq holda, Vatanimizda uzluksiz kechgan jarayon sifatida qaralmagan. Yurtimizda shakllangan, qariyb uch ming yil davomida faoliyat yuritgan davlatlar yoki bir kichik hudud, yoki hokimiyat tepasida turgan hukmdor nomi bilan atalgan, davlatning asosiy manbai, mohiyati, ya'ni qaysi xalqning davlati ekanligi ochib berilmagan, to'g'rirog'i ochib berishni xohlamaganlar. «Nima emish, O'zbekiston XX asrning 20-yillarida, aniqrog'i, 1924 yili davlat maqomini olgan emish. Biz shu gapga ishonishimiz kerakmi?»². Ishonmaymiz, albatta. O'zbek xalqi eng qadimdan davlat barpo etgan xalqlar qatorida turadi.

1. Davlat tuzilmalarining shakllanish shart-sharoitlari

Mehnat quollarining takomillanishi natijasida erga ishlov berish yaxshilanib, ekin maydonlari kengayib, odamlarning mehnati unumliroq bo'lib bordi. Temirning kashf etilishi, undan yasalgan mehnat quollari qishloq xo'jaligi va hunarmandchilikning tez o'sishiga olib keldi. Odamlarning daryolarni bo'g'ib,

¹ Karimov I.A. Asarlar, 7-tom, T. O'zbekiston, 1999 y., 139-bet.

² Karimov I.A. Asarlar, 7-tom, T. O'zbekiston, 1999 y., 138-bet.

to'g'onlar qurib, kanallar qazib erlarga suv chiqarish imkoniyati kengaydi. O'rgatilgan ishchi hayvonlari qo'shilgan temir tishli omochlar bilan erni haydashning o'zlashtirilishi hosildorlikning oshishini, ko'proq mahsulotlar etishtirishni ta'minladi. Bu odamlar turmushini ancha yaxshiladi, umrini uzaytirdi, aholi son jihatdan ko'payib bordi.

Urug'chilik munosabatlari ham o'zgarib boradi. Ikki urug' a'zolaridan tashkil topgan er-xotin - juft oilalar vujudga keladi. Katta patriarxal oilalar urug' jamoalaridan ajralib chiqadi, ularga urug' jamoalariga qarashli erlardan chek erlari ajratib beriladi. Shu tariqa urug' jamoasining umumiy xo'jaligi oilalar jamoasiga bo'linadi. Bunday oilalar jamoasi ishlab chiqarish jamoalari deb ham ataladi.

«Avesto»da jamiyat tarkibining bo'linishi	<ul style="list-style-type: none"> ➤ «Nmana» - katta patriarxal oila ➤ «Vis» - «nmana»lar birikuvidan hosil bo'lgan urug' jamoasi ➤ «Varzana» - «Vis»lar birikuvidan vujudga kelgan yirik qo'shni jamoa ➤ «Zantu» - qabilalar uyushmasi ➤ «Daxyu» - qabilalar ittifoqi
--	---

Katta oila jamoasining oqsoqoli bir vaqtning o'zida oila jamoasi uchun diniy va dunyoviy boshliq, piru ustod va murabbiy bo'lgan. Urug' - qishloq oqsoqoli esa butun qishloq ahlining boshlig'i hisoblangan. Oqsoqollar kengashi qo'lida diniy va dunyoviy hokimiyat jamlangan bo'lib, u jamoa faoliyatiga oid barcha masalalarni hal qilgan. Mo''tabar shaxslarning topshiriq va buyruqlari jamoa a'zolari uchun majburiy hisoblangan.

Ishlab chiqarish jamoalari tarkibini tashkil etgan har bir oila o'z xususiy mulkiga ega bo'lgan. Xususiy mulkning kelib chiqishi, jamoalarning ishlab chiqarish qonun-qoidalari asosida tashkil topishi o'z navbatida mulkiy tabaqalanishni keltirib chiqardi. Boylik avvalo jamoa oqsoqollari, harbiy boshliqlar, mo''tabar shaxslar qo'lida to'plana bordi. Ular erning hosildor qismini egalladilar, ko'plab chorva mollariga ega bo'ldilar. Oqsoqollar oila jamoalari, urug' va qabila ishlarini boshqargani uchun jamoachilar ularga etishtirgan hosillarining, chorva mollarining bir qismini berishga majbur etilgan. Oqsoqollar o'z iste'molidan ortib qolgan bunday mahsulotlarni mis, oltin, kumush buyumlarga ayirbosh qilganlar.

Qabilalar o'rtasida yaxshi er va yaylovlar uchun, chorva mollari uchun urushlar kelib chiqqan. Qabiladosh jangchilar urush harakatlariga boshchilik qilish uchun o'z harbiy yo'l boshchilarini saylaganlar. Urushda qo'lga kiritilgan o'ljaning ko'p qismi yo'l boshchiga hamda oqsoqolga berilgan. Shu tariqa, oqsoqollar va yo'l boshchilar jamiyatda alohida, ustun mavqega ega bo'lib, ularni zodagonlar deb atashgan. Keyinchalik zodagonlar o'z o'g'illariga nafaqat boyligini, mulkini, shuningdek, o'z lavozimlarini ham meros qilib qoldirganlar. Zodagonlar jamoa, urug' va qabilalar ustidan o'z hukmronligini o'rnatganlar.

Ishlab chiqarish jamoalarining paydo bo'lishi asta-sekin ortiqcha mahsulotlarni ayirboshlashni hamda ijtimoiy mehnat taqsimotini keltirib chiqaradi. Jamoa a'zolari ishlab chiqarishning o'zlariga qulay sohasini tanlab oladilar. Shu tariqa, dehqonchilikdan chorvachilik, keyinroq hunarmandchilik mustaqil xo'jalik turlari sifatida ajralib chiqadi. Ayrim ishlab chiqarish jamoalari dehqonchilik bilan, boshqalari chorvachilik yoki hunarmandchilik bilan shug'ullanadilar. Ular o'rtasida dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik mahsulotlarini o'zaro ayirboshlash kengayib boradi. Bu esa o'z navbatida savdogarlar tabaqasini, ilk shaharlarning muhim belgilaridan biri sifatida bozorlarni keltirib chiqaradi. Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida tovar ayirboshlash yuz beradi, dastlabki shaharlar paydo bo'ladi.

2. Xorazm va Baqtriya - ilk davlatchilik asoslari

O'rta Osiyo hududidagi ilk davlat tuzilmalari to'g'risida qadimgi yozma tariximizning eng noyob manbasi hisoblangan «Avesto» kitobi, shuningdek, qadimshunos olimlarning o'lkamizning turli hududlarida olib borgan arxeologik - qidiruv ishlari, ularning natijalari muhim manba hisoblanadi. Shuningdek, qadimgi Yunon, Rim va Eron manbalari asosida ham bu masalani oydinlashtirish, etarli, asosli fikrlarni aytish mumkin bo'ladi. Bu o'rinda Yunon, Rim mualliflaridan Gerodot, Gekatay, Ktesiy, Strabon, Arrian va boshqalarning asarlari, yodnomalari, Forsiy mixxat yozuvlari, qolaversa, o'lkamizda keng ko'lamli arxeologik tadqiqotlar olib borgan Ya.G'ulomov, S.Tolstov, V.Masson, A.Asqarov, E.Rtvaladze, A.Sagdullaevlarning ilmiy tadqiqotlari alohida ahamiyatga molikdir.

Arxeolog olimlarimizning so'nggi tadqiqotlari asosida fikr yuritadigan bo'lsak, O'zbekiston hududida bronza davridayoq, mil. avv. 2 minginchi yillik o'rtalarida kichik shahar davlatlari shakllangan.

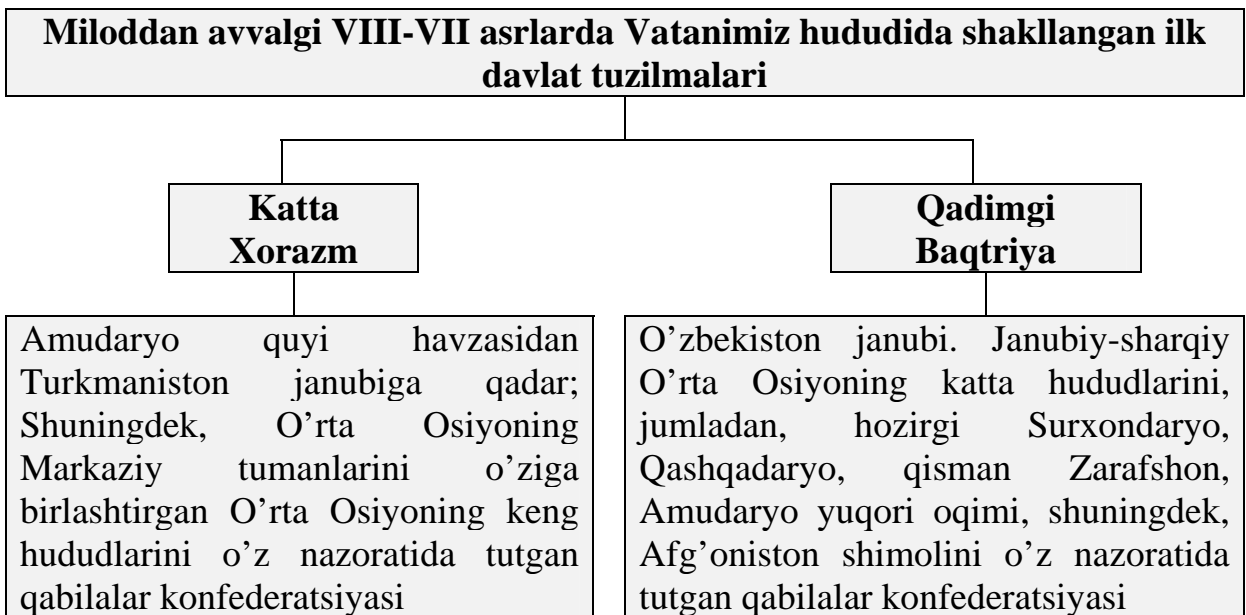
Yurtboshimiz I.Karimovning mana bu fikrlari ham o'zbek davlatchiligi tarixining o'q tomirlari olis davrlar qa'riga borib tutashishidan yaqqol dalolat beradi: «O'zbek davlatchiligining tamal toshlari bundan 2700 yil muqaddam ayni Xorazm vohasida qo'yilgan. Shu ma'noda, milliy davlatchiligimiz tarixi Misr, Xitoy, Hindiston, Yunoniston, Eron kabi eng qadimiy davlatlar tarixi bilan bir qatorda turadi. Xorazm tarixi o'zbek davlatchiligining asosi, uning qudrati va qadimiyligining tasdig'idir»¹.

Barcha dalili ashyolar miloddan avvalgi so'nggi ming yillik boshlarida, aniqrog'i VIII-VII asrlarda Vatanimiz hududlarida 3 ta: Katta Xorazm, Baqtriya hamda saklar va massagetlar konfederatsiyasi shaklidagi dastlabki davlatlar shakllangan. Bu davlatlar o'ziga xos rivojlanish jarayonini bosib o'tgan. Ayniqsa bu ilk davlatlar orasida Baqtriya nisbatan barqaror bo'lganligi bilan ajralib turadi. «Katta Xorazm» «ishlab chiqarishning Osiyo usuli»ga ega bo'lgan davlatlarning

---

¹ I.A.Karimov. Asarlar. T.6. T.: O'zbekiston, 1998, 375-bet.

qadimgi sharq tipiga mansub edi. Saklar va massagetlarning konfederatsiyasi esa chorvador turlarning ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi qabilalarning harbiylashgan davlatidan iborat edi.

Xorazm davlati egallagan hududlar ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, hozirgi Xorazm erlari bilan chegaralanib qolmay, balki undan ancha janubga, ya'ni Marv (Turkmaniston), Hirot (Afg'oniston shimoli) atroflariga qadar ham yoyilgan.

Miloddan avvalgi so'nggi ming yillikning boshlariga tegishli «Amirobod madaniyati», quyi Amudaryo havzasida yuzaga kelgan o'ziga xos sun'iy sug'orish inshooti tizimi hamda dastlabki shaharsozlik timsoli bo'lgan shahar-qal'alar-Qal'aliqir, Ko'zaliqir, Jonbosqal'a va boshqalar - bular Xorazm vohasida davlat tuzilmalari mavjudligidan dalolat beradi. Negaki, bu singari umumelatlar, qavm-qabilalar manfaatlariga xizmat qiladigan muhim o'zgarishlar davlat boshqaruvi yo'li bilangina amalga oshirilishi mumkin bo'lgan. Qadimshunos olim Ya.G'ulomov tomonidan Xorazmda aniqlangan 200 km uzunlikdagi, eni birnecha o'nlab metrdan iborat kanal o'zani, obod dehqonchilik madaniyati - Xorazm davlati qadimdan insoniyatning yirik madaniy maskanlaridan biri sifatida shuhrat topganligidan guvohlik beradi. «Avesto»da Xorazm Markaziy Osiyodagi rivoj topgan, o'z hududiy chegaralariga ega bo'lgan o'lkalardan, viloyat (davlat)lardan biri sifatida tilga olinishi ham bejiz emas. Gerodot ma'lumoticha, qadimda Oks (Amu) daryosi bo'ylab 360 dan ziyod sun'iy sug'orish kanallari, suv inshootlari barpo etilib, cho'lli, sahroli erlarga suv chiqazilib dehqonchilik uchun ekin maydonlari kengaytirib borilgan. Gerodot taassurotlarida Xorazm o'lkasida yashagan aholi dehqonchilikda katta tajribaga ega bo'lib, ularning donli, dukkakli ekinlar, chunonchi, bug'doy, suli, arpa, meva-sabzavotchilik mahsulotlarini mo'l-ko'l etishtirganligi qayd etib o'tiladi. Xorazm shaharsozligida xom g'isht, paxsalardan keng foydalanilgan. Binolarning tashqi va ichki ko'rinishlariga maxsus ishlov berilib, ularning

mustahkamligi, o'ziga xos ko'rkamligi ta'minlangan. Bu ko'hna hudud bag'rida ming yillar davomida zamonlar silsilasidan o'tib, saqlanib kelayotgan ko'plab asori atiqalar, shahar-qal'alar xarobalari, qoldiqlari ham buni isbot etadi. Xorazm vohasida hunarmandchilik, tog'-kon ishlari ancha rivojlangan. Bu erdan qazib olingan qimmatbaho ma'danlar ishlov berilib, yuksak sifat ko'rsatkichiga etganidan keyingina u tayyor mahsulot sifatida foydalanishga chiqarilgan.

Xorazmda aholining bir qismi chorvachilik bilan shug'ullangan, ularning tuya, ot, qo'y-echkildan iborat ko'plab suruvlari bo'lgan. Savdo bozorlarida g'alla, meva, chorvachilik mahsulotlari, hunarmandchilik buyumlari ayirbosh qilingan.

Afsuski, Xorazm davlatida hukmronlik qilgan sulolalar to'g'risida ma'lumotlar hozirgacha etarli emas. Rivoyatlarga ko'ra, Xorazmning qadimiy siyosiy sulolasi - Siyovushiylar bo'lganligi zikr etiladi. «Avesto»da ta'kidlanishicha, Siyovarshon Kavousning o'g'li bo'lgan. Siyovarshon o'limidan so'ng uning nabirasi Kova Xisrav bobosi qotilidan o'ch olib, hokimiyatni egallab Xorazmda Siyovushiylar sulolasiga asos solgan deyiladi.

O'rta Osiyoning yana bir qadimgi davlati - Baqtriya podshohligi bo'lgan. Uning tarkibiga hozirgi O'zbekistonning Surxondaryo, Qashqadaryo viloyatlari, Tojikistonning janubi, Afg'onistonning shimoli-sharqiy erlari kirgan.

Baqtriyadagi ko'pdan-ko'p yirik shaharlar orasida Baqtra mashhur bo'lib, mamlakatning poytaxti hisoblangan. Baqtra baland va mustahkam mudofaa devorlari bilan o'ralgan, unda podshoh qal'asi alohida ajralib turgan.

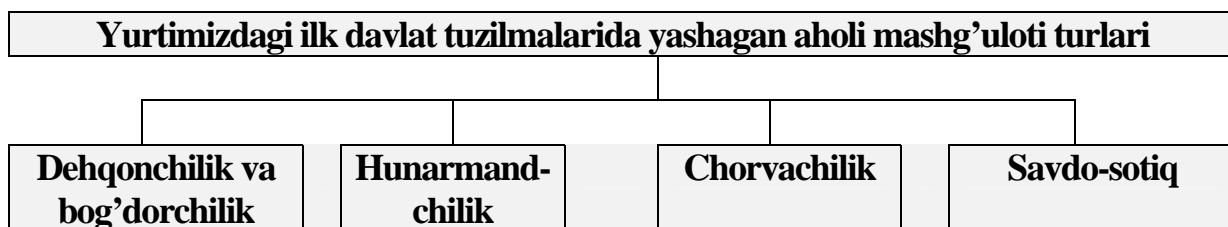
Rim tarixchisi Kurtsiy Rufning shahodat berishicha, «Baqtra daryosi nomidan shahar va viloyatning nomi kelib chiqqan». Umuman tarixiy ma'lumotlarga asoslanadigan bo'lsak, qadimgi davlatlar nomlari ko'pincha daryo, qabila, xalq yoki shaharlar nomiga qiyosan kelib chiqqan bo'ladi.

Binobarin, «Baqtriyaliklar», «Baqtriya xalqi» iboralari juda qadimgi manbalarda tilga olinib, bitta xalqni yoki bir necha qarindosh qabilalarni birlashtirgan hududiy tushunchani anglatadi.

«Avesto» kitobida ham Baqtriya «Eng yaxshi mamlakatlar va o'lkalardan biri bo'lgan, baland bayroqli, go'zal o'lka» sifatida ta'riflangan. Bu xildagi fikr-mulohazalar Baqtriya o'z davrining yirik davlatlaridan biri bo'lganligidan dalolat beradi.

Ktesiy ma'lumoticha, Baqtriyaga qarashli **Vaxsh vodiysi** obi- hayotga mo'l-ko'lligi, unumdor erlari ko'p bo'lganligidan, bu hududda dehqonchilik madaniyati taraqqiy topgan, aholi bog'dorchilik, mevachilik mahsulotlari etishtirishda omilkor bo'lgan. Qashqadaryo vohasining miloddan avvalgi VIII-VII asrlarga oid Sangirtepa, Yangitepa, Chiroqchitepa, Erqo'rg'on singari aholi manzilgohlarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, bu joylarda o'troq turmush kechirgan qavm, elatlar dehqonchilik bilan faol shug'ullanganlar. Xuddi shunday fikrni So'g'diyona hududlariga nisbatan ham aytish mumkin. Qulay tabiiy- jug'rofiy sharoitga ega bo'lgan Omonqo'ton, Gurdara, Qo'tirbuloq, Zirabuloq makonlarida yashagan aholining madaniy hayoti ham ancha to'laqonli kechgan.

Baqtriya oltin, la'l kabi qimmatbaho ma'danlar ko'plab miqdorda qazib olinib, ular tegishli ishlov berishdan so'ng yurt ehtiyoji uchun, qolaversa, xorijiy ellar uchun tayyor mahsulot holiga keltirilgan. Baqtriya la'lga uzoq Xitoy, Misr, Hindiston singari mamlakatlarda ham talab-ehtiyoj katta bo'lgan. Baqtriya qimmatbaho ma'danlar ishlab chiqarishning yo'lga qo'yilishi bu yurtda maxsus hunarmandchilik turi - zargarlik, badiiy hunar tarmog'ining rivoj topishiga olib kelgan. Buni 1877 yilda Vaxsh va Panj daryolarining Amudaryoga quyilish erida topilgan «**Amudaryo xazinasi**» topilmasi timsolida ham kuzatish mumkin. Topilmalar orasidagi 179 ta oltin va 7 ta kumush zargarlik buyumlari qadimgi Baqtriya nafis hunarmandchilikning o'rganligidan dalolat beradi. Bu xazina aslida Baqtriya hududiga qarashli Taxti-Sangin shaharchasidagi ibodatxonaga tegishli bo'lgan. Ular Londondagi Britaniya muzeyiga (1897) olib ketilgan.

Kulolchilik	Metal ishlash	Zargarlik	To'qimachilik	Mo'ynado'zlik	Yog'och ishlash	Qadimgi Sharq va Old Osiyo mamlakatlari bilan uzviy aloqalar o'rnatiladi
--------------------	----------------------	------------------	----------------------	----------------------	------------------------	---

Mazkur davlat tuzilmalarining taraqqiyoti ko'proq mahalliy aholining nisbatan yuksak rivojlangan qadimiy dehqonchilik madaniyatiga asoslangan edi.

Shunday qilib, Xorazm va Baqtriya davlatlarida kechgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy jarayonlar ajdodlarimizning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot yo'lidan ilgarilab borib, o'z davlatchilik tuzilmalarini vujudga keltirib, boshqaruv usullarini takomillashtirib borganligidan guvohlik beradi. Dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, shaharsozlik, mehnat taqsimoti, ishlab chiqarish qurollarining takomillashib borishi ulug' bobokalonlarimiz o'lmas dahosi, salohiyatining yorqin ifodasidir. Bular O'zbekiston hududidagi dastlabki davlatchilik tarixiy tajribasining muhim jihatlari, namunalari sifatida alohida qimmatga egadir.

3. «Avesto» - qadimgi tariximizni o'rganishda noyob manba

O'z mazmuni, mohiyatiga ko'ra yakkaxudolik, insonparvarlik, mehrshafqat, mehnatsevarlik, yurtparvarlik g'oyalarini tarannum etib, odamzod ahlini bunyodkorlik, yaratuvchilikka undagan muqaddas «Avesto» olis tariximizning asl durdona asarlari sirasiga kiradi¹. «Avesto» kitobi mil. av. so'nggi ming yillik boshlari va o'rtalarida yashagan hududimizdagi qadimgi xalqlarning o'ziga xos turmush tarzi, xo'jalik mashg'uloti, ijtimoiy-madaniy hayoti, urf-odatlarini-yu, marosimlari haqida ma'lumot beruvchi muhim tarixiy manbadir.

Yurtboshimiz uqtirganidek: «Eng mo'tabar, qadimgi qo'lyozmamiz «Avesto»ning yaratilganligiga 3000 yil bo'lyapti. Bu nodir kitob bundan 30 asr muqaddam ikki daryo oralig'ida, mana shu zaminda umrguzaronlik qilgan ajdodlarimizning biz avlodlarga qoldirgan ma'naviy, tarixiy merosidir. «Avesto» ayni zamonda bu qadim o'lkada buyuk davlat, buyuk ma'naviyat, buyuk madaniyat bo'lganidan guvohlik beruvchi tarixiy hujjatdirki, uni hech kim inkor eta olmaydi»¹.

Modomiki, «Avesto» ona tariximizning muhim tarkibini tashkil etar ekan, bu noyob manba qachon, qaerda, kim tomonidan yaratilgan? Tarixiy manbalarni chuqur o'rganish, eng avvalo, «Avesto»da tilga olingan asosli jug'rofiy hududlar, yurtlar nomlarini, aholining mashg'ulot turlarini, urf-odatlarini, dafn marosimlarini sinchiklab o'rganish bu buyuk ta'limotning haqiqiy Vatani O'rta Osiyo o'lkasi, uning Xorazm vohasi ekanligini tasdiqlamoqda. «Avesto»da tilga olingan 16 ta yirik hududiy nomlarning ko'pchiligi ham O'rta Osiyoga taaluqlidir.

«Avesto»da ezgulik, yaxshilik xudosi Ahura Mazda tilidan shunday deyiladi: «Men- Ahura Mazda – yaratgan ilk sarzamin va birlamchi yurt – bu Doityo (Amu) daryosi xushmanzara Iyron Vij (hozirgi Xiva o'rnidagi qadimgi manzilgoh nomi) edi. Men - Ahura Mazda – yaratgan ikkinchi sarzamin va go'zal yurt Sug'd diyori edi.... Men - Ahura Mazda - yaratgan uchinchi sarzamin va go'zal yurt qudratli va pok Marv diyori edi.... Men - Ahura Mazda - yaratgan to'rtinchi sarzamin va go'zal yurt zebo va orasta Balx diyori edi.... Men - Ahura Mazda - yaratgan beshinchi sarzamin va go'zal yurt Balx va Marv oralig'idagi Nisoyadir»...². Keltirilgan bu dalil «Avesto»ning vatani bizning yurtimiz bo'lganligiga hech bir shubha qoldirmaydi. «Avesto» ta'limotining asoschisi, tarixga payg'ambar nomi bilan kirgan Zardusht (Zaratushtra Avesto tilida, Zoroastr yunon tilida) ismli shaxsdir. Zardusht «**Oltin tuyali**» yoki «**Oltin tuya etaklovchi**» degan ma'noni bildiradi. Zardusht o'z dini zardushtiylik g'oyalarini aholi o'rtasida tashviq-targ'ibot qilgan. Bu jarayon nihoyatda qiyin, murakkab kechgan, hududma-hudud sarson-sargardon kezib yurishga majbur bo'lgan. Shu boisdan ham Zardusht Eronmi, Midiya, Mesopotomiyami yoxud O'rta Osiyo

¹ «Avesto» so'zi o'rnatilgan, qat'iy belgilangan qonun-qoidalar degan ma'noni bildiradi.

¹ Islom Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. 10-bet.

² Avesto. T.: Sharq, 2001, 107-bet.

o'lkasi bo'ylabmi, ishqilib ko'p yurtlar kezib, o'z ta'limotini yoyishga intilganligi shubhasiz.

Bunda yana shu narsa e'tiborga molikki, Zardushtiylik (yunoncha zoroastrizm) dinini birinchilardan bo'lib qabul qilgan, uni o'z fuqarolari orasida yoyilishiga izn bergan yurt ham Baqtriyadir.

Buyuk alloma Beruniy keltirgan rivoyatga ko'ra, Zardusht Baqtriya podshohi Gushtasp va malika Xutaosa huzuriga kelib, «Avesto» ta'limotining muqaddasligini isbot etish uchun xudoga iltijo qilib, o'z tanasiga qizdirilgan misni bosishlarini so'raydi. Olovli mis esa uning tanasini zararlamagach, Gushtasp va uning xotini, ulardan so'ng esa butun Baqtriya aholisi zardo'shtiylik e'tiqodini qabul qiladi.

Avval boshda «Avesto» 21 kitobdan iborat bo'lgan. Abu Rayhon Beruniyning «O'tmish xalqlardan qolgan yodgorliklar» kitobida ta'kidlanishicha, Eron podshohi Doro davrida «Avesto» to'liq holda 12 ming qora mol terisiga zarhal xarflar bilan bitilgan. Makedoniyalik Iskandarning Sharqqa istilosi davrida uning buyrug'i bilan zardo'shtiylik ibodatxonalari vayron qilinganidek, muqaddas «Avesto»ning 5 dan 3 qismi ham kuydirib yuborilgan. Keyinroq Parfiya podshohlari Vologez I va Vologez V davrida (I- II asrlarda) «Avesto»ning qolgan-qutgan qismlari to'plangan. Sosoniylar davrida (III- IV asrlarda) «Avesto» qismlari jamlanib, pahlaviy tilida yangidan kitobot holiga keltirilgan. Hozirgacha «Avesto»ning jami 21 qismidan «Gohlar», «Yasna», «Vandidot», «Yashtlar», «Vispirad», «Kichik Avesto» nomli kitoblari etib kelgan. Vatanimizda «Avesto»ning 2700 yilligi nishonlanishi munosabati bilan u ilk bor o'zbek tiliga tarjima qilinib, 2001 yilda nashr etildi.

«Avesto» shunday bir tarixiy davrda yaratildiki, bu vaqtga kelib, ya'ni mil. av. so'nggi ming yillik boshlarida o'lkamizning turli hududlarida yashagan elatlar, qavm, qabilalar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotda yangi bosqich sari o'tib borayotgan edi. Mintaqaning Xorazm, Baqtriya, Sug'diyona singari viloyatlarida urug'-qabilalarning o'troqlashuvi, sun'iy sug'orish tizimiga asoslangan dehqonchilik madaniyatining vujudga kelishi va rivojlanishi, dehqonchilikdan chorvachilikning ajrab mustaqil xo'jalik tarmog'i sifatida o'sib borayotganligi, qishloqlardan shahar-qal'alar, so'ngra esa dastlabki davlat tuzilmalarining yuzaga kelishi yaqqol ko'zga tashlanmoqda edi.

Tarixning bunday keskin burilishi sharoitida shu turli urug'-qabila va elatlarni ma'nan va ruhan birlashtirish, ularning ongi, shuuriga ilg'or qarashlar, mushtaraklik tuyg'ularini, e'tiqod tamoyillarini singdirib borish g'oyatda muhim edi.

«Avesto»da ilgari surilgan g'oyalar	Yakkaxudolilik va ezgulik timsoli Ahura Mazda	<ul style="list-style-type: none"> ➤ yaxshilik ➤ yorug'lik ➤ poklik ➤ soflik ➤ birodarlik ➤ mehr-oqibat ➤ mehnatsevarlik ➤ vatanparvarlik 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ yurtparvarlik ➤ ezgulik ➤ bag'rikenglik ➤ tozalik ➤ insofilik ➤ sabr-bardoshlilik ➤ baxt-saodat v.b.
	Yovuzlik timsoli Ahriman	<ul style="list-style-type: none"> ➤ yovuzlik ➤ zulmat ➤ johillik ➤ baxillik ➤ dushmanlik 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ shaytonlik ➤ zulmkorlik ➤ qorong'ulik ➤ g'ayirlik v.b.

«Avesto» ta'limoti bir tomondan, erli qabila, elatlarni turli mahalliy ko'inishdagi bid'at va xurofotlar ta'siridan xalos bo'lishiga, ikkinchidan, mahalliy etnoslarning chuqur ildiz otib, mustahkamlanib, etnik shakllanishiga va uchinchidan, ishlab chiqarish jarayonining tobora kengayib, ijtimoiy munosabatlarning takomillashuvi jarayoniga sezilarli turtki berardi. Buning ustiga «Avesto»da zardo'shtiylikning umumbashariy ahamiyati va mohiyatidan tashqari unda o'lkamizda ilk boshqaruv tizimining amal qilganligi to'g'risida ham qimmatli ma'lumotlar uchraydi. Bu esa alohida e'tiborga loyiqdir. Masalan, «Avesto» jamiyatni 4 asosiy qismga bo'ladi: uy, oila jamoasi - «**Nmana**», urug' jamoasi - «**vis**», qabila - «**zantu**», qabilalar itifoqi - «**daxyu**». «Daxyu» tushunchasi «viloyat», mamlakat ma'nosini ham anglatadi. Mamlakatni idora qilgan shaxs «**Kavi**» deb yuritilgan.

Oqsoqollar kengashi - «**varzanapoti**», «**Xanjamana**», xalq yig'ilishi - **v'yaxa** deyilgan.

«Avesto»da qadimgi jamiyatda mavjud bo'lgan 4 ta asosiy ijtimoiy tabaqalar	➤ Kohinlar (Ruhoniylar)
	➤ Askarlar
	➤ Hunarmandlar
	➤ Chorvadorlar

Manbaning turli ma'lumotlariga ko'ra, qadimda zargarlik, kulolchilik, to'quvchilik, temirchilik singari hunarmandchilik turlari ham o'ziga xos tarzda rivoj topgan. «Avesto»dagi bosh ma'buda - ezgulik, yorug'lik, yaxshilik, baxt-iqbol xudosi Ahura Mazda bilan yomonlik, yovuzlik, qorong'ulik, razolat timsoli - Ahriman o'rtasidagi doimiy murosasiz kurash g'oyasi zardushtiylik (otashparastlik) dinining asosiy mazmunini tashkil qiladi. Zardusht payg'ambar sifatida Ahura Mazda tilidan vahiy qilingan muqaddas kalomlarni, nasihatlar va oyatlarni xalqqa, odamlarga etkazishga da'vat etkuvchidir. Zero, Zardo'sht har bir masalada fikr yuritganda Ahura Mazda nomini tilga oladi, unga murojaat

etadi. Bir o'rinda u bunday xabar beradi: «Biz Ahura Mazdani ulug'laymiz, u chorvani, suvni va o'simlikni, yorug'likni va erni yaratgan ... ». «Avesto»da moddiy dunyo, borliq muqaddaslashtiriladi. Er, suv, havoni bulg'ash, olovga tupirish eng og'ir gunoh sanaladi.

«Avesto» avvalgi dinlarda rasm bo'lgan insonlarni qurbonlik qilishni qat'iy man etadi va ularning daxlsizligini himoya qiladi. Zardushtiylar dinida ta'kidlanadiki, odamzod yashashga haqli bo'lib, bu huquqdan uni mahrum qilishga hech kimning haqqi yo'qdir.

Zardushtiylik dinida olov muqaddaslashtirilgan bo'lib, u insonning baxtu-saodati ramzi sifatida ulug'langan. Shu bois ajdodlarimizning ko'plab to'y-tomoshalari, xursandchilik marosimlari olov yoqish, uning atrofida keng davra qurish bilan bog'liq holda o'tkazilgan. Bu odatlarning ba'zilar hozirgacha ham saqlanib qolgan. Shaharlar, aholi manzilgohlarining eng gavjum joylarida maxsus qurilgan otashkadalar bo'lib, ular doimo ziyoratchilar bilan to'la bo'lgan.

Zardushtiylik ta'limotiga ko'ra, doimiy farog'atli hayot inson uchun uzoq notanish hayoliy jannatda emas, balki insonlar yashaydigan shu tiriklik dunyosida bo'ladi. Bu maqsad, marraga etish uchun esa odamlar juda ko'p murakkab va jiddiy sinovlardan o'tishlari kerak bo'ladi.

Shunday qilib, muqaddas «Avesto» kitobi buyuk o'tmishdoshlarimizning keng qamrovli hayot tarzini, umrboqiy urf-odatlarini, ta'lim-tarbiyasi, boshqaruv tizimini o'rganishimizda muhim dasturilamal manba bo'lib xizmat qiladi. Unda umumbashariy g'oyalarning chuqur aks etganligi sababidan ham bu asar keng hududlar bo'ylab yoyilib, Sharq G'arbda e'tirof topib, turli xalqlarning ma'naviy yuksalishiga ijobiy ta'sir ko'rsatib borgan.

Hozirgi mustaqillik sharoitida ham bu ta'limot g'oyalari o'z ta'sirchan ahamiyatini ko'rsatib, asl ma'naviyatimiz sarchashmalaridan biri sifatida xalqimiz ruhiyatini boyitib borishga xizmat qilmoqda.

4. Vatanimiz xalqlarining ajnabiy bosqinchilarga qarshi ozodlik kurashi

Mil. av. VI asr o'rtalarida Axomaniylar davlati (mil. av. 558-330 yillar) qisqa davr ichida qadimgi fors podshohlari xonadoni – axomaniylar vakili Kir II asos solgan. Hind daryosidan Egey va O'rta dengizgacha bo'lgan oraliqdagi Osiyo mamlakatlarini, shuningdek Misr, Liviya va bolqon yarim orolining bir qismini bosib oladi. **Kir II** O'rta Osiyo erlariga yurish qilishga maxsus tayyorgarlik ko'radi. Kirning O'rta Osiyoga harbiy yurishlari mil. av. 545-539 yillarga to'g'ri keladi. Kir II ning O'rta Osiyo hududlariga ikkinchi yurishi mil. av. 539-530 yillarni o'z ichiga oladi. O'rta Osiyoning tabiatan erksevar, yurtparvar xalqlari, qavm-qabilalari ahomaniylarga bo'ysunmaslik uchun o'z ona zamini, diyorini himoya qilib mardonavor kurash olib borganlar. Bu esa Kir II ni qayta-qayta bu hududga katta qo'shin bilan bostirib kelishga majbur etgan. Ahomaniylar podshosining yurishiga doir bir qator ishonchli ma'lumotlar Yunon va Rim mualliflaridan Gerodot, Yustin, Strabonlarning yozuvlarida ko'p

uchraydi. Kirning massagetlar yurtiga bostirib borishi, Eron shohi bilan massagetlar malikasi, mard va jasur ayol **To'maris** o'rtasidagi munosabatlar, ularning o'zaro urushi, uning yakunlariga oid Gerodot ma'lumotlari alohida e'tiborga loyiqdir.

200 minglik katta jangovar qo'shin tuzib To'maris yurtiga kelgan Kir II harbiy mahoratda mislsiz bo'lgan massaget qabilalarini ochiq jangda engish qiyinligini his etib, avvalda turli hiyla-nayranglar ishlatishga urinib ko'radi. Shu maqsadda To'maris huzuriga elchilar yuborib, go'yo o'zini malikaga jazman ekanligini va shu bois unga uylanmoqchiligini bildiradi. Bu nayrang natijasiz chiqadi. Kir II shundan so'ng yana hiyla ishlatib, To'marisning mard, jasur o'g'li Sparganisni asirga oladi va oqibatda u o'zini halok etadi. Yagona farzandidan judo bo'lib o'rtangan onaning dushmanga bo'lgan o'tli nafrati o'n chandon ortadi. Buning ustiga elu-yurt erki, ozodligini har narsadan a'lo bilgan To'maris Kir qo'shiniga qarshi hayot-mamot jangiga hozirlik ko'radi.

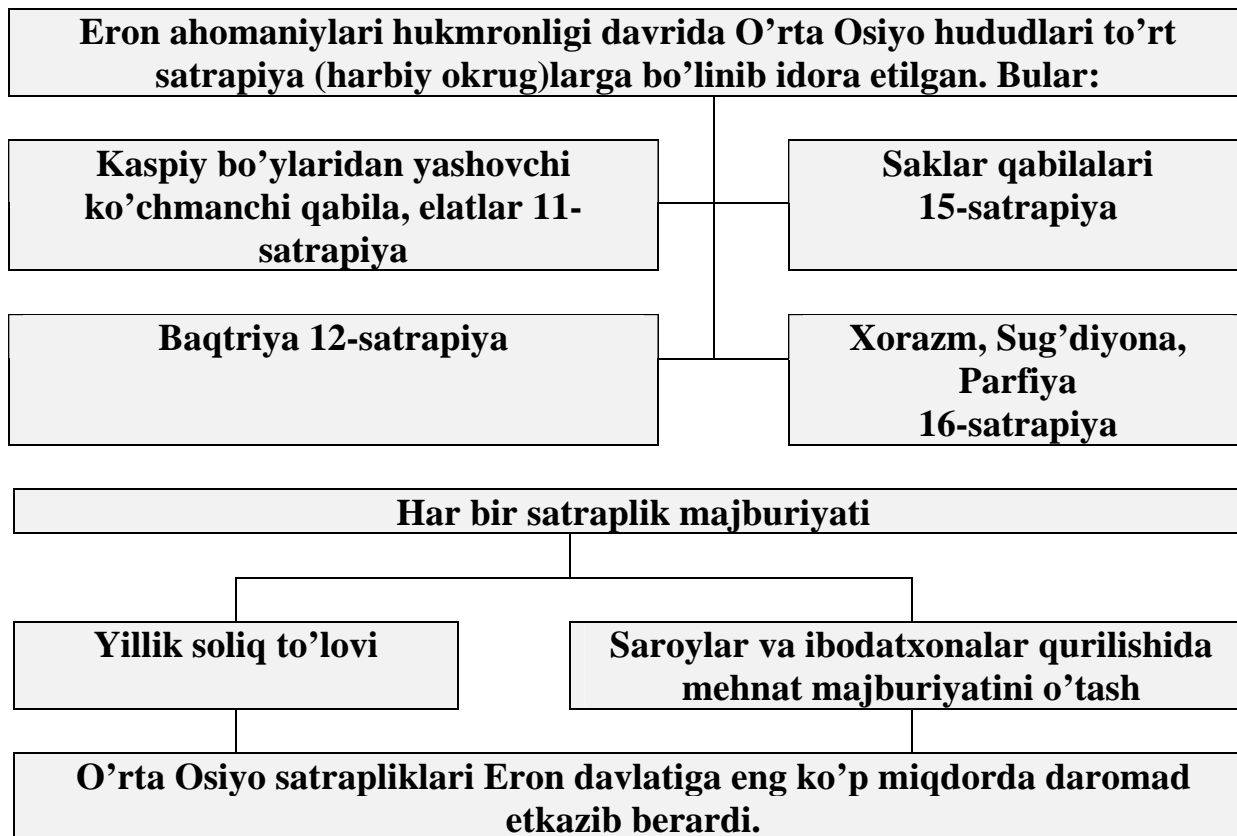
Butun vujudlari ila g'animlarga qarshi nafrat olovi bilan yongan massaget qo'shinlari bosqinchilarga qarshi jangga tashlanishadi. Nihoyat, massagetlar g'alaba qozonadilar. Fors qo'shinlarining katta qismi, jumladan Kir ham jang maydonida xalok bo'ladi. Bu miloddan avvalgi 530 yilga to'g'ri keladi.

Ahomaniylar shohi Kambis II (530-522) va **Doro I (522-486)** davrida O'rta Osiyo hududlari bosib olinadi.

Tarixiy ma'lumotlarga qaraganda, Doro I 519-518 yillardagi harbiy yurishlari davomida sak qabilalarini engib, itoatga keltirishga musharraf bo'ladi. Lekin bunga osonlikcha erishgan emaslar. Loaqal bu yurtning oddiy cho'poni Shiroq singari mard shunqorlarining ajnabiy bosqinchilar bilan jon berib, jon olishib, mardona kurashganligi buning yorqin isboti bo'la oladi.

Eron ahomaniylariga qarshi O'rta Osiyoning Parfiya, Marg'iyona hududlarida, Saklar o'lkasida ko'plab xalq qo'zg'olonlari yuz berib turgan. Jumladan, Eron hududidan topilgan Bihistun yozuvlarida aytilishicha, mil. av. 522 yilda Marg'iyonada ko'tarilgan kuchli xalq qo'zg'oloniga **Frada** degan shaxs etakchilik qilgan. Doro I qo'shini qo'zg'olonchilardan qonli o'ch oladi. 55 ming qo'zg'olonchilar qatl etiladi, 7 mingga yaqin kishi asir olinadi. Frada ham qo'lga olinib qiynab o'ldiriladi.

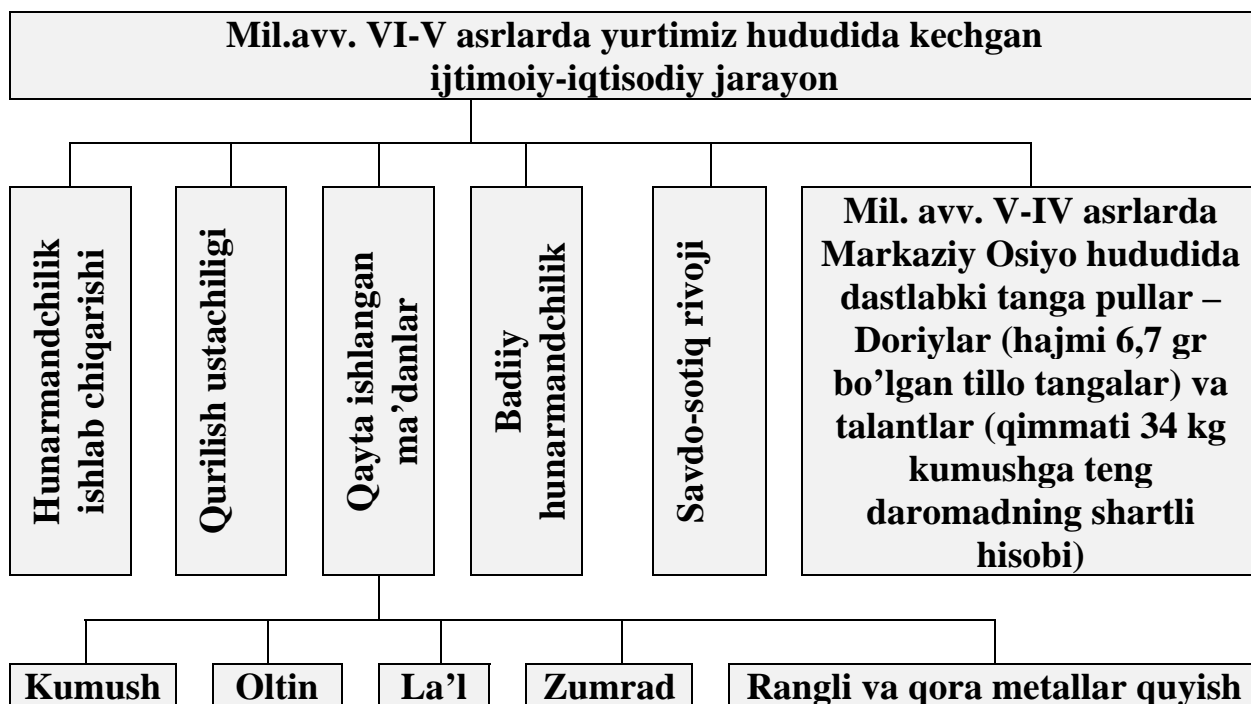
Bularning hammasi mahalliy xalqlarning ajnabiy bosqinchilar zulmiga bo'yin egmay, o'z erki, ozodligi yo'lida tinimsiz kurash olib borganligini ko'rsatadi.

Mil.av. VI-IV asrlarda ham O'rta Osiyoning Baqtriya, Sug'diyona, Marg'iyona va Xorazm vohasi hududlarida sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik madaniyati to'xtovsiz rivojlanishda davom etgan.

O'lkaning o'sha davrdagi asosiy qon tomirlari hisoblangan Samarqand (Afrosiyob), Marv, Baqtra, Erqo'rg'on, Qiziltepa, Ko'zaliqir singari shaharlari hunarmandchilik va savdo-sotiq markazlari sifatida qadimgi ajdodlarimiz hayotida muhim ahamiyat kasb etgan. Bu davrda zarb etilib, muomalaga chiqarilgan dastlabki tanga pullar ham shaharlar hayotining o'sganligidan guvohlik beradi.

O'rta Osiyo xalqlarining yurt ozodligi va mustaqilligi yo'lida olib borgan kurashlari pirovard oqibatda o'z samarasini bermay qolmadi. Mil. av. to'rtinchi asrga kelib Eron ahomaniylari xokimiyati kuchsizlanib, zaiflashib qoladi. Bunday sharoitda birinchi bo'lib Xorazm o'z mustaqilligini tiklashga muvaffaq bo'ladi. Usta diplomat, mohir siyosatchi **Farasman** Xorazm mustaqilligini qo'lga kiritib, uni mustahkamlay bordi. O'lkaning boshqa hududlarida ham mahalliy xalqlarning Eron ahomaniylaridan yurtni ozod qilish borasidagi qat'iy kurash harakatlari avj olib bordi. Biroq, afsuski, o'lkamiz xalqlarini bu davrda tarixning yana og'ir sinovlari kutmoqda edi.

Antik dunyo tarixida makedoniyalik **Iskandar Zulqarnayn** (Aleksand, Makedoniya podshosi Filip II ning o'g'li) olamga dovrug' taratgan jahongir hukmdorlardandir. Yunoniston, Kichik Osiyo, Arabiston hududlarini qudratli harbiy kuch bilan egallab, o'sha joylarda o'z hukmronligini o'rnatgan Iskandar mil. av. 331yil oktyabrida Gavgamela yonida (shimoli-sharqiy Mesopotomiya) bo'lgan jangda Eron qo'shinlarini engadi. Eron podshohi Doro III Iskandardan uzil-kesil engilib, mamlakat sharqiga, Baqtriyaga qochadi. U erda esa Baqtriya satrapi Bess tomonidan o'ldiriladi. Tez orada Iskandar qo'shini ortiqcha qarshiliksiz Baqtriya poytaxti - Baqtra (hozirgi Balx) shahrini hamda Aorn, Drapsak singari mustahkam qal'alarni egallaydi. Ko'p o'tmay Bess qo'lga olinib, qatl etiladi. Mil. av. 328 yilda Xorazm shohi Farasman baqtradagi Iskandar qarorgohiga tashrif buyuradi va ittifoqchilik bitimi imzolaniadi. Shu boisdan Iskandar Xorazmga yurish qilmaydi. Mil. av. 329 yilda Oks (Amu) daryosi sohiliga etib kelgan Yunon qo'shinlari daryodan o'tib Navtaka (hozirgi Qashqadaryoning Kesh-Shahrisabz vohasi)ga kirib boradi. Endigi harakat yo'nalishi Sug'diyona paytaxti - Marokanda (Samarqand)ga qaratiladi. Rim

olimi Kurtsiy Rufning ma'lumot berishicha, Iskandar armiyasi Marokandani uncha qiynalmasdan va kam talofat bilan ishg'ol etgan va «shaharda o'zlarining garnizonlarini qoldirib, yaqin atrofdagi qishloqlarni yondirib va vayron etib», so'ngra esa shimoli-sharqqa qarab harakatlanganlar.

Biroq Marokandadan so'ng yunon-makedon qo'shinlarining yurishlari nihoyatda qiyin va murakkab kechdi. Chunki ular endilikda mahalliy xalqning qudratli qarshiligiga duch keldi. Iskandar bosqinidan, uning yurtga solayotgan qirg'ini-yu, zulm, asoratidan ko'zi g'aflat uyqusidan ochilgan, erk, ozodlik qadrini har narsadan afzal bilgan ona zamin kishilari bir yoqadan bosh chiqarib, ajnabiy istilochilarga qarshi harakatga keladi. Mil. av. 329 yil kuzida Sug'diyonada boshlanib, O'rta Osiyo mintaqasining boshqa hududlarida keng aks sado bergan xalq qo'zg'oloni yurtimiz ozodligi tarixida chinakam yangi sahifa yozgan.

Iskandar tajovuzi va zulmiga qarshi ko'tarilgan bu ommaviy harakatga so'g'd xalqining mard o'g'loni **Spitamen** boshchilik qildi. So'g'diyona va Baqtriyada mahalliy xalqlarning chuqur ishonchini qozongan, katta harbiy salohiyat sohibi Spitamen xalqdan lashkar tuzib, dastlab Iskandarning Marokandada qoldirib ketgan harbiy garnizoniga hujum qilib uni yanchib tashlaydi. Bu xabar erli aholiga katta ruhiy quvvat bag'ishlab, uning ajnabiylarga qarshi faol kurashiga turtki beradi. Iskandar o'z qo'shinining bir qismini qo'zg'olonchilarga qarshi Marokandaga yo'llaydi. Bu davrda Iskandarning o'zi Yaksart (Sirdaryo)ning chap sohilidagi shaharlar va aholi turar joylarini bo'ysundirish uchun og'ir janglar olib borayotgan edi. Ajoyib jang taktikasini qo'llagan Spitamen Iskandar lashkari Marokandaga yaqinlashib kelayotganini eshitgach, darhol shaharni tark etib, Politimet (Zarafshon) daryosining quyi oqimi tomon jang qilib chekinadi. So'ngra bu erdagi dashtli ko'chmanchilarning otliq askarlari bilan qo'shib kutilmaganda qarshi hujumga o'tadi. Bundan sarosimaga tushgan yunon qo'shini katta talofatga uchrab, qolgan-qutgan jangchilari bilan shaharga chekinadi. Spitamen Marokandani qamal qiladi. Bundan xabar topgan Iskandar Sirdaryo bo'yidagi hujum harakatlarini vaqtincha to'xtatib, o'zi qo'shinga bosh bo'lib Spitamenga qarshi yurish boshlaydi. U Marokandaga etib kelganida Spitamen kuchlari allaqachon bu joyni tark etib, So'g'diyonaning cho'llik qismiga chekingan edi. Iskandar Spitamendan o'ch ololmagach, butun qahri-zahrini Zarafshon aholisiga qaratadi. U Spitamen kuchlarini ta'qib qilib, Marokandadan cho'lli hududlar tomon borar ekan, yo'l-yo'lakay 120 mingdan ziyod tinch aholini qirib tashlagani tarixiy manbalarda uchraydi. Biroq u bari-bir mahalliy xalqlarni o'ziga uzil-kesil bo'ysindira olmaydi.

Iskandar Doroning yuz minglab muntazam lashkarlariga qarshi jang olib borishdan ko'ra Spitamen boshchiligidagi qo'zg'olonchilarga qarshi kurashish qiyin ekanligini tushunib etadi. Negaki, erli aholi o'zining har bir qarich tuprog'i, daryo-ko'li, qir-adiri, qoyasi uchun dushman bilan jon berib, jon olishib kurashgan. Iskandar armiyasining engilmasligi to'g'risidagi afsonalar ham

bizning yurtimizda barham topdi. Oxiri shunday bo'lib chiqdiki, O'rta Osiyo erlarini kuch, qurol bilan eng olmasligiga ko'zi etgan Iskandar aqlu zakovat, hiyla yo'li bilan ish tutib, mahalliy aholining yuqori tabaqasi, zodagonlari bilan umumiy til topishga, erli xalqning milliy udumlari, urf-odatlarini, marosimlarini qabul qilishga majbur bo'ladi. Shunday yo'l bilan So'g'diyona ulug'laridan **Oksiart, Xorien** degan mahalliy aslzodalar uning tomoniga o'tadi. Iskandarning Oksiartning go'zal qizi **Raxshanak (Roksana)**ga uylanishi esa qarindoshlik aloqalarining kuchayishiga xizmat qiladi. U xalq qaxramoni Spitamenni qo'lga tushirib, uni jismonan yo'q qilishda ham mahalliy zodagonlar xizmatidan foydalanadi.

Spitamening tez orada o'ldirilib, uning boshi Yunon podshohiga tortiq qilinganligi fakti ham qo'zg'olonchi kuchlar o'rtasida birlikning bo'lmaganligi alomatidir. Shunga qaramay ajnabiy bosqinchilarga qarshi xalq g'alayonlari 327 yil boshlariga qadar davom etdi. Garchand Spitamen boshchiligidagi keng ommaviy xalq harakati oxir-oqibatda mag'lubiyatga uchragan bo'lsada, u ulug' ajdodlarimizning mardlik jasoratini, elu-yurt hurligi, ozodligi yo'lidagi fidoyiligini yorqin namoyon etdi.

Shunday qilib, muttasil uch yil davom etgan shiddatli janggu jadallardan so'ng Iskandar Baqtriya, Sug'diyona va Ustrushonaning faqat bir qisminigina itoat ettirib, bu hududlarga o'z ishonchli odamlarini, o'ziga sodiq sug'dlik Oropiyni Sug'diyona hokimi etib tayinlab, o'zi mil. av. 327 yilda Hindiston tomon qo'shin tortadi.

Yunon-Makedon qo'shinlari O'rta Osiyo erlarida shu qadar holdan toyib, o'zining jangovorlik qobiliyatini yo'qotdiki, buning oqibatida ular shimoliy Hind erlariga arang kirib bordilar. Bu holatni tan olgan Iskandar tez orada Hindistondagi urush mavsumini tugatib, ortga, ikki daryo oralig'idagi Bobil shahriga qaytib ketishga buyruq beradi. Antik dunyo olimlarining yakdil ta'kidlashicha, Yunonlar podshosining bu buyrug'i ruhan cho'kkan uning butun qo'shinida katta qoniqish bilan qarshi olingan ekan.

Shunday qilib, butun er yuzini egallab, dunyo hukmdori bo'lishga da'vo qilgan Iskandarning sharqiy yurishlari oxir - oqibatda ko'zlangan yuksak natijalarsiz tugadi. Uning o'zi mil. av. 323 yilda Bobilda hayotdan ko'z yumadi. Ayniqsa uning ko'p sonli lashkarlarining Vatanimiz sarhadlarida mislsiz xalq qarshiligiga duch kelib, son-sanoqsiz qurbonlar berishi pirovardida uning jahongirlik da'vosini puchga chiqardi.

O'zgalar yurtini zo'rlik bilan egallash evaziga qudratli saltanat qurish, boshqalarga o'z irodasini majburlash yoxud zulm-asoratni kuchaytirish pirovard natijada qanday xunuk oqibatlarga olib kelishini Iskandar Zulqarnayn timsoli yaqqol isbot etadi. Tarixning bu achchiq sabog'ini hech mahal unutmash kerak bo'ladi.

5. Baqtriyada davlat mustaqilligining tiklanishi

Iskandar vafotidan keyin (323 yil) mil. av. IV asr oxirlaridan (312 y) to mil. av. III asr o'rtalarigacha Turonzamin hududlari alohida satrapliklar (bekliklar) sifatida salavkiylar sulolasi tomonidan idora etiladi. Iskandarning iste'dodli sarkardalaridan bo'lgan Salavk va uning vorislari ikki daryo oralig'i (Tigr va Efrat)dan tortib to O'rta Osiyo, Xitoyning g'arbiy chegaralari, shimoliy Hindistonga qadar bo'lgan katta hududlarda o'z hukmronligini amalga oshirgan. Yunonlarning bu hududlarni boshqarishi, ularning xalqlarini itoatda tutishi g'oyatda murakkab sharoitlarda kechgan. Negaki, tabiatan erksevar Vatanimiz xalqlari yunonlar zulmi va asoratiga qarshi to'xtovsiz kurash olib borganlar. Buning oqibatida Salavkiylar davlati tobora zaiflashib, ichdan emirila boradi. Mil. av. III asr o'rtalariga kelib Turonzamin xalqlari salavkiylar xukmronligi ta'siridan xalos bo'lishga va o'z mustaqil davlat tuzilmalarini vujudga keltirishga muvaffaq bo'ladi. Shu bilan birlikda yunonlarning sharqiy hududlarda xiyla uzoq davom etgan hukmronligi davomida yunon madaniyati bu hududlarga yoyilib va ayni paytda Sharq xalqlari madaniyati bilan o'zaro singishib, bir-birini boyitib bordiki, bu hol ellinizm nomi bilan mashhur bo'ldi. Ellinizm madaniyati turli xalqlar madaniyatini o'zida mujassam etgan ilg'or tarixiy hodisa sifatida o'z davrida muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Vatanimiz xalqlarining salavkiylarga qarshi ozodlik kurashi muvaffaqiyatli yakun topgach, Baqtriya salavkiylar saltanatidan ajralib chiqadi va mil.av. 250 yilda uning davlat mustaqilligi qayta tiklanadi. Uning tarkibiga Baqtriya (hozirgi Qashqadaryo, Surxondaryo, Tojikiston janubi), Sug'diyona (Zarafshon vohasi), hozirgi Afg'onistonning shimoliy, Turmanistonning sharqiy erlari – Marg'iyona ham kirgan. Bu davlatning Yunon-Baqtriya deb atalishining boisi shundaki, uning markazi Baqtriya hududlari edi, hukmdorlari esa asosan yunon aslzodalari bo'lgan. Mustaqil Yunon-Baqtriya davlati unga asos solgan, o'zini shoh deb e'lon qilgan Diadot I, uning o'g'li Diodot II davrlarida bir muncha yuksaladi. Bu jarayon Evtidem I va u boshlab bergan evtidimiylar sulolasi boshqaruvi davrida yanada kuchayadi. Baqtriya davlati sarhadi keyinchalik Sharqiy Turkiston, Sharqiy Eron, shimoliy-g'arbiy Hindiston, Sind o'lkasi hududlarigacha kengaygan. Uning xo'jalik, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayoti ham ancha yuksak darajaga ko'tarilganligidan guvohlik beradi. Shimoliy Afg'onistonning Oyxonum, Tojikistonning Ko'hnaqal'a, Qayqobodshoh, Surxondaryo viloyatining Dalvarzintepa, Zartepa va boshqa joylarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar qadimda bu shahar - qal'alarda to'laqonli hayot tarzi hukm surganligidan, ularda savdo-sotiq, hunarmandchilik va boshqa kasb turlari ravnaq topganligidan dalolat beradi. Shu boisdan ham Yunon olimi Yustin Yunon-Baqtriyani ming shaharli davlat deb bejiz ta'riflamagan. Bu davlatning poytaxti Baqtra nomi bilan atalgan. Bu shahar xalqaro karvon savdosi - Buyuk Ipak yo'lining muhim chorrahasida joylashganligidan, unda savdo-hunarmandchilik sohalari bir muncha rivoj topgan. Mamlakatning Eron, Xitoy, Hindiston, singari

o'sha davrning rivojlangan davlatlari bilan olib borgan savdo-tijorat munosabatlari asosan mana shu shahar orqali o'tgan. Shuningdek, eski Termiz, Marv, Kaykobodshoh, Qo'hnaqal'a, Marokanda (Samarqand) singari shaharlarning ham savdo-sotiqning yirik markazlari sifatidagi mavqei yuksak bo'lgan.

Yunon-Baqtriya davlati o'zining pul birligiga ega bo'lgan. Oltin, kumush va misdan tanga pullar zarb etilib muomalaga chiqarilgan. Bundan tashqari bu mamlakatda turli xil don ekinlari, serunum erlarida uzumzor bog'lar ko'p bo'lgan, sharbatli mevalar etishtirilgan. Bu hol unda dehqonchilik madaniyati o'sganligidan, sun'iy-sug'orish inshootlari tizimi keng tarmoq otganligidan yaqqol dalolatdir. Garchand Yunon-Baqtriya davlatida quldorlik munosabatlari mavjud bo'lsa-da, biroq unda erkin dehqon jamoalari mehnati salmoqli rol o'ynagan. Bu esa ishlab chiqarish jarayonlarining nisbatan tez o'sishiga, shaharlar hayotining rivojlanishiga muhim turtki bergan.

Miloddan avvalgi II asr o'rtalariga kelib bir qator ichki va tashqi vaziyat taqozosi bilan yuz bergan keskin o'zgarishlar oqibatida Yunon-Baqtriya davlati tushkunlikka yuz tutdi. Buning muhim sabablaridan biri- qo'shni Parfiya davlatining kuchayib ketishi va o'z hududlarini Yunon-Baqtriya hisobiga kengaytirishga intilishi bo'ldi. Bu hol Yunon-Baqtriya davlatini mushkul ahvolga solib qo'ydi. Tez orada Hind erlari hamda Sug'diyona uning tarkibidan ajralib ketdi. Mamlakatning shimoliy va sharqiy hududlariga esa sharqdan kelgan ko'p sonli katta yuechji qabilalarining hujumi kuchayib, ular asta-sekin Farg'ona, Surxondaryo hududlari sari siljiy boradi. Buning natijasida 120 yilcha mustaqil davlat sifatida mavjud bo'lgan Yunon-Baqtriya davlati halokatga uchradi.

O'rta Osiyoda salavkiylar hukmronligining inqirozi natijasida mil. av. III asr o'rtalarida vujudga kelgan mustaqil davlatlardan yana biri **Parfiyadir**. Bu davlatga parn Girkaniya (Kaspiy) dengizining janubiy-sharqida yashagan qabilasining yo'l boshchisi Arshak asos solgan. Arshakiylar sulolasining uzoq hukmronligi uning nomi bilan bog'liq. Bu davlatning ilk poytaxti hozirgi Asxabod shahri yaqinidagi qadimgi Nisodir. Bu shahar xarobalaridan topilgan juda ko'plab noyob topilmalar, asori atiqalar qadimgi Parfiyaning o'z davrida ancha taraqqiy etgan, moddiy va ma'naviy madaniyati yuksalgan davlatlardan biri bo'lganligidan davlolat beradi. Mohir sarkarda, usta diplomat Arshak Parfiyani dovrug'li davlatga aylantirish bilan birga uning hududlarini kengaytirishga ham salmoqli hissa qo'shgan.

Arshak avlodlaridan Mitradat I davrida (mil. av. 170-138 y) bu davlat salavkiylar va Baqtriyaning katta hududlarini o'ziga qo'shib oladi. 155 yilda Midiya podsholigi bosib olinadi. Mil. av. 147 yilda esa mashhur Bobil shahri ham egallanadi. Mitradat II davriga kelib (mil. av. 123-88) Parfiya davlati qudrati benihoya kuchayib, u Rim imperiyasining Sharqdagi asosiy raqobatchisiga aylanadi. Davlat hududlari g'arbga tomon kengayib borganligidan, uning poytaxti ham Ktezafon shahriga ko'chirilgan. Mil. av. 40 - yillarda Kichik Osiyo, Suriya va Falastin erlari ham Parfiya qo'l ostiga o'tgan. Biroq tez orada Rim

imperiyasi bu hududlarda o'z ta'sirini qayta tiklashga muvaffaq bo'lgan. Buning sababi Parfiya davlati ichida vujudga kelib kuchaya borgan mahaliy boshboshdoqlik, sulolaviy nizolar, so'ngra ko'chmanchi alanlarning xujumlari - bular pirovard oqibatda uning ichki zaiflashuviga, siyosiy beqarorligining kuchayishiga sabab bo'ldi. Boz ustiga to'xtovsiz davom etgan tashqi va ichki urushlar mamlakatni holdan toydirib, uni halokatga duchor etdi. Milodning 207-222 yillarida Parfiya hukmdori bo'lgan Vologes V davrida saltanat ikkiga, ya'ni Mesopotomiya va Midiya davlatlariga ajraladi. Xuddi shu davrda Fors hududlarida yangidan vujudga kelib qudrati oshib borayotgan Eron sosoniylari davlati tez orada Parfiyaga hal qiluvchi zarbalar berib, uning erlarini o'z tarkibiga kiritadi. Bu milodning III asri 20 yillarida sodir bo'ladi.

6. Miloddan avvalgi III-II asrlarda Qang' va Davan davlatlari

O'rta Osiyo yunon-makedon istilosi va salavkiylar sulolasi hukmronligidan keyin mil. avv. III asr boshida hozirgi Toshkent vohasida va Sirdaryoning o'rta va shimoliy oqimi hududlarida Qang' davlati vujudga kelgan. Bu davlatning etnik tarkibini turli qabila, elatlar tashkil etgan. Unda etakchi qang'arlardan tashqari katarlar, kamarlar, toharlar, apasshaklar, asiylar va boshqa qabila, urug'lar ham yonma-yon istiqomat qilganlar. Mil. avv. II-I asrlar Qang' davlatining eng kuchaygan davri edi. Shu davrlarda Qang' bir qator viloyatlarni o'z tobeligiga bo'ysundirgan edi. Xitoy solnomalarida bu viloyatlarning 5 ta nomi tilga olinadi. Bular – Susye (Kesh-Shahrisabz), Fumu (Zarafshon vodiysi), Yuni (Toshkent viloyati), Gi (Buxoro vohasi), Yuegyan (Urganch shahri va viloyati).

Mil. avv. II-I asrlarda Orol dengizining shimoliy sharqidagi Yantsay (Hozirgi Qizil O'rda) va Yan erlari ham qang'arlar tobeligida bo'lgan.

Shunday qilib, o'z davrida Qang' davlati O'rta Osiyoda yirik davlatga aylangan edi.

Bu davlatning yirik shaharlari sirasiga Aris daryosi sohilidagi O'tror va hozirgi Toshkent viloyatining Oqqo'rg'on tumani hududida joylashgan Qanqa (Qang'iz) shaharlari kiradi. Bu shaharlar o'sha davr shaharsozligining yuksak namunalarini o'zida mujassamlashtirgan. Qang' davlatini boshqarishda podshohning roli va o'rni katta bo'lgan. Shu bilan birlikda davlat va jamiyat hayotiga oid ko'plab muhim masalalarni hal etishda urug' va qabila oqsoqollaridan iborat Oliy Maslahat kengashining mavqei ham alohida o'rin tutgan. Binobarin, podshoh o'z ichki va tashqi siyosatini yuritishda kengash bilan maslahatlashgan. Viloyat boshliqlari turkiy maqomda jobu yoki yobg'ular deb atalganlar. Ular o'z hududlarini boshqarishda bir muncha mustaqillikka ega bo'lib, markaziy hokimiyatga boj to'lab turganlar. Qang' hukmdorlari mintaqadagi siyosiy vaziyatga ham faol aralashib, undagi muvozanatni saqlash bobida izchil siyosat olib borganlar. Ayniqsa ular Xitoyga nisbatan mustaqil siyosat yuritganlar. Shuning uchun ham Qang' davlati o'z qo'shnilari - Davan,

Qashg'ar, Yorkent singari mustaqil hududlarga nisbatan Xitoyning da'vosi va istilochilik yurishlariga keskin qarshi chiqqan va lozim bo'lganda o'z harbiy kuchlari bilan ularga yordamga kelgan. Mamlakat aholisining asosiy tarkibini turkiy etnoslar tashkil etgan. Ularning ancha qismi o'troq hayot kechirganlar. Aholining ma'lum qismi ko'chmanchilik bilan shug'ullangan. Daryo va soylarga tutash vohalarda dehqonchilik madaniyati rivojlangan. Shaharlarda savdo-sotiq, hunarmanchilik rivoj topgan. Mahaliy hunarmandlar tayyorlagan urush qurollari (qilich, xanjar, oybolta, o'tkir uchli nayzalar va b.), xo'jalik asbob-uskunalariga talab - ehtiyoj katta bo'lgan. Qoramozor, Qurama va Chotqol tog'larida temirchilik, miskarlik hunarini rivojlantirish uchun kerak miqdordagi mis, temir, singari ma'danlar qazib olingan. Toshkent atrofidagi Oqtapa 1, Oqtapa 2, Choshtapa, Qovunchitepa, shuningdek O'tror, Sirdaryo havzasida topilgan ko'plab noyob dalillar Qang' davlatida yuksak moddiy va madaniy hayot tarzi mavjud bo'lganligidan dalolat beradi. Buni «Qovunchitepa madaniyati» nomi bilan tarixga kirgan qadimgi madaniyat namunalari ham isbot etadi. Qang'aliklar chorvachiligi va yilqichiligi to'g'risida ham alohida fikr aytish mumkin. Xitoyliklarni maftun etgan zotdor, tulpor otlar xuddi mana shu hududda va qo'shni Davan yaylovlarida boqilgan. Xitoy solnomachilari Qang'da chorva mollarining mo'l-ko'lligini, sut-qatiqlarning g'oyatda mazali va to'yimlilikini ta'rif etganlar. Qang'a davlatining xalqaro karvon savdosidagi mavqei ham baland bo'lgan. Bunda Buyuk ipak yo'li alohida o'rin tutgan.

III asr o'rtalarida Qang' davlati zaiflasha boshladi. Qang' davlatidan birinchi bo'lib xorazm ajralib chiqdi. Xorazm davlatining poytaxti dastlab hozirgi Tuproqqal'a shahar harobalarining o'rnida bo'lgan. Xorazmshoh Afrig' Kat shahrini qayta tiklab, mustahkam qasr va binolar qurdirib, 305 yilda poytaxtni Katga ko'chiradi. Kumush tangalar zarb ettirib, davlatni har jihatdan mustahkam boshqaradi.

Davan nomi bilan mashhur bo'lgan davlat Vatanimiz hududidagi qadimgi davlatlardan sanalsa-da, biroq uning haqqoniy tarixi xususida hozirgacha to'la ma'lumotlar topilmagan. Xitoylik elchi Chjan Tsyen yozma manbalarida Farg'ona vodiysidagi davlatni Davan (Da-yuan) deb atagan. Vaholanki, Farg'ona vodiysi ham ajdodlarimizning madaniy, o'troq hayoti kechgan, o'z davlatchiligiga ega mustaqil hudud sifatida Yunon-Baqtriya, Qang'a singari qadimgi davlatlar bilan tenglasha olishiga hech bir shubha yo'q. Buni mil. av. II asr oxirlarida (128 yilda) bu o'lkaga tashrif buyurgan Xitoy elchisi Chjan Tsyen yozib qoldirgan esdaliklar ham isbot etadi. Manbalarda aytilishicha, bu davrda Farg'onada 300 ming nafar aholi yashagan. Uning 70dan ziyod katta-kichik shaharlari bo'lib, ularda savdo-sotiq, hunarmandchilik yuksak darajada rivojlangan. Mamlakat poytaxti Ershi (hozirgi Andijon viloyatning Marhamat tumanida joylashgan) o'z davrining obod, ko'rkam va aholisi gavjum shaharlaridan sanalgan. Qadimgi O'zgan, Koson ham Davanning eng mashhur shaharlari sirasiga kirgan. Davan hududida 10 dan ortiq yirik dehqonchilik manzilgohlari mavjud bo'lib, ularda erli mirishkor aholi sholi, bug'doy va

boshqa dehqonchilik ekinlari etishtirish bilan shug'ullangan. Bularga Aravonsay, Oqbo'ra, Sultonobod, Qo'rg'ontepa, Andijonsoy, Moylisoy, Ulug'nor, Yilg'insoy, Shahrixonsoy kabi dehqonchilik makonlarini nisbat berish mumkin. Xitoy sayyohi vodiya uzumchilik nihoyatda rivojlanganiga, shu bilan birga undan noyob sharbat va uzoq muddat saqlanadigan, quvvati o'tkir musallaslar tayyorlash yuksak darajada yo'lga qo'yilganligiga alohida urg'u beradi. Davandagi ijtimoiy-siyosiy hayotning yana bir muhim jihati - bu ayollarning jamiyatda tutgan mavqeining alohidaligidir. Chjan Tsyanning e'tiroficha, bu erning erkaklari ayollarga alohida hurmat ko'rsatganlar. Boshqacha qilib aytganda, xotin-qizlarning har qanday topshirig'i erlar tomonidan bajarilishi shart hisoblangan. Davlat hukmdori mamlakat hayotiga oid har qanday ichki va tashqi masalalarni hal etishda Oqsoqollar kengashiga, uning maslahatlari va yo'l-yo'riqlariga suyanan. Ayniqsa urush va tinchlik, elchilik aloqalari masalasida Oqsoqollardan iborat Oliy kengash alohida vakolatlarga ega bo'lgan. Hukmdor buni e'tirof etishga majbur bo'lgan.

Xitoy Farg'ona davlatining boy-badavlat turmushiga, uning boyliklariga ko'z olaytirib, unga qarshi bir necha bor katta qo'shin tortib bostirib kelgan. Chunonchi, mil. av. II asr oxirlarida (104 yilda) va milodiy 1 asrning 80-yillarida xitoyliklar Davan davlatini o'zlariga bo'ysundirish uchun u bilan shiddatli urushlar olib borganlar. Davanliklar o'z qo'shnilari-Qang'a va Kushonlarining harbiy yordami bilan yurt mustaqilligini saqlab qolishga muvaffaq bo'ladilar. O'rta Osiyo hududlarini kuch bilan egallash mumkin emasligini tushungan Xitoy tomoni shundan so'ng Davan davlati bilan shartnoma tuzadi. Bunga ko'ra ikkala davlat o'rtasida diplomatik va savdo-sotiq munosabatlarini yo'lga qo'yish, jumladan, Farg'onaning uchqur arg'umoqlarini Xitoyga sotishga kelishib olinadi. Farg'ona hududi O'rta Osiyo ijtimoiy siyosiy hayotida sodir etilgan keyingi muhim o'zgarishlar jarayonida ham o'zining nisbiy mustaqilligini bir muncha saqlab qolishga muvaffaq bo'lgan.

7. Kushonlar sulolasi

Mil.av. II asrning ikkinchi yarmida, xitoy manbalarida ta'kidlanishicha, Sharqiy Turkiston hududlarida yashovchi yuechji qabilalari o'z qo'shnisi - xunlar tazyiqiga uchrab, ularning siquviga bardosh berolmay g'arbga tomon siljiydilar. Yuechjilar Issiqko'l atrofida sak qabilalari bilan to'qnashib ularni janubiy-g'arb tomonga suradilar. Biroq yuechjilar usun qabilalari zarbasiga uchrab janubga siljib mil. av. 130 yillarda Sug'diyona hududiga kirib keladilar. Yuechjilar, Xitoy tarixchisi Chjan Tsyen ta'kidlashicha, Sug'diyonadan Baqtriyaga yuradilar va Baqtriyadagi yunonlar hukmronligini ag'daradilar.

Xitoy manbalarida ta'kidlanganidek, yuechjilar beshta siyosiy xonadonga mansub edilar: Guyshuan (Kushon), Xyumi, Shuanmi, Xise, Dumi. Ularning har biri qariyb 100 yilcha alohida-alohida siyosiy kuch, hokimlik bo'lib, yagona hukmdorga bo'ysunmagan holda faoliyat yuritadilar. Yunon manbalarida esa bu

qabilalar to'xtarlar deb qayd etiladi. Milodning I asrida Kushonlar xonadoni boshlig'i Kujula Kadfiz (Kiotszyukyu) barcha yuechji (to'xtar) qabilalarini birlashtiradi va kushon podsholigi (To'xtariston) ga asos soladi.

Kujula Kadfiz qo'shni hududlarga yurish uyushtirib Sug'diyona, Marg'iyona, Hindistonning shimoli-g'arbiy qismini zabt etadi. Shu tariqa, yirik davlat - Kushonlar saltanati tashkil topadi. Kujula Kadfiz keyinchalik Qobul va Qandahor hududlarini egallaydi. Bu davrda mamlakat poytaxti Dalvarzintepa (Surxondaryoning Sho'rchi tumanida) shahri bo'lgan.

Kadfiz 1 davrida zarb etilgan tangalarda «Kujula Kadfiz Yabg'u» degan yozuvlar uchraydi. Uning o'g'li Vima Kadfiz podsholigi davri ham muhim o'zgarishlar bilan bog'liq. Bu davrga kelib shimoliy Hindistonning bir qator muhim hududlari egallanadi. Vima Kadfiz mamlakatda pul islohoti o'tkazib, vazni 8 gr og'irlikdagi oltin tangalarni zarb qildirib muomalaga chiqartiradi. Bu esa xalqaro savdoda Kushonlar davlati obro'sining ko'tarilishiga sabab bo'ladi. Xuddi shu vaqtda Rim imperiyasi bilan savdo-sotiq aloqalari kuchayadi. Kushonlar saltanatining eng kuchayishi Kanishka (78-123 yy.) davriga to'g'ri keladi. Bu paytga kelib Hindistonning Peshovor, Panjob, Kashmir va boshqa markaziy hududlari, shuningdek, Farg'ona, Sharqiy Turkistonning ancha qismi uning davlati tarkibiga kirgan edi. Bu davrda mamlakat poytaxti ham Peshovorga ko'chirilgan. Kanishka mamlakat ichki hayotida muhim ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy o'zgarishlarni amalga oshirish barobarida tashqi siyosatda ham g'oyatda uddaburolik bilan faoliyat yuritadi. Uning din sohasida o'tkazgan islohoti muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Uning davrida diniy tenglik va bag'rikenglikka alohida e'tibor berilgan. Garchand bu vaqtda ma'budalar ichida xudo Nana alohida ulug'lansa-da, biroq mamlakatning turli hududlarida mahalliy aholi oldindan e'tiqod qilib kelgan boshqa dinlar erkinligi va dahlsizligi saqlanib qoldi. Hatto zarb etilgan oltin va kumush tanga pullarda Budda xudosi bilan bir qatorda mahalliy xalqlar e'tiqod qo'yib kelgan xudolar - Anaxita, Mitra, Veretragna, Vaxsh va boshqalarning ham tasvirlari tushirilganligi bunga yorqin dalildir. Bu davrda zarb etilgan tangalar avvalgidek yunon tilida emas, balki mahalliy kushon - baqtriy tilida chiqarilganli alohida e'tiborga loyiqdir. Bunday uzoqni ko'zlab oqilona yuritilgan siyosat Kushonlar davlatida turli aholi qavmlari, ijtimoiy guruhlari o'rtasida tinchlik, osoyishtalik va barqarorlikni ta'minlashga xizmat qilgan. Biroq Kanishkadan so'ng hokimiyatga kelgan Vasishka, Xuvishka, Vasudevalar davriga kelib Kushonlar davlati bir qator ob'ektiv va su'ektiv sabablar orqasida asta-sekin inqirozga uchray boshlagan. Ayniqsa III asr o'rtalariga kelib qo'shni davlat - Parfiya o'rnida yangidan vujudga kelib, tobora kuchaya borgan Eron sasoniylari hukmdorlarining to'xtovsiz olib borgan urush harakatlari natijasida Kushon davlati ziflashib, hududlari kichrayib bordi.

Ayni paytda, 353 yilda Sug'diyonaga Ettisuv va Sharqiy Turkistondan o'z hukmdori Grumbat boshchiligida xioniylar nomli ko'chmanchi qabilalar bostirib

kiradilar. Xioniylar Kushonlarga zarba berib, Sirdaryodan to Amudaryo havzasigacha bo'lgan hududlarda o'z hukmronligini o'rnatadilar.

Shu tariqa, janubiy-g'arbdan sosoniylar, shimoliy-sharqdan xioniylar zarbasiga uchragan Kushonlar saltanati oxir-oqibatda halokatga uchradi.

Kushonlar sulolasi hukmronligi davri ko'hna tariximizda katta iz koldirgan ekan, buni uning tarkibiga kirgan har bir hudud yoxud elatlar hayoti misolida yaqqol ko'rsa bo'ladi. Uning dastlabki poytaxti Dalvarzintepa (Surxondaryo), unga tutash Xalchayon (Denov), Zartepa, Fayoztepa, Qoratepa, Ayritom (Termiz atroflari) va boshqalar Kushonlarning eng rivoj topgan savdo-sotiq, hunarmandchilik sohalari o'sgan gavjum shaharlari hisoblangan. O'lkamizda sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik madaniyati nihoyatda taraqqiy etgan, ko'plab sug'orish inshootlari barpo etilgan. Surxondaryo vohasida Eski Angor, Zang, So'g'ddagi Darg'om kanallari shular jumlasidandir. Vatanimiz hududida shaharsozlik, me'morchilik, haykaltaroshlik, kulolchilik singari hunarmandchilik turlari yuksak darajada taraqqiy etgan. Buni ko'hna Tuproqqal'a, Ayritom, Termiz, Axsikent shaharlari o'rnida olib borilgan tarixiy tadqiqotlar ham tasdiqlaydi. Ayni chog'da Kushonlar davrida moddiy va ma'naviy madaniyat yonma-yon tarzda rivojlanib borgan, deb xulosa chiqarishga to'la asoslar bor.

Kushonlar davri madaniyatining muhim, katta yutuklaridan biri shundaki, bunda turli qutb va mintaqada yashagan xalqlarning madaniyatlari o'zaro yaqinlashib, bir-birlarini to'ldirib, boyitib borgan. Bu esa ularning bir birlari bilan turli-tuman sohalarda yaqindan hamkorlik, hamjihatlik qilishlariga keng yo'l ochgan, umumiy yuksalishiga turtki bergan. Masalan, Hindistondan O'rta Osiyo hududiga Budda dinining kirib kelishi va yoyilishi, o'lkaning turli joylarida hashamatli Budda ibodatxonalarining barpo etilishi, budda haykallari va haykalchalarining yaratilishi - bular ulug' ajdodlarimiz ma'naviy hayotidagi jiddiy o'zgarishlardandir. Ularning timsolida Hind va O'rta Osiyo xalqlarini bir-birlariga ma'nau yaqinlashtirgan muhim omilni ko'rish mumkin. Termiz, Ayritom va boshqa joylardan topilgan buddizmga oid ashyoi dalillar, budda ibodatxonalari namunalari, haykallar, ularning yuksak mahorat bilan yaratilganligi - bular Kushonlar davrida Vatanimiz hududida moddiy va ma'naviy madaniyat rivoj topganligining yaqqol ifodasidir.

8. Buyuk ipak yo'li

Ilk bor Xitoy hududidan boshlanib g'arbga tomon minglarcha kilometr masofaga cho'zilgan (12 ming km), Sharq bilan G'arbn tutashtirgan bu noyob savdo yo'li ulug' ajdodlarimiz sa'y-harakatlari samarasi o'laroq umumbashariyat tadrijiy taraqqiyotida yorqin iz qoldirgan.

Buyuk Ipak yo'li tushunchasini birinchi bo'lib fanga taniqli nemis olimi Fon Rixtgofen olib kirgan. U XIX asrning 70-yillarida yozgan «Xitoy» nomli klassik asarida bu termini chuqur ilmiy asoslab berdi.

Ma'lumki, Xitoyning Sian shahridan boshlangan Ipak yo'li Lanjou orqali Dunxuanga (Sharqiy Turkiston) kelib, bu erdan u ikkiga ajraladi. Ipak yo'lining janubiy - g'arbiy tarmog'i Taklamakon sahrosi (Mo'g'uliston) orqali Xo'tanga, undan Yorkentga kelib, undan Balxga tomon o'tadi. Balxda yo'l yana uch tarmoqqa ajraladi. G'arbiy tarmog'i Marvga, janubiy tarmog'i Hindistonga, shimoliy tarmog'i Termiz orqali Darbent, Nautak va Samarqandga tomon yo'naladi. Ipak yo'lining shimoliy-g'arbiy tarmog'i esa Dunxuandan Bami, Turfon orqali Tarim vohasi-Qashqarga boradi. U erdan Toshqo'rg'on orqali O'zgan, O'sh, Quva, Axsikent, Popga, Asht orqali Xo'jand, Zomin, Jizzaxga, so'ngra Samarqandga borib tutashadi. Samarqanddan esa bu yo'l yana davom etib, Dabusiya, Malik cho'li orqali Buxoro, Romitonga, undan Varaxsha orqali Forobga borib Amul shahriga o'tadi. Amulda esa bu yo'l Marvdan Urganch sari yo'nalgan yo'lga qo'shiladi. Marv shahri O'rta asrlar davrida Buyuk ipak yo'li chorrahalari kesishgan eng muhim hayotiy nuqta bo'lgan. Eng muhimi shundaki, Buyuk ipak yo'lining g'arbdan keladigan savdo karvonlari, aytaylik, Italiya, Ispaniya va boshqa O'rta er dengizi mamlakatlarning savdogarlari ham o'z mollarini Tir, Damashq, Kichik Osiyo, Eron orqali yana O'rta Osiyoning yirik savdo markazi - Marvga olib kelar, shu erdan Sharq tomon yo'llarini davom ettirardilar. Shu ma'noda Marvning turli dinlar ildiz otgan, turli madaniyatlar tutashgan joy bo'lganligi alohida ahamiyatga molikdir.

Buyuk Ipak yo'li Sharqu G'arbnii bog'lovchi, turli mamlakatlarning savdo-sotiq, tijorat aloqalarining eng asosiy vositasi bo'lganidan, bu yo'nalishda joylashgan davlatlar undan o'z manfaatlarini yo'lida foydalanishga, yoxud bu borada o'z mavqeini mustahkamlashga intilganlar. Shu bois turli tarixiy bosqichlarda turli davlatlar bunga intilib, Buyuk ipak yo'li ustidan o'z nazoratlarini o'rnatganlar. Masalan, mil. av. VI-IV asrlarda Eron ahomaniylari, mil. av. IV asrda esa makedoniyalik Iskandar, mil. av. II-I asrlarda Rim-Parfiya davlatlari o'rtasida bu borada qattiq raqobat kechgan. Yoxud Arab xalifaligi vujudga kelgunga qadar bu yo'lining Eron va So'g'diyona hududlaridan o'tgan qismida Eron va So'g'd savdogarlari etakchilik rolini o'ynaganlar. Arab xalifaligi kuchayib, ko'plab hududlarni qo'lga kiritgach, bu yo'l arab savdogarlari tasarrufiga o'tadi. Chingiziylar davrida Buyuk ipak yo'lining tasarrufi butunlay ularning qo'l ostida bo'ladi. Buyuk Sohibqiron Amir Temur davriga kelib uning qudratli saltanati vujudga kelgach, Buyuk ipak yo'li sarhadlari yangidan kengayib, katta miqyoslar kasb etib, yanada rivoj topadi.

Mil. av. II asr boshlarida Davan va Qang' davlatlariga tashrif buyurgan Xitoy elchisi va sayyohi Chjan Tsyen safaridan so'ng Xitoy bilan O'rta Osiyo davlatlari o'rtasidagi diplomatik va savdo-sotiq aloqalari yangi bosqichga ko'tariladi. Elchining bu yurtda ko'rgan-kechirganlari, ayniqsa uzumchilik, vino tayyorlash, rangli shishalar ishlab chiqarish, zargarlik, zotdor, uchqur otlar Xitoy hukmdorlarini qiziqtirgan. Bu esa ikki o'rtadagi aloqalarga keng yo'l ochgan. Xitoy O'rta Osiyoning zotdor otlari, rangli shishalari, zargarlik mollari, la'liga xaridor bo'lsa, ayni chog'da Xitoydan yurtimizga ko'proq ipak va ipak mollari,

chinni buyumlar, choy mahsulotlari keltirila boshlangan. Shuningdek, Hindistondan ip gazlama, ziravor va dorivor mahsulotlar, guruch, mushk anbar va shu kabi narsalar keltirilgan. Ayni chog'da o'zbek diyorida bu mamlakatlarga qishloq xo'jalik mahsulotlari, mevalar, chorva mollari, otlar, gilamlar, zargarlik mahsulotlari, nafis junli matolar chiqarilgan. O'rta Osiyo hukmdorlari Buyuk ipak yo'lida savdo karvonlarining tinchligi, xavfsizligi va ularning bexatar, muntazam qatnovini ta'minlash borasida ham doimiy chora-tadbirlar ko'rib borganlar. Shu maqsadda kerakli nuqtalarda, aholi siyrak bo'lgan joylarda karvonsaroylar, emakxonalar barpo qilingan, suv oladigan quduqlar qazilgan, chor atrofi shinam bino shakliga keltirilib qurilgan rabotu sardobalar tiklangan. Hozirda ham Qizilqum, Mirzacho'l, Malik cho'li sarhadlarida o'tmish arxitekturasi noyob namunalari sanalgan shunday me'moriy obidalar xarobalari ko'plab uchraydi.

Buyuk ipak yo'lining shuhrati ayniqsa XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asrda, ya'ni Amir Temur va temuriylar davrida yanada ortdi. Sohibqiron mamlakatning yuksak rivojida xalqaro savdoning nechog'lik ulkan ahamiyat kasb etishini bilganligidan, bu sohani butun choralar bilan o'stirishga alohida e'tibor bergan. Bunda yurt tinchligi, ulus farovonligi masalalari har doim uning diqqat markazida turgan. Shu bois ulug' Amir savdo yo'llarini qo'riqlash, odamlar, musofirlar, turli yurt savdogarlari manfaatlarini bosqinchilar, qaroqchilar tajovuzidan muhofaza qilishni muhim davlat ahamiyatiga molik vazifalardan deb hisoblagan.

Amir Temur tashabbusi bilan mamlakatning har bir yirik shaharlarida savdo karvonlarining kirishi va chiqishini nazorat qiluvchi davlat nazorat xizmati va maxsus bojxonalar tashkil etilgan. Savdo karvonlaridan mollarning hajmi, miqdoriga qarab boj to'lovlari undirilgan. Bu davrda poytaxt Samarqand dunyo savdogarlarining yirik markaziga aylandi. Uning keng ko'chalari bo'ylab maxsus qurilgan muhtasham karvonsaroylar, savdo bozorlari, rastalarida tunu kun savdo-sotiq ishlari to'xtamagan. Turli mamlakatlardan kelgan savdogarlar o'z mollarini xaridorlarga sotganlar yoxud o'zlariga kerakli mollarni xarid qilganlar.

Amir Temur va uning avlodlari zamonida davlatlar o'rtasidagi o'zaro savdo-tijorat aloqalari yangi hududiy kengliklar kasb etib bordiki, bu bir tomondan, yurtimizning iqtisodiy-madaniy, ma'naviy yuksalishini ta'minlagan bo'lsa, ikkinchidan, uning xorijiy ellar, xalqlar bilan yaqinlashuvi, hamkorligiga kuchli turtki berdi. Bu esa Buyuk ipak yo'li shuhratining yanada ortishiga olib keldi. Prezidentimiz I.A Karimov ta'kidlaganidek, «Amir Temurning tarixiy xizmati yana shundan iboratki, uning harakatlari tufayli Osiyo va Evropa davlatlari tarixda birinchi marta yagona jug'rofiy-siyosiy makonda ekanliklarini his etdi».¹ Shu tariqa, Amir Temur va temuriylar davrida Buyuk ipak yo'lining dovrug'i beqiyos katta bo'lganligi, u mamlakatlarning umumiy yuksalishiga, bir-

---

¹ Karimov I.A. Bunyodkorlik yo'lidan. Asarlar 4-jild, T., O'zbekiston, 1996, 342-bet.

birlari bilan yaqindan bog'lanishlariga jiddiy ijobiy ta'sir o'tkazganligiga shohid bo'lamiz.

Buyuk ipak yo'li XVI asrdan e'tiboran o'z ahamiyati va rolini yo'qotib, tushkunlik sari yuz tutdi. Bu hollarni qanday sabablar bilan izohlash mumkin. Tabiiyki, bu jarayon o'z-o'zidan, bir lahzada to'satdan sodir bo'lib qolgani yo'q, albatta. Bizning nazarimizda, Buyuk ipak yo'li ahamiyatining so'nib, pasayib borishi bir qator ob'ektiv va sub'ektiv sabablar orqasida, tarixiy jarayonlarning murakkab, ziddiyatli kechishi davomida yuz berganligi shubhasiz.

Birinchi, Amir Temur va temuriylar sulolasining pirovard oqibatda chuqur inqirozga yo'liqishi va tarix sahnasiga boshqa hukmron sulolalarning, chunonchi, Shayboniyxonlar, Ashtarxoniylar sulolasining chiqishi hamda ularning boshqaruv usulining g'oyatda murakkab kechganligi, markaziy hokimiyatning kuchsizlanib, mamlakat hududlarining tarqoq holatga uchrashi o'z qobig'iga o'ralishi va hokazo hollar bu hududning tashqi dunyodan tobora ajralishiga bois bo'ldi.

Ikkinchi, Movarounnahrda kelib o'rnatilgan o'zbek urug'lari, ularning amir-beklari, sultonlari o'rtasida hokimiyat talashib olib borilgan o'zaro jangu jadallar, doimiy qon to'kishlar natijasida o'lka tobora iktisodiy bo'hronlarga duch kela bordi, siyosiy beqarorlik avj oldi. Mamlakat tashqi davlatlar bilan aloqalar bog'lash, iqtisodiy, savdo-sotiq bobida hamkorlik qilish imkoniyatlaridan mahrum bo'ldi.

Uchinchi, ilg'or Evropa olimlari, sayyohlari tomonidan XV-XVI asrlardan e'tiboran boshlangan buyuk geografik kashfiyotlar, bularning natijasida jahonning turli qutblari tomon yangi, qulay suv yo'llarining ochilishi, shu jumladan, Hindiston, Xitoy va boshqa sharqiy-janubiy mamlakatlarga tomon shunday yo'llarning kashf etilishi, bular Buyuk ipak yo'li shuhratining pasayishi va so'nib borishga olib keldi.

O'zbekistonning milliy istiqloлга erishuvi va o'z mustaqil davlatchiligiga ega bo'lishi uning oldiga keng istiqbol ufqlarini ochib berdi. Mustaqillik tufayli O'zbekiston yangidan yuz ochib, jahon afkor ommasining nigohiga tushdi. Ayni chog'da u BMTning teng huquqli a'zosi sifatida turli ijtimoiy tuzumdagi davlatlar bilan o'zaro foydali, manfaatli asoslarda hamkorlik qilish, aloqalar bog'lashga muvaffaq bo'ldi. Ayniqsa bunda Buyuk ipak yo'li an'analarini yangidan tiklash borasida hozirda jahon miqyosida olib borilayotgan davlatlararo harakatda O'zbekistonning alohida tashabbus ko'rsatayotganligi boisi ham mana shundandir. Zero, qadimdan Sharq bilan G'arbni bir-biriga bog'lagan, xalqaro savdoning qaynoq, tutash nuqtasi hisoblangan O'zbekiston hududi va uning qadimiy shaharlari bugun ham mustaqil davlatimizni keng xorijiy davlatlar bilan bog'lovchi muhim vosita rolini o'ynamog'i ayni muddaodir. «Qadim zamonlarda Sharq bilan G'arbni bog'lab turgan Buyuk ipak yo'li, -deb ta'kidlaydi Yurtboshimiz, - O'zbekiston hududi orqali o'tgan. Bu erda savdo yo'llari tutashgan, tashqi aloqalar hamda turli madaniyatlarning bir birini boyitish

jarayoni jadal kechgan. Bugungi kunda ham Evropa va Yaqin Sharqdan Osiyo-Tinch okeani mintaqasiga olib boradigan yo'llar shu erda kesishadi».¹

Shu boisdan ham mustaqil O'zbekiston Buyuk ipak yo'li an'alarini butun choralar bilan tiklash va rivojlantirishga alohida ahamiyat berib kelmoqda.

Shuningdek, YuNESKO rahbariyati bilan hamkorlikda «Ipak yo'li-muloqot yo'li» mavzusida o'tkazilayotgan amaliy tadbirlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekistonning so'nggi paytlardagi faol xatti-harakatlari Sharq va G'arbga hamda Janubga bevosita chiqish uchun qulay yo'llarga ega bo'lish, o'z mahsulotlarini jahon bozoriga olib chiqish va davlatlararo keng muloqotlarga erishishga qaratilgan. O'zbekiston o'z milliy manfaatlari ustivorligidan kelib chiqib, dunyoga chiqishga, xalqaro bozor uchun raqobatbardosh mahsulotlar, mollar ishlab chiqarishga hamda G'arb bilan Sharq o'rtasida azaldan davom etib kelgan muhim vositachilik - ko'priklilik rolini o'ynashga faol intilmoqda. U shu olijanob maqsadlar yo'lida faol izlanishlar olib bormoqda. Bu esa O'zbekistonning xalqaro maydondagi pozitsiyasini yanada mustahkamlab, uning nufuzi va obro'sining ko'tarilib borishga xizmat qiladi.

Sinov savollari

1. O'rta Osiyo sharoitida ilk davlat tuzilmalarining yuzaga kelishi jarayoni qanday tarixiy sharoitlarda kechdi?
2. Qadimgi Xorazmning ilk davlatchilik maqomi to'g'risida nimalar deya olasiz?
3. Qadimgi Baqtriya davlati, uning o'ziga xos hayoti xususida gapirib bering.
4. «Avesto» ta'limoti qachon va qanday tarixiy sharoitda yaratilgan?
5. «Avesto»da qanday g'oyalar ilgari surilgan?
6. Ahamoniylarning yurtimizga bosqini qachon va qanaqa maqsadlarni ko'zlab amalga oshirilgan?
7. «To'maris» va «Shiroq» jasoratlari haqida so'zlab bering.
8. Frada qo'zg'oloni haqida nimalarni bilasiz?
9. Makedoniyalik Iskandarning O'rta Osiyoga istilochilik yurishlarini uyushtirishdan ko'zlagan maqsadlari nima edi?
10. Spitamen boshchiligidagi xalq qo'zg'oloni to'g'risida tushuncha bering.
11. Ellinizm madaniyati nima va siz uni qanday talqin etasiz?
12. Yunon-Baqtriya davlati qachon vujudga kelgan?
13. Yunon-Baqtriya davlatini halokatga olib kelgan sabablarni gapirib bering.
14. Parfiya davlati haqida tushunchangiz?
15. Qang' davlati qachon va qaysi hududlarda vujudga kelgan?
16. Qang' davlatida boshqaruv tizimi qanday bo'lgan?
17. Davan (Farg'ona) davlati haqida tushuncha bering.

---

¹ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T., O'zbekiston, 1997, 227-228- betlar.

18. Kushonlar davlatining vujudga kelishiga oid qanday ma'lumotlarni bilasiz?
19. Kushonlar davrida O'rta Osiyo ijtimoiy-iqtisodiy hayotida qanday muhim o'zgarishlar yuz bergan?
20. Kushonlar davri madaniy hayotiga oid qanday lavha, misollarni ayta olasiz?
21. Buyuk ipak yo'li Vatanimiz xalqlari hayotida qanday o'rin tutgan?
22. Amir Temur va Temuriylar davrida Buyuk ipak yo'li shuhrati nima sababdan ortib ketgan?
23. Nima sababdan hozirgi davrda Buyuk ipak yo'li an'alarini tiklashga O'zbekistonda va butun dunyoda alohida e'tibor berilyapdi?

III BOB. O'ZBEK XALQINING SHAKLLANISHI

Tayanch so'z va iboralar: Urug', qabila, elat, xalq tushunchalari. Saklar. Massagetlar. Xorazmiylar. Baqtriylar. So'g'diylar. Parkanaliklar. Qorluqlar. Yag'molar. Chig'illar. Barloslar. Jaloirlar. Qo'ng'irotlar. Mang'itlar. Qiyotlar. Minglar. «O'zbek» etnonomi. Milliy madaniyat markazlari.

1. Turonzaminda turkiy xalqlarning azaliy etnos ekanligi

Milliy istiqloлга erishganimizdan keyin o'zbek xalqining etnologiyasi, etnik tarixini o'rganish, haqqoniy yoritish tarix fanining muhim va dolzarb masalalaridan biriga aylandi. Negaki, mustaqillik sharofati bilan xalqimizning o'z yurti, tili, madaniyati, qadriyatlarini tarixini bilishga, o'zligini anglashga qiziqishi o'sdi. Farzandlarimiz tarix ijodkori bo'lgan o'z ajdodlari kimlar bo'lganligini, o'zbek xalqi qachon va qanday shakllanganligini chuqur anglashni, bilishni xohlaydi.

Prezidentimiz I.A.Karimovning «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» asarida ta'kidlanganidek: «har qaysi inson men shu millat farzandi ekanman, mening ajdodlarim kimlar bo'lgan, millatimning ibtidosi qayda, uning oyoqqa turish, tiklanish, shakllanish jarayoni qanday kechgan, degan savollarni o'ziga berishi tabiiydir... Tarixiy ildizini izlagan odam, albatta, bir kun mana shunday savollarga duch keladi va aminmanki, to'g'ri xulosalar chiqaradi».¹

Ko'plab ishonchli tarixiy ma'lumotlar, manbalar, ashyoi dalillar barcha xalqlarning etnik shakllanishi uzoq davrlar davomida, murakkab tarixiy shart-sharoitlar va omillar ta'sirida sodir bo'lganligini tasdiqlaydi. O'zbek xalqining shakllanishi ham uzoq tarixiy jarayon mahsuli bo'lib, uning o'q tomirlari shu yurt zaminida azal-azaldan yashab, uni o'ziga makon tutib, chuqur ildiz otib, muttasil moddiy va ma'naviy madaniyat namunalarini yaratib kelgan qadimiy urug', qabila va elatlarga borib qadaladi.

Shu o'rinda urug', qabila, xalq tushunchalari to'g'risida ham bir qadar to'xtalib o'tmoqlik joiz bo'ladi. Negaki, ular haqida aniq tasavvur hosil qilish, nazarimizda, etnik jarayonlar o'zgarishining mazmun-mohiyatini to'g'ri tushunishda g'oyatda muhimdir.

Qadimdan qon-qarindoshlik rishtalari bilan bog'langan, bir tomirga borib taqaladigan, turmush tarzi, yashash sharoiti bir xil bir necha oilalar birikuvidan urug'lar hosil bo'lgan. Urug' jamoasining o'z etakchisi - oqsoqoli bo'lgan. Urug' jamoasi hamma narsada, har bir masalayu sa'y-harakatlarda oqsoqolning izmida bo'lgan.

Qabila ibtidoiy bosqichga xos etnik birlik bo'lib, qon-qarindoshlik munosabatlari, bir necha urug'larning birikuvi natijasida tashkil topgan. Qabilaning o'ziga xos tili, hududi, qabila a'zolarining o'zaro hamkorligi, qabila nomi, o'ziga xos an'analari bo'ladi. Qabila hayotiga doir ishlarga boshchilik

---

¹ I.A.Karimov. Asarlar. T.7. T.: O'zbekiston, 1999, 136-137 betlar.

qiladigan qabila oqsoqoli saylangan, muhim masalalar bo'yicha qabila yig'inlari o'tkazilgan.

Qabilalar o'rtasida etnik, xo'jalik, moddiy va madaniy aloqalar rivojlanishi natijasida ular qo'shilishib, birlashib ketadilar. Natijada ularning etakchi, nufuzli guruhi nomi bilan yangi etnik birlik - elat yoxud xalq shakllanadi. Xalq hududiy, iqtisodiy, til va madaniy umumiylik asosida tarkib topadi.

Qadimshunos olimlarimiz tomonidan arxeologik tadqiqotlar yo'li bilan o'rganilib, isbotlangan qanchalab dalili ashyolar bu hududda yashagan ulug' o'tmishdoshlarimiz miloddan avvalgi ming yilliklar mobaynida ibtidoiy-jamoa tuzumining barcha asosiy bosqichlarini boshdan kechirib, istiqomat qilib, o'ziga xos hayot tarzini yaratib kelganligidan dalolat beradi. Buni Xorazm, Surxon, Zarafshon vohallarida, Farg'ona vodiysi hududida olib borilgan qidiruv ishlari, Markaziy Osiyo hududida joylashgan 270 dan ortiq tarixiy yodgorliklar tahlili hamda boshqa ko'plab mo'tabar dalillar ham to'la tasdiq etadi. Shularga asoslanadigan bo'lsak, miloddan avvalgi ming yilliklar davomida bu zaminning yashashga qulay, tabiiy sharoitlari o'ng'ay bo'lgan joylarida yashagan har xil mahalliy urug', qabilalar dehqonchilik, chorvachilik, yilqichilik, ovchilik, baliqchilik, hunarmandchilik bilan shug'ullanib kelganlar. Masalan, daryo, ko'llar atroflarida yashagan aholi asosan dehqonchilik yoxud baliqchilik bilan mashg'ul bo'lgan bo'lsa, cho'lli, adri joylarning odamlari esa ko'proq chorva, yilqi boqish bilan band bo'lganlar. Qadimiy manbalarda aytilishicha, hozirgi O'rta Osiyo xududlarida massagetlar, saklar, sug'diylar nomi bilan atalgan qabilalar yashaganlar.

Taniqli etnograf olim K.Shoniyozovning ta'qidlashicha, «O'zbek xalqi mazkur hududda yashagan tub erli etnoslardan tomir olgan; ikkinchi ildizi esa qadimgi turkiy xalqlardan boshlangan. Har ikkala ildizlarning birikishi - o'zaro sintez o'zbek elatini va keyinchalik o'zbek xalqini tashkil etgan. Har qanday xalq alohida etnik birlik (elat) bo'lib ma'lum bir hududda, ma'lum tarixiy davrda shakllanadi. O'zbek xalqi ajdodlari ham elat bo'lib, Movarounnahr va Xorazm hududida hamda ularga tutash mintaqalarda shakllangan».¹

Eron manbalarida O'rta Osiyoda yashagan sak (yoki shak) qabila uyushmalarining 3 xil toifasi tilga olinadi:

Qadimda O'rta Osiyoda yashagan sak qabilalari.	➤ Saka – Xaumavarga	Ular asosan o'lkaning shimoliy-sharqiy qismida, ya'ni Murg'ob vodiysi, Amuning yuqori oqimida, Oloy, Farg'ona vodiysida yashaganlar.
	➤ Saka - Tigraxauda	(Cho'qqi qalpoq kiyganlar). Ular Amuning quyi oqimi va Sirdaryoning o'rta va quyi oqimidan to Orol shimoligacha bo'lgan keng cho'lli hududlarda joylashganlar.
	➤ Saka-Tiay Tara-daraya	Kaspiy shimolida, Ural tog' oldi mintaqalarida yashaganlar.

¹ K.Shoniyozov. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni T.: Sharq, 2001, 9-bet.

Bu qabilalar aholisi ham o'ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy turmush tarziga ega bo'lib, nisbatan to'laqonli hayot kechirgan, kelgusi nasllar uchun o'zlaridan munosib meros qoldirish yo'lida sa'y - harakatlarda bo'lgan.

Muqaddas «Avesto» kitobida ham vatanimiz hududida yashagan qavm, elatlar haqida ko'plab ishonchli ma'lumotlar bor. Jumladan, unda Xorazm, Sug'd, Baqtriya singari yurtlarning iqtisodiy va madaniy-ma'naviy taraqqiyotda yuksak darajada bo'lganligi qayd etiladi.

Firdavsiyning «Shohnoma» asarida va boshqa mo'tabar manbalarda turkiy etnoslar O'rta Osiyoda yashovchi azaliy qavm ekanligi ta'kidlanadi. Shu boisdan bu o'lka qadimdan Turon deb atalib kelindi. Turonzamindagi qo'shni qardosh elatlar o'zaro hamjihatlikda yashab, chuqur ildiz otib borish barobarida tabiiy zaruriyat taqozasi o'laroq bir-birlari bilan qo'shilishib, birikishib o'zaro etnik jarayonlarni boshdan kechirganlar. Bu esa asta-sekin bu hududda turkiy va sug'diyda so'zlashuvchi ikki tilli xalqning shakllanib borishida o'z ifodasini topgan.

O'rta Osiyo aholisi to'g'risidagi ma'lumotlarni yunon-rim tarixchilari asarlarida ham uchratamiz. Ular Qora dengizning sharqiy hududlarida yashovchi qabilalarni umumiy nom bilan «skiflar» deb ataganlar. Gerodot «bu xalqlar qadimiylikda misrliklardan qolishmaydi», deb qayd etadi. Yozma manbalarda skiflarning ikkita yirik qabilasi – massagetlar va saklar xususida ko'proq eslatiladi.

Ayniqsa ona yurt tinchligi va osoyishtaligini ta'minlash, uni ajnabiy kuchlar tajovuzi va bosqinidan himoya qilish zaruriyati turli qardosh va qondosh urug', qabilalar, elatlarni bir-birlari bilan yaqinlashtirgan, do'stlashtirgan, bir yoqadan bosh chiqarib faol harakatlarga chorlagan. Shu tarzda davom etgan o'zaro yaqinlik, birodarlik, og'a-inilik tuyg'usi bu qavm, elatlarni ma'nan, ruhan va jismonan bir jonu bir tan bo'lib o'zaro intensiv etnik jarayonlarga kirishib borishlariga bois bo'lgan.

2. Yurtimiz hududida kechgan etnik jarayonlar. O'zbek xalqining shakllanishi

O'zbek elatining alohida etnik birlik (elat) bo'lib shakllanishida ushbu elatning ilk ajdodlari bo'lgan tub erli etnik birliklar, ya'ni ikki til (turkiy va eron) turkumidagi qavmlarning aralashuvi alohida o'rin tutadi. Ikki til guruhidagi etnoslarning aralashuv jarayoni sak-massagetlardan, ular yashagan hududlarga qiyosan aytganda xorazmiylar, baqtriylar, sug'diyonaliklardan boshlangan. Antropolog olim T.Q.Xo'jaevning tadqiqot xulosalariga ko'ra, yurtimizda hozirgi o'zbeklarga xos antropologik qiyofa mil. avv. III-II asrlarda shakllanib bo'lgan. Keyinchalik shimoliy-sharqiy hududlardan O'rta Osiyoga ko'plab turkiy etnik guruhlarning kirib kelishi va mahalliy aholi bilan aralashuv jarayoni kuchayib boradi.

Mil. avv. II asrning ikkinchi yarmida Sharqiy Turkiston hududlarida yashovchi turkiy etnik guruhlarning Sug'diyona, Baqtriya, Farg'ona vohalariga kirib kelishi sodir bo'ladi. Ular Xitoy manbalarida yuechjilar deb ataladi. Yuechjilar mahalliy hukmdorlar ustidan g'olib kelib, hokimiyatni egallaydilar va milodiy IV asrgacha davlat hokimiyatini boshqaradilar. Bir necha asrlik bu tarixiy jarayon davomida yuechjilar deb nomlangan turkiy etnik guruhlar mahalliy aholi bilan aralashib, qo'shilib ketadilar.

Milodiy IV-V asrlarda O'rta Osiyo hududiga xioniyalar, kidariylar, eftaliylar nomli turkiy etnik guruhlar kirib keladilar. Kushonlar sulolasi ag'darilib, hokimiyat avval kidariylar, keyinroq eftaliylar qo'lga o'tadi. Bu suronli tarixiy jarayonda O'rta Osiyoda yana etnik aralashuv yuz beradi. Tashqaridan kirib kelgan bu turkiy etnik guruhlar mahalliy aholi tarkibiga qo'shilib ketadilar.

Milodiy VI asr o'rtalaridan boshlab O'rta Osiyo erlarining Turk xoqonligi tasarrufiga o'tishi bilan bog'liq holda bu hududda sharqdan turli turkiy urug', qabilalarning kelib joylashishi va o'troqlashishi jarayoni yanada kuchayadi. Ayni paytda bu erlarda o'mashgan turkiy etnik guruhlar o'zlariga xos ko'plab milliy an'analar, udumlar va marosimlarni ham olib kelganlar. Bu esa, bir tomondan, bu hududda aholining aralashish-qo'shilish jarayoniga sezilarli tasir ko'rsatgan, bu erda azaldan yashab kelgan aholining turkiy qatlami salmog'ining ko'payib borishiga bois bo'lgan. Ikkinchi tomondan, o'lka hayotida kechgan bu tarzda etnik o'zgarishlar, shu hududda yashagan xalqlarning bir-birlari bilan yaqinlashib, madaniy-ma'naviy aloqalarining o'zaro boyib, taraqqiy etishiga ijobiy ta'sir ko'rsatib borgan.

Turk xoqonligi hukm surgan VI-VIII asrlarda yurtimizning sharqiy, hususan Farg'ona, Shosh xududlariga turkiy etnosga mansub urug', qabilalarning kirib kelishi kuchayadi. Ularning ko'pchiligini qarluqlar tashkil etardi. VII asr o'rtalariga kelib Farg'ona vodiysining sharqiy va markaziy erlarida qarluqlar mustahkam o'mashib oladilar. Shuningdek, Toshkent vohasining tog'li va tog' oldi tumanlari aholisi tarkibining ancha qismini ham qarluqlar tashkil etgan.¹ Ularning ko'pchiligi o'troq hayot kechirib, turli xil xo'jalik yuritish tizimini yaratib borganlar. Ular yashagan joylar o'z orastaligi, obodonligi, gavjumligi bilan ajralib turgan.

---

¹ Qarang K.Shoniyozov. O'zbek xalqining jarayoni, 145 bet.

Ettisuv kengliklarida, Chu vodiysi, Issiqko'l tomonlarda ham qarluqlarning katta qismi yashagan. Chu vodiysi atroflarida ularning nisbatan rivojlangan shahar va qishloqlari mavjud bo'lib, ularda iqtisodiy va madaniy hayot darajasi bir muncha yuqori bo'lgan. Aholining ancha qismi dehqonchilik, hunarmandchik savdo sotiq singari kasblar bilan shug'ullangan.

200 yil davom etgan Turk hoqonligi davrida Evroosiyo kengligida yashovchi bir qancha turkiy qabilalarning birlashib borishi natijasida yirik qabila ittifoqlari, katta-kichik davlatlar vujudga keldi. Xoqonlikning barcha hudud aholisiga tushunarli yozuv va til shakllanadi. Xoqonlik davrida tashkil topgan o'g'iz, uyg'ur, qipchoq, qirg'iz va boshqa etnik uyushmalar o'rta asrlar davomida vujudga kelgan bir qancha elatlarning shakllanishiga asos soladi. Hozirgi kunda Evroosiyoda mavjud bo'lgan turkiy xalqlarning, jumladan, o'zbek xalqining etnogenezi xoqonlik davridagi turkiy dunyo bilan bevosita bog'liq va shuning uchun bu elatlar qondosh xalqlar hisoblanadi.²

X asr o'rtalarida sharqiy Turkiston, Ettisuv kengliklarida yashagan qarluq, chigil, yag'mo va boshqa turkiy qabilalarning Abdulkarim Sotiq Bug'raxon boshchiligida Qorahoniylar nomi bilan atalgan markazlashgan yirik turkiy davlatga birlashuvi turkiy elatlar tarixiy taqdirida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi.

X asrning ikkinchi yarmidan boshlab Qoraxoniylar davlati hududining Turonzamin tomon kengayib borishi va buning natijasida Somoniylar sulolasining inqirozga yuz tutib, butun Movarounnahr bo'ylab Qoraxoniylar hukumronligining o'rnatilishi jarayonida bu zamanga sharqdan ko'plab turkiy urug' va qabilalarning kelib joylashishi sodir bo'ldi

**IX-X asrlarda Movarounnahr
xududlariga kelib o'rtnashgan
turkiy elatlar**

- Qarluqlar
- Chigillar
- Yag'molar
- Arg'ular
- Turgeshlar
- Uyg'urlar
- Qirg'izlar
- Yabakular v.b.

Agar avval boshda bu qavmlarga mansub aholi asosan Movarounnahr o'lkasining Farg'ona vodiysi yoxud Shosh vohalariga kirib kelgan bo'lsa, keyinchalik ular bu zaminning boshqa hududlarida ham o'rtnashib, o'troqlashib bordi. Bu hol, shubhasiz, yurtimiz aholisining etnik tarkibida jiddiy o'zgarishlarga olib keldi. Buning natijasida o'lkada yashab kelgan tubjoy aholi tarkibi, uning turmush tarzi, ma'naviy hayoti, milliy qadriyatlarini sezilarli o'zgarishlarga ro'baro keldi, muhim yangiliklar bilan boyidi. Ayni chog'da aholi tarkibida yuz bergan qo'shilish jarayoni orqasida turkiy etnoslarning salmog'i va ta'siri ortib bordi. Kirib kelgan turkiy elatlar Turonzamin hududini makon tutib, bu erdagi erli aholi bilan qo'shilishib, ularning turmush tarzi, udumi, urf-odatlarini, marosimlarini o'zlashtirish, qabul qilish barobarida o'zlariga xos ko'plab betakror udumlaru qadriyatlarni, ma'naviyat sarchashmalarini o'lka hayotiga olib kirdi, singirdirdi.

² Batafsil ma'lumot olish uchun qarang. K.Shoniyozov. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. T.: Sharq, 2001, 151-189-betlar.

Zotan, «**Har qanday tsivilizatsiya** ko'pdan-ko'p xalqlar, millatlar, elatlar faoliyatining va samarali ta'sirining mahsulidir». ¹ Shu tarzda o'zbek xalqining shakllanishida muhim omil hisoblangan madaniy, ma'naviy, psixologik umumiylik tarkib topadi.

Eng muhimi, xuddi shu asrlarda o'zbek adabiy tili uzil-kesil shakllandi. O'zbek tilining shakllanishida qarluq-chigil lahjasi muhim o'rin tutdi. O'zbek tilida umumbashariy g'oyalar va qarashlarni o'zida ifoda etgan ko'plab yuksak umrboqiy asarlarning yaratilishi buning yorqin isbotidir. O'zbek tilining yuksak badiiy jarangdorligi, boyligi va qudrati jihatidan o'sha davrda keng e'tirof topgan arab va fors-tojik adabiyotlaridan sira qolishmasligini ko'rsatadi. Xususan, Mahmud Qoshg'ariyning «Devoni lug'atit turk», Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Ahmad Yugnakiyning «Hibatul haqoyiq», Ahmad Yassaviyning «Hikmatlar»i singari yuksak insonparvarlik g'oyalari ruhi bilan sug'orilgan baquvvat asarlar bunga misol bo'la oladi. Taniqli yozuvchi A.Ibrohimov so'zlari bilan aytganda, «Barcha turkiy xalqlar davrasida faqat bizkim, o'zbeklar birinchi voris o'laroq Ahmad Yassaviy she'riyatini asliyatida - bevosita o'qiymiz, chunki Ahmad Yassaviy tili o'zbek adabiy tilining xalqchil va yorqin namunalaridan biridir. Ahmad Yassaviy «Hikmati» barcha o'zbeklar uchun xuddi shu zamonda yozilgandek tushinarli va yoqimlidir». ¹

Shunday qilib, o'lkamizda uzoq yillar davomida yuz bergan etnik jarayonlar natijasida o'zbeklar IX-X asrlarda etnik birlik - xalq bo'lib shakllanadilar. Uning asosini o'lkada muqim yashab kelgan tub erli aholi tashkil etadi. Kirib kelgan turkiy tilli etnik guruhlar ham o'zbek xalqining shakllanishida qatnashgan asosiy komponentlar hisoblanadi. Lekin ularning soni mahalliy aholidan kam bo'lgan, ular turg'un aholi bilan aralashib, qorishib ketganlar.

Keyingi davrlarda ham shakllangan o'zbek xalqi tarkibiga boshqa etnik guruhlarining kirib kelishi va qorishuvi davom etdi.

XIII asrda Mavorounnahr va Hurosonda mo'g'ullar bosqini va hukronligi davomida etnik aralashuv jarayoni davom etdi. Mo'g'ullar bilan birgalikda ularga tobe qo'shni yurtlardan bir qator turkiy qavmlar-jaloirlar, barloslar, kavchinlar, arlotlar kabi turkiy urug', qabilalar bu erga kelib vatan topdilar. Jumladan, barloslar Qashqadaryo vohasiga joylashgan bo'lsa, jaloirlar esa ko'proq Ohongaron vodiysida qo'nim topdilar. Kavchinlar bo'lsa asosan Farg'ona vodiysi, Qoshg'ar hududlari bo'ylab joylashdilar. Arlotlar esa Surhon vohasi janubida va Afg'onistonning shimoliy mintaqasida o'rtnashib, bu hududlarda yashovchi aholi tarkibiga singib ketdilar.

O'rta Osiyoga kelib joylashgan mo'g'ul jamoalari ham asta-sekin troq hayotga o'tib, o'zlariga nisbatan ancha yuqori madaniyatga ega bo'lgan erli aholining urf-odatlarini, udumlari, turmush tarzi, musulmon dini e'tiqodlarini qabul etib, ko'p hollarda ular bilan aralashib bordi. Ayniqsa XIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab bu xududda mo'g'ullarning islomni rasmiy din sifatida e'tirof etishi va unga e'tiqod qilishi, shuningdek, ularning o'troq hayotga o'tib borishi, turkiy (o'zbek) tilda to'liq muomala yuritishi – bular o'zaro qo'shilish jarayonining muhim omili bo'ldi.

---

¹ Karimov I.A Asarlar 7-tom, 146-bet.

¹ A.Ibrohimov. Biz kim, o'zbeklar.-T.: Sharq, 1999, 25-bet.

3. XV asr oxiri – XVI asrda o'zbek xalqi tarkibida yuz bergan muhim o'zgarishlar. «O'zbek» atamasi va uning keng yoyilishi

O'zbek xalqi etnik tarkibining evolyutsion o'sish jarayoni XV asr oxiri va XVI asrda yana muhim o'zgarishlarga duch keldi. Bu jarayon mamlakatda hokimiyatning Temuriylar sulolasidan Shayboniylar sulolasiga o'tishi bilan bog'liq holda kechdi. Movarounnahr va Xurosonda hokimiyatni shayboniylar sulolasi egallagach, bu hududlarga Dashti Qipchoqda yashovchi turkiy xalqlar, keyinchalik o'zlariga o'zbek degan nomni qabul qilgan urug'-qabilalar kirib keldilar. Ba'zi manbalarda 92, boshqa bir manbalarda 96 ta deb tilga olinuvchi bu ko'p sonli urug' va qabilalarning kirib kelishi, er-suv va mulk olib, o'troq hayot kechirishga o'tishi, mamlakatni boshqarish jilovi markazda va joylarda shu sulola vakillari qo'lida to'planishi o'z navbatida o'lka hayotida keskin o'zgarishlarning yuz berishiga olib keldi. Bu hol ayni paytda etnik jarayonlar borasida ham aks etmay qolmadi.

Qadim-qadimdan turkiy etnik guruhlar nafaqat bizning ona zaminimizda, balki shu bilan birga keng sharqiy va shimoliy jug'rofiy hududlarda, jumladan Dashti Qipchoqda ham uzoq yillar davomida istiqomat qilib kelganlar. Dashti Qipchoq deb atalgan, Sirdaryoning quyi havzasi va Orol dengizidan shimol sari cho'zilgan hamda hozirgi Ural va G'arbiy Sibir orolig'idagi keng dashtli erlarni ishg'ol etgan hududlarda turkiy qavmlarga mansub urug' qabilalar olis asrlardan buyon yashab kelganlar. Akademik B.Ahmedovning yozishicha, «Hozirgi o'zbeklar, qozoqlar, qoraqalpoqlar va boshqa xalqlarning ajdodlari shu xalqlar hozir yashayotgan erlarda qadim zamonlarda ham yashaganlar, lekin o'zbeklar, qozoqlar, qoraqalpoqlar deb atalmaganlar. Tarixiy, adabiy manbalarda Dashti Qipchoqning sharqiy qismida qadim zamonlardan beri turk qabilalari yashaganligi haqida anchagina ma'lumotlar mavjud. Bu erlarni XIII asr boshida zabt etgan mo'g'ullar bo'lsa, Dashti Qipchoqning turk qabilalari orasida tez orada singib ketganlar va hatto o'z milliyligini yo'qotganlar»¹

Bu fikru qarashlardan kelib chiqadigan qat'iy xulosa shuki, XVI asr boshlarida Vatanimiz sarhadlarida ro'y bergan etnik o'zgarishlar, tariximiz kechmishini qiyshiq oynada ko'rmoqchi bo'lgan ba'zi muxoliflarimiz da'vo qilganlaridek, ajnabiy xalqlaru elatlar bosqini orqasida yuz bermagan. Shuningdek, bu jarayonlar majburiy, zo'rlik asosida ham kechmagan. Buning aksi o'laroq, bu o'zgarishlar uzun o'q tomirlari bir bo'lgan, bir-birlari bilan qon-qardoshlik rishtalari ila bog'langan, azaldan turli aloqalarda bo'lib kelgan turkiy xalqlarning asta-sekin o'zaro qo'shilishi, birikishi davomida yuz bergan. To'g'ri, Dashti Qipchoqda yashovchi o'zbek urug', qabilalari bilan Movarounnahr va Xuroson xalqi o'rtasida turli ob'ektiv va sub'ektiv omillar orqasida hamma vaqt ham doimiy aloqalar, bordi-keldilar bo'lmagan, ularni katta masofadagi bo'sh, sahroli hududlar ajratib turgan. Shu bois ularning turmush tarzi, mashg'ulot turlari, kasb-korlari, urf-odatlar, udumlari boshqacha ko'rinishda bo'lganligi tabiiydir. Buning ustiga Dashti Qipchoq aholisining aksariyat qismi keng yaylovlarda chorvachilik, yilqichilik xo'jaligi bilan mashg'ul bo'lgan. Buning aksicha, Movarounnahr aholisi uzoq

---

¹ Qarang: B.Ahmedov. O'zbek ulusi, T.Meros, 1992, 13-bet.

asrlar davomida o'troq hayotga o'rganib, ona zamin hayotida muqim yashab kelgan. Ular azaldan mirishkor bobodehqonlar, mohir hunarmandlar, ustamon savdogarlar sifatida nom qozonganlar. Ularning sa'y-harakatlari, mehnati, zahmati bilan yurt obod etilib, bir-biridan ko'rkam, gavjum shaharlar bunyod topib, dovrug' topgan.

Dashti Qinchoqda yashagan urug'larning nomlari:	➤ Burkut	Kenegas
	➤ Qiyot	Do'rmon
	➤ Qushchi	Qurlovut
	➤ Qo'ng'irot	Tub
	➤ Ushun (usun)	Oyi
	➤ O'tachi	Mang'it
	➤ Nayman	No'kuz
	➤ Jot	Uyg'ur
	➤ Chimboy	Xitoy
	➤ Qarliq	Toymas
	➤ Echki	Tuman
	➤ Qirq	Yuz, ming v.b.

Dashti qipchoqlik ko'p sonli urug', qabilalar Movarounnahr hududlariga kirib kelar ekanlar, ular, eng avvalo, mahalliy qardoshlari, elatdoshlari bilan tabiiy suratda yaqinlashib, ulardek o'troq hayotga moslashib, ularning turmush tarziga xos hamma eng yaxshi narsalarni o'zlariga qabul qilib, singdirib bordilar. Eng muhimi, kirib kelgan urug', qabilalar bu zaminda o'zlarining ikkinchi vatanlarini topish barobarida asta-sekin bu erning tubjoy aholisi tarkibiga singirib bordi. Bu narsa ayniqsa ularning avvalgi ko'chamanchilik hayotiga xos turmush tarzidan o'zlaridan madaniy va maishiy sohalarda ancha yuqori darajada bo'lgan mahalliy halqning ilg'or turmush tarziga o'tishida, uning ko'p asrli boy ma'naviy merosi sarchashmalaridan bahra topib borishida yaqqol namoyon bo'ldi. Shuning uchun ham ular mahalliy qardoshlari bilan qorishib, ma'nau yuksalishga yuz tutib, ularning ilg'or hayot tarzini o'zlariga uzil-kesil singirib bordilar.

Endi «O'zbek» atamasi va uning iste'molga kirib kelishi hamda keng yoyilishi xususida to'xtaladigan bo'lsak, aytish joizki, bu masala ham ma'lum ma'noda printsiplial ahamiyatga molikdir. Negaki, bu nom zamirida butun bir halqning tarixiy kecmishi, taqdiri bilan bog'liq holatlar kuzatiladi. Sobiq sovet tarixshunosligida, shuningdek, ayrim qo'shni davlatlarning mualliflari qarashlarida ham «o'zbek» atamasini o'zbek halqining kelib chiqishi bilan atayin bog'lashga urinish hollari kuzatiladi. Bu esa mazkur nozik masalani chalkashlashtirish yoxud suvni loyqalatishdan boshqa narsa emas, albatta. Yurtboshimiz o'zining «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» asarida mana bu so'zlarni bejiz ta'kidlab o'tmagan: **«O'zbek nomi qachon paydo bo'lgan? Sovet tarixshunoslarining yozishicha, XVI asrda bizning zaminimizni Dashti Qipchoq xonlari ishg'ol qilgandan keyin o'zbek nomi paydo bo'lgan emish. Axir biz Movarounnahr deb**

ataydigan ikki daryo oralig'ida ungacha ham xalq yashaganku! Yoki bu xalq boshqa millat bo'lganmi? Mantiq qani bu erda»¹

Bu keskin va haqqoniy aytilgan so'zlarning ma'no, mazmunini chaqar ekanmiz, millatimiz haqidagi bor haqiqatni bilishimiz, uning nomi bilan mazmun-o'zagi o'rtasidagi tafovutni aniq-tiniq tasavvur etishimiz nechog'lik muhim ekanligi o'z-o'zidan ravshanlashadi. Ma'lumki, xalqimizning «o'zbek» atamasi bilan nomlanishi XVI asr boshlariga to'g'ri keladi. Bu hol asosan yurtimiz hududlariga Dashti Qipchoqdan katta oqim sifatida kirib kelgan o'zbek degan umumiy nomni XV asrda qabul qilgan urug'lar va qabilalar hayoti bilan bog'liq yo'sinda yuz bergan. Negaki, ular bu zaminga kelib joylashib, mahalliy aholi qatlami tarkibini boyitish, uning yuksak ma'naviyati, boy asriy qadriyatlarini o'zlashtirish barobarida o'zlarining umumiy o'zbek nomini asta-sekinlik bilan shu hududda yashagan barcha aholiga ham nisbat bera bordilar. Bu esa «o'zbek» atamasining shu davrdan e'tiboran butun Movarounnahr bo'ylab keng yoyilishiga, bu erdagi xalqning shu nom bilan atalishiga bois bo'ldi. Biroq shu narsa ravshanki, o'zbeklar, avvalo, qaysi qabilaga mansub bo'lsalar shu nomni uzoq vaqt saqlab qolganlar. Hatto XX asrga qadar ham Turkiston o'lkasida ajdodiy-qabilaviy nomlar saqlanib qolganligi buni tasdiq etadi. Ammo bu degani o'zbek xalqining kelib chiqishi faqat XVI asrda yuz bergan, degan ma'noni aslo anglatmaydi. Bu erda gap faqat «o'zbek» iborasining etnik nom sifatida paydo bo'lgan vaqt xususida borayapti. Vaholanki o'zbek xalqi o'z mazmun, mohiyati, teran tomirlari bilan Turonzamin hududida juda qadimiy zamonlardan buyon yashab kelganligi, boy tarix, olamshumul ahamiyatga molik ma'naviyat durdonalarini ijod etganligi hammaga ma'lumdir. Shu ma'noda Prezidentimizning: **«Biz xalqni nomi bilan emas, balki madaniyati, ma'naviyati orqali bilamiz, tarixining tag-tomirigacha nazar tashlaymiz»¹**, deb aytgan so'zlari alohida ahamiyat kasb etadi.

«O'zbek» atamasi va uning kelib chiqishi, yoyilishi to'g'risida fikr yuritganda, bu masalaning yana bir qator muhim jihatlariga e'tibor qaratish kerak bo'ladi. Negaki, bu ham o'sha xalqning ma'lum ma'noda o'ziga xos xususiyatlarini, tabiati, mazmuni, mohiyatini tushunishda asqotadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda «O'zbek» atamasining kelib chiqishi, uni xalqimizga nisbat berilishi xususida ham tariximizda turlicha qarashlar va yondashuvlar mavjuddir. Zero, ularni ko'zdan kechirish, turli nuqtai nazarlarni taqqoslash va aniqlashtirish orqali ham xalqimiz tarixiga oid ko'p narsalarni oydinlashtirish, o'z tarixiy xotiramizni yanada boyitib borishimiz mumkin bo'ladi. Ma'lum bo'lishicha, «O'zbek» iborasi XIII-XIV asrlarda yashab o'tgan o'sha davrning mashhur tarixchilari Juvayniy va Rashididin asarlarida ham uchraydi. Mashhur bobokalonimiz, buyuk alloma va davlat arbobi Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi» asarida ham «O'zbekiya», «O'zbeklar mamlakati» degan jumalarga ko'zimiz tushadi. Bunda, bizning nazarimizda, Dashti Qipchoqda yashagan urug', qabilalar yashagan joy, hudud nomlari ko'zda tutilgan bo'lsa kerak.

Ba'zi manbalarda esa o'zbek nomi Oltin O'rda xonlaridan biri O'zbekxon (1312-1340) nomidan olinganligiga ishora qilinadi. Rus olimlaridan A.Yakubovskiy,

¹ I.A.Karimov. Asarlar, 7-tom, 143-bet.

¹ I.A.Karimov, Asarlar, 7-tom, 144-bet.

N.Aristov, I.Ivanovlar ham shunday qarashga moyillik ko'rsatadilar. Venger olimi Xerman Vamberi esa yanada qiziqroq ma'lumotni ilgari suradi: «O'zbek» so'zining tub ma'nosi – «o'z-o'ziga bek, xo'jayin, mustaqil». Nima bo'lganda ham «O'zbek» atamasini dastlab Dashti Qipchoqda yashovchi turkiy qabilalar qabul qilgan nom bo'lib, bu qavm, elatlarning yurtimizga o'rnashishi, tubjoy aholi odamlari bilan taqdiran qo'shilishi jarayonida «O'zbek» atamasi Turkistonda yashagan aholining umumiy nomiga aylanadi.

4. Mustaqillik davrida O'zbekistonda milliy totuvlikning ta'minlanishi

O'zbekiston milliy istiqbolining qo'lga kiritilishi o'zbek xalqining tarixiy taqdirida tub burilish yasash barobarida, uning tom ma'nodagi emin-erkinligi, ozodligi va mustaqilligini ta'minlab, ijtimoiy taraqqiyotning keng, istiqbolli yo'llariga olib chiqdi. Xalqimiz o'zgalarga tobelik va qaramlik asoratidan butunlay xalos bo'lib, o'zligini tanib, qaddini tiklab jahon hamjamiyati tomon yuz tutdi. Uning tomonidan ko'p asrlar davomida yaratilgan bebaho ma'naviy qadriyatlar, asori atiqalar, moddiy va ma'naviy boyliklar barcha-barchasi yurt fuqarolarining umumiy mulkiga aylandi.

Mustaqillik ayni paytda milliy munosabatlarga ham bevosita daxl etib, bu sohadagi muammolar echimini muvaffaqiyatli hal etish yo'llarini belgilab berdi. O'zbekiston ko'p millatli mamlakat bo'lganligi bois ham milliy masalani to'g'ri, oqilona hal etish uning demokratik rivojlanish yo'lidan ilgarilab borishida muhim ahamiyat kasb etadi. Buning ustiga respublikada ijtimoiy-siyosiy vaziyat barqarorligi, fuqarolar totuvligi, bunyodkorlik va yaratuvchilik ishlarining maromi ko'p jihatdan milatlararo munosabatlarni to'g'ri tashkil etish, ularni aniq maqsadlar sari yo'naltirishga bog'liqdir. Mustaqil O'zbekiston hozirgi murakkab o'tish davrining barcha qiyinchiliklarini asta-sekin bartaraf etib, ilgarilab borar ekan, bunda sobiq sovetlar tuzumidan meros bo'lib qolgan milliy munosabatlar masalasidagi ko'plab ziddiyatli, muammoli masalalarni hal etish yo'lidan bormoqda. Ma'lumki, mustabid sovet hokimiyatining milliy siyosati shu darajada bir yoqlama yo'nalishda olib borilganki, millatlarning o'ziga xoslik, milliylik jihatlari muttasil inkor etilib kelingan. Xususan, o'zbek xalqining ko'p asrli asl ma'naviy qadriyatlari, islomiy diniy e'tiqodi, milliy udumlari, an'analari, marosimlarining cheklanib, tahqirlanib kelinganligi, ko'hna boy tarixi soxtalashtirilib, buzib talqin etilganligi, milliy tilining doimiy kamsitilganligi va shu singari salbiy holatlar buning yaqqol ifodasidir.

Xususan, 1924 yilda O'rta Osiyoda o'tkazilgan milliy-davlat chegaralanishi va buning orqasida yagona Turkiston hududining bo'lib tashlanishi, bu erda asrlar davomida birga yashab kelgan qon-qardosh xalqlarning bir-biridan ajratilishi hamda ular orasiga sun'iy to'siqlar tortilishi - bular sovetlar yuritgan shovinistik siyosatning klassik namunasi edi. Binobarin, 1924 yilda tashkil topgan O'zbekiston respublikasi qariyb 70 yil davomida hukmron Markazga qo'l-oyog'i bilan bog'lanib, uning izmida yashab keldi.

Ittifoqdosh respublikalar milliy manfaatlarining muttasil inkor etilishi, ularning suveren haq-huquqlarining poymol qilinishi, ularga taalluqli hamma narsaga ittifoq davlatining hukmronligi oxir-oqibatda bu qizil saltanatni tarixning kutilmagan sinov-sinoatlariga duchor etdi. SSSR hayotining so'ngi kezlarida uning turli milliy hududlarida,

jumladan, Boltiqbo'yi, Gruziya, Ozarbayjon, Qorabog', Qozog'iston, O'zbekiston singari joylarda voqe bo'lgan qator yirik mojarolar, qon to'kishlar ko'p jihatdan milliy-etnik ziddiyatlarning kuchayib borishi negizida yuz berganligi tasodifiy emasdir. O'tgan asrning 80-yillar oxiri-90 yillari boshida sodir etilgan Farg'ona, O'sh qonli voqealari, ularning mudhish oqibatlari ham ayni shu noto'g'ri, bir yoqlama yuritilgan siyosat natijasi bo'lgan edi. Bular pirovardida SSSR qudratini tanazzulga yuz tuttirgan, uni parchalanishga olib kelgan asosiy sabablardan biri bo'lgan.

Binobarin, O'zbekiston o'z mustaqilligiga erishgach, millatlar o'rtasida totuvlikni mustahkamlash, barcha millat va elat vakillari uchun teng imkoniyatlar yaratish yo'lidan bormoqda. Milliy istiqlol arafasida (1989 yil 21 oktyabrda) O'zbekiston yangi rahbari tashabbusi bilan o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi va shundan e'tiboran uning iste'mol doirasining kengayishiga keng ufqlar ochilishi respublikamiz hayotida chinakam favqulodda ahamiyatga molik voqea bo'ldi. Yurt mustaqilligining qo'lga kiritilishi esa ona tilimiz mavqei va nufuzini yuksakka ko'tarib, uni jahon xalqlarining erkin milliy tillari qatoridan munosib o'rin egallashini ta'minladi. Ayni chog'da milliy tariximiz va u bilan uzviy bog'liq teran ma'naviy sarchashmalarimizning yuzaga chiqishi, tarixiy haqiqatning qaror topishi, o'zlikning anglanishi o'z navbatida o'zbek xalqining millat sifatidagi muhim, o'ziga xos xususiyatlarini chuqur o'rganish, uning ertangi porloq istiqbolini belgilashda muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Mustaqillikning dastlabki qadamlaridan boshlab respublikada istiqomat qiluvchi barcha millat va elat kishilarining milliy tili, madaniyati, adabiyoti, sa'nati, urf-odatlarini, rasm-rusmlari, an'analarini avaylab saqlash, ularni jonlantirish va yanada rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar ochildi. Mazkur elat va xalqlarning hayotiy masalalarini amalda hal etish va bu ishlarni yuksak darajada tashkillashtirish uchun milliy madaniyat markazlari tuzilib, faoliyat ko'rsata boshladi. Hozirda yurtimizda yuzdan ziyod shunday markazlar mavjud bo'lib, ular bu borada to'laqonli ish yuritmoqdalar.

Milliy madaniyat markazlar va ularga uyushgan madaniyat, adabiyot sa'nat va ilm-fan namoyandalari, faollar ishtirokida o'sha xalq va elatga xos milliy udumlar, marosimu bayramlar, qiziqarli mavzularga bag'ishlangan kechalar, uchrashuvlar, turli xil anjumanlar muntazam, an'anaviy tarzda o'tkazilib borilyapti. Bu esa shu xalq, elat odamlari hayotining jamiyatda to'la mazmunli kechishigagina samarali ta'sir ko'rsatib qolmay, ayni zamonda ularning ijtimoiy-siyosiy faoliyatining oshishiga, ma'naviy-madaniy hayot ne'matlaridan to'la bahramand bo'lishiga ham muhim omil bo'lib hizmat qilmoqda. Shuningdek, mavjud milliy-madaniy markazlar faoliyatini muvofiqlashtirish, ularning ibratga loyiq ish tajribalarini to'plash, umumlashtirish maqsadida Toshkentda Respublika Baynalmilal madaniyat markazi tashkil etilgan. Uning faoliyati ham respublikada yashovchi barcha xalqlar, elatlarning o'zaro do'stlik, qardoshlik aloqalarini bundan buyon ham jipslashtirib, ularning madaniy va ma'naviy hayotini yaxshilash, takomillashtirib borish, O'zbekiston diyorining gullab-yashnashi va ravnaqiga munosib hissa qo'shishga yo'naltirilgan.

Hozirda respublikamizning ko'pgina maktablarida va boshqa ta'lim tizimlarida o'qishlar rus, qozoq, tojik, qirg'iz, qoraqalpoq va boshqa tillarda tashkil etilgan. Ular uchun har yili etarli miqdorda o'quv darsliklari, qo'llanmalar nashr etilib, o'quvchilarga

etkazib berilmoqda. Shuningdek, rus, tojik, qoraqalpoq va boshqa tillarda vaqtli matbuot nashrlari chop etilmoqda. Turli tillarda radio, televidenie eshitirishlari va ko'rsatuvlari muntazam namoyish etib borilmoqda.

O'zbek xalqining o'z davlat mustaqilligini qo'lga kiritishi, demokratik xuquqiy davlat asoslarining yaratilishi, xalqimizning ijtimoiy hayotning barcha sohalarida o'zini to'la-to'kis namoyon etayotganligi, ko'p asrlik boy tarixi tilga kirganligi, milliy tilining yuksak mavqega ko'tarilgani, betakror ma'naviyati, buyuk ijodkorlik salohiyati e'tirof topgani – bular uning to'la ma'noda millat sifatida shakllanib, yuksalib borayotganligiga asosli dalolatdir. Zero, mana shu muhim hollarni ko'zda tutgan holda Yurtboshimiz ham «millatimiz hozir shakllanyabdi», deb bejiz ta'kidlab o'tmagan.

Sinov savollari

1. Qanday omillar fuqarolarimizda o'z ajdodlari, nasl-nasabi kimlar ekanligini bilish tuyg'ularini uyg'otadi?
2. Urug' qanday birlik sanaladi?
3. Qabila deganda nimalarni tushunasiz?
4. Massagetlar kim, ular haqida tarixiy manbalarda qanday fikrlar bildirilgan?
5. Saklar kim, ular haqida tarixiy manbalarda qanday fikrlar bildirilgan?
6. Milodimizning VI-VII asrlarida O'rta Osiyoda sodir bo'lgan etnik jarayonlar haqida nimalarni bilasiz?
7. IX-XII asrlarda O'rta osiyolik tub aholi tarkibiga qanday etnik guruhlar kelib qo'shildi?
8. O'zbek xalqi qachon shakllandi?
9. XVI asrlarda O'rta Osiyoda yuz bergan etnik jarayonlar haqida so'zlang.
10. «O'zbek» atamasining paydo bo'lishini bilasizmi?

O'RTA ASRLAR DAVRI

IV BOB. EFTALIYLAR, TURK XOQONLIGI, ARABLAR HUKMRONLIGI DAVRIDA O'RTA OSIYO

Tayanch so'z va iboralar: Kidariylar. Eftaliylar. Erga egalik qilish munosabatlari. Dehqon. Kadivarlar. Kashovarlar. Mazdakchilik. Turk xoqonligi. Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar. Madaniy hayot. Arab xalifaligi. Arablar istilosi. Soliq siyosati. Xalq qo'zg'olonlari. Muqanna. Islomning yoyilishi.

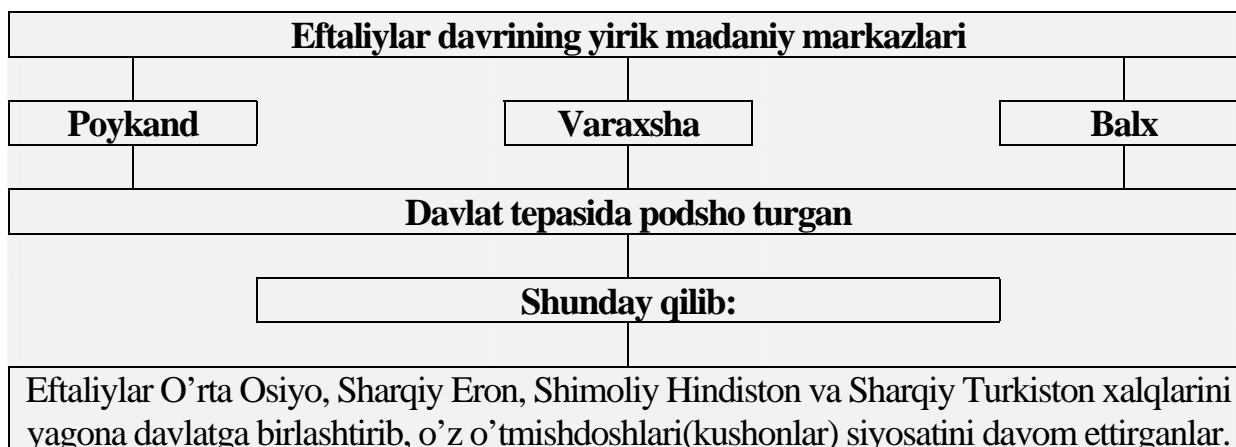
1. Eftaliylar davlatining vujudga kelishi. Eftaliylar davrida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot

Kidariylar. V asrning 20-yillarida O'rta osiyoga Sharqdan Sirdaryo va orol bo'ylari orqali yana bir ko'chmanchi aholi – kidariylar (yuechji yoki toxarlarning avlodi) kirib keladi. Kidar ismli hukmdor yo'l boshchilik qilgani uchun ular kidariylar nomi bilan tilga olinadi. Kidariylar Sug'diyonani, Amudaryo bo'ylaridagi erlarni egallab, o'z hukmronligini o'rnatadilar. Kidariylar Balx shahrini o'z davlatining poytaxtiga aylantiradilar. Biroq kidariylar hukmronligi uzoq davom etmadi. Kidariylar bilan sosoniylar o'rtasida ziddiyatlar kuchayib, ular o'rtasida bir necha marta qurolli to'qnashuvlar bo'lib bo'ladi. 456 yilda bo'lgan navbatdagi jangda kidariylar sosoniylardan qaqshatg'ich zarbaga uchradilar. Ayni payda shimoldan janubga siljib kelayotgan eftaliylar bosimiga uchrab, shimoliy Hindiston tomon chekinishga majbur bo'ldilar. Kidariylar u erda 75 yilcha hukmronlik qiladilar.

Eftaliylar. Ularning etnik tarkibi, davlat tashkil etishlari xususida tarixiy manbalarda turli xil qarashlar mavjud. Rim va Vizantiya tarixchilari Martselin (IV asr), Prokopiyy Kesariyskiy, Feofan Vizantiyskiy (VI asr), arman tarixchilari Lazar Parbskiy (V asr), Favst Buzand (IV asr), xitoy solnomalaridan Bey-shi (VI asr) bergan ma'lumotlar shular jumlasidandir. Masalan, eftaliylar Xitoy manbalarida «i-da», «ye-da», armanlarda «idal», «tetal», xeptal, arablarda «haytal», Suriya va lotin manbalarida «eptalit», «eftalat», «abdal» deb nomlanadi. Bunday turlicha atamalar har bir til va yozuvning o'ziga xos xususiyatlari ifodasidir, albatta. Rus va Vizantiya tarixchilarining aksariyati eftaliylarni turkiy qabila-massagetlarning so'nggi bo'g'inidan kelib chiqqan deb fikr bildiradilar. F.Vizantiyskiy eftallar nomini V asrning ikkinchi yarmida podshohlik qilgan Vaxshunvor Eftalon nomi bilan bog'laydi. Biroq nima bo'lganda ham shu narsa haqiqatki, eftaliylar Turkiston mintaqasida ko'pdan buyon yashab kelgan tub joy, erli qavmlardandir.

Eftaliylar hukmdori **Vaxshunvor Eftalon** 457 yilda Chag'oniyon (hozirgi Surxon erlari), Toxariston va Badaxshonni o'ziga bo'ysundiradi. So'ngra eftaliylar Sug'dda ham mustahkamlanib oladi. Ular ko'p o'tmay o'z hududiy

erlarini kengaytirishda davom etib, Qobul va Panjob vodiysini, shuningdek, Kuchu, Qoshg'ar va Xo'tonni (Sharqiy Turkiston) zabt etadilar. Xullas, ular avvalda Kushonlar saltanati egallagan hududlarni birin-ketin qo'lga kiritib, o'z siyosiy hokimiyatini ko'chaytirishga erishadilar. Ular tuzgan qudratli davlat O'rta Osiyodan tashqari Sharqiy Turkiston, Shimoliy Hindiston, Sharqiy Eron hududlariga ham yoyilgan edi.

Eftaliylar bir necha bor o'zlarining eng kuchli raqibi Eron sasoniylari bilan ham urushlar olib boradilar. Xususan Eron shohi **Pero'z** bilan bo'lgan urushlarda ularning qo'li baland kelib, Eron hukmdori ikki bor asirlikka tushadi. Katta to'lov va majburiyatlar evaziga arang qutilgan Pero'z o'g'li Kubodni uzoq muddat eftaliylarga garovga berishga majbur bo'ladi. Pero'zning 484 yildagi uchinchi urushi sasoniylar shohining halokati bilan tugaydi. Eftaliylar Marvni egallaydi, Eron ustiga og'ir o'lpon yuklanadi. Pero'zdan so'ng hokimiyatga kelgan **Kubod (488-531)** davrida ham Eron eftaliylarga xiroj to'lashga majbur bo'lgan. VI asr boshlariga kelib Eftaliylar davlati shu qadar kuchayib ketadiki, ular 502-yilda Vizantiyaga ham yurish qilib unga katta talofat etkazadilar. 506 yilda ikki o'rtada tuzilgan sulx shartnomasi bo'yicha eftaliylar Vizantiyadan katta miqdorda o'lja olib qaytganlar. Kubodning o'g'li **Xusrav I Anushirvon** ham 554 yilga qadar eftaliylarga har yili xiroj to'lab turgan. Keyinroq Turk xoqonligining eftaliylarga bergan kuchli zarbasi natijasidagina Eron eftaliylar ta'siridan qutilishga muvaffaq bo'lgan.

Eftaliylar davrida davlat yakka hukmdor tomonidan boshqarilgan, biroq taxt otadan bolaga meros bo'lib qolmay, sulolaning eng loyiq deb topilgan kishisiga berilgan. Mamlakat hududlari markaziy hokimiyat noiblari orqali idora etilgan. Davlatni boshqarishning o'ziga xos qonun-qoidalari bo'lgan. Mamlakat lashkarini asosan otliq askarlar tashkil etgan.

Er egaligi munosabatlari. Ilk o'rta asrlardayoq ijtimoiy-iqtisodiy hayotda muhim o'zgarishlar yuz berdi. Vohalarda yirik sug'orish inshootlari barpo etilib, yangi erlar o'zlashtirish ishlari kengayib bordi. Yangi erlarni o'zlashtirish ishlariga urug' boshliqlari, qishloq oqsoqollari boshchilik qiladi. Shu boisdan ular o'zlashtirilgan erlarni katta qismini, sug'orish inshootlari yonidagi erlarni egallaydilar. Shu tariqa katta er egaligiga

asoslangan mulkdorlar tabaqasi shakllanadi, ular bora-bora ziroatkor aholi ustidan xukmronlik qila boshlaydilar. O'sha zamonda ular dehqonlar deb atalgan. Dehqonlarning shaharlarda hashamatli uylari, qishloqlarda esa qo'rg'onlari bo'lib, xizmatkor-cho'rilarga qo'riqlovchi choparlarga ega bo'lgan.

V asrda obikor erlarning asosiy qismi hali qishloq jamoalarining qaramog'ida edi. Qishloq jamoalarida yashab er va suvdan iborat umumiy mulkda o'ziga tegishli erlari bo'lgan erkin ziroatchilar kashovarlar deyilar edi. Ularning bir qismi o'ziga tegishli erlaridan dehqonlar foydasiga mahrum bo'lib, bora-bora Kadivarlarga aylanib borganlar. Kadivarlar dehqonlar erida ijarador bo'lib ishlashga majbur bo'ladi, dehqonlarga qaram tabaqaga aylanib boradilar. Shu tariqa qishloq ahli uch tabaqaga bo'linadi.

**Ijtimoiy-iqtisodiy
hayotdagi
o'zgarishlar**

- Eng asosiy o'zgarish – erga egalik qilish munosabatlarining vujudga kelishi
- Yirik mulkdorlar – dehqon xo'jaliklari salmog'ining kuchayishi
- Ularga qaram – ijarador – kadivarlar tabaqasining ortib borishi
- O'ziga tegishli erlarda erkin xo'jalikni yurituvchi kashovarlar tabaqasining mavjudligi

Yirik mulkdorlar, zodagonlar zulmi va asoratining ortishi, aholi quyi tabaqalari huquqining poymol etilishi, ularning ayovsiz ekspluatatsiya qilinishi pirovardida ijtimoiy adolat va haqqoniyat yo'lidagi xalq harakatlari, g'alayonlarining yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. VI asr birinchi choragida Eronda boshlanib, O'rta Osiyo hududida ham keng aks-sado bergan **Mazdak¹ qo'zg'oloni** buning yaqqol ifodasidir. Mazdakchilar «Z» harfi bilan boshlanadigan 4 narsaning aholi o'rtasida teng baham ko'rilishini yoqlab chiqqandilar: **Zamin** (er), **Zar** (oltin, boylik), **Zo'rlik** (kuch-hokimiyat) va **Zan** (xotin). Mazdakchilar ilgari surgan bu xil g'oyalardan shuni anglash mumkinki, ular ijtimoiy adolat tushunchasini birinchi o'ringa qo'yib, bunda er-mulk, boyliklarni aholi o'rtasida barovar taqsimlash talabini ilgari surganlar. Ular davlat hokimiyati tomonidan fuqarolarning daxlsizligi va qonuniy huquqlarini himoya qilinishini, ayollar tengligini yoqlaganlar. Biroq o'sha davrda, sinfiy tabaqalanish tobora kuchayib, mulkiy tengsizlik avj olayotgan bir paytda mazdakchilik g'oyalarining tantana qilishi yohud hayotga tatbiq etilishi mumkin emas edi. Shu bois ham Mazdak qo'zg'oloni tez orada hukmron tuzum kuchlari tomonidan bostirildi. Mazdak va uning ko'plab tarafdorlari qo'lga olinib qatl etildi. Shunga qaramay Eron va Turon aholisining keng qatlamlari orasida Mazdak g'oyalari saqlanib, ularning haq, adolat yo'lidagi kurashlariga xizmat qildi.

Eftaliylar davrida aholining katta qismi ko'chmanchi chorvadorlar bo'lib, ular chorvachilik, yilqichilik bilan shug'ullangan. Suv havzasi, daryo bo'ylariga yaqin hududlarda dehqonchilik rivoj topib bordi. Jumladan, Xorazm, Sug'd

¹ Mazdak (470-529) – mazdakiylik ta'limotining asoschisi, mazdakiylar harakati rahbari

Chag'וניyon va Toshkent vohasida dehqonchilik madaniyati salmoqli o'rin tutgan. Darg'om, Zog'ariq, Bo'zsuv kanallari singari suv inshootlari dehqonchilik tarmoqlarini rivojlantirishga xizmat qilgan.

Bu davrda yangi tipdagi ko'rkam va gavjum shahar-qal'alar ko'rinishidagi aholi manzilgohlari vujudga keladi. Xorazmdagi Berkutqal'a, Bozorqal'a, Toshkentdagi Oqtepa mavzeilari shular jumlasidandir. Bir necha oilalardan tashkil topgan mazkur manzilgohlar qo'rg'onlar, qalin paxsa devorlar bilan o'ralgan. Ularda hukmron tabaqa kishilariga xos hashamatli, bezakli ark-qasrlar, ko'p xonali binolar bilan birlikda oddiy fuqarolarga mos qilib qurilgan oddiy ko'rinishdagi turar joylar ham o'rin olgan. Eftaliylar poytaxti Poykand o'z davrining eng ko'rkam, obod shaharlaridan sanalgan. Bu erda hunarmandchilik, savdo-sotiq, qurilish ishlari ancha rivojlangan. Shahar Buyuk ipak yo'lida joylashganligidan, unda turli mamlakatlarning savdo karvonlari xilma-xil mollari bilan kelib savdo qilganlar. Buning uchun shaharda ko'plab bozoru rastalar, karvonsaroylar mavjud bo'lgan. Mamlakatning savdo-sotiq ishlarida Eronning tanga pullari bilan bir qatorda buxorudotlar tangasi, Sug'diy va Xorazm tangalari ham keng muomalada yurgan. Eftaliylar Eron, Hindiston, Xitoy va uzoq Vizantiya davlatlari bilan ham qizg'in savdo-sotiq aloqalarida bo'lganlar. Bu esa ularga foyda, manfaat keltiribgina qolmay, ayni chog'da o'sha davlatlar bilan o'zaro yaqinlashuvlarida muhim rol o'ynagan.

Eftaliylar davrida madaniyati ham o'sdi. Varaxsha shahri obidalari, Termiz yaqinidagi Bolaliktepadan topilgan saroy, uning devorlariga ishlangan betakror tasvirlar, o'ymakorlik va ganjkorlik namunalari - bular ajdodlarimiz yuksak badiiy mahoratidan yorqin dalolatdir.

Bu davrning moddiy madaniyatiga oid yodgorlik sifatida Xorazmdagi Tuproqal'a to'g'risida bir qadar ma'lumot keltirib o'tish joizdir. Uning tuzilishi to'g'ri burchakli bo'lib (500x 360 m), gumbazsimon yo'lakli va burjli mudofaa devori bilan o'ralgan. Devorning janubiy qismidagi darvozadan ibodatxonaga tomon asosiy ko'cha o'tgan. Ko'ndalang tushgan ko'chalar shaharni 10 ta mavzega bo'lgan. Tuproqal'aning shimoliy-g'arbiy qismida maxsus ko'tarma supa ustiga xom g'ishtdan saroy qurilgan. Unga yonma-yon ark binosi joylashgan. Bundan tashqari 100 ga yaqin turar-joy, xo'jalik binolari va 8 ta saroy zali mavjud bo'lgan. Qal'aning janubiy-sharqiy burchagidagi 4ta xonada teri va yog'ochga yozilgan qadimgi Xorazm yozuvidagi 80 dan ortiq hujjatlar topildi.

Bu davrda o'lkamizda yozuv madaniyati ham rivoj topgan. Aholi o'rtasida keng tarqalgan sug'd yozuvi bilan birlikda undan bir qadar farq qiluvchi xorazm va eftaliy yozuvlari ham qo'llanilgan. Bu yozuvlarda ajdodlarimizning tarixi, taqdiriga oid ko'plab qimmatli bitiklar, ma'lumotlar bayon qilingan. Shuningdek, eftaliylar davri qo'shiqlari va eposlari A.Firdavsiyning mashhur «Shohnoma»sida ham o'z ifodasini topgan.

Sharqda qadimdan nishonlanib kelingan «Navro'z» va unga xos xalq marosimlari Buxoro, Samarqand va boshqa shaharlarda va hududlarda keng

bayram qilingan. Eftaliylar shaharlarida mangu olov uylari - otashkadalar bo'lib, ular zardushtiylik dinning muqaddas maskanlari sifatida aholi tomonidan ziyorat etilgan. Xullas, Eftaliylar davrida o'lkamiz odamlari o'ziga xos boy madaniy va ma'naviy turmush tarzini yaratib, undan bahramand bo'lganlar. Ayni chog'da ular o'zlaridan keyingi avlodlar uchun ham munosib iz qoldirganlarki, bunga ularning davriga oid turli hududlardan topilgan ko'plab noyob topilmalar, asori atiqalar guvohdir.

2. Turk xoqonligi. Xoqonlik davrida O'rta Osiyo xalqlarining iqtisodiy va madaniy hayoti

Turkiy elatlarning keng sharqiy hududlarda qadim-qadim davrlardan buyon yashab, o'zlaridan munosib madaniy iz qoldirib kelganligini juda ko'plab tarixiy manbalar ham tasdiq etadi. Mo'tabar Xitoy manbalari, mashhur «O'g'iznoma», Urxon-Enasoy yozuvlari, Kultegin bitiklari bunga ishonchli guvohdir. Oltoy, Tuva hamda ularga tutash hududlarda turli turkiy qabilalar, chunonchi, Ashin, Arg'u, O'g'iz, To'qqiz o'g'iz, O'ttuz tatar, Karluq, Kitan, Tolis, Turk, Uyg'ur, To'qri (toharlar), Quriqan, Duba (tuba-tuva) va boshqalar yashardilar.

VI asr boshlarida Oltoy o'lkasida siyosiy jarayonlar faollashadi. O'sha paytda hozirgi Mo'g'uliston va qisman Xitoyning shimoliy hududlari ustidan Jujan xonligi hukmronlik qilardi. VI asr boshlarida Oltoydagi turkiy qavmlar orasida Ashin urug'ining mavqei ko'tariladi. Ashin urug'iga mansub **Asan** va **Tuu 460-545 yillarda** boshqa urug'larni o'zlariga bo'ysundiradilar va Oltoyda turkiy qabilalar ittifoqiga asos soladilar. Tuuning o'g'li **Bumin** Tele qabilasini ham bo'ysundiradi. Bumin Jujan xonligiga tobelikdan chiqish uchun kurashadi va 551 yilda Jujan xonining qo'shinlarini engib, ularni o'ziga bo'ysundiradi. Bumin 552 yilda Xoqon deb e'lon qilinadi va yangi davlat - **Turk hoqonligiga asos soladi**. Uning poytaxti Oltoydagi **O'tukan** shahri edi. Xoqonlik tez orada kuchayib, uning dovrug'i ortib borgan. U ko'p bor Xitoyga yurishlar qilib, uning bir qancha hududlarini bosib olgan. Xitoy podsholigi Turk xoqonligiga har yili o'lpon tariqasida yuz bo'lakdan iborat ipak mato berib turishga majbur bo'lgan.

553 yilda Buminxon vafot etgach, hokimiyatga uning katta o'g'li Mug'anxon (553-572) o'tiradi. **Mug'anxon** 558 yilda jo'janlarga so'nggi bor qaqshatqich zarba berib, o'z davlati hukmronligini Tinch okeangacha bo'lgan hududlarda mustahkamlaydi. Uning amakisi **Istami** (unga «Yabg'u» - bahodir unvoni ham berilgan) bo'lsa, bu davrda xoqonlik hududini g'arbga tomon kengaytirib, Ettisuv, Qashqar va boshqa hududlarni egallaydi.

563-567 yillar davomida Istami yabg'u qo'shinlari eftaliylar davlatiga ketma-ket zarbalar berib, O'rta Osiyo va Kaspiy dengizigacha bo'lgan erlarni egallashga muvaffaq bo'ladi. Buning oqibatida Eftaliylar davlati qulaydi. Turk xoqonligi O'rta Osiyo erlarini ishg'ol etgach, uning hududlari bevosita Eron chegarasiga tutashadi.

Xoqonlik Eron bilan yaxshi qo'shniçilik, savdo-sotiq aloqalarini o'rnatishga intiladi. Shu maqsadda Eron shohi **Xusrav I Anushirvonga** turk malikasi uzatiladi, Eronga elchilar yuboriladi. Biroq Turk xoqonining Eronga ikki bor yuborgan elchilari faoliyati muvaffiyatsiz chiqqach, Eronning xoqonlik bilan murosaga bormasligi, uning qat'iy dushmanligi ma'lum bo'ladi. Buning boisi Eron shohining O'rta Osiyo hududlariga da'vogarligida edi. Bu esa, shubhasiz, bir necha bor xoqonlikning Eron bilan urushlar olib borishiga sabab bo'ladi. Istami qo'shinlari Eron shohi Xisrav I ni engadi. Eron shohlari Turk xoqonligiga 400 ming Vizantiya tillosi hajmida tovon to'lashga majbur bo'ladi. Mug'anxon va uning avlodlari g'arbda Qora dengizga qadar hududlarni zabt etib o'zlariga bo'ysundirganlar.

Turk xoqonligi 568-569 yillarda o'sha davrning qudratli davlati-Vizantiya bilan iqtisodiy va savdo-sotiq aloqalarini o'rnatishga intilib, sug'd savdogari **Maniax** boshchiligidagi elchilarni u erga yuboradi. Elchilar imperator **Yustinian II** qabulida bo'ladi. Shundan so'ng Vizantiyaning **Zemarx** boshliq elchilari xoqonlik davlatiga keladi. Bu esa shu davlatlar o'rtasida o'zaro ishonch va savdo-tijorat munosabatlarini o'rnatishda muhim ahamiyat kasb etgan.

Turk xoqonlari O'rta Osiyoda hukmronlik qilsa-da, biroq o'zlari bu hududga ko'chib kelmaganlar. Ular Ettisuv va boshqa hududlardagi bosh qarorgohlarida qolib, bo'ysungan hududlarni mahalliy hukmdorlar orqali boshqarib, ulardan olinadigan soliq-o'lponlar va to'lovlar bilan kifoyalanganlar. Bundan ko'rinadiki, Turk xoqonligi davrida bu hududdagi mavjud mahalliy davlat tuzilmalari, ularning boshqaruv tizimlari saqlanib, ichki siyosat bobidagi mustaqil faoliyatlari davom etgan. Xoqonlik istisno hollardagina o'lkaning ijtimoiy-siyosiy hayotiga aralashgan. Bu narsa ko'proq tashqi siyosat, xalqaro savdo-sotiq masalalariga daxl etardi. Xitoy manbalarida ta'kidlanganidek, Zarafshon, Amudaryo va Qashqadaryo vohalarida bu davrda 9 ta mustaqil hokimlik mavjud bo'lgan: **Samarqand, Ishtixon, Maymurg', Kesh, Nahshab, Kushon, Buxoro, Amul va Andxoy** shular jumlasidandir. Ayniqsa **Samarqand, Buxoro, Xorazm va Choch** (Toshkent) hokimliklari o'zlariga ancha mustqil bo'lganlar. Buxorxudotlar zarb etgan tanga pullar keng muomalada bo'lgan. Shu bilan birlikda bu nisbatan mustaqil hokimliklar o'rtasida o'zaro kurash, ichki ziddiyatlar ham to'xtovsiz bo'lib turgan. Bu esa mahalliy aholi hayoti, turmushini nochor ahvolga duchor etgan. Masalan, 585-586 yillarda Buxoroda zodagon dehqon va boy savdogarlarga qarshi qo'zg'olon ko'tariladi. Unga Abro'y boshchilik qiladi. Hoqon Qoracho'rin qo'shinlari qo'zg'olonni bostirib, qo'zg'olonchilarni qattiq jazolaydi.

Bo'ysundirilgan hududlarni mahalliy hokimlar orqali boshqarish tartibi hoqonlikni zaiflashtira bordi. Natijada VI asrning 80-yillari oxirlarida Turk xoqonligi ikki qismga bo'linib ketadi.

G'arbiy turk hoqonligi (uning tarkibiga O'rta Osiyo, Sharqiy Turkiston va Jung'ariya (Xitoyning shimoliy g'arbi) hududlari kirgan). Sharqiy turk hoqonlik (uning tarkibiga Mo'g'uliston hududlari kirgan). VII asrda g'arbiy hoqonlikda

shaharlar rivojlanishi, Eron va Xitoy bilan qizg'in savdo-sotiq va diplomatik aloqalar kuzatilgan.

Darhaqiqat, Xitoyda Tan sulolasi (618-907yil) hukmronligi davrida G'arbiy Turk xoqonligi bilan Xitoy o'rtasida foydali aloqalar keng yo'lga qo'yiladi. Masalan, 627-644 yillarda O'rta Osiyodan Xitoyga 9 marta savdo karvonlari yuborilgan. VII asrning 30-yillarida xoqonlik hududlarini kezgan xitoylik sayyoh **Syuan Tsin** Issiqqo'l, Chu vodiysi, Choch, Samarqand, Buxoro kabi joylarning ancha gavjum va obod bo'lganligini qayd etadi. Tan sulolasi 659 yilda Sharqiy Turk hoqonligini o'ziga bo'ysundiradi.

VII asr ikkinchi yarmida ancha kuchaygan Xitoy O'rta Osiyo hududlarini ham o'z qo'l ostiga kiritish payiga tushadi. Biroq 670 yilda tibetliklar bosh ko'tarib, sharqiy Turk xoqonligini yangidan tiklaganlaridan so'ng va bu davlat Xitoy uchun kutilmagan xavf-xatarni keltirib chiqargach, endilikda Xitoy O'rta Osiyoga bo'lgan o'z da'vosidan vaqtincha voz kechadi. Uning endigi butun diqqati Tibetga qaratiladi. Bu davrda O'rta Osiyo hududlarida G'arbiy Turk xoqonligi ta'siri tobora zaiflashib boradi. Bunga mahaliy hokimliklar o'rtasidagi ichki ziddiyatlar, er-mulk uchun o'zaro kurashlar ham sabab bo'ladi. Bu esa pirovardida bu hududlarning arab istilochilari tomonidan bosib olinishiga sabab bo'ldi.

Turk xoqonligining sharqiy erlaridan farqli o'laroq G'arbiy hududda aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayot tarzi, madaniy darajasi nisbatan yuqori bo'lgan. Negaki, sharqiy hududlarda yashagan ko'pchilik ko'chmanchi turkiy elatlarda urug'-qabilachilik munosbatlari hamon kuchli saqlangan. Aholining quyi tabaqasi budun yoki qora budunlar deb atalgan. Urug'-qabilaning nomdor vakillari «beklar» deb yuritilgan. Jamoani xoqon va zodaganlar kengashi - «Qurultoy» boshqargan. O'rta Osiyo erlarida esa bu davrda dehqonchilik, bog'dorchilik va uzumchilik sohaları yuksak darajada rivojlangan. O'lkaning Farg'ona, Xorazm va Zarafshon vohalarida ko'plab suv ayirg'ichlar, kanallar, suv havzalari bunyod etilgan.

Farg'ona va Sug'dda aholining bir qismi tog'-kon ishlari bilan ham mashg'ul bo'lgan. Bu erlarda oltin, mis, temir eritish, ulardan kerakli asbob-anjomlar ishlash yaxshi yo'lga qo'yilgan. Shuningdek, Iloqda qo'rg'oshin, kumush, Shahrizabzda esa qizil tuz qazib olingan.

Xoqonlik davrida shaharlar hayoti xiyla rivoj topgan. Buxoro, Samarqand, Ishtixon, Toshkent, Isfara, Qubo (Quva), Koson kabi shaharlar o'sha davrning ancha taraqqiy etgan hunarmandchilik va savdo-sotiq markazlari hisoblangan. Buyuk ipak yo'li bu shaharlarning xalqaro savdoda faol ishtirok etishini ta'minlagan. O'rta Osiyolik qo'li gul hunarmandlar, to'quvchilar, zargarlar, miskaru temirchilar, ko'nchiyu qurolsozlar ishlab chiqargan nafis, xaridorgir buyumlar, asbob-anjomlar turli yurtlarga yuborilgan. Mahalliy hunarmandlar ishlab chiqargan rangli shishalar, zotdor otlarga xalqaro miqyosda talab katta bo'lgan. Bu davrning o'ziga xos muhim o'zgarishlaridan yana biri-bu O'rta Osiyo kulolchiligi hunarining yuksak san'at darajasida rivojlanganligidir.

Bu davrda ham yurtimizda moddiy va ma'naviy madaniyatning yangi-yangi betimsol namunalari yaratildi. Turli olimlar mutaxassislar bahsiga sabab bo'lgan **Turk-ruin, Urxon-Enasoy yozuvi, Kultegin bitiklari, Bilga xoqon yodnomasi** va shu singari noyob topilmalar turk yozma madaniyatning qadimiyligi va rang-barangligiga guvohlik beradi. 1970 yilda Almati yaqinidagi «Issiq» degan joydan topilgan va fanga «Issiq yozuvi» nomi bilan kirgan turkiy yozuv ham bizning yozuv tariximizga oid qarashlarimizni yanada boyitadi. Endilikda topilgan noyob ashyoi dalillar asosida turkiy yozuvning tarixi miloddan avvalgi II-I asrlarga borib tutashishi ma'lum bo'ldi.

Turonzaminda turkiy yozuv bilan bir qatorda sug'd va xorazm yozuvlari ham keng qo'llanilgan. Sug'd yozuvi 22 ta belgidan iborat bo'lib, chapdan o'ngga qarab yozilgan. Shaharlarda so'g'd-turk ikki tilliligi rasmiy odat bo'lganligi haqida Mahmud Qoshg'ariyning «Devoni lug'atit turk» (XI asr) asarida ham qayd etib o'tilgan. Bu yozuvlarda ulug' ajdodlarimizning katta tarixi, boy madaniyatiga oid mislsiz ma'lumotlar aks etgan. Yana shu narsa diqqatga sazovorki, o'sha davrlarda ulug' ajdodlarimiz o'z navqiron nasllari to'g'risida ham muttasil qayg'urganlar. Shu boisdan o'smir 5 yoshga to'lishi bilan uni bilim olishga yo'llab, dastavval, xat-savod va hisob-kitobni o'rganishga jalb etganlar. Bolalar o'smir-balog'at yoshiga etgach esa ularni dunyo tanish, savdo-tijorat ishlarini o'rganish uchun maxsus vakillar homiyligida xorijiy ellarga yuborganlar.

Turk xoqonligida yashagan xalqlarning diniy e'tiqodi, tasavvurlari ham turlicha bo'lgan, ko'p xudolilik xukm surgan. Bu esa ularda turli xil osmoniy va er jismlari - quyosh, oy, er-suv, hayvonlar va boshqa narsalarga sig'inishlikni keltirib chiqargan. Osmon xudosi Tangri turk qavmlarining eng oliy xudosi hisoblangan. Hozirda ham «Tangri» iborasi Alloh nomiga nisbat sifatida qo'llaniladi.

O'rta Osiyo xalqlari orasida zardushtiylik dini bilan bir qatorda joylarda buddizm, moniylik, xristianlik dinlariga e'tiqod qilishlik ham keng rasm bo'lgan. Bu narsa qadimgi ajdodlarimizning tor, biqiq holda hayot kechirmasdan balki boshqa ko'plab qavmlar, elatlar bilan bog'lanib, aralashib, ma'naviy jihatdan yaqinlashib hayot kechirganliklaridan dalolat beradi.

O'rta Osiyo xalqlari orasida tasviriy san'at o'ziga xos uslubda rivojlangan. Jumladan, Varaxsha xarobalaridan topilgan saroy binolari devorlari peshtoqlariga bitilgan rang-barang, bir-biridan nafis va jozibador rasm-suratlarini (qurollangan yoxud ov qilayotgan jangchi askarlar, oq fillar, tuyalar, otlar va boshqa xil hayvonlar, parrandayu darrandalar va hokazo) ko'zdan kechirar ekanmiz, bunda ajdodlarimizning noyob iste'dodi va aql-zakovatiga tan beramiz va bundan o'zimizda g'urur tuyamiz.

Shunday qilib, Turk xoqonligi o'z davrida keng hudularga yoyilgan eng yirik davlat bo'lgan. Uning hukmdorlari Xitoy, Eron va Vizantiya bilan bo'lgan munosabatlarda uzoq yillar o'z ta'sirini o'tkazganlar. Shu bilan birgalikda xoqonlik davri moddiy va ma'naviy madaniyati, uning nodir namunalari

Turonzamin xalqlarining to'laqonli turmush tarzini o'ziga xos yo'sinda aks ettirib qolmasdan, ular bobokalonlarimiz dahosining teranligidan, ularning yuksak ijodkorligi, izlanuvchanligidan ham shahodat beradi.

3. O'rta Osiyo xalqlari arablar istilosi va hukmronligi davrida

VI asrning o'rtalariga qadar Arabiston yarim orolida yashagan qabila, urug'larning hayot tarzi qoloq bo'lib, ularning mutloq ko'pchiligida ibtidoiy-patriarxal tuzum munosabatlari hukm surgan. Ko'chmanchi badaviy oilalari, urug'lari o'z chorva mollari uchun er-suv, o'tloq qidirib keng sahrolar bo'ylab kezib yurganlar. Faqatgina yarim orolning Qizil dengizga tutash Hijoz vohasi va janubiy Yamanda ahvol birmuncha boshqacharoq bo'lib, bu hududlarda arab qabilalari asosan o'troq hayot kechirgan, savdo-sotiq, hunarmandchilik ham ancha rivoj topgan edi. Ayniqsa Hijozning bosh shahri - Makka xalqaro karvon savdosining muhim markazi hisoblangan. Makkalik quraysh qabilasi savdogarlarining turli mintaqalar bilan bog'langanligi, savdo-tijorat va hunarmandchilik ishlarining kuchayib borishi pirovardida tarqoq arab qabila, urug'larini birlashtirish va markazlashgan kuchli davlat tuzishda etakchilik o'zni egallashiga ikkoniyat yaratdi Makka aholisi tevaragida ko'chmanchi arab qabilalarining birlashuvi jarayoniga turtki bergan yana bir muhim omil - bu shu erlik quraysh qabilasining hoshimiylar urug'idan chiqqan payg'ambarimiz **Muhammad Alayhivassalom** nomi bilan bog'liq holda keng yoyila boshlagan islom dini va ta'limoti bo'ldi.

ISLOM MADANIYATI	Yakkaxudolik g'oyasi:	Alloh yagona, Muhammad uning erdagi rasuli (elchisi)
	Umuminsoniy g'oyalar:	Insonparvarlik, birodarlik, do'stlik, qardoshlik, og'a-inilik, mehr-muruvvat, ilmparvarlik, mehnatsevarlik, poklik, to'g'rilik, rostgo'ylik, diyonatlik, sharm-hayolik, ibolik v.b.
	Islomning asosiy tamoyillari:	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Allohning yagonaligi, Muhammad uning payg'ambari ekanini tan olish; ➤ Muqaddas kitoblarga ishonish; ➤ Barcha payg'ambarlarni e'tirof etish; ➤ Parishtalarni e'tirof etish; ➤ Oxirat, taqdirga ishonish.
	Islomning asosiy ruknlari:	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Kalimai shahodat; ➤ 5 vaqt namoz o'qish; ➤ Ramazon oyida 30 kun ro'za tutish; ➤ Zakot berish; ➤ Haj ziyorati.

Muhammad binni Abdulloh (570-632) hayotining oxirlariga kelib 630 yilda ko'p sonli arab qabilalarining islom bayrog'i ostida birlashuvi negizida yagona davlatga asos soldi. Muhammad (s.a.v.) 632 yilda vafot etgach, uning eng yaqin safdoshi Abu Bakr Siddiq Xalifa deb e'lon qilindi. Shu tariqa, Arab Xalifaligi tashkil topdi.

Payg'ambar noiblari- to'rt choriyorlar	➤ Hazrat Abu Bakr Siddiq (632-634)
	➤ Hazrati Umar (634-646)
	➤ Hazrati Usmon (646-656)
	➤ Hazrat Ali (656-661)

Mazkur choriyorlar hukmronligi davrida Xalifalik tarkibiga Shom, Iroq, Yaman va boshqa hududlar qo'shib olindi. **Umaviylar** davrida (661-750) Arab xalifaligi hukmronligi shu qadar katta hududlarga yoyildiki, uning tarkibiga G'arbda Misr, shimoliy Afrika erlari, Andaluziya (hozirgi Ispaniya), shimoli sharqda Kichik Osiyoning katta qismi, Eron va shimoliy-g'arbiy Hind sarhadlari kirar edi.

VII asr o'rtalariga kelib xalifalik e'tibori O'rta Osiyo erlarini bosib olishga qaratiladi. 651 yilda arablar jangsiz Marv shahrini egallaydilar, so'ngra Amudaryogacha bo'lgan hududlar istilo qilinadi. Arablar bu hududlarni Xuroson deb ataydilar. Bu viloyat Arab xalifasi tomonidan tayinlanadigan noib orqali boshqariladi. Noib qarorgohi Marvda joylashgan edi. Arablar Amudaryodan shimoldagi boy viloyatlarni istilo etishga tayyorgarlik ko'radilar. Bu erlarni arablar Movarounnahr, ya'ni daryoning narigi tomoni deb ataganlar. Vatanimiz sarhadlarida arablar istilosi jarayoni ikki bosqichda amalga oshirilganligini ta'kidlab o'tmoq joizdir. Uning birinchi bosqichi - VII asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi. Bu davrda ayrim arab lashkarboshlari qo'shini Amudaryo atrofidagi hududlarga bir necha bor hujumlar uyushtirib, bu erlarning boyliklarini talab, ma'lum o'ljalarni qo'lga kiritib, ortga qaytganligini kuzatish mumkin. Bundan ko'zda tutilgan asosiy maqsad- bu hududlarni yaqin kelajakda bosib olishga tayyorgarlik ko'rish edi. Masalan, arab lashkarboshlari **Ziyod ibn Abu So'fiyoning** 654 yilda Maymurg'ga, 667 yilda Chag'oniyonga, 673 yilda uning o'g'li **Ubaydulla ibn Ziyodning** Amudan o'tib Poykand, Romiton erlarini egallashi, so'ngra Buxoro hukmdorini engib, o'z foydasiga sulh tuzib, katta xazina, boyliklarni qo'lga kiritishi va nihoyat, 675-676 yillarda **Said ibn Usmonning** yangidan Buxoro va Samarqand tomon qo'shin tortib kelishi va mahalliy hukmdorlarni engib, katta boylik va ko'p sonli asirlar bilan Arabistonga qaytib ketishi - bular O'rta Osiyo hududlarini egallash borasidagi dastlabki urinishlar edi.

O'lkamizni bosib olishning ikkinchi, hal qiluvchi bosqichi VIII asrning birinchi choragiga to'g'ri keladi. Xususan, 704 yilda **Qutayba ibn Muslimning** Xuroson noibi etib tayinlanishi bilan uning zimmasiga butun O'rta Osiyo hududlarini uzil-kesil bosib olish vazifasi yuklanadi. Qutayba 707 yilda

Amudaryodan o'tib Poykandni egallash sari harakatlanadi. Arablar mahalliy xalq qarshiligini engib shaharni qo'lga kiritadilar, uning boyliklarini talaydilar. Kesh, Nasaf ham og'ir janglar bilan fath etiladi. 710 yilda Qutayba mahalliy hukmdorlarning o'zaro kelishuvi va ittifoqiga izn bermay, Sug'dning bosh shahri - Samarqandni bosib olishga tayyorgarlik ko'radi. Shu orada Xorazm shohi Chag'on o'z ukasi Nurzod boshchiligidako'tarilgan xalq qo'zg'olonidan qo'rqib, 711 yilda yordam so'rab Qutaybaga murojaat qiladi. Qutayba qulay vaziyatdan foydalanib Xorazmga yurish boshlaydi. Nurzod tarmor qilinadi va o'ldiriladi. Biroq Xorazmshoh bundan hech narsa yutmaydi. Aksincha, u o'z mustaqilligini yo'qotib, xalifalikka tobe bo'lib, uning bojdoriga aylanadi. Chag'onning qo'shini Qutaybaning harbiy yurishlarida ishtirok etishga majbur etiladi.

712 yilda Qutayba Samarqandga hujum qiladi. Bu paytda Samarqand hukmdori G'urak edi. G'urak arab qo'shinlariga qarshi jang qiladi, ammo kuchlar teng bo'lmaganligi sababli engiladi. Qutayba bilan **G'urak** (709-738) o'rtasida tuzilgan Shartnomaga binoan u arablarga bir yo'la 2 ming, yiliga esa 200 ming dirxam hisobiga boj to'lash, 30 ming baquvvat yigitlarni qul o'rnida berishi ko'zda tutilgan edi. Buning ustiga Samarqandning eng gavjum mavzesi - Afrosiyob kelgindi arab aholisi uchun turar joy sifatida beriladi. Uning tub aholisi esa o'z joyidan mahrum etiladi. Arab qo'shini 713-yilda Sirdaryo orqali yurish boshlab O'rta Osiyoning sharqiy hududlarini egallashga kirishadi. Qutayba shu yurishi davomida Choch viloyati, Farg'ona vodiysini egallaydi, ko'p o'tmay o'lkaning boshqa hududlari ham birin-ketin ishg'ol qilinadi. Shu tariqa, 10 yil davom etgan qirg'inborot janglar oqibatida arablar Movarounnahr deb nom bergan Vatanimiz hududlari bosib olindi. Bosib olingan hamma viloyatlarga arablardan amirlar tayinlandi.

Arablar istilochilar sifatida bu hududda mahalliy aholiga nisbatan mislsiz zulm va zo'ravonlik o'tkazdilar. Xalq tomonidan asrlar davomida yaratilgan noyob moddiy va ma'naviy boyliklar, asori atiqalar talandi, yakson qilindi. Mahalliy yozuvlarda bitilgan son-sanoqsiz nodir kitoblar, qo'l yozmalar yondirildi. Zardushtiylik, buddizm dinining ko'plab ibodatxonalari, muqaddas qadam jolari kunpaya-kun etildi.

Ulug' bobokalonimiz Beruniy o'zining «O'tmish xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarida achchiq alam bilan ta'kidlaganidek, arablar mahalliy din, san'at, adabiyot namoyandalarini, olimlarni o'ldirdilar, asarlarini esa olovda yondirdilar. So'ngra ular ajdodlarimizning bebaho boyligi hisoblangan mahalliy yozuvlar, tarixiy hujjatlarni yo'q qildilar. Musulmonchilik diniga, islom aqidalariga zid keladigan jamiki narsalar ularning nazarida g'ayritabiiy hol hisoblanib, ayovsiz yo'q qilindi. Bularning o'rniga arablar aholidan olingan mo'may daromadlar, to'lovlar evaziga hashamatli, serviqor masjidu, madrasalar xonaqolar, maqbaralar barpo etib odamlarni ularga da'vat etdilar. Yurtimiz jilovini qo'lga olgan arab hukmdorlari xalqqa zulmu asoratni kuchaytirish maqsadida turli xil soliq, o'lponlarni joriy etdilar.

Arab xalifaligi xazinasiga to'lanishi majburiy bo'lgan soliq turlari	➤ Xiroj (er solig'i) – daromadning uchdan bir qismi miqdorida yig'ilgan;
	➤ Ushr, davlat idora ishlari uchun daromadning 10 foizi miqdorida olingan;
	➤ Zakot, mol-mulkning 2,5 foizi miqdorida olingan;
	➤ Juzya (jon solig'i) - oziq-ovqat, xomashyo yoki pul hisobida yig'ilgan;
	➤ Aholidan olinadigan markazlashgan soliqlar hajmi daromadning qariyb yarmini tashkil etardi;
	➤ Bulardan tashqari aholiga mahalliy va mavsumiy soliq va majburiyatlar ham yuklangan edi.

IX asr arab tarixchisi **Xo'rdodbehning** ko'rsatishicha, xalifalikka faqat xiroj solig'i hisobiga Sug'd viloyati 326 ming, Farg'ona 280 ming, Shosh 607 ming, Ustrushona 50 ming dirham soliq to'lagan. Buxoroga belgilangan xiroj solig'i miqdori bulardan ham ko'p bo'lgan. Shu boisdan istilochilar «kuch xirojda» deb bejiz aytmaganlar.

Mahalliy aholi ko'zda tutilgan soliqlarni muntazam to'lab borishga majbur etilgan. Bordiyu bunga qurbi etmasa o'sha shaxsning eri, mulki tortib olinib, oilasi bilan ko'chaga uloqtirilgan. Arablar dastlab juz'ya solig'ini musulmon diniga kirmagan odamlarga joriy etganlar. Biroq keyinchalik hamma islomga kira boshlagach, bu soliq yana barcha erli aholiga bab-baravar solina bergan.

O'lka aholisini islomlashtirish jarayoni g'oyat murakkab kechgan. Arab ma'murlari ko'p hollarda zo'rlik va kuch ishlatish yo'li bilan mahalliy xalq vakillarini, islomni qabul qilishga undaganlar. Bunga ko'nmaganlar yoxud bosh tortganlar esa shafqatsiz jazolangan. Ko'p joylarda mahalliy kishilar noilojlikdan, qiyin-qistov asosida musulmonchilikni majburan qabul etgan bo'lsalar-da, biroq arablar ko'zdan nari ketishi bilan ular yana bu dindan qaytib o'zlarining eski diniy aqida va marosimlariga amal qila berganlar. Hatto arablar ishonchini qozonib musulmon dinini qabul qilgan Buxoruxudot Tog'shoda ham islom dinini xo'ja ko'rsinga yuzaki qabul qilgan bo'lib, aslida zardushtiylik ahkomlariga amal qilgan. U vafot etganida ham ajdodlari diniy marosimlariga ko'ra dafn etilgan. Bundan ko'rinadiki, islom dini va uning ruknlarining mahalliy xalq orasida yoyilishi nihoyatda qiyin, murakkab kechgan. Bu jarayonda behisob qurbonlar berilgan. Arablarning o'zlarini xo'jalar, sahobalar, sayyidlar, oq suyaklar deb atab, mahalliy xalqqa nisbatan mensimaslik, kalondimog'lik bilan qarashlari ham mahalliy aholida ularga nisbatan nafrat tuyg'usini kuchaytirgan.

Arablarning o'z yurtlaridan ko'p minglab qabila, urug'larni O'rta Osiyoga ko'chirib keltirib eng yaxshi joylarga joylashtirish, mahalliy oilalarni o'z er-mulkidan mahrum etishlari ham ularga qarshi ommaviy norziliklarning kuchayib borishiga bois bo'lgan. Masalan, dastlabki paytlarda quraysh qabilasining 5 mingdan ziyod aholisi Samarqandga joylashtirilgan. Buxoro, Marv, Poykand va

boshqa shaharlarda ham masjid va madrasalar qurish bahonasi bilan erli aholi chetga surib chiqarilib, ularning erlariga ham arab qabilalari joylashtirilgan. Buning asl sababi shundaki, bosqinchilar bu begona hududda kuchli ijtimoiy tayanch nuqta yaratish yo'li bilan o'z hukmronligini kuchaytirishga uringanlar.

Arablarning Vatanimiz hududida yurgizgan zo'ravonlik va mustamlakachilik siyosati, shubhasiz, erli aholining turli ijtimoiy qatlamlarining keskin norozililgiga sabab bo'ldi. Buning natijasida arablar hukmronligi davomida o'lkaning turli hududlarida xalq g'alayonlari yuzaga kelib, alanganib bordi.

O'rta Osiyoda arablarga qarshi xalq qo'zg'olonlari	➤ Sug'diyonada 720-722 yillarda G'urak va Divashtich boshchiligida
	➤ Samarqand, Buxoro, Xuttolonda 725-729 yillarda
	➤ Tohariston va Sug'dda 736-737 yillarda
	➤ Xuroson va Movarounnahrda Abu Muslim boshchiligida 746-749 yillarda
	➤ Muqanna qo'zg'oloni 769-784 yillarda
	➤ Rafi ibn Lais qo'zg'oloni 806-809 yillarda

720-722 yillarda So'g'diyonada yuz bergan G'o'rak (Samarqand hukmdori) va Divashtich (Panjikent hokimi) boshchiligidagi qo'zg'olon arablar hukmronligiga qarshi yo'nalgan dastlabki shiddatli xalq harakatlaridan biri bo'lgan. Unda arablar siyosati va zulmidan g'azabga kelgan o'n minglab mahalliy xalq vakillari ishtirok etgan. Xurosonning yangi tayinlangan va zolimligi bilan nom chiqargan noibi **Said Xarashiy** katta muntazam harbiy kuch bilan mazkur qo'zg'olonni shafqatsizlik bilan bostirishga muvaffaq bo'ladi. Qo'zg'olon rahbarlaridan biri - Divashtich ham ushlanib qatl etiladi.

725-729 yillar davomida xalifalikning og'ir soliq siyosatiga qarshi Samarqand, Buxoro, Xuttalon viloyatlarida ko'tarilgan qo'zg'olonlar ham xalq ozodlik kurashida sezilarli iz qoldirdi. Qo'zg'olonchilarning ancha qismi arab ma'murlari siyosatiga norzilik bildirib, islom dinidan chiqadilar. Kesh atrofida yuz bergan mahalliy aholining arablar bilan to'qnashuvi rostmona jangu jadal tusini olgan. 736-737 yillarda Tohariston va Sug'dda yangidan ko'tarilgan kuchli qo'zg'olon o'z safiga aholining turli ijtimoiy qatlamlarini jalb etgandi. Faqat Xuroson va Movarounnahrning yangi xukmdori, usta diplomat Nasr ibn Sayyor (738-748)ning uddaburon siyosati, nizoli masalalarni xal etish borasidagi epchil tadbirlari tufayligina qo'zg'olon harakatlarini bartaraf etish, o'lkada muvozanatni bir qadar saqlash mumkin bo'ldi. Bunda u mahalliy aholiga, ayniqsa uning nufuzli qatlamiga muayyan yon berishga majbur bo'ldi. Jumladan, u arablarning mahalliy aholi bilan qon-qardoshlik aloqalarini kuchaytirishga intildi. O'zi ham Buxorxudot Tog'shodaning qiziga uylandi. Islomni qabul qilgan kishilar juzyadan ozod etildi va barcha musulmonlar huquqiy jihatdan tenglashtirildi. Xiroj solig'i to'lash barcha uchun baravar deb e'lon qilinadi.

VIII asr 40-yillarida xalifalikda toju-taxt uchun kurash boshlanadi. 748 yilda Abu Mislarning Xurosonda ko'targan qo'zg'oloni, uning xalifalik poytaxtini egallashi natijasida Umaviy Marvon II taxtdan ag'dariladi. 749 yilda abbosiylar xonadonidan Abul Abbos Saffon taxtga ko'tariladi. Biroq abbosiylar davrida ham mehnatkash aholining ahvoli yaxshilanmadi. Shu boisdan xalq qo'zg'olonlari tez-tez ko'tarilib turdi.

Muqanna qo'zg'oloni Vatanimiz xalqlarining arablar asoratiga qarshi olib borgan kurashi tarixida alohida o'rin tutadi.

Tarixda «**oq kiyimlilar**» nomi bilan mashhur bo'lgan bu qo'zg'olonga o'z zamonasining har tomonlama etuk kishisi, xalq dardi, qayg'usi va maqsadlarini chuqur tushungan, asl ismi **Hoshim ibn Hakim**, ammo Muqanna (ya'ni yuziga niqob kiygan ma'noda) nomi bilan tanilgan buyuk shaxs rahnamo bo'ldi. Muqanna umaviylar sulolasi inqiroziga kuchli ta'sir ko'rsatgan **Abu Muslim** qo'zg'olonida ham faol ishtirok etgan. Muqanna hayotning katta mashaqqatli yo'lini bosib o'tgan, oddiy kir yuvuvchidan kichik lashkarboshi, keyin vazirlik darajasiga ko'tarilgan (757-759). 759 yilda Xuroson amiri Abdujabborning xalifaga qarshi isyonida qatnashgani uchun zindonga tashlangan. Zindondan qochib 769 yilda Marvga keladi va xalq harakatiga boshchilik qiladi. U ijtimoiy tenglik, erkin hayot va adolat g'oyalarini o'ziga singdirgan taniqli siymo bo'lgan. Shuning uchun ham uning yangidan xalq kurashiga bosh bo'lishi bu harakatning keng quloq yozishiga, uzoq muddat davom etishiga (unga tayyorgarlik ko'rish jarayonlarini ham hisobga olganda 14 yilni o'z ichiga oladi) sabab bo'libgina qolmay, ayni chog'da arab hukmron doiralari uchun ham kutilmagan oqibatlarini vujudga keltirib, ularga katta hayotiy saboqlar berdi. Qo'zg'olon Marvda boshlangan bo'lsa-da, u tez orada Movarounnahrning keng hududlariga yoyildi. Muqanna qo'zg'oloni davomida Samarqand, Buxoro, Naxshobu Kesh hududlari aholisi ham faol harakatga keldi. Uni Iloq, Ohangaron, Shosh, Farg'ona vodiysining ko'p sonli aholisi ham quvvatlab chiqdi. Qo'zg'olonning bosh g'oyasi - Vatanimiz xalqlari, ularning asl farzandlarining muqaddas yurtini ajnabiy hukmronlardan ozod qilish, uning mustaqilligini kurashib qo'lga kiritish g'oyasi bo'lgan. Mana shu yuksak vatanparvarlik tuyg'usi qo'zg'olonchilarga hayotiy ruh, ma'naviy madad bag'ishlagan, ularning uzoq vaqt davomida arablarning katta harbiy kuchlari bilan jon berib, jon olishib kurash olib borishiga, mislsiz qurbonlar berishiga sabab bo'lgan. Biroq shu bilan birga qo'zg'olonga tortilgan aholining hamma ijtimoiy tabaqalari ham shu ulug'vor g'oyaga sodiq bo'lgan, unga oxirigacha amal qilgan, deb xulosa chiqarib bo'lmaydi, albatta. Negaki, qo'zg'olon kuchaygan kezlarda undan o'z xudbin maqsadlari yo'lida foydalanishni ko'zlab xalq kurashiga qo'shilgan yuqori tabaqa namoyandalari ham bo'lgan. Ular keyinchalik qo'zg'olon pasayishi va mag'lubiyat sari yuz tutgan kezda darhol xiyonat yo'lini tutib, ajnabiylar bilan til topib, ular tomoniga o'tib ketganligi ham rostdir. Ammo bunday istisnolardan qat'i nazar, bir necha yillar davom etgan «Oq kiyimlilar» qo'zg'oloni yurtimizning ozodlik kurashi tarixida katta dovrug' taratdi, arab bosqinchilarini

larzaga soldi, ularga sezilari zarbalar berdi. Qo'zg'olon Muqannaga katta madadkor, jangovar safardosh bo'lgan **Hakim ibn Ahmad, Hashviy, Sarxama, Kay yoki G'uriy, G'aricha** kabi xalq qahramonlarini ham etishtirib chiqardi. Ular oxirgi tomchi qonlari qolgunga qadar bosqinchilarga qarshi mardonavor kurashdilar.

780-783 yillarda qo'zg'olon harakatlari so'nggi hal qiluvchi pallaga kiradi. Bu davrda Muqannaning asosiy kuchlari Qashqadaryoning Kesh vohasida to'plangan edi. Qo'zg'olonning bosh tayanch nuqtasi-Som qal'asi ham shu joyda bo'lgan. Albatta, bu vaqtga kelib xalifalik qo'shinlari katta ustunlikka ega bo'lib, ular mahalliy aholining yuqori tabaqalarini o'z tomoniga jalb etib, qo'zg'olonchilarni tobora siqib borayotgan edi. Muqanna Somda mustahkamlanib, o'z tarafdorlari bilan so'nggi nafasigacha kurashdi. Pirovardida esa dushman qo'lida mag'lub bo'lmay, o'zini yonib turgan olovga otib, qahramonlarcha halok bo'ladi. Bu voqea Beruniy ma'lumotiga ko'ra 783 yilda yuz beradi. Garchand Muqanna qo'zg'oloni engilgan bo'lsa-da, biroq u buyuk xalq qudratini, agar u birlashsa, uyushsa nimalarga qodirligini to'la namoyon etdi. Qo'zg'olon ayni chog'da xalifalikning Movarounnahrda mustamlakachilik va bosqinchilik ildizlarini ham qaqshatdi. Uning hukmronligining davom etishini shubha ostiga solib qo'ydi. Eng muhimi, u erk va ozodlik uchun talpinayotgan yurtimiz kishilarida vatanparvarlik tuygusini jo'sh urdirdi, ularni ajnabiy zolimlarga qarshi yanada shiddatkorlik bilan kurash olib borishga da'vat etdi. Buning samarasi esa IX asrning boshlariga kelib yurtimiz ustidan xalifalik hukmronligining uzil-kesil ag'darilishi va bir qator mustaqil milliy davlatlarning yuzaga kelishida to'la namoyon bo'ldi.

Arablar istilosi va hukmronligi Vatanimiz hududida qanchalik murakkab ijtimoiy-siyosiy oqibatlar bilan bog'liq bo'lmasin, shu bilan birlikda yakkaxudolik g'oyasi, ilg'or ijtimoiy-siyosiy, falsafiy qarashlarni o'zida mujassam etgan islom dini va ta'limotining o'lkamizda asta-sekin ildiz otib borishi ulug' ajdodlarimiz hayoti va tafakkurida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Butun arab dunyosini birlashtirish, uning ma'naviy qudratini kuchaytirishda etakchi omil rolini o'ynagan islom dini va uning muqaddas kitobi - Qur'oni Karim g'oyalari va oyatlarining mahalliy xalqlarning ongi, shuuriga singib, ularning turmush va fikrlash tarzining ajralmas qismiga aylanib borishi, shubhasiz, ularning ma'naviy olamiga sezilarli hayotbaxsh ta'sir ko'rsatdi hamda yuksak moddiy va ma'naviy madaniyat namunalarini ijod qilib borishlarida yangi ufqlar ochib berdi. Buning asosiy boisi shundaki, Allohning yagonaligiga imon keltirish, uning muqaddas kitobida ifoda etilgan yuksak insonparvarlik g'oyalariga ishonch va e'tiqod - bular yurt kishilarida bir-birlarini quvvatlash, birlashish, o'zlarini yagona makonda his qilish, o'zaro hamkorlikda, keng sa'y-harakatlarda bo'lish tuyg'usini shakllantirib bordi. Negaki, islom ta'limoti, Qur'oni Karim g'oyalarining o'lkamizga yoyilishi, o'tmishdoshlarimizning Alloh buyurgan olijanob amallarga rioya etib, ruhiy-ma'naviy poklanish sari harakatlanishi, tabiiyki, jamiyat hayoti va uning asosiy

tamoyillarining sog'lom negizlarda rivojlanib, takomilashib borishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Shu ma'noda Yurtboshimiz ham: «Biz ota-bobolarimizning muqaddas dini bo'lgan islom dinini qadrlaymiz, hurmat qilamiz, odamzod ruhiy dunyosida iymon- e'iqodni, insoniy fazilatlarni mustahkamlashda uning o'rni va ta'sirini yuksak baholaymiz»¹, deb bejiz ta'kidlamagan. Zero, o'lka xalqlarining ma'naviy yuksalishini ta'minlash, ularning bir-biriga qon-qardoshligi, hamjihatligini jipslashtirishda muhim omil sanalgan asriy bebaho qadriyatlarimizni o'zida mujassam etgan islomiy ahkomlarning bugunda ham hayotimizda o'z munosib o'rnini topayotganligi islomning jamiyat taraqqiyotida muhim o'rin tutishidan dalolat beradi.

Darhaqiqat, islom dini va musulmonchilik tamoyillarining O'rta Osiyo hududida tarqalishi, chuqur ildiz otishi barobarida o'lkamiz xalqlari keng musulmon olami bilan tutashib, uning boy diniy va dunyoviy madaniyati, ilmu urfoni bilan yaqindan oshno bo'lib bordi. Ayni chog'da azaldan ilmu ma'rifat o'chog'i bo'lib kelgan ko'hna yurtimiz bag'ridan bu davrda jahonga dovrug' solgan, dunyo madaniyati va tsivilizatsiyasi xazinasiga salmoqli hissa qo'shgan ko'plab nomdor allomalar, buyuk muhaddis olimu ulamolar etishib chiqdi.

Sinov savollari

1. Eftaliylar davlatining yuzaga kelishi, hududiy kengayishi to'g'risida nimalarni bilasiz?
2. Eftaliylar davrida erga egalik qilish munosabatlarida qanday o'zgarishlar bo'ldi?
3. Eftaliylar davriga oid moddiy va ma'naviy yodgorliklar namunalaridan so'zlab bering.
4. Mazdakchilar qanday g'oyalarni ilgari surganlar?
5. Mazdak qo'zg'oloni engilishining asosiy sabablarini nimalarda deb bilasiz?
6. Turk xoqonligiga qachon asos solingan?
7. Turk xoqonligi tarixiga oid qanday muhim tarixiy manbalar ma'lum?
8. Turk xoqonligi davrida O'rta Osiyo hududidagi davlat boshqaruvi tizimi qanday bo'lgan?
9. Turk xoqonligining ikkiga bo'linib ketishining asosiy sabablari nimada?
10. G'arbiy va Sharqiy xoqonliklarda kechgan ijtimoiy - iqtisodiy va madaniy hayotdagi muhim tafovutlar nimalarda ko'zga tashlanadi?
11. Arabistonda islom dini qanday omillar ta'sirida yuzaga keldi?
12. Arab istilochilarining O'rta Osiyoga yurishlari haqida so'zlang.
13. Arab bosqinchilariga qarshi yurtimiz zaminida qanday xalq qo'zg'olonlari yuz bergan?
14. O'rta Osiyo hududida islomlashtirish jarayoni qanday kechdi?

---

¹ I.A.Karimov. Asarlar. T.7. T.: O'zbekiston, 1999, 300-bet.

15. Arablar joriy etgan soliq turlari, ularning miqdorlari to'g'risida tushuncha bering.
16. Qur'oni Karim g'oyalarining hayotiyliigi va yashovchanligining boisi nimada, deb o'ylaysiz?

V BOB. IX-XII ASRLARDA O'ZBEK DAVLATCHILIGI: SIYOSIY, IJTIMOIIY-IQTISODIY VA MADANIY HAYOT

Tayanch so'z va iboralar: Tohiriylar. Somoniylar. Davlat boshqaruvi. Qoraxoniylar. G'aznaviylar. Saljuqiylar. Xorazmshohlar. Uyg'onish. Ilm-fan. Badiiy adabiyot. Hadisshunoslik. Tasavvuf ta'limoti.

1. Tohiriylar va Somoniylar

Arablarning O'rta Osiyo hududlaridagi deyarli bir yarim asrlik hukmronlik davri bu hududning erksevar xalqlarining o'z eli, Vatanining mustaqilligi yo'lidagi jo'shqin kurashini, intilishini so'ndira olmadi.

Darhaqiqat, IX asr boshlariga kelib Arab xalifaligida yuzaga kelgan bo'hronli vaziyat, siyosiy tanglik, Xuroson va Movarounnahrda kechayotgan ziddiyatli jarayonlar, eng muhimi, bu hududda yuz bergan **Rofe ibn Lays** qo'zg'oloni (806-810) mazkur o'lka xalqlari uchun xalifalik tobeligidan qutilish, yurt mustaqilligini qo'lga kiritish yo'lida qulay imkoniyatlarni vujudga keltirgandi. Xususan, mashhur xalifa Xorun ar-Rashid (786-809) vafotidan so'ng xalifalik taxtini egallash uchun uning o'g'illari – **Amin** va **Ma'mun** o'rtasida qizg'in kurash boshlangan edi. Bir necha yilga cho'zilgan bu siyosiy mojaro nafaqat xalifalik markazini tang ahvolga solib qolmasdan, balki unga tobe bo'lgan hududlardagi voqealar rivojiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Ma'mun katta qo'shin tuzib, unga Xurosonlik Tohir ibn Husaynni boshliq etib tayinladi. Rey yaqinidagi jangda Tohir ibn Husayn al-Amin qo'shinini engadi va Bag'dodga yurish boshlaydi. Tohir 813 yilda yana g'olib kelib Bag'dodni ham qo'lga kiritadi. Ma'mun halifalik taxtiga ko'tariladi. Lekin u 819 yilga qadar Bag'dodga bormay Marvdan turib hokimiyatni boshqaradi. Uning buyrug'i bilan Tohir ibn Husayn Iroq hokimiyati va Bag'dod harbiy garnizoni boshlig'i bo'ladi (819 yilga qadar). Ma'mun Marvdagidayoq olimlar guruhini o'z atrofiga to'plagan edi. U 819 yilda Bag'dodga borar ekan, u erda Baytul hikmat (fanlar akademiyasi)ga asos soladi. Demak, bu fan maskanining negizini avvalo, Turkistonlik olimlar tashkil etganlar.

Ma'mun halifalik oldidagi katta xizmatlari evaziga Tohir ibn Husaynni 821 yilda Xurosonga noib etib tayinlaydi. Shu tariqa, Tohiriylar davlati vujudga kelib 873 yilga qadar davom etadi. Uning poytaxti avval Marv, keyinroq Nishopur bo'ladi.

Dastlab Movarounnahrning ko'pgina viloyatlari ham uning tasarrufida bo'lgan. Buning boisi shuki, ikkala o'lkaning noiblik markazi Xurosonning Nishopur shahri bo'lgan.

Tohir ibn Husayn boshqaruv jilovini qo'lga kiritgach, undan yurt mustaqilligini, uning ravnaqi va qudratini oshirish yo'lida foydalanishga qat'iyon yo'l tutadi.

Tohir ibn Husayn o'z davlatining mustaqilligini tiklash maqsadida 822 yilda xalifa nomini xutba namozidan chiqarib tashlashga amr kiladi. Biroq tez orada uning sirli o'limi bu borada katta ishlar qilinishiga imkon bermaydi. Uning vorislari **Talha (822-828)**, **Abul Abbos Abdulloh (830-844)**, **Tohir ibn Abdulloh (844-862)**, **Muhammad ibn Tohir (862-873)** davrlarida Tohiriylar davlatining mustaqilligi xiyla ta'minlandi. Tohiriylar ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotni, mulkiy munosabatlarni rivojlantirish, qishloq xo'jaligini tartibga keltirish, suv resurslaridan foydalanishni yaxshilash, suv inshootlari barpo etish, shuningdek, fuqarolardan olinadigan soliqlarni mo'tadillashtirishga ahamiyat beradilar. Poytaxt marvdan Nishopurga ko'chiriladi. Jumladan, Abdulloh ibn Tohirning chiqargan bir farmonida "dehqonlarni ranjitmaslik", buningsiz xazinaga etarli miqdorda soliq tushmasligi alohida uqtirilgandi. Biroq shunga qaramay, Tohiriy hukmdorlar amalda dehqonlarni emas, balki ko'proq yirik mulkdorlar, savdogarlarning manfaatlarini himoya qilardilar. Shu bois Tohiriylar davrida oddiy aholi, ayniqsa dehqonlar og'ir asoratda yashash, haddan ziyod soliq-o'lponlar to'lashga majbur etilgandi. Birgina 844 yilda ulardan olingan soliq miqdori 48 mln. dirxamni tashkil etgan. Bu o'sha davr sharoiti uchun mislsiz ko'p edi. Shuning uchun ham mamlakatning Seyiston va boshqa viloyatlarida dehqon g'alayonlari yuzaga kelib, kuchayib borgan.

Xurosonning sharqiy hududlarida yuzaga kelgan g'oziylar harakati va dehqonchilik vohalaridagi g'alayonlar qo'shilib, keng miqyoslar kasb etib bordi. Bu harakatlarning etakchilariga aylangan, asli kelib chiqishlari hunarmand – miskar bo'lgan aka-uka Yoqub va Amir ibn Layslar 873 yilda Nishopurni egallab Tohiriylar sulolasini ag'darib tashlashga muvaffaq bo'ladilar. Buning natijasida **Yoqub ibn Lays** asos solgan Safforiylar (miskarlar) sulolasi hokimiyatga keladi.

Biroq yangi hukmdor Yoqub ibn Lays shaxsiy hayotda qanchalik oddiy turmush tarziga amal qilib yashamasin, o'z armiyasining jangovarligini kuchaytirish, askarlarni maosh bilan ta'minlashga urinmasin, mehnatkash xalqning og'ir soliqlar to'lashi, boshqa to'lovlar va majburiyatlarni o'tashi avvalgidek o'zgarmay qola berdi. Bu hol oxir-oqibatda safforiylar sulolasi hukmronligining ijtimoiy- iqtisodiy ildizlarini qaqshatib, uni halokatga mahkum etmay qolmadi.

Movarounnahrda Somoniylar davlatining yuzaga kelishi jarayoni ham IX asr boshlariga to'g'ri keladi. Bunda ham xalifa Ma'mun o'ziga sodiq xizmat qilgan balxlik mahalliy hukmdorlardan Somonxudot¹ avlodlari (uning nabiralari)ga Movarounnahr hududlarini boshqarish huquqini topshiradi. Chunonchi, **Nuh** Samarqandga, **Ahmad** Farg'onaga, **Yahyo** Shosh va Ustrushonaga, hokimlik qiladilar.

IX asr o'rtalariga kelib **Ahmad** va uning katta o'g'li **Nasr Somoniylar** Movarounnahrning ko'pchilik hududlarini birlashtirishga muvaffaq bo'ldilar. **Nasr Somoni** (856-888) davrida Movarounnahr mavqei yanada kuchayib bordi.

---

¹ Somon qishlog'i oqsoqoli. Manbalarda mazkur qishloq Balx, Samarqand yoki Termiz atrofida joylashgan degan ma'lumotlar uchraydi.

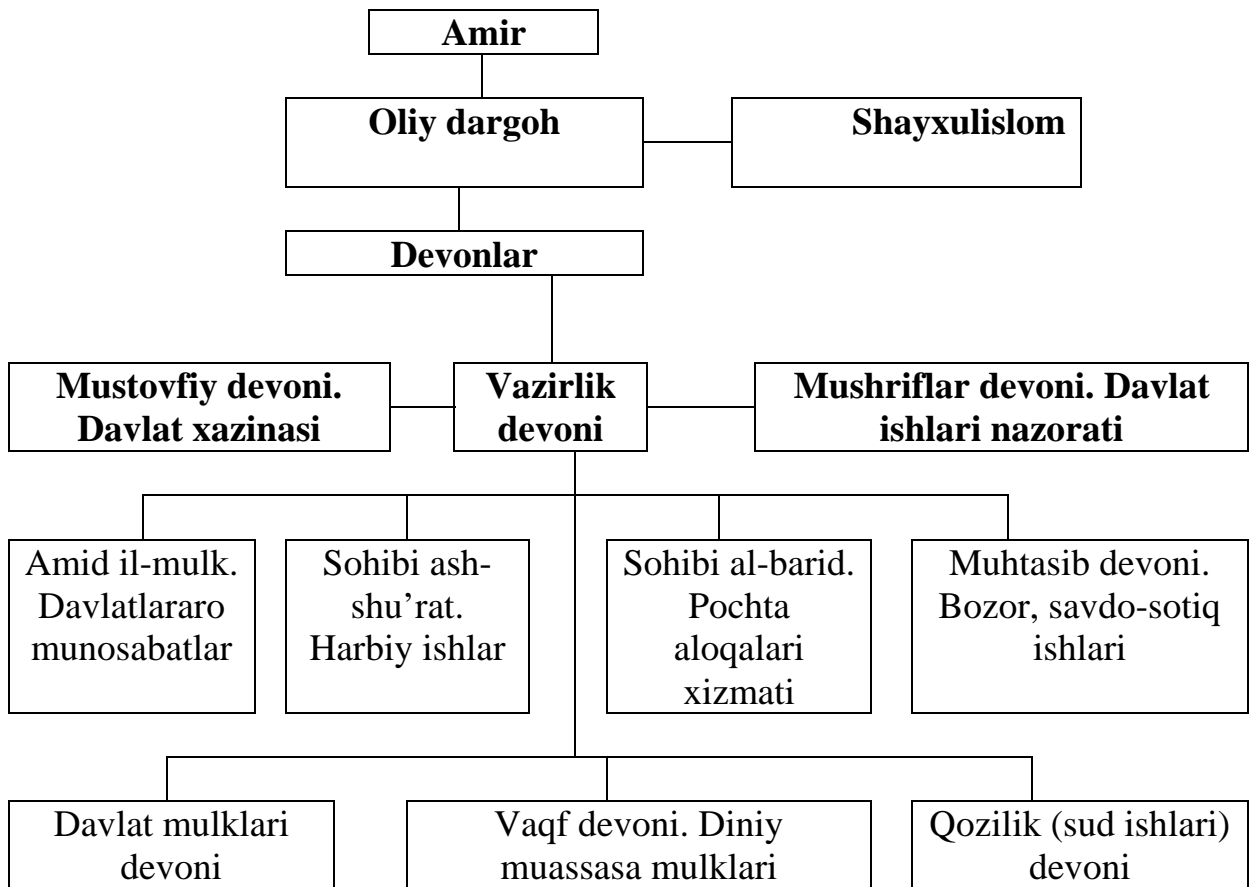
Camarqand davlat poytaxti edi. Xurosonda Tohiriylar sulolasi ag'darilgach (873y), uning tarkibiga kirgan Buxoro erlari ham Somoniylar tasarrufiga olinadi. Nasr ukasi Ismoilni Buxoroga noib etib tayinlaydi (874y) va Somoniylar hukmronligi endilikda deyarli Movarounnahrning barcha hududlariga yoyiladi. Ammo ko'p o'tmay Ismoil o'z hokimiyatini kuchaytira borgach, o'zining vassallik mavqeini tan olmay, Nasr hokimiyati xazinasiga to'laydigan yillik daromad miqdorini keskin kamaytiradi.

Buning natijasida aka-ukalar o'rtasida uzoq muddatli o'zaro kurash boshlanadi. Oqibatda 888 yilda ular o'rtasida katta urush kelib chiqib, unda Ismoil g'olib bo'ladi va hokimiyatni o'z qo'lga oladi. Akasi Nasr vafotidan so'ng (892y) **Ismoil Somoniy** Movarounnahrning yagona hukmdoriga aylanadi. Shu tariqa, Vatanimizda davlat mustaqilligi qayta tiklanadi va yuksalib boradi. Buxoro - davlat poytaxti bo'lib qoladi.

Ismoilning 893 yilda sharqdagi dashtlik qabilalarga qarshi qilgan muvaffaqiyatli yurishi, Tarozi egallab, katta o'lja va asirlar bilan qaytishi ham Somoniylar qudrati yuksakligidan yaqqol dalolat beradi. Ismoil Somoniy davlati qudratining o'sib borishidan cho'chigan, uni zaiflashtirishni va o'z ta'sirini qayta tiklashni ko'zlagan Bag'dod xalifasi Mu'tazid (892-902) Xurosondagi Safforiylar hukmdori Amr ibn Laysga (879-900) Xuroson bilan birga Movarounnahr ustidan hukm yuritish huquqi berilgani haqida farmon chiqaradi va uni Ismoilga qarshi gij-gijlaydi. Bu esa 900 yilda ikkala davlat o'rtasida katta urushga sabab bo'ladi. Urush natijasi esa Somoniylar foydasiga hal bo'lib, buning oqibatida Xuroson erlari Somoniylar qo'l ostiga o'tadi. Shu tariqa xalq xalifalik iste'dodidan xalos bo'ldi.

Ismoil Somoniy bu hududda kechgan uzoq yillik milliy davlatchilik tajribasiga tayanib, markaziy davlat boshqaruvi tizimini va shunga muvofiq keladigan mahalliy idora organlarini vujudga keltiradi. Bu tizim Ahmad ibn ismoil (907-914), Nasr ibn Ahmad (914-943), Nuh ibn Nasr (943-954) davrida ham takomillashib boradi.

Somoniylarning davlat boshqaruv tizimi

Nuh ibn Nasr (Nasr II) davrida buxoroning Registon maydonida amir qasri qarshisida saroy qurilib, barcha devonlar unga joylashtiriladi. Mahkama xizmatchilari muayyan bilimga ega bo'lgan, arab va fors tilini puxta bilgan zadogon va ruhoniylardan tanlangan.

Pochta-aloqa xizmatidan boshqa hamma devonlarning viloyatlarda vakillari bo'lib, ular ham markaziy devonga, ham viloyat hokimiga bo'ysungan. Har bir shaharda shahar boshlig'i – rais ma'muriyati mavjud bo'lgan.

Davlatda islom dinining ta'siri g'oyatda katta bo'lganligidan, oliy diniy mansab – Shayxul islomning roli yuqori darajada e'tirof topgan.

Somoniylar davrida qishloq xo'jaligi, mahalliy ishlab chiqarish, hunarmandchilik, savdo-sotiq munosabatlari, shaharlar hayoti ancha yuksaldi. O'lkaning Shosh, Farg'ona va Xorazm vohalarida turli xil g'alla ekinlari etishtirish, bog'dorchilik, sohibkorlik, polizchilik, paxta etishtirish ancha kengayib bordi. Ko'plab suv inshootlari barpo etiladi.

Qishloq ahli mavjud xomashyo mahsulotlaridan turlicha ishlov berish yo'li bilan har xil matolar ishlab chiqara boshladi. Jumladan, Zandana qishlog'ida sifatli, tilla rang «zandanachi» deb nom olgan bo'z to'qish (u chetga ham chiqarilgan), Samarqand yaqinidagi Vador qishlog'ida sarg'ish tusli chiroyli yumshoq, pishiq «vodoriy» deb nomlangan matolar tayyorlash yo'lga qo'yilgan.

Bu erdagi to'qilgan matodan mamlakatning oliy amaldorlari ham kiyim tiktirishda foydalanganlar.

Shaharlarda ko'plab hunarmandchilik korxonalari, o'nlab karvonsaroylar, bozor rastalari mavjud bo'lib, doimiy ravishda ishlab turgan. Shahar maqomiga ega bo'lish uchun mazkur joyda kamida 32 xil hunar-kasb turlari bo'lishi kerakligi o'sha davr uchun xos bo'lgan.

Somoniylar davrida Samarqand, Buxoro, Marv, Shosh, Isfijob, shuningdek, Farg'ona, Xorazm vohasi shaharlari savdo-sotiq va hunarmandchilik markazlari sifatida g'oyatda ravnaq topgan.

Buyuk ipak yo'li bu shaharlarni xalqaro karvon savdosi bilan tutashtirib, ular etishtirgan barcha noyob mato-yu mahsulotlarning jahon bozoriga chiqishini ta'minlagan.

Metall ishlash, nodir metallardan, chunonchi, oltin, kumush, mis va boshqa ma'danlardan qimmatli, bezakli buyumlar, asbob-anjomlar tayyorlash shaharlarda keng rivojlangan. Uch joyda (Buxoro, Samarqand, Farg'ona) kumush pullar zarb etilgan. Shoshda charm mahsulotlari, Farg'ona va Iloqda qurol-yarog'lar yuqori darajada tayyorlangan. Shuningdek, Farg'ona vodiysi, Ohangaron, Samarqand, Nurota tumanlarining tog'li hududlarida kon-ruda ishlab chiqarishi taraqqiy topdi. Ip - yigirish, to'quvchilik va to'qimachilik (gilamlar, poyondoqlar v.b) hunarlari rivojlangan bo'lib, bu soha yumushlariga xotin-qizlar ham jalb qilingan.

**Somoniylar
davrida er
egalari**

- Mulki sultoni (davlat tasarrufidagi erlar)
- Mulk erlari (xususiy erlar)
- Mulki xos (oliy martabali ruxoniylar va sayyidlar tasarrufidagi erlar)
- vaqf erlari (diniy muassasalarga tegishli)
- jamoa erlari

Somoniylar davrida davlat boshlig'i o'z farzandlari, yaqinlariga, amirlar, hokimlar, lashkarboshilarga ularning xizmatlari evaziga tuman, shahar, hatto viloyatlarni ham in'om qilgan. Bunday mulk iqto, ularning egalari iqtodorlar deb atalgan. Iqtodorlar o'ziga in'om etilgan hududlarda yashovchi aholidan olinadigan soliqlarning bir qismini o'ziga olish evaziga daromad olgan. Aholi iqtodorga bug'doy, paxta, quruq meva, gazmol yoki pul shaklida soliq to'lagan. Iqtodan foydalanish muddati davlat boshlig'iga bog'liq bo'lgan. Avvallari iqto vaqtincha berilgan, iqtodor bunday mulkdan mahrum ham etilgan, ayrimlar esa iqtodan umrbod foydalanganlar.

Kam erli yoki ersiz aholi katta er egalariidan erlarni ijaraga olib mehnat qilganlar. Ular barzikor-qo'shchilar deb atalardi. Barzikor ijaraga olgan erda o'z urug'i va qo'shi bilan dehqonchilik qilsa hosilning $1/3 - 1/5$ hissasini, urug' va qo'sh er egasi hisobidan bo'lsa hosilning $1/10 - 1/12$ hissasiga ega bo'lgan.

Somoniylar davlati muayyan tarixiy bosqichlarda ijtimoiy-siyosiy va boshqa sohalarida qanchalik yuksalish, muhim o'zgarish jarayonlarini boshdan kechirmasin, biroq keyinchalik asta-sekin tushkunlik, parokandalik sari yuz tutib bordi. X asrning ikkinchi yarmidan boshlab, xususan keyingi Somoniy hukmdorlar: Abdumalik ibn Nuh (954-961), Mansur ibn Abdumalik (961-976), Nuh ibn Mansur (976-997), mansur ibn Nuh (997-999), Abdumalik ibn Mansur (999-1000) davrida mamlakatda ham mahalliy feodal beklar, amaldorlar o'rtasida, ham hukmdor sulola vakillari o'rtasida o'zaro ichki nizolar, ziddiyatlar to'xtovsiz kuchayib bordi. Davlatning harbiy tayanchi hisoblangan turk askarlaridan iborat qo'shin safida ham birdamlik, hamjihatlik etishmasdi. Bu esa Somoniylar saltanatini jiddiy tanglikka duchor etishi tayin edi. Masalan, lashkarboshi Alptegin Somoniylarni 60 yil himoya qilib kelgan. Uning itoatida 30 ming otliq qo'shin bo'lib, zarur bo'lganda 100 ming suvoriyni o'z qo'lga kirita olardi. Shu boisdan ham Somoniylar bilan Alptegin o'rtasidagi ixtilof va ishonchsizlik oxir-oqibatda Somoniylarning puturdan ketishiga olib keldi. Shuningdek, mahalliy hukmdorlarning o'zboshimchalik, boshboshdoqlik xatti-harakatlarining avj olishi, ularni jilovlashga markaziy hokimiyatning o'jizligi davlatning yanada zaiflashuviga sabab bo'ldi. Xalq norozilik harakatlari shu qadar alangalanib bordiki, hatto amir Abdul Malik vafoti bahonasi bilan 961 yilda Buxoro harbiy askarlari tomonidan boshlangan g'alayon amir saroyini talash, uni yakson qilish bilan tugallandi.

Bunday jiddiy nizolar, ziddiyatli jarayonlar oqibatda Somoniylar davlati zaiflashib, inqirozga yuz tutdi.

2. Qoraxoniylar

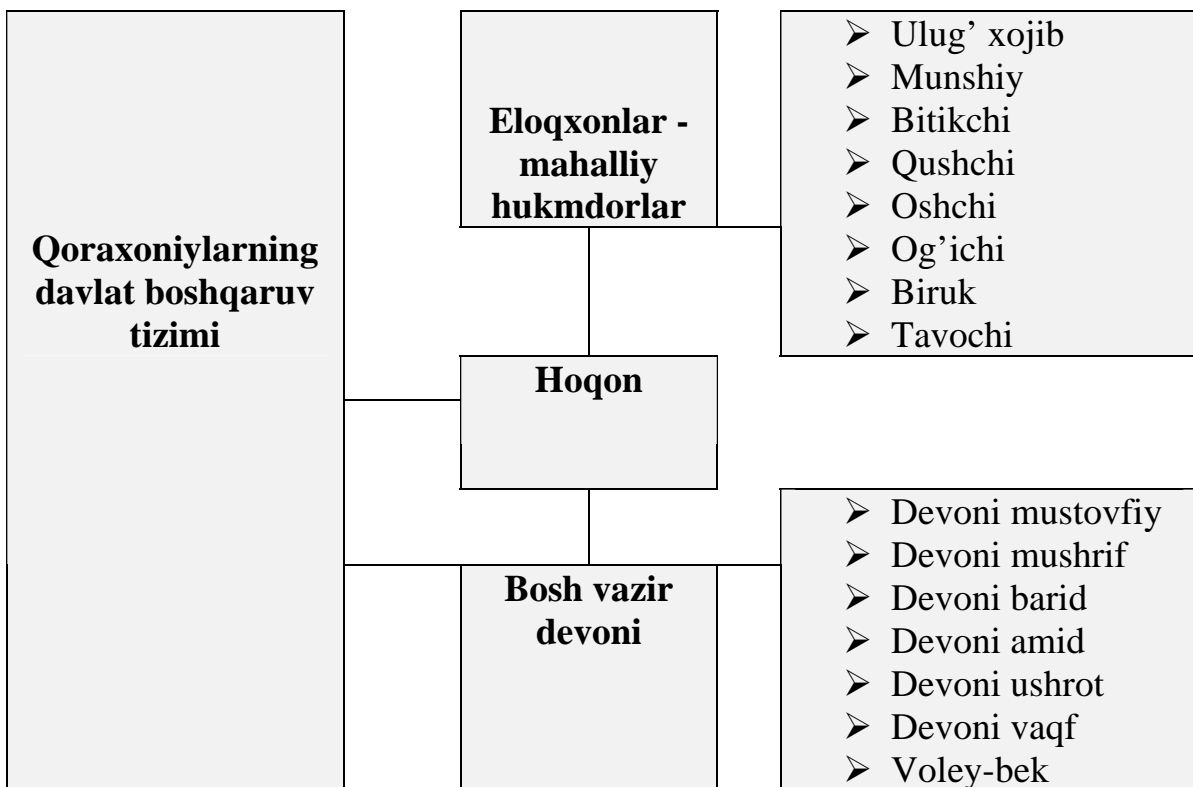
Ettisuv, Sharqiy Turkiston o'lkalarida IX asr ikkinchi yarmida turli turkiy qavmlar, elatlarning o'zaro birikuvi natijasida va qo'shiluvi davomida Qoraxoniylar davlati tashkil topdi. Mazkur davlatga asos solgan siymo **Abdulkarim Sotuq Bug'roxon (859-955)** yag'molar qavmiga mansub bo'lgan. Bu davlat hukmdorlari «arslonxon» yoki «qoraxon» unvonlari Qoraxon so'zining lug'aviy ma'nosi esa turkiy qabilalarda «ulug'», «buyuk» degan tushunchalarni anglatgan. Qoraxon «Tamg'achxon» ham deb yuritilgan.

Bu davlatning qudrati yuksalib, u tez orada katta hududlarni o'z qo'l ostiga kirita boradi. Uning poytaxti Sharqiy Turkistonning Bolasog'un shahri bo'lgan. Abdulkarim Bug'roxon vafotidan keyin (955y) uning vorislari davrida Markaziy Tyan-Shan va Ettisuv o'lkalari egallanadi. Endilikda Qoraxoniylar Somoniylar hukmronlik qilayotgan Movarounnahr erlarini ham butunlay egallashga kirishadilar. Bu davrda Somoniylar davlati chuqur ichki ziddiyatlar, sinfiy ixtiloflar orqasida tanglik holatiga tushib qolgan edi. Bundan foydalangan Qoraxoniylar hukmdorlari - **Hasan** va **Nasr Bug'roxonlar** etakchiligidagi qo'shin Somoniylar qarshiligini qiyinchiliksiz engib, ikki bor (992 va 999 yillarda) Buxoroni egallaydi, somoniylar sulolasining so'nggi vakili Ismoil al-

Muntasir (1000-1005) hukmronligi barham topdi. Oqibatda butun Movarounnahr hududlari Qoraxoniylar tasarrufiga o'tadi. Shu tariqa, Qoraxoniylar hukmronligi katta hududlarga yoyiladi.

XI asr o'rtalariga kelib Qoraxoniylar hokimiyati 2 ga bo'linib ketdi:

- Markazi Samarqand bo'lgan, Movarounnahrning katta hududlarini o'zida jam etgan G'arbiy xonlik.
- Markaziy bolasog'un bo'lgan Talas, Isfijob, Shosh (Toshkent), Sharqiy Farg'ona, Ettisuv va Qoshg'ar erlarini tarkibiga olgan Sharqiy xonlik

Qoraxoniylar davlatining boshqaruv tizimi mahalliy hududiy boshqarish tartibiga asoslangan. Xonlik hududlari nihoyatda bepoyon bo'lganligidan, har bir yirik hudud yoki viloyat eloqxonlar (mahalliy hukmdorlar) tomonidan nisbatan mustaqil tarzda idora qilingan (Masalan, Samarqand, Buxoro, Ettisuv v.b.). Eloqxonlar tegishli miqdordagi yillik xiroj yoki to'lovlarni markaziy xokimiyat hukmdori - Tamg'achxonga yuborib, amalda o'z mulklarini mustaqil boshqarganlar.

Qoraxoniylarning Movarounnahrtdagi hukmronligi murakkab ijtimoiy-siyosiy vaziyatda, turli sulolaviy urushlar, ziddiyatli jarayonlar girdobida kechgan. Ayniqsa xonlikning muhim hayotiy markazlari hisoblangan Samarqand, Buxoro, Balx va Termiz kabi joylarni qo'lga kiritish uchun saljuqiylar, qoraxitoylar bilan ko'p bor urush harakatlari olib borilgan.

Xususan, saljuqiylarning so'ngi podshohi **Sulton Sanjar** (1118-1157) Qoraxoniylarning Movarounnahrtdagi hukmdori **Arslonxon** (1102-1130)ning

zaiflashib qolganligidan va mahalliy ruhoniylar fitnasidan foydalanib, Samarqand va uning atroflarini bosib oladi. Shundan so'ng Qoraxoniylar sulolasiga mansub mahalliy xonlar amalda Sulton Sanjarga tobe bo'lib qoladilar. Biroq ko'p o'tmay bu hududlar yangidan sharqdan bostirib kelgan Qoraxitoylar ta'siriga tushib qoladi.

Faqat 1211 yilga kelib, ya'ni so'nggi **Horazmshoh Alouddin Muhammad (1200-1220)** davrida Qoraxoniylarning Movarounnahrda rasmiy boshqaruvi butunlay barham topadi.

Qoraxoniylar davrida Movarounnahrning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida bir qator muhim o'zgarishlar yuz beradi. Birinchidan, Qoraxoniylar o'lkani zabt etgach, bu erda ko'p asrlardan buyon hukm surib kelgan erga egalik qilishning muhim shakli – dehqon mulkchiligini tugatib, bu mulklarni davlat tasarrufiga oladilar. Bu mulklar o'z navbatida qoraxoniylarga tobe bo'lgan sodiq amaldorlar, harbiy lashkarboshilar, davlat xizmatchilari yoki ularga yon bosgan yuqori ruhoniylar, din peshvolariga mulk qilib beriladi. “Dehqon” tushunchasi shundan boshlab amalda erni ishlovchi, unda mehnat qilib kun kechiruvchi ijtimoiy toifa maqomiga ko'chdi.

Ikkinchidan, Qoraxoniylar davriga kelib er-mulkka egalik qilishning “iqto” va iqtodorlik munosabatlari yanada chuqur ildiz otadi. Iqtodorlar o'z tasarrufidagi hududlarda yashovchi aholidan olinadigan soliqlar evaziga katta daromadlar olganlar. Uchinchidan, O'rta Osiyo hududlarining Qoraxoniylar davlati tarkibiga o'tishi erli aholi etnik tarkibida ham muhim o'zgarishlarni vujudga keltiradi. Qoraxoniylar hokimiyatining bu hududga yoyilishi ayni zamonda sharqiy hududlardan turkiy qavmlar, elatlarning bu erlarga kelib, o'rnashib, o'troqlashuviga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu esa, shubhasiz, o'zbek xalqining etnik shakllanish jarayoniga ta'sir etadi. Ayni chog'da turkiy tilning iste'mol doirasi to'xtovsiz kengayib bordi.

Shu bilan birga bu tilning mahalliy xalq, elatlarning adabiy tili sifatidagi mavqei va maqomi ham tarkib topib bordi. Go'zal va nafis qadimgi turkiy, ya'ni eski o'zbek adabiyotining yuksak badiiy namunalari hisoblangan **Mahmud Qoshg'ariy, Yusuf Xos Hojib** va **Ahmad Yugnakiylarning** betakror ijodiyoti bunga yorqin dalil bo'la oladi.

3. G'aznaviylar

961 yilda Somoniy hukmdor Abdul Malik vafotidan so'ng davlatning zaiflashganligidan foydalanib, G'azna mulkini asli turkiy qavmga mansub bo'lgan salohiyatli lashkarboshi **Alptegin** qo'lga kiritadi va bu hududda yangi davlatga - G'aznaviylar davlatiga asos soladi. Biroq G'aznaviylar davlatining yuksak maqomining qaror topishi va keng e'tirofi Sabuktegin nomi bilan bog'liqdir.

Somoniy davrida etuk harbiy lashkarboshi darajasiga erishgan Sabuktegin 977 yilda Somoniy davlati ichida davom etayotgan o'zaro nizolardan foydalanib,

Qobul daryosi havzasiga qarashli erlarni ham G'azna viloyatiga qo'shib, mustaqil davlat tuzishga muvaffaq bo'ladi.

U tez orada Xurosonga egalik qilish huquqini ham qo'lga kiritadi. Shu tariqa, Qoraxoniylar Somoniylar hukmronligini qulatib, Movarounnahrni egallaganlariga qadar Amudaryoning janubida Sabuktegin va uning vafotidan so'ng o'g'li Mahmud davrida G'aznaviylar mavqei va davlat boshqaruvi tizimi kuchayadi.

G'aznaviylarning eng yuksalgan, qudratli saltanatga aylangan davri **Sulton Mahmud (998-1030)** vaqtiga to'g'ri keladi. Kezi kelganda Sulton Mahmud katta qo'shin tuzib, uni o'sha davrning eng zamonaviy qurol-aslahalari bilan, etarli maosh bilan ta'minlab, juda ko'plab bosqinchilik yurishlarini amalga oshirdi. U XI asr boshlarida Amudaryo bilan belgilangan shimoliy chegaralarni Qoraxoniylar bilan kelishib olgach, o'zining asosiy e'tiborini janubda - Hindistonga, g'arbda - Xuroson va unga chegaradosh hududlari tomon qaratadi. Faqat Hindistonga 17 bor yurish qilib, u erdan katta miqdordagi o'lja-boyliklar olib keladi. Birgina 1019 yilda Kanuadja shahrini egallab, olib kelingan o'lja - katta miqdordagi oltin, kumush va qimmatbaho buyumlardan tashqari 350 ta fil va 57 ming asir-qulni tashkil etgan. U 1008 yilda Qoraxoniylar bilan tuzilgan shartnomani buzib, Amudaryo shimolidagi Chag'aniyon va Xuttalon viloyatlarini bosib oladi. 1010-1011 yillarda esa Mahmud katta qo'shin bilan jang qilib G'ur viloyatini egallaydi. 1017 yilga kelib esa Mahmud G'aznaviyning nigohi geografik jihatdan g'oyatda qulay nuqtada joylashgan, boy hudud - Xorazmga qaratiladi. U Xorazmshohlar saltanatidagi qaltis siyosiy vaziyatdan, xususan Xorazmshoh Ma'munning o'limidan foydalanib, u erga katta qo'shin yuborib, osonlik bilan Xorazmni tobe qiladi. Ayni paytda shuhratparast Sulton Xorazm Ma'mun akademiyasining bir qator atoqli namoyandalarini, shu jumladan, Abu Rayhon Beruniyni G'aznaga oldirib keladi. Uning so'nggi istilochilik yurishlaridan biri 1029 yilda Eronning Rey shahrini egallash bo'ladi.

Mahmud G'aznaviyning harbiy yurishlari oqibatlaridan biri shu bo'ldiki, shimoliy Hindiston hududining bosib olinishi natijasida turkiy aholining ancha qismi bu joylarga kelib joylasha boshlaydi. Bu esa Hindistonning keyingi tarixiy taqdiriga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Mahmud davrida G'aznaviylar davlati hududlari benihoya kengayib, mamlakat shaharlarida, ayniqsa G'aznada katta inshootlar, salobatli masjid, madrasalar, kutubxonayu shifoxonalar, ilm maskanlari ko'plab barpo etilgan bo'lsa-da, biroq ko'pchilik aholining moddiy - maishiy ahvoli nochor kechgan, turli xil soliq va majburiyatlar odamlarning tinkasini quritgan.

1011 yilda Xuroson o'lkasida boshlangan ocharchilik minglab odamlarning nobud bo'lishiga olib kelgan. Shu bois Mahmud G'aznaviy davlati tashqaridan go'yo qudratli ko'ringani bilan haqiqatda esa uning ichdan emirilishini, omonatligini payqash qiyin emas. Zero, uning vafotidan keyin ko'p o'tmay bu saltanatning tushkunlik sari yuz tutganligi ham shundandir. Bu o'rinda shuni aytish kifoyaki, Sulton Mahmud vafotidan keyin Xorazm o'z

mustaqilligini tiklashga erishdi. Shuningdek, saljuqiy turklarning Xuroson hududlarini egallash sari harakatlari kuchayadi. Agar Mahmud davrida uning roziligi bilan Xurosonning ayrim hududlariga saljuqiy qabilalar kelib joylashgan bo'lsa, endilikda ular butun Xurosonni ishg'ol qilishga kirishadilar. O'lkaning G'aznaviylar siyosatidan, haddan ziyod soliq-to'lovlar asoratidan norozi bo'lgan mahalliy aholisi ham Saljuqiylarni qo'llab-quvvatlab chiqadi. Bu esa ikki o'rtadagi harbiy to'qnashuvlarning pirovard yakuniga hal qiluvchi ta'sir o'tkazadi. G'aznaviylar qo'shini bilan Saljuqiylar o'rtasidagi birinchi katta urush 1035 yilda Nissa shahri yonida bo'lib o'tdi. U Saljuqiylar g'alabasi bilan yakunlandi. Ko'p o'tmay Saljuqiylar o'z g'alabalarini mustahkamlab, Xurosonning ancha qismini, jumladan, Nishopurni qo'lga kiritdilar (1038y).

1040 yil bahorida Dandanakan yonida (Saraxs bilan Marv oralig'i) bo'lgan so'nggi hal qiluvchi jangdan so'ng Ma'sud G'aznaviy qo'shini qaqshatqich zarbaga uchrab, butun Xuroson o'lkasidan mahrum bo'ladi. Ko'p o'tmay Ma'sud ukasi Muhammad tomonidan qatl qilinadi (1041y). Tez vaqt ichida hokimiyatni egallagan Ma'sudning o'g'li Mavdud ham bir necha bor kuch to'plab saljuqiylar bilan urush olib borgan bo'lsa-da, ammo o'z qo'shinini mag'lubiyatdan saqlab qola olmadi. 1059 yilda G'aznaviylarning muhim tayanchi - Balxning Saljuqiylar qo'lga o'tishi G'aznaviylarning so'ngi umidini ham puchga chiqardi. Bu esa pirovardida G'aznaviylar davlatining puturdan ketkazib, tarix sahnasidan butunlay tushib ketishiga sabab bo'ldi.

G'aznaviylar sulolasi

- Sabuktegin (977-997 yy)
- Mahmud G'aznaviy (998-1030yy)
- Ma'sud G'aznaviy (1030-1041yy)
- Mavdud G'aznaviy (1041-1050yy)

4. Saljuqiylar

Saljuqiylar bu etnik nom emas, ular turkiy o'g'iz qabilalaridir. Ular Sirdaryo quyi etaklarida, Orol havzasida yashagan, ko'proq ko'chmanchi hayot kechirgan. «O'g'iznoma» kitobida naql qilinishicha, o'g'iz urug'lari, qavmlari juda qadimiy tarixga ega bo'lib, ularga ilk bor O'g'izxon nomli buyuk shaxs boshchilik qilgan. IX asr oxiri X asr o'rtalariga kelib Orolbo'yi va Kaspiy shimolida O'g'iz urug'lari ittifoqi shakllangan. X asr oxirlarida Sirdaryo etagida poytaxti Yangikent bo'lgan o'g'izlar davlati tashkil topadi. XI asr o'rtalariga kelib bu davlat shimoliy sharqdan bostirib kelgan qipchoqlar zarbasiga uchraydi. Natijada o'g'iz urug'larining bir qismi shimolga - dashtli hududlarga, bir qismi old Osiyo mamlakatlariga chekinadi, yana bir qismi esa hozirgi Turkmaniston hududiga o'tib, erli aholi bilan qo'shilishib, turkmanlar nomi bilan atalib ketadi. Tarixchi Rashiddin, shuningdek, Mahmud Qoshg'ariy, Abul G'oziyning ma'lumotlariga qaraganda, o'g'izlar 22 yoki 24 qabiladan, chunonchi, chavdir, emreli, ichdir, yazir, salir, qoradoshli, bayot, koyi, taturga va boshqalardan tashkil topgan.

Sirdaryo quyi oqimida paydo bo'lgan o'g'iz davlatining dastlabki yobg'usi (podshosi) **Saljuqbek** bo'lgan. Uning avlodlari **Tug'rulbek**, **Dovudbek**, **Chag'ribek** va **Shakarbeklar** o'z davrlarida saljuqiylar shuhratini yuksakka ko'tardilar.

Saljuqiylar sulolasi namoyalari	➤ Saljuqbek
	➤ Tug'rilbek (1038-1063)
	➤ Alp-Arslon (1063-1072)
	➤ Malikshoh (1072-1092)
	➤ Sulton Sanjar (1118-1157)

Hozirgi Turkiya turklari, Iroq, Eronda yashovchi turkmanlar, shuningdek, gagauzlar, ozarbayjon xalqlarining shakllanishida saljuqiy turklarning roli va ta'siri alohidadir.

Somoniylar hukmronligi davrida ularning ruxsati bilan saljuqiy qabilalar Zarafshon vohasiga, Nurotaning tog'li erlariga kelib o'rinish, chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Keyinroq Movarounnahr hududlari qoraxoniylar sulolasi tomonidan egallanib, ularning chorvador xo'jaliklari bu erlarni band etgach, saljuqiylarning yashash sharoitlari mushkullashadi. Shu bois ular g'arbga tomon siljishga majbur bo'ladilar. XI asrning 20-30 yillariga kelib saljuqiy urug'-qabilalarning hozirgi turkman erlari orqali G'aznaviylar tasarrufidagi Xuroson o'lkasiga kirib borishi faollashadi. **1038 yilda** Saraxsda, **1040 yilda** Dandanakanda bo'lib o'tgan hal qiluvchi urushlar davomida Saljuqiylar G'aznaviylarni engib, butun Xuroson erlarini egallab, o'z davlati markazini shu hududga ko'chiradilar. Shu tariqa, Nishopur shahri Saljuqiylar poytaxtiga aylanadi. Saljuqiylar hukmdori Tug'rulbek egallangan Movarounnahr va Xuroson hududlarini o'z avlodlari - Chag'rilbek va Dovudbeklar tasarrufida qoldirib, o'zi g'arbga tomon harbiy yurishlarini davom ettiradi. **Tug'rulbekning 1038-1063 yillarni o'z ichiga olgan hukmronlik davri** old Osiyo va Kichik Osiyoning katta hududlarini qo'lga kiritilganligi bilan tavsiflanadi.

Bu davr mobaynida Saljuqiylar Gurgon, Tabariston, Xorazm, Ozarbayjon, Kurdiston hududlarini, hozirgi g'arbiy Eron viloyatlarining bir qismini, shuningdek, Fors, Kermon viloyatlarini egallaydilar. 1055 yilda esa xalifalik markazi Bag'dod ishg'ol qilinadi. Ayni paytda Vizantiyaning Kavkazdagi ta'siriga ham kuchli zarba beriladi. Shunday qilib, Tug'rulbek kuchli Saljuqiy sultonligiga asos soladi. Uning vorisi **Alp-Arslon (1063-1072)** ham jahongirlik yurishlarini davom ettiradi. Uning davrida O'rta er dengiziga qadar bo'lgan Kichik Osiyo erlari egallanadi. Endilikda Saljuqiylar saltanati Movarounnahrdan to O'rta Er dengiziga qadar bepoyon hududlarga yoyiladi.

Alp-Arslon mamlakat poytaxtini Nishopurdan Marvga ko'chiradi. U o'z podsholigi davrining katta qismini yana sharqqa - Movarounnahrning Qoraxoniylar ta'sirida bo'lgan joylarini egallashga qaratadi. Shu maqsadda u Xorazm erlarini, so'ngra Jand, Sabronni qo'lga kiritadi. Keyinroq Chag'aniyon

va Xuttalon viloyatlarini bosib olish uchun qo'shin tuzadi. Biroq Alp-Arslon 1072 yilda 200 minglik qo'shin bilan Amudaryo kechuvidan o'tish chog'ida kutilmaganda xalok bo'ladi

Saljuqiylar davlati qudratining Movarounnahr va Xurosondagi eng kuchaygan payti **Malikshoh (1072-1092)** davriga to'g'ri keladi. Gap shundaki, xuddi shu yillarda Malikshoh va uning tadbirkor, dono vaziri **Nizomulmulk** tomonidan mamlakat hayotining ko'plab sohaslarida juda muhim ijobiy o'zgarishlar amalga oshiriladi. Avvalo, Saljuqiylar davlatining Movarounnahrda maqomi yanada mustahkamlanadi. Malikshoh muhim strategik ahamiyatga molik Balx va Termiz hududlarini Qoraxoniylardan qaytarib oladi. Shuningdek Qoraxoniylar hukmdori **Shamsulmulk** vafotidan so'ng vujudga kelgan qulay vaziyatdan foydalanib, 1089 yilda katta qo'shin tortib Buxoro va Samarqandni egallaydi va **yangi xon Ahmadni** asir qiladi. Garchand tez orada Ahmad Qoraxoniylar xonligi taxtiga qaytarilgan bo'lsa-da, biroq amalda Qoraxoniylar Saljuqiylarga tobe bo'lib qoladi.

Malikshoh davrida davlat xokimiyatining kuchayishida dono vazir **Nizomulmulk (1017-1092)** roli benazirdir. Katta huquq va keng vakolatlarga ega bo'lgan birinchi vazir markaziy hokimiyatni kuchaytirishga, davlat amaldorlarining mas'uliyati, javobgarligini oshirishga, davlatning moliya, soliq va boshqa boshqaruv tizimlarini takomillashtirishga alohida ahamiyat beradi. U o'zining bu boradagi yuksak salohiyati va tajribasini umumlashtirib, mashhur «Siyosatnoma» asarini yozadi. Bu kitob katta shuhrat va e'tirof qozonib, mana, necha asrlardirki, Sharq va G'arb mamlakatlarning davlat arboblari, vaziru vuzarolari uchun siyosat bobida muhim dasturulamal qo'llanma vazifasini bajarib kelmoqda.

Nizomulmulkning rahnomoligi va tashabbusi bilan Bag'dod, Nishopur, Hirot, Balx, Marv kabi shaharlarda oliy madrasalar ochilib, ularda juda ko'plab o'qimishli yoshlarning ta'lim-tarbiya olishi yaxshi yo'lga qo'yildi. Mamlakat shaharlarining hunarmandchilik va savdo-sotiq, karvon savdosi markazlari sifatidagi mavqei kuchayib, xalqaro Ipak yo'lining roli ortib bordi.

Bu davrda «iqto'» tizimi kuchli rivojlangan bo'lib, uning bilan bog'liq mulkiy munosabatlar qishloq xo'jaligi sohasida etakchi mavqe egallagan.

Saljuqiylarning eng so'nggi hukmdori **Sulton Sanjar (1118-1157)** bu davlatning ham yuksalishi, ham halokatga yuz tutishi bilan o'ziga xos murakkab, ziddiyatli davrni aks ettiradi.

Negaki, bu yillarda Saljuqiylar hukmronligi Xuroson va Movarounnahrda yanada mustahkamlandi. Qoraxoniylar hukmdorlari amalda ularga tobelik maqomiga tushib qolgan edi.

Ayniqsa, 1130 yilda Sanjar tomonidan bu sulolaning asosiy hayotiy markazlari Samarqand, Buxoroning egallanganligi (garchand bular yana Qoraxoniylarga qaytarib berilgan bo'lsa-da) fakti ham fikrimizni isbot etadi. Bu davrda Xorazm erlari ham amalda Saljuqiylar ta'sirida bo'lib, Xorazmshohlar, masalan, Qutbiddin Muhammad, Otsiz rasman ularga itoat etardilar.

Biroq XI asrning 40-yillariga kelib Saljuqiylar davlatining mavqei puturdan keta boshlaydi. Bunda ayniqsa Sharqdan bostirib kelgan Qoraxitoylar bir vaqtning o'zida ham Qoraxoniylarga va hamda Saljuqiylar saltanatiga katta xavf soladi. Sulton Sanjar va Qoraxoniylar xoni Mahmudning birlashgan qo'shini 1141 yilda Samarqand yaqinidagi Katvon cho'lida Qoraxitoylar bilan bo'lgan hal qiluvchi jangda qaqshatqich mag'lubiyatga uchragach, Movarounnahr erlari Qoraxitoylar qo'li ostiga o'tadi. Saljuqiylar esa katta hududlarga egalik qilish huquqidan mahrum bo'ladi.

Qoraxitoylar esa Movarounnahrni ishg'ol etish bilan birga, bu erdagi sulolalar hukmronligini yiqitmay, ularni o'zlariga vassal qilish, muntazam boj, xiroj olib turish sharti bilan kifoyalandilar.

Shuning uchun ham Qoraxoniylar, Xorazmshohlar va boshqalar Bolasog'unda turuvchi Qoraxitoylar hukmdori Gurxonga kelishilgan miqdordagi xiroj-o'lponni yuborib turishga majbur edilar.

Sulton Sanjarning keyingi taqdiri ham favqulodda holatda kechdi. U 1153 yilda Balx viloyatining tog'li hududida ko'chib yuruvchi g'uz qabilalarining g'alayonlarini bostirish chog'ida kutilmaganda asirga tushib qoladi. U uch yil davomida g'uzlar qo'lida asirda bo'ladi. Bu vaqt ichida g'uzlarning Xuroson va Movarounnahrning janubiy-sharqiy erlariga bosqinlari tez-tez takrorlanib turadi.

Faqat 1156 yildagina Sulton Sanjar tutqunlikdan qutulishga muvaffaq bo'ladi va bir yildan so'ng vafot etadi. Uning o'limi bilan bir vaqtda o'z davrida qudratli bo'lgan markazlashgan Saljuqiylar davlati-yu, uning shonu-shuhrati ham so'nadi. Bu davrga kelib Kermion o'z mustaqilligiga erishadi. Fors va Ozarbayjon hududlarida mustaqil davlatlar paydo bo'ladi. Xuroson ham Saljuqiylar tobeligidan chiqadi. Arab xalifaligi o'zining avvalgi mustaqilligini tiklaydi. Ayni chog'da Kichik Osiyo hududida Saljuqiy turklarning uzil-kesil joylashuvi jarayoni kuchayadi ham ularning mustaqil davlat tuzilmalari vujudga kela boradi. Bular keyinchalik Usmonli turklar davlatining tarkib topib, mustahkamlanishida muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

5. Xorazmshohlar

Xorazm vohasi o'zining qulay strategik va jug'rofiy mavqei hamda qadimdan rivojlangan hudud bo'lganligidan, u Markaziy Osiyo mintaqasida turli davrlarda kechgan muhim tarixiy jarayonlarda alohida o'rin tutib, o'z muayyan ta'sirini o'tkazib borgan. Vatanimiz hududida miloddan avvalgi so'nggi ming yillik boshlaridagi ilk davlatchilik tuzilmalari ham shu hududda vujudga kelgan. Milodning turli bosqichlarida ham Xorazmshohlar sulolasi nomi bilan hukmronlik qilgan hukmdorlar xonadoni tarixdan ma'lum. Bular: 305-995 yillarda **afriq'iylar xonadoni**, **995-1017 yillarda ma'muniylar (Ma'mun I, Abdulhasan Ali, Ma'mun II)**, **1017-1034 yillarda esa Oltintoshiylar (Oltuntosh, Horun, Handon) sulolalari Xorazmshohlar unvoni bilan davlat boshqaruvini amalga oshirganlar.**

Biroq ming taassufki, XI asrning boshlarida yuz bergan tarixiy jarayonlar taqozosi bilan Xorazm davlati tanazzullikka uchrab, zaiflashib, mintaqaning boshqa sulolalari, chunonchi, avval boshda G'aznaviylar hukmronligi (1017-1044), undan so'ng Saljuqiylar boshqaruvi ta'siriga tushib qolgandi. Shuningdek, XI asrning 40 yillarida sharqdan bostirib kelgan ko'p sonli Qoraxitoylar ham Xorazm erlarini ishg'ol etib, bu hududlardan belgilangan miqdordagi xiroj to'lovlarini olish huquqini qo'lga kiritgandilar. Binobarin, XI asr ikkinchi yarmiga kelib Xorazm oldida yangidan mustaqillikka erishish vazifasi ko'ndalang bo'lib turardi.

Bunda shuni ta'kidlash joizki, Xorazmning qaytadan mustaqillikni qo'lga kiritishi, hududiy jihatdan kengayib, butun-butun o'lkalarni o'z tarkibiga kiritib, qudratli saltanat darajasiga ko'tarilishi, so'ngra uning pirovardida inqirozga yo'liqishi - bu jarayonlar yangi sulola - Anushtaginlar sulolasi (1097-1231) nomi bilan uzviy bog'liqdir.

**Xorazmshohlar
(Anushtaginlar)
sulolasi**

- Anushtagin (1077-1097)
- Qutbiddin Muhammad (1097-1127)
- Jaloliddin Otsiz (1127-1156)
- Alp-Arslon (1156-1172)
- Alouddin Takash (1172-1200)
- Muhammad Xorazmshoh (1200-1221)
- Jaloliddin Manguberdi (1221-1231)

Xususan saljuqiy hukmdorlardan **Malikshoh (1071-1092)** davrida katta obro' - martabaga erishgan **harbiy lashkarboshi Alpteginning Xorazm hukmdori etib tayinlanishi (1077-1097)** hamda ko'p o'tmay uning Xorazmshoh unvoniga sazovar bo'lishi – bu Xorazmning mustaqillikka erishishida jiddiy qadam bo'lgan edi. 1097 yilda uning o'rniga Xorazm taxtiga o'tirgan va Xorazmshoh unvoni sohibi **Qutbiddin Muhammad** o'lka mustaqilligini ta'minlashda muhim rol o'ynagan. Qutbiddin Muhammad ham Saljuqiylar hukmronligini tan olgan holda Xorazmni idora qildi. Biroq shunga qaramay o'lkaning har tomonlama rivojlanishi, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy yuksalishi uchun ham muhim imkoniyatlar topa bildi.

Xorazm mustaqilligini ta'minlash, uning sarhadlarini kengaytirishda Qutbiddin Muhammadning o'g'li **Jaloliddin Otsiz (1127-1156)**ning roli alohidadir. Negaki, u Qoraxoniylar kuchsizligidan va Saljuqiylar zaifligidan foydalanib, o'z davlati qudratini yuksaltira bordi. Uning 1141 yilda oltin tangalar zarb ettirib muomalaga chiqarishi ham Xorazm mustaqilligining muhim belgisi bo'lgan.

U Qoraxitoylar bilan kelishib, ularga har yili 30 ming dirxam miqdorda to'lov to'lash sharti bilan amalda o'z davlatining ichki mustaqilligini ta'minlaydi.

Xorazmning mustaqil davlat sifatidagi ravnaqi, hududlarining benihoya kengayib borishida **Alovuddin Takashning** o'rni va roli katta bo'lgan. Uning

hukmronlik davrida (1172-1200) Xorazm vohasida katta ijobiy o'zgarishlar yuz berdi. Yangidan qad rostlagan o'nlab shaharlarning obodonlashuvidan tashqari ularning savdo-sotiq, hunarmandchilik, karvon savdosi bobidagi dovrug'i yanada ortdi, qishloq xo'jaligi, ziroatchilik tarmoqlari rivojlandi, ko'plab kanallar, suv inshootlari barpo etildi. Bunday ijobiy jarayonlar **Alouddin Muhammad Xorazmshoh (1200-1220)** davrida ham davom ettirildi. Ayni zamonda o'ziga xos markaziy va mahalliy davlat boshqaruvi tizimi vujudga keltirilib, takomillashtirib borildi. Bu esa mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotini mustahkamlash, uning ichki taraqqiyotini ta'minlash hamda izchil tashqi siyosat olib borishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Anushteginlarning davlat boshqaruvi ham ikki tizimdan: dargoh va devonlar majmuidan iborat bo'lgan.

Dargohda Ulug' xojib mansabi alohida o'rin tutgan. U hukmdorning xos kishisi sanalib, lozim bo'lgan hollarda vazirlar faoliyatini ham nazorat qilgan. Xojiblar hukmdor nomidan muhim davlat ahamiyatiga daxldor masalalarda muzokaralar olib borganlar. Dargohdagi yana bir oliy lavozim **Sohibi ustozdor** hisoblangan. Xazina mablag'larining butun tasarrufi uning ixtiyorida bo'lgan. Dargoh hayotiga oid ko'plab muhim masalalar ustozdor nazarida turgan. Davlatdagi Tashtdor lavozimi ham muhim sanalib, u sultonning eng sirdosh kishisi hisoblangan. Tashtdor hukmdor mahfiy sirlaridan ogoh bo'lib, doimo u bilan bahamjihat holda faoliyat yuritgan. Oliy lavozimlardan yana biri - **Qissador** bo'lib, u Sulton nomiga kelgan arz, shikoyatlarni yig'ib, o'rganib, ularni hukmdor hukmiga havola qilib borgan. Dargohdagi xizmat turlari ichida **Chashnigir** - sultonga beriladigan ovqat, ichimliklarni tekshiruvchi, **Jomador**, **Davatdor** (kotib), **Sharobdor**, **Bayroqdor** (amiri alam), xizmatkorlar boshlig'i (**Maliki xavas**) kabi vazifalar ham alohida ko'zga tashlanib turadi. Ijroiya ishlar devonlar (vazirliklar) tomonidan amalga oshirilgan. Ayniqsa bunda **Bosh vazir** katta mavqega ega bo'lib, u faqat hukmdorga bo'ysungan. Mansabdorlarni ishdan olish, ishga tayinlash, maosh, nafaqa tayinlash, xazina va soliq tizimini nazorat qilish, mahalliy vazirlar hisobotini olish va shu kabilar uning vakolatida bo'lgan¹.

Devonlar ham o'z vakolatlari doirasida faoliyat yuritganlar. Masalan, **insho** yoki **tug'ro** devoni rasmiy hujjatlar, yozishmalarni tuzish bilan shug'ullangan. Shuningdek, moliya ishlari bilan **istifo** devoni, davlat nazorati tadbirlari bilan **ishrof** devoni, harbiy ishlar bilan **Devoni arz yoki Jaysh** shug'ullangan. Sulton xonodoni hayotiga, iqtisodiyotiga tegishli yana bir muhim devon mavjud bo'lib, u **Devoni xos** nomi bilan atalgan.

So'nggi Xorazmshohlar davrida harbiy sohaga alohida ahamiyat berilgan. Bunda bir necha yuz minglik qo'shindan tashqari oliy hukmdorning maxsus shaxsiy gvardiyasi (Haros) katta mavqega ega bo'lgan. Sulton Muhammadning shaxsiy gvardiyasi 10 ming nafar kishidan tashkil topgan. Harbiy qismlarda **Harbiy nazoratchi**, **sipohsalor**, **sohibi jaysh** (viloyat qo'shini boshlig'i), **Amir**

---

¹ Buniyodov Z. Anushtegin Xorazmshohlar davlati. T., «G'ofur G'ulom» nashr, 1998, 124-bet.

ul-umaro, Malik (10 ming qo'shin boshlig'i), **Chovush** (chopar), **Josus** (razvedkachi), **Askar qozisi** kabi mansablar ham mavjud bo'lgan.

Takash va Muhammad Xorazmshohlarning katta qo'shin tuzib boshqa mamlakatlar, ellarni bosib olish, ularni o'z tasarruflariga kiritish borasida olib borgan ko'p yillik istilochilik yurishlari, bir tomondan, Xorazmshohlar saltanati shuhratini oshirib, uning hududlarini benihoya kengaytirishga olib kelgan bo'lsa, ikkinchi tomondan esa, bu hol pirovard oqibatda bu davlatning chuqur ichki tushkunlikka, tanazzullikka yo'liqishiga ham sabab bo'ldi.

Jumladan, Takash o'zining XII asrning 80-90 yillardagi istilochilik yurishlari davomida Saraxs, Nishopur, Rey, Marv kabi muhim shaharlarni ishg'ol etgan.

Takash vafotidan so'ng davlat hukmdori bo'lgan Alouddin Muhammad Xorazmshoh davrida ham mamlakat hududlari kengayishda davom etadi. Bu vaqtga kelib Xorazmshohlar davlati hududlari g'arbiy-janubga qarab Xormuz, Fors qo'ltig'i, Iroq erlariga qadar yoyiladi. Uning tarkibiga 400 dan ziyod shaharlar kirardi. Xorazmshoh Bag'dod xalifaligini qo'lga kiritish uchun ham intilgan. Bu esa butun musulmon olamining unga nisbatan qahru-g'azabiga sabab bo'lgan.

Muhammad Xorazmshoh 1211 yilda qoraxitoylarni uzil-kesil quvib, Xorazm dovrug'ini ko'targanidan so'ng, u o'ziga ortiqcha bino qo'yib, o'zini "**Iskandari Soniy**", "**Allohning erdagi soyasi**" deb ulug'lashni buyuradi. Garchand Xorazmshoh qanchalik o'zini ko'klarga ko'tarmasin yoxud bosqinchilik urushlari olib bormasin, biroq bundan mamlakatning chuqur ichki ziddiyatlar va tanazzulliklarga duchor bo'lganligini qayd etmasdan bo'lmaydi. Shohning katta qo'shin tuzib, to'xtovsiz olib borgan besamar urushlari, buning asoratli oqibatlari, eng avvalo, mamlakat xalqining tinkasini quritayozgandi. Buning ustiga mahalliy hokimlar, bek-amaldorlarning o'zboshimchalik bilan xalq boshiga solayotgan behad jabr-zulmi, bunga javoban yuz berayotgan xalq g'alayonlari (masalan, 1206-1207 yillarda Buxoroda, 1212 yilda Samarqandda ko'tarilgan qo'zg'olonlar) saltanatning ichdan emirilishiga sabab bo'lmoqda edi. So'ngra oliy hokimiyat ichidagi kuchli muxolifatchilik harakati, xususan, Xorazmshoh bilan uning onasi **Turkon Xotun** tarafdorlari o'rtasidagi ochiq-oshkor tarzda siyosiy kurash ham Xorazm davlatining beqarorlik holatini yaqqol ko'rsatardi.

Qo'shni Xorazmshohlar davlatida kechayotgan bu xildagi chuqur tanazzullik holatlaridan to'la xabardor bo'lgan, undagi barcha jarayonlarni o'zining maxsus josuslik mahkamasi orqali sinchkovlik bilan kuzatib turgan Sharqdagi boshqa bir qudratli mo'g'ul davlati hukmdori Chingizxon esa katta harbiy tayyorgarlik ko'rib, tez orada Movarounnahr sarhadlari tomon istilochilik urushlarini boshlashga chog'lanayotgandi.

Darhaqiqat, XIII asrning birinchi choragida amalga oshirilgan mo'g'ul-tatar galalarining shafqatsiz bosqini nafaqat Xorazmshohlar davlati tarixida, balki

shu bilan birga unda yashagan barcha ulug' ajdodlarimiz qismatida ham mislsiz fojia bo'ldi.

6. Madaniy taraqqiyot, ilm-fan ravnaqi

Moddiy madaniyat Turonzamin ulus va elatlari istiqomat qilgan hududning arablar istilosi va asoratidan xalos etilishi, o'z mustaqillik maqomiga ega bo'lishi yurtimizning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga sezilarli ijobiy ta'sir etdi. Somoniylar, Qorahoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar va Xorazshohlar sulolalari hukmronlik qilgan IX-XII asrlarda Movarounnahr sarhadlarida yashagan ulus-elatlar o'rtasida nisbatan tinchlik, osoyishtalik, totuvlik, yaqinlik va hamjihatlik vujudga keldiki, buning orqasida o'lkada moddiy ishlab chiqarish, madaniy rivojlanish jarayoni ancha tezlashdi, shaharlar hayoti yuksaldi, savdo-sotiq, hunarmandchilik o'sdi, aholi farovonligi ko'tarila bordi.

IX-XII asrlarda Movarounnahrda moddiy madaniyat o'ziga xos uslub va shakllarda to'xtovsiz rivoj topib bordi. Xalq ichidan chiqqan mahalliy ustalar, me'morlar, naqqoshlar, kulollar, zargarlar, miskarlar tomonidan yurt dovruq'ini olamga tanitgan ajoyib me'morchilik obidalari, san'at namunalari bunyod topdi.

Uyg'onish davri me'morchiligining noyob obidalari

- Ismoil Somoniy maqbarasi (Buxoro, X asr)
- Registon majmui (Buxoro, X asr)
- Arab ota maqbarasi (Samarqand yaqinidagi Tim qishlog'i, X asr)
- Sulton Sanjar maqbarasi (Marv, XII asr)
- Qoraxoniylar maqbarasi (O'zgan, XI asr)
- G'aznaviylarning yozgi saroyi majmui (G'azna, XI asr)
- Minorai Kalon maqbarasi (Buxoro, 1127 y.)

Ilm-fan ravnaqi Somoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar sulolalariga mansub ma'rifatparvar hukmdorlarning ilm-fan va madaniyatga doimiy rag'bat berishlari orqasida ko'plab iste'dod sohiblarining salohiyati, ijodi o'sib, yuksalib borgan. O'sha davr hukmdorlari tashabbusi bilan bunyod etilgan va faoliyat ko'rsatgan kutubxonalarda sanoqsiz noyob, qimmatbaho kitoblar, qo'lyozmalar to'plangan, bulardan hozirgi avlod kishilari ham bahramand bo'lmoqdalar. Ibn Sinodek buyuk zot ham birinchi bor tanishib hayratlangan Somoniylar saroyi qoshidagi boy kutubxona ham mana shunday ilm maskanlaridan biri bo'lgan.

O'rta Osiyo xalqlari ma'naviy madaniyatining o'sishida islom madaniyatining ahamiyati katta bo'ldi. Islom faqat dingina emas, balki yangi ma'naviy yo'nalish sifatida ham butun madaniy jarayonga, barcha musulmon mamlakatlari orasida ijtimoiy-madaniy va ma'rifiy aloqalarning kuchayishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Bu davrda ma'naviyatda hurfikrlilik, har qanday bilim, ilm-fanga hurmat, diniy oqimlar erkinligi ustivorlik qilgan. Diniy va dunyoviy ilmlar o'zaro uzviy bog'liq holda rivoj topib bordi. Qadimgi Yunon, Hind va boshqa yurtlar an'analariidan, bilim manbalaridan ham keng ijodiy foydalanildi.

X asrning ikkinchi yarmi va XI asr boshlarida Xorazmda vujudga kelib keng faoliyat ko'rsatgan mashhur Ma'mun akademiyasi ilm-fan ravnaqiga ijobiy ta'sir etdi.

Muhammad al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Mansur ibn Iroq singari ilm peshvolari ham dastlab shu fan maskanida ulg'ayib, kamolot bosqichiga ko'tarilganlar.

IX-XII asrlarda Movarounnahrda ilm-fan yuksaldi, hozirgi zamon fanining ko'plab tarmoqlari va yo'nalishlariga chinakam poydevor yaratildi. Xususan matematika, algebra, astronomiya, tibbiyot, geologiya, geodeziya, jug'rofiya, falsafa singari dunyoviy fanlarning tamal toshi tom ma'noda shu davrda qo'yildi.

**Jahon fani va
tsivilizatsiyasiga
hissa qo'shgan
buyuk
allomalarimiz**

- Muhammad Muso al-Xorazmiy (783-850)
- Ahmad al-Marvoziy (780-880)
- Ahmad al-Farg'oniy (797-865)
- Abu Nasr Forobiy (873-950)
- Abu Bakr Muhammad Narshahiy (899-959)
- Abu Abdulloh Xorazmiy (vafoti 997y)
- Abu Rayxon Beruniy (973-1048)
- Abu Bakr al-Xorazmiy (935-993)
- Abu Ali ibn Sino (980-1037)
- Ismoil Jurjoniy (1042-1136)
- Mahmud az-Zamahshariy (1075-1149)
- Burhoniddin Marg'inoniy (1123-1197)
- Mahmud Chag'miniy (XII-XIII asr boshlari)

Buyuk matematik, astronom va geograf olim **Muhammad Muso al-Xorazmiy (783-850)** nomi fan tarixida alohida o'rin tutadi. Olim o'zining «Hisob aljabr val Muqobala», «Hind arifmetikasi haqida kitob», «Quyosh soatlari haqida risola», «Astronomik jadvallar» singari asarlari bilan «Algebra» faniga asos soldi. Uning arifmetika risolasi hind raqamlariga asoslangan bo'lib, hozirgi paytda biz foydalanayotgan o'nlik hisoblash sistemasining Evropada tarqalishiga sabab bo'ldi. Allomaning «al-Xorazmiy» nomi «algoritm» shaklida fanda abadiy muhrlanib qoldi. Olimning «Kitob surat al-arz» nomli geografiyaga doir asari shu qadar fundamental ahamiyatga egaki, u arab tilida ko'plab geografik asarlarning yaratilishiga zamin yaratdi. Uning Sharq geografiasining otasi deb nomlanishi ham shundan. Xorazmiy yaratgan «Zij» Ovro'pada ham, Sharqda ham astronomiya fanining rivojlanishi yo'llarini belgilab berdi. Alloma qalamiga mansub «Kitob at-tarix» («Tarix kitobi») asari Movarounnahr, Xuroson va Kichik Osiyo halqlarining VIII-IX asrlarga oid tarixini to'laqonli yoritishda muhim qo'llanmadir. Al-Xorazmiyning arab ilmiy dunyosining yirik markazi - Bag'doddagi Ma'mun akademiyasida ishlagan davrlari uning iste'dodining eng barq urgan paytlari bo'ldi. U shu akademiyaning rahbari sifatida ilm ahliga ibrat ko'rsatdi.

O'rta Osiyolik buyuk allomalar orasida **Ahmad al-Farg'oniy (797-865)** nomi alohida ko'zga tashlanib turadi. Olimning to'liq ismi Abul Abbos Ahmad ibn Muhammad ibn Kasir al-Farg'oniy bo'lib, aslida Farg'onaning Quva shahrida tavallud topgan. Ilm yo'lida zahmat chekib ko'p yurtlarni kezgan. Umrining ko'p qismini xorijiy ellarda, xalifalik markazlarida o'tkazgan. Uning butun ongli hayoti va faoliyati fan yo'liga

bag'ishlangan. Ahmad al-Farg'oniy etuk astronom, matematik va geograf olim sifatida shuhrat topgan. Juda ko'plab fundamental asarlarning muallifi, Bag'doddagi **Baytul Hikma (akademiya)**ning nomdor namoyandaligidan biridir.

Al-Farg'oniy ilmiy salohiyatining mahsuli bo'lgan «**Astronomiya asoslari haqida kitob**», «**Asturlub yasash haqida kitob**», «**Al-Farg'oniy jadvallari**», «**Oyning Er ostida va ustida bo'lish vaqtlarini aniqlash haqida risola**», «**Etti iqlimni hisoblash haqida**», «**Al-Xorazmiy «Zij»ining nazariy qarashlarini asoslash**» nomli kitoblari haqli ravishda jahon fani xazinasining noyob durdonalari sanaladi. U G'arb olimlari orasida «**Alfraganus**» nomi bilan mashhur.

Jahon fani ravnaqiga benazir hissa qo'shgan Uyg'onish davri daholari orasida buyuk yurtdoshimiz **Abu Nasr Forobiy (873-950)** siymosi yorug' yulduzdek fan osmonida charaqlab turadi. O'zining qomusiy bilimlari, ayniqsa falsafa sohasidagi betimsol xizmatlari bilan u «Al-Muallim as-soniy» - «Ikkinchi muallim» (Aristoteldan keyin), «Sharq Arastusi» nomi bilan mashhurdir.

Ilmu urfonga oshuftalik, insoniyat baxtu saodati yo'liga o'zni baxshida etishlik Farobiyini o'z tug'ilgan ona yurti - Forob-O'troni o'smirlik chog'idanoq tark etib, o'sha davrning eng mashhur ilm maskanlari hisoblangan Eron va Arabiston shaharlariga borib, bir umr ilm-fan bilan mashg'ul bo'lishga undaydi. U tabiiy va ijtimoiy fanlarga oid 160 dan ziyod asarlar yaratgan. Ayniqsa falsafa ilmini rivojlantirishga katta ulush qo'shgan.

Forobiyning Aristotel (Arastu) asarlarini, xususan uning «Metafizika», «Etika», «Ritorika», «Sofistika» singari shoh asarlarini chuqur ilmiy sharhlash, mazmun-mundarijasini teran yoritib berishdagi xizmatlari benazirdir.

Forobiyning «Ilmlarning kelib chiqishi va tasnifi», «Falsafaga izohlar», «Fozil odamlar shahri» singari asarlari alloma qiziqish doirasi, ma'naviy olamining nechog'lik kengligi, behududligidan nishona berib turadi.

O'rta asrlar davri sharoitida Vatanimiz sharafini o'zining beqiyos dunyoviy asarlarida ulug'lagan, astronomiya, fizika, matematika, geologiya, geodeziya, geografiya, mineralogiya, tarix singari fanlar yo'nalishida mislsiz kashfiyotlar qilgan qomusiy bilm sohiblaridan yana biri **Abu Rayhon Beruniy (973-1048)**dir. Asli Xorazm yurtidan bo'lgan allomaning butun hayoti to'laligicha ilm-fanga bag'ishlangan.

Uning qalamiga mansub yuzlab noyob asarlar ichida bizning davrimizgacha saqlanib, o'z bebaho ahamiyatini yo'qotmay, bugungi avlod kishilari uchun o'rganish manbai bo'lib kelayotganlari ham talaygina. Bular jumlasiga «**Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar**», «**Xorazmning mashhur kishilari**», «**Hindiston**», «**Ma'sud qonuni**», «**Mineralogiya**», «**Saydona**», «**Astrologiyaga kirish**», «**Astronomiya kaliti**», «**Jonni davolovchi quyosh kitobi**», «**Foydali savollar va to'g'ri javoblar**», «**Ibn Sino bilan yozishmalar**» singari tarixiy kitoblarni kiritish mumkin. Beruniy asarlari ko'p asrlardan buyon Sharqu G'arbda keng tarqalgan bo'lib, ular yuksak qadr topgan. Alloma merosi uning bugungi mustaqil yurtida, minnatdor avlodlari nigohida, doimiy e'tiborida, e'zozidadir.

Abu Rayhon Beruniyning zamondoshi va safdoshi **Abu Ali ibn Sino (980-1037)** ham o'z davrining etuk allomasi, fan fidoyisi sifatida mashhurdir. Ibn Sino asarlari umumiy sonining 450 dan oshishi ham bunga guvohdir. Biroq bulardan 160 ga yaqini

bizgacha etib kelgan, xolos. Alloma nomini dunyoga tanitgan narsa, bu uning tibbiyot sohasidagi mislsiz kashfiyotidir. Ibn Sinoning arab tilida yaratgan **5 jildli «Al-Qonun» («Tib qonunlari»)** asari tibbiyotga oid benazir dasturilamaldir. 5 mustaqil kitobdan iborat bu majmuani ko'zdan kechirarkanmiz, allomaning yuksak tabiblik salohiyatiga, kasalliklarni aniqlash, ularni davolash borasidagi mahoratiga, bilimdonligiga tan beramiz. Jumladan, «Qonun»ning ikkinchi kitobida 800 ga yaqin dorilarning shifobaxsh xususiyatlari bayon etilganligi buning ayni isbotidir.

Abu Ali ibn Sino ilm-fanning boshqa sohalarida ham barakali ijod qilgan. Uning **«Donishnoma», «Insof kitobi», «Najot kitobi», 10 jildli «Arab tili kitobi» yohud badiiy ijodga oid «Tayr qissasi», «Salomon va Ibsol», «Xayy ibn Yaqzon»** asarlari buning yorqin ifodasidir.

Tarix ilmida benazir bo'lgan **Muhammad Narshahiy (899-959)** o'zining **«Buxoro tarixi» («Tarixi Narshahiy»)** asari orqali o'z davrining katta, ko'lamli masalalarini o'rta qo'yib, ularni haqqoniy tarzda yoritib berdi. Kitobda arablarning O'rta Osiyoni zabt etib, kirib kelishi, mashhur Muqanna qo'zg'oloni, shuningdek Somoniylar davridagi davlat boshqaruvi tizimi, pul munosabatlari, soliq tizimi, Buxoro davlatining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotiga oid ko'plab qiziqarli ma'lumotlar aks etgan.

Ko'hna Xorazm farzandi **Mahmud az-Zamahshariy (1075-1144)** nomi ham fan osmonidagi yorqin yulduzlari safiga kiradi. Buyuk mutafakkir arab grammatikasi, lug'atshunoslik, adabiyot, aruz ilmi, jug'rofiya, tafsir, hadis va fiqh (qonunshunoslik)ka oid 50 dan ziyod noyob asarlarning muallifidir. Uning **«Al-Mufassal», «Muqaddimat ul-adab», «Asos al-balog'a» («Notiqlik asoslari»), «Xutbalar va va'zlar bayonida oltin shodalar», «Ezgular bahori va yaxshilar bayoni», «Aruzda o'lchov (me'zon)», «Nihoyasiga etgan masalalar», «Nozik iboralar», «Qur'on haqiqatlari va uni sharhlash orqali so'zlar ko'zlarini ochish»** kabi asarlari butun Sharq va arab dunyosida e'tirof topgan.

Shuningdek, **Ismoil Jurjoniy, Mahmud Chag'miniy, Burhoniddin al-Marg'inoniy** kabi allomalarimiz yaratgan boy ilmiy-ma'naviy meros ham Vatanimiz shuhratini olamga taratdi.

Shunday qilib, O'rta Osiyo hududida yuz bergan Uyg'onish davrida ko'plab favqulodda iste'dod sohiblari etishib chiqdiki, ular jahon fanining turli yo'nalishlarida betakror kashfiyotlar, chinakam mo'jizalar yaratdilar. Bu bilan ular Vatanimiz shonu sharafini yuksaklarga ko'tardilar hamda kelgusi minnatdor avlodlar uchun bitma-tuganmas boy meros qoldirdilar.

Badiiy adabiyot O'rta Osiyo Uyg'onish davri madaniyati xususida gap borar ekan, bunda uning muhim tarkibiy qismi, xalq dahosi mahsuli bo'lgan badiiy adabiyot va uning ajoyib namoyandalarining serqirra ijodi to'g'risida to'xtalib o'tmasdan bo'lmaydi.

IX-XII asrlar adabiy jarayonining rivojiga jiddiy hissa qo'shgan, badiiy so'z qadrini yuksakka ko'targan daho adiblar to'g'risida so'z yuritganda **Ahmad Yugnakiy, Mahmud Qoshg'ariy, Yusuf xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Abu Abdullo Rudakiy, Abulqosim Firdavsiy, Nosir Xusrav** singari aziz siymolar nomlari ko'z o'ngimizda

namoyon bo'ladi. Ularning har birining manguylikka muhrlangan hayotbaxsh ijodi necha asrlar osha hamon kishilar shuuri, qalbiga estetik huzur, quvonch bag'ishlab, ularni yuksak orzu, maqsadlar sari ilhomlantirib keladi.

Turkiy (eski o'zbek) adabiyotining asoschilaridan sanalgan **Mahmud Qoshg'ariy (XI asr)** ijodi O'rta Osiyo Uyg'onish davri madaniy taraqqiyotida muhim o'rin egallaydi. Uning merosi o'sha davr badiiy adabiyoti rivojida ham, turkiy xalqlarning etnik tarkibi, jug'rofiy joylashishi, rango-rang urf-odatlarini, udumlari, o'ziga xos an'analar va boshqa ko'plab hayotiy jihatlarni o'rganish, ilmiy tadqiq etishda ham birdek ahamiyat kasb etadi. Allomadan bizga qadar etib kelgan yagona «Devonu lug'atit turk» («Turk tilining lug'ati») asarining boy mazmuni bilan tanishish kishini yuqoridagi xulosaga olib keladi. Darhaqiqat, turkiy xalqlar, elatlar yashaydigan keng hududlarni kezib, ishonchli manbalar asosida o'sha xalqlar to'g'risida noyob qomusiy ma'lumotlarni o'z asari orqali keyingi avlodlarga armug'on etgan Mahmud Qoshg'ariy nomi mangu barhayotdir.

Mahmud Qoshg'ariyga zamondosh **Yusuf xos Hojib (XI asr)** ijodi ham o'ziga xos badiiy sayqali, yuksak mahorati bilan ajralib turadi. Adib nomini yurtlararo, xalqlararo mashhur qilgan narsa, bu uning «**Qutadg'u bilig**» («**Baxt va saodat eltuvchi bilim**») asaridir. Ushbu kitob turkiy xalqlar, elatlar hayoti haqida yozilgan asar bo'lib, unda davrning juda ko'p o'ta muhim muammolari, axloq, odob va ma'rifat masalalari katta mahorat bilan yoritilgan.

Bu kitobni chinlilar «**Adabul muluk**», mochinlar - «**Oyinul mamlakat**», Sharq eli ulug'lari «**Ziynatul umaro**», eronliklar «**Shohnomai turkiy**», turonlilar - «**Qutadg'u bilig**», boshqalar «**Pandnomai muluk**» deb ataganlar.

Turkiy (eski o'zbek) adabiyoti rivojining ilk sarchashmalarida turgan o'tmishdosh adiblarimizning yirik namoyandalaridan biri **Ahmad Yugnakiy (XII-XIII asrlar)**dir.

Adib Ahmadning «**Hibatul haqoyiq**» («**Haqiqatlar tuhfas**») asari (484 misradan iborat)ni ko'zdan kechirarkanmiz, unda inson shaxsiyati, uning ta'limi, tarbiyasi bilan bog'liq juda ko'plab o'tkir, dolzarb masalalarning o'rin olganligini, ularni to'g'ri, xolis va ehtiros bilan yoritilganligini ko'ramiz. Adib Ahmad bilimning inson hayotidagi beqiyos o'rini ulug'lash barobarida odamlarni bilimli, ma'rifatli bo'lishga da'vat etadi.

O'rta Osiyo xalqlari Uyg'onish davri adabiyotini ayni chog'da forsiy-zabon ijodkorlar ijodi bilangina qo'shib tasavvur etish mumkindir. Bu o'rinda Somoniylar davrining tengi yo'q zukko shoiri **Abu Abdulloh Rudakiy (860-941)** ijodi alohida ko'zga tashlanib turadi. Negaki, juda ko'p nufuzli manbalarda aytilishicha, fors-tojik tilida ijod qilgan shoirlarning birortasi ham unga teng keladigan darajada asarlar bitmaganlar. Ba'zi olimlarning fikricha, Rudakiy bir million uch yuz ming misragacha she'r yozgan. Biroq afsuski, shoirning boy adabiy merosidan bizgacha atigi ming bayt she'riy asarlar etib kelgan, xolos.

Rudakiy asarlari, ayniqsa uning ruboiylari shu qadar ta'sirchan, ohangdorki, ular kishilar qalbini o'ziga beixtiyor mahliyo etadi. Shoir tabiat go'zalliklarini jozibali tarannum etish barbarida odamlarni yurt, Vatanni sevishga, unga farzandlik burchi bilan astoydil xizmat qilishga da'vat etadi. Uning ruboyilarida ifodalangan teran falsafiy fikrlar, hayotiy lavhalar bugungi avlod kishilari uchun ham ibrat bo'la oladi.

Bu davr adabiyotining daho san'atkorlaridan yana biri **Abulqosim Firdavsiy (940/941-1030)**dir. Uni olamga mashhur, nomini tillarda doston qilgan, abadiylikka muhrlagan narsa-bu allomaning - betakror «**Shohnoma**» asaridir. Negaki, bu shoh asarda Eron va Turon xalqlarining ming yilliklar qa'riga borib taqaladigan uzun ko'hna tarixi, tutash taqdir - qismlari, jangu jadallari, mislsiz jasoratu qahramonliklari katta mahorat bilan ifodalangan. 60000 baytdan iborat bunday yirik epik asarning dunyoga kelishi Firdavsiyning badiiy ijoddagi ulkan jasoratidir. Shoir Movarounnahr, Xuroson va Eronning katta o'tmishiy tarixiga murojaat qilib, uning qat-qatiga yashiringan noyob injularni shodaga chizib, xalq og'zaki ijodi durdonalarini chuqur o'rganib, ularni o'z zamonasining etilgan dolzarb masalalari, vazifalari bilan uyg'unlashtirib, shunday buyuk asar yaratdiki, mana necha asrlardirki, u bashariyat ahlining doimiy nazarida va nigohida bo'lib kelmoqda.

Islom madaniyati IX-XII asrlar davri nafaqat dunyoviy fanlarning yuksaklab borishi bilan, shu bilan birga islomiy madaniyat va ma'naviyatning shakllanib, chuqur ildiz otib borishi, bu sohada talay etuk olimu ulamolarning etishib chiqib, Vatanimiz sha'nini olamaro, ulug'laganligi bilan ham tavsiflanadi.

Garchand islom dini Arabistonda vujudga kelgan bo'lsa-da, biroq yangi ilohiy ta'limot Turkiston zaminida ravnaq topdi, takomiliga erishdi. Turkiston musulmon dunyosiga Xorazmiylar, Buxoriylar, Termiziylar, Nasafiylar, Samarqandiylar taxalluslari bilan ijod qilgan ko'plab noyob iste'dod sohiblarini etishtirib berdi.

Islom va uning asosiy ta'limoti aks etgan «Qur'oni Karim» g'oyalarining o'lka hayotiga kirib kelishi va keng yoyilishi, shuningdek, mahalliy xalqlarning musulmonchilik tamoyillari va udumlarini qabul qilishi hamda ularga e'tiqod bog'lashi davomida asta-sekin islom madaniyati shakllanib, chuqur ildiz otib bordi. Bunda shu yurt zaminidan etishib chiqqan buyuk islomshunos allomalarning xizmati benazirdir.

**Yurtimiz zaminidan
etishib chiqqan
islom olamining
buyuk siymolari**

- Ismoil al-Buxoriy (810-870) Hadis ilmining asoschisi
- Abu Iso at-Termiziy (824-892) Hadis ilmi peshvolaridan
- Abu Mansur Moturidiy (vafoti 945 y.) Moturidiya tariqati asoschisi
- Abu al-Mu'iyin an-Nasafiy (1027-1114) Kalom ilmi yirik namoyandasi
- Xo'ja Ahmad Yassaviy (1041-1167) Yassaviya tariqati asoschisi
- Najmiddin Kubro (1145-1221) Kubraviya tariqati asoschisi
- Abdulloh G'ijdivoniy (1103-XII asr ikkinchi yarmi) Tasavvuf ilmi asoschilaridan
- Bahouddin Naqshband (1318-1389) Naqshbandiya tariqati asoschisi.
- Xo'ja Ahror Valiy (1404-1490) Naqshbandiya tariqatining yirik namoyadasi

Yurtimizda islomiy madaniyatning yuksalib borishi barobarida uning ulug'vor g'oyalari, asl maqsadlarini keng tashviq, targ'ib qilish, ayniqsa hadis ilmini asosli tadqiq etish kuchayib bordiki, bunda sarzaminimizdan chiqqan qator buyuk muhaddis olimlarning xizmati katta bo'ldi. Hazrati payg'ambarimiz Muhammad Alayhivassalom nomi va u zoti sharifning muborak so'zlari bilan bog'liq «Qur'oni Karim» oyatlari mazmuni, mohiyatini teran tushunish va anglab etishga muhim kalit bo'lib xizmat qiladigan hadisshunoslik ilmi IX asrda jiddiy rivoj topdi. Butun musulmon olamida eng ishonchli manbalar deb tan olingan 6 ta ishonchli hadislar to'plami (as-sihoh as sitta) xuddi shu davrda yaratildi. Ular orasida Hadis ilmida «Amir al-mo'minin» degan sharaflı nomga sazovor bo'lgan **Imom al-Buxoriy (810-870)** nomi yorqin ko'zga tashlanib turadi. Yuksak aql-zakovat sohibi al-Buxoriy, Sharqning yirik ilmiy va ma'rifiy markazlaridan biri - Buxoroi sharifda tug'ilib, juda erta yoshligidan diniy bilimlarni chuqur egallaydi.

Imom Buxoriy o'z safarlari davomida turli shaharlardagi 90 ga yaqin ustozlardan ta'lim olgan. Ayni chog'da uning o'zi ham san-sanoqsiz shogirdlarga ustozlik qilgan. Imom Buxoriy shogirdlari orasida Ishoq ibn Muhammad ar-Ramodiy, Muhammad al-Masnadiy, Xalaf ibn Qutayba, Abu Iso at-Termiziy, Muhammad ibn Nasr al-Marvoziy, Imom Ahmad ibn Hanbal singari zukko olimlar nomi alohida ajralib turadi.

Imom Buxoriy go'zal insoniylik sifatlariga ega bo'lishi bilan birga uning quvvai xofizasi, xotirasi ham nihoyatda o'tkir bo'lgan. Manbalarda uning 600 mingga yaqin hadisni yod bilganligi qayd etilgan.

Al-Buxoriy keyingi nasllar uchun o'zidan katta, boy ilmiy meros qoldirgan. Uning qalamiga mansub noyob asarlar ro'yxati 20 dan oshadi. Bu asarlar orasida «Al-jome' as-sahih» asari (U «Sahiyh al-Buxoriy» nomi bilan ham yuritiladi) o'zining mukammalligi, ahamiyatining benihoyaligi bilan ajralib turadi. Alloma ibn Salohning ta'kidlashicha, al-Buxoriyning bu asariga kiritilgan ishonchli hadislarning soni takrorlanadiganlari bilan birga 7275 ta, takrorlanmaydigan holda esa 4000 hadisdan iborat. Eng muhimi shundaki, bu sharaflı ishni birinchi bo'lib al-Buxoriy boshlab bergan bo'lsa, keyinchalik boshqa olimlar unga ergashib, hadislar to'plamini yaratganlar.

Allomaning «Al-jome' as-sahih» asari asrlar davomida butun musulmon dunyosida yuksak qadrlanib, necha bor nashr etilib, er yuzi musulmonlari uchun dasturilamal qo'llanma bo'lib kelmoqda. Uning 1325 yilda ko'chirilgan 8 jilddan iborat mukammal nusxasi hozirda Istanbul (Turkiya)da saqlanmoqda. Uning asarlarida ifodalangan mehr-muhabbat, sahiylik, ochiq ko'ngillik, kattalarga hurmat, etim-esirlarga muruvvat, beva-bechoralarga himmat, vatanga muhabbat, halollik, pokizalikka da'vat etuvchi yuksak insoniy fazilatlar, olijanob tuyg'ular hamisha insonlarga ma'naviy oziqa bag'ishlab kelgan.

Imom al-Buxoriyning zamondoshi va shogirdi, o'z davrining mashhur allomasi - **Abu Iso Muhammad at-Termiziy (824-892)** ham hadisshunoslik ilmini yuksak bosqichga ko'targan yorqin siymolardandir. O'rta asrlar davrining yirik madaniy markazlaridan sanalgan Termiz shahri atrofida (Bug' qishlog'i - hozirgi Sherobod tumani) tavallud topgan bo'lg'usi alloma o'z ona yurtida dastlabki ma'lumot olganidan so'ng O'rta Osiyoning Urganch, Buxoro, Samarqand kabi yirik shaharlarida bilimni

takomillashtiradi. Bundan ham etarli qanoat hosil qilmagan, hamisha ilmga chanqoq at-Termiziy Sharq mamlakatlariga sayohatga chiqadi. Shu tariqa, u uzoq yillar Iroqda, Isfahon, Xuroson, Makka, Madina singari shaharlarda yashab, ilm-fanning turli sohalaridan-ilm al-qiroat, ilm al-bayon, fikh, tarix va ayniqsa hadis ilmidan o'sha zamonning yirik ustozlari buzruklaridan ta'lim oladi. Ayni paytda at-Termiziyning o'zi ham yuzlab shogirdlarga mehribon ustoz bo'lib, ularning hadis ilmining bilimdonlari sifatida shuhrat topishlariga katta homiylik ko'rsatgan.

At-Termiziydan bizgacha katta ilmiy meros etib kelgan. Uning asosiy asarlari sirasiga **«Al-Jomi'»** (**«Jamlovchi»**), **«Al-ilal fi-l-hadiys»** (**«Hadislardagi og'ishmalar»**), **«Risola fi-l-xilof va-l-jadal»** (**«Hadislardagi ixtilof va baxslar haqida risola»**), **«At-tarix»** (**«Tarix»**) kabilarni nisbat berish mumkin.

Biz tilga olayotgan tarixiy davrning yana bir muhim jihati shundaki, bunda islom dini va uning asosiy tamoyillarini har tomonlama chuqur tadqiq etish hamda rivojlantirishga o'z hissasini qo'shgan, tasavvuf va tariqat ilmida benazir bo'lgan vatandosh allomalarimiz faoliyatiga ham bir nazar tashlab o'tmog'imiz joiz bo'ladi. Avvalo, tasavvuf – bu odamlarni halollikka, poklikka undovchi barcha musulmonlarning o'z halol mehnati bilan kun ko'rishini, boshqalar kuchidan foydalanmaslikni, ijtimoiy adolat qoidalarga rioya etishni targ'ib etuvchi ta'limotdir. Ulug' ajdodlarimiz – Xoja Ahmad Yassaviy, Abduholiq G'ijdivoniy, Najmiddin Kubro, Bahouddin Naqshband, Xoja Ahror Valiylar ana shu ruhdagi g'oyalarni ilgari surgan edilar. Zero, «Yassaviya», «Kubraviya», «Naqshbandiya» tariqatlarida insonlar Alloh yo'lida, haq yo'lida tinimsiz toat-ibodat, tavba-tazarru qilish barobarida ularning peshona terisini to'kib, halolu pok mehnat qilish, doimiy sa'y-harakatlarda bo'lishlari kerakligi urg'ulanadi. Jumladan, «Yassaviya» ta'limotida poklik, halollik, to'g'rilik, mehr-shafqat, o'z qo'l kuchi, halol mehnati bilan hayot kechirish, Alloh visoliga etishish yo'lida insonni botinan va zohiran har tomonlama takomillashtirish kabi ilg'or umuminsoniy qadriyatlarining ifodalanganini ko'ramiz. Bu hol boshqa islomiy ta'limotlar uchun ham birdek xosdir.

Sinov savollari

1. Xalifalikning Xuroson va Movarounnahrda hukmronligining tugatilishiga, sizningcha, qanday omillar sabab bo'lgan?
2. Ismoil Somoniyni davlat boshqaruvi sohasida amalga oshirgan islohoti qanday maqsadlarni ko'zda tutgan edi?
3. Somoniylar sulolasi inqirozining asosiy sabablarini nimalarda, deb o'ylaysiz?
4. Qoraxoniylar davlatining yuzaga kelishi jarayoni qanday tarixiy sharoitda kechdi?
5. Qoraxoniylar hukmronligi davrida mintaqa xalqlarining turmush tarzi, etnik tarkibida qanday o'zgarishlar ro'y berdi?
6. G'aznaviylar sulolasining tez yuksalib, tez inqirozga yuz tutganligi sabablarini tushuntirib bering.
7. Saljuqiylar sulolasining vujudga kelishi va hududiy joylashuvi haqida nimalarni bilasiz?
8. Malikshoh davrida qanday muhim o'zgarishlar yuz berdi?
9. Saljuqiylar saltanati inqirozining asosiy sabablarini tushuntirib bering.
10. XI asrdan boshlab Xorazmning yangidan mustaqillikka erishuvi va yuksalib borishiga turtki bergan omillar nimalar bo'lgan?
11. Xorazmshohlar saltanatidagi davlat boshqaruvi tizimi haqidagi tushunchalaringiz?
12. Xorazm davlatidagi ichki ziddiyatlar, muxolifatchilik holatlarining kuchayib borishi qanday oqibatlariga sabab bo'ldi?
13. IX-XII asrlarda yurtimizda moddiy va ma'naviy madaniyatning yuksalishiga qanday tarixiy shart-sharoitlar va omillar ta'sir ko'rsatgan?
14. Bizning zaminimizda ilm-fanning qaysi muhim yo'nalishlarining tamal toshi qo'yilgan?
15. Jahon fani va tsivilizatsiyasi ravnaqiga salmoqli hissa qo'shgan O'rta osiyolik allomalarni tilga oling.
16. Turkiy (eski o'zbek) adabiyot rivojiga hissa qo'shgan buyuk adiblar ijodi to'g'risida nimalarni bilasiz?
17. IX-XII asrlar badiiy adabiyotida fors-tojik adiblarining tutgan o'rnini qanday?
18. Imom Buxoriy va Imom at-Termiziylarning hadis ilmini rivojlantirishdagi xizmatlarini gapirib bering.
19. Tasavvuf ta'limoti haqida siz nimalarni bilasiz?

VI BOB. MOVAROUNNAHR MO'G'ULLAR ISTILOSINI VA HUKMRONLIGI DAVRIDA

Tayanch so'z va iboralar: XIII asr boshlarida Mo'g'uliston. Chingizxon. Mo'g'ullar bosqini. Jaloliddin Manguberdi. Temur Malik. Chig'atoy ulusi. Soliq va o'lponlar. Mahmud Yalavoch. Torobiy qo'zg'oloni. Mas'udbek. Ulusning bo'linishi. Ijtimoiy-siyosiy vaziyat. Madaniy hayot.

1. Chingizxon boshchiligida mo'g'ullarning Movarounnahrga bosqini. Ozodlik kurashi. Jaloliddin Manguberdi

O'z dovyurakligi ustakorligi, makkorligi bilan mashhur bo'lgan Temuchin (1155-1227) XII asrning oxirlariga kelib nafaqat mo'g'ullarning ko'p sonli urug'-qabilalarini, shu bilan birga ular bilan yonma-yon, qo'shni yashab kelgan ko'plab turkiy elatlar, chunonchi, jaloirlar, oyratlar, qaraitlar, naymanlar, qoraxitoylar, qirg'izlar, uyg'urlar, qarluqlar va boshqalarni ham birin-ketin bo'sundirib, kuchli davlatga asos soldi. Bu davlat harbiylashgan tizimga asoslanganligi bilan ajralib turardi. Qo'shinlarga: o'n jangchiga bir boshliq – o'n boshi, shuningdek, yuz boshi, ming boshi va tumanboshilar boshchilik qilardi. Tuman deganda o'n minglik qo'shingina emas, balki shu qo'shin safini doimiy to'ldirishi kerak bo'lgan butun bir tuman, ya'ni besh – o'n ming o'tovli yoki 50 mingga yaqin aholisi bo'lgan hudud nazarda tutilardi. Har bir shunday tumanga tayin qilingan tumanboshi faqat o'n ming jangchining qo'mondoni bo'libgina qolmay, ayni zamonda o'z tasarrufidagi minglab fuqarolarning taqdirini ham hal etuvchi hokimi mutloq hisoblanardi. Mazkur tumandagi barcha sudlov, jinoiy- javobgarlik va fuqarolik ishlari ham to'laligicha uning tasarrufida bo'lgan.

Temuchin oliy hokimiyat muruvvatlarini o'zining o'g'illari va eng yaqin kishilariga topshiradi. Jumladan, uning yaqin safdoshlaridan Subitoy, Xubiloy, Jebe, farzandlari: Jo'jixon, Chig'atoy, O'qtoy, To'luyxonlar birinchi bo'lib tuman sohiblari bo'lganlar.

Temuchinning mo'g'ullarning ulug' xoqoni sifatidagi o'rni va mavqeini har jihatdan mustahkamlash, bunga qonuniy tus berishda 1206 yili poytaxt Qoraqurumda bo'lib o'tgan umummo'g'ul Qurultoyi alohida ahamiyatga molik bo'ldi. Qurultoyda Temuchin barcha mo'g'ul - tatar xonlarining ulug' xoni /qo'ni/ deb e'lon qilindi va unga Chingizxon laqabi berildi. (Chingizxon laqabi turli mualliflar tomonidan turlicha, chunonchi, «kuchli», «qudratli», «toza» yoki dengizlar /Dengizxon/, okeanlar hukmdori va xokazo ma'nolarda talqin qilinib kelinadi). Qurultoy tomonidan qabul qilingan «Yaso» hujjati /mo'g'ullar davlatining asosiy qonunlari majmuasi/ ulug' xon hokimiyatini yanada mustahkamladi. «Yaso» mo'g'ul jamiyatidagi mulkiy tengsizlikning ifodasi sifatida ko'zga yaqqol tashlanadi. U yangi paydo bo'lgan hukmron tabaqa - tarxonlarga katta imtiyozlar berilishini ko'zda tutardi.

Chingizxon ulug' hoqon deb e'lon qilingan birinchi kundayoq o'zining eng yaqin kishilaridan **95 nafarini bahodur**, mingboshilar etib tayinlaydi va bir necha ming kishiga tarxonlik yorliqlari beriladi. Chingizxon ayni paytda 10 ta oliy hokimiyat lavozimlarini

ta'sis etadi va 150 kishidan iborat shaxsiy gvardiya hamda mingta «dovyurak» jangchilardan tarkib topgan shaxsiy drujina tuzadi (Keyinchalik uning soni 10 ming kishiga etkaziladi). Butun mamlakatda kuchli temir intizom, qattiqqo'l tartib o'rnatilib, jangovar harbiy safarbarlik ishlari avjga oldirib borildi. Bu hol Chingizxonning xorijiy ellarni zabt etishdan iborat o'z oldiga qo'ygan yovuz, agressiv maqsadlarini tez orada amalga oshirishga imkon yaratib bordi.

XIII asr boshlariga kelib Chingizxon qo'shni davlatlar va xonliklarni birin - ketin bosib olishga kirishadi. Agar 1206 yilga qadar bepoyon G'o'bi sahrosidagi qavm - qabilalar itoatga keltirilgan bo'lsa, **1206 - 1211 yillar davomida Sibir va Sharqiy Turkiston xalqlari** /buryat, yoqut, oyrat, qirg'iz va uyg'urlar/ bo'ysindiriladi. Mo'g'ul sarkardasi **Xubiloy Ettisuvning shimoliy hududlarini ishg'ol etib, bevosita Xorazmshohlar davlati chegaralariga yaqinlashib** boradi. 1211 yilda uyg'urlar eri istilo etilgach, shundan so'ng **Chingizxon Xitoyga hujum boshlaydi**. 1215 yil boshlariga kelib Shimoliy Xitoy poytaxti **Pekin ishg'ol etiladi**. 1217 yilda Xuanxe daryosining shimolidagi barcha erlar mo'g'ullar tasarrufiga o'tadi. Ayni chog'da **1218 yilga kelib g'arb tomonda Ettisuv hududining qolgan qismi** ham egallanib, mo'g'ullarga tobe bo'ladi. Endilikda Chingizxonning asosiy bosh maqsadi - uning jahonga hukmron bo'lishiga katta to'g'onoq bo'lib turgan buyuk **Xorazmshohlar qo'shinini tor-mor keltirib**, uning erlarini o'z qo'l ostiga kiritish edi.

Bu davrda Xorazmshohlar davlatining ichki ijtimoiy-siyosiy hayoti g'oyatda murrakab, ziddiyatli kechayotgandi. Bu davlat tashqaridan ulug'vor, keng hududlarga yoyilgan, qudratli saltanat tarzida ko'rinsa-da va uning hukmdori Muhammad Xorazmshoh o'zini «Iskandari soniy», «xudoning erdagi soyasi» deb bilsa-da, biroq haqiqatda esa **Xorazmshohlar sulolasi ichdan emirilishga, tanazzullikka yuz tutgan edi**. Avvalo, oliy hokimiyat boshqaruvida chuqur ixtiloflar hukm surardi. Bir tomondan, Muhammad yurgizayotgan rasmiy siyosatga nisbatan uning onasi Turkon Xotun va uning qavmlaridan iborat nufuzli siyosiy kuchlar doimiy muxolifatchilik munosabatida bo'lib kelardi. Ikkinchi tomondan, mahalliy hududlar beklari va hokimlari ham markaziy hokimiyat bilan hisoblashmay, o'zboshimchalik qilar, xalqqa haddan ziyod jabr - zulm o'tkazardi. Bu davrda Xorazmshohlar davlati oliy devonida ham, mahalliy hokimlar, amaldorlar o'rtasida ham poraxo'rlik, xoinlik, sotqinlik holatlari avj olib borayotganligi sir emasdi. Uchinchidan, xalqning hokimiyatdan noroziligi ko'plab g'alayonlarni keltirib chiqarmoqda edi. Bunday qaltis vaziyat, shubhsiz, mamlakat birligiga raxna solib, uni tobora zaiflashtirayotgan edi.

Buning ustiga Muhammad Xorazmshohning xalifalik hududlarini qo'lga kiritish da'vosi bilan 1217 yilda Bag'dod sari qo'shin tortishi ham xalifalik hukmdorlarini qahru g'azabga keltirgandi. Hatto xalifa an-Nosir Chingizxonga elchilar orqali maxsus noma yo'llab, undan yordam so'raydi, mo'g'ul qo'shinlarini Movarounnahr mulklariga bostirib kirishiga ham ishora qilgandi.

Chingizxon qo'shni davlatdagi barcha siru – sinoatlardan to'la xabardor edi. U Xorazm davlatidan Mo'g'ulistonga qatnaydigan bir guruh yirik savdogarlardan iborat o'z josuslik mahkamasini tashkil qilib, ular xizmatidan foydalanib kelardi. Mahmud Yalavoch, Hasan Xoja, Yusuf O'troriy singari kishilar shular sirasiga kirardi. Shu bois

Chingizxon va uning o'rdasi Xorazmshohlar davlatida kechayotgan barcha ziddiyatli voqealardan, uning zaif nuqtalaridan xabardor edi. Chingizxon barcha vositalarni ishga solib, kerak bo'lsa shuhratparast shoh Muhammadni tinchlantirib, amalda Movarounnahr ustiga yurishga puxta hozirlik ko'radi. 1218 yili Chingizxon amri bilan Xorazm davlatiga 500 tuyada qimmat baho sovg'alar, tillo-kumush bisotlar, savdo mollari ortilgan, asosiy tarkibi musulmon savdogarlaridan iborat 450 kishilik karvon yuboriladi. Biroq karvon O'troga kelib qo'nishi bilanoq Xorazmshohning maxsus topshirig'i bilan O'tror hokimi G'oirxon (Inalchuq) uni yo'q qilishga buyruq beradi. Shu tariqa, karvon butunlay talanib, qirg'in qilinadi. Chingizxon uchun endi Movarounnahr bostirib kirish fursati etgan edi. Bu vaqtga kelib Chingizxon va uning lashkarboshilari tasarrufida 60 tumanli /ya'ni 600 ming nafarli/ jangovor qo'shin tayyor holga keltirib qo'yilgandi.

Chingizxon qo'shinining hujumi xavfi yaqinlashib kelayotganligini Muhammad Xorazmshoh va uning arkoni davlati ham yaxshi bilardi. Shoh muayyan harbiy tayyorgarliklar ko'rish, shaharlarning mudofaa istehkomlarini mustahkamlash, qo'shinlar safini kupaytirish harakatida bo'ldi. Biroq asosiy harbiy strategik masalalarda u o'ta no'noqlik, nodonlik va kaltabinlik qiladi. U o'zining sarkarda o'g'li **Jaloliddin**, Xo'jand hokimi, dovyurak bahodir **Temur Malik** singari etuk kishilarning harbiy kuchlarni asosiy nuqtalarda to'plab, dushmanga hal qiluvchi zarbalar berish kerakligi to'g'risidagi to'g'ri, dono maslahatlariga ham quloq solmadi. Sulton o'z qo'shinlarini turli shaharlarda alohida holda joylashtirish va mudofaachilikdan iborat xato taktikani ma'qul ko'rdi. 1219 yilda Chingizxonning son-sanoqsiz qo'shinlari mamlakatga bostirib kira boshlagach, Xorazmshoh o'z tinchi, halovatini ko'zlab, mamlakat taqdirini o'z holiga tashlab, yaqin xeshu aqrabolari bilan janubga tomon siljishi (qochishi) xoinlik bo'ldi. Bunday holat tez orada butun mamlakat uchun fojiali oqibatlariga olib keldi, yurt himoyachilari taqdiri, ruhiyatida o'chmas, asoratli iz qoldirdi. Xalqning sog'lom, vatanparvar kuchlari esa yurt ulug'larining bunday ikkilanishi, xiyonatiga qaramay, muqqadas ona zaminni ko'krak kerib himoya qilish, bosqinchilarga qarshi qahramonlarcha kurashga tashlandilar. Bu mislsiz jangu jadallarda ularning qancha - qanchasi o'zlarini yurt ozodligi uchun qurbon qildilar.

Mo'g'ullarning birinchi hujumiga duchor bo'lgan hudud O'tror bo'ldi. Chingizxon va uning lashkarining o'trorliklardan alohida o'chi bor edi. Negaki, Chingiz yuborgan savdo karvoni huddi shu erda saronjom qilinganligi ularning yodidan ko'tarilmagandi. Chig'atoy va O'qtoyning son-sanoqsiz kuchlari shahar qal'alariga bosqin uyushtirgan kezlarda o'trorliklar ularga qarshi mardonavor jang qildilar. Shahar aholisi G'oirxon /Inalchuq/ va Qorachor bahodirlar etakchiligida tengsiz dushman bilan uzoq vaqt jon berib, jon olishdilar. Shahar mudofaasi 5 oydan ziyod davom etdi. Xalq qarshiligi mislsiz bo'ldi. Biroq oxir-oqibatda shahar dushman tomonidan egallandi.

Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi» kitobida ta'kidlanganidek: «... O'trorning butun aholisini sahroga haydab chiqdilar va qatl qildilar. ...O'tror xisorini qo'lga kiritib, er bilan barobar qildilar. Tirik qolganlardan, raiyat va hunarmandlarning ba'zilarini hibsga oldilar, ba'zilarni esa qul qilib haydadilar».

Mo'g'ul bosqinchilari Movarounnahrning boshqa hududlarida ham ko'z ko'rib, quloq eshitmagan yovuzliklarni sodir etdilar. Buning yaqqol ifodasini ularning gullab-

yashnagan Buxoro, Samarqand, Xo'jand singari shaharlar va ularning aholisiga nisbatan qilgan behad yovuzliklari misolida ham ko'rish mumkin. Masalan, Chingiz qo'shini 1220 yilning fevralida musulmon Sharqining yirik islom markazlaridan sanalgan Buxoro ustiga balo-qazodek yopirilib keladi. Buxoro xalqi bir necha kun davomida dushmanga matonat bilan qarshilik ko'rsatadi. Bu esa Chingizxonni darg'azab etadi. Natijada u shaharni yakson qilish, boyligini talash, xalqini qirg'in qilishga buyruq beradi. Buxoro qamali 12 kechayu-kunduz davom etdi. Mo'g'ullar yondirilgan, kuli ko'kka sovurilgan shaharni egallagach, ko'ngillariga siqqan noma'qulchiliklarni amalga oshirdilar, shahar himoyachilari butunlay qirib tashlandi.

Chingizxon galalari 1220 yil mart oyida eng yirik va obod shaharlaridan biri Samarqandni qo'lga kiritish uchun barcha makkorona tadbirlarni qo'lladilar. 100 mingdan ziyod sara qo'shinlar to'plangan, mustahkam istehkomlar barpo qilingan shaharga o'z kuchlarini tashlab ko'rdi, atrof joylarni oldin bosib olib, shaharni tashqi dunyodan ajratishga harakat etdi yoxud boshqa bahodirlar qo'shinidan qo'shimcha kuchlar chorlab, uch kunlik qattiq jangdan so'ng Chingizxon qo'shini shaharga yorib kirishga va uni butunlay o'ziga bo'ysundirishga erishadi.

Mo'g'ul istilochilariga qarshi ulug' ajdodlarimizning qahramonona kurashida Xo'jand himoyachilari ko'rsatgan favqulodda jasorat alohida o'rin tutadi. Temur Malik boshchiligidagi mudofaa kuchlari qariyb 5 oy davomida ko'ksilarini qalqon etib, yovuz dushman hamlasini daf etib, behisob qurbonlar berib o'z yurtini himoya qildilar, ilojisiz qolgan paytdagina olov ichida yonayotgan shahar qal'asini tark etdilar. Shunda ham Temur Malik bir qism dovyurak, qo'rqmas jangchilari bilan Sirdaryoga yo'nalib, maxsus orolda joylashib dushman bilan mardlarcha olishadi. Nihoyat, ular maxsus kemalarda mo'g'ullar hujumiga bardosh berib, yo'l-yo'lakay jang qilib, Xorazm sari harakatlanadilar. Xalq qahramoni Temur Malikning bundan keyingi vatanparvarlik faoliyati Xorazm va ona yurtning boshqa hududlarini himoya qiluvchilar safida davom etdi.

Mamlakatning Buxoro, Samarqand, Xo'jand singari hayotiy markazlarining qo'ldan ketishi Xorazmshoh va uning arkoni davlatini shu qadar larzaga soldiki, buning natijasida hukmdor o'z saltanatining janubiy-g'arbiy hududlari bo'ylab chekinib bordi. O'zining kaltabin siyosati, qat'iyatsizligi, qo'rqqoligi orqasida kechagi «qudratli» xukmdor endilikda ojizu notavon bir kimsaga aylanib qoldi. Ilojisiz qolgan shoh oxiri Kaspiy dengizidagi Ashura oroliga qochadi. O'sha erda katta o'g'li Jaloliddinni taxt vorisi etib tayinlab, 1220 yilning dekabrda xoru-zorlikda vafot etadi.

Jaloliddin Manguberdi Gurganchga etib kelib, shahar mudofaasiga kirishadi. Lekin Gurganchdagi Qipchoq amirlari Turkon xotunning akasi Xumorteginni sulton deb e'lon qilib, Jaloliddin Manguberdiga qarshi suiqaqd uyushtirmoqchi bo'ladilar. Bundan habar topgan Jaloliddin Temur Malik boshchiligidagi 300 suvoriy bilan Gurganchni tark etib Xurosonga ketishga majbur bo'ladi.

Xorazm poytaxti Gurganch mudofaasi ham mo'g'ullar istilosi tarixining alohida bir fojiali sahifasi bo'lgan, desak xato bo'lmaydi. 1221 yil boshlarida Jo'ji, Chig'atoy va O'qtoy askarlari Gurganchga hujum boshlaydilar. Gurganch qamali 6 oy davom etdi, hadsiz-hisobsiz qurbonlar berildi. Shahar egallangach, mo'g'ullarning bu erda sodir etgan

mislsiz yovuzliklarini bayon etishga qalam o'jizlik qiladi. Barcha erkaklar, bolalar qilichdan o'tkaziladi. Xotin-qizlar qip-yalang'och qilinib, bir-biri bilan urishishga majbur etiladi, so'ngra mo'g'ul jangchilari tanloviga beriladi, qolganlari qirib tashlanadi. Hech kimga shafqat ko'rsatilmaydi. Shaharning o'zini er bilan barobar qilish uchun Amu to'g'oni ochib yuborilib, Gurganch suv ostida qoladi. Shahardagi uzoq asrli ma'naviyat durdonalari, qimmatli qo'lyozmalar, kitoblar saqlanib kelgan kutubxonalar, barcha noyob asori-atiqalar er bilan yakson etiladi.

Muhammad Xorazmshohning o'g'illari: O'zloqshoh va Oqshohlar ham mo'g'ullar tomonidan asir olinib, qiynab o'ldiriladi. Podshoh bilan ko'p yillar muxolafatchilikda bo'lib, yurtning parokandalikka, chuqur ziddiyatlarga yo'liqishiga sababchi bo'lgan, o'ziga haddan ziyod bino qo'ygan, saltanat ichida saltanat qurgan Turkon Xotun qismati ham oxirida fojiali yakun topadi. U ham mo'g'ullar tomonidan asir olinib, behisob molu dunyosi talanib, o'zi Mo'g'ulistonga haydab ketiladi. Tarixiy manbalarda Turkon xotunning Chingizxon xotinlaridan biriga cho'ri sifatida tortiq qilingani aytiladi.

Movarounnahrning asosiy shaharlarini bosib olgan, behisob boyliklarga ega bo'lgan mo'g'ullar 1221 yil davomida Xuroson o'lkasi hududlari tomon hujum boshlab, birin-ketin Balx, Termiz, Marv, Nishopur, Hirot, Mozandaron singari boy shaharlar, qal'alarni bosib oldilar. Biroq shuni aytilish joizki, mo'g'ul bosqinchilari Movarounnahr va Xuroson erlarini osonlikcha qo'lga kiritgan emaslar. Ular bu erlarda mahalliy xalq va uning qo'rquv bilmas, sheryurak farzandlarining tillarda doston bo'lgilik mardlik jasoratlariga duch keldilar, katta talofatlar berdilar. Shu o'rinda Xorazmshohning to'ng'ich o'g'li, jasur lashkarboshi **Jaloliddin Manguberdi** faoliyatiga to'xtalib o'tmoqlik joizdir. U mo'g'ullar istilosi boshlangan kundanoq doimo yurt himoyachilari tomonida turdi, ularga rahnamo bo'ldi. Ona Vataniga bo'lgan cheksiz mehr hissi, farzandlik burchi uni shu qadar elga mashhur qildiki, hatto uning nomini eshitgan Chingizxonning ham sochi tik bo'lib, yuzi tundlashar, uni qo'lga tushirish, yo'q qilish chora-tadbirlarini izlardi.

Jaloliddin Manguberdi ancha yillar ilgari G'azna, Voliyon, Guch, Bust va Hindiston hududlarigacha bo'lgan erlarga hokim etib tayinlangan edi. Shu boisdan u G'azna tomon yurdi, yo'lga ko'pgina qo'shin boshliqlari Sulton Jaloliddinga qo'shilib bordi. Sulton Jaloliddin Niso, Qandahorda mo'g'ullar qo'shinini tor-mor etib, G'aznaga etib keldi. Jaloliddin Manguberdi katta qo'shin to'plab, Valiyon qal'asi, Parvon tekisligida mo'g'ul qo'shinlari bilan jang qilib, ularni tor-mor etadi.

Chingizxon katta qo'shin to'plab Jaloliddin Manguberdiga qarshi shaxsan o'zi qo'shin tortadi. 1221 yil 25 noyabrda Sind (Hind) daryosi bo'yida tengsiz jang bo'ladi. Bu jangda Jaloliddin Manguberdi ko'rsatgan jasoratga mo'g'ul hukmdorining o'zi ham tan berib, lol qolgan. Bu hayot – mamot jangida Xorazm bahodiri, uning yigitlari arslonlardek jon berib, jon olardi. «Qaysi tomonga ot choptirmasin, tuproqni qonga bo'yar edi. Agar bu jangni Zolning o'g'li ko'rsa edi, u sulton Jalol (uddin) ning qo'lini o'pgan bo'lardi».¹

¹ Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi., T., Cho'lpon, 1994, 182-bet.

² Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi. T., 183-184 betlar.

Chingizxon lashkari hisobsiz bo'lsada, uning jang maydonidagi asosiy kuchlari parokanda holiga tushib qolgandi. Biroq pistirmadagi 10 ming nafar sara lashkar jang oqibatini Chingizxon foydasiga hal qiladi. Nochor, tang ahvolga tushib qolgan Jaloliddin qora to'riq otiga minib, so'nggi bor mo'g'ullarga hamla qilib, so'ng ot jilovini ortga tortadi. Sovutini elkasidan tashlab, otiga qamchi bosadi va balandlikdagi qoyadan o'zini Sind daryosiga otadi. Jaloliddin bahaybat daryo to'lqinlarini shiddat bilan kesib o'tib narigi sohilga o'tib oladi. Uning 4000 jangchisi ham bunga muvaffaq bo'lishadi. Hozirgi paytda ham bu daryoning bir tomoni «Ot sakrat», narigi tomoni «Cho'li Jaloliy» deb ataladi.

Jaloliddin o'zining botir jangchilari bilan yana o'n yil davomida hali Afg'on va Hind, hali Eron yoki Kavkaz orti hudularida paydo bo'lar, yangidan xalq lashkarlarini jamlab, mo'g'ul bosqinchilari zulmi va hukmronligiga qarshi tinim bilmay jang qilar, xalq erki, ozodligi yo'lida sabot bilan kurashardi.

Jaloliddin goh zafar quchdi, goh mag'lubiyat alamini tortdi, biroq kuchli dushman oldida bosh egib, mag'lub bo'lmadi. Lekin ne ko'rgilikki, Jaloliddin Manguberding aziz umri yovlar bilan jang maydonida, yakkama-yakka olishuvda emas, balki bir alamzada qurdning banogoh tig'idan xazon bo'ldi. Bu mudhish voqea 1231 yilning 17-20 avgustlarida Ozarbayjon hudularida sodir etildi.

Jaloliddinning el - ulus, vatan ozodligi va mustaqilligi yo'lidagi fidoyiligi, mislsiz jasorati mangulikka daxldordir. Istiqlol nashidasini surayotgan mustaqil O'zbekistonda ulug' ajdodlar ruhining e'zozlanayotgani, jumladan, Jaloliddin Manguberdi qutlug' tavvaludining 800 yillik yubileyi umummamlakat miqyosida keng nishonlanganligi ham buning yaqqol ifodasidir.

**Islom Karimov: «Bu yurt tengsiz allomalar, aziz-avliyolar, podshohu sarkardalar, botir va pahlavonlarni ko'p ko'rgan. Uar orasida milliy qahramonimiz Jaloliddin Manguberding betakror nomi yulduzdek charaqlab turadi»
(I.A.Karimov, Asarlar, T. 8, 75-bet)**

Sarkarda yubileyi munosabati bilan Urganchda Jaloliddin Manguberdiga bag'ishlab me'moriy majmua va bog' tashkil qilindi

Bahodir, sarkarda, davlat arbobi Jaloliddin Manguberdi qiyofasiga ba'zi chizgilar:

Jaloliddin tavalludining 800 yilligini nishonlab, O'zbekiston hukumati 2000 yilda «Jaloliddin Manguberdi» ordenini ta'sis qildi

Shihobiddin an-Nasaviy: U bug'doyrang, o'rta bo'ylik, turkiy qiyofalik va turkiyda gapiradigan odam edi. Uning mardligi, jasurligiga kelsak, «... u sherlar orasida eng zo'r sher edi, qo'rqmas chavondo, lashkarlar orasida eng botir edi. U haqgo'ylikni, adolatni ulug'lardi...»

Chingizxon: «Otadan dunyoda hali bunday o'g'il tug'ilmagan. U sahroda sher kabi g'olib jangchi, daryoda esa nahang (akula) kabi botir.. «Otaga shunday o'g'il zarurki, u ikki girdob – olov va suv girdobidan ozodlik maydoniga chiqa oldi!». (Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi. T.: Cho'lpon, 1994, 183-184 - betlar

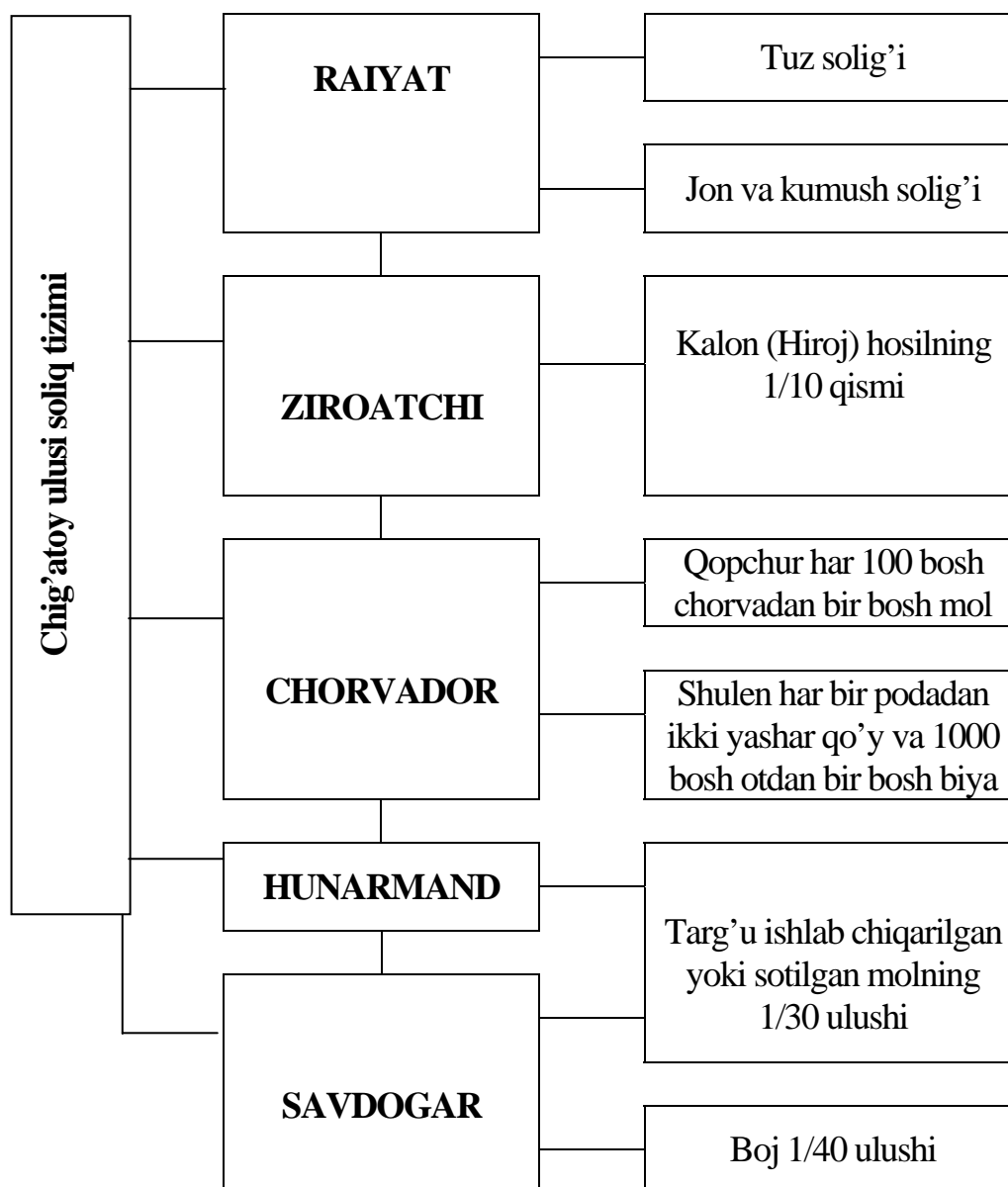
Shunday qilib, mo'g'ul istilochilari qisqa davr ichida goh beaded qirg'inliklar keltirish, goh mahalliy xalqlar orasida g'ulg'ula, xavf-xatar solish, yoxud ular orasidagi xiyonatkor, sotqin unsurlarni ishga solish orqasida Movarounnahr va Xuroson erlarini egallab, bu hududlarga mislsiz moddiy va ma'naviy zarar etkazib, o'z hukmronligini o'rnatishga muvaffaq bo'ldilar. Kechagina gullab-yashnagan vodiylar, yam-yashil, obod qishloqlar, suv inshootlari, to'g'onlar yakson etildi, ekin maydonlari suvsizlikdan qovjirab qoldi. Buyuk ipak yulining shuhrati so'ndi, shaharlar hayoti fayzsiz bo'lib qoldi. Xalqning ko'p asrlik ma'naviy bisoti, noyob asori atiqalari, qadriyatlarini oyoq osti qilindi.

2. Chig'atoy ulusining tashkil etilishi, uning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayoti

Chingizxon o'z hukmronligining so'ngi davrlariga kelib, 1224 yilda o'z qo'l ostiga kiritgan barcha hududlarni avlodlari o'rtasida taqsim qiladi. Chunonchi, Irtish daryosi sohillaridan g'arbiga tomon to «mo'g'ullar otining tuyog'i etgan joygacha» bo'lgan erlar, Sirdaryoning quyi oqimi va Xorazmning shimoliy - g'arbiy qismlari to'ng'ich o'g'li Jo'jiga, Sharqiy Turkiston, Ettisuv va Movarounnahr erlari Chingizning ikkinchi o'g'li Chig'atoyga berildi. Uchinchi o'g'il O'qtoygaga esa ota ulusi Mo'g'uliston va Xitoy ajratildi. Kenja o'g'il Tuluga Xuroson, Eron va Hindiston meros qilib berildi. Keyinchalik Chingizxonning jahongirlik yurishlarini davom ettirib, Sharqiy Evropaning katta qismini

bosib olib, Oltin O'rdaga asos solgan uning nabirasi Botuxon hukmronligi davrida /1227-1255y./ Movarounnahrning qator hududlari ham uning ta'sirida bo'lgan.

Shunday qilib, Chingizxon avlodlari o'rtasidagi merosiy bo'linish natijasida Movarounnahr, Sharqiy Turkiston va Ettisuv o'lkalari Chig'atoy va uning vorislariga o'tib, u Chig'atoy ulusi nomi bilan atala boshladi. Endilikda Mo'g'ul hukmdorlari Movarounnahr o'lkasini boshqarishga kirishar ekanlar, ular qanday qilib bo'lmasin, uning xalqini yanada itoatda tutish, bu erdan mo'g'ul zodagonlari uchun ko'proq soliq va o'lponlar o'ndirish, qo'shimcha majburiyatlar yuklash harakatida bo'ladilar. Mo'g'ullar Movarounnahrni idora etishda tub erlik amaldorlar xizmatidan ustamonlik bilan foydalandilar. Shu o'rinda Mahmud Yalavoch, Badriddin Amid, Hasan Xoja, Ali Xoja, Yusuf O'troriy, Qutbiddin Xabash Amid singari mo'g'ul hukmdorlari bilan yaqindan hamkorlik qilgan mahalliy amaldorlar ismlarini keltirib o'tish joizdir. Shu boisdan ham Chingizxon vafotidan (1227) so'ng ulug' hoqon bo'lgan O'qtoy /1227-1241/ va Chig'atoy ulusi hukmdori Chig'atoy /1127-1241/ davrida Movarounnahrni boshqarish mahalliy yirik savdogar, diplomat, sotqinlik evaziga mo'g'ullar ishonchini qozongan Mahmud Yalavoch tasarrufiga berilgani tasodifiy emasdir. U xoqon nomidan raiyatni boshqaradi. Uning qarorgohi /poytaxti/ Xo'jand edi. Harbiy hokimiyat, aholini ro'yxatdan o'tkazish, soliq yig'ish ishlari doruxachi va tang'ach deb ataluvchi mo'g'ul amaldorlari qo'lida bo'ladi. Mo'g'ul bosqoqlari ixtiyoridagi ko'p sonli jangchilar Mahmud izmiga bo'ysundirilgan. Aholidan markaziy hokimiyat xazinasi uchun ko'plab soliqlar undirilgan.

Bundan tashqari aholi turli-tuman to'lovlar berishga majbur etilgan. Masalan, aholi savdo yo'llaridagi bekatlar (yomlar) uchun go'sht, un, guruch, ot-ulov berishga ham majbur etilgan. Bosib olingan mamlakat hunarmandlari «din tugun» deb atalgan maxsus o'lpon to'lab turganlar.

Mo'g'ullarning Movarounnahr hududini bosib olib, shib-shiydom etib, talon-taroj qilishi, so'ngra mahalliy aholini haddan ziyod soliq, o'lpon va to'lovlar yo'li bilan zulm-asoratga duchor etishi, pirovard oqibatda xalqning ko'tarilishiga, o'z erki, mustaqilligi uchun qalqishiga sabab bo'ladi. 1238 yilda Buxoro yaqinidagi Torob qishlog'ida boshlangan oddiy g'alvir yasovchi hunarmand Mahmud Torobiy boshchiligidagi xalq qo'zg'oloni shu tariqa yuz bergan edi. Kelgindi mo'g'ul zodagonlarining mahalliy yuqori tabaqa vakillari bilan til birlashtirib, bechorahol xalqni talab, boylik orttirayotganligi, shohona ayshu ishrat qurayotganligi, oddiy fuqaroning turmushi tobora nochorlashib

boryotganligi Mahmud va uning maslakdoshlarini g'azabga keltiradi va qo'lga qurol olib mo'g'ullar zulmini ag'darib tashlash uchun kurashga undaydi. Uning tevaragiga ming-minglab alamzada oddiy mehnat kishilari to'planishadi. Buxoro atrofidagi qishloqlar aholisi bilan ko'payib borgan qo'zg'olonchilar Buxoroga kelib, mo'g'ul amaldorlarini, shuningdek, mahalliy zodagonlar, sadrlarni engib, shaharni egallaydilar. Buxoro sadrlari Mahmud Torobiy hokimiyatini tan olib, uni xalifa deb e'lon qilishga majbur bo'ladilar.

Mahmud Torobiy Buxoroni egallagach, hukmron kuchlar hokimiyatini cheklaydi va oddiy xalq manfaatlarini ko'zlaydigan bir qator tadbirlar o'tkazadi. Qo'zg'olonchilar zarbidan Karmanaga qochgan mo'g'ul bosqoqlari va mahalliy amaldorlar qo'zg'olonni bostirish uchun yangidan katta kuch to'playdilar va Buxoroga yurish boshlaydilar. Ammo bu davrga kelib katta kuchga aylangan qo'zg'olonchilarning qo'li baland keladi. 10 mingdan ziyod mo'g'ul askarlari qirib tashlanadi. Qo'zg'olonchilar mo'g'ullar Karmanagacha quvib boradilar. Biroq, mana shu hal qiluvchi olishuvda qo'zg'olon rahnamolari - Mahmud Torobiy va Shamsiddin Mahbubiylar halok bo'ladi. Tez orada qo'zg'olonga qarshi yuborilgan Eldiz No'yon va Chekan Qurchi boshchiligidagi mo'g'ul qo'shinlari Karmani yaqinidagi Malik rabotida qo'zg'olonni bostiradi. Bu jangu jadal to'qnashuvda 20 mingdan ziyod qo'zg'olonchilar halok bo'ladi. Garchi bu xalq qo'zg'oloni mag'lub etilsa-da, biroq u Movarounnahr erksevar xalqining ozodlik va mustaqillik yo'lidagi mardonavor kurashi, qat'iyatini to'la namoyon etdi. Ayni chog'da Torobiy qo'zg'oloni mo'g'ul hukmdorlariga mahalliy xalq bilan munosabatlarini qayta ko'rib chiqish, siyosiy va taktik yo'llarni o'zgartirish uchun muhim saboq bo'ldi. Mahalliy xalq orasida ancha obro'sizlanib qolgan Mahmud Yalavochning mo'g'ul hukmdorlari tomonidan Movarounnahrdan olinib, Pekinga hokim etib tayinlanishi, uning o'rni katta o'g'li Mas'udbekka berilishi ham qo'zg'olonning muhim saboqlaridan biri bo'ldi.

Mas'udbek (1238-1289 yy) bir tomondan, hukmron mo'g'ul xonlari, aslzodalari bilan umumiy til topishga harakat etib, ularning manfaatlari, qiziqishlariga mos keladigan siyosat yurgizgan bo'lsa, ikkinchi tomondan mo'g'ul xonlari o'rtasidagi toju-taxt, hukmronlik uchun yuz bergan o'zaro ixtiloflardan ustalik bilan foydalanib, o'lkada savd-sotiqni jonlantirish, iqtisodiy tadbirlarni amalga oshirishga intildi.

**Mas'udbek
yuritgan
siyosat va
uning
natijalari**

- Mo'g'ul zodogonlarining yurtida qilgan o'zboshimcha xatti-harakatlariga chek qo'yildi
- O'lkada nisbiy tinchlik, yaratuvchilik jarayoni hukm surdi
- 1271 yilda o'tkazilgan pul islohoti va bir xil vazndagi sof kumush tangalarning zarb etilishi o'lkaning iqtisodiy-moliyaviy ahvolini, savdo-tijorat ishlarining ancha yaxshilanishiga turtki berdi
- Buxoro, Samarqand, Shosh, Termiz, Farg'ona shaharlarining yangidan tiklanishi, ularning savdo-sotiq va hunarmandchilik markazlari sifatidagi mavqei ko'tarildi
- Islom dini va uning peshvolari nufuzi tiklandi. Islomning Movarounnahrning rasmiy dini sifatidagi mavqei ortib bordi
- Mo'g'ullar va bir qator turkiy qavm, elatlarning Movarounnahrda kelib o'troqlashuvi va muqim yashashga moslashuvi jarayoni faollashdi

Movarounnahr hududlarida yuz bergan bu xildagi ijobiy o'zgarishlarda Chig'atoy ulusi xoni tashabbusi bilan mo'g'ul no'yonlari va shohzodalarining 1269 yilda Talas vodiysida bo'lib o'tgan qurultoyi va undagi tarixiy kelishuvning roli va ta'siri katta bo'ldi. Mazkur qurultoy barcha mo'g'ul xonlari, aslzodalariga qalarda yashashlaridan qat'i nazar mahalliy aholi hayoti, turmush tarziga aralashmaslik, belgilab qo'yilgan soliq, to'lovlar bilan qanoatlanish, ekin maydonlarini payxon qilmaslik majburiyatini yukladi. Ularni Movarounnahr erlariga ko'chib, asta-sekin o'troq hayotga o'ta borishga da'vat etdi.

XIII asrning ikkinchi yarmiga kelib mo'g'ullarning mahalliy aholiga, ularning turli ijtimoiy qatlamlariga nisbatan munosabatlari ham keskin o'zgarib bordi. Mo'g'ul hukmdorlari doiralarining bil qismi erlik aholining yirik mulkdorlari, ruhoniylari, savdo-sotiq, hunarmand tabaqalari bilan umumiy til topib, o'z qarashlarini o'zgartirib, musulmon ruhoniylariga hayrixohlik va hurmat bilan munosabatda bo'la boshladilar. Chig'atoy ulusida islom rasmiy davlat dini maqomiga ega bo'ldi. Shuningdek, mo'g'ul qabilalari, elatlari bilan birga XIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab ko'plab turkiy urug'-qavmlar ham Movarounnahrda kelib o'rnatila boshladi. Jumladan, barloslar Qashqadaryoda, jaloirlar Ohangaron vodiysida, arlotlar Afg'oniston shimolida, kavchinlar Tojikiston janubida, turkiylashgan mo'g'ullar urug'i-so'fiylar Xorazmda joylashib, chuqur tomir otib bordi. Bu esa turkiy xalqlar, elatlarning o'lkadagi mavqeining yanada mustahkamlanishiga, turkiy til va uning shevalari ta'sirining ortib borishiga bois bo'ldi. XIV asrdan boshlab Chig'atoy ulusida mo'g'ul xonlari boshqaruvi sohasida ham muhim o'zgarishlar yuz beradi. Bu o'zgarishlar, dastavval, Chig'atoy xonlaridan Duvaxon /1282-1306/, uning o'g'illari Kebekxon /1318 - 1326/, Tarmashirin /1326 - 1334/ nomlari bilan bog'liqdir. Jumladan, Duvaxon davrida katta vakolatga ega bo'lgan Mas'udbek sa'i-harakatlari bilan shaharsozlik rivojlanganligi, savdo-sotiq ahli katta naf topganligi, qishloq xo'jaligi ancha yuksalganligi ko'zga tashlanadi. Kebekxon esa o'z qarargohini mo'g'ul hukmdorlari orasida birinchi bo'lib Movarounnahrda ko'chirdi. Qashqadaryo vohasidagi Nasaf shahridan uncha uzoq bo'lmagan joyda uning buyrug'i bilan saroy /mo'g'ulcha

ma'nosi «qarshi»/ bunyod etilib, Qarshi nomi bilan poytaxtga aylantirilishi o'sha davrning muhim voqealaridan bo'lgan.

Kebekxonning muhim xizmatlaridan yana biri - bu uning pul va ma'muriy-hududiy sohalarda o'tkazgan islohotlaridir. Xususan 1321 yilda o'tkazilgan pul islohotida xulagiylar davlati va Oltin O'rdadagi amaldagi pul tizimi hisobga olingan edi. Og'irligi 8 grammlik kata kumush tanga va 1 grammlik kichik tanga zarb etildi. Katta tanga «dinor» deb, kichik tanga «dirham» deb atalgan. Yangi pul birligi «Kepaki» nomi bilan mashhur bo'lgan. Islohotning dastlabki yillarida Kebek nomi bilan mashhur bo'lgan bu tangalar ko'plab hajmlarda Samarqand va Buxoroda zarb qilinib, muomalaga chiqarilgan. Bu ikki xil qimmatga ega bo'lgan kumush tangalar keyinchalik boshqa hukmdorlar tomonidan ham chiqarilgan. Masalan, Tarmashirin davrida O'trorda ko'plab kumush tangalar chiqaradigan zarbxona muntazam ishlab turgan. Kebekning pul islohoti tashqi va ichki savdoning rivojlanishi uchun qulay shart-sharoit yaratishga xizmat qildi.

Ma'muriy islohotga ko'ra, Movarounnahr hududlari viloyatlarga, viloyatlar tumanlar (mo'g'ullar tartib qilgan 10 ming askar beradigan, aholisi 40-50 ming nafar bo'lgan, hozirgi tumanlarimizga qiyos etsa bo'ladi - izoh) ga bo'lindi. Jumladan, Samarqand viloyatida 7 ta, Farg'ona viloyatida 9 ta tuman tarkib topgan. Kebekxonning o'lkada tinchlik, osoyishtalik va totuvlik o'rnatish borasidagi siyosatini Tarmashirin izchil davom ettirdi. U islomni qabul etib, uni davlatning rasmiy dini darajasiga ko'tardi. Kebekxon yo'nalishida siyosat yurgizgan mo'g'ul xonlarining navbatdagi vakili Qozonxon /1334-1346/ ham Movarounnahr hududlari birligini saqlash, tubjoy aholi manfaatlarini himoya qilish uchun mahalliy mo'g'ul va turk amirlari, no'yonlarining olib borayotgan bir yoqlama kurashlarini bartaraf etishga intildi. U o'zi uchun qarorgoh sifatida Qarshi bilan Buxoro oraligida (hozirgi Muborak tumani hududida) mashhur Zanjirsaroy qal'asini qurdirdi. Biroq markazdan qochuvchi kuchlarning, dastavval, ko'chmanchi mo'g'ul amirlarining kuchayib borayotgan ta'siri va fitnasi oqibatida 1346 yilda Qozonxon qatl etiladi. Shundan so'ng hokimiyat tepasiga kelgan amir Qazog'on (1347-1358) mo'g'ul zodagonlari manfaatlarini yoqlab siyosat yurgizdi. Uning o'zi ham bir joyda muqim yashamasdan ko'p vaqtini bosqinchilik yurishlarida o'tkazardi. Buning oqibatida uning davrida mahalliy aholi tub manfaatlari bilan mo'g'ul hukmdorlari manfaatlari bir-biriga tobora zid kela bordi. Bu esa Movarounnahrda yana siyosiy vaziyatning keskinlashuviga, hokimiyatga intiluvchi kuchlarning faol harakatga kelishiga sabab bo'ldi. XIV asrning 40 - yillarida Chig'atoy ulusi ikki qismga: Ettisuv, Sharqiy Turkistondan iborat Mo'g'ulistonga va Movarounnahrda bo'linib ketdi. 1348 yilda Chiqatoy naslidan bo'lgan Tug'luq Temur Mo'g'uliston xoki etib ko'tarildi. Movarounnahrda hokimiyatni egallagan amir Husayn 1358 yilda o'ldiriladi.

Bunday sharoitda Movarounnahr yurtini birlashtirish, mahalliy hukmdorlarning o'zboshimchalik, boshboshdoqlik harakatlariga chek qo'yish, jafokash xalqni mo'g'ullar zulmi va istibdodidan butkul xalos etish va unda qudratli markazlashgan davlat barpo etishdan iborat yuksak vazifa tarixiy zaruriyat taqazosi bilan kun tartibiga qo'yildi. Uni muvaffaqiyatli uddalash esa ulug' bobokolonimiz Amir Temurga nasib etdi.

3. XIII-XIV asrning birinchi yarmida O'rta Osiyo xalqlarining madaniy hayoti

Bosqinchi yovlar azaldan yuqori tsivilizatsiya o'chog'i sanalgan, ulug' ajdodlarimiz aql-zakovati va donishmandligi bilan yaratilgan yuksak moddiy va ma'naviy madaniyat, betakror obidalar, asori-atiqalar makoni bo'lgan bu azim yurtni qanchalik xonavayron etmasinlar, biroq xalq irodasini, uning buyuk bunyodkorlik, ijodkorlik salohiyatini so'ndira olmadilar. Aksincha, bu yurtning mag'rur va erksevar kishilari, bir tomondan, muqaddas Vatan tuyg'usini dillariga mustahkam jo aylab, ozodlik va mustaqillik yo'lida jonbozlik bilan kurash olib borgan bo'lsalar, ikkinchi tomondan esa, ular asriy xalq an'analari, udumlariga sodiq qolib, yaratuvchilik ishlari bilan mashg'ul bo'lganlar. Zero, o'lmas xalq dahosi bu davrda ham yangi-yangi salohiyatli ijodkorlar avlodini etishtira borgan. Shu boisdan sahroyi mo'g'ullar xarobazorga aylantirgan kulturepalar o'rnida ko'p o'tmay yangidan ko'rkam shaharlar, me'morchilik obidalari qad rostlab, hayot yana yangidan izga tushib bordi. Mahalliy xalq orasidan etishib chiqqan ajoyib me'morlar, naqqoshu-hunarmandlar sa'y-harakati, mahorati bilan betakror moddiy madaniyat namunalari yaratilib, bundan o'lka hayoti o'zgacha fayzu manzara kasb etib bordi. Bu davrda bunyod etilib, gavjum savdo-sotiq, hunarmandchilik markazlariga aylana borgan Andijon, Qarshi, Urganch, qaytadan ta'mirlanib chiroy ochgan, oldingi mavqeini tiklagan Samarqand, Buxoro, Shosh, Termiz singari shaharlar, ularning o'ziga xos me'morchilik qiyofasi shundan dalolat beradi. Ko'hna Urganchda qad ko'targan, balandligi 62 metrli ulug'vor minora XIII asr arxitekturasiyning noyob yodgorligi hisoblanadi. Samarqanddagi Shohizinda majmui, Buxorodagi Bayonqulixon, Ko'hna Urganchdagi Najmiddin Kubro, To'rabekxonim, Muhammad Bashar maqbaralari, Xo'janddagi Tubaxon maqbarasi va shu singarilar XIV asrning nodir me'moriy yodgorliklari sirasiga kiradi.

Xalq amaliy san'ati, kulolchilik namunalari, sirli naqshinkor sopolli idishlar, shu jumladan, ko'zalar, chinni buyumlar, uy-ro'zg'or ashyolari, binolar peshtoqiga bitilgan, san'at darajasidagi nastalik bitiklari - bular O'rta Osiyo moddiy madaniyatining XIII-XIV asrlarda ham rivojlanishda davom etganligidan shahodat beradi. Bu davrda ilm-fan, ayniqsa tarixshunoslik rivojida ham muayyan yutuqlar qo'lga kiritildi. Tarixshunos Juvaniyning «Tarixi jahongusha» /Jbhon fotihi tarixi/, Rashididinning «Jomeut-tavorix» /«Yilnomalar majmuasi»/ asarlari mo'g'ullar istilosi va hukmronligi davri tarixini chuqur o'rganishda qimmatli manbalardan hisoblanadi.

Shuningdek, o'lkada badiiy adabiyot sohasi ham anchayin ravnaq topdi.

XIII-XIV asrlarda etishib chiqqan badiiy adabiyot namoyandalari

- Jaloliddin Rumiy (1207-1273) («Masnaviyi ma'naviy»)
- Muslihiddin Sa'diy Sheroziy (1219-1293) («Guliston», «Bo'ston»)
- Qutb («Xusrav va Shirin»)
- Xorazmiy («Muhabbatnoma»)
- Sayfi Saroyi («Suxayl va Guldursin», «Gulistoni bit turkiy»)
- Amir Xisrav Dehlaviy (1253-1325) («Xamsa»)

Jumladan, XIII asrning ikkinchi yarmi hamda XIV asrning birinchi yarmida yashab, ijod etgan yurtdosh daho shoirimiz Pahlavon Mahmud ijodi bu jihatdan ibratlidir. Uning tug'ilgan yili noma'lum bo'lib, vafot etgan davri manbalarda 1322 yil deb ko'rsatiladi. U hunarmand oilada dunyoga kelgan. O'zi ham po'stindo'zlik bilan shug'ullangan, o'z zamonasining ilg'or, ma'rifatparvar kishilaridan bo'lgan. Pahlavon Mahmud nomi bilan zikr qilingan barcha tazkiralarda u g'azal, ruboiy janrlarida samarali ijod qilgan shoir sifatida tilga olinadi. Biroq, Mahmudni elga mashhur etgan, avlodlar ehtiromiga sazovor qilgan narsa, bu, eng avvalo, uning otashnafas ruboiylaridir. Shoirning ijtimoiy, falsafiy qarashlari ham uning ruboiylari mazmunida aks etgan. Umuman Pahlavon Mahmud she'riyatida keng ma'nodagi hayotiy voqealar, insoniy kechinmalar, chuqur axloqiy, falsafiy qarashlar ifodalangan, bu hol shoirning o'z davrining ijtimoiy-siyosiy jarayonlariga faol munosabatda bo'lganidan dalolat beradi.

XIII asr oxiri va XIV asr birinchi choragida Turkistonda kechgan adabiy jarayonni Burhoniddin o'g'li Nosiriddin Rabg'uziy ijodisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Ayniqsa bunda uning qalamiga mansub «Qissai Rabg'uziy» asari adib nomini asrlar osha sarbaland etib kelmoqda. Bu asar ilk o'zbek nasrining dastlabki namunasi sifatida qimmatlidir. Rabg'uziy asaridagi dunyoviy ruh bilan sug'orilgan ko'plab she'riy parchalar g'azalchilik janrining keyingi rivoji uchun ham ayricha ahamiyat kasb etadi.

Tarixnavis ham taraqqiy topdi. Juzjokiyning «Tabaqoti Nosiriy» («Nosir turkumlari»), Juvayniyning «Tarixi jahonkushoy» («Jahon fotihi tarixi»), Rashididdin G'azlullohning «Jome at-tavorix» («Tarixlar to'plami») kabi tarixiy asarlarda o'sha davr tarixiga doim qimmatli tarixiy manbalardir.

Shunday qilib, XIII-XIV asrlar davomida Movarounnahr hududi mo'g'ullar hukmronligi bilan bog'liq tarzda qanday ziddiyatli, murakkab jarayonlarni o'z boshidan kechirmasin, uning ko'hna madaniyati, ilm-urfoni an'anaviy ravishda o'ziga yo'l topib, rivojlanishda davom etadi. Xalq dahosi, ijodkorligi uning salohiyatli namoyandalari sa'y-harakatlari, tashabbuslari ila sayqal topib, yangi - yangi qirralar kashf etib boradi. Bu esa, shubhasiz, o'lka xalqlari ma'naviy merosi, qadriyatlarining mazmunan boyib, yuksalishiga ijobiy ta'sir ko'rsatib borgan.

Sinov savollari

1. Chingizxon shaxsi to'g'risida nialarni bilasiz?
2. Chingizxon 1219 yilgacha qanday hududlarni istilo etgan edi?
3. Muhammad Xorazmshoh davlatining ichki ahvoli qanday edi?
4. Movarounnahr shaharlari qanday mudofaa qilindi?
5. Jaloliddin Manguberdi shaxsi, uning mo'g'ullarga qarshi qurashlardagi beqiyos jasorati haqida so'zlang.
6. Jaloliddin Manguberdi yubileyi yurtimizda qachon va qanday nishonlandi?
7. Chig'atoy ulusi qanday vujudga keldi, u qay tarzda boshqarildi?
8. Mo'g'ullar mahalliy aholiga qanaqa soliq va to'lovlar soldi?
9. Mahmud Torobiy qo'zg'oloni to'g'risida tushuncha bering.
10. Torobiy qo'zg'oloni nima uchun mag'lubiyatga uchradi?
11. Mas'udbekning Movarounnahrdagi boshqaruvchilik va islohotchilik faoliyati haqida so'zlang.
12. Kebekxon o'lkada qanday o'zgarishlarni amalga oshirdi?
13. Nima sababdan XIV asrning 40-60 yillariga kelib Chig'atoy ulusi iqtisodiy tushkunlik, hududiy parchalanishga yuz tutdi?
14. Mo'g'ullar hukmronligi davrida O'rta Osiyo xalqlarining madaniy-ma'naviy hayotida qanday o'zgarishlar yuz berdi?
15. Bu davrga xos O'rta Osiyo xalqlari moddiy madaniyati namunalaridan nimalarni bilasiz?
16. Turkiy (eski o'zbek) adabiyot ijodkorlari asarlaridan so'zlab bering.

VII BOB. AMIR TEMUR DAVRIDA O'ZBEK DAVLATCHILIGINING YUKSALISHI. IJTIMOYIY-SIYOSIY, IQTISODIY VA MADANIY HAYOT

Tayanch so'z va iboralar: Siyosiy tarqoqlik. Amir Temur. Amir Temur-markazlashgan davlat asoschisi. Amir Temur yurishlari. Temur tuzuklari. Movorounnahr. Xuroson. Shohruh Mirzo. Mirzo Ulug'bek. Husayn Bayqaro. Madaniyat. Ulug'bek akademiyasi. Alisher Navoiy.

1. Amir Temurning hokimiyat tepasiga kelishi. Markaziy davlat boshqaruvining takomillashuvi

Amir Temur Vatanimiz tarixida, o'zbek davlatchiligi taraqqiyotida beqiyos xizmat ko'rsatgan shaxs. Amir Temur jahon xalqlari tarixida buyuk davlat arbobi, mashhur sarkarda sifatida e'tirof topgan yorqin siymodir.

Afsuski, Amir Temur nomi sobiq mustamlakachilik va mustabid tuzum davrida qoralanib, avlodlar nazaridan chetga surilib kelindi. Biroq o'zbek davlatchiligini qayta tiklagan, buyuk davlat darajasiga ko'targan, jahonga shuhrat taratgan Amir Temurning tarixiy xizmatini jahon afkor ommasi nazaridan yashirish, uni qatag'onlik zanjirida ushlab turish vaqti o'tdi. Milliy istiqlol tufayli o'z ona tariximizni xolisona yoritish, tarixiy haqiqatni qaror toptirish barobarida Amir Temur bobomizning nomini, nuroniy qiyofasini tiklash baxtiga muyassar bo'ldik. Yurtboshimiz Islom Karimov tashabbusi bilan 1996 yilning Amir Temur yili deb e'lon qilinishi va shu yili buyuk bobokalonimiz tavalludining 660 yilligini mamlakatimizda hamda YuNESKO tashabbusi bilan butun dunyo miqyosida keng nishonlanishi - bu hozirgi minnatdor avlodlarning, qolaversa, jahon ahlining bu buyuk zotga, uning ulug'vor ishlariga bildirgan cheksiz hurmati va e'zoi ramzidir.

Amir Temurning shaxsiy fazilatlari

- Ma'rifatparvarlik, ilmparvarlik
- Donishmandlik
- Raiyatparvarlik
- Adolatparvarlik
- Kechirimlilik, rahimlilik
- Olijanoblik
- Mardlik, bahodirlik
- Qattiqqo'llik
- Irodalilik
- Jasoratlilik
- Sobitlik, vazminlik, chidamlilik
- Sabr-bardoshlik, insofililik
- Mehribonlik, muruvvatpeshalik

Adolat va insof bilan tangrining yaratgan bandalarini o'zimdanda rozi qildim. gunohkorga ham, begunohga ham rahm qilib, haqqoniyat yuzasidan hukm chiqardim. Xayr-ehson ishlarim bilan odamlar ko'nglidan joy oldim.

Amir Temur

«Hamisha xalq g'amini, yurt g'amini o'ylab yashagan Sohibqiron yovlar oyog'i ostida toptalgan o'lkani dunyoning eng qudratli saltanatiga aylantirgan edi. Kelinglar, aziz do'stlar, barchamiz yakdil bo'lib, halol mehnatimiz, aqlu zakovatimiz, Vatanga muhabbatimiz bilan O'zbekistonni jahon havas qiladigan buyuk davlatga aylantiraylik. Bu yo'lda bobokalonimizning: «**Adolat** va **ozodlik** - dastingiz, rahbaringiz bo'lsin» degan dono o'gitlari doimiy shiorimiz bo'lsin»

I.Karimov

Amir Temur turkiy barlos urug'ining biy(urug' oqsoqoli)laridan bo'lmish Muhammad Tarag'ay va Buxoro shariat qonunlarini sharhlovchisining qizi Takina Mohbegimlarning farzandi bo'lib, 1336 yilda Shahrisabzga yaqin Xo'ja Ilg'or qishlog'ida tavallud topgan. Uning to'liq ismi sharifi Sohibqiron Amir Temur ibn Amir Tarag'ay ibn Amir Burkuldir. Temur siyosiy kurash maydoniga kirib kelgan XIV asrning 60-yillarida mo'g'ullarning Chig'atoy ulusidagi hukmronligi davom etayotgan edi. 1346 yili Chig'atoy ulusi xoni Qazonxon amir Qazog'on tomonidan o'ldiriladi. 1358 yilda amir Qozog'on ham o'ldiriladi, ulusda parokandalik jarayoni kuchayadi. O'lkaning turli hududlarida mustaqillik da'vosi bilan ish ko'rayotgan 10 ga yaqin mahalliy beklilar, chunonchi, Xorazmda so'fiylar, Qashqadaryoda barloslar, Ohangaron vodiysida jaloirlar, Buxoroda sadrlar, Termiz atrofida sayidlar amirlarining va hokazo kuchlarning ajratuvchilik harakatlari yurt butunligiga jiddiy havf tug'dirayotgandi. Ulus o'ntacha mustaqil beklilarga bo'lingan bo'lib, ularning beklari o'rtasida doimo nizo, janjal bo'lardi. Buning ustiga o'z hukmronligini mustahkamlash maqsadida 1360 yilda Movarounnahrda katta qo'shin tortib kelgan Mo'g'uliston xoni Tug'luq Temur¹ xuruji ham dard ustiga chipqon bo'lgan edi. Bunday qaltis vaziyatda siyosiy kurash maydonida hozir bo'lgan yosh Temurbek oldida nihoyatda ehtiyotkorlik, aql-zakovat bilan ish ko'rish, o'z atrofiga yurtparvar, vatanparvar kuchlarni to'plash, so'ngra qulay imkoniyat tug'ilishi bilan yurt dushmanlariga qaqshatqich zarba berish vazifasi turardi.

Temurbek uddaburonlik bilan o'ziga xos taktika qo'llab, o'zining bosh orzu-maqсадlaridan voz kechmagan holda, vaziyat taqozasi bilan vaqtdan yutish, ishonchli kuch topish uchun vaqtincha 1361 yilda Tug'luq Temur xizmatiga kiradi. Biroq bir yil muddat o'tar-o'tmay, Balx hokimi, kelib chiqishi Chingiziylar nasabidan bo'lgan Amir Husayn bilan do'stlashib, u bilan birgalikda yurt birligi va ozodligini tiklashga kirishadi. U 1362-1364 yillarda mo'g'ul qo'shinlariga bir necha marta zarba beradi.

Tug'luq Temurning o'g'li Ilyosxo'ja 1365 yil bahorida Movarounnahrda yurish qiladi. Chinoz atrofida, Sirdaryo bo'yidagi «Loy jangi»da Amir Temur va amir Husayn

¹ Bu erda gap Chig'atoy ulusining bo'linishi natijasida tashkil topgan. Mo'g'uliston nomi bilan atalgan xonlik hukmdori to'g'risida borayapdi.

qo'shininig Ilyosxo'ja boshliq mo'g'ul qo'shinidan kutilmaganda engilishi Amir Temur uchun juda katta saboq bo'ldi. Ilyosxo'ja qo'shinlari Samarqandga tomon yurdi. Hokimiyatsiz qolgan mahalliy aholi (Samarqand hokimi qochib ketgan edi) mudofaaga ko'tarildi, bu harakat sarbadorlar harakati nomi bilan mashhurdir. Samarqand uning markaziga aylandi. Harakatga tolibi ilm vakili Mavlonozoda, jun tituvchilar oqsoqoli Abu Bakr Kalaviy va mohir mergan Xo'rdaki Buxoriylar boshchilik qiladilar. Jome masjidida to'plangan 10 mingga yaqin aholi Mavlonozoda da'vati bilan mo'g'ullarga qarshi kurashda faol qatnashadilar. Ilyosxo'ja Samarqandda katta zarbaga uchrab Movarounnahrda chiqib ketishga majbur bo'ldi. Samarqandda hokimiyat sarbadorlar qo'lga o'tadi. Ular xalq turmushini yaxshilashga qaratilgan tadbirlar ko'radi, mo'g'ullarga tarafdorlik qilganlarning er va mulklari musodara etiladi.

Samarqand sarbadorlari g'alabasidan xabar topgan amir Husayn va Amir Temur 1366 yil bahorida Samarqandga keladilar. Amir Husayn hiylasi bilan sarbadorlar boshliqlari qo'lga olinib, o'ldiriladi. Amir Temurning sa'y-harakatlari tufayligina Mavlonozoda tirik qoladi. Movarounnahrda hukmronlik amir Xusayn qo'lga o'tadi. Amir Husayn Movarounnahrda Amir Temurni qoldirib o'zi Xurosonga ketadi.

Amir Temurning keyingi jo'shqin faoliyati davomida uning amir Husayn bilan ittifoqi mustahkam bo'lolmadi. Tabiatan shuhratparast, hokimiyatparast shaxs bo'lgan amir Husayn qanday qilib bo'lmasin Amir Temurga pand berish, unga xiyonat qilishdan qaytmaydi. Sharofiddin Yazdiy aytganidek, «ularning o'rtalarida sadoqat va do'stlik munosabati yaqinlik va qarindoshlik aloqasi bilan qat'iy qilingan edi. Ammo Amir Husaynning ko'ngli makr va g'addorlik o'y-hayolidan bo'shamasdi» (Sh.Yazdiy. «Zafarnoma», 207-bet).

Xalqimizda «birovga choh qazisang, o'zing yiqilasan» deyilganidek, amir Husayn ham o'zi qazigan chohga o'zi yiqildi. Vaziyat taqozasi bilan Amir Temur amir Husayn o'rmanib olgan Balxga 1370 yilning bahorida qo'shin tortib boradi va uni mahv etadi. Shundan so'ng Amir Temur Movarounnahrning yagona hukmdori bo'lib qoldi. Samarqand mamlakat poytaxtiga aylandi. Endilikda yurtni boshqarish jilovini qo'lga kiritgan Amir Temur oldida hali g'oyatda katta, murakkab vazifalar ko'ndalang bo'lib turardi. Eng asosiysi, mamlakat hududlarini birlashtirish, yagona markazlashgan davlat tuzishdan iborat bosh vazifani hal etish kerak edi. Buningsiz mamlakat taraqqiyotini olg'a bostirish, uning dovrug'ini jahon miqyosiga ko'tarish mumkin emasdi. Shu boisdan dastlab Sirdaryo va Amudaryo oraliq'idagi hududlar diplomatik yo'l bilan birlashtirildi.

Amir Temur sharqiy hududlarni mo'g'ullar ta'siridan ozod etish uchun 1370 yil oxiri va 1371 yil boshida Sharqiy Turkiston tomon yurish qiladi. Mo'g'ul xoni Kepak Temurga qaqshatqich zarba berilishi orqasida Farg'ona mulki va boshqa bir qator hududlar egallanadi. Ko'p o'tmay Afg'oniston shimolidagi Shibirg'on viloyati ham uning tasarrufiga olindi.

Tarixiy manbalarda Amir Temurning Mo'g'uliston tomon 7 marta harbiy yurishlar qilgani tilga olinadi.

Uning qudratli mo'g'ul hukmdorlaridan sanalgan amir Qamariddin bilan olib borgan ko'p yillik urushlari mamlakatining sharqiy hududlarini mo'g'ullar asoratidan xalos qilish, yurt tinchligi, osoyishtaligini qaror toptirishga qaratilgan edi. O'z tasarrufiga

Qoshg'ar, Issiqko'l va Ettisuv vohasini birlashtirgan hamda 1369 yili Ilyosxo'jani taxtdan ag'darib, Mo'g'uliston xoni bo'lib ko'tarilgan Qamariddin bilan 1370-1389 yillar davomida Amir Temur hayot-mamot janglari olib bordi. Bu jangu jadallar oqibatida Movarounnahrqa qarashli asosiy sharqiy hududlar uning tarkibiga qo'shib olindiki, bu hol yurtimiz hududida markazlashgan davlatning vujudga kelishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi.

Amir Temur tomonidan markazlashgan qudratli davlatga asos solinishi	➤ 1361-1365 yillar Mo'g'uliston xoni Tug'luq Temur va uning o'g'li Ilyosxo'jaga qarshi urush.
	➤ 1370 yili Amir Husaynga qarshi Balxga yurish va uni bartaraf etish.
	➤ 1370-1371 yillarda Farg'ona, O'tror, Yassi, Toshkent, Hisor, Badaxshon, Qunduz bo'ysundirildi.
	➤ 1381 yili Hirot, Seiston, Mozandaron, Saraxs, Sabzavor bo'ysundiriladi.
	➤ 1371-1389 yillarda jami 7 marta Mo'g'uliston hukmdori Amir Qamariddinga qarshi jangu jadallar olib borish va sharqiy, shimoliy hududlarning yurtga birlashtirilishi
	➤ 1371, 1373, 1375, 1379, 1388 yillarda Xorazmdagi so'fiylar sulolasi hukmdorlari: Husayn, Yusuf va Sulaymon So'fiylarga qarshi olib borilgan urushlar va Xorazmning yurt tarkibiga qo'shib olinishi

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turganidek, Amir Temur o'z saltanati tarkibiga Xorazm mulkini ham qo'shib olish uchun ko'p sa'y-harakatlarda bo'ldi. Chingizxon tomonidan Jo'ji ulusiga berilgan Xorazm erlari Oltin O'rdadan mustaqil bo'lib ajralgan bo'lib, hokimiyat tepasida Qo'ng'iro't so'filari turardi. Keyinroq ikkiga bo'linib, janubiy qismi Chig'atoy ulusiga bo'ysundirilgan edi, ammo Qo'ng'iro't so'filari janubiy qismni ham fatx etadi. Amir Temur esa butun Xorazmni o'z ulusining tarkibiy qismi deb hisoblar edi. Shu boisdan Xorazmni o'z tasarrufiga kiritish uchun bir necha marta yurish qiladi. 1388 yilgi so'nggi Xorazm yurishi natijasida Sulaymon So'fiy hukmronligi ag'darilib, bu o'lka Temur saltanati tarkibiga uzil-kesil qo'shib olindi.

Shunday qilib, Amir Temur bir necha yillar davom etgan qonli va qonsiz kurashlar, muhim tadbirlar, kezi kelganda diplomatik aloqalarni muvaffaqiyatli qo'llanish natijasida mamlakatni mo'g'ullar zulmidan ozod etdi, siyosiy tarqoqlik, o'zaro nizolarni bartaraf qildi. Movarounnahr va Xuroson hududlari birlashtirilib, yagona markazlashgan davlat barpo etishga muvaffaq bo'lindi.

Amir Temur kuchli, markazlashgan davlat barpo etish barobarida o'z qudratini jahonga mashhur qilish, hududlarini kengaytirish maqsadida XIV asrning 80 yillaridan e'tiboran xorijiy yurtlar tomon ko'plab harbiy yurishlar uyushtiradi. Uning 1386-1388 yillardagi «uch yillik», 1392-1396 yillardagi «besh yillik» va nihoyat 1398-1404 yillardagi «etti yillik» yurishlari xuddi shu maqsadlarga qaratilgandi. Bu harbiy yurishlar davomida Eron, Kavkaz orti hududlari, shimoliy Hindiston, Suriya, Iroq erlari, Kichik

Osiyoning talay qismi egallanadi. Shu tariqa, qudratli saltanat vujudga kelib, uning dovrug'i butun olamni tutdi. Biroq kezi kelganda shuni ta'kidlash joizki, Sohibqironning ko'plab jahongirlik yurishlariga faqat bir yoqlama nuqtai nazardan baho berib bo'lmaydi. Negaki, bu yurishlar goho mamlakat hududlariga tajovuz qilgan ajnabiy kuchlarga zarba berish, goho muqaddas islom ta'limoti g'oyalarini, ularning tahqirlovchilaridan himoya qilish yohud Sohibqiron yurtiga muttasil dushmanlik qilib kelgan xorijiy davlatlarga nisbatan so'nggi chora sifatida amalga oshirilgan. Jumladan, Amir Temurning Oltin O'rda xoni To'xtamishga qarshi bir necha marta (1389, 1391, 1394-1395 yy.) olib borgan jangu jadallari, eng avvalo, yurt osoyishtaligi, uning hududiy yaxlitligini ta'minlash maqsadiga yo'naltirilgan edi. Ayniqsa To'xtamishning Xorazm erlariga da'vosi bunda muhim sabablardan biri bo'lgan. Amir Temur tomonidan Oltin O'rdaning mavh etilishi esa, tabiiyki, uning tarkibiga kirgan hududlarning, chunonchi, rus knyazliklarining mustaqillikka erushuvida ayrim ahamiyatga ega bo'lganligi ham tarixiy faktidir.

Shuningdek, Sohibqiron qo'shinining Turkiya sultoni Boyazid kuchlari bilan 1402 yilda Anqara yaqinida bo'lib o'tgan hayot-mamot urushi ham, avvalo, turk sultonining qaysarligi, manmanligi, murosasizligi, adolat talabiga qo'l siltaganligi orqasida yuz bergan. Bu beomon jangni o'z foydasiga hal etgan Amir Temur esa ayni paytda o'z qudratini nafaqat Sharqda, balki G'arbda ham namoyish etishga musharraf bo'ldi. Shu buyuk g'alabadan so'ng G'arbiy Evropaning Angliya, Frantsiya, Ispaniya singari nufuzli davlatlari va ularning hukmdorlari Amir Temur bilan yaqindan aloqa bog'lash, hamkorlik qilish, ayniqsa savdo-sotiq munosabatlarini o'rnatishga faol yo'l tutganliklari shundan yaqqol dalolatdir. Darhaqiqat, Amir Temurning naqadar uzoqni ko'ra bilish salohiyatini uning Evropa hukmdorlari – Frantsiya qiroli Karl VI (1380-1422), Angliya qiroli Genrix IV (1399-1413), Kastiliya va Leon qiroli Genrix III (1390-1407) bilan diplomatik aloqalari va yozishmalaridan ham bilsa bo'ladi. U jumladan, Frantsiya qiroli Karl VI ga yo'llagan maktubida savdo aloqalarini yo'lga qo'yishni taklif qilib «Dunyo savdo ahli bilan obod bo'lajak», degan fikrni bildirgan edi. Frantsiya qiroli 1403 yil 15 iyunda yozgan javob xatida taklifni mamnuniyat bilan qabul qilganini bildiradi. Bu davrga kelib Buyuk ipak yo'li shuhratining yanada ortishi davomida Movarounnahr va Xuroson dunyoning turli mamlakatlari bilan har jihatdan yaqindan bog'lanib, xalqaro karvon savdosining eng muhim markaziga aylandiki, bu esa Vatanimizning iqtisodiy, madaniy va ma'naviy yuksalishiga katta ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Amir Temur qudratli saltanatni vujudga keltirar ekan uni omilkorlik bilan idora qilish, boshqaruv tizimini yanada takomillashtirib borishga ham alohida ahamiyat berdi. U o'zbek davlatchiligining Somoniylar, Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar davrida tarkib topib, rivojlanib borgan tizimi, tartib-qoidalari, huquqiy asoslarini yangi tarixiy davrning talab, ehtiyojlariga moslab yanada takomillashtirdi, ularga yangicha ruh, mazmun va sayqal berdi.

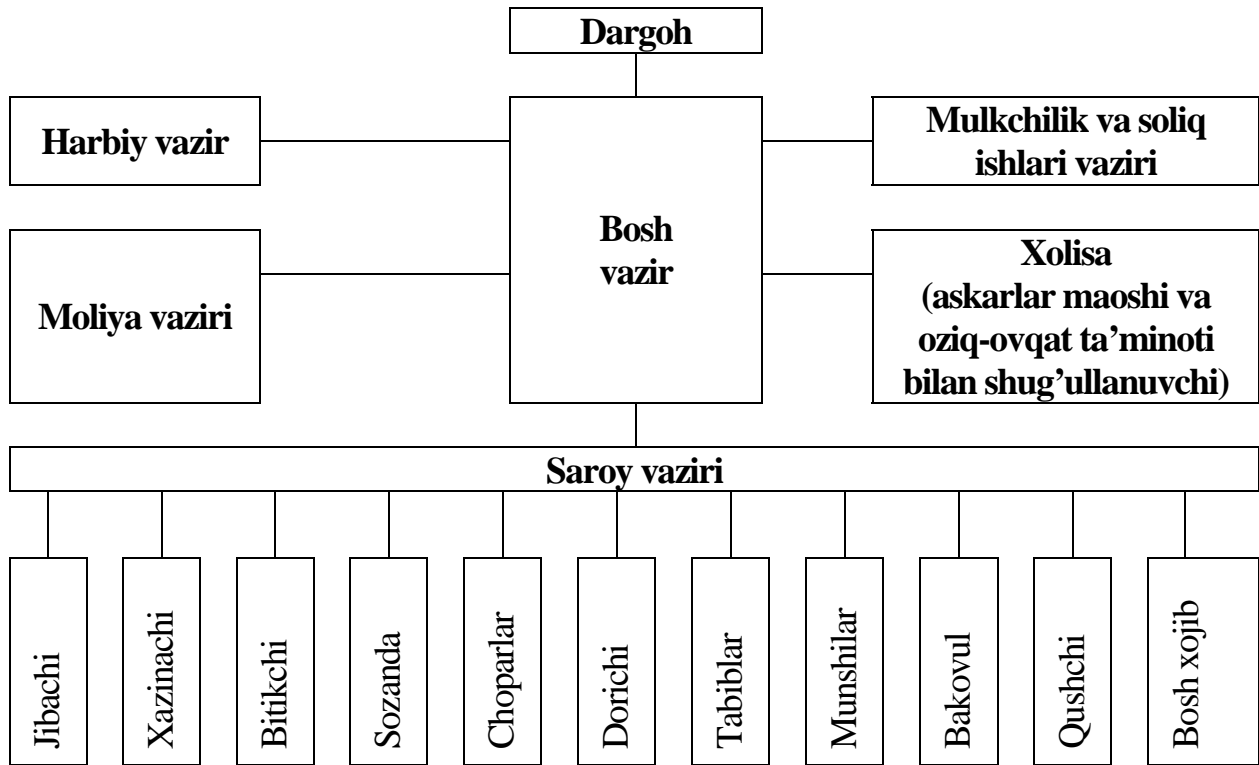
Amir Temur o'zigacha shakllangan o'zbek davlatchiligining asoslariga izchil amal qilish bilan birga ularni mazmunan boyitishga jiddiy ulush qo'shdi.

Amir Temur milliy davlatchilik asoslarini rivojlantirishda, jamiyat rivojida barcha ijtimoiy tabaqalar faoliyatini nazarda tutish va ularning manfaatlarini ta'minlashga alohida e'tibor berdi. Shundan kelib chiqib Amir Temur dunyo tarixida birinchi bo'lib jamiyat

ijtimoiy tarkibini 12 tabaqaga ajratib, ularning har birining alohida mavqei, manfaatlarini, shunga muvofiq keladigan davlat va jamiyatning o'zaro munosabatlarini belgilab bergan.

Uning davrida boshqaruv ikki idoradan, ya'ni dargoh va vazirliklardan iborat bo'lgan. Dargoh tepasida oliy hukmdorning o'zi turgan. Mamlakat va davlat ahamiyatiga molik masalalar uning ko'rsatmasi bilan hal etilgan.

Davlatning siyosiy boshqaruv tizimi

Dargoh faoliyatini boshqarish, uning vazirliklari, mahalliy hokimiyat idoralari va umuman saltanatda kechayotgan jarayonlar bilan bog'liq ishlar oliy devon zimmasida bo'lgan. Oliy devonda har kuni 4 vazir, ya'ni ijroiya idoralari nomidan bosh vazir, harbiy vazir, mulkchilik va soliq ishlari vaziri, moliya vaziri hozir bo'lib, o'ziga xos ravishda hukmdorga hisob berib turgan.

Mamlakatda diniy hokimiyat tizimi quyidagi tarzda boshqarilgan	➤ Shayxulislom
	➤ A'lam
	➤ Qozikalon
	➤ Sadri a'zam
	➤ Muhtasib
	➤ Qoziyi ahdos
	➤ Qozi askar
	➤ Mudarris
➤ Mutavalli	

Sohibqiron Amir Temurning davlat boshqaruviga xos eng muhim xususiyatlaridan biri unda adolat me'zoniga alohida ahamiyat berilganligidir. U har doim «Kuch - adolatda» deb ta'kidlar va unga amal qilardi. Uning davlat boshqaruvi tizimi masalalariga

bag'ishlangan mashhur tuzuklarida ham har bir ishda adolat me'zoniga amal qilishlik, nohaqlik, adolatsizlikka nisbatan murasasizlik g'oyasi chuqur ifodalanganligi bejiz emasdir. Zero, xoh moliya-soliq tizimida, xoh savdo-tijorat sohasida yohud mulkiy masalalarda bo'lsin, hamma narsada adolat ko'zi bilan, qonunchilik qoidalari, talablariga asoslanib ish yuritish Amir Temurning qat'iyat va izchillik bilan o'tkazgan davlatchilik siyosatining asosiy me'zoni bo'lgan. O'z amali, mansabini suiste'mol qilishlik, poraxo'rlik, maishiy buzuqlik kabilar og'ir jinoyatlar sanalib, ularni sodir etuvchilar qattiq jazolangan.

Amir Temur tuzuklariga asos qilib olingan davlatchilik siyosatining muhim jihati yana shundan iboratki, uning davrida har bir sohaga kadrlar tanlash, lavozimlarga tayinlashda ularning iqtidoru qobiliyatiga, bilimu iste'dodiga, nasl-nasabiga alohida e'tibor berilgan. Davlatga sadoqat bilan xizmat qilgan xodimlar doimo rag'batlantirilib, martabalari oshirib borilgan.

2. **Temuriylar davrida Movarounnahr va Xuroson**

Garchand Amir Temur qudratli saltanat barpo etib, uning hududlarini sharqu g'arbga, shimolu janubga kengaytirib, iqtisodiy, madaniy va ma'naviy jihatlardan yuksaltirib dovrug'ini olamga mashhur qilgan bo'lsa-da, biroq uning vafotidan keyin mamlakat tanazzullikka uchrab bordi. Buning asosiy boisi avvalo shundaki, Amir Temur tasarrufiga kirgan ellar va yurtlar shu qadar xilma-xil, uzoq masofalarga cho'zilgan bo'lib, ularni yagona bir markazdan turib uzoq vaqt boshqarish murakkab edi. Buning ustiga ulardagi mavjud turli-tuman muholifatchi kuchlar ertami-kech o'z hududiy mustaqilligi uchun harakat etishlari tabiiy edi.

Sohibqiron saltanatini zaiflashtirish va parchalanishga olib kelgan muhim sabablardan yana biri - ko'p sonli temuriy shahzodalar o'rtasida toj-taxt talashib boshlanib ketgan va bir necha yillarga cho'zilgan o'zaro besamar urushu nizolardir. Chunki, Amir Temur vafotidan so'ng uning ko'p sonli vorislari uning dono vasiyatlari, o'gitlariga quloq osmay, markaziy hokimiyatni egallash yo'lida jangu-jadalga kirishadilar.

Amir Temur Xitoy yurishiga otlangan bir paytda O'trorda 1405 yil 18 fevralda kasallanib vafot etgan paytda uning 4 o'g'lidan 2 tasi (**Mironshoh** va **Shohruh Mirzolar**) va 19 ta nevara, 15 chevara, shuningdek, qizlari - **Og'a begim**, **Sulton Baxt begim** va Og'a begimning o'g'li **Sulton Husayn Mirzolar** qolgan edi.

Amir Temur vasiyatiga ko'ra uning o'rmini Qobul, Qandahar va Shimoliy Hind erlarini boshqarib turgan nabirasi **Pirmuhammad** (Jahongir Mirzo o'g'li) egallashi kerak edi. Biroq shahzoda Halil Sulton (Mironshoh o'g'li)ning o'zboshimchalik bilan Samarqandni egallab, o'zini hukmdor deb e'lon qilishi, tabiiyki, boshqa shahzodalarning ham qo'zg'alishiga, saltanatning darz ketishiga olib keldi. Buning oqibatida tez orada g'arbiy hududlarning ancha qismi mustaqil bo'lib ajralib ketdi. Ozarbayjon tomonda turkmanlarning **Oq quyunli** va **Qora quyunli** sulolalarining Temur saltanatiga bo'ysunmaslik va unga qarshi qarshilik harakati kuchaydi. **Amir Xudaydod** va **Shayx Nuriddin**lar esa Movarounnahrning turli hududlarida bosh ko'tardilar. Faqat qat'iyatli, shijoatli Shohruh Mirzo bu qonli nizolar, urushlarga barham berib, Xuroson va

Movarounnahrda hokimiyat jilovini qo'lga kiritadi. U 1409 yilda Movarounnahrda vaziyatni o'z foydasiga hal etib, uni katta o'g'li Ulug'bekka topshiradi. O'zi esa Xuroson hukmdori bo'lib qoladi (1407-1447).

Mirzo Ulug'bekning asl ismi Muhammad Tarag'ay bo'lib, u 1394 yilda Sultoniya davrida tavallud topgan. Bobosi Amir Temur unga katta mehr bilan qarab yoshligidan o'z tarbiyasiga olgan. Ulkan tug'ma iste'dod, aql-zakovat sohibi bo'lgan Ulug'bek (Sohibqiron xonadonida uni shunday nom bilan erkalashgan) davlat boshqaruvini puxta egallashdan tashqari diniy va dunyoviy bilimlarni ham etuk darajada o'zlashtirgan. U Movarounnahr taxtini egallaganida endi 15 yoshga to'lgan edi. Mirzo Ulug'bek hukmronligi (1409-1449) temuriylar saltanatining an'anaviy rivoji va muhim ijtimoiy o'zgarishlar yo'lidan ilgarilab berishida alohida davrni tashkil etadi. Negaki, bunda donishmand hukmdorning katta sa'y-harakatlari, to'g'ri yo'naltirilgan siyosati tufayli mamlakat daxlsizligi, tinchligi va osoyishtaligi nisbatan ta'minlandi. Bu esa uning iqtisodiy, madaniy va ma'naviy ravnaqiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatdi. O'sha davr tarixchilarining yakdil fikricha, Ulug'bek bobosi davridagi boshqaruv tizimini, barcha tartib-qoidalarni to'la saqlashga harakat qilgan. Soliq va moliya siyosatida ham bunga amal qilgan. To'g'ri, Ulug'bek Amir Temur singari jangu jadallarga qiziqmadi. Bu sohaga uning ortiqcha rag'batini ham bo'lmagan. Faqat zaruriyat taqozini qilgandagina u harbiy yurishlarga otlangan. Masalan, 1414 yilda Farg'ona hukmdori shahzoda Ahmad itoatdan bosh tortishga uringan paytda u katta qo'shin tortgan va bu yurishi bilan nafaqat Ahmadni itoatga keltirib qolmay, ayni chog'da sharqiy Turkiston erlarini ham o'z davlati tarkibiga qo'shib olishga muvaffaq bo'lgan. 1425 yilga kelib Ulug'bek Mirzo Issiqko'l tarafga yurish qilib, u erdagi isyon ko'targan mahalliy muxolifatchi kuchlarni bartaraf etib, mamlakatning sharqiy chegaralarini ancha mustahkamlashga erishadi. Biroq hukmdorning 1427 yilda Sirdaryoning quyi oqimidagi Sig'noq va uning atrofida hududiy da'volar bilan bosh ko'targan Dashti Qipchoq aslzodalari bilan sanalgan Baroqxonga qarshi yurishi uning uchun kutilmaganda muvaffaqiyatsiz yakun topdi. Bu mag'lubiyat Ulug'bekni hokimiyatdan mahrum bo'lishiga ham olib kelayozgandi. Otasi Shohruxning katta qo'shin bilan etib kelishigina uni yana o'z hukmronligini qayta tiklashiga imkon berdi. Shundan so'ng Ulug'bek Mirzo urush harakatlaridan ko'ra ko'proq o'z faoliyatini mamlakat ishlari, uning ichki siyosati masalalari bilan shug'ullanishga qaratadi. Shu boisdan ham endilikda uning faoliyatida mamlakat obodonchiligi, yurt tinchligi, farovonligi, ilm-fan ravnaqiga oid masalalar asosiy o'rin egallaydi. Mamlakatda savdo-sotiq, hunarmandchilik va ziroatchilik avvalgidek rivojlanishda davom etadi. Ko'plab sun'iy sug'orish inshootlari barpo etiladi. Mamlakat Buyuk ipak yo'li orqali halqaro karvon savdosida faol ishtirok etadi. Samarqand, Buxoro, Shaxrisabz, Shosh va boshqa shaharlarda ko'plab hashamatli madrasalar, masjid, maqbaralar, karvonsaroylar qad rostlaydi. Uning bevosita rahnamoligida qurilgan tenggi yo'q me'moriy inshoot - rasadxona o'sha davr ilm-fani va texnikasining eng so'nggi yutuqlarini o'zida mujassam etgan edi.

Ulug'bekning 1428 yilda o'tkazgan pul islohoti ham mamlakatda savdo-sotiq va pul muomalasini, moliya siyosatini yo'lga qo'yishda muhim voqea bo'lgan. Ulug'bek muomalaga chiqargan yangi vazndagi tanga pullar o'z qadri, qimmatini bilan iqtisodiy

hayotni jonlantirish, savdo-sotiqni rivojlantirishda alohida rol o'ynadi. Uning davrida ham yuqori tabaqa vakillariga, harbiy sarkardalar, oliy ruhoniylarga avvalgidek alohida imtiyozlar berish tartibi hukm surdi. Bundan tashqari davlatning katta ma'naviy tayanchi hisoblangan diniy muassasalar ixtiyorida ham ulkan miqyosdagi vaqf erlari to'plangan edi.

Temuriylar davrida aholi to'laydigan turli-tuman soliqlar orasida xiroj (er solig'i) alohida ajralib turardi. Dehqonlar etishtirgan hosilning kamida uchdan bir qismi xiroj solig'iga to'langan. Bundan tashqari ushr (daromadning o'ndan bir qismi), tamg'a (savdo-sotiq, hunarmand ahlidan olinadigan soliq), zakot, tutun solig'i, bog' solig'i, uloq (davlat xizmatidagilar uchun), dorug'ona (harbiy qo'riqchilar uchun), mirobona (suv etkazib beruvchilar uchun), yasoq (chorva mollari uchun), begor (davlat hisobiga ishlab berish: saroy qurilishi, ariq, kanallar qazish uchun) va boshqa soliq va majburiyatlar joriy etilgandi.

Ulug'bek o'z davlat siyosatida qanchalik oqil va izchil siyosat yuritishga, ilm-fan ahliga, din peshvolariga homiylik qilish, savdo-tijorat va hunarmand ahliga rag'bat ko'rsatishga harakat qilmasin, unga qarshi muxolifatchi kuchlar ham anchagina bor edi. Ulug'bek katta er egalarning oddiy fuqarolarga nisbatan suiiste'molchiliklarini cheklash tadbirlarini ko'rganda, ular «taxtdagi olim»ga qarshi chiqdilar. Ruhoniylar orasidagi jaholatparast unsurlar Ulug'bekni islom diniga zarar keltiruvchi «betavfiq hukmdor» deb tashviqot yuritdilar. Shu tariqa, jaholatparastlar ilmga, o'z manfaatini xalq manfaatidan ustun qo'yyuchilar taraqqiyotga qarshi chiqdilar. Ulug'bek mamlakatdagi turli ijtimoiy-siyosiy guruhlar o'rtasidagi ichki ziddiyatlarni, mutaassib, reaksion kuchlar muxolifatchiligini oxirigacha bartaraf eta olmadi. Bu esa XV asrning 40-yillari oxirlariga kelib Movarounnahr davlatini beqarorlik va chuqur ijtimoiy larzalarga duchor etdi. Mamlakat qo'shinining jangovor holatda bo'lmaganligi va turli joylarga sochilganligi esa Dashti Qipchoq ko'chmanchilarining bu erlarga tez-tez bostirib kelib, yurtning talashi uchun keng yo'l ochib bergandi. Xususan, 1447 yilda Shohruh Mirzo vafoti munosabati bilan Ulug'bekning ota taxtiga da'vogarlik qilib Xurosonga yurishi, jiyani Aloudovla va boshqa merosxo'rlar bilan hokimiyat talashishi, uning yo'qligida Abulxayrxon boshliq Dashti Qipchoqliklarning Movarounnahr erlarini g'orat qilishi va nihoyat, qora kuchlar ig'vosi tufayli o'z o'g'li Abdullatif bilan boshlangan nizoning katta jangga aylanib, unda Ulug'bekning mag'lub bo'lishi - bular nafaqat uning fojiali o'limi bilan yakun topib qolmay, ayni paytda Temuriylar sulolasi inqirozini yanada chuqurlashtirishga olib keldi. Ulug'bek akademiyasi tarqalib ketdi, kutubxonadagi kitoblar yondirildi, olimlar boshi oqqan tomonga ketishga majbur bo'ldi.

Ulug'bek o'limidan so'ng tez orada oqqadar Abdullatifning o'ldirilishi, undan keyin Samarqand hokimiyati tepasiga kelgan **Abusaid Mirzo (1451-1468)**ning davlatni boshqarish o'rniga asosiy vaqtini Eron va Xuroson hududlarida harbiy yurishlar bilan o'tkazishi, vafotidan so'ng Movarounnahrda hukmronlik qilgan avlodlari - **Sulton Ahmad (1468-1493)**, **Sulton Mahmud (1493-1494)** va **Sulton Ali Mirzo (1494-1501)** davrida yurtning yanada ichki ziddiyatlaru tanazzullikka yuz tutishi pirovard oqibatda Temuriylar hukmronligining barham topishiga olib keldi. XV asrning 90-yillari boshlarida Farg'ona mulkida Umarshayx Mirzo vafotidan so'ng hokimiyat jilovini

qo'lgan olgan uning o'g'li navqiron va shijoatli **Bobur Mirzo¹ (1482-1530)**ning Temuriylar saltanatini tiklash va saqlab qolish yo'lida Muhammad Shayboniyxonga qarshi olib borgan bir necha yillik jangu jadal harakatlari ham natijasiz tugadi. Buyuk orzulari sarobga aylangan, vujudini umidsizlik qoplagan Bobur Mirzoning shundan so'ng Afg'on va Hind erlari sari bosh olib ketishga majbur bo'lganligi boisi ham mana shundandir.

Xurosonda XV asrning ikkinchi yarmida Abusaid Mirzo o'limidan so'ng (1469) hokimiyatga kelgan **Husayn Boyqaro (1438-1506)** davrida bu o'lkaning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida ko'plab muhim o'zgarishlar siljishlar yuz berdi. Buning boisi shundaki, Temuriy shahzodalar ichida ja'sur va tadbirkor, salohiyatli va ma'rifatli hukmdor bo'lgan Husayn Boyqaro o'zining salkam 40 yillik hukmronligi davrida Xurosonda katta xayrli ishlarni amalga oshirish, saltanat qudratini ko'tarishga muvaffaq bo'ldi. Bu ulug'vor ishlar va sa'y-harakatlarda uning maktabdosh do'sti, buyuk donishmand siymo, o'zbek mumtoz adabiyotining asoschisi Alisher Navoiy hazratlari (1441-1501)ning roli beqiyosdir.

Ulug' Navoiyning Boyqaro saroyida birinchi vazir sifatida katta mavqe va nufuzga ega bo'lishi, albatta, ko'plab muhim davlat masalalarini oqilona, raiyat foydasiga hal etishda qo'l kelgan. Ayniqsa poytaxt Hirot va uning tevarak-atroflarida qanchalab obodonchilik ishlarini ro'yobga chiqarishda, ko'plab salobatli me'morchilik obidalari, xalq xo'jalik inshootlarini barpo etishda bu ikki ulug' zotning bahamjihat sa'y-harakatlari hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan. Tarixchi Xondamirning ma'lumoticha, Husayn Boyqaro davrida bunyod etilgan yirik inshootlarning soni 40 dan ortadi. Hirotida bunyod etilgan o'nlab ko'rkam masjidular madrasalar (shu jumladan 403 gumbazi, 130 ta ravoqi va 44 ta ustuni bo'lgan ulkan jome' masjidi), shifoxonayu hammomlar, ilm maskanlari, suv inshootlari - bular Xuroson davlatida kechgan katta bunyodkorlik ishlaridan yaqqol nishonadir.

Choshmag'ul mavzesida A.Navoiy tashabbusi bilan Turuqband suv omborining qurilishi Mashhad va uning atroflarini ob-hayot bilan ta'minlashda benazir ahamiyatga ega bo'lgan. Biroq neajib holki, Husayn Boyqaro davrida Xurosonda ham ichki ziddiyatlarning kuchayib borishi, bek-amaldorlarning fitna-fasodi, sotqinligining avj olishi, yosh shahzodalar o'rtasida nizolarning kelib chiqishi, gazak olib borishi davomida XV asr oxirlariga kelib inqiroz sari yuz tutib bordi. Ayniqsa Husayn Boyqaroning sevimli nabirasi shahzoda Mo'min Mirzoning fojiali o'limidan keyin podsho bilan uning o'g'illari o'rtasidagi nizolar to'xtovsiz kuchayib bordiki, uni bartaraf etishning sira iloji ko'rinmay bordi. Hatto bu ishga qo'l urib, ota-bolalar o'rtasidagi dushmanlikka nuqta qo'yish, ularni murosaga keltirib, saltanat birligi, tinchligi va osoyishtaligini qaror toptirishga uringan Alisher Navoiydek buyuk zotning sa'y-harakatlari ham behuda ketdi. Bu esa Movarounnahr hududlarini egallab, Xuroson sarhadlariga ko'z tikib turgan Muhammad Shayboniyxon beklari va amirlari uchun qo'l keldi. XVI asr boshlariga kelib, ya'ni Husayn Boyqaro vafotidan so'ng (1506) Xuroson erlari tomon yurish boshlagan

---

¹ U Temuriylar avlodiga mansub Sulton Abu Said Mirzoning nabirasi, Umarshayx Mirzoning o'g'li. Bobur ona tomondan Mo'g'uliston xonlaridan bo'lgan Yunusxonning nabirasi, Qutlug' Nigorxonimning farzandi.

Shayboniyxon qo'shini Badiuzamon va Muzaffar Mirzo qo'shinlarini birin-ketin engib, tez orada butun Xuroson o'lkasini o'z qo'l ostiga kiritib oladi.

Xuddi shu o'rinda tarixiy asosga qurilgan bir ibratli jonli lavhani muhtaram talabalarimiz e'tiboriga havola etmoqchimiz: Bu 1497 yilda sodir bo'lgan edi. Mo'min Mirzo zanjirband holda Xirotning Ixtiyoriddin qal'asida maxbuslikda edi. U Qur'oni Karimning «Yosin» surasini qiroat qilardi. Bobosi Husayn Boyqaroning o'z nabirasi Mqmin Mirzoni bo'g'ib o'ldirish to'g'risida muhri bosilgan farmonni (uni shohning sarmastligidan foydalanib Hadichabegim boshliq fitnachilar qo'lga kiritgan edilar) ko'tarib xonaga 4 jallod yarim tunda kirib keladi.

Mo'min Mirzo bobosi farmonini o'zi o'qib ko'rishini, muhrini o'zi aniqlashini amirona talab qiladi. Jallodlar rozilik berishadi. Shahzoda «Bobom muhri chekilgan bul farmon men uchun tabarrukdir» deya farmonni avval ko'ziga surtadi, o'padi va keyin esa o'qiydi. Farmonda, jumladan, shunday mudhish satrlar bor edi:

«Nishon etishi ila paysalga solmay Muhammad Mo'min Mirzoni kamon ipiga tortib, yo'qlik chillaxonasiga jo'natilsin». Mo'min Mirzo o'zini dadil, mardona tutib, jallodlarga bunday deydi: «ishingiz bitgach, bobomning bul farmonini o'sha kamon ipining bir qarichi ila bog'lab o'zlariga qaytarib bering. Bul mening so'nggi vasiyatimdir. Ularga aytingki, o'z avlodi ila murosaga kelolmay, jallod xizmatiga muhtoj podshoh saltanati uzoq cho'zilmaydi. Bobo, ehtiyot bo'ling! Al-qasosu minal haq!». Shu so'zlarni aytish asnosida u erdan kishan zanjirini olib boshi uzra aylantiradi, ikki jallodni yaralaydi, biroq kuchlar nisbati teng emasdi. Qolgan ikki jallod uni yiqitib, farmonda aytilgan kamon ipi bilan bo'g'ib o'ldiradilar.

Zotan, 1506 yilda Husayn Bayqaroning xushidan ketishi, o'ldi deb ko'milishi, qabrda xushiga kelishi, chiqishga urinishi, ammo chiqa olmaganligi – bular aslida «Al-qasosu minal-haq» in'ikosidir.

Shu tariqa, qariyb bir yarim asr davom etgan, o'z davrida Vatanimiz nomini shonu shuhratga burkagan, uni ijtimoiy taraqqiyotning yuksak marralariga olib chiqqan, ulug' ajdodlarimiz tarixida o'chmas iz qoldirgan Temuriylar saltanati hukmronligi tarix taqozasi bilan halokatga mahkum bo'ldi. Biroq bu murakkab, ziddiyatli tarixiy jarayon keyinchalik yangi-yangi avlodlar uchun juda ko'plab hayotiy masalalarning mag'zini chaqish, istiqlolni tiklash yo'lida bitmas - tunganmas saboq va o'rganish manbai bo'lib xizmat qildi.

3. Amir Temur va Temuriylar davri madaniyati

Moddiy madaniyat Amir Temur va uning avlodlari hukm surgan tarixiy davrni nazardan o'tkazar ekanmiz, bunda ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotning yuksak marralari sari ko'tarilgan Movarounnahr va Xurosonning butun yorqin manzarasi ko'z o'ngimizda namoyon bo'ladi.

Markaziy Osiyo xalqlari tsivilizatsiyasi va madaniyati ravnaqining yuqori cho'qqisi hisoblangan Temuriylar davri nafaqat shu mintaqa doirasida, balki umumjahon miqyosida ham o'ziga xos yuksak bosqich bo'ldi. Uning qudratli aks sadosi asrlar osha minnatdor avlodlar dili va tafakkurini hamon nurlantirib kelmoqda.

Ona tariximizning mana shu muhim bosqichida halq dahosi, qudrati bilan betimsol moddiy va ma'naviy madaniyat namunalari, mislsiz asori atiqalari monumental me'moriy obidalar bunyod etildi. Ilm-fan yuksaldi. Bunday yuksalish Amir Temur va uning avlodlarining ilm-fan, ma'rifat ravnaqiga alohida rag'bat, katta sa'y-harakat bog'laganliklari natijasi bo'ldi.

Xususan, Amir Temur siymosiga to'xtaladigan bo'lsak, uning o'zi yuksak ma'rifatparvar hukmdor sifatida xalq ichidan chiqqan qanchadan-qancha noyob iste'dodlar, ilmu urfon va din ahllari, me'moru hunarmandlarni parvarishlab o'stirish barobarida mamlakat obodonligi, ravnaqi uchun ham doimiy harakatda, izlanishda bo'ldi. Uning davrida Samarqand va yurtning boshqa hududlarida qad rostlagan serhasham saroylar, bog'-rog'lar, masjid, madrasalar, ravotu karvonsaroylar, ko'priklar, suv havzalari va boshqa inshootlar Sohibqiron salohiyati va faoliyatining nechog'lik ko'p qirraliligiga dalolatdir.

Amir Temur va Temuriylar davrida bunyod etilgan me'moriy obidalar va bog'lar		
<p>Samarqandda:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Go'ri Amir maqbarasi ➤ Shohi Zinda ansambli majmui ➤ Ko'k saroy ➤ Bo'stonsaroy ➤ Bibixonim masjidi va madrasasi ➤ Ulug'bek madrasasi ➤ Ulug'bek rassadxonasi ➤ Bog'u Dilkusho ➤ Bog'i Behisht ➤ Bog'i Jahonaro ➤ Bog'i Nav ➤ Bog'i Davlatobod ➤ Bog'i Shamol ➤ Bog'i Zag'on ➤ Bog'i maydon v.b. 	<p>Hirot va uning atrofida:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Boysunqur Nigoristoni ➤ Gavharshodbegim madrasasi ➤ Ixlosiya madrasasi ➤ Xalosiya xonaqosi ➤ Shifoya shifoxonasi ➤ Husayn Boyqaro davrida qurilgan 300 dan ziyod noyob inshootlar: masjid, madrasalar, maqbarayu shifoxonalar, rabotu karvonsaroylar, suv havzalari, ko'priklar v.b. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Toshkent atrofida qurilgan Zangiota maqbara majmui ➤ Turkistonda Ahmad Yassaviy maqbara majmui ➤ Shahrisabzdagi Oqsaroy majmui ➤ Buxoro, G'ijduvonda barpo etilgan masjid, madrasalar ➤ Toshkent yaqinida Shohruhiya shahri qurilishi

Xurosonning obod o'lka sifatida gullab-yashnashi ham Temuriylar davriga to'g'ri keladi. Shohruh Mirzo va uning vorislari tomonidan barpo etilgan 150 dan ziyod mashhur obidalar, jumladan, «Bog'i Zog'on», «Bog'i jahon» qal'a maskanlari, «Gavharshodbegim» madrasasi, Boysunqur «Nigoristoni» (Badiiy akademiyasi), yoxud Husayn Boyqaro davrida (1469-1506) uning do'sti, she'riyat mulkinging sultoni Alisher Navoiy rahnamoligida Hirot va uning atrofida qurilgan 300 dan ziyod noyob bino va inshootlar: masjid, madrasa, maqbara, xonaqoh, hammomu shifoxonalar, saroylar,

istirohat bog'lari, rabotu karvonsaroylar, suv havzalari, ko'prik, korizlar-bular hammasi Temuriylar zamonasi madaniy yuksalishining ishonchli tasdig'idir.

Ilm-fan ravnaqi Temuriylar ma'naviy madaniyati to'g'risida gap borganda, dastavval, ona yurtimizda Uyg'onishi davrining ikkinchi bosqichi bo'lgan bu oltin asrda ilm-fanning nechog'lik ravnaq topganligi hamda uning jahon ilmu urfoni taraqqiyotiga qo'shgan bebaho hissasi haqida har qancha g'ururlansak arziydi.

Ulug'bek akademiyasi olimlari ijodidan namunalar	Mirzo Ulug'bek qalamiga mansub asarlar:	<ul style="list-style-type: none"> ➤ «Ziji Ko'ragoniy». Bu asarda 1018 ta yulduzning o'rni, holati aniqlangan. jahondagi 683 ta geografik joylarning Samarqand kengligiga nisbatan koordinatlari belgilangan. ➤ «To'rt ulus tarixi»
	Qozizoda Rumi asarlari:	<ul style="list-style-type: none"> ➤ «Risola fil hisob» («Hisobga doir risola») ➤ «Sharhi Mulahhas fil-hay'yat» («Astronomiya asoslariga sharh») ➤ «Risolatul jayb» («Sinus haqida risola») ➤ Taftazoniyning «Miftahul-ulum» («Ilmlar kaliti») asariga sharh
	G'iyosiddin Jamshid asarlari:	<ul style="list-style-type: none"> ➤ «Suslam us-samo» («Osmon norvoni») ➤ «Risolat ul-atvor val-jayb» («Vatarlar va sinus haqida risola»)
	Ali Qushchi asarlari:	<ul style="list-style-type: none"> ➤ «Risola dor ilmi hisob» ➤ «Risolai qusur» ➤ «Risola dar handasa» ➤ «Risola dar falakiyot» ➤ «Risola dar ilmi hay'yat» ➤ «Risolai mantiq»

Bu davrning yana bir muhim yutug'i-bu ijtimoiy fanlar, xususan, tarixshunoslik sohasida katta tadqiqotlarning yaratilganligidir. Bu xayrli ishlarning yuzaga chiqishida ham temuriy hukmdorlar tashabbusi va rahnamoligi beqiyos bo'lgan. Jumladan, Amir Temurning «Tuzuklari», Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi», Bobur Mirzoning «Boburnoma»si ijtimoiy fanlar rivojiga ayricha ta'sir ko'rsatganligi shubhasizdir. Temuriylar davrida salmoqli iz qoldirgan alloma olimlardan Nizomiddin Shomiy va Sharafiddin Yazdiyning «Zafarnoma», Xofizu Abruning «Zubdat at-tavorix», Abdurazzoq Samarqandiyning «Matla ul-sa'dain» va «Majma' ul-bahrayn» («Ikki saodatli yulduzning chiqish o'rni va ikki azim daryoning quyilish joyi»), Ibn Arabshohning «Amir Temur tarixi», Mirxondning etti jildli «Ravzat ul-safo» («Poklik bog'i»), Xondamirning «Makorimul axloq» («Yaxshi fazilatlar»), «Xabibus siyar fi axboru afodul bashar» («Xabarlar va bashariyat odamlaridan dilga yaqin siyratlari») asarlari o'sha zamon tarixshunoslik ilmining yuksaklik darajasini o'zida ifoda etadi. Ularning har birida nafaqat u yoki bu hukmdorlarning davlat siyosati yohud harbiy

yurishlari yohud shaxsiyatlariga oid ma'lumotlar aks etib qolmay, balki shu bilan birga o'sha davrning barcha murakkab, ziddiyatli jarayonlari, tarixiy voqealar, hodisalar silsilasi ham ishonarli tarzda yoritilganligi ayon bo'ladi.

Temuriylar davrida xattotlik, tasviriy san'at va musiqa madaniyati rivoj topdi. Bu sohada Mirali Tabriziy, Shayx Muhammad, Junaid Naqqosh, Temuriylar davri **xattotligi va naqqoshligi** maktabi atoqli vakillari: Sultonali Mashhadiy, Abdujamil Kotib, Darvesh Muhammad Toqiy, Mirali Qilqalam, Sulton Muhammad Nur va boshqalarning ijodi benazirdir. Masalan, nastalik xatining mislsiz ustози, «Qiblat ul-kuttab» (Kotiblar peshvosi) unvoni sohibi Sultonali Mashhadiy A.Navoiy va H.Boyqaroning ko'plab bebaho qo'lyozmalarini kitobot holiga keltirishda katta zahmat chekkan. Bundan tashqari Nizomiy, Farididin Attor, Xo'ja Xofiz, Sa'diy Sheroziy, Husrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy singari mumtoz adabiyotimiz daholarining ko'plab asarlari ham uning betinim sa'y-harakatlari bilan ko'chirilib, avlodlarga armug'on etilgan.

Tasviriy san'atda Shamsiddin Muhammad ibn Abdulhay, Shayx Turoniy, Abdulla Hiraviy, Ustoz Gung, Ustoz Jahongir nomlari alohida ko'zga tashlanib turadi. Ular chizgan yorqin tasvirlar, portretlar, tabiat manzaralari yohud jang tafsilotlari o'zining tabiiyligi, tiniqligi va originalligi bilan kishini hayratga soladi.

Amir Temur nabirasi (Shohruh Mirzo o'g'li) Boysunqur Mirzo homiyligida bunyod topgan o'ziga xos **badiiy akademiya rolini o'ynagan uning Nigoristonida** ijod qilgan ko'plab mo'yqalam sohiblari tomonidan mukammal tarzda ishlangan son-sanoqsiz rangli tasvirlar, miniatyura namunalari, kitob bezaklari, chunonchi, hind xalqi eposi «Kalila va Dimna», Sa'diyning «Guliston», Firdavsiyning «Shohnoma», Nizomiyning «Xamsa» va boshqa asarlarga ishlangan tasviru bezaklar hanuzga qadar ham o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda.

Musavvirlik san'atining tengi yo'q yulduzi Kamoliddin Behzod (1455-1537) ijodi ham Temuriylar davri san'atining yuqori cho'qqisi hisoblanadi. Uning mo'yqalamiga oid hadsiz-hisobsiz rangin tasvirlar, chunonchi, Yazdiyning «Zafarnoma», Jomiyning «Salomon va Ibsol», Sa'diyning «Bo'ston» va «Guliston», Nizomiyning «Xamsa» asarlariga ishlangan miniatyura namunalari yohud Hirotidagi «Bog'i Behisht», «Ov qilayotgan Bahrom Go'r», «Tuyalar jangi» tasvirlari va shunga o'xshash rassomchilik asarlari bu tug'ma ijodkor iste'dodining yuksak mahorati namunalari.

Temuriylar davri madaniy hayotida **musiqa san'ati** ham alohida o'rin tutgan. Alisher Navoiy «Mezonul-avzon» asarida xalq qo'shiqchiligining sakkiz turi rivojlanganligini qayd etadi. Bular - tuyuq, changchi, turkiy, orzuvoriy, muhabbatnoma, mustahzod va shu kabilar. Amir Temur davrida san'at va musiqa olamida mashhur bo'lgan siymolardan biri Abduqodir Go'yanda (1334-1435) bo'lib, uning hayotining katta qismi Samarqandda kechgan. Temuriylar davri musiqa san'atida Hirot ijodiy muhitining o'rni benihoya katta bo'lgan. Hirot musiqashunoslari o'z ijodlarida Navoiyning she'r va g'azallaridan keng ijodiy foydalanganlar.

Badiiy adabiyot Amir Temur va temuriylar davri madaniy muhitining yorqin sahifasini turkiy (eski o'zbek) adabiyotining ravnaqisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Negaki, sarchashmalari ancha olis davrlardan boshlangan bu adabiyot bu vaqtga kelib yanada

sayqal topib, uning badiiy imkoniyatlari yangi ufqlar kashf etib, yuksak rivojlanishga erishdi. Buning natijasida yangi-yangi nomdor shoiru adiblar ijod maydoniga kirib kelib, o'z betakror, umrboqiy asarlari bilan badiiy tafakkur xazinasiga salmoqli hissa qo'shdilar.

O'zbek mumtoz adabiyotining tamal toshini qo'ygan Mavlano Lutfiy (1366-1465) dan boshlab Haydar Xorazmiy (XIV asr oxiri, XV asr boshlari), uning zamondoshlari Durbek, Gadoiy, Atoiy, Sakkokiy singari zabardast turkigo'y shoirlar ijodining ravnaqi tufayli mumtoz adabiyotimiz yangi marralarga ko'tarildi va uning xilma-xil janrlarida bir-biridan go'zal, nafis va baquvvat badiiy asarlar yaratildi.

Lutfiyning «Gul va Navro'z», Xorazmiyning «Mahzunul asror» («Sirlar xazinasini»), Durbekning «Yusuf va Zulayxo» asarlari yohud Gadoiy va Atoiylarning ishq-muhabbat, hayot nash'u namosini, inson shaxsi va uning yuksak orzu-armonlari, intilishlarini kuylagan otashnafas she'r-g'azallari, qasidalarini - bular mumtoz o'zbek adabiyoti rivojining muhim yutug'idir. Mazkur asarlarda o'zbek tilining jarangdorligi, uning badiiy imkoniyatlarining benihoyaligi, qolaversa, uning halqchilligi, yuksak estetik qudrati va ta'sirchanligi to'la kuch bilan ifodalanganligi ko'zga tashlanib turadi.

O'zbek adabiyotining yanada yuksak darajaga ko'tarilib, keng e'tirof topishida ulug' o'zbek shoiri va mutafakkiri **Alisher Navoiy (1441-1501)** ijodi alohida o'rin tutadi. Negaki she'riyat mulkining sultoni Navoiy o'ziga qadar bo'lgan turkigo'y shoirlar ijodi erishgan yutuqlarni o'zida mujassamlashtiribgina qolmay, balki ayni zamonda o'zining serqirra ijodi bilan bu adabiyotning yuksak kamol topishi va dovrug'ini ko'tarilishiga mislsiz ulush qo'shdi.

Alisher Navoiyning ijod gulshani		
<p>Jami 51 ming misradan iborat 5 ta go'zal dostonni o'zida jam etgan mashhur «Hamsa» asari:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ «Hayratul Abror» ➤ «Farhod va Shirin» ➤ «Layli va Majnun» ➤ «Sabbai Sayyor» ➤ «Saddiy Iskandariy» 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ 45 ming misradan iborat «Hazonul-maoniy» («Ma'nolar xazinasini») asari ➤ «Muhokomatul lug'atayn» («Ikki til muhokomasi») ➤ «Majoisul ul-Nafois» («Nafis majlislar») ➤ «Mahbub ul-qulub» («Ko'ngillar mahbubi») ➤ «Me'zon ul-avzon» («Vaznlari o'lchovi») v.b. 	<p>12 ming misrani jam etgan, Foniylar taxallusida bitilgan forsiy tildagi nafis badiiy asarlar:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Mufradat ➤ Sittai zaruriya ➤ Fusumi arbaya

Navoiy «Xamsa»siga kirgan «Hayrotul-abror», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sabbai sayyor», «Saddi Iskandariy» dostonlarining har biri o'zining bebaho ma'naviy qudrati, badiiy yuksakligi, til boyligining mukammalligi bilan ajralib turadi. Eng muhimi, o'zbek tilida ilk bor «Xamsa» bitishdek g'oyatda mashaqqatli vazifani sharaf bilan ado etgan Navoiy dahosi har qancha tahsinga sazovordir.

Ulug' mutafakkir asarlarini mutolaa qilar ekanmiz, ularda aks etgan, ilgari surilgan chin insonparvarlik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, hayotga oshuftalik, keng ma'nodagi

ishq-muhabbat g'oyalari vujudimizni qamrab oladi, o'ziga maftun etadi. Bu ham Navoiy ijodining umrboqiyligidan, umumbashariy qadriyatlar ruhi bilan chuqur sug'orilganligidan yaqqol dalolatdir.

Shu bilan birlikda bu davrda fors-tojik adabiyoti ham an'anaviy tarzda rivojlanishda davom etdi. Bu adabiyot davrug'ini baland ko'targan, yuksak badiiy ijod namunalari yaratgan Kamol Xo'jandiy, Xofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, Binoiy, Hiloliy va Vosifiy singari daho so'z san'atkorlari nomini alohida tilga olib o'tish joizdir. Ularning yuksak badiiy tafakkur ila yaratilgan umrboqiy asarlari, mana, necha asrlardirki, tarix va davrlar sinovidan o'tib, qanchalab avlodlar ongi, shuurini yolqinlantirib kelmoqda.

Shunday qilib, Amir Temur va Temuriylar davri Vatanimiz xalqlarining hayotiy taqdirida, ularning ijtimoiy taraqqiyotning yuksak marralariga ko'tarilib borishi davomida o'chmas iz qoldirgan alohida bir tarixiy bosqich bo'ldi. Eng muhimi, bu davr Amir Temurdek buyuk siymoni tarix maydoniga chiqardi. Bu zoti sharif va uning avlodlarining mislsiz sa'y-harakatlari, bunyodkorlik faoliyati tufayli Movarounnahr va Xuroson o'lkalari ulkan o'zgarishlarga yuz tutdi. Mo'g'ullarning bir yarim asrlik bosqini va zulm-asoratidan butunlay xalos bo'lgan ona yurtimiz qudratli saltanat darajasiga ko'tarildi. Ayni chog'da u ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy jihatlardan yuksalib, jahonga davrug' taratdi. Ulug' ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy madaniyatning yuksak namunalari, duru javohirlari mana necha asrlardirki, jahon ahlini hayratga solib, minnatdor avlodlar ardog'ida e'zozlanib kelmoqda.

Sinov savollari

1. Amir Temur shaxsini ta'riflab bering.
2. Amir Temur qanday vaziyatda siyosiy kurash maydoniga kirib keldi?
3. Amir Temurning buyuk tarixiy xizmatlari nimada?
4. Amir Temur davrida shakllangan markaziy davlat boshqaruvi tizimi qanday tamoyillarga asoslangan edi?
5. Amir Temurning xorijiy ellarga uyushtirgan harbiy yurishlardan ko'zlagan maqsadlari nimalardan iborat bo'lgan?
6. Temuriylar davrida hukm surgan soliq tizimi haqida tushuncha bering.
7. Amir Temurni harbiy sarkarda sifatida ta'riflab bering.
8. Uning yuksak diplomatik mahoratining sir-asrori nimada?
9. Mirzo Ulug'bek shaxsi to'g'risida nimalar deya olasiz?
10. Mirzo Ulug'bek amalga oshirgan ichki davlat siyosatining muhim jihatlari nimada?
11. Temuriylar sulolasi inqirozining asosiy sabablarini gapirib bering.
12. Husayn Boyqaro davrida Xuroson davlatining iqtisodiy va madaniy yuksalishining muhim omillarini tushuntirib bering.
13. Qanday omillar Amir Temur va temuriylar davri moddiy va ma'naviy madaniyatning ravnaqini ta'minlagan?

14. Temuriylar davrida bunyod etilgan moddiy madaniyat namunalari qatoriga nimalarni kiritish mumkin?
15. Movarounnahrda ilm-fan ravnaqini ta'minlagan omillar to'g'risida so'zlab bering.
16. Ulug'bek akademiyasining yutug'i va yuksak shuhratini asoslab bering.
17. Temuriylar davrida tarixshunoslik fani erishgan muhim yutuqlar to'g'risida ma'lumot bering.
18. Temuriylar davridagi xattotlik, tasviriy va musiqa san'ati ravnaqi to'g'risida nimalarni bilasiz?
19. Alisher Navoiy shaxsini ta'riflab bering.
20. Navoiy o'zbek mumtoz adabiyotining asoschisi ekanligini isbotlab bering.

VIII BOB. TURKISTONNING XONLIKLARGA BO'LINIB KETISHI VA UNING OQIBATLARI

Tayanch so'z va iboralar: Dashti Qipchoq. Shaboniylar. Xiva xonligi. Qo'ng'irotlar. Buxoro xonligi. Abdullaxon II. Ashtarxoniylar. Buxoro amirligi. Mang'itlar. Qo'qon xonligi. Minglar. Toshkent bekligi. Davlat boshqaruvi. Davlat lavozimlari. O'zaro va ichki kurash. Qoloqlik sabablari.

1. Turkistonning uch xonlikka bo'linishi

Vatanimiz tarixi o'zbek davlatchiligi taraqqiyoti bir tekisda o'tmaganligi, uning rivojida zafarli va inqirozli davrlar bo'lganidan guvohlik beradi. Sohibqiron Amir Temur asos solgan saltanat eng yirik va qudratli davlat bo'lganligi jahonga ma'lum. U o'z vorislariga nafaqat qudratli davlatni, shuningdek, saltanat qurish va davlatni boshqarish qonun-qoidalari bayon etilgan mashhur tuzuklarni qoldirgan edi. «... Farzandlarim va avlodimdan bo'lganlarning har biri,- deb yozgan edi u o'zining tuzuklarida,- unga muvofiq ish yuritsin... Bu tuzuklardan o'z saltanat ishlarini boshqarishda qo'llanma sifatida foydalangaylar, toki mendan ularga etadigan davlat va saltanat zararu tanazzuldan omon bo'lg'ay»¹. Ammo uning dasturi va vasiyatlariga amal qilinmadi. Taxt, hokimiyat ilinjida avj olgan o'zaro va ichki kurash, jangu jadallar davlatni zaiflashtirib, mamlakatni inqirozga va parokandalikka olib keldi.

Buxoro xonligi XVI asr boshlarida zaiflashib borayotgan temuriylar saltanatiga Dashti Qipchoq tomondan ko'chmanchi o'zbeklar davlati hukmdori Muhammad Shohbaxt Shayboniy hujumi boshlandi. Shayboniyxon 1500-1501 yillarda Samarqand va Buxoroni, 1504 yilda Hisor viloyatini, 1504-1505 yillarda Urganchni, 1506-1507 yillarda Xuroson poytaxti Hirot hamda Balxni, shuningdek, Marv, Astrobod va Nishopur shaharlarini zabt etdi. Toshkent, Farg'ona, Sirdaryo va Xorazm erlari Afg'onistonning Qandahor, Zamindovur viloyatlari egallandi va Muhammad Shayboniyxonga qaram bo'lib qoldi. Shayboniyxonning Xurosondaligidan foydalangan qozoq sultonlari Movarounnahrda bir necha marta bostirib kirib, uni talon-taroj qiladilar. 1506-1509 yillarda Shayboniyxon Xurosondan qaytib kelib, qozoq sultonlariga zarba beradi va Dashti Qipchoq ichkarisiga quvib boradi. Bu yurishlar natijasida Sig'noq, Yassi, Sabron shaharlari qayta qo'lga kiritiladi. Shunday qilib, Movarounnahr va Xuroson birlashtirildi va **Shayboniylar sulolasi** hukmronligi qaror topdi. Muhammad Shayboniyxon «Imom uz-zamon, xalifat ur-rahmon» unvonini olib o'z qo'lida dunyoviy va diniy hokimiyatni birlashtirdi.

Shayboniyxon janubda Eronning ichki viloyatlariga yurish qiladi. Mashhad va Tus shaharlarini egallab orqaga qaytadi. Eron shohi Ismoil Safoviy katta qo'shin bilan etib keladi. Shayboniyxon Movarounnahrdan yordamchi qo'shinlar kelishini kutmasdan jangga kirishga majbur bo'ladi. 1510 yilda Marv yaqinida bo'lgan jangda Shayboniyxon qo'shinlari engiladi, xonning o'zi ham halok bo'ladi. Taxtga Shayboniyxonning amakisi,

¹ Temur tuzuklari. T.: Nashriyot matbaa birlashmasi, 1991, 53-bet

Mirzo Ulug'bekning qizi Robiya Sulton begimning o'g'li Ko'chkunchixon (1510-1530) chiqdi. Biroq shayboniy sultonlar, beklar jiplashib Ismoilshohga qarshi kurashish o'rniga Shayboniyxon tirikligidayoq suyurg'al sifatida taqsimlab berilgan viloyatlar va erlarga egalik qilish bilan o'ralashib qoldilar, ular o'rtasida o'zaro kelishmovchilik, ziddiyatlar avj oldi. Bundan foydalangan Ismoilshoh tez orada Xuroson va Xorazm o'lkalarini, Shimoliy Afg'onistonni bosib oldi. Poytaxti Samarqand bo'lgan Movarounnahrda esa shayboniyalar xukmronligi saqlanib qoldi.

Movarounnahrda 100 yilgacha davom etgan Shayboniyalar davrida ham tinchlik bo'lmadi, qirg'inborot urushlar, o'zaro ichki kurashlar davom etdi. 1512 yildan boshlab Buxoro viloyati noibi bo'lib kelgan Ubaydullo sulton 1533 yilda Shayboniyalar davlatining Oliy hukmdori etib ko'tarildi. Ubaydulla sulton Samarqanddagi Ko'chkunchixon avlodlari karshiligi sababli oliy hokimiyatni Buxoroda turib boshqaradi va Buxoroni davlat poytaxti deb e'lon qiladi. Shayboniy Ubaydullaxon (1533-1539) davrida Buxoroning mavqei ham siyosiy, ham iqtisodiy jihatdan kuchaydi. Ammo tarqoqlik davom etardi, Movarounnahr XVI asr o'rtalarida ham mustaqil hokimliklardan iborat edi. Buxoroda Abdulazizxon, Samarqandda Abdulatifxon hukmdor edilar.

Tarqoqlikka barham berish, mamlakatni birlashtirish dolzarb bo'lib turgan bir paytda Abdulla sulton maydonga chiqdi, uni katta mavqega ega bo'lgan juybar shayxlari qo'llab-quvvatladi. Abdullaxon II Buxoro taxtini egallaydi. **Abdullaxon II** (1557-1561 yillarda amakisi Pirmuhammad, 1561-1583 yillarda otasi Iskandarxon oliy xukmdor deb e'lon kilingan bo'lsada, amalda xukmdor Abdullaxon II edi). 1557 yilda Buxoroni davlat poytaxti, mamlakatning siyosiy-ma'muriy markaziga aylantiradi. Shu boisdan davlatning o'zi ham **Buxoro xonligi** deb ataladigan bo'ldi.

Abdullaxon II siyosiy tarqoqlikka qarshi uzoq yillar urush olib borib, 1573 yilda Farg'onani, 1574 yilda Shahrisabz, Qarshi, Hisor viloyatlarini, 1578 yilda Samarqandni, 1582 yilda Toshkent, Shohruhiya, Ohangaron va Sayramni, 1583 yilda Balxni, 1584 yilda Badaxshonni, 1588 yilda Hirotni, 1595 yilda Xorazmni zabt etib, mamlakatni birlashtirish ishini uddaladi, Buxoro xonligini kuchli va markazlashgan davlatga aylantirdi. Biroq ichki nizo, adovatni bartaraf etolmadi. G'animlar Abdullaxonga qarshi uning o'g'li Abdulmuminni qayraydi, Abdullaxon II bilan uning o'g'li Abdulmo'min o'rtasida taxt masalasida kelishmovchilikdan foydalangan qozoq xonlaridan Tavakkalxon Toshkent viloyati erlariga bostirib kiradi. Unga qarshi safarga o'tlangan Abdullaxon II Samarqandga etganda vafot etadi. Abdullaxon II o'rniga taxtga ko'tarilgan Abdulmo'min 6 oycha hukmdor bo'ldi, u otasining amirlaridan biri- Abdulvose' tomonidan otib o'ldirildi. Taxtga chiqqan so'nggi Shayboniy Pirmuhammad ham 1601 yilda Samarqandda Boqi Muhammad bilan bo'lgan jangda halok bo'ldi. Shayboniylar sulolasi barham topdi.

Shaybonilar Sulolasi (1500-1601)	➤ Muhammad Shaybonixon	- 1500-1510
	➤ Ko'chkunchixon	- 1510-1530
	➤ Abu Saidxon	- 1531-1533
	➤ Ubaydullaxon	- 1533-1539
	➤ Abdullaxon I	- 1539-1540
	➤ Abdulazizxon (Buxoroda)	- 1540-1550
	➤ Abdulatifxon (Samarqandda)	- 1540-1551
	➤ Navro'z Ahmadxon (Baroqxon)	- 1551-1556
	➤ Pirmuhammadxon I	- 1557-1561
	➤ Iskandarxon	- 1561-1583
	➤ Abdullaxon II	- 1583-1598
	➤ Abdulmo'minxon	- 1598-1599 (6 oy)
	➤ Pirmuhammadxon II	- 1599-1601

1601 yildan e'tiboran Buxoro xonligida hokimiyat ashtarxoniylar (Joniylar) sulolasi qo'liga o'tadi. 150 yilcha (1601-1753) hukmronlik qilgan Ashtarxoniylar sulolasi davrida Buxoro xonligida tinchlik, osoyishtalik bo'lmadi. Xonlik viloyatlarida hukmronlik qiluvchi amirlar va beklarning o'zboshimchaligi, markaziy hokimiyat amaldorlari o'rtasidagi o'zaro kelishmovchilik, ur-yiqit mamlakat tinkasini quritib borardi. Buni Ashtarxoniylar sulolasidan Buxoro taxtiga ko'tarilgan o'nta xondan ikkitasining taxtdan ag'darilgani, to'rttasining taxt ustida o'ldirilgani ham yaqqol ko'rsatadi.

Ashtarxoniylar sulolasi (1601-1752)	➤ Boqi Muhammad	- 1601-1605
	➤ Vali Muhammad	- 1605-1611
		(taxtdan haydaladi)
	➤ Imomqulixon	- 1611-1642
	➤ Nodir Muhammadxon	- 1642-1645
		(taxtdan haydaladi)
	➤ Abdulazizxon	- 1645-1681
	➤ Subhonqulixon	- 1681-1702
	➤ Ubaydullaxon	- 1702-1711
		(o'ldiriladi)
	➤ Abulfayzxon	- 1711-1747
		(o'ldiriladi)
➤ Abdulmo'min (soxta xon)	- 1747-1751	
	(o'ldiriladi)	
➤ Ubaydulla sulton (soxta xon)	- 1751-1754	
	(o'ldiriladi)	

Buxoro amirligi Buxoro davlatining zaiflashib qolganligidan foydalangan Eron shohi Nodirshoh XVII asrning 30-40-yillarida Buxoro xonligiga yurish qiladi. Nodirshoh Buxoro xonligida katta mavqega ega bo'lgan mang'it urug'idan chiqqan otaliq Muhammad Hakimbiy bilan shartnoma tuzadi va u Buxoro xonligining oliy hukmdori deb tan olinadi. Abulfayzxon amalda hokimiyatdan chetlatib qo'yiladi, Hakimbiy Buxoroning to'la vakolatli hokimi etib tayinlanadi. 1743 yilda Hakimbiy, uning o'g'li Muhammad Rahim Nodirshoh xizmatiga kiradi. Nodirshoh 1747 yilda vafot etgach, Muhammad Rahim hokimiyatni o'z qo'lga olishga kirishadi.

Buxoro xonligida katta nufuzga ega bo'lgan mang'it qabilasining vakili Muhammad Rahim 1747 yilda Abulfayzxonni, so'ngra rasman xon deb (soxta xon) e'lon qilingan uning o'g'illari Abdulmo'min va Ubaydullo sultonlarni o'ldirib, hokimiyatni o'z qo'lga oladi. Muhammad Rahim 1756 yilda taxtga o'tirib, o'zini Buxoro amiri deb e'lon qiladi va hokimiyatni mustaqil idora qiladi, **Mang'itlar sulolasiga** asos soladi. Shundan e'tiboran Buxoro xonligi **Buxoro amirligi** deb atala boshlandi. Amirlikda hokimiyat 1920 yilgacha **Mang'itlar sulolasi** qo'lida bo'ldi.

Muhammad Rahim xukmronligini bekklik-viloyatlardagi boshqa qavmlardan bo'lgan hokimlar tan olmadilar. Amir mang'itlarga tayanib hokimiyatni markazlashtirishga intildi. Barcha qabilalarning hukmdorlarini Buxoroga yig'ib, ulardan markaziy hokimiyatga bo'ysunishni talab qildi, aks holda qattiq jazolanishi haqida ogohlantirdi. Viloyatlardagi ko'pgina hokimlar, bebosh amaldorlar hokimiyatdan chetlashtirilib, er-mulki tortib olinib boshqa joylarga ko'chirildi. Ular o'rniga amir qabiladoshlaridan tayinlandi. Muhammad Rahim Buxoro minorasi yonidagi o'z

qarorgohini maxsus qurdirgan Arkka ko'chirdi. O'zboshimcha beklarni Arkka chaqirib qattiq jazoladi. Tarqoqlikni bartaraf etish maqsadida ko'pgina beklilarga - Samarqand, Jizzax, O'ratepa, Xisor, Boysun, Shahrisabzga qarshi qonli urushlar qildi, ko'pgina viloyatlar vayron bo'ldi. Muhammad Rahim Nurotada istiqomat qiluvchi burgut qabilasi qo'zg'olonini bostirib, ularning xarbiy istehkomlarini buzib tashlab, o'zlarini Buxoro tumaniga ko'chirdi. Miyonqal'a qipchoqlariga hujum qilib, istexkomlarini buzib tashlaydi, yo'lboshchilarini qatl etib, qolganlarini ko'chirib yuboradi.

Muhammad Rahim vafotidan keyin o'zaro urushlar yanada kuchaydi. Viloyat hukmdorlari mang'itlarning markaziy hokimiyatiga qarshi qo'zg'olonlar ko'tardi.

Kenagas, yuz, baxrin, burgut, saroy qabilalarining qo'zg'olonlari, xokimiyatga o'tirgan Doniyolbiyning ularni bostirish uchun qilgan urushlari minglab odamlarning yostig'ini quritdi. Doniyolbiy qo'shinlar xarajati uchun qo'shimcha soliqlar joriy etib aholi noroziligini oshirdi. Buxoro hunarmandlari va tijorat ahli 1784 yilda qo'zg'olon ko'tardi. Qo'zg'olonni bostirish jarayonida minglab odamlar qurbon bo'ldi.

Amir Ma'sum («begunoh amir») deb nom olgan Shohmurod (1785-1800 yillar) tarqoqlikka qarshi kurashni davom ettirdi. Amir Shohmurod boshqaruv tartibini o'zgartirish, amaldorlar tarkibini yangilash choralari ko'rdi. Amir ikki yirik davlat arbobi - Davlat qushbegi bilan Nizomiddin qozikalonni saroy, qo'shin va boshqa sohadagi amaldorlar huzurida o'z qo'li bilan o'ldirdi. Soliqlarni tartibga soldi. Buxoro aholisiga tarxan yorlig'ini topshirdi. Unga binoan aholi savdo daromadidan boj to'lashdan, hunarmandlar pul yig'imidan, majburiy mehnat va soliqlardan ozod etildi. Shuningdek, xiroj, nikoh puli, tarozi haqi va boshqa yig'imlar miqdori kamaytirildi.

Shohmurod davrida Buxoro amirligi nisbatan mustahkamlangan bo'lsada, o'zaro urushlar to'xtamadi. G'arbiy chegaralarda esa Xiva xoni qo'shinlari xujumga o'tar, ekinzor va bog'lar payhon qilinadi, qishloqlar vayron bo'lar, odamlar va chorva mollar haydab ketilar edi.

Xiva xonligi Xorazm XV asr oxiri - XVI asr boshida temuriy Sulton Husayn Boyqaro boshliq davlatning bir qismi edi. 1505 yilda Muhammad Shayboniyxon qo'shinlari Xorazmni egalladi va qo'ng'iroq urug'idan Kepakbiy Xorazmga hokim etib tayinlanadi. Eron shohi Ismoil bilan jangda Muhammad Shayboniyxon halok bo'lgandan keyin Xorazm Ismoilshoh tomonidan zabt etiladi. Ismoilshoh Xorazmni o'z davlati tasarrufiga kiritgach, Vazir, Urganch va Xiva shaharlarini boshqarish uchun 3 ta dorug'a (hokim) tayinladi.

Xorazmda Ismoilshoh hukmronligi uzoqqa bormadi. Xorazmda Ismoilshoh hukmronligiga qarshi harakat boshlandi. Bu harakatga Vazir shahri qozisi Umar qori va Sayid Hisamiddin etakchilik qildi. Ular Shaybon avlodidan bo'lgan Berka sultonning o'g'li Elbarsxonga murojaat qilib, xon bo'lishni taklif qildilar. Elbarsxon 1511 yilda qo'shin bilan kelib Vazir, Urganch, Xiva, Xazorasni Ismoilshoh qo'shinlaridan tozaladi, Xorazmda Elbarsxon hokimiyati o'rnatildi. Shunday qilib, 1511 yilda mustaqil **Xiva xonligi tashkil topdi**, Elbarsxon uning birinchi xoni bo'ldi. Xivada shayboniy sulolasi xukmronligi 1770 yilgacha davom etdi. Xiva xonligi poytaxti Urganch edi. XVI asr oxiri - XVII asr boshlarida Amudaryo o'zanining o'zgarishi munosabati bilan Urganchning

mavqei pasaydi, aholisi qulayroq joyga ko'chib borib joylashadi va bu erda Yangi Urganch shahri paydo bo'ladi. Bu orada Xiva shahrining mavqei ko'tariladi. 1556 yilda Avaneshton Xivani davlat poytaxti deb e'lon qiladi, biroq u o'z hukmronligini faqat Xivadagina o'tkaza olar edi. Arab Muhammadxon (1602-1623) davrida Xivaning mavqei kuchayib, xonlikning rasmiy poytaxtiga aylandi. Xiva xonligi tasarrufiga Amudaryo quyi oqimidagi vohalar, Mang'ishloq, Dahiston (Mashhad) va O'zboy atrofidagi ko'chmanchi turkman hududlari kirardi. Biroq, xonlikda tinchlik bo'lmadi. Uzoq yillar davomida xonlik tepasida turgan o'zbek qabilalari bilan turkman qabilalari o'rtasida, shuningdek, shahzodalar o'rtasida tinimsiz urushlar bo'lib turdi. Xiva va Buxoro hukmdorlari o'rtasida Murg'ob daryosi bo'ylari uchun, Marv uchun qirg'inborot urushlar bo'lib turar, bu hududlar qo'ldan-qo'lga o'tardi. Xonlikka shimoldan qalmoqlar, qozoqlar, Ural kazaklari tez-tez xujum qilib falokatlar keltirardi.

XVIII asr o'rtalarida Eron shohi Nodirshoh, uning o'g'li Nasrullo Xiva xonligini bosib olib, o'z boshqaruvini o'rnatdi, turkman qabilalarini Xorazmdan Xurosonga ko'chirdi. Biroq Xiva xonligida tinchlik bo'lmadi. Eron hukmdorlariga qarshi tez-tez g'alayonlar bo'lar, aholi boshi oqqan tomonga ketardi. Shunday vaziyatda xonlikdagi o'zbek qabilalaridan Qo'ng'iro't urug'ining boshlig'i Muhammad Amin inoq 1770 yilda hokimiyatni qo'lga oldi va Xiva xonligida yangi sulola - **Qo'ng'iro't sulolasiga** asos soldi (bu sulola 1920 yilgacha hukm surdi).. Muhammad Amin Inoq turkmanlar qo'zg'olonini bostirdi, Buxoro hukmdorining hujumini daf etdi va Xiva xonligidagi viloyat hokimlarini markaziy hokimiyatga bo'ysundirdi.

Qo'qon xonligi Buxoro xonligidagi ichki kurashlar, markaziy hokimiyatning zaiflashuvi sababli, u XVIII asr boshlarida ikkiga bo'linib ketdi. Ashtarxoniyalar xukmronligining zaiflashuvi oqibatida Farg'ona vodiysiga uning shimolida tashkil topgan Jungarlar davlati tez-tez bostirib kiradigan, talon-taroj qiladigan bo'lib qoldi. Bunday vaziyat Farg'onadagi ichki kuchlarning birlashuviga, mustaqil davlat tuzishga intilishini kuchaytirdi. Farg'ona vodiysining hududiy yaxlitligi va iqtisodiy imkoniyatlari, uning Buxoro xonligidan ajralib chiqishga qulay omil bo'lib xizmat qildi.

Chust yaqinidagi Chodak qishlog'ida yashovchi xo'jalar jamoasi (din peshvolari)ning mavqei XVIII asr boshlaridayoq Farg'onada ancha kuchayib, 1709 yilda o'z er-mulklarini mustaqil deb e'lon qiladi va vodiya hokimiyatni qo'lga olishga intiladilar. Biroq ularning hokimiyati boshqa qabilalar tomonidan tan olinmadi. Bir guruh harbiy zodagonlar Rishtonda qo'zg'olon ko'tarib, Farg'ona hokimi Xo'ja Ashirqulni o'ldiradilar.

1710 yilda Qo'qon atrofida yashab turgan o'zbek qabilalaridan biri - minglar o'z etakchisi Shohruxbiyning hokimiyat tepasiga ko'taradilar. Shu tariqa, **Qo'qon xonligi** tashkil topdi, o'zaro ichki kurashlar botqog'iga botib qolgan Buxoro xoni Ubaydullaxon o'ziga qarashli hududning ajralib chiqib, alohida davlat tuzishiga qarshilik ko'rsatolmadi. Qo'qon xonligida ming qabilasi sulolalari 1876 yilgacha hukmronlik qildi. Qo'qon shahri chetida joylashgan Tepaqo'rg'on Qo'qon xoni Shohruxbiyning qarorgohiga aylantirildi. Tepaqo'rg'onida mustahkam qal'a, bozor va aholi yashaydigan mahallalar qurildi.

Qo'qon xonlari Farg'ona vodiysini, Xo'jand, O'ratepani birlashtirgach, Qo'qon xonligining mustaqilligi XVIII asr o'rtalarida Buxoro davlati tomonidan tan olindi. XVIII asr oxirlarida Qo'qon xonlari Toshkentni bo'ysundirishga kirishdilar.

1784 yilda Shayxontohur dahasi sobiq hokimining o'g'li Yunusxo'ja Toshkentni Buxoro tobeligidan chiqarib, mustaqil siyosat yuritardi. Toshkent bekligi o'ziga xos boshqaruv tizimiga ega edi. Yunusxo'janing to'rt maslahatchisi bo'lgan. Toshkent shahar nazorati va soliq yig'ish Boshxo'janing qo'lida bo'lib, savdo-sotiqni qozi va devonbegi nazorat qilishgan. Shariat qonun-qoidalari, narx-navo, o'lchovlar ustidan Rais lavozimidagi amaldor nazorat qilgan. Yunusxo'ja XVIII asr oxirlarida qozoq sultonlari hujumlarini bartaraf etib, Sayram, Chimkent, Turkiston, Qurama, Qorabuloq shaharlarini Toshkentga bo'ysundirgan edi. Toshkent bekligi mavqeining oshib borishi Qo'qon xonlariga yoqmad. 1799 yilda Qo'qon hukmdori Norbo'tabiy Toshkenta yurish qildi, ammo Chirchiq bo'yidagi jangda mag'lubiyatga uchradi.

1805 yilda Qo'qon hukmdori Olimbek xon unvonini qabul qiladi va shu paytdan e'tiboran Farg'onada tashkil topgan davlat rasman Qo'qon xonligi deb atala boshlandi. Yunusxo'ja vafotidan keyin Qo'qon xoni Olimxon qo'shinlari yurish qilib, 1809 yilda Toshkentni va unga qarashli Chimkent, Sayram va boshqa hududlarni Qo'qon xonligiga bo'ysundiradi. Qo'qon xonligi hududiy jihatdan yirik davlatga aylandi.

Shunday qilib, asrlar davomida yagona hududda, yagona iqtisodiy va madaniy makonda yashab kelgan xalq, mamlakat uch qismga bo'linib ketdi. Uchta davlat - Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari vujudga keldi.

**Xonliklarning
iqtisodiy va madaniy
hayoti**

Xonliklar tarixi iqtisodiy va madaniy hayotning bir tekisda bormaganligidan, ayrim davrlarda siljish kuzatilsada, xonliklar o'rtasidagi o'zaro kurash avj olgan yillarda tanazullik hollari yuz berganligidan guvohlik beradi.

Shayboniylar, xususan, Abdullaxon II davrida dehqonchilik ishlarini rivojlantirishga ahamiyat berildi. Zarafshon, Sirdaryo, Amudaryo, Chirchiq, Vaxsh, Murg'ob daryolari bo'ylarida ko'plab kanallar, anhorlar, ariqlar qazilib, atrofdagi erlarga suv chiqarilgan, yangi ekinzorlar va bog'lar barpo etilgan. Birgina Qashqadaryo bo'ylaridagi erlarga suv chiqaruvchi o'ndan ortiq kanallar qazilganligi va ishlab turganligi ma'lum. Abdullaxon II davrida qurilgan Zarafshon daryosidagi Karmana, Mehtar Qosim, Chahorminor, Jondor ko'prik suv ayirg'ichlari, Sangzar daryosidagi Tuyatortar kanali, Amudaryo-Chorjo'y kanali, Toshkent viloyatidagi Zaxariq, Nurota tog'lari suvlarini to'plovchi Oqtob va Band suv omborlari yirik inshootlardan edi. Bu tadbirlar g'allachilik, paxtachilik, polizchilik, bog'dorchilik, uzumchilik kabi sohlarning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Xiva xonligida ham sun'iy sug'orish ishlariga katta e'tibor berilgan. XVI-XVII asrlarda barpo etilgan, uzunligi 143 km bo'lgan Shohobod, uzunligi 96 km bo'lgan Urmush, G'ozibod va boshqa o'nlab kanallar dehqonchilikning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etgan.

Qo'qon xonligida ham ariq va kanallar tarmog'i kengaytirildi. Namangan hududida Yangiariq kanali, Sirdaryodan O'ratepa tomon sug'orish tarmoqlari, ko'plab ariqlar qazildi, dehqonchilik ancha rivojlandi.

Xonliklarning asosiy boyligi, tirikchilik manbai er bo'lib, erga egalik qilishning turli shakllari mavjud edi:

- Mulki sultoniy – davlatga qarashli erlar;
- Mulki xolis – xususiy er mulklari (Xon va uning yaqinlari, harbiy-ma'muriy amaldorlar, yirik din peshvolariga iqto', suyurg'ol va tanxo kabi shakllarda berilgan erlar);
- Vaqf – diniy mahkamalar, xonaqohlar, madrasa va masjidlarga qarashli erlar;
- Qishloq jamoalari va dehqonlari egalik qiladigan erlar.

Erda mehnat qiladiganlarning ko'pchilik qismi o'z er maydoniga ega bo'lmay, ijaraga olingan erda ishlovchi kambag'al qishloq aholisi edi.

Dehqonchilik. Bug'doy, arpa, sholi, jo'xori, makkajo'xori, mosh, no'xat, loviya, kunjut, suli, beda ekinlari etishtirilgan. Shuningdek, qovun, torvuz, qovoq, bodring, piyoz, qalampir, sarimsoq ekilib hosil qilingan. Paxta, ipak maxsulotlari, bog'dorchilik ham rivojlanib, olma, gilos, o'rik, uzum, shaftoli, anjir, olxo'ri kabi mevalar etishtirilgan.

Chorvachilik. Yaylovlarda qo'y, echki, yirik shoxli mollar (sigir, ho'kiz), ot va tuyalar boqilib, go'sht-sut, jun, teri va boshqa mahsulotlar olingan.

Hunarmandchilik. Xonliklarning yirik shaharlari hunarmandchilik markazlari bo'lib, ularda 60 dan ortiq turdagi hunarmandchilik buyumlari tayyorlangan. Paxta, ipak, jun, teri kabi mahalliy xom ashyolardan ip yigirish, gazlamalar to'qish, tayyor kiyimlar tikish, kigiz va gilamlar tayyorlash, ko'ncilik rivojlangan. Metall va yog'ochga ishlov berish, miskarlik, temirchilik, ganch o'ymakorligi, duradgorlik, kulolchilik, qandolatchilik, oshpazlik, novvoylik va boshqa hunarmandchilik tarmoqlari ancha kengaydi.

Savdo-sotiq. Xonliklarda savdo-sotiq iqtisodiyotning muhim tarmog'i edi. Shaharlarda, yirik qishloqlardagi bozorlarda dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik mahsulotlari sotilgan yoki ayirbosh qilingan. Yirik mablag'larga ega bo'lgan badavlat kishilar, kichikroq do'konlar soni kengaygan. Tashqi savdo ham o'sib borgan, chet mamlakatlar bilan savdo karvonlariga ega bo'lgan xon, saroy amaldorlari va viloyat hokimlarining ishonchli vakillari, badavlat kishilar savdo-sotiq ishlari bilan shug'ullanganlar. Turkiya, Eron, Hindiston, Xitoy kabi mamlakatlar bilan savdo-sotiq yo'lga qo'yilgan. Rossiyadan mis, cho'yan, temir, qo'rg'oshin kabi metallar keltirilgan.

Solliq. Xonliklarda raiyat (dehqon, chorvador, hunarmand, savdogar)ga turli-tuman soliqlar solingan, turli majburiyatlarni – kanal va ariqlar qazish, ularni tozalash, mudofaa inshootlarini qurish va boshqa ishlarga majbur etilgan.

Soliq turlari

- Xiroj (erdan olingan hosilning beshdan bir qismi)
- Zakot (chorvador va savdogarlar uchun molning qirqdan bir miqdorida)
- Tamg'a (hunarmandlar va do'konlar maxsus soliq to'lagan)
- Taxti joy - tagjoy (o'z mahsulotlarini ijaraga olingan do'konda sotuvchilar uchun)
- Juzya (boshqa dinga mansub savdogarlar o'z mahsulotining beshdan bir qismini to'lagan)
- Ixrojt (saroy harajatlarini ta'minlash uchun yig'iladigan soliq)
- Qo'nalg'a (elchilar, amaldorlar, choparlarni tekinga mehmon qilish)
- Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, xonliklarda 60 dan 90 gacha turdagi soliqlar undirilgan.

Madaniy-ma'rifiy hayotda bir qator tadbirlar amalga oshirilgan. Bu yirik shaharlarda bunyod etilgan masjid, madrasa, rabot, karvonsaroy, hammom, bozor va boshqa qurilish majmualarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Hozirgi kungacha qad ko'tarib kelayotgan Buxorodagi Mir Arab, Abdullaxon, Qulbobo, Ko'kaldosh, Kalon, Abdulazizxon, Ubaydullaxon madrasa va masjidlari, Toshkentdagi Ko'kaldosh, Qaffoli Shoshiy, Baroqxon madrasalari, Samarqanddagi Sherdor va Tillakoriy madrasalari, Xivadagi Arab Muhammadxon, Sherg'ozixon, Muhammad Amin inoq madrasa va masjidlari xonliklar davrida qurilgan va yuksak mahorat bilan bezatilgan me'morchilik yodgorliklaridir. Ko'plab madrasalarda yoshlarni o'qitish, ta'lim-tarbiya ishlari yo'lga qo'yilgan. Maorif ikki bosqichdan iborat bo'lib, quyi bosqichda o'qish-yozishga o'rgatilgan. Yuqori bosqichda diniy ilmlar, shuningdek grammatika, mantiq, aljabr, handasa, hisob amallari o'rgatilgan. Madrasani bitirganlar qozi, uning yordamchisi, masjid imomi lavozimlarida ishlaganlar, mudarrislik qilganlar.

Madaniy hayotga nazar tashlar ekanmiz, xonliklarning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayotini tasvirlovchi ko'plab kitoblar yozilganligining guvohi bo'lamiz. XVI asrda yozilgan «Tavorixi guzida», «Nusratnoma», Mulla Shodiyning «Fathnoma», Binoiyning «Shayboniynoma», Muhammad Solihning «Shayboniynoma», Abdulloh Nasrulloxiyning «Zubdat al-asror», Fazlulloh Ro'zbexonning «Mehmonnomayi Buxoro», Hofiz Tanish al-Buxoriyning «Abdullanoma» kabi asarlari xonliklar tarixini o'rganishda muhim manbalardir.

Buxoro xonligi tarixini o'rganishda o'sha zamonda yozilgan Mahmud ibn Valining «Bahr al-asror», Samandar Termiziyning «Dastur al-muluk», Muhammad Yusuf Munshiyning «Muqimxon tarixi», Mir Muhammad Amin Buxoriyning «Ubaydullaxon tarixi», Abdurahmon Tolening «Abulfayzxon tarixi», Xojamqulixon Balxiyning «Qipchoqxon tarixi», «Tarixi amir Haydar», «Fathnomayi sultoni», «Mang'itlar xonadoni saltanati qisqacha tarixi» kabi asarlar muhim o'ringa ega.

Xiva xonligi tarixiga doir ko'pgina asarlar ham bizgacha etib kelgan. Ular orasida Abulg'azi Bahodirxonning «Shajarayi turk» va «Shajarayi tarokima», Shermuhammad Munisning «Firdavs ul-iqbol yoki Iqbolnoma», Ogahiyning «Riyozi ad-davla», Yusuf Bayoniyning «Shajarayi Xorazmshohiy», «Xorazm tarixi», «Iqboli Feruziy» va boshqalar

shular jumlasidandir. Arab va fors tillarida yozilgan bir qator asarlar ham o'zbek tiliga tarjima qilingan.

Qo'qon xonligi tarixini o'rganishda «Tarixi Umarxon», «Muntaxab at-tavorix», «Tarixi Shohruxbiy», «Tarixi jahonnamoy», «Tarixi jadidi Toshkand» kabi asarlar ham muhim manba hisoblanadi.

Xonliklarda yuzlab olimlar, shoirlar ijod qilganlar. Tibbiyot ilmni rivojlantirishga olim Sultan Ali katta hissa qo'shgan. U inson tanasi kasalliklari va ularni davolash to'g'risida «Dastur al iloj» va «Muqaddimayi dastur al iloj» asarlarini yozgan. XVI asrda Buxoro xonlari huzurida tabiblik qilgan Muhammad Yusuf va Shoh Ali ko'z kasalliklari va ularni davolashga doir «Ko'z tabiblari uchun qo'llanma», «Ko'z kasalligiga oid asarlar sarasi» asarlarini yozganlar.

Xonliklarda shoiru fozillar adabiyot sohasida ijod qilganlar. Buxoroda ijod etgan Mirza Sodiq Munshiy 15 ming g'azal va masnaviyatlardan iborat «Devon» kitobini yaratadi. Fazliy, Mushrif, Mahmur, Gulxaniy va boshqa ko'plab qalam sohiblari Qo'qonda ijod etdilar. Qo'qonda adabiy muhitning rivojiga Umarxon va uning xotini Nodira katta hissa qo'shdilar. Ularning taklifi bilan saroy shoirlari Fazliy va Mushrif Qo'qon shoirlarining «Majmuat ush-shuaro» nomli taskirasini yaratdilar, unga ko'plab ijodkorlarning she'rlari kiritilgan edi.

Musiqa va qo'shiqchilik san'ati ham ancha rivoj topib bordi. Puflab yoki urib chalinadigan, torli musiqa asboblari, milliy qo'shiqchilik, milliy raqs aholi o'rtasida keng tarqalib bordi. Qo'shiqchilikda terma, lapar, yalla, maqom janrlari keng qo'llanilardi. Hofizlar, baxshi dostonchilar xalq tomonidan e'zozlanar edi. To'y va sayillarda «Go'ro'g'li», «Kuntug'mish», «Shohsanam va G'arib», «Tohir va Zuhra» kabi o'zida vatanparvalik, mardlik, sevgi, mehr, insof va diyonat g'oyalarini mujassamlashgan dostonlar zo'r maroq bilan kuylanar va tinglanar edi. Shuningdek, xalq orasida qiziqchilik, masxarabozlik, askiyabozlik, qo'g'irchoq o'yini, dorbozlik san'ati ham keng tarqalgan edi.

2. XIX asr birinchi yarmida o'zbek xonliklarining jug'rofiy-siyosiy o'rni, davlat boshqaruvi va ijtimoiy-siyosiy hayoti

Buxoro amirligi. Buxoro amirligi o'zbek xonliklari orasida o'zining hududiy o'rni, aholisi va tabiiy resurslari jihatidan muhim mavqeiga ega edi.

XIX asrga kelganda, Buxoro amirligining hududi qariyb 200 ming kvadrat kilometrni tashkil etardi. Uning chegaralari janubda Amudaryoning so'l qirg'og'idan boshlanib, Sirdaryogacha cho'zilib, qozoq juzlari bilan chegaradosh edi. Amirlik sharqda Pomir tog'lari, g'arbda Xiva xonligi chegaralarigacha bo'lgan hududni ishg'ol etardi. Buxoro va Samarqand kabi yirik shaharlar joylashgan Zarafshon vodiysi amirlikning markaziy qismi hisoblanardi. Qashqadaryo va Surxondaryo vohalari, hozirgi Tojikiston hududidagi Vaxsh, Kafirnihon, Panj daryolari vodiysida joylashgan shahar va qishloqlar, hozirgi Turkmaniston hududidagi Murg'ob daryosi vohalaridagi erlar Buxoro amirligiga qarar edi.

Buxoro amirligining poytaxti Sharqda eng nufuzli shahar sifatida e'tirof etilgan Buxoroi Sharif edi. Yirik shaharlardan Samarqand, Qarshi, Shahrisabz, Kitob, Termiz, Sherobod, Hisor, Dushanbe, Ko'lob va boshqalar amirlik tasarrufida edi. Marv va Chorjo'y shaharlari uchun Buxoro amirligi bilan Xiva xonligi o'rtasida, Jizzax, O'ratepa va Xo'jand shaharlari uchun Buxoro amirligi bilan Qo'qon xonligi o'rtasida tez-tez urushlar bo'lib, bu shaharlar qo'ldan-qo'lga o'tib turardi.

XIX asr birinchi yarmida Buxoro amirligida 2 millionga yaqin aholi yashardi. Aholi amirlikning sersuv vohalarida yashab, jazirama issiq, suvsizlik hukmronlik qiluvchi Qizilqum sahrolari va cho'llari kimsasiz yastanib yotardi. Zarafshon vodiysida 300-350 ming, Qashqadaryo vohasida 500 ming, Surxandaryo vohasida 200 ming, Sharqiy Buxoroda 500 mingcha aholi yashardi. Amirlikning yirik shaharlari - Buxoroda 60 ming, Samarqandda 50 mingga yaqin aholi yashardi.

Aholi etnik jihatdan ko'pgina elatlardan iborat bo'lib, ularning qariyb 57 foizi o'zbeklar edi. O'zbeklar bir qancha qabilalardan tashkil topgan bo'lib, ular orasida mang'it, saroy, qo'ng'iro't, jabg'u, qarluq, qalmoq, nayman, qipchoq, ming, yuz qabilalari ko'pchilikni tashkil etardi. Ular asosan Zarafshon, Qashqadaryo va Surxandaryo vohalaridagi shahar va qishloqlarda yashardi.

Buxoro amirligining Xisor, Dushanbe, Sharqiy Buxorodagi Vaxsh, Kafirnihon va Panj daryolari vodiylarida, asosan tojiklar yashar edi.

Amirlikning janubiy va g'arbiy qismida turkmanlar, shimoliy-sharqiy tomonida qozoq va qirg'izlar yashardi. Shuningdek, amirlik hududida afg'onlar, eroniylar, arablar, yahudiylar, hindlar va boshqa etnik guruhlar mavjud edi.

Aholining aksariyat ko'pchiligi qishloqlarda istiqomat qilardi. Ular dehqonchilik, chorvachilik bilan shug'ullanardi. Sug'oriladigan erlarda paxta, bug'doy, sholi, jo'gori, bog' va poliz mahsulotlari etishtirilardi. Uzum, olma, nok, shaftoli, o'rik, gilos, anjir, qovun, tarvuz etishtirilardi. Meva-chevalar quritilib shirinlik o'rnida ishlatilardi. Chorvachilikda qo'ychilik, qorako'l qo'ychiligi, hunarmandchilikda gilamdo'zlik, o'ymakorlik, zardo'zlik, tegirmonchilik, ko'nchilik, to'quvchilik, temirchilik, kulolchilik, beshikchilik, sandiqchilik, etikdo'zlik, moyjuvozlilik, sovungarlik keng tarqalgan edi.

Amirlik iqtisodiy hayotida qoloqlik, turg'unlik hollari mavjud edi, aholining turmushi past darajada edi. Erga egalik shakli ming yillar davomida o'zgarmay kelmoqda edi, aholiga solinadigan o'lpon va soliqlar haddan tashqari ko'p edi. Aholi sotib olish qobiliyatining pastligi hunarmandchilikning rivojlanishiga to'sqinlik qilardi.

Buxoro amirligi monarxiya tipidagi davlat bo'lib, amir cheklanmagan hokimiyatga ega edi. Amir o'z fuqarolarini o'ldirishi yoki hayot qoldirishi, butun aholi mulkiga ega bo'lishga ham haqli edi, ko'ngli tusaganini qilardi.

Mang'itlar sulolasi (1753-1920)	➤ Muhammad Rahim	- 1756-1758
	➤ Doniyolbiy (otaliq)	- 1758-1785
	➤ Shohmurod	- 1785-1800
	➤ Haydar	- 1800-1825
	➤ Nasrullo	- 1826-1860
	➤ Muzaffar	- 1860-1885
	➤ Abdulahad	- 1885-1910
	➤ Olimxon	- 1910-1920

XIX asr boshlariga kelganda, amirlikda xizmatkor amaldorlar tabaqasi shakllandi. Faqat amir saroyining o'zida 300 ga yaqin amaldor xizmat qilardi. Bu tabaqa davlat xazinasidan maosh olar, amirga batamom qaram bo'lib, ularni amirning o'zi tayinlar yoki egallab turgan lavozimidan olib tashlar edi. Amaldorlar amir farmoyishini bajaribgina qolmay, uning istak-xohishi va ko'nglini topa bilishlari, unga doimo xushomad qilishlari kerak edi. Shu bois saroyda xushomadgo'ylik, amir shaxsini ulug'lash rasm bo'lib qoladi. Amir va uning oilasigagina emas, quyi mansabdagilar yuqori amaldorlarga ham xushomadgo'ylik qilardilar. O'z mavqei, turmushi, oilasining omonligi, mulki uchun qo'rqish, ertangi kunga ishonmaslik kabi og'ir vaziyat vujudga keladi. Qisqasi, mansabdorning taqdiri to'lig'icha yuqori amaldor qo'lida edi. Mansabni sotish, poraxo'rlik keng tarqaldi.

Amirlikdagi eng katta saroy mansablari va unvonlari

- **Qushbegi**, dargoh vaziri, ya'ni bosh vazir lavozimi edi. Davlatning barcha boshqaruv idoralari unga itoat etar edi. Bir so'z bilan aytganda, barcha ijroiya hokimiyat qushbегining qo'lida edi. Viloyat va tuman hokimlari ham qushbegi tavsiyasiga binoan tayinlanar edi. Qushbegi xon istiqomat qilib turgan arki oliyda turar edi.
- **Devonbegi** - xonlikning moliya-xazina ishlarini boshqargan. Soliq va jarimalarning undirilishi ustidan nazoratni ham devonbegi amalga oshirgan. Devonbegi arki oliyning bir chetida yashagan.
- **Ko'kaldosh** -(xon bilan bir onadan sut emgan kishi) butun amirlik hududida amirga va amirlikka nisbatan do'stona yoki dushmanlik munosabatida bo'luvchilar haqidagi ma'lumotlarni to'plab hukmdorga etkazib turgan.
- **Mushrif** - lavozimida ishlagan amaldorlar xonga in'om etilgan buyumlarni hamda harbiy anjomlarni ro'yxatga olish bilan mashg'ul bo'lgan. Soliq tushumlarini ham maxsus daftarga yozib borgan.
- **Mirshab** - tungi qorovullar boshlig'i vazifasini bajargan.
- **Dodxoh** - fuqarolarning arz va shikoyatlarini tinglovchi, hal etuvchi mansabdor bo'lgan, bularni kerak bo'lsa xon yoki qushbegiga etkazib turgan.
- **Inoq** - bu lavozimda ishlagan amaldorlarning vazifasi amir farmoyishlarini bek va boshqa tabaqadagi mahalliy mansabdorlarga etkazishdan iborat bo'lgan.
- **Miroxo'r** - amirning ovchi qushlarini tasarruf qiluvchilar ustida turgan, xon ovlarini uyushtirish ishiga mutasaddi bo'lgan.
- **Dasturxonchi** - amir huzurida uyushtiriladigan ziyofatlar uchun mas'ul amaldor.

- **To'qsobo** - amir tug'i sohibi bo'lgan harbiy mansabdor.
- **Parvonachi** - biror shaxsning biror lavozimga tayinlanganligi haqidagi yorliqni o'sha shaxsga etkazuvchi amaldor.
- **Sadrlar** - vaqf mulklarini boshqaruvchi mansabdorlar. Vaqf muassasasining boshliqlari bo'lgan mutavallilar sadrlarga bo'ysunganlar. Sadrlarning vazifa va huquqlari vaqf yorlig'i shartlarida qayd etib qo'yilgan. Sadrlar vaqf xo'jaligi daromadining ma'lum qismini olardilar.
- **Shayxulislom** - musulmon jamoasi boshlig'i. Qozilik ishlarida hamda kundalik hayotda qonunlarga rioya etilishini ta'minlovchi amaldor. Bu lavozim avlod-dan-avlodga meros bo'lib ham o'tgan.
- **Katta qozi (Qozi kalon)** - davlatning oliy qozisi (sudyasi). Amir aralashmaydigan barcha qozilik ishlariga rahbarlik qiluvchi oliy davlat lavozimi. Qozi kalon «Shariat panoh» deb atalardi. Qozi kalon huzurida a'lam va 12 muftiydan iborat devon tuzilgan. Uning vazifasi jinoiy ishlarni har tomonlama ko'rib chiqishdan iborat bo'lgan.
- **Muftiy** - qozi kalon murakkab deb hisoblagan turli diniy-huquqiy masalalar bo'yicha, shariat qonunlariga asoslanib fatvo chiqargan. Bu fatvo uning yoki bir necha muftiyning muhri bilan tasdiqlangach, qoziga berilar edi. Qozi bu fatvoga asoslangan holda hukm chiqarardi.

Amaldorlarga amir nazariga tushgan xizmatlari uchun **otaliq, eshik og'asi** kabi e'tiborli unvonlar berilgan. Xonning, uning o'g'illarining ham otalig'i bo'lgan. Amaldorlar harbiy yurishlarda ham qatnashgan.

Xon yig'inida amaldorlarning amaliga qarab o'rni bo'lar edi. Shunga ko'ra ular xonning o'ng va so'l tomonida, unga yaqinroq va uzoqroq erda o'tirardilar. Ba'zilari o'tirishar, ba'zilari esa tik turishardi. Kattaroq amaldor saroyga ot minib kirsar, ba'zilari piyoda kirardi.

Amirlikda amaldorlardan tashqari diniy ulamolar ham hukmron mavqega ega edi. Ular o'zlarini Muhammad payg'ambarning avlodlarimiz deb hisoblovchi sayyidlar hamda choriyor halifalar - Abubakr, Umar, Usmon va Ali avlodlaridanmiz deyuvchi xo'jalardan iborat edi. Ular katta er-suvga, savdo do'konlariga, hunarmandchilik ustaxonalariga ega edilar. Amirlikda jo'ybor shayxlari alohida mavqega ega bo'lib, XIX asrda ular Buxoroda 16 mahalla bo'lib yashardi.

Sudlov ishlarida shariat qonun - qoidalariga rioya etilishini ta'minlashda shayxulislom, a'lam va qozilar amirning eng yaqin yordamchilari edi. Amirlikda eng katta mansabdorlardan biri Qozi kalon hisoblanardi. Uning mahkamasida har bir viloyatdan bittadan qozi ish olib borardi. Ularni amirning o'zi tayinlardi. Qozi din masalalari, oila, meros, jinoiy ishlarga oid masalalar bo'yicha hukmlar qabul qilardi.

Buxoro amirligi 27 beklik: Karmana, Xatirchi, Ziyovuddin, Nurota, Qarshi, Kitob, Shahrisabz, Chiroqchi, Yakkabog', G'uzor, Boysun, Sherobod, Denov, Karki, Chorjuy, Xisor, Ko'lob, Qorategin, Darvoz, Baljuvon, Sho'g'non-Rushon, Qo'rg'ontepa, Qobodiyon, Kalif, Bo'rdalik, Qoboqli va Norazm bekliklaridan iborat edi. Har bir beklikni amir tomonidan tayinlab qo'yiladigan hokimlar - beklar idora qilardi. Hokim huzurida yuzlab mahalliy ma'murlar xizmat qilardi. Manbalar amirlikda mahalliy ma'murlar shtati 30000 kishini tashkil etganligidan guvohlik beradi. Hokim va uning

xizmatkorlariga maosh davlat xazinasidan berilmas edi, ular mahalliy aholidan olingan turli - tuman soliq va to'lovlar hisobiga tirikchilik qilishardilar. Hokimlar, soliq yig'uvchilar, qozilar xohlagancha ish yuritardilar, ularning faoliyatini belgilovchi qonun-qoidalar yo'q edi. Ularning suiste'mollari xalq gardaniga og'ir yuk bo'lib tushardi.

XIX asr 30-yillarida amir qo'shinida 19 mingga yaqin yollangan askarlar bo'lib, ular turli shahar va istehkomlarda harbiy xizmatni o'taganlar. Qo'shin askarlari, asosan, o'q-yoy, nayza, qilich, xanjar, oybolta kabilar bilan qurollangan. Manbalar amir qo'shinida piltali miltiqlar va kichik to'plar ham bo'lganligidan guvohlik beradi.

Amir qo'shinining jangovorlik darajasi past edi. Askarlar harbiy mashqlarga nisbatan ko'proq mehnat bilan band bo'lardi. Sipohlikka 15 yoshdan 70 yoshgacha erkaklar olinardi, qo'shin safida keksayib qolganlar anchagina bo'lardi. Amirlikning yillik daromadi 2 mln. 300 ming so'm bo'lgani holda, uning 1 mln. 300 ming so'mi qo'shinni saqlashga sarflanardi. Oziq-ovqat etishmasligidan sipohlar qochardi, kiyimi yupun edi. XIX asr o'rtalarida askarlar soni, piltali miltiq va to'plar ham anchagina ko'paygan. Qo'shinda yuz boshi, ming boshi singari harbiy lavozimlar bo'lib, umumiy qo'mondonlikni lashkarboshi boshqargan. Amirlikning qo'shini muntazam bo'lmay, zaruriyat bo'lganda to'planardi, ularni to'plash qiyin kechardi. Bu amirlikning zaiflik omillaridan biri edi.

Xiva xonligi. Manbalarda ko'rsatilishicha, XIX asr birinchi yarmida Xiva xonligining hududi 19 ming kvadrat milni tashkil etgan. Xonlik janubda Eron bilan, sharqda Buxoro amirligi, g'arbda Kaspiy dengizi, shimolda qozoq juzlari bilan chegaradosh edi. Suvsiz, cheksiz Qoraqum, Qizilqum sahrolari Xiva xonligini hududiy jihatdan boshqa mamlakatlardan ajratib qo'ygan edi. Quyi Amudaryo bo'yi Xiva xonligining markaziy qismini tashkil etardi. Amudaryo sohillarida joylashgan Xiva, Urganch, Qiyot, Ko'na Urganch, Xazorasp, Qo'ng'iro't, Xo'jayli, Kurdar (Xozirgi Chimboy) shaharlari xonlikning yirik shaharlari edi. O'rta Osiyoning eng boy savdo markazlaridan biri bo'lgan Xiva shahri xonlikning poytaxti hisoblanardi. Shahar ikki qismdan Ichan qal'a (shaharning ichki qismi) va Dishon qal'a (shaharning tashqi qismi)dan iborat edi. Ichan qal'ada xon qarorgohi va harami, 17 ta masjid, 22 ta madrasa, karvonsaroy va bozor joylashgan bo'lib, ular asosan XIX asrda barpo etilgan. 1842 yilda Dishon qal'a qurilib, devor bilan o'rab olinadi. Dishon qal'ada hunarmandlar, savdogarlar, mardikorlar, qisman dehqonlar ham istiqomat qilganlar.

Xiva xonligida taxminan 800 mingga yaqin kishi yashardi. Aholining ko'pchilik qismi o'zbeklar bo'lib, ulardan eng kuchli va ko'p sonlilari qo'ng'iro't, nayman, qiyot, uyg'ur, nukuz, qangli, xitoy, qipchoq qabilalari edi. O'zbek qabilalari asosan Amudaryo tarmoq yoygan qismida, kanallar bo'ylarida joylashgan edi.

Aholining anchagina qismini (taxminan 1/4 qismi) turkmanlar tashkil etardi. Turkmanlar qadimgi o'g'izlarning avlodlari bo'lib, forscha gaplashuvchi mahalliy xalqlar, o'zbeklar bilan qorishib ketgan edi.

Qoraqalpoqlar yashaydigan Amudaryoning quyi havzasi va Orol degizining janubiy qirg'oqlari Xiva xonligi tasarrufida edi. Qoraqalpoqlar bu hududdagi sho'rxok erlarni qancha mashaqqatlar bilan o'zlashtirib tirikchilik qilardi. Dehqonchilik, chorvachilik, baliqchilik, ovchilik qoraqalpoqlarning asosiy mashg'uloti edi.

Xonlikning shimoliy qismida qozoqlar yashardi. Shuningdek, xonlikda qisman forslar, arablar va boshqalar ham yashagan.

Muhammad Rahim I (1806-1825 yillar) davrida xonlikdagi o'zaro urushlar biroz tinchidi, xonlikni birlashtirish nihoyasiga etdi. Qoraqalpoqlar hamda turkmanlarning chavdor qabilalari ham bo'ysundirildi. Mamlakatda o'tkazilgan soliq islohoti, bojxona joriy etilishi, oltin pul zarb etilishi xo'jalik ishlariga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatdi. O'z vaqtida yig'ib olingan soliqlar xonlik daromadini oshirdi.

O'rta Osiyodagi qo'shni davlatlar singari Xiva xonligi ham monarxiya tipidagi davlat edi. Davlat tuzumi Buxoro amirligiga o'xshardi. Oliy xokimiyat xon qo'lida bo'lib, uning huquqi chegaralanmagan - hokimi mutlaq edi. Xiva xonligida qulchilik rasmiy jihatdan hamon mavjud edi. Dishon qal'ada qul bozori bo'lib, sotilguncha qullarni ushlab turuvchi maxsus bino mavjud edi. Qul savdosi ayrim toifadagi odamlar uchun daromadli edi, qul sotish bilan ko'proq turkmanlar shug'ullanardi. Ular Eron, Afg'oniston, Badaxshonga hujum qilib, qishloq aholisini qul qilar, bozorda sotardi.

Qo'ng'irotlar sulolasi 1770-1920	➤ Muhammad Amin Inoq	- 1770-1790
	➤ Avazxon	- 1790-1804
	➤ Eltuzarxon	- 1804-1806
	➤ Muhammad Rahimxon I	- 1806-1825
	➤ Olloqulixon	- 1825-1842
	➤ Rahimqulixon	- 1842-1845
	➤ Muhammad Aminxon	- 1846-1855
	➤ Abdullaxon	- 1855-1856
	➤ Sayid Muhammadxon	- 1856-1864
	➤ Muhammad Rahimxon II	- 1864-1910
	➤ Asfandiyorxon	- 1910-1918
➤ Sayid Abdullaxon	- 1918-1920	

Xonlikda eng nufuzli lavozim bosh vazir yoki qushbegi bo'lib, u soliqlarni to'plash va xonning topshiriqlarini bajarish bilan shug'ullangan.

Saroyda Otaliq, Rais, Qozi kalon, Shayxulislom, Mirobbohi, Mirshabboshi, To'pchiboshi, Yasovulboshi kabi amaldorlar xon xizmatida bo'lardi. Devonbegi xon devonini boshqarardi. Xazinachi xonlikning kirim va chiqim hamda sarf-xarajatlarini yuritir, bu haqda xon yoki bosh vazirga hisob berar edi.

Xonlikdagi eng katta mansab va unvonlar inoq, otaliq, biy hisoblanardi. Bunday lavozimga ko'tarilganlar xonga eng yaqin odamlar bo'lib, soliqlardan ham ozod qilinardi. Bunday unvonlar xon farmoni orqali e'lon qilingan va yorliqlar berilgan.

Saroyda mirzaboshi, munshay, mahramboshi kabi mansabdorlar ham faoliyat ko'rsatishgan.

Ma'muriy-hududiy jihatdan Xiva xonligi Xazarasp, Gurlan, Xonqa, Ko'na Urganch, Qo'shko'pir, Pitnak, G'azovot, Qiyot, Shoxaboz, Shovot, Toshhovuz, Ambor-manok, Urganch, Xo'jayli, To'manoy, Qo'ng'irok kabi beklik yoki viloyatlarga bo'lingan.

Bekliklarni xon tomonidan tayinlangan beklar, noibliklarni noiblar idora qilgan. Bek va noiblar huzurida ularga xizmat qiluvchi ko'pdan-ko'p amaldorlar bo'lgan.

Xiva shahri shaxsan xonning va bosh vazirning izmida bo'lgan. Shahar ichki tartiblari va osoyishtaligi mirshabboshi, jinoiy ishlarni ko'rish va jazo tayinlash shahar qozisi, poytaxtni tasodifiy xujumlardan himoyalash To'pchiboshi va Ichan-qal'a, Dishon-qal'a qutlovi (komentanti) zimmasida bo'lgan.

Xiva xonligida taxminan 40 ming otliqdan iborat qo'shin bo'lib, qo'shinga lashkarboshi qo'mondonlik qilgan. Askarlik xizmatida bo'lganlar soliqlardan ozod etilgan. Yurishda qatnashgan har bir suvoriy 5 oltin tanga olgan. Xonning ko'rsatmasiga binoan, o'zini ko'rsatgan xarbiy lavozimdagilarga 10,20, 50,100 va undan ham ko'proq miqdorda oltin tanga berilgan. Biylarga 50-100 tanga, yuzboshilarga 10-20 tanga maosh berilgan. Tinchlik paytlarida askarlar xo'jalik ishlari bilan shug'ullanganlar.

Xon qo'shinlari Buxoro qo'shinlari kabi qilich, o'q-yoy, nayza bilan qurollangan. Ozchilik askarlarda pilta multiqalar ham bo'lardi, oz miqdorda to'plar ham bor edi.

Qo'qon xonligi. XIX asr birinchi yarmida Qo'qon xonligi hududiy jihatdan O'rta Osiyodagi yirik davlat edi. Qo'qon xonligi sharqda Sharqiy Turkiston, g'arbda Buxoro amirligi va Xiva xonligi bilan chegaradosh edi. Xonlik hududi shimolda uchchala qozoq juzlarini batamom o'ziga bo'ysundirib olgan Rossiya bilan chegaralanardi. Xonlikning janubiy chegaralari Qorategin, Ko'lob, Darvoz, Sho'g'non singari tog'li hududlarni o'z ichiga olar, bu hududlar uchun Buxoro amirligi bilan qonli urushlar bo'lar, ular qo'ldan-qo'lga o'tardi.

Qo'qon xonligi hududi Buxoro amirligi va Xiva xonligidan farqli o'laroq sersuv daryolari, so'lim vodiylari, serhosil erlari ko'p edi. Xonlikning markazi Qo'qon, Marg'ilon, O'zgan, Andijon, Namangan kabi yirik shaharlar joylashgan Farg'ona vodiysi edi. Toshkent, Chimkent, Turkiston, Avliyoota, Pishpak, So'zak, Oq-machit kabi yirik shaharlar ham Qo'qon xonligi tasarrufida edi.

Qo'qon xonligida aholi nisbatan zich joylashgan bo'lib, taxminan 3 millioncha kishi yashardi. Xonlikning poytaxti Qo'qonda 80 000, Toshkent shahrida 60000 aholi yashagan.

Qo'qon xonligi aholisining ko'pchilik qismi o'zbeklar edi. Shuningdek, xonlik aholisi tojiklar, qirg'izlar, qozoqlar, uyg'urlar, qoraqalpoqlardan iborat edi. Bular bilan yonma-yon yahudiylar, tatarlar, hindlar va boshqa elatlarning vakillari ham yashardi.

Qo'qon xonligida davlat boshqaruvi Buxoro va Xivanikiga o'xshardi. Xon huquqi xech nima bilan chegaralanmagan hokimi mutlaq edi. Xondan keyingi ikkinchi shaxs vazir hisoblanib, u muhim davlat masalalarini xon bilan kelishgan holda hal etardi. Markaziy davlat boshqaruvida Qushbegi, Otalik, Devonbegi, Mingboshi, Shayxulislom, Qozi kalon, Parvonachi, Shig'ovul, Sarkor, Inoq, Dasturxonchi, Amin, Yassovulboshi kabi amaldorlar xizmat qilardi. Saroy qoshida maxsus kengash tuzilgan bo'lib, uning tarkibiga eng oliy mansabdor shaxslar kirgan. Xon kengashning raisi va masalani hal qiluvchi shaxs edi.

Qo'qonda minglar sulolasi (1710-1875)	➤ Shohruxbiy	- 1710-1721
	➤ Abdurahimbiy	- 1721-1733
	➤ Abdulkarimbiy	- 1733-1750
	➤ Abdurahmon	- 1750 (9 oy)
	➤ Erdona	- 1751-1752
	➤ Bobobek	- 1752-1753
	➤ Erdona (ikkinchi marta)	- 1753-1762
	➤ Sulaymon	- 1762-1763
	➤ Norbutabiy	- 1763-1798
	➤ Olimxon	- 1798-1810
	➤ Umarxon	- 1810-1822
	➤ Muhammad Alixon	- 1822-1841
	➤ Sheralixon	- 1842-1844
	➤ Murodxon	- 1844
	➤ Xudoyorxon	- 1845-1858
	➤ Mallaxon	- 1858-1862
	➤ Xudoyorxon (ikkinchi marta)	- 1862-1863
➤ Sulton Sayyidxon	- 1863-1865	
➤ Xudoyorxon (uchinchi marta)	- 1865-1875	

Qo'qon xonligida qo'shinni, aslahaxonani, harbiy ishlarni Mingboshi boshqarardi. Qo'shinda beshyuzboshi, yuzboshi va o'nboshi harbiy lavozimlari bor edi. Qo'shinning bir qismi muntazam xizmatda bo'lib, markaziy hokimiyat ixtiyorida bo'lardi. Xon gvardiyasi deb atalgan bu harbiy qismda qipchoqlar, qirg'izlar va tojiklar katta o'rin tutardi. Urush paytlarida xon tajribali zobitni lashkarboshi qilib tayinlardi. Harbiy xizmatdagilarga bir ot va egar-jabduq berilar edi. Yuzboshiga bir yilga 147 so'm, ellikboshiga 98 so'm, o'nboshiga 65 so'm, oddiy sarbozga 48 so'm maosh to'lanardi. Markaziy hokimiyat tasarrufida bo'lgan 10 ming kishiga yaqin suvoriylar qismi harbiy xizmatchilariga davlat xazinasidan maosh to'langan. Harbiy qo'shin qilich, nayza, piltali miltiq bilan qurollantirilgan. Shuningdek, qo'shinda to'plar ham bor edi.

Qo'qon xonligi 15 bekklik, harbiy okrugga bo'lingan bo'lib, ularning yarmidan ko'piga xonning o'g'illari yoki qarindoshlari hokimlik qilardi. Hokimlar o'z xududidagi harbiy kuchlar qo'mondoni hamda fuqarolik boshqaruvining boshlig'i edi. Hokimlar xonning birinchi da'vatidanoq o'z qo'shinlari bilan belgilangan joyga etib kelishi shart edi. Shu tariqa, xon ancha qo'shin to'plash imkoniyatiga ega edi. Qo'qon xoni zaruriyat bo'lganda, oziq-ovqat ortilgan 12 ming aravaga ega bo'lgan 60 mingtacha sipohni yig'a olardi.

3. Xonliklarda o'zaro va ichki kurashlarning avj olishi, uning oqibatlari

Chor Rossiyasi butun Sibirni bosib olib, qozoq va qirg'izlar yashovchi hududlar - kichik juz, o'rta juz va katta juzni o'ziga bo'ysundirib, endi O'rta Osiyoga siljib kelmoqda edi. Rossiya bilan Qo'qon xonligi bevosita chegaradosh bo'lib qolgan edi.

Rus hukumatining Qo'qon xonligiga tazyiqi xonlikning qozoq va qirg'izlarga nisbatan ta'sir doirasini qirqish siyosati va amaliyotida yaqqol ko'rinmoqda edi. Bu yovuz niyatni barcha o'zbek xonlari tushunardi, ammo o'zligi tufayli tajovuzni bartaraf etish bo'yicha taqozo etgan darajada tadbir topolmadilar.

Vaziyat uchchala xonlikning birlashib dushmanni daf etish yo'lidan borishini talab qilardi. Amalda esa buning aksi bo'ldi, ular birlashish o'rniga o'zaro kurashni avj oldirdilar. Xususan, Qo'qon xonligida notinchlik, xokimiyat uchun ichki kurash avj olib ketdi.

Qo'qon xoni Muhammad Alixon (1822-1841) taxtga o'tirgandan boshlab 1834 yilgacha Qorategin, Kulob, Darvoz viloyatiga to'xtovsiz yurishlar qilib, ularni Qo'qon xonligiga bo'ysundirdi. 1826-1831 yillar davomida esa bir necha marta Qoshg'arga bostirib bordi, xitoyliklar bilan urush qildi, ming-minglab kishilarning qirilib ketishga sababchi bo'ldi.

Muhammad Alixon o'z atrofida g'ildarning ta'siriga tushib, hatto o'z otasining eng obro'li a'yonlarini ta'qib qildi, xon hokimiyati bilan mahalliy amaldor-zodagonlar o'rtasida tarkib topgan ittifoqni buzdi. Ularning ayrimlari qatl etildi, surgun qilindi, ba'zilari Buxoroga qochib ketishdi. Omon qolganlar xondan norozi bo'lganlarni o'z atrofiga to'plab, xonni taxtdan qulashga tayyorlana boshladilar. Xonning engiltakligi, aysh-ishratga berilishi aholini o'ziga qarshi qilib qo'ydi. Ruhoniylar xonni axloqsizlikda, shariatga qarshi jinoyatlarda ayblab, unga qarshi ochiq targ'ibot olib borishdi.

Xondan norozi bo'lganlar 1839 yilda o'z elchilarini Buxoro amiri Nasrullo xuzuriga yuborib, yordam so'raydi. Bu vaqtda Buxoro amiri bilan Qo'qon xoni o'rtasida Jizzax, O'ratepa va Xo'jand uchun urush borayotgan edi. Amir Nasrullo Qo'qon qo'shinini tor-mor etib, Jizzax, O'ratepa va Xo'jandni o'z tasarrufiga kiritadi. Endi Qo'qon sari otladi. Ayni paytda, 1841 yilda Muhammad Alixonning zulmiga qarshi Qo'qon shahar aholisi qo'zg'olon ko'tardi. Xon O'rdadan qochib ketdi. Qo'zg'olonchilar talabiga binoan bir necha aybdor shaxslar qatl etildi.

Xalq Buxoro amiri Nasrulloning Qo'qonga xujum qilmoqchi bo'lganligini eshitgach qo'zg'olonni to'xtatdilar. Buxoro amiri o'z qo'shinlari bilan Qo'qonga yaqin joylashgan Beshariqqa kelganda Muhammad Alixon elchilar orqali amir Nasrulloga qimmatbaho sovg'alar yuborib, Xo'jandni amirga topshiradi va o'zini Buxoro amirining noibi deb tan oladi. Amir Nasrullo esa Buxoroga qaytib ketadi. O'z taxtini saqlab qolgan Muhammad Alixon o'ziga yoqmagani kishilarni yana ta'qib etish, qatl qilishni davom ettirdi. Poytaxtda yana norozilik kuchayib, qo'zg'olon boshlandi. Nihoyat, 1841 yil noyabr oyida Muhammad Alixon taxtdan voz kechishga majbur bo'ladi va uning ukasi Sulton Mahmud xon bo'ladi. 1842 yili Buxoro amiri Nasrullo Qo'qonga qarshi o'z qo'shinlarini safarbar etdi. Qo'qon qo'shinlari tor-mor etildi. Qo'qon xonligi Buxoro amirligiga bo'ysundirildi. Qo'qonning taslim bo'lishiga xonlikdagi parokandalik va xalqning o'z hukmdoridan noroziligi sabab bo'ldi. Muhammad Alixon o'z a'yonlari bilan tutib olindi va amir Nasrullo buyrug'iga binoan qatl etildi. Hatto xalqning sevimli shoirasi Nodiraga ham shafqat qilinmadi.

Amir Nasrulloning Qo'qon xonligidagi hukmronligi uzoqqa cho'zilmadi. Amirning Qo'qondagi noibi Ibrohim dodxohning Qo'qon xonligi aholisini ilgari

undirib kelingan soliqlarga qo'shimcha ravishda Buxoro amirligida joriy etilgan soliqlarni ham majbur qilishi natijasida butun Qo'qon xonligi xududida 1842 yili katta qo'zg'olon ko'tarildi. Uning oqibatida amirning Qo'qondagi noibi va beklari hokimiyati ag'darildi.

Buxoro amirligi hokimiyatiga qarshi kurashda Qo'qon aholisining qo'zg'olonini tashkil etgan maxalliy kuchlar Farg'ona vodiysida ko'chib yurgan qipchoqlar madadiga tayangan edilar. Qo'qon xonligining mustaqilligi tiklandi. Taxtga Norbo'tabiyning ukasi Sherali o'tkazildi. Qo'qon xonligi mustaqilligini tiklashda ming qabilasiga katta madad bergan qipchoqlar xonlik siyosiy hayotida katta mavqega ega bo'lib oldilar. Qipchoqlar yo'l boshchisi Musulmonqul qo'shin boshlig'i, bosh vazir, bosh maslahatchi etib tayinlandi. Amalda davlat boshqaruvi ishlari uning qo'lida to'plangan edi. Eng mas'uliyatli davlat ishlari lavozimlariga qipchoq zodagonlari tayinlandi.

Qo'qondagi mag'lubiyatga chiday olmagan amir Nasrullo yana Qo'qonga yurish qildi. U Qo'qon shahrini 40 kun qamalda tutdi. Ayni paytda, Xiva xoni Olloqulixon Buxoro amirligiga qarashli Chorjo'ya hujum boshladi. Amir Nasrullo Buxoroga qaytishga majbur bo'ldi. 1843 yilda Xazorasp yaqinida Buxoro va Xiva qo'shinlari o'rtasida katta jang bo'ldi. Amir Nasrullo mag'lubiyatga uchradi. Bundan foydalangan Qo'qon xonligi Xo'jand bilan Toshkentni yana o'z tasarrufiga kiritdi.

Sheralixon xukmronligi davri aholidan soliq undirish kuchayishi bilan ajralib turadi. Bu hol mehnatkash aholining noroziligini keltirib chiqardi. Bundan tashqari davlat ishlarida muhim lavozimlarni egallab olgan qipchoqlar davlat hayotining har bir sohasida o'z hukmronliklarini o'tkazishga, boshqa o'zbek qavmlari, qirg'iz va tojiklarning mamlakat hayotidagi ta'sirini kamaytirishga urindilar. Qipchoqlarning Qo'qonga ko'chib kelishi yanada kuchaydi. Ular mahalliy aholining uy-joyini, mol-mulkini zo'ravonlik bilan egallab ola boshladilar. Bularning bari xonlikda qipchoqlarga nisbatan norozilikni kuchaytira bordi. Sheralixon bu vaziyatni tushunib etdi va Musulmonquldan qutilish payiga tushdi. Musulmonqul xonning niyatini sezib qoladi va unga qarshi fitna uyushtiradi. Bu fitnani amalga oshirish uchun qulay fursat ham etgan edi. Fitna rejasiga ko'ra, Musulmonqul soliqlarning haddan tashqari og'irligidan norozi bo'lib qo'zg'olon ko'targan O'sh aholisining qo'zg'olonini bostirish uchun qo'shin bilan jo'nab ketishi, ayrim siyosiy kuchlarning vaziyatdan foydalanib Samarqandda yashayotgan marhum Qo'qon xoni Olimxonning o'g'li Murodxonni olib kelib Qo'qon taxtiga o'tkazilishi nazarda tutiladi. Qipchoqlardan norozi bo'lgan mahalliy aholining Murodxonni qo'llab-quvvatlashiga Musulmonqul ishonar edi. Musulmonqul O'shdan qaytgach, «davlat to'ntarishida» ishtirok etganlarning barchasini jazolashi, shu yo'l bilan o'zining barcha raqiblaridan qutulmoqchi, qipchoqlarning to'la hukmronligini o'rnatmoqchi edi. Amalda ham shunday bo'lib chiqdi.

Bu mash'um niyatdan habari yo'q Murodxon Isfara hokimining taklifiga ko'ra Qo'qonga keladi va taxtga da'vo qiladi. Bu bo'layotgan katta «siyosiy o'yin»ning tagida nima yotganini tushunib etgan Sheralixon Murodxon foydasiga taxtdan voz kechadi. Tez orada Murodxon buyrug'i bilan Sheralixon o'ldiriladi. Musulmonqulga esa o'z lavozimlarida qolganligi haqidagi farmon jo'natiladi. Mash'um niyati amalga osha boshlagan Musulmonqul o'z qo'shinlari bilan Namanganga keladi. Avval ishni o'zining 12 yashar qizini marhum Sheralixonning o'g'li Xudoyorxonga nikohlab beradi. 13 yoshli

Xudoyorxon bu davrda Namangan xokimi edi. Shundan so'ng Qo'qonga kelib Murodxon va uni qo'llab quvvatlaganlarni fitnachi sifatida ayblab, ularni qatl ettiradi. Kuyovi Xudoyorxonni taxtga o'tkazadi. Xudoyorxon yosh bo'lganligi tufayli amalda xonlikni qaynotasi Musulmonqul boshqaradi. Shunday qilib, xonlikda amalda qipchoqlar hukmronligi davri boshlanadi.

Endilikda qipchoqlar Qo'qonga yoppasiga ko'chib kela boshladilar, mahalliy aholini shahardan haydab chiqardilar. Ularning uy-joylariga egalik qilib oladilar. Sug'orish inshootlarini qo'lga kiritdilar, aholi endi suv uchun qipchoqlarga soliq to'laydigan bo'ldi. Bularning bari o'z navbatida xonlikda hukmronlarga qarshi qo'zg'olon ko'tarish xavfini tug'dirdi. Bunday vaziyatda Musulmonqul o'z mavqeini yo'qatmaslik yo'lida ruslar bilan aloqa o'rnatishga intiladi va rus qo'mondonligi vakili V.V.Velyaminov - Zernov bilan maxfiy ravishda uchrashadi. Bu hol Xudoyorxonni qattiq cho'chitib qo'yadi. Ana shunday sharoitda xon birdan-bir to'g'ri yo'lni tanlaydi. Bu yo'l - qaynotasi Musulmonqul va qipchoqlar hukmronligiga xotima berish yo'li edi. U shunday qildi ham. Biroq, bu niyat juda shafqatsizlik bilan amalga oshirildi. 1852 yil 9 oktyabr - Qurbon hayiti kuni u Toshkentdan chaqirilgan qo'shin bilan qipchoqlar qirg'inini uyushtirdi. Uning bu yo'lini mahalliy aholi qo'llab quvvatladi. Qaynotasi Musulmonqul asir olinib, Qo'qonga keltirildi va qatl etildi. Qipchoqlarning mol - mulklari musodara qilindi, ular mahalliy aholiga sotildi. 1854 yilda qipchoqlar Andijon va Marg'ilonda qo'zg'olon ko'tardi, Buxoro amiri qo'zg'olonchilarga madad berdi. 1855 yilda yana qo'zg'olon ko'tarildi. Toshkent, Chimkent, Turkiston shaharlarida ham qo'zg'olonlar bo'ldi.

Musulmonqul hukmronligiga xotima berilgan, qo'zg'olonlar bostirilgan bo'lsada, ichki nizolar bu bilan barham topmadi.

Xudoyorxon aholidan soliq yig'ishni kuchaytiradi, aholiga jabr- sitam oshib bordi. Xalqning noroziligidan foydalanib, xonning ukasi Mallaxon qo'shin to'plab, 1858 yilda xon tarafdorlarini tor-mor keltirdi va Qo'qonni egalladi. Xudoyorxon Buxoroga qochib ketdi. Mallaxonga ham fitna tayyorlandi va 1862 yilda Mallaxon o'ldirildi. Shohmurod xon deb e'lon qilindi. Mallaxonning tarafdorlari qatl etildi.

Alg'ov-dalg'ov avj olgan bir paytda Toshkent hokimi Qanoat o'z jonini saqlab qolish maqsadida Xudoyorxonni Toshkentga taklif etdi. Xudoyorxon Toshkentga keldi va Buxoro amiri yordamida 1862 yilda Qo'qon taxtini egalladi. Biroq lashkarboshi Alimqul Xudoyorxonga qarshi urush boshladi, Xudoyorxon yana Buxoroga qochishga majbur bo'ldi. Alimqul Mallaxonning o'g'li Sulton Sayidxonni Qo'qon xoni deb e'lon qildi. Ammo bu bilan Qo'qon xonligida siyosiy barqarorlik tarkib topmadi. Xudoyorxon 1865 yilda uchinchi marta taxtni egallaydi. Taxt uchun o'zaro ichki kurashlar avj olib borardi. Bu Rossiya bosqini arafasi va bosqin boshlangan davrda yuz berayotgan edi.

Chor Rossiyasi bosqini arafasida Buxoro amirligida ham zodagonlar va beklarning mol-mulk, taxt, amal talashib o'zaro ziddiyatlari kuchaydi, qirg'inbarot urushlar bo'ldi. 1826-1860 yillarda amirlik qilgan Nasrullo shafqatsiz hukmdor edi. U taxtga chiqqach, o'z yo'lida to'siq bo'lmasin, deb akalari Xusaynni zaharlab o'ldirdi, Umarni qatl ettirdi. Nasrullo taxtni egallashda, unga yordamlashganlarni ham tirik qoldirmadi. Taxtga

o'tirgan kundan boshlab, bir oy davomida har kuni 50-100 kishini qatl qilib turdi. Shu bois amir Nasrullo «qassob amir» deb laqab qo'yilgan edi.

Amir Nasrullo amirlikdagi parokandalikni to'xtatish uchun shafqatsiz urushlar qildi, bo'sunmagan shahar va qishloq aholisini qilichdan o'tkazardi. Bunga o'zlarini mustaqil deb hisoblovchi Shahrisabz bekligiga qarshi olib borilgan qonli urushlar misol bo'la oladi. Amir Nasrullo Shahrisabzga qarshi 32 marta hujum qilib, oxiri 1856 yilda uni zabt etdi.

O'zbek xonliklarining hukmdorlari Rus davlati tajovuzlariga e'tiborsizlik, mas'uliyatsizlik qildi. O'zaro urushlar girdobiga botib, katta kuchlarni behuda qurbon qildi, mamlakat boyligini besamar ishlarga sovurdi. Vaqtini aysh-ishrat, kayfu safoda o'tkazdi.

 Taniqli o'zbek yozuvchisi Abdulla Qodiriy o'zining «O'tgan kunlar» romanida Yusufbek hoji tilidan quyidagi alamli so'zlarini bayon etadi. «Maqsadlari juda ochiq... Bittasi mingboshi bo'lmoqchi, ikkinchisi Normuhammadning o'rniga o'tirmoqchi, uchinchi yana bir shaharni o'ziga qaram qilmoqchi. Ittifoqning nima ekanligini bilmagan, yolg'iz o'z manfaati, shaxsiyati yo'lida, bir-birini eb, ichgan mansabparast, dunyoparast va shuhratparast muttahamlar Turkiston tuprog'idan yo'qolmay turib, bizning odam bo'lishimizga aqlim etmay qoldi... Biz shu holatda ketadigan, bir-birimizning tegimizga suv quyadigan bo'lsak, yaqindirki, chor istibdodi Turkistonimizni egallar va biz bo'lsak o'z qo'limiz bilan kelgusimizni o'ris qo'lga qoldirgan bo'larmiz».

Haqiqatdan ham shunday bo'ldi. Turkiston jahon taraqqiyoti jarayonidan tobora chetda qolabordi, ilg'or davlatlardan orqada qoldi.

 Yurtboshimiz Islom Karimov xonliklar davri tarixiga yangicha nazar tashlar ekan, tarixchi mutaxassislarga quyidagi savollar bilan murojaat qiladi: «Nega jahonga Ahmad Farg'oniy, Muhammad Xorazmiy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Imom Buxoriy, Amir Temur, Ulug'bek, Alisher Navoiy, Bobur kabi buyuk siymolarni bergan bu millat XVII-XIX asrlarga kelib, to shu choqqacha erishgan yuksalish darajalaridan tushib ketdi? Nega so'nggi uch asr mobaynida boshimiz qoloqlikdan chiqmay qoldi? Ajdodlarimizning qattiq qarshiligiga qaramay, chor Rossiyasining o'lkamizni nisbatan oson zabt etishida ana shu qoloqlikning ham o'ni bo'lmaganmikan?»¹.

Darhaqiqat, XVII-XIX asr jahon tarixiga moddiy va madaniy yuksalish davri bo'lib kirganligi ma'lum. Xususan, Evropadagi bir qator mamlakatlarda ishlab chiqarish sezilarli darajada o'sdi, zavod-fabrikalar qurilib yangi texnik uskunalar bilan jihozlandi, temir yo'llar qurildi, qit'alararo dengiz yo'llari ochildi, mehnat unumdorligi oshdi, odamlarning moddiy va madaniy turmush darajasi ko'tarildi. O'rta Osiyo xonliklari ana shunday ijobiy jarayondan chetda qoldi, qoloqlikka yuz tutdi.

O'zbek xonliklari hayotidagi qoloqlikning ildizi, sabablari nimalardan iborat?

---

¹ Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T: «Sharq», 1998, 9-bet.

Qoloqlikka bir qator omillar sabab bo'ldi.

Xonliklarning asrlar davomida o'zgarmay kelayotgan davlat idora usuli, tor doiradagi hukmdorlar zulmi taraqqiyotga g'ov bo'lib qolgan edi.

Asrlar davomida bir butun bo'lib kelgan mamlakatning, bir iqtisodiy va madaniy makonda yashab kelgan aholining uchga bo'linib ketishi, xonliklar o'rtasidagi urushlar, har bir xonlik ichidagi parokandalik, boshboshdoqlik va o'zaro hokimiyat uchun tinimsiz davom etgan ichki kurash, ig'vo-fasodning avj olishi, o'zaro nizo- janjallar, urushlar viloyat va tumanlarni, qolaversa butun mamlakatni xonavayron qilardi.

Xonliklar o'rtasidagi o'zaro urushlar, etnik nizolar qabilalar ko'chishini keltirib chiqarardi yoki ular zo'rlik bilan yashab turgan joylaridan ko'chirilar edi. Bu jarayon etnik guruhbozlikni keltirib chiqarardi, qabilalarning etnik aralashuviga, bir butun xalq bo'lib qovushishiga, jipslashishiga xalaqit berardi. Davlat darajasida ham, viloyatlar darajasida ham yagona xalq, yagona Vatan tushunchasining qadri anglab olinmadi. Odamlarni Turkistonni, xalqni birlashtirish g'oyasi ostida uyushtira oladigan yo'l boshchi topilmadi.

Aholi xon va beklarning, lavozimdagi amaldorlarning zo'ravonligidan, o'zboshimchaligidan, suiiste'mollaridan, g'ayriqonuniy soliq va to'lovlardan azob chekardi. Turmush darajasi past bo'lib, aholi iste'mol uchun eng zarur bo'lgan tor doiradagi oddiy buyumlar va mahsulotlar bilan qanoatlanardi. Ishlab chiqarishning faqat iste'molga yo'naltirilganligi iqtisodiyotning o'sishi uchun turtki berolmasdi.

Xonlar va saroy amaldorlari ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojiga xalaqit berayotgan ishlab chiqarish usulini himoya qilardi. Asosiy boylik bo'lgan erga mulkchilikning eski usuli bir necha asrlardan beri o'zgarmasdan kelardi. Xonliklarda hukmdor erning birdan-bir egasi bo'lib, er ishlovchilarga - dehqonlarga xatlab, ijara tarzida biriktirilgan edi. Dehqon er egasi emas, erdan olingan hosilning egasi edi. Shu boisdan dehqon erni asrab avaylashga, uning unumdorligini oshirishga intilmasdi, manfaatdor emasdi. Dehqon er egasi bo'lmagani uchun boshqa joylarga ketaverardi.

Dehqonchilik nochor ahvolda edi. Erga ishlov berish o'sha-o'sha bir juft xo'kiz, so'qa-omoch darajasida qolib ketgan edi. Irrigatsiya inshootlariga ahamiyat pasayib, sug'oriladigan er maydonlari qisqarib borardi.

Xonliklarda sanoat ishlari rivojlanmadi. Oltinugurt, rangli metallar, marmar, toshko'mir, neft kabi tabiiy boyliklar to'la bo'lgan konlar bo'lsa-da, ularni izlab topish, qazib olish, kon-tog' ishtarini yo'lga qo'yishga befarqlik qilindi. O'lkada etarli darajada yirik daryolar bo'lsa-da, ularda baliqchilikni rivojlantirish, kemasozlikni yo'lga qo'yish hech kimning xayoliga kelmasdi.

Tovar-pul munosabatlari rivojlantirilmadi. Daromad iste'mol va qo'shin xarajatlarini zo'rg'a qoplardi, pul, oltin-kumush xon va amaldorlarning xazina to'plash manbai bo'lib qolgan edi, iqtisodiyot rivoji uchun sarflanmasdi, o'lik mol sifatida saqlanardi, kapitalga aylanmasdi.

Xonliklarning savdo munosabatlarida hamon ayirboshlash tarzi davom etardi. O'rta Osiyo jahon bozoridan ajralib qolgani ustiga, yagona ichki bozor ham tashkil topmagan edi.

O'zbek xonliklaridagi ijtimoiy-siyosiy beqarorlik, iqtisodiy va harbiy nochorlik qo'shni mamlakatlarni o'z tasarrufiga kiritib olish siyosatini jadallashtirayotgan chor Rossiyasiga qo'l keldi. Xonliklardagi parokandalik, o'zaro nizo va urushlar, oxir-oqibat, ularning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi va mustamlakaga aylanishiga olib keldi.

Sinov savollari

1. Muhammad Shayboniyxonning Movarounnahr va Xurosonni nisbatan oson egallashiga nimalar sabab bo'ldi?
2. Shayboniylar qachon va qanday shaharlarni zabt etdi?
3. Nima sababdan Shayboniylar Xurosonni qo'lda ushlab turolmadilar?
4. Nima uchun Turkiston uch xonlikka bo'linib ketdi?
5. Buxoro xonligining tashkil topishi haqida so'zlab bering, bu haqda referat yozing.
6. Xiva xonligi qanday muhitda, qachon tashkil topdi?
7. Abdullaxon II davrida Buxoro xonligining ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy hayotida qanday o'zgarishlar yuz berdi?
8. Ashtarxoniylar kim, ular Buxoro xonligida hokimiyatni qachon qo'lgan kiritdilar?
9. Qachon va nima uchun Buxoro xonligi amirlik deb ataladigan bo'ldi?
10. Qo'qon xonligining tashkil topishini, hokimiyatni qanday sulola boshqarganini bilasizmi?
11. Buxoro, Xiva, Qo'qon xonliklari tarixiga doir qanday asarlar yozilgan?
12. XV-XIX asrlarda barpo etilgan tarixiy me'moriy yodgorliklarni bilasizmi?
13. Nima sababdan xonliklarda o'zaro va ichki kurashlar uzoq yillar davom etdi?
14. Xonliklarning ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi qoloqlikning sabablarini bilasizmi?
15. Xonliklar o'rtasidagi o'zaro kurash qanday oqibatlarga olib keldi?

CHOR ROSSIYASI MUSTAMLAKACHILIGI DAVRI

IX BOB. CHOR ROSSIYASINING TURKISTONNI BOSIB OLISHI. CHORIZM ISTIBDODIGA QARSHI TURKISTON XALQLARINING MILLIY OZODLIK KURASHI. JADIDCHILIK

Tayanch soʻz va iboralar: «Sharqni egalla» siyosati. Rossiya harbiy ekspeditsiyalari. Angliya-Rossiya raqobati. Harbiy istehkomlar. Oqmasjid qalʼasi. Toshkentga hujum. Mulla Alimqul. Turkiston general gubernatorligi. Fon Kaufman. Zirabuloq jangi. Samarqand qoʻzgʻoloni. Vassal. Xivaga yurish. Gandimiyon shartnomasi. Qoʻqon xonligining tugatilishi. Boshqaruv tizimi. Mustamlakachilik siyosati. Toshkent qoʻzgʻoloni. Dukchi eshon. 1916 yilgi qoʻzgʻolon. Jadidchilik. Mahmudxoʻja Behbudiy.

1. Turkistonni Chor Rossiyasi tomonidan bosib olinishi. Mustamlakachilik idora usulining joriy etilishi

Turkiy xalqlar yashovchi bepoyon hududlarni bosib olish Rossiya podshohlarining azaliy orzusi edi. Bu boradagi amaliy harakat Ivan Grozniy zamonidan boshlangan edi. U Qozon (1552), Ashtarxon (1556), Sibir (1581-1590) xonliklarini bosib oladi va endi Turkiston toʻgʻrisida maʼlumotlar toʻplashga kirishadi. Shu maqsadda 1558-1559 yillarda Antoni Jenkinson boshliq elchilarni Buxoroga yuborib josuslik maʼlumotlari toʻplagan maʼlum. Rusiya hukumati XVII asr davomida 9 marta elchi yuborib, Buxoro va Xiva xonliklarining iqtisodiy va harbiy ahvolini oʻrganadi.

«Sharqni egalla» siyosati. Rossiya podshohi Pyotr I zamonida «Sharqni egalla» siyosati yuritildi. Bu siyosatning tarkibiy qismlaridan biri Turkistonni egallash edi. Turkistonni bosib olish rejasi tuzildi. Xiva, Buxoro, Qoʻqon xonliklarining gʻarbiy, shimoliy, sharqiy chegaralarida harbiy istehkomlar qurish, xonliklarni Rossiya tobeligiga olish maqsadida katta harbiy ekspeditsiyalar uyushtirildi. 1715 yilda sharqiy chegaralarda Buxgolts rahbarligida, 1716-1717 yillarda Xiva xonligida Bekovich-Cherkasskiy rahbarligida harbiy ekspeditsiyalar tajovuzkorona harakat qildilar. 1721-1724 yillarda Florio Beneveni boshliq elchilar Buxoroda josuslik faoliyatini yuritdi. XVIII asr davomida Rus davlati qozoq va qirgʻizlarning Kichik Juz, Oʻrta Juz, Katta Juz hududlarini oʻziga boʻysundirib, ularning hududida oʻzbek xonliklariga bostirib borishda foydalanish maqsadida 46 ta katta va 96 ta kichikroq harbiy qalʼa va istehkomlar qurdiradi, ularga qoʻshinlarini joylashtiradi.

Angliya-Rossiya raqobati. XIX asrda yirik mustamlakachi davlatlar tomonidan Afrika, Osiyo, Amerika va Okeaniya mamlakatlarini boʻlib olish uchun kurash yanada kuchayadi.

XIX asr oʻrtalarida ikki yirik mustamlakachi imperiya - Buyuk Britaniya va Rossiya davlatlari manfaatlari Turkistonda toʻqnashdi. Ikkala davlat bir-biridan yashirin ravishda Oʻrta Osiyoga kirish, xonliklardagi hukmron sulolalar bilan til topish yoʻllarini qidirardi, shu maqsadda harbiy missiyalar yuborar edi. Angliya Hindiston tomondan,

Rossiya qozoq cho'llari va Sibir tomondan harakat qilardi, o'zbek xonliklarini o'z ta'sir doirasiga olish, o'z manfaatlarini yo'lida xonliklarning boyliklari, tabiiy resurslaridan foydalanish, o'z mustamlakasiga aylantirishga intilardi. Shu boisdan ingliz-rus raqobati kundan-kunga kuchayib bordi.

Hindiston va Afg'oniston orqali o'zbek xonliklari bilan savdo-sotiq, diplomatik aloqalar olib borayotgan Buyuk Britaniya Rossiyaning Turkistonga kirib kelayotganidan xavfsiramoqda edi. Rossiyaning Turkistonni bosib olish rejalaridan xabardor bo'lgan Angliya hukumati Rossiya rejalarini barbod qilish choralarini ko'rdi. Ost-Indiya kompaniyasi tomonidan josuslik ma'lumotlari to'plash maqsadida yuborilgan E.K.Meyendorf 1824 yildayoq Buxoroda bo'lgan, ammo maqsadiga erishaolmay shu erda halok bo'lgan edi. 1831 -1833 yillarda mazkur kompaniya leytenanti Aleksandr Berns Hindistondan Afg'onistonga, undan Buxoroga go'yo sayyoh sifatida keladi. U yig'ilgan dalillar va shaxsiy kuzatuvlar asosida uch jildlik «Buxoroga sayohat» nomli kitob yozib, unda, jumladan: «O'zbeklar... mening kim ekanimni bilmaganlaridan barcha narsalar xususida, hukmdorlari siyosatidan tortib bozordagi ahvol haqida ham tortinmay so'zlashdilar», -deb yozadi.

Angliya hukumati Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklarini Rossiyaga qarshi ittifoqqa uyushtirishga harakat qildi. 1841-1842 yillarda Angliya hukumati mayor Konollini Xivaga, polkovnik Stoddartni Buxoroga maxsus missiya bilan yubordi. Ular Xiva xoni va Buxoro amiri huzurida bo'lib, Rossiya tajovuzidan saqlanish uchun uchchala Xonlik bir-birlariga yordamlashishini, kuchlarni birlashtirishni, ittifoq tuzishni taklif qilib, rus qo'shinlariga qarshi kurashish uchun qo'shin bilan yordam berishga va'da qiladilar. Biroq ularning rasmiy hujjatlari bo'lmagani sababli amir Nasrullo ularni zindonga tashlatadi. Bularni qutqarish uchun Angliya tomonidan Turkiya homiyligida mayor Volf Buxoroga yuboriladi, ammo uning 1843-1845 yillarda Buxorodagi urinishidan ham natija chiqmadi, zindondagilar qatl etiladi, Volfning o'zi zo'rg'a qochib qutiladi. Shuningdek, 1843 yilda Xivaga kelgan kapitan Ebbot ham Angliya manfaatlarini yo'lida ishlagani ma'lum.

Ingilizlarning O'rta Osiyoda jiddiyroq siyosat yuritishiga Afg'oniston xalaqit berardi. Shu boisdan inglizlar maxsus «afg'on siyosati»ni ishlab chiqib, Afg'oniston amirini bo'ysundirish, Hirot va Qandahorni inglizlar mulkiga aylantirish, ularda harbiy kuchlarni joylashtirishni rejalashtiradi. Shu maqsadda Angliya 1838-1842 va 1878-1880 yillarda Afg'onistonga ikki marta bosqinchilik urushlari uyushtirdi. Biroq Afg'onistonni bo'ysundira olmadi.

Ost-Hindiston kompaniyasi O'rta Osiyo bozorlariga kirish va egallab olish, bozorlarda ingliz tovarlarining Rossiya tovarlarini siqib chiqarishini ta'minlashga zo'r berdi. Bu borada ular hind va fors savdogarlaridan keng foydalandi.

Buyuk Britaniyaning O'rta Osiyoga kirish va uni egallashga intilishi chor Rossiyasini tashvishga soldi. U xonliklarga bevosita chegaradosh bo'lganidan foydalanib, harbiy harakatlarni boshlab yubordi.

Xonliklarning shimoliy-g'arbiy hududida Orenburg general-gubernatori V.A.Perovskiy katta qo'shin bilan hujumga shaylanib turardi. U 1834 yilda Kaspiy dengizi qirg'og'idagi Mang'ishloqda harbiy istehkom qurib, unga Novo-Aleksandrovskeya deb nom berdi. 1845 yilda Orenburg va Yoyiq, 1847 yilda

Sirdaryoning Orol dengiziga qo'yilish joyida Raim (Oral) harbiy istehkomlari qurildi. Perovskiy qo'shinlari 1853 yilda Qo'qon xonligining strategik ahamiyatga molik bo'lgan Oqmasjid qal'asini bosib oladi va u erda mustahkam o'rinishadi.

Xonliklarning shimoliy-sharqiy tomonida esa G'arbiy Sibir general-gubernatori G.Gosford hujumga tayyorlanish uchun 1847 yilda Ettisuvdagi Ulutov yaqinida ikkita harbiy istehkom, 1848 yilda Qorabuloq qal'asini, 1854 yilda Olmati ovuli yonida Verniy istehkomini qurib, harbiy kuchlarni joylashtiradi. 1860 yilda Qo'qon xonligi hududiga qarashli harbiy istehkomlarga hujum qilib, To'qmoq, Pishpak va boshqa qal'alarni birin-ketin bosib olib boshladi.

Perovskiy va Gosfordlarning harbiy harakatlari amalda Rossiyaning O'rta Osiyoga e'lon qilinmagan bosqinchilik yurishining boshlanishi edi.

Turkistonni bosib olish masalasi podshoh Aleksand II tomonidan 1859 va 1861 yillarda o'tkazilgan saroy kengashida muhokama qilinadi va birinchi navbatda Qo'qon xonligini bir yoqlik qilish, unga qarshi harbiy harakatlarni boshlashga qaror qilinadi. O'rta Osiyo xususidagi raqobatda Rossiya ustunlik qildi. Angliya Rossiyaning harbiy kuch bilan O'rta Osiyoni egallashga qaratilgan harakatlarini to'xtatib qololmadi.

Rossiya bosqini. 1864 yil may oyida **Qo'qon xonligi hududiga** Sharq tomondan polkovnik Chernyaev qo'mondonligidagi Rossiya qo'shinlari, G'arbdan polkovnik Verevkin qo'shinlari bostirib kirdi. Ular tomonidan Qo'qon xonligining muhim va tayanch shaharlari- Avliyoota, So'zak, Turkiston shaharlari egallandi. Bosqinchilar 1864 yil 14 iyulda Chimkentga yurish boshladilar. Bu orada Qo'qon xoni Sayyidxon va lashkarboshi Mulla Alimqul bor kuchlarini to'plab, Chimkent atrofida jangga tayyorlandilar. Turkiston shahri yaqinidagi Iqon qishlog'ida uch kun davomida qattiq jang bo'ldi. Manbalarda yozilishicha, jangda shunday qirg'in bo'ldiki, o'liklardan tepalar hosil bo'ldi. Jangda Mulla Alimqul qo'shinlari g'olib chiqdi, Chernyaev qo'shinlari jangda engilib orqaga chekinishga majbur bo'ldi.

Mulla Aliquli o'z qo'shinlarini bosqinchilar egallagan shaharlarni ozod qilish uchun jangga tayyorlayotgan bir paytda Buxoro amiri Muzaffarning Qo'qon xonligi xududlariga bostirib kirganligi to'g'risida xabar olindi. Mulla Alimqul o'z qo'shinlari bilan Qo'qon himoyasiga o'tlanishiga majbur bo'ldi. Vaziyat Chernyaevga qo'l keldi, uning qo'shinlari Orenburg otryadlari bilan Sayramda qo'shib, 1864 yil 14 sentyabrda Chimkentga yangidan yurish uyushtirdi va shaharni bosib oldi.

Chernyaev 1864 yil 2 oktyabr kuni Toshkentga hujum boshladi. Toshkent Qo'qon xonligining eng yirik, muhim strategik ahamiyatga molik shahari bo'lib, uzunligi 25 chaqirim, eni 2-3 metr, balandligi 5-7- metr bo'lgan devor bilan o'rab olingan edi. Devor tepasining kengligi 2 m. bo'lib, mudofaa minoralari, o'q otadigan shinaklari bo'lgan, devor atrofi suv to'ldirilgan zovur bilan o'rab olingan edi.

Toshkent mudofaachilarining mardona harakati tufayli Chernyaev qattiq mag'lubiyatga uchradi, 72 zobit va askarni yo'qotdi. Chimkentga qaytishga majbur bo'ldi.

Chernyaev 1864-1865 yil qishini tayyorgarlik bilan o'tkazdi, uning qo'shinlari Sibir va Orenburgdan etib kelgan qurol-yarog', yangi batalonlar, sapyorlar rotalari bilan to'ldirildi. Mahalliy aholi orasida o'z Vataniga xiyonat qiluvchi, dushmandan panoh

izlovchilar ham topildi. Abdurahmonbek, Saidazimboy, Soatboy kabi sotqinlar Toshkentni egallashda Chernyaevga ko'maklashdilar. 1865 yil bahoridan Chernyaevning yangi hujumi boshlandi. 28 aprel kuni Chirchiq daryosi qirg'og'idagi Niyozbek qal'asini egallab, Toshkentni suv bilan ta'minlab turuvchi Kaykovuz anhoriga Chirchiq daryosidan suv chiqarib beruvchi to'g'onni buzib tashlab, shahar aholisini suvsiz qoldiradi. Amirlashkar Alimqul katta qo'shin bilan Qo'qondan Toshkentga etib keladi. Toshkent uchun shiddatli janglar bo'ldi. 9 may kuni Salar arig'i bo'yida katta jang bo'ldi. Alimqul og'ir yarador bo'ladi va halok bo'ladi. Nihoyat shahar himoyachilarining qarshiligi sindirildi, 15 iyun kuni Chernyaev Toshkentni zabt etdi. Orenburg general-gubernatorligi tarkibida Turkiston viloyati tuzildi, uning harbiy gubernatori etib M.Chernyaev tayinlanadi.

Chernyaev 1866 yil yanvarida Jizzaxga hujum qiladi va mag'lubiyatga uchraydi. O'zboshimchaligi uchun Chernyaev Sankt-Peterburgga chaqirib olinadi, o'rniga general D.Romanovskiy tayinlanadi.

Romanovskiy Sibir va Orenburgdan yordam olib **Buxoro amirligiga qarshi yurish boshladi**. Chor Rossiyasi qo'shinlari tomonidan Qo'qon xonligi hududlari bosib olinayotgan paytda Buxoro amiri tomoshabin bo'lib turgan bo'lsa, endi Buxoro amirligi hududlariga hujum boshlangan paytda Qo'qon xoni Xudoyorxon sukut saqlab turdi. Modomiki u amir Muzaffar homiyligida Qo'qon taxtini uchinchi marta egallagan edi. 1866 yil may oyida Erjarda bo'lgan jangda amir Muzaffar qo'shinlari engildi, amir Jizzaxga qochdi. Romanovskiy yurishni Xo'jand tomonga yo'naltirdi, 1866 yil 19-22 may kunlari bo'lgan qattiq janglar natijasida Xo'jandni egalladi. 1866 yil avgustda Orenburgdan general-gubernator Krijanovskiy Toshkentga keldi va Romanovskiy bilan birgalikda Buxoro amirini tobe qilish harakatini boshlashdi. Katta qo'shin tortib 1866 yil oktyabrda O'ratepa viloyati, Zomin qal'asini bosib oldi. Jizzax uchun qattiq jang bo'ldi. Jizzax shahri balandligi 4 metr va eni 3 metrlik ikki qavat devor bilan o'rab olingan bo'lib, qal'aga o'xshardi. Shaharda 10 ming himoyachi askar, 53 to'p bor edi. Himoyachilar shaharga kirib-chiqadigan darvozalarni tuproq bilan ko'mib tashlab, yo hayot, yo o'lim deb jang qildilar. 11-18 oktyabr kunlari bo'lgan jang natijasida bosqinchilar Jizzaxni egalladi. Himoyachilardan 6000 kishi halok bo'ldi, 2000 kishi asirga olindi. Istilochilar atigi 100 ga yaqin kishi yo'qotdi. Bosqinchilar huvullab qolgan shaharni talon-taroj qildilar. Xo'jand, O'ratepa, Jizzaxda qonli janglar bo'layotgan bir paytda Qo'qon xoni, Buxoro amiri qaerda edi, ular nima karomat ko'rsatdi? degan tabiiy savol tug'iladi. Ular o'z joyida, hali ham o'zlarini davlat boshlig'i, hukmdor deb hisoblar edilar, ammo biron-bir tadbir ko'rishga ojiz, vaziyatni to'g'ri tahlil etishga aql-farosatlari ham etmas edi, shekilli. Ular bosqinchilarni emas, biri-ikkinchisini mag'lub qilish, ko'zini o'yishga harakat qilardi. Bo'linganni bo'ri er, deb shuni aytisalar kerak-da.

Rossiya imperatori Aleksandr II ning 1867 yil 11 iyuldagi farmoniga binoan Turkiston general-gubernatorligi va uning tarkibida Turkiston harbiy okrugi tuzildi. General-gubernator va okrug qo'mondoni etib general-ad'yutant K.P. fon Kaufman tayinlandi. Unga biror davlatga urush e'lon qilish, sulh tuzish, harbiy-ma'muriy, moliyaviy-iqtisodiy, fuqarolik ishlarini mustaqil hal qilish huquqlari berilgan, shu boisdan

u «yarim podsho» deb atalardi. Bu tadbir chor Rossiyasining O'rta Osiyoni bosib olish yo'lidagi harakatida yangi bosqich bo'ldi.

Fon Kaufman Samarqandga tomon yurish boshladi. 1868 yil 1 may kuni shahar yaqinidagi Cho'ponota tepaligida Buxoro amiri qo'shinlari bilan jang qilib, ularni osongina mag'lubiyatga uchratdi, bir paytlar dovrug'i olamni tutgan Samarqand 2 may kuniyoq deyarlik jangsiz dushmanga taslim bo'ldi. Bu voqeadan dunyo hukmdorlari, jumladan, Rossiya podshohi ham hayratlangan. Buxoro amiri Muzaffar Samarqandning bosib olingani to'g'risidagi xabarni etkazgan odamni osib o'ldirishga farmon berib, o'zi alamidan yig'lagan.

Buxoro amiri o'z qo'shinlarini to'plab dushmanni daf etish uchun Samarqand tomon yurdi. Fon Kaufman bu xabarni eshitib Buxoro tomon yurdi. Ikki tomon qo'shinlari Zirabuloqda 1868 yil 2 iyunda to'qnashdi, qattiq jang bo'ldi, amir qo'shinlari tor-mor etildi. Bu orada istilochilarga qarshi **Samarqandda qo'zg'olon ko'tarildi**. Shaxrisabz, Kitob beklari Jo'rabek va Bobobek hamda amirning o'g'li Abdumalik To'ra 27 may kuni Samarqandga qo'shin bilan etib kelib, qo'zg'olonchilar bilan birgalikda fon Kaufman tomonidan Samarqandda qoldirilgan polkovnik Nazarov va mayor Shtempel boshliq harbiy qismlar bilan qattiq jang qildilar. Jang 8 kun davom etdi. 500 kishidan iborat dushman kuchlaridan 275 tasi o'ldirildi va yarador qilindi. Samarqanddagi voqealardan xabar topgan fon Kaufman zudlik bilan Samarqandga qaytib keladi va 8 iyun kuni shaharni to'plardan yoppasiga o'qqa tutishga, aholini beomon otish, shaharni yondirishga buyruq beradi. Aholi qirg'in qilindi, masjidlar va tarixiy yodgorliklar yondirildi, qadimiy noyob moddiy va ma'naviy obidalar Peterburgga olib ketildi.

1968 yil 23 iyunda **Kaufman bilan amir Muzaffar o'rtasida sulh bitimi imzolandi**. Buxoro amirligi Rossiyaning vassaliga, ya'ni xorijiy mamlakatlar bilan mustaqil aloqalar qilaolmaydigan davlatga aylantirildi. Sulhga binoan Xo'jand, O'ratepa, Jizzax, Samarqand, Kattaqo'rg'on Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritildi, amir oltin hisobida 125 ming tilla (500 ming rubl) tovon to'lash, rus savdogarlari uchun amirlikda qulay sharoit yaratish majburiyatini oldi. Bunday bosqinchilik, talonchilik sulhi aholi yuqori tabaqa vakillarining nafratini kuchaytirdi. Abdumalik, Jo'rabek va Bobobek kuchlari nafaqat bosqinchilarga, shuningdek, amir Muzaffarga qarshi ham qaratiladi. Ular Abdumalikni amir deb e'lon qiladilar. Amir Muzaffar endi bosqinchilarga emas, fon Kaufman yordamida o'z vatandoshlariga qarshi urushga kiradi va 1870 yil avgustda ularni kuch bilan bostirib, o'z taxtini saqlab qoladi. Shahrisabz va Kitob beklilari amirlik tarkibida qoladi.

Rossiya hukumati o'zining O'rta Osiyodagi bosqinchilik harakati bilan G'arb mamlakatlari, jumladan, Angliya bilan munosabatlarni keskinlashtirmaslik tadbirlarini ham ko'rdi. Rossiyaning Londondagi elchisi F.I.Brunov va Angliya tashqi ishlar vaziri lord Klarendon o'rtasida bo'lgan muzokaralar bunga misol bo'la oladi. Ular Turkiston «bufer» poyasi, ya'ni O'rta Sharqda Rossiya bilan Angliya erlari o'rtasida birini-biriga tutashtirmaydigan betaraf hudud masalasini muhokama qildilar. 1873 yilda Angliya va Rossiya o'rtasida Afg'onistonning Angliya ta'sirida bo'lishi, uning shimoliy qismi va Amudaryo bo'ylari «betaraf hudud» bo'lib qolishi to'g'risida bitim imzolandi. Bu bitim

Rossiya imperiyasiga endi Xiva xonligi taqdirini hal qilishga kirishishga qulay imkoniyat yaratdi.

Xiva xonligiga yurish. Fon Kaufman 1873 yil bahorida 12 mingdan ortiq zobit va askar, 56 ta to'p-zambaraklar bilan Xiva xonligiga yurish boshladi. Ayni paytda Xivaga qarshi Orenburg, Mang'ishloq, Krasnovodsk, shuningdek Kavkaz okrugi qo'shinlari ham yurishga kirishgan edi. Umumiy qo'mondonlik Kaufman zimmasiga yuklatilgan edi. Xiva xoni Muhammad Rahimxon bosqinchilarga qarshi o'z qo'shinlarining bir qismini Muhammadmurod devonbegi boshchiligida Chorjo'y tomonga, yana bir qismini Eltuzar inoq boshchiligida Qo'ng'iro't tomonga, yana bir qismini amir To'ra boshchiligida Xazaraspga, Inoqbek boshchiligidagi qismni Xo'jayliga safarbar etdi. Xon chor Rossiyasi qo'shinlariga bas kelolmasligini anglab etgan edi. Amudaryo bo'ylarida qirg'inbarot janglar bo'ldi. 1873 yil 18 may kuni Kaufman otryadlari Amudaryodan o'tib Xazaraspni egalladi, Qo'ng'iro't va Xo'jayli shaharlari, Mang'it qal'asi zabt etildi, talandi. Istilochi qo'shinlar Xivaga yaqinlashib qolganda Muhammad Rahimxon poytaxtni tashlab chiqadi va Izmiqsho'r tarafdagi turkman ovuliga yashirinadi. Xivalik Otajon to'ra Kaufman huzuriga borib shaharni vayron etmaslikni so'raydi. Kaufman shaharni zabt etib, Otajon to'raga xonni topishni buyuradi va xon xazinasini, moddiy-ma'naviy boyliklarni qo'lga kiritadi.

1873 yil 12 avgustda Xivaga yaqin Gandimiyon qishlog'ida Kaufman bilan Rahimxon uchrashuvi bo'ladi va tarixda **Gandimiyon shartnomasi** deb nom olgan shartnoma imzolanadi. Shartnomaga muvofiq Xiva xonligi Rossiyaning vassaliga aylantirildi. Amudaryo quyi oqimining o'ng tomonidagi erlar Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritildi, xonlikka oltin hisobida 2 million 200 ming so'm tovon to'lash yuklatildi. Rossiya savdo-sanoatchilari Xiva xonligida bojsiz savdo qilish, xonlik hududida er olish, sanoan korxonalari qurish xuquqini oldi. Xon o'zini Rossiya podshohining itoatkor xizmatkori, deb tan olishga majbur bo'ldi.

Qo'qon xonligining tugatilishi. Kaufman Xiva xonligi taqdirini hal qilgach, Qo'qon xonligini tugatishga kirishdi. Bu vaqtda Qo'qon xonligida hokimiyat uchun ichki kurash avjga chiqqan edi. 1868 yil 13 fevralda Kaufman va Qo'qon xoni Xudoyorxon o'rtasida shartnoma imzolangan bo'lib, xonlikning istilochilar bosib olgan hududlari Rossiya tasarrufiga o'tganligi e'tirof etilgan edi. Rossiya savdogarlariga Qo'qon xonligining barcha hududlarida hechqanday moneliksiz faoliyat yuritish, karvonsaroylarga ega bo'lish huquqi berilgan edi. Bu shartnomadan qoniqmagan Qo'qon xonligidagi kuchlarning Xudoyorxondan noroziligi ortib boradi. Buning ustiga xonlik hududi qisqarganligini ro'kach qilib xazinani to'ldirish uchun yangi-yangi soliqlar joriy etiladi. Xudoyorxon bosqinchilarga o'zini yaqin tutar, Qo'qon bilan Rossiyaning bir davlat deb hisoblardi. **1973 yilda Farg'ona vodiysida** Xudoyorxonga qarshi **qo'zg'olon boshlandi.** Qo'zg'olonchilarning bir qismiga qirg'izlarning boston urug'idan chiqqan mulla Ishoq Hasan o'g'li boshchilik qiladi. U Qo'qon xoni Olimxonning nevarasi Po'latxon deb e'lon qilinadi va u Namanga kelib qo'zg'olonga rahbarlik qila boshlaydi. Ayni paytda xonlikda Xudoyorxonning o'g'illari Nasriddinbek va Muhammad Aminbek, Sherali dodxoh, Abdurahmon oftobachi va boshqalar ham bosh ko'taradilar. Ular bir tomondan, Chor Rossiyasi bosqinchilariga qarshi, ikkinchi tomondan, Kaufmanga

batamom tobe bo'lib qolgan Xudoyorxonga qarshi kurash boshlagan edilar. Xalq qo'zg'olonchi kuchlarga ergashadi. Qo'zg'olonchilar 1875 yil 9 oktyabrda Qo'qonni egallaydilar. Xudoyorxon ularni bostirishga o'jizlik qilib, 1875 yil 22 iyulda Qo'qondan Toshkentga qochib ketadi.

Kaufman Xudoyorxonning 40 aravadagi qimmatbaho boyliklarini musodara qilib, o'zini Orenburgga surgun qiladi. Xudoyorxon, chor ma'murlari hiylasini anglab etkach, bir amallab bandilikdan qochit hajga ketadi va hayoti ayanchli yakun topadi. Xudoyorxon qochgach, qo'zg'olonchi kuchlar kimni xon qilib ko'tarish masalasida ikkiga bo'linib ketadi. Ayrim kuchlar Nasriddinbekni, boshqalari Po'latxonni taxtga chiqarmoqchi bo'ladi, ziddiyat yanada kuchayib boradi.

Kaufman xonlikdagi ichki kelishmovchilikdan foydalanib, uni batamom bosib olish uchun 1875 yil avgustda katta qo'shinlarni urushga safarbar etdi. Xonlikni bosib olishda generallar M.D.Skobelev, Golovachev va boshqa zobitlar «jonbozlik» ko'rsatdilar. Nasriddinbek, lashkarboshi Abdurahmon oftobachi bosqinchilarga taslim bo'lib ular tomoniga o'tdilar. 1876 yil fevralda xalq qo'zg'olonlari qon bilan bostiriladi. Po'latxon 1876 yil 1 martda dorga osildi, uning safdoshlari ayovsiz jazolandi. 1873-1876 yillardagi Farg'ona vodiysidagi qo'zg'olonlar xalqning ozodlik harakati edi. Buni o'sha davrda Kaufman ham xalq qo'zg'oloni deb e'tirof etgan.

1876 yil fevralida Rossiya imperatori Aleksandr II ning maxsus farmoni bilan **Qo'qon xonligi tugatildi**, uning o'rniga **Farg'ona viloyati tuzilib**, Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga kiritildi. Viloyatga M.D.Skobelev harbiy gubernator etib tayinlandi. U tez orada Oloy vodiysini ham o'z tasarrufiga kiritdi.¹

Endi bosqinchilar turkmanlar yashaydigan hududlarni istilo qilishga kirishdilar. 1877 yilda Qizil Arvot, 1881 yilda Asxabod, 1884 yilda Marv bosib olindi. Bosib olingan erlarda Kaspiyorti viloyati tuzilib, u Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga kiritildi.

Shunday qilib, Rossiya imperiyasi 20 yil davom etgan qonli urush bilan butun O'rta Osiyoni bosib oldi. Bosib olingan o'lkada mustahkam va batamom o'rnashib olish maqsadida chet mamlakatlar bilan chegaralarni aniqlash choralarini ko'rdi. 1881 yilda Rossiya-Eron chegara konventsiyasi imzolanib, yangi Rossiya mulklari va Rossiya-Eron o'rtasidagi chegara belgilandi. 1885-1887 yillarda Rossiya va Angliya hukumatlari tomonidan Rossiya-Afg'oniston chegarasi, 1895 yilda esa Pomirdagi chegaralar belgilanadi. Bu chor Rossiyasining O'rta Osiyodagi bosqinchilik harakatining yakunlovchi nuqtasi bo'ldi.

Mustamlakachilik idora usuli.

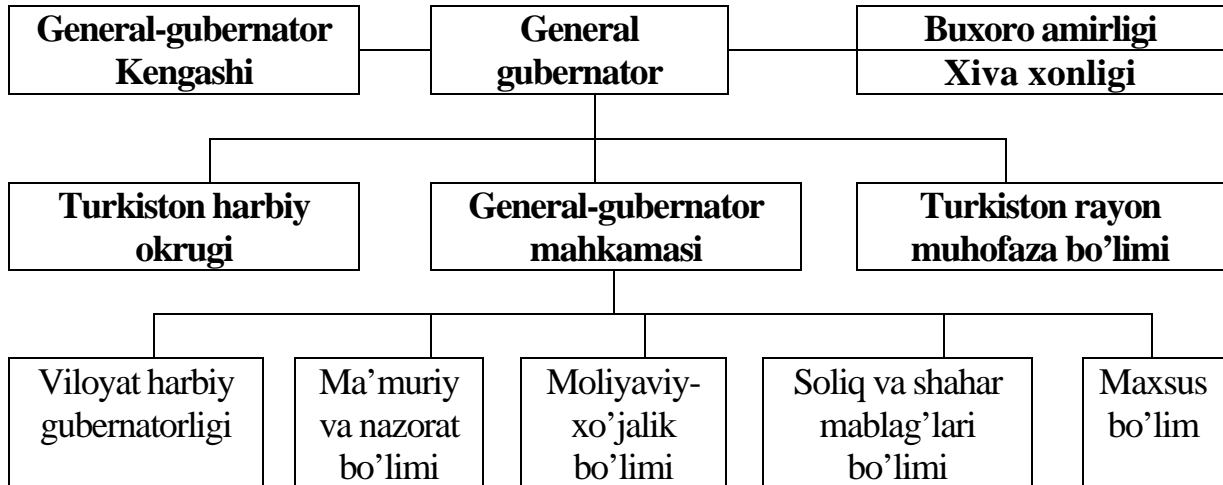
Rossiya harbiy vaziri, graf D.Milyutin, podshoh maslahatchisi V.Girs 1867 yilda «Turkiston o'lkasini boshqarish tartibi» haqida qonun loyihasini tuzdilar, u Vazirlar Kengashi tomonidan tasdiqlandi va amalda kuchga kirdi. O'lkada mutlaq hokimiyat general-gubernator qo'lida to'plandi. General-gubernatorlik Kengashi va to'rt bo'limdan iborat mahkama tuzildi. Birinchi bo'lim ma'muriy va nazorat, ikkinchisi moliyaviy-xo'jalik, uchinchi soliq va shaharlar mablag'lari ishlarini boshqargan. To'rtinchisi maxsus bo'lim deb atalgan. General-gubernator bir vaqtda podshoh noibi, harbiy okrug

---

¹ Oliy malikasi Qurbonjon dodgoh jasorati to'g'risida qarang: O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob, 174-178 betlar.

qo'shinlari qo'mondoni, bosh mirshab, bosh prokuror bo'lgan. U Buxoro amiri faoliyatini Rossiya imperatori agentligi orqali, Xiva xonini esa Amudaryo bo'limi boshlig'i orqali nazorat qilib turgan.

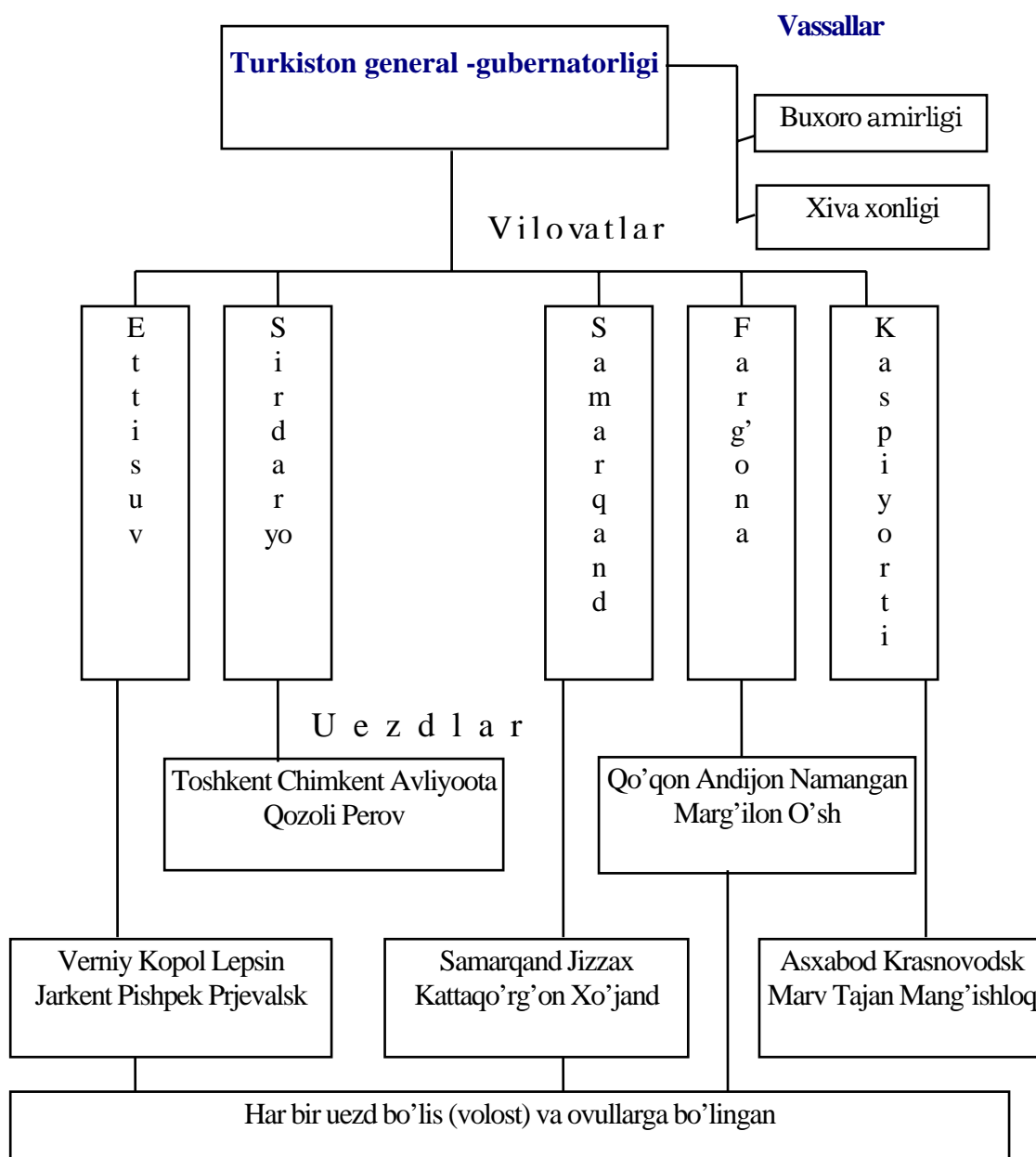
Turkiston general-gubernatorligi boshqaruvi

Turkiston general-gubernatorligi viloyatlarga, viloyatlar uezdlarga, uezdlar uchastkalarga bo'lingan. Viloyat harbiy-gubertanorligiga general darajasidagi, uezd boshlig'iga polkovnik darajasidagi, uchastka boshlig'iga kapitan darajasidagi zobitlar tayinlangan. Mazkur ma'muriy tuzulmaning o'zagi uezd bo'lib, uning boshlig'i general-gubernator tomonidan tasdiqlangan va katta vakolatga ega bo'lgan. Uezd boshlig'i ma'muriy, politsiya, harbiy hokimiyatlarni o'zida birlashtirgan, odamlarga jarima solish, 7 kungacha hibsdan saqlashi mumkin bo'lgan, shu boisdan uni «hokim to'ra» deb ham atashgan. Uchastka boshliqlari ham odamlarga jarima solish, 3 kungacha hibsdan saqlab turishi mumkin bo'lgan.

Qishloqlarni boshqarish uchun uchastka boshlig'iga bo'ysunuvchi bo'lis (volost) va ovul ma'muriy boshqaruvi joriy etildi. 1-2 ming xonadon yashovchi hudud bo'lis, 1-2 yuz o'tovli hudud ovul deb ataldi. Mahalliy aholi orasidan bo'lis boshqaruvchisi (oqsoqol yoki mingboshi), qishloq oqsoqollari (yuz boshi, ellik boshi, o'n boshi) hamda ovul oqsoqollari, ularning o'rinbosarlari saylanadigan bo'ldi. Ammo bu mahalliy boshqaruv tizimi Rossiya ma'muriyati qo'lida bo'lgan, nomigagina saylangan mahalliy aholi vakillari ularning qo'lida qo'g'irchoq bo'lganlar.

O'lkaning ma'muriy hududiy tuzilishi.

Mustamlakachilar Toshkent shahrini Turkiston general-gubernatorligining ma'muriy markazi etib tanlashdi. Shaharda 80 mingcha aholi yashardi, uning hududida 270 ta mahalla, 310 ta masjid, 17 ta madrasa, 11 ta hammom, 15 ta do'konli saroy va boshqa inshootlar bo'lgan. Bosqinchilar Toshkentning sharqiy qismidan joy tanlab, tanlangan joydagi mahalliy aholini ko'chirib, Rossiyadan kelganlar yashaydigan uylar, ko'chalar, oromgohlar qurdilar. Shaharning bu qismi Yangi shahar deb ataldi. Shaharni hokim boshqargan.

Toshkent shahar Dumasi. Toshkent shahrini boshqarish Nizomi ishlab chiqildi va u 1877 yilda Sankt-Peterburgda tasdiqlangach kuchga kirdi. Nizomga ko'ra Toshkent shahar Dumasi va boshqarma saylash nazarda tutilgan. Toshkent shahar Dumasi noiblarining uchdan ikki qismi yangi shahardan, uchdan bir qismi eski shahar aholisidan saylanadi, deb belgilangan edi. Ko'chmas mulki miqdoriga qarab, saylovchilar uch toifaga ajratiladi. Mulk tsenzi nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda, ko'chmas mulk qiymatining bir foizi hisobidan 3000, 1000, 500 so'mdan ziyod ko'chmas mulk egalari uch toifali saylovchilar ro'yxati tuziladi. Etarli mulkka ega bo'lmagan ziyolilar, ishchilar, dehqonlar, hunarmandlar saylov huquqidan mahrum bo'lib qoldilar.

1877 yilda Toshkent shahar hokimi raisligida har bir toifa bo'yicha saylovchilar yig'ini bo'lib o'tdi va Dumaga 71 noib (glasniy) saylandi. Dumaga Toshkentning 80 mingdan ortiq aholi yashaydigan eski shahar qismidan, ya'ni tub erli aholidan atigi 21 nafar noib saylandi, aksariyat ko'pchilik noiblar esa 4000 mingga yaqin kishi yashaydigan yangi shahar qismidan saylandi. Bu holat boshqaruvning mustamlakachilik mohiyatini yaqqol ochib beruvchi dalildir.

Toshkent shahar Dumasi farmoyish beruvchi organ bo'lib, uni shahar hokimi – oqsoqol boshqarardi. Turkiston general-gubernatori tomonidan Duma oqsoqoli (golova) etib shahar hokimi polkovnik E.P.Pukalov tayinlanadi. Noiblar orasidan ijro etuvchi hokimiyat – shahar boshqarmasi (mahkamasi) tuziladi.

Toshkent shahar Dumasi ma'muriy va o'quv binolari, yo'l qurilishi, obodonlashtirish, suv ta'minoti va boshqa shahar xo'jaligi bilan bog'liq ishlar bilan shug'ullanardi. Jumladan, 1892 yilda shaharda telefon aloqasining yo'lga qo'yilishi, 1901 yilda ot tortuvchi tramvay yo'lining, 1912 yilda elektr toki bilan yuruvchi tramvay yo'lining barpo etilishi, ko'chalarni yorituvchi elektr lampochkalarining o'rnatilishi kabilarni Toshkent shahar Dumasining ijobiy ishlari qatoriga kiritish mumkin.

O'lkada tashkil etilgan politsiya va sud idoralari ham mustamlakachilik tartibini mustahkamlashga, mahalliy aholining har qanday norozilik harakatini bo'g'ish va bostirishga qaratilgan edi. Chorizmning ma'muriy idora usuli o'lkani iqtisodiy o'zlashtirish, aholini ma'naviy jihatdan tobelikda saqlash, ruslashtirish siyosati bilan uyg'unlashtirilgan edi.

	➤ K.P. fon Kaufman	- 1867-1881
	➤ G.A. Kolpakovskiy	- 1881-1882
	➤ M.G.Chernyaev	- 1882-1884
	➤ N.O.Rozenbax	- 1884-1888
Turkiston general	➤ A.V.Vrevskiy	- 1889-1898
-gubernatorlari	➤ S.M.Duxovskiy	- 1898-1901
	➤ N.A.Ivanov	- 1901-1904
	➤ P.N.Tevyashov	- 1904-1905
	➤ D.I.Subbotich	- 1905-1906
	➤ I.I.Grodekov	- 1906-1908
	➤ P.I.Mishchenko	- 1908-1909
	➤ A.V.Samsonov	- 1909-1913
	➤ Flug, Martson	- 1913-1916
	➤ A.N.Kuropatkin	- 1916-1917

2. Mustamlakachilarning iqtisodiy, ma'naviy-madaniy siyosati va amaliyoti

Rossiya hukumati Turkistonni iqtisodiy jihatdan batamom bo'ysundirish, uning boyliklarini tashib ketish, rus sanoatini xom-ashyo bilan ta'minlovchi o'lkaga va tayyor mahsulotlar sotiladigan bozorga aylantirish siyosatini yuritdi. Bu siyosatni chor Rossiyasi dvoryan-pomeshiklari va burjuaziyasi qo'llab-quvvatladi, ular o'lkani zuluk kabi so'rishga kirishib ketdilar.

Rossiya to'qimachilik sanoati uchun keltirilayotgan Amerika paxtasi uchun yiligi 30-40 million so'm boj to'lab kelardi. Shu boisdan Turkistonni paxta xomashyosi etishtiradigan bazaga aylantirish Rossiya agrar siyosatining bosh maqsadi, deb belgilandi. Xonliklar davrida davlat mulki hisoblangan katta-katta er maydonlari Rossiya davlati xazinasiga tegishli, deb e'lon qilindi. Vaqf mulklari ham asta-sekin davlat ixtiyoriga olindi. Xususiy mulk hisoblangan erlar ham davlat mulkiga aylantirildi, ularni ilgarigi egalari merosiy ravishda foydalanishga berildi va soliq solindi. Ijaraga er olib, undan amalda foydalanib kelayotgan xonadonlarga o'sha erlar meros qilib birlashtirildi va ularga soliq solindi. Shu tariqa o'lkaning barcha hosildor erlari Rossiyaning daromad manbaiga aylantirildi. Er solig'i XIX asr oxirida 4 million so'mni tashkil etgan bo'lsa, 1916 yilda 38 million so'mdan oshib ketdi.

Podshoh ma'muriyati Turkistonning doimiy egasi bo'lish uchun «ko'chirish» siyosatini qo'lladi. Fon Kaufman tashabbusi bilan 1875 yildayoq Avliyoota tumanida Rossiyadan ko'chirib keltirilganlar hisobiga 8 ta rus qishlog'i vujudga keldi. 1886 yilda qabul qilingan «Turkiston o'lkasini boshqarish haqidagi Nizom»ga muvofiq rus dehqonlarini ko'chirib keltirish va joylashtirish kuchayib ketdi. Chor hukumatining «Osiyo Rossiyasida bo'sh yotgan erlardan» foydalanish borasida yaratgan imkoniyatidan foydalangan kam erli yoki ersiz rus xonadonlari, kazaklar ma'muriyatning ijozatisiz Turkistonga boyish maqsadida oqib kela boshladi. Shu tariqa, Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand viloyatlarida 1910 yilga kelib 124 ta rus qishlog'i vujudga keldi, ularda 70

mingga yaqin ko'chib kelganlar yashardi. Ko'chib kelganlar mahalliy aholiga qarashli sersuv va hosildor erlarni ham egallay boshlaydilar, er-suv masalasida ular o'rtasida norozilik, to'qnashuvlar bo'ldi. Rus ma'murlari ko'chib kelgan kazaklarga tayanish, mahalliy aholi g'alayon ko'targuday bo'lsa, ularning yordamida bostirish maqsadida Turkistonda dehqonchilik qiluvchi rus kazaklarini qurollantirdi. Ular amalda chorizm uchun zaxira qo'shinga aylantirildi.

Mustamlakachilar o'lkada, xususan Farg'ona viloyatida **paxta plantatsiyalari** tashkil etdi, sug'oriladigan ekin maydonlarini kengaytirdi. 1885-1916 yillarda paxta ekiladigan er maydoni 40 ming tanobdan 550 ming tanobga ko'paydi. Hosildorlikni oshirish maqsadida 1884 yilda **tajriba urug'chilik stantsiyasi** ochildi. Tolasi sifatli urug'lik chigiti yaratildi. Paxtachilikda pishiq tolali va hosildor «**Amerika**» **navini ekish** keng tarqaldi, boshqa ekin maydonlari yildan yilga qisqartirib borildi. Qishloq xo'jaligida pilla etishtirish ko'paytirildi, qand-lavlagi, kartoshka, karam ekinlarini ekish o'zlashtirildi. Vinochilik, asalarichilik paydo bo'ldi. 1867-1896 yillarda Rossiya imperiyasi xazinasiga 150 million so'm sof daromad tushdi.

Podshoh ma'muriyati Turkistonni Rossiyaning bir qismiga aylantirish, uning janubiy chegaralarida harbiy istehkomlar qurish, boylklarni va etishtirilayotgan xom-ashyoni tashib ketish maqsadida Temir yo'l qurilishini boshlab yubordi. 1880-1889 yillarda zudlik bilan Krasnovodsk, Asxabad, Marv, Chorjo'y, Kushka, Buxoro, Samarqand, Toshkent, Qo'qon, Andijon shaharlarini bog'lovchi **O'rta Osiyo temir yo'li qurildi**. 1890-1905 yillarda **Toshkent-Orenburg temir yo'li** qurilib, Turkiston Rossiyaning markazi bilan bog'landi. 1915 yilda Buxoro-Qarshi va Termiz-Qarshi-Shahrisabz-Kitob temir yo'li qurildi. Temir yo'llar qurilishi munosabati bilan Rossiyadan ko'plab ishchilar, injener-texnik xodimlar ko'chib kelishdi va ular qadimiy Turkiston shaharlariga joylashtirildi, ular joylashtirilgan qism yangi shahar, erli aholi yashaydigan qism eski shahar deb ataladigan bo'ldi. Yangi shaharlar, jumladan, Skobelev (Hozirgi Farg'ona) shahri vujudga keldi.

Turkiston Rossiyaning markazi bilan temir yo'l orqali bog'langach, rus kapitali (sarmoyalari) o'lkaga oqib kelaboshladi. Turkiston xom ashyo bazasida savdo-sanoat yuritish, zavod-fabrikalar qurishga intiluvchilarga Rus-Osiyo banki, Moskva savdogarlar banki, Rossiya davlat banki pul qarz berib turdi. Natijada bir qator zavodlar, savdo shohobchalari, oziq-ovqat ishlab chiqaruvchi korxonalar qurildi. Paxta va uni xarid qilish bilan shug'ullanuvchi 30 ta savdo shohobchasi vujudga keldi. 1913 yilda tuzilgan «Beshbosh» degan paxta-yog' shirkati Turkistonda 29 ta paxta zavodi qurdi, o'lkada etishtirilgan paxtaning 30 foizini xarid qilardi, 80 ming tonna paxta tolasini tashib ketar, 160 ming tonna chigit tayyorlardi. Katta sarmoyador Vodyaevlar Turkistonda «Vodyaevlar savdo uyi»ni tashkil etib, 30 ta paxta zavodi qurdi. Farg'ona vodiysidagi keng paxta dalalari, temir yo'llar, paxta tozalash zavodlari va Ivanovo to'qimachilik korxonalari Vodyaevlar nazoratidagi katta kombinat tarkibiga kiritilgan edi. Ular yiliga Farg'ona vodiysida etishtirilgan 7-8 million pud paxtani Ivanovoga tashib ketardi.

Mustamlakachilar qanchalik boyib borsa, arzon ishchi kuchi bo'lgan mahalliy aholi shunchalik qashshoqlashib bordi. Dehqonlar og'ir shartlar asosida qarz olardi,

qarzini to'layolmay o'ziga tegishli erini sotib, ersiz qolardi, mardikorlik, chorakorlik qilishga majbur bo'lardi. Ular yoki er egalari qo'lida yollanib batraklik qilishga yoki yangi ochilayotgan korxonalariga arzimagan ish hai evaziga ishlashga majbur bo'lardi. Erni Rossiya banklari yoki puldor mahalliy boylar sotib olardi. Shu tariqa o'lkada 90-100 gektarcha sug'oriladigan eri bo'lgan boy xo'jaliklari vujudga keldi. XX asr boshlaridagi ma'lumotlarga ko'ra o'lka aholisining 70 foizi kambag'al va qashshoqlar, 17 foizi o'rta hol, 13 foizi o'ziga to'q, boy oilalar hisoblanardi.

Rossiyalik sarmoyadorlar o'lkada paxta tozalash, yog' va spirt ishlab chiqarish, pivo, tamaki, un, qand, sovun, g'isht, ko'n, mis eritish, jun yuvish, ohak qizdirish zavodlari va oziq-ovqat korxonalari qurib, ulardan mo'may daromad olishni yo'lga qo'ydilar. 1908 yilda o'lkada 378 ta sanoat korxonalari faoliyat yuritgan bo'lsa, 1917 yilda ularning soni Buxoro amirligi va Xiva xonligida qurilgan korxonalarni ham qo'shib hisoblaganda 1200 taga etgan.

O'lkada sanoat tarmoqlarining rivojlanishi aholining tabaqalanishiga ta'sir etib, milliy burjuaziya va ishchilar sinfi shakllana boshladi. 1914 yilgi ma'lumotlarga ko'ra o'lkada 49,5 ming ishchi bo'lib, ulardan 25,5 mingi sanoatda, 24 mingi temir yo'l va unga xizmat qiluvchi ustaxonalarda ishlagan. Turkistonda paxta tozalash zavodlari, do'konlari, tegirmonlar, katta-katta bog' uzumzorlarga ega bo'lgan mahalliy burjuaziya tabaqasi ham faoliyat yuritdi. Mahalliy aholiga mansub ishchilarga rossiyalik ishchilarga nisbatan 2,5-3,5 baravar kam ish xaqi to'langan. Dehqonmi, mardikormi, ishchimi mahalliy aholi Rossiya mujiklari va ishchilari oldida kamsitilardi.

Turkiston Rossiyaning jahon bozorlarida o'tmaydigan tovarlari sotiladigan bozorga aylantirildi. 1895 yilda Turkistonda Rossiya korxonalarida tayyorlangan 6 million so'mdan ortiqroq summada temir, mis, chinni buyumlar, gazlama, yog'och, choy, oziq-ovqat va boshqa buyumlar sotilgan bo'lsa, 1914 yilda sotilgan buyumlar salmog'i 243 million so'mdan oshib ketdi. Sotilgan maxsulotlarning 40 foizi o'lkadan tashib ketilgan paxtadan Rossiya to'qimachilik korxonalarida to'qilgan gazlamalar tashkil etardi. Rossiya savdo-sanoatchilari Turkistonda sanoat mahsulotlari sotishdan ham, Turkistondan xom-ashyo sotib olishdan ham katta daromad olardilar.

Shunday qilib, Turkiston nafaqat Rossiya davlatining, shuningdek, rossiyalik savdo-sanoatchilar manfaatiga xizmat qiladigan o'lkaga aylantirildi.

Rossiya imperiyasi Turkiston xalqini **ma'naviy-madaniy jihatdan tutqinlikka solish**, o'zining uzoqqa mo'ljallangan manfaatiga bo'ysundirish siyosatini yuritdi. Uning mohiyati, mazmuni mahalliy xalqni uning milliy, tarixiy ildizlaridan uzib tashlash, xalqning ma'naviy, madaniy, tarixiy merosini yo'q qilish, ruslashtirishdan iborat edi. Turkiston general-gubernatorligining Farg'ona viloyati harbiy-gubernatori Skobelev shunday deb yozgan edi: «Millatni yo'q qilish uchun uni qirish shart emas, uning madaniyatini, san'atini, tilini yo'q qilsang bas, tez orada o'zi tanazzulga uchraydi»¹. Turkistonda ana shunday yovuz qarashlarga mos siyosat va amaliyot yuritildi.

Turkistonning noyob tarixiy, ma'naviy, madaniy boyliklari talon-taroj qilindi. 1870 yilda Toshkentda ochilgan **kutubxona** va 1876 yilda tashkil etilgan **muzeyda**

---

¹ Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T., Sharq, 1998, 24-bet

o'lkaning ma'naviy-madaniy hayotini aks ettiruvchi oltin, kumush, misdan yasalgan qimmatbaho buyumlar, gilamlar, amaliy san'at namunalari, tarixiy yodgorliklar, arxiv hujjatlari, qo'lyozma kitoblar va boshqa osori-atiqalar to'plandi. Ular ko'rikdan o'tkazilib, qimmatbaho va nodir deb baholanganlari Peterburg va Moskvaga tashib ketildi. San'at darajasida ishlangan Muhammad Rahim taxti, Amir Temur maqbarasining naqshinkor darvozasi, undagi bitiklar, oynalar, oltin koshinlar, Ahmad Yassaviy maqbarasidagi naqshinlar, katta qozon («Nazir-niyoz qozoni»), turli tarixiy buyumlar, noyob kitoblar va boshqalar shular jumlasidandir.

Islom diniga e'tiqod, ruhoniylar, masjid va madrasalar oyoq osti qilina bordi. Rossiya ma'murlari musulmon muassasalari, madrasa ishlariga aralashib, ularning faoliyatini tobora cheklab bordi.

Maorif va madaniyat sohasida ruslashtirish siyosati yuritildi. Turkistonlik bolalarni ruslar bilan aralashtirib o'qitish va tarbiyalash g'oyasi ilgari surildi va 1884 yilda Toshkentda dastlabki «**rus-tuzem maktabi**» **ochildi**. XIX asr oxirida ularning soni yuztadan oshib ketdi. Bunday maktablarda rus va o'zbek muallimlari dars mashg'ulotlarini o'tadigan bo'ldi. Maqsad o'zbek yoshlariga rus tilini o'rgatish va rus turmush tarzini singdirish edi. Chorizm ma'murlari erli aholi bolalarini «rus-tuzem maktablari»ga jalb qilish, qiziqtirish uchun o'lkadagi mahalliy ma'muriyat boshqaruvida rus tilini bilganlar ishlaydi, degan talabni qo'ydilar. Bu talabdan maqsad «erlilarda mansabga qiziqib» rus tilini o'rganish, ruslashish manfaatini uyg'otish edi. Rus tilini bilgan mahalliy aholi vakillariga imtiyozlar yaratildi. Shu tariqa, o'lkada ish yuritish asta-sekin rus tiliga o'tkazilab bordi.

Chor ma'murlari mahalliy aholiga Rossiyaning ulug'vorligini ko'rsatish, evropacha turmush tarziga qiziqtirish uchun Rossiyaning markaziy shaharlariga sayohatlar uyushtirdilar. Katta yoshdagilarni, shuningdek, yoshlarni guruh-guruh qilib Peterburg, Moskva va boshqa shaharlarga olib borib oq podshohning qudratini, baland imoratlar, ishlab chiqarish korxonalarini ko'rsatishardi. Mustamlakachilar sayohatchilar o'z yurtiga qaytib borgach, Rossiyaning ulug'vorligi haqida vatandoshlariga so'zlab beradi, Rossiya tarkibida bo'lganidan g'ururlanadi, degan maqsadda edilar. Bu tadbirlar ruslashtirish manfaatlarini ko'zlab uyushtirilardi.

Mustamlakachilarning erli aholi turmushiga ma'naviy-ruhiy tazyiq o'tkazish dasturida o'lka xotin-qizlarini ruscha hayot tarziga o'rgatish masalasiga alohida o'rin berilgan edi. Shu maqsadda shaharlarda xotin-qizlar ambulatoriyalari tashkil etilib, ularda rus shifokorlari faoliyat ko'rsatdi. Ambulatoriyalarda ayollarga zarur tibbiy maslahatlar, tibbiy yordamlar ko'rsatildi, bu ijobiy hol, albatta. Shu bilan birga ayollarga ruscha turmush tarziga o'tish, ularning farzandlari tarbiyasiga ta'sir etish, pravoslavcha qarashlarning afzalligi, «paranji zulmidan xalos bo'lish, ochilish» zarurligi haqida tashviqot-targ'ibot ham qilinardi.

Mustamlakachi ma'murlar ruslashtirish siyosatini yuritsalarda, rus tilini yaxshi o'zlashtirgan ziyolilarga shubha bilan qarardi, ular ustidan nazorat, tazyiq uyushtirardi.

Xulosa qilib aytganda, maorif va madaniy hayotda ham chorizmning mustamlakachilik siyosati yaqqol namoyon bo'ldi. O'lkaning madaniy-ma'rifiy hayotini cheklab, o'z manfaatlariga bo'sunduruvchi yo'l tutdi. Chorizm buyuk

davlatchilik g'oyalarini Turkistonga zo'rlik bilan joriy etdi, milliy madaniyat va ma'naviy qadriyatlarni toptadi. To'g'ri, Rossiya imperiyasi Turkistonda kommunikatsiya va ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlantirish, milliy kadrlarni tayyorlash, ma'rifatchilik va aholini jahon madaniyatidan bahramand qilish kabi ijobiy tadbirlarni ko'rdi. Biroq mustamlakachilik siyosati va amaliyoti o'lkaning iqtisodiy, ma'naviy-madaniy taraqqiyotiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatdi. «Bu salbiy oqibat tashqaridan olib kirilgan tsivilizatsiya natijalaridan ko'ra bir necha barovar ortiq edi».¹

3. Chorizm mustamlakachilik zulmiga qarshi milliy ozodlik harakati

Chor Rossiyasining Turkistonda joriy etgan ma'muriy- boshqaruvi tizimi xalqning boshiga solingan siyosiy sirtmoq bo'ldi. Bosqinchilar avvalo, Turkiston boyliklarini talon-taroj qildi, so'ngra o'lkani xom ashyo bazasiga aylantirib iqtisodiyotni o'z manfaatlari yo'lida jilovlab oldi. Og'ir soliqlar, g'ayriqonuniy majburiyatlar aholini tobora qashshoqlashtirib bordi. Mustamlakachilar mahalliy aholining milliy qadriyatlari, urf-odatlarini oyoq osti qilardi, ma'naviy zug'um kuchayib borardi.

Rossiya Turkistonni o'z mustamlakasiga aylantirgach, uning siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-madaniy zulmi kuchayib bordi. Chorizmning mustamlakachilik zulmiga qarshi xalqning noroziligi, nafrati oshib bordi, qo'zg'olon ko'tarishiga sabab bo'ldi. Qo'zg'olonlarning harakatlantiruvchi kuchi dehqonlar, shahar hunarmand-kosiblari, kambag'allar bo'ldi. Bu harakatlarda vatanparvar ruhoniylar, milliy g'ururini yo'qotmagan boy zamindorlar ham ishtirok etdilar.

1879 yilda 600 ga yaqin g'alayonchi Farg'ona viloyat boshqarmasi binosini qurshab olib, harbiy gubernatordan Marg'ilon tumanidan olinayotgan soliqlarni kamaytirishni talab qiladi. G'alayonchilar avzoidan cho'chigan, vaziyatning jiddiyligini anglagan viloyat harbiy gubernatori bo'lajak katta janjalning oldini olish maqsadida xalqqa yon bosib, ularning talablarini o'rganib chiqishga va'da beradi va g'ayriqonuniy soliq yig'uvchilarni aniqlab, ularni ishdan chetlashtirishga majbur bo'ladi.

1880-1883 yillarda mustamlakachilik zulmiga qarshi qator chiqishlar bo'lib o'tdi. Xo'jand, O'ratepa, Namangan, O'sh va Chustda ko'tarilgan qo'zg'olonlar bunga misol bo'la oladi. Manbalarda 1885-1892 yillarda Farg'ona viloyatida xalqning 205 marta siyosiy chiqishlari, harakatlari ko'tarilgani qayd etilgan.

Farg'onadagi vaziyatdan cho'chigan viloyat harbiy-gubernatori Vrevskiy aholidan ko'z-quloq bo'lib turish uchun Markaziy hukumatga maxfiy siyosiy politsiya xizmatini tashkil etish taklifini ilgari suradi. U Farg'ona viloyatining har bir tumanida maxfiy ayg'oqchilar tarmog'ini vujudga keltirish uchun o'z ixtiyoridagi mablag'dan foydalandi. O'lkaning oliy harbiy-siyosiy doiralari tobora kuchayib borayotgan norozilik to'lqinini pasaytirish uchun ta'sirchan vosita izlay boshladi. Qurolli kuchlar va politsiya xizmatini kuchaytirish tadbirlari uchun bir yilda 5,5 mln. so'm sarflanardi. Holbuki, undan ham

---

¹ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. –T.: O'zbekiston, 1997, 55-bet.

muhim hisoblangan temir yo'l uchun bor yo'g'i 190 000 so'm ajratilganini hisobga olsak, chor hukumatining xalq harakatidan naqadar xavotirga tushgani aniq bo'ladi¹.

Toshkent qo'zg'oloni. 1892 yilning yozida Turkiston markazi Toshkentda rus mustamlakchilarini talvasaga solgan va tarixga «vabo isyoni» yoki «toshotar voqeasi» sifatida kirgan qo'zg'olon bo'ldi. Iyun oyida Toshkentda vabo tarqaldi. Shahar ma'muriyati shoshilinch choralar ko'rdi. Vabo kasali bilan o'lganlarni shahar ichkarisidagi 12 ta qabristonga ko'mish man etildi, shahar tashqarisida 4 ta yangi qabriston ochiladi, deb e'lon qilindi. Shahardan chiqish va kirish nazorat ostiga olindi. Shaharda vabo kasaliga chalinganlar yo'q qilinar ekan, degan mish-mishlar tarqaldi.

Toshkent shahar ma'muriyati tibbiyot nuqtai nazaridan to'g'ri bo'lgan bu tadbirlar haqida aholi o'rtasida tushuntirish ishlari olib bormadi, musulmonchilik odatlari, marosim qonun-qoidalarini hisobga olmadi. Va'da qilingan 4 ta yangi qabriston o'miga faqat bittasi ochildi. Boshqa kasallik bilan o'lganlarni shahar ichkarisidagi qabristonlarga ko'mish ishlarini rasmiylashtirish ham cho'zilib ketdi, suiiste'molliklar kuchaydi. Odamlar noiloj o'likni eski qabristonlarga olib borib ko'mishga majbur bo'ldi. Politsiya bundaylarni topib hibsga ola boshladi. Qabristonni ochib, o'lganlarning ruhi haqorat qilindi.

Shaharning eng taniqli kishilaridan hisoblangan Azizyor Eshon, Abulqosim xo'ja, bozor oqsoqoli Ziyomuhammad va boshqa kishilar boshchiligidagi mingga yaqin kishi 24 iyunda shahar boshlig'i mahkamasi tomon yo'l oldilar. Ularga hokim to'ra-shahar boshlig'i polkovnik S.R.Putintsev va eski shahar oqsoqoli Muhammad Yoqub to'qnash kelishdi. Qamchisini o'ynatib kelgan oqsoqol xalqning so'zlarini, arz-dodini tinglash o'miga unga dag'dag'a qila boshladi. Halq uning boshiga toshlar yog'dirdi. Mashhur «Toshotar» voqeasi boshlanib ketdi. Oqsoqol otdan tushib hokimning idorasiga qochib yashirindi. Polkovnik Putintsev esa o'zining sodiq qulini panohiga olib, xalqni tinchitishga urindi. Xalq undan oqsoqolni berishini talab qildi. Putintsev ham muzokara o'miga kuch ishlatishni afzal ko'rib, to'pponchasini g'ilofidan chiqarib, dag'dag'aga o'tdi. Sabr kosasi to'lgan xalq, uzoq o'ylab o'tirmay, hokimga hujum boshladi, Putintsev va uning mirshablarini do'pposladilar, haloyiq mahkamani ham ostin-ustun qildilar.

Qurollangan soldatlar etib kelgach, xalq ayamay o'qqa tutildi. Noiloj qolgan olomon Anhor suviga o'zini tashlaydi, ko'p kishi halok bo'ladi va yaralanadi. O'lganlar va yaradorlarning miqdori haqida aniq ma'lumotlar saqlanmagan. Chunki xalqning o'zi jasadlarni va yaradorlarni o'zlari bilan olib ketishgan. Keyingi kunlari Anhordan topilgan mayitlar soni 80 taga etgan. Qo'lga olingan 60 kishi turli muddatlarga qamoq jazosi va surgunga hukm qilindilar. Mustamlakachilarning zo'ravonligi xalqning ozodlik harakatini to'xtatib qololmadi.

Andijon qo'zg'oloni. Turkistonda ko'tarilgan ozodlik harakatining eng yirigi 1898 yilgi Andijon qo'zg'olonidir. Qo'zg'olonga Andijon yaqinidagi Mingtepa qishlog'ida yashovchi Muhammadali eshon boshchilik qildi. U otasining kasbini olib duk yasardi, shuning uchun uni Dukchi eshon deb atashardi. Muhammadali Buxoroda o'qidi,

---

¹ Qarang: O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob, 344-348 betlar.

Makkaga hajga boradi, Farg'ona viloyatidagi Sultonxon To'ra eshon xizmatida bo'ladi. Uning vafotidan keyin o'zi Eshon bo'ladi. Uning maqsadi rus hukmronligidan qutilish, Farg'onada o'z kishisini xon qilib ko'tarish edi. Uning atrofida kambag'allar to'plana bordi, bog'lar yaratdi, suvsiz erlarga suv chiqardi. Muhammadali eshon o'z muridlari bilan kengashib, mustamlakachilarga qarshi Andijon, Marg'ilon va O'shda joylashgan harbiy lagerlarga hujum qilish rejasini tuzadi.

1898 yil 17 may kuni Muhammadali eshon xaloyiqni qo'zg'olonga da'vat qiladi. Shu kuni xufton paytida har kim qo'lga tushgan narsani olib Andijon shahariga jo'nadilar. Eshon boshliq qo'zg'olonchilar Qo'tchi qishlog'iga kirishganda yana 200 kishi qo'shilgan. Qoraqo'rg'on va Oqchidan o'tib Qo'yilga yaqinlashganida ularga mingboshi G'oyibnazar o'z yigitlari bilan qo'shiladi. Qo'zg'olonchilar Andijonga yaqinlashganlarida ularga boy savdogar Aliboy qurollangan 190 yigiti bilan qo'shiladi. Qo'zg'olonchilar soni 2000 kishiga etadi.

Qo'zg'olonchilar Andijondagi mustamlakachilarning harbiy garnizoniga bostirib kiradi va kazarmaning piramidalarida turgan 30 ga yaqin miltiqni o'lja qilib olib, birinchi qatordagi soldatlar ustiga tashlanishadi. Ularga ichkaridagi soldatlar qarshilik ko'rsatadilar. Chorak soat davom etgan otishmadan so'ng qo'zg'olonchilar to'rt o'lgan sheriklarini tashlab chekinadilar. Harbiy garnizondagilardan 22 kishi o'ldiriladi, 24 tasi yarador bo'ladi.

Andijonda, ayniqsa rossiyaliklar yashaydigan yangi shaharda mustamlakachi amaldorlardan tortib to'oddiy fuqarogacha vahimaga tushib, uylariga bekingan va musulmonlar yalpi hujumini kutgan. Hatto tumanboshi polkovnik Koishevskiy ham ko'chaga chiqishdan qo'rqib uyida bekinib yotadi. Eski shahar oqsoqoli Xolbahodir mingboshi uning oldiga kelganidagina u voqeaning tinch tugaganini bilgan va darhol askar chaqiradi. Ular yangi shahardan boshlab ko'ziga ko'ringan musulmonlarni otadi. Bu voqealardan mutlaqo bexabar, ertalab ishlashga chiqqan minglab dehqonlar va hunarmandlar mustamlakachilar o'qidan nobud bo'lishadi. Harbiy qo'shinlar shaharni o'rab olib, qo'zg'oloni harbiy kuch bilan shafqatsizlarcha bostiradi.

Mustamlakachilar Muhammadali eshonni tutish uchun Mingtepaga yurdilar, yo'lda duch kelgan kishini otib o'ldirib Mingtepaga bostirib kirdilar, uch soatcha otishma va tintuv o'tkazdilar. Nihoyat, eshon Arslonbob yaqinidagi Toshko'prikda qo'lga tushirildi. Eshon va uning muridlari, tanish-bilishlari, maslakdoshlariga nisbatan dahshatli qatag'on uyushtirildi. 1898 yil 12 iyunda Muhammadali eshon va uning yaqin maslakdoshlaridan 5 nafari osib o'ldirildi, yuzlab kishilar qamoq jazosiga hukm etildi, 18 kishi Sibirga surgun qilindi.

Dukchi eshon qo'zg'oloni izzsiz ketmadi. Butun Farg'ona vodiysida mustamlakachilarga qarshi harakat davom etdi. Yakkatut, Namangan, Beshariq, Marg'ilon va boshqa tuman va qishloqlarda bosqinchilarga qarshi harakatlar bo'ldi. 1898 yilgi qo'zg'olon chorizmga qattiq zarba berdi, uning negizlarini titratdi. Qo'zg'olonchilar Vatan ozodligi uchun kurash tarixi sahifalaridan munosib o'rin egalladilar.

1916 yil xalq qo'zg'oloni. Birinchi jahon urushi unda ishtirok etayotgan Rossiya imperiyasini tobora holdan toydirmoqda edi. O'n minglab askarlar jangda qurbon bo'ldilar. Talvasaga tushgan Rossiya Oliy Bosh qo'mondonlik shtabi harbiy vazirlikdan

«armiya ehtiyojlari uchun salmoqli miqdorda kuch ajratishni» zudlik bilan talab qildi. Bu kuchni harbiy vazirlik mustamlakalardan to'plashga umid bog'ladi. Natijada Rossiya imperatori Nikolay II 1916 yil 25 iyunda Turkiston, Sibir va Kavkazdagi 19 yoshdan 43 yoshgacha bo'lgan erkaklarni front orqasidagi xizmatlar uchun safarbar qilish to'g'risida farmon chiqardi.

Turkiston general-gubernatoriga zudlik bilan farmonni amalga oshirish buyurilib, Sirdaryo viloyati zimmasiga 87 ming, Samarqandga 38 ming, Farg'ona zimmasiga 50 ming kishi yuborish majburiyati yuklandi. O'lkada safarbar qilinuvchilarning ro'yxatlari tuzila boshlandi. Xalq bu tadbirga «mardikorlikka» olish deb nom berdi. Mahalliy ma'muriyat mardikorlikka chaqirishni boylilik orttirish vositasiga aylantirdi. Boylarning o'g'li pul bilan qutulib qolar, kambag'al oilalar esa yolg'iz o'g'ildan, boquvchisidan ayrilar edi. Bu hol xalqning kuchli noroziligiga olib keldi. Petrogradan ba'zi tabaqadagilar tovon evaziga mardikorlikdan ozod qilinishi mumkinligi to'g'risida qo'shimcha ko'rsatmalar etib kelganidan keyin xalq noroziligi qo'zg'olonga aylanib bordi.

4 iyulda Xo'jand shahrida norozilik namoyishi boshlanib ketdi. Unda dehqonlar, mardikorlar, chorakorlar, ayollar - jami 3000 dan ortiq kishi qatnashib, namoyish «Mardikor bermaymiz!» shiori ostida o'tdi. Politsiya namoyishni bostirishga kirishdi, ular ustiga tosh yog'ildi. Harbiy qismdan soldatlar etib kelib politsiyachilar bilan birgalikda namoyishni bostirdi, ikki kishi o'ldi, bir kishi yarador bo'ldi. Xo'jand voqeasi haqidagi xabar butun Turkistonga yoyildi. 5 iyulda Samarqand uezdining Urgut qishlog'ida g'azabga kelgan 2000 kishilik dehqonlar volost boshqaruvining mahkamasi oldiga to'plandi. Mahkama xodimlari kaltaklandi. O'sha kuni Samarqand uezdining Siyob, Mahalla, Xo'ja Ahror va Angar volostlarida ham namoyishlar bo'lib o'tdi.

11 iyulda Toshkentda katta g'alayon boshlanib ketdi. Hunarmandlar, ishchilar, shahar kambag'allari va shahar atrofidagi dehqonlar Beshyog'ochdagi politsiya boshqarmasi tomon yo'l oldilar. Bu erda qo'g'olonchilarning katta guruhi to'plandi. Namoyishchilar «bolalarimizni bergandan ko'ra o'zimiz o'lganimiz yaxshiroq, podsho o'lib ketsin» deya maydonni larzaga keltirib qichqirdilar. Mahalliy aholi faollaridan Yo'lchi Ibrohimov (ko'nchi), G'ulom Kamolov (g'isht teruvchi), ishchi ayol Zuhrabibi Musaeva va boshqalar xalqni podshoh hukumatiga qarshi qat'iy kurash boshlashga da'vat etdilar. «Ur, politsiyachilarni!» degan qichqiriqlar bilan boshqarmaga hujum qildilar. Qamal va otishma boshlanganidan bir soat keyin yordamga jazo qo'shini etib keldi. Kazak qismlari 5 kishini otib o'ldirishdi, 15 kishi yarador bo'ldi.

Qo'zg'olonning faol ishtirokchisi Zuhrabibi ham kurashning oldingi safidagi to'qnashuvda tosh otayotib halok bo'ldi. Qo'zg'olonchilar chekinishdi. Sal keyinroq yana chinakam jang boshlanib ketdi. Endi podshoh askarlari chekinishga majbur bo'ldilar, ular boshqarma ichiga kirib olib, barrikada qurib himoyalاندilar. Podpolkovnik Savitskiy boshliq jazo otryadi, uning ketidan kelgan general Galkin kuchlari jangga kirib qo'zg'olonni bostirishga erishdilar. Toshkent atrofidagi qishloqlarda dehqonlarning g'alayonlari politsiya va qo'shinlar bilan to'qnashuvga aylandi. Bunday to'qnashuvlar 12 iyulda

Yangibozor, To'ytepa qishloqlarida, 14 iyulda Troitsk, Xonobod va Pskent qishloqlarida ham bo'lib o'tdi.

Noroziliklar Rossiyaning asosiy paxtakor rayoniga aylantirilgan Farg'ona vodiysida tobora kuchaya boshladi. G'alayonlar Qo'qon shahri, Kattaqo'rg'on, Rishton, Ganjiravon qishloqlarida ham bo'lib o'tdi. Ularning barchasi ayovsiz bostirildi.

9 iyul kuni Andijon jome masjidida podshoh farmoni o'qib eshittirildi. Aholi yashin tezligida maydonni to'ldirdi. Xalq «hozir hamma mingboshilar va amaldorlarning boshini kesib tashlaymiz va mol-mulkini er bilan yakson qilamiz», deb tahdid solib, safarbarlikni bekor qilishni talab etishdi. Politsiya va kazaklarga hujum boshlandi. Jazolovchilar qo'zg'olonchilarga o't ochib 3 kishini o'ldirib, 12 kishini yarador qildilar.

Skobelev uezdida xalq g'alayonlari 10 iyul yakshanba kuni eski Marg'ilondagi chiqishlar bilan boshlandi. To'plangan kishilar soni 25 mingtagacha etgan. Qattiq to'qnashuvda ikki mirshab o'ldirilgan, bir necha oqsoqol kaltaklangan. Xalq bilan yomon munosabatda bo'lgan boylar ham o'ldirilgan. Boylarning uylari va ma'muriy binolar vayron qilinib, podsho rasmi yirtilib, oyoq ostiga tashlangan. Bu erga jazo polki etib kelib qo'zg'olonchilarga qarshi o't ochib, 63 kishini o'ldirib, ko'pchilikni yarador qilganlar.

1916 yildagi qo'zg'olonning eng kuchli nuqtasi Jizzax qo'zg'oloni bo'ldi. Jizzax shahri aholisi 13 iyul kuni safarbarlikka chaqirilganlar ro'yxatini talab qilib oqsoqol va mingboshi mahkamasiga to'plandilar. Oqsoqolni o'ldirib, mingboshi mahkamasini vayron qildilar, ro'yxatni topib olib yondirib tashladilar. Nazir Hoji eshon Jizzax beki deb e'lon qilinadi. Qo'zg'olonni bostirishga etib kelgan jazo otryadi katta zarbaga uchradi. Qo'zg'olonchilar safi kengayib bordi. Nazir Hoji eshon boshchiligida qo'zg'olonchilar yangi shaharga tomon yurdilar. Jazo otryadi bilan qo'zg'olonchilar o'rtasida bo'lgan to'qnashuvda ikkala tomondan ham qurbonlar bo'ldi. Qo'zg'olonchilar telefon simlarini uzib, neftli baklarni yondirib, binolarni vayron qildilar. Lomakino bekatida temir yo'l ko'prigi, relslar buzib tashlandi. Obruchevo, Kurapotkino, Rostovtsovo temir yo'l bekatlari ham vayron qilindi, 6 ta temir yo'l ko'prigi buzib tashlandi. Abdurahmon jevachi boshchiligidagi kuchlarning Bog'don volostida ham g'alayonlari boshlanib, Jizzax tomon yuradilar. 21 iyul kuni Jizzax yaqinidagi Qili deb atalgan manzilda qo'zg'olonchilar bilan jazo otryadi o'rtasida to'qnashuv sodir bo'ladi. Pulemyotdan o'qqa tutilgach qo'zg'olonchilar engiladi. Abdurahmon jevachi, Nazir Hoji eshonlar qo'lga olinadi, o'lim jazosiga hukm qilinadi.

Turkiston general-gubernatori Jizzax qo'zg'olonini bostirish uchun polkovnik Ivanov boshchiligida oltita to'pi bor 13 ta rota askar, 300 kishilik kazak otryadi, 2 ta ortileriya qismi va 3 rota sapyorlarni safarbar etadi. Jazo otryadi qo'zg'olonni shafqatsizlarcha bostirdi. Omon qolgan Jizzax aholisi jazirama cho'lga haydaladi. Jizzax ishi bo'yicha 1000 kishi hibsga olindi, 151 kishi sud qilinib turli muddatlarga qamaldi.

1916 yilgi qo'zg'olon butun Turkistonga yoyildi, dehqonlar va kambag'allar qo'zg'olonni harakatga keltiruvchi asosiy kuch bo'ldi. Qo'zg'olon bostirilgan bo'lsada, mustamlakachilar ham anchagina kuchlaridan ajraldilar. Shuning uchun ham 1916 yil 13

dekabrda IV Davlat Dumasida soʻzga chiqqan A.F. Kerenskiy «Urush frontlariga yangi bir front - Turkiston fronti qoʻshildi», - deb vaziyatga jiddiy va xolis baho bergan edi.

General-gubernator imperatorga yoʻllagan mutlaqo maxfiy axborotida 97 rus askari oʻldirilib, 86 tasi yarador boʻlganini va 76 askar bedarak yoʻqolganini, 7 rus amaldori, rus aholisidan 2325 kishi oʻldirilib, 1384 kishi bedarak yoʻqolganini yozgan. Ammo u Turkiston frontida oʻz talofatini aniq yozgani holda vahshiyona oʻldirilgan oʻn minglab mahalliy aholi hisobini bermaydi.

Qoʻzgʻolon oʻlkadagi Chor Rossiya mustamlakachilik tizimining tagi boʻsh zaminda ekanligi va uning ustunlari qimirlay boshlaganini hamda Turkiston xalqlarining vatanparvarligi, gʻururi soʻnmaganligini namoyon etdi.

4. Turkistonda jadidlar harakatining vujudga kelishi, ularning islohotchilik faoliyati

Turkistonda oʻrnatilgan mustamlakachilik zulmi XIX asr oxiri XX asr boshlarida yanada kuchaydi. Chorizm iqtisodiy jihatdan mahalliy xalqni talash, ezish bilan birga, ularni jaholatda, savodsizlikda tutib turish, maʼnaviy qashshoqlantirishga intilar edi. Mustamlakachilar shu maqsadda oʻlkaga chinovniklar, harbiylar, bankirlar, savdo-sanoatchilar, muhandis-texniklar, ruhoniylar, ilmiy kuchlar, ishchilar, mujiklardan iborat malaylarini safarbar etgan edi. Zolimlar qanchalik urinmasin, mahalliy aholining hurlik, ozodlik uchun intilishini soʻndirolmadi, milliy ozodlik harakati kuchayib bordi. Tarixiy vaziyat millat ravnaqini oʻylovchi ziyolilar, mahalliy burjuaziya vakillari, ulamolar orasidan xalqni uygʻotish, milliy ongini oshirish, birlashtirish uchun kurashuvchi kuchlarni tayyorlab etishtirdi.

Sharq bilan Gʻarbni taqqoslab musulmonlar va turkiylar dunyosi, xususan Rossiya tasarrufiga olingan musulmonlarning jahon taraqqiyotidan uzilib qolayotganini qrim-tatar farzandi Ismoil Gaspirali (1851-1914) birinchi boʻlib angladi. U turkiy xalqlardagi jaholatni yoʻq qilish, maʼnaviyat-maʼrifat orqali taraqqiy topgan mamlakatlar darajasiga koʻtarilish harakatini boshlab berdi. Ismoil Gaspirali maorifni isloh qilish, maktablarda dunyoviy fanlarni oʻqitish masalasini koʻtardi. U 1884 yilda Qrimdagi Boqchasaroy shahrida jadid maktabiga asos soldi.

«Jadid» arabcha soʻz boʻlib «yangi» degan maʼnoni bildiradi. U oʻzi tashkil etgan maktab oʻquvchilari uchun oʻquv dasturi tuzdi va darsliklar yozdi. U 40 kun ichida 12 oʻquvchining savodini chiqarib, tezda shuhrat qozondi. «Tarjimon» gazetasini chiqarib, oʻz gʻoyalari yoydi. 1888 yilda «Rahbari muallimin yoki muallimlarga yoʻldosh» kitobini nashr etib, jadid maktablarining qurilishi, dars oʻtish mazmuni, jihozlanishi, sinov va imtihonlar olish usullarini bayon etib berdi.

Ismoil Gaspirali gʻoyalari Turkistonga ham kirib keldi. 1893 yilda U Turkistonga kelib, ilgʻor ziyolilar bilan uchrashdi, Buxoro amiri huzurida boʻlib bitta jadid maktabi ochishga rozilik oldi. Turkistonlik ziyolilar jadidchilikni yoqlab maorifni isloh qilish, «Usuli jadid» maktablarini tashkil etishga kirishdilar. 1898 yilda Qoʻqonda Salohiddin domla, 1899 yilda Andijonda Shamsiddin domla va Toshkentda Mannon qori jadid maktabiga asos soldilar. 1903 yilda Turkistonda 102 ta boshlangʻich va 2 ta oʻrta jadid maktablari faoliyat koʻrsatdi.

Turkiston jadidlariga Mahmudxo'ja Behbudiy, Abduqodir Shakuriy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy va boshqa o'nlab milliy ziyolilar rahnamolik qildilar. Ular dastlab maorifni isloh qilish yo'lidan bordilar. «Usuli jadid» maktablari tarmog'i kengayib bordi, ularda diniy ta'limot bilan birga tibbiyot, hikmat, kimyo, nujum, handasa kabi dunyoviy bilimlar o'rgatildi, savod chiqarish tezlashtirildi.

Talabalarga Turkiston, turkiylar tarixini o'rgatishga alohida e'tibor berildiki, bu ularning milliy ongini uyg'otishga, jamiyatni etnik jihatdan birlashtirishga xizmat qilardi. M.Behbudiyning «O'z urug'ining otini bilmagan, etti otasini tanimagan qul-manqurtdir» degan so'zlari talabalarni milliy o'zligini anglashga chaqirar edi. Munavvar qorining «Adibi avval», «Adibi soniy», M.Behbudiyning «Kitobatul atfol», «Bolalar maktubi», «Muxtasari tarixi islom», «Jug'rofiya», A.Avloniyning «Adabiyot», «Birinchi muallim», «Turkiy guliston», «Maktab gulistoni» kabi darsliklari milliy maktab va milliy tarbiyani yuqori saviyaga ko'tarishga xizmat qildi. Jadid maktablarida har tomonlama bilimli, ma'naviy etuk, o'z xalqining tarixini va dunyo ishlarini yaxshi o'zlashtirgan kadrlar tayyorlab chiqarildi.

Jadidlar yoshlarni chet ellarga o'qishga yuborish tashabbusi bilan chiqdilar. Boy tabaqaning ilg'or vakillari jadidlarning bu harakatini ma'qullab, tegishli mablag' bilan ko'maklashdilar. Ko'pgina umidli yoshlar Germaniya, Misr, Turkiya va Rossiyaning markaziy shaharlariga o'qishga yuborildi. 1910 yili Buxoroda mudarris Xoji Rafiy va boshqalar «Bolalar tarbiyasi» xayriya jamiyatini tashkil etib, 1911 yilda 15 ta, 1912 yilda 30 ta talabani Turkiyaga o'qishga jo'natdi. 1909 yilda Munavvar qori tuzgan «Jamiyati xayriya» ham miskin va ojiz talabalarga yordam berar, yoshlarni chet elga o'qishga yuborishga yordamlashar edi.

Jadidlar Turkistonda milliy matbuotga asos soldilar. Munavvar qori 1906 yilda «Xurshid» («Quyosh») jurnalini tashkil etib, unga o'zi muharrirlik qildi. Jurnal xalqning haq-huquqlarini tanishga, milliy uyg'onishga xizmat qildi. Ammo mustamlakachi ma'murlar tezda jurnalni chiqarishni man qildilar. M.Behbudiy 1913 yilda «Samarqand» gazetasi va «Oyina» jurnalini chiqara boshladi. U «Nashriyoti Behbudiya» xususiy nashriyotini, uning huzurida «Kutubxonai Behbudiya»ni tashkil etdi. Gazeta va jurnalda millat va ona yurt dardi, xalqni ma'rifatli qilish, erkinligini ta'minlash masalalariga bag'ishlangan dolzarb maqolalar chop etilardi. Ular chor Rossiyasi tasarrufidagi turkiy xalqlarga, Eron, Afg'oniston, Hindiston, Turkiyagacha borib etardi.

Taraqqiyparvar o'zbek ziyolilarining etakchisi Asadullaxo'ja o'g'li Ubaydullaxo'ja 1913 yilda «Taraqqiyparvar» deb nom olgan ziyolilarning firqasini tuzadi va 1914 yilda firqaning «Sadoi Turkiston», «Sadoi Farg'ona» gazetalarini chiqariladi. Bu gazetalar sahifalarida e'lon qilingan maqolalar ommani mustabid tuzumga qarshi qo'zg'atishga xizmat qildi.

Jadidlar milliy teatrga asos soldilar. Munavvar qori rahnamoligida 1913 yilda musulmon drama san'ati havaskorlari jamiyati - «Turon» truppassi tuzildi. 1914 yil 27 fevralda Toshkentdagi «Kolizey» teatri binosida o'zbek milliy teatrining birinchi rasmiy ochilish marosimi bo'ldi. Munavvar qori o'zbek milliy teatrining birinchi pardasini ochar ekan shunday degan edi: «Turkiston tilida hanuz bir teatr o'ynalmag'onligi barchangizga ma'lumdir... Teatrning asl ma'nosi «ibratxona» yoki «ulug'lar maktabi» degan so'zdir.

Teatr sahnasi har tarafi oynaband qilingan bir uyga o'xshaydurki, unga har kim kirsam o'zining husn va qabihini, ayb va nuqsonini ko'rib ibrat olur». O'sha kuni sahnada M.Behbudiyning «Padarkush» pesasi namoyish etildi. Unda islom dinining Turkistondagi buzilishlari tasvirlanib, tamoshabin e'tiborini najot yo'li - maorif, maorifni esa «poklangan din» beraoladi, degan g'oyaga qaratadi. «To'y», «Zaharli hayot», «Javanmarg», «Baxtsiz kuyov» pessarlarida xotin-qizlarning huquqsizligi, ko'pxotinlik, majburiy nikoh oqibatlarini kabi muammolar yoritiladi. Milliy teatr san'ati odamlarga millatda mavjud bo'lgan qusurlar va ijobiy tomonlarni tushunturuvchi oyna bo'lib xizmat qildi.

Jadidlar matbuoti va teatrida ayrim mutaassib ruxoniylarning poraxo'rliigi, axloqsizligi ham qattiq tanqid ostiga olindi. Abdurauf Fitrat «Munozara» nomli asarida Buxoro ulomalarining nodonligi va poraxo'riligini ochib tashladi. «Hind sayyohining sarguzashtlari» asarida esa Buxoro, Qarshi va boshqa shaharlardagi iqtisodiy tanazzulga ayrim ruhoniylarning o'z mavqeini suiiste'mol qilganliklarini asosiy sabab qilib ko'rsatdi. Jadidchi jurnalist va dramaturglar nashavandlik, kashandalik, zinogarlik, fohishalik kabi illatlarni qoralashdi.

Jadidlar guruhiy, ijtimoiy va hududiy birlik to'g'risidagi masalalarni ko'tarib, xalqni milliy va diniy birlikka, jipslashishga, hududiy birlikka chaqirdi, ijtimoiy ongini XX asr darajasiga ko'tarishga intildilar.

Jadidlarga, bir tomondan, mutaassib ruhoniylar, ikkinchi tomondan, mustamlakachi ma'murlar qarshilik ko'rsatdilar. Mutaassib ruhoniylar jadidlar ko'targan barcha yangiliklarga qarshi chiqishdi. Ular jadidlarni padarqushlar, maktablari haqida esa «bu xil maktabda o'quvchi-talabalar birinchi yili gazeta o'qiy boshlaydi, ikkinchi yili ozodlikni talab qilishadi, uchinchi yili esa janobi oliylarini taxtdan ag'darib turmaga tiqib qo'yishadi» der edilar. Mutaassiblar tarixni tasvirlash, o'qitish be'manilik, dahriylik deb hisoblashdi. M.Behbudiy ularni fosh qilar ekan, Qur'oni Karim ham, Muhammad payg'ambarning hadislarini ham tarixga daxldor ekanligini, Qur'oni Karimning chorak qismi tarixiy ma'lumotlardan iboratligini asoslab beradi.

Mustamlakachi ma'murlar jadidlar harakatini jilovlash choralari ko'rdilar. Ular ustidan nazorat o'rnatib, gazeta va jurnallarini man etib, nashriyotlarini buzib tashlar, kitob do'konlari, qiroatxonalarni yopib tashlar edi. Ayniqsa 1905-1907 yillardagi Rossiya inqilobidan keyin qatag'onlik kuchaydi. Bu inqilobdan mahalliy burjuaziya va zamindorlarning bir qismi qo'rqib ketib mustamlakachi ma'murlar panohiga intildilar. Jadidlardan o'ng qanot ajralib chiqib reaksiya lageriga qo'shildilar. Qadimchilar deb atalgan bu guruh Rossiyaning obro'si bizning obro'yimiz, xudodan qo'rq, podshohni hurmat qil, podshohning amri fuqarolar uchun vojibdur, deb chiqdilar. Ular islohotlarga qarshi chiqib, qadimgi tartiblarni himoya qildilar. Ular panturkizm - turkiy xalqlarni Turkiya davlatining qo'li ostida birlashtirish, panislomizm - islom dinidagi barcha xalqlarni birlashtirish g'oyalari soyasida qolib ketdilar.

Jadidlar tobora olg'a yurdilar. Mustamlakachilarning jadidlarga nisbatan qo'llagan zo'ravonlik choralari, ularni ma'naviy-ma'rifiy islohotdan siyosiy qarshilik ko'rsatish darajasiga ko'tarilishiga olib keldi. Dastlabki siyosiy uyushma va firqalar vujudga keldi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda maydonga kelgan jadidchilik madaniy-ma'rifiy, milliy, ijtimoiy-siyosiy harakat edi. U o'sib mustamlakachilarga qarshi ko'tarilgan milliy-ozodlik harakatining mafkurasiga aylandi.

Sinov savollari

1. O'zbek xonliklarida josuslik ishlari bilan shug'ullangan Rossiya elchilari, ekspeditsiyasi haqida nimalarni bilasiz?
2. Rossiya nima uchun xonlik chegaralarida harbiy istehkomlar qurdi? Shunday istehkomlar qaerlarda barpo etilgan?
3. O'rta Osiyo masalasida ingliz-rus raqobati qanday bordi?
4. Rossiya bosqini qanday boshlandi?
5. Chimkentdagi janglar qanday bordi?
6. Toshkent mudofaasi haqida nimalarni bilasiz?
7. Amir lashkar Alimqul jasorati haqida so'zlang?
8. Jizzax mudofaasi, jang natijalarini bilasizmi?
9. Turkiston general-gubernatorligi qachon tuzildi, uning hududlarini bilasizmi?
10. Zirabuloq jangi haqida nimalarni bilasiz?
11. Samarqand qo'zg'oloni haqida so'zlang.
12. Kaufman bilan amir Muzaffar o'rtasida qachon shartnoma tuzildi, uning shartlarini bilasizmi?
13. Kaufmanning Xiva xonligiga yurishi, uning natijalari haqida so'zlang.
14. Gandimiyon shartnomasi qachon tuzildi, uning shartlarini bilasizmi?
15. Qo'qon xonligida ko'tarilgan qo'zg'olonlarning sabablari, rahbarlari, natijalarini bilasizmi?
16. Qo'qon xonligining taqdiri nima bo'ldi?
17. Mustamlakachilar qanday idora usulini joriy etdilar?
18. Mustamlakachilarning iqtisodiy siyosati va amaliyoti haqida nimalarni bilasiz?
19. Mustamlakachilar ma'naviy-madaniy sohada qanday siyosat yuritdilar?
20. Mustamlaka so'zining ma'nosi nima?
21. Jahonda qaysi davlatlar mustamlakachi davlat deb hisoblanadi va nima uchun?
22. Turkistonda chor Rossiyasining mustamlakachiligi davri qaysi yillarni qamrab oladi?
23. Milliy ozodlik harakati deganda nimani tushunasiz, uning sabablari nimada?
24. Toshkent qo'zg'olonining sabablari, natijalarini bilasizmi?
25. Andijon qo'zg'oloni haqida nimalarni bilasiz?
26. Qanday voqea 1916 yilda Turkistonda qo'zg'olon ko'tarilishiga turtki bo'ldi, asosiy sababi nimada edi?
27. Jizzax qo'zg'oloni haqida nimalarni bilasiz?
28. 1916 yilgi qo'zg'olonning ahamiyati nimada?
29. Jadidlar harakati nima va u Turkistonda qachon boshlangan?
30. Kimlar Turkistonda jadidlar harakatiga rahnamolik qildilar?

31. Mahmudxo'ja Bexbudiyl faoliyati haqida so'zlang?
32. Munavvar qori Abdurashidxonov faoliyati haqida nimalarni bilasiz?
33. Jadidlar qanday gazeta va jurnallarni nashr etganlar?
34. Jadidlar qanday g'oyalarni ilgari surishgan?

MUSTABID SOVET HOKIMIYATI DAVRI

X BOB. TURKISTONDA MUSTABID SOVET HOKIMIYATINING O'RNATILISHI VA UNGA QARSHI QUROLLI HARAKAT

Tayanch so'z va iboralar: 1917 yil fevral inqilobi. Ikki hokimiyatchilik. Jadidlarning faollashuvi. «Sho'roi Islomiya». «Sho'roi ulamo». Turkiston o'lka musulmonlari Sho'rosi. Oktyabr davlat to'ntarilishi. Turkiston Xalq Komissarlari Soveti. Shovinistik siyosat. Turkiston Muxtoriyati. TASSR. Qurolli harakat. Qo'rboshi. Yosh xivaliklar. Xiva xonligining ag'darilishi, XXSR. XSSR. Yosh buxoroliklar. Buxoro amirligining ag'darilishi. BXR. BSSR.

1. 1917 yil fevral inqilobining Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotiga ta'siri. «Sho'roi Islomiya», «Sho'roi Ulamo»

1917 yilgi fevral inqilobi va Turkiston Rossiyada 1917 yil fevralida burjua - demokratik inqilobi sodir bo'ldi, ko'p asrlik Romanovlar sulolasi hukmronligi ag'darildi. Chorizm siyosiy tuzumining barham topishi Rossiya imperiyasi va uning turli hududlarida ham ijtimoiy-siyosiy vaziyatning keskin o'zgarishiga olib keldi. Buning natijasida Rossiyada tarixda kamdan-kam uchraydigan hodisa - ikki hokimiyatchilik vujudga keldi.

- burjuaziya vakillaridan iborat Muvaqqat hukumat
- Ishchi, askar, dehqon deputlari sovetlari

Agar burjuaziya Muvaqqat hukumati mamlakatni yuqoridan turib boshqaradigan organ sifatida faoliyat yuritib, asta - sekinlik bilan hokimiyat muruvvatlarini o'z qo'liga olib borgan bo'lsa, ishchi, askar, dehqon deputatlari sovetlari esa hokimiyatni quyidan boshqarishda qatnashib bordilar. Ularning hokimiyat organi - Petrograd Soveti huddi shu yo'nalishda faoliyat yuritdi.

Chor Rossiyasining mustamlakachilik asorati ta'sirida bo'lib kelgan Turkiston o'lkasi hayotida ham bu davrga kelib sezilarli tarixiy voqealar sodir bo'ldi. Chor mustamlakachilik boshqaruv organi – Turkiston General-gubernatorligi tugatildi. Uning o'rniga Muvaqqat hukumatning 1917 yil 7 apreldagi qaroriga binoan kadet N.N.Shchepkin raisligida 9 kishidan 4 nafari tub erli aholi iborat Rossiya Muvaqqat hukumatining **Turkiston Qo'mitasi** tashkil etildi. Viloyatlarda harbiy gubernatorlik tizimi barham toptirilib, viloyat komissarlari instituti vujudga keltirildi. Shuningdek, Rossiyada faoliyat yuritayotgan bolsheviklar, mensheviklar va eserlar partiyalarining Turkistondagi mahalliy tashkilotlari etakchiligida o'lkaning bir qator yirik shaharlarida **ishchi, askar deputlari sovetlari** tashkil topdi. Tez orada mahalliy aholi vakillaridan iborat musulmon ishchi va askar deputlari sovetlari ham tuzila boshlandi. Muvaqqat hukumatning 1917 yil may oyi boshlarida chiqargan farmoniga binoan Turkistondan jalb qilingan mardikorlar o'z ona yurtlariga qaytib kela boshladi.

Yurt istiqboli va istiqloli uchun qayg'uruvchi vatanparvar, hurriyatparvar kuchlar harakat qila boshladi va tashkiliy jihatdan uyusha bordi. Bu jarayonda ozod va mustaqil

Turkiston uchun ko'p yillar fidoyilik bilan kurashib kelgan jadidlar harakatining rahnamolari alohida o'rin tutdi. Ular mahalliy aholining siyosiy ongini o'stirish, hal qiluvchi kurashlarga etaklab borish maqsadida o'lkaning ko'plab shaharlarida vaqtili matbuot nashrlari - gazeta va jurnallar chiqara boshladilar. Masalan, Toshkentda "Xurshid", "Sadoi Turkiston", "Turk eli", "Najot", "Kengash", "Sho'roi islom", Samarqandda "Oyna", "Hurriyat", Buxoroda "Turon", "Buxoroi sharif", Qo'qonda "Sadoi Farg'ona", "Tirik so'z" nomli matbuot nashrlari o'z sahifalarida markazdagi siyosiy vaziyatni, joylardagi ahvolni, o'tkir ijtimoiy-siyosiy masalalarni yoritishda, mahalliy aholi ommasini siyosiy - g'oyaviy jihatdan tayyorlab borishda muhim rol o'ynadi.

Abdulla Avloniy tomonidan Toshkentda 1917 yil apreldan chiqarila boshlagan "Turon" gazetasining ilk sonida "Yashasin xalq jumhuriyati" shiori birinchi bor yangragan edi. Unda aniq maqsad -maslak: "Musulmonlar orasida ko'p yillardan buyon davom etgan umumga zo'rlik, bid'at odatlarni bitirmak, kelajakda bo'ladigan jumhuriy idoraga xalqni tayyorlamoq" g'oyasi ilgari surilgan edi.

Xuddi shuningdek, Munavvar Qorining o'sha yili "Najot" gazetasining 26 mart sonida bosilgan «Xurriyat berilmas, olinur», degan xitob ham jadidlarning xalq ozodligi va istiqloli yo'lida jiddiy kurashga bel bog'laganliklaridan dalolat berardi.

Sho'roi Islomiya Turkiston jadidlari faqat targ'ibot-tashviqotchilik ishlari bilangina cheklanib qolmasdan, shu bilan birgalikda siyosiy tashkilotlar, partiyalar tuzish, ularning faoliyatini islohotchilik maqsadlari sari yo'naltirish bilan ham jiddiy shug'ullanib bordilar. Chunonchi, 1917 yil 14 martda Toshkentda **"Sho'roi Islomiya"** tashkiloti tuzildi. Hur va demokratik Turkiston uchun kurash uning asosiy g'oyasi va bosh maqsadi edi. 15 kishidan iborat rayosat tarkibidan Munavvar qori Abdurashidxonov (etakchi), Abduvohid qori, Mirkomilboy Mo'minboev, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev, Salimxon Tillaxonov singari yurt rahnamolari o'rin olgan edilar.

O'lkaning turli joylarida **"Sho'roi Islomiya"**ning quyi shu'balari tuzilib, ular aholi orasida qizg'in faoliyat yuritdilar. Shuningdek, "Sho'roi Islomiya" ta'sirida joylarda turli nomlarda tashkilotlar tuzildi. Toshkentda "Turon", "Ittihodi taraqqiy", Andijonda "Ozod xalq", "Hurriyat", "Ma'rifat", Samarqandda "Mirvaj-ul Islom", "Klub Islomiya", Kattaqo'rg'onda "Ravnaqul Islom", "Guliston" va boshqalar shular jumlasidandir. M. Behbudiyning "Xaq olinur, berilmas", Munavvar Qorining "Hurriyat berilmas, olinur" shiorlari ularning chinakam kurash bayrog'iga aylangan edi..

Turkiston istiqloli uchun kurashga bel bog'lagan va "Sho'roi Islomiya" ta'sirida faoliyat yuritgan jadidlarning bir qismi "Qadimchilar" nomi bilan atalardi. 1917 yil iyuniga kelib "Qadimchilar" "Sho'roi Islomiya" tarafdorlari bilan uzil - kesil aloqani uzib, "Sho'roi Ulamo" tashkilotini tuzdilar (uning rahbarlari: Sherali Lapin, Abdumalik Hoji Nabiev va boshqalar).

Bo'linishning asosiy sabablari Turkistonning milliy muostaqilligiga erishish yo'lidagi ikki xil qarama-qarshi taktik kurash masalasi edi.

Konservativ, mutaassiblik qarashlar nuqtai nazaridan yondashgan “Qadimchilar” o’lka mustaqilligini hukmron mustamlakachilarga qarshi faqat g’azovot, ya’ni qurolli kurash yo’li bilan qo’lga kiritishni yoqlardilar.

Jadidlarning ilg’or namoyandalari esa Rossiyada yuzaga kelgan qulay inqilobiy shart-sharoitlardan foydalanib, yurt mustaqilligini siyosiy vositalar orqali, behuda qon to’kmasdan, bosqichma–bosqich qo’lga kiritishni istardilar. Ularning demokratik **Rossiya Federatsiyasi tarkibidagi Turkiston muxtoriyati** talabi ham shu maqsadni ko’zda tutardi.

O’lkaning milliy kuchlari o’rtasida yuz bergan bu ajralish va g’oyaviy ixtiloflar, shubhasiz, ularning harakat birligiga jiddiy putur etkazardi. Ayniqsa “Sho’roi Ulamo”chilarning nashri - “Al-Izoh” jurnali sahifalarida millatning ilg’or kuchlariga, vatanparvar milliy ziyolilarga nisbatan adovat urug’ini yoyishga alohida urg’u berildi. Bu esa aslida shovinistik kuchlar tegirmoniga suv quyish edi. Negaki bundan o’lkada faoliyat yuritayotgan yot begona siyosiy kuchlar o’z maqsadlari yo’lida foydalandilar.

Turkistonda demokratik harakatlarning o’sib borishida, turli ijtimoiy qatlamlar va tabaqalarni istiqloq uchun kurash bayrog’i ostida birlashtirishda 1917 yilda bo’lib o’tgan Umumturkiston musulmonlari qurultoylari va ular ishlab chiqqan dasturiy hujjatlar, tashkiliy tadbirlarning roli katta bo’ldi.

Turkiston o’lka musulmonlar sho’rosi “Sho’roi Islomiya” tashkiloti tashabbusi bilan 1917 yil 16 aprelda **Umumturkiston musulmonlarining I qurultoyi** chaqirildi. Qurultoy ancha vakolatli anjuman bo’lib, uning ishida Turkistonning ko’plab atoqli kishilari qatnashadilar. Ular orasida M. Cho’qaev, M. Abdurashidxonov, M. Behbudiy, U. Asadullaxo’jaev, Sh. Lapin, T. Norbo’tabekov, A. Z. Validiy, S. Yusupov, I. Shoahmedov va boshqalar bor edi. Qurultoy kun tartibiga 16 ta masalaning qo’yilishining o’zi ham uning katta ahamiyatidan darak berardi. Qurultoyda o’lkaning bo’lajak davlat qurilishiga alohida to’xtalinib, Turkistonga keng muxtoriyat huquqini beradigan demokratik Rossiya federatsiyasi tuzilishi g’oyasi ilgari surildi. Qurultoyda - **Turkiston o’lka musulmonlari sho’rosini** tuzish to’g’risida qaror qabul qilindi. Turkiston o’lka musulmonlar Sho’rosining birinchi yig’ilishida uning markaziy organi - **Markaziy sho’ro tuzildi**. Mustafu Cho’qaev Markaz raisi, Munavvar Qori rais muovini, Ahmad Zakiy Validiy kotib, M. Behbudiy, U. Assadullaxo’jaev va boshqalar a’zolar etib saylandilar. Markaziy sho’ro zimmasiga o’lkadagi barcha tarqoq, o’z holicha ish yuritayotgan, nizom va dasturlariga ega bo’lmagan uyushma va tashkilotlarni birlashtirish, faoliyatini muvofiqlashtirish vazifasi yuklandi. Buni uddalashda Markaziy sho’roning joylarda tashkil etilgan shu’ba (bo’lim)lari muhim rol o’ynadi. Jumladan, Toshkent shu’basini M. Abdurashidxonov, Samarqand shu’basini M. Behbudiy, Farg’ona shu’basini esa Nosirxon To’ra Kamolxon To’ra o’g’li boshqardi. Shu tariqa Turkistonda **uchta hokimiyat** organi vujudga keldi:

- Rossiya Muvaqqat hukumatining Turkiston Qo’mitasi
- Ishchi, askar deputatlari soveti
- Turkiston o’lka musulmonlari sho’rosi, uning markaziy organi – Markaziy sho’ro

O'lka xalqlarining rahnamolari bo'lgan jadidlar, ruhoniyyat arboblari o'z sa'y-harakatlarida mahalliy, hududiy manfaatlar, qiziqishlar bilan cheklanib qolmay, boshqa mintaqalardagi musulmonlar ommasi, ularning ilg'or vakillari bilan ham yaqindan hamjihat bo'lishga intildilar. Shu maqsadda ular 1917 yilning 1-2 mayida Moskvada bo'lib o'tgan Butunrossiya musulmonlari I qurultoyida ishtirok etdilar. Unda musulmonlar manfaatini himoya qiluvchi davlat qurilishi shaklan milliy-hududiy, federatsiya asosidagi demokratik respublika bo'lishi ta'kidlandi. Qurultoyda **Butunrossiya Musulmonlari sho'rosi**, uning **Ijroiya Qo'mitasi** ta'sis etildi. Ijroiya Qo'mitaga o'lkamiz vakillaridan **U.Asadullaxo'jaev** va **I. Shoahmedovlar** a'zo etib saylandilar.

Turkiston vakillari ishtirok etgan va 1917 yilning 21 - 31 iyul kunlari Qozon shahrida bo'lib o'tgan Butunrossiya musulmonlarining II qurultoyi ham Rossiya musulmon aholisining ozodlik va mustaqillik sari harakatlanish yo'lini aniqlashtirish va muvofiqlashtirishda muhim qadam bo'ldi. Unda Turkiston, Kavkaz va Qrimda davlat boshqaruvini mehnatkashlarning o'zlari hal etishi, musulmonlar kurashini tashkil etish uchun **Butunrossiya Harbiy Sho'rosini** ta'sis etish to'g'risida qarorlar qabul qilindi.

1917 yilning 17-20 sentyabr kunlari Toshkentda bo'lib o'tgan **Umumturkiston musulmonlari vakillarining II Qurultoyi** o'lka xalqlari xayotida muhim rol o'ynadi. Unda 500 nafar vakillar ishtirok etdi. Qurultoyda tarkibi 12 kishilik **Turkiston o'lka Qo'mitasi**, 24 kishilik **"Mahkamai Sharik"** (**parlament**) tashkil etildi. Qurultoyning maxsus qarorida ularning Rossiya davlati konstitutsiyasiga muvofiq keladigan shariat qonunlari asosida faoliyat yuritishi ta'kidlangan edi. Qurultoyda "Sho'roi Islomiya", "Sho'roi Ulamo", "Turon", "Ittihod" va shu kabi boshqa mahalliy milliy tashkilotlarni birlashtirib, ular negizida yagona "Ittifoqi Muslimin" ("Musulmonlar Ittifoqi") siyosiy partiyasini tuzish g'oyasi ilgari surildi. Qurultoyda M. Behbudiy otashin nutq so'zlab, hammani birlikka, jiplashishga da'vat etgandi. "Ulug' Turkiston" gazetasi qurultoy ruhini aks ettirib, Turkistonning o'z ichki ishlarini mustaqil hal etishga qodir bo'lgan o'lkaning mahalliy va milliy muxtoriyatini tuzish g'oyasini asosiy o'ringa qo'ygan edi.

Shunday qilib, Turkistonning ilg'or ziyolilari milliy istiqloлга erishish yo'lida o'lkadagi barcha sog'lom, vatanparvar kuchlarni birlashtirib, jiplashib harakat qilishga da'vat etgandilar. Biroq, afsuski, Turkistonda ayri-ayri faoliyat yuritgan, o'z nafsoniyatiga berilgan hamda muxolifatchilik ustivor bo'lgan ayrim mahalliy, milliy tashkilotlar mana shu yuzaga kelgan imkoniyatlardan foydalana olmadilar. Bu esa, shubhasiz, vaziyatni ustamonlik bilan o'z izmiga burib yuborishga intilayotgan bolsheviklarga qo'l keldi.

2. Turkistonda mustabid sovet hokimiyatining o'rnatilishi, uning shovinistik siyosati

Muvaqqat hukumatning mamlakatni jahon urushidan olib chiqa olmaganligidan, agrar va milliy masalalarni hal etolmayotganligidan bolsheviklar ustamonlik bilan foydalandilar. Bolsheviklar ilgari surgan “Butun hokimiyat Sovetlarga!”, “Er dehqonlarga”, “Xalqlarga tinchlik” shiorlari ularning hokimiyatga kelishlarida ayniqsa asqotdi. Rossiya poytaxti Petrogradda 1917 yil 24-25 oktyabrda davlat to'ntarilishi sodir bo'ldi. Uni Lenin boshchiligida bolsheviklar partiyasi zo'rlik bilan amalga oshirdi. 1917 yil 25 oktyabrda bolsheviklar tomonidan Petrogradda Butunrossiya Sovetlarining II qurultoyi chaqirilib, unda Lenin boshliq Sovet hukumati – Xalq Komissarlar Soveti tuzildi. Sulx va Er to'g'risida dekretlar qabul qilindi. Sovet hukumati nafaqat Markazda, balki shu bilan birga sobiq chor Rossiyasi tasarrufidagi barcha hududlarda ham o'z hokimiyatini o'rnatish harakatida bo'ldilar.

Turkistonda sovet hokimiyatining o'rnatilishi Bolsheviklar Markazda siyosiy hokimiyatni qo'lga kiritgach, Turkistonda ham sovet hokimiyatini qaror toptirishga intildilar. Turkistonda sho'rolar hokimiyatini o'rnatish g'oyatda murakkab jarayonda kechdi. Buning boisi, avvalo, oktyabr g'oyalarining mahalliy tub joy aholining dili va shuuriga botmaganligidadir. Negaki, bu zamin aholisi bolsheviklar partiyasi dasturida nazarda tutilgan sotsialistik o'zgarishlar orqali hamma narsani umumlashtirish va milliyashtirishni yoqtirmasdi. Mahalliy xalq o'zining tarixan tarkib topgan, asrlar davomida shakllangan o'ziga xos turmush tarzini, yashash sharoitini, xo'jalik yuritish, idora qilish tartib-qoidalarini bir lahzada tubdan o'zgartirishni xohlamasdi. Bu narsa uning ongi, tafakkuriga, milliy o'zligi va ma'naviy qiyofasiga mos kelmasdi. Ayniqsa bolsheviklarning ateistik ruhdagi mafkurasi, uning hujumkor yo'nalishi islom qadriyatlarini doimo e'zozlanib kelingan bu yurt odamlarining ruhiyati va dunyo qarashi bilan singisha olmasdi. Bir so'z bilan aytganda, mahalliy tub erli aholi tabiiy ravishda oktyabr g'oyalarini qabul qilmadi va unga moyillik ko'rsatmadi. Biroq begona maslak va g'oyalar bolsheviklar partiyasi va uning Turkistondagi yalovbardorlari tomonidan kuch va zo'rlik bilan o'lka xalqlariga majbur qilindi.

Toshkentda faoliyat ko'rsatayotgan, asosiy tarkibi evropalik aholi vakillaridan iborat harbiy qismlar, ishchi otryadlari mahalliy bolshevistik tashkilotlar boshchiligida qurolli qo'zg'olon yo'li bilan sovet hokimiyatini qaror toptirishga kirishdilar. Bolshevik V.S.Lyapin boshchiligida inqilobiy qo'mita tuzildi va qo'zg'olon boshlandi. 1917 yil 27 oktyabr oqshomida Toshkentda boshlangan qo'zg'olon natijasida 1 noyabrga kelib Muvaqqat hukumatning Turkiston Qo'mitasi ag'darildi. General Korovichenko va Muvaqqat hukumatning Turkiston Qo'mitasi a'zolari qamoqqa olindi. **Toshkentda Sovet hokimiyati o'rnatildi.** Turkiston o'lkasida sovet hokimiyatini o'rnatish jarayoni qonli, fojiali voqealar bilan bog'liq holda kechdi. Jumladan, Farg'ona viloyatida sovet hokimiyatini o'rnatish jarayonida, Marg'ilonda 7 ming, Andijonda 6 ming, Namanganda 2 ming

begunoh kishilar qirg'in qilindi. Samarqand, Kattaqo'rg'on, Yangi Buxoro, Termiz va boshqa shaharlarda ham sovet hokimiyati o'rnatildi.

Turkistonda sovet hokimiyati organlarini tuzish vaqtida ham bolshevik yo'lboshchilarning ulug'davlatchilik va shovinistik siyosati to'la kuch bilan namoyon bo'ldi. 1917 yil 15-22 noyabr kunlari Toshkentda Turkiston ishchi, askar va dehqon deputatlari sovetlarining III O'lka qurultoyi hokimiyat masalasini o'zboshimchalik va biryoqlamalik bilan hal etdi. Unda bolshevik Kolesov boshchiligida **Turkiston Xalq Komissarlari Soveti** tuziladi. Uning tarkibiga 7 bolshevik va 8 ta so'l eser vakillar kiritildi. Uning tarkibiga butun o'lka aholisining 95 foizini tashkil etuvchi erli millat aholisidan esa birorta ham vakil kiritilmadi.

Vaholanki, oktyabr o'zgarishi rahnamosi Lenin imzo chekkan "Rossiya xalqlari xuquqlari Deklaratsiyasi", "Ezilgan va ekspluatatsiya qilinuvchi xalq huquqlari Deklaratsiyasi", "Rossiya va Sharq musulmonlariga" xitobnomasi hamda boshqa hujjatlarda millatlarning ozodligi, erki, huquqlari rasman e'tirof etilgan edi. Amalda esa ulug'davlatchilik siyosati yuritildi..

Sovetlar mahalliy aholining asriy orzularini ruyobga chiqarishni emas, balki aksincha uni har sohada kamsitish, milliy va diniy qadriyatlarini tahqirlash yo'lidan bordilar. Sovet hokimiyatining mahalliy aholining xususiy mulklarini tortib olish, hamma narsani Sovetlar manfaatlarini yo'lida umumlashtirish yo'lida amalga oshirgan g'ayritabiiy faoliyati pirovard oqibatda o'lka halqlarining keskin norozilik harakatlarining kuchaya borishiga sabab bo'ldi.

3. Turkiston muxtoriyati

Turkiston muxtoriyati Sovet hokimiyati Turkiston jilovini qo'lga olib, o'zining avval e'lon qilgan balandparvoz va'dalaridan voz kechib, o'lka xalqlariga qarata olib borgan ikkiyuzlamachilik va munofiqlik siyosatiga javoban yurtning millatparvar rahnamolari faol harakatga keldilar. 1917 yil 26 noyabrda Qo'qonda **o'lka musulmonlarining IV favqulodda qurultoyi** chaqirildi. Unda Turkiston o'lkasining 5 viloyatidan 200 nafardan ziyodroq vakillar ishtirok etdi. Qurultoy ishida "Sho'roi Islomiya", "Sho'roi Ulamo", Musulmon harbiylari Sho'rosi, o'lka yahudiylar jamiyati namoyandalari ham qatnashdilar. Qurultoyda **Turkiston Muxtoriyati tuzildi**. Bu xususda qabul qilingan qarorda shunday deyiladi:

"Turkistonda yashab turgan turli millatga mansub aholi Rossiya inqilobi da'vat etgan xalqlarning o'z huquqlarini o'zlari belgilash xususidagi irodasini namoyon etib, Turkistonni Federativ Rossiya respublikasi tarkibida hududiy jihatdan muxtor deb e'lon qiladi, shu bilan birga muxtoriyatning qaror topish shakllarini Ta'sis majlisiga havola etadi". Shundan so'ng qurultoy "Turkistonda yashab turgan milliy ozchilik aholi huquqlarining muttasil himoya qilinishini tantanali ravishda e'lon kiladi".

Yangidan tarkib topayotgan davlat **Turkiston Muxtoriyati** deb ataladigan bo'ldi. Qurultoyda Turkiston Muxtoriyatining hokimiyat organi- **Muvaqqat Kengashi** tuzildi. Muvaqqat Kengash tarkibi 12 kishidan iborat etib belgilandi. Dastlab unga quyidagi nomzodlar kiritildi:

1. M. Tinishpaev - bosh vazir, ichki ishlar vaziri¹;
2. Islom Shoahmedov - bosh vazir o'rinbosari;
3. Mustafo Cho'qaev tashqi ishlar vaziri (keyinroq bosh vazir);
4. Ubaydulla Xo'jaev - harbiy vazir;
5. Yurali Agaev - er va suv boyliklari vaziri;
6. Obidjon Mahmudov - oziq-ovqat vaziri;
7. Abdurahmon O'razaev - ichki ishlar vaziri o'rinbosari;
8. Solomon Gertsfeld - moliya vaziri.

Hukumat tarkibiga evropalik aholi orasidan yana to'rtta vakil kiritilishi belgilab qo'yilgan edi.

Qurultoyning yana bir katta xizmati, bu uning tomonidan Turkiston Milliy majlisi (parlamenti) tuzilganligi bo'ldi. Unga "Sho'roi Ulamo" tashkiloti rahbari Sherali Lapin rais etib saylandi.

Milliy Majlis tarkibiga Muvaqqat Kengash a'zolaridan tashqari o'sha davrning atoqli arboblari: T. Norbo'tabekov, S. Sharifxo'jaev, Nosirxonto'ra Komolxonto'ra o'g'li, M. Behbudiy, Alixonto'ra Shokirxonto'ra o'g'li, Sobirjon Yusupov, Odiljon Umarov singari yurt peshvolari ham saylangan edilar.

Shunday qilib, o'lkaning mo'tabar millatparvar zotlaridan iborat milliy hokimiyat tashkil etilib, uning zimmasiga ulug'vor vazifalar yuklandi. Eng muhimi, Turkiston xalqining erki, mustaqilligini asta-sekin tiklash - bu xalqchil hukumatning bosh vazifasi edi. Shu boisdan ham o'lkaning millionlab fuqarolari Turkiston Muxtoriyati e'lon qilinganligini katta qoniqish ruhi bilan qarshi oldilar. 1917 yil dekabr oyi boshlarida Toshkent, Namangan, Jalolobod, Qo'qon, Samarqand shaharlari aholisi mitinglar, namoyishlar uyushtirib, muxtoriyatni qizg'in qo'llab-quvvatlab chikdilar.

Biroq o'lkada o'mashib olgan va asosiy boshqaruv jilovini qo'lda ushlab turgan Turkiston sovet hukumati va uning joylardagi hokimiyat mahkamalari Turkiston muxtoriyati va uning tarafdorlarini yo'q qilish yo'lini butun choralalar bilan o'tkazib bordi. 1917 yil 13 dekabrda Toshkentda muxtoriyatni yoqlab o'tkazilgan katta mitingni zo'rlik bilan tarqatib yuborilishi, bugina emas, unda sovet kuchlari otgan miltiq va pulemyotlar sadosi ostida ko'plab qurbonlar berilishi (eski shaharlik 16 kishi otib o'ldirilgan edi) - bu Turkiston muxtoriyatiga nisbatan uyushtirilgan dastlabki suiqaqd edi.

1917 yil 25 dekabr kuni Qo'qonda o'lka musulmon ishchi, askar va dehqonlarining I favqulodda qurultoyi ish boshladi. Unda 200 ga yaqin kishi ishtirok etdi. Qurultoy muxtoriyatni har tomonlama quvvatlash, unga moddiy va ma'naviy madad ko'rsatish shiori ostida o'tdi. Unda Turkiston Muvaqqat Kengashi tarkibini musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlari qurultoyi vakillari hisobiga to'ldirish to'g'risida qaror qilindi. Qurultoy o'zining so'nggi ish kuni - 27 dekabrda Petrogradga, Xalq Komissarlari Soveti Raisi V. I. Lenin nomiga telegramma yo'lladi. Unda Turkiston muxtoriyatini e'tirof etish, Toshkent Xalq Komissarlari Sovetiga hokimiyatni Turkiston muxtoriyati Muvaqqat Kengashiga topshirish to'g'risida farmoyish berish so'ralgan edi.

---

¹ Qozoq taraqqiyparvarlari 1917 yil dekabrda Orenburgda s'ezd o'tkazib «Alash-O'rda» avtonom Respublikasini tuzdilar, uning hukumati tarkibiga M.Tinishpaev saylanadi. Shu munosabat bilan M.Tinishpaev «Alash O'rda» poytaxti Semipalatinskka ketadi.

Lenin va uning safdoshlari esa ochiq va yashirin tarzda Toshkentda faoliyat yuritayotgan Turkistondagi sovet hukumati oldiga milliy muxtoriyatni tugatishni vazifa qilib qo'yganligi hech kimga sir emas. Turkistondagi sovet hokimiyati o'lka muxtoriyati faoliyatini cheklash, uni butunlay barham toptirishga qaratilgan xoinona yo'l tutdi. Bu manfur maqsadni amalga oshirish uchun sovetlar hokimiyati tasarrufida bo'lgan hamma vositalar ishga solindi. 1918 yil 19-26 yanvarda bo'lib o'tgan Turkiston o'lka sovetlarining IV s'ezdi Turkiston muxtoriyati hukumatini, uning a'zolarini qonundan tashqari holatda deb hisobladi va ularning boshliqlarini qamoqqa olishga qaror qildi.

Buning ustiga Turkiston muxtoriyati o'zini o'zi etarli darajada himoya qila olish imkoniyatiga ega bo'lolmadi. Muxtoriyatchilar orasida ko'pgina muhim xayotiy masalalarda birlik, hamjihatlik, jipslik mavjud emasdi. Unga moddiy, ma'naviy hamda harbiy, moliyaviy madad ko'rsata oladigan real kuchlar va imkoniyatlar yo'q edi. 1918 yil 18 fevralda «Ulamo» jamiyati tashabbusi bilan Muxtoriyatda to'ntarish sodir etildi. Mustafu Cho'qaev boshchiligidagi hukumat ag'darildi. Hukumat boshqaruvi Qo'qon shahar militsiyasi boshlig'i Kichik Ergashga o'tadi.

Turkiston sovet hukumati 1918 yil 14 fevralida Farg'ona viloyati hududida favqulodda harbiy holat joriy etdi. Uning Qo'qondagi mah.alliy hokimiyati - ishchi va askar deputatlari soveti 17 fevralda muxtoriyat vakillarini taslim bo'lishga da'vat qildi. Ayni vaqtda Toshkentdan Perefilev boshchiligidagi qurollangan ko'p sonli qizil qo'shin olib kelindi va ular darhol ishga solindi. Qo'qondagi ashaddiy millatchi arman dashnoqlari¹ ham bu bosqinga jalb qilindi. Ayniqsa 19-21 fevral kunlari Qo'qon xalqi ustiga balo-kazo yog'ildi. Shahar o't ichida yondi. Shu tariqa, Turkiston Muxtoriyati mag'lubiyatga uchradi.

Eng dahshatlili shuki, bu xunrezlik tagida hech bir gunohi bo'lmagan ming-minglab Qo'qon fuqarosi mislsiz jabr tortdi, behisob qurbonlar berdi. Qo'qonda sovetlar sodir etgan qonli fojiani sovet davlati arboblardan biri D. Manjara keyinroq shunday deb e'tirof etgandi: "Milliy siyosatda yo'l qo'yilgan xatolarimiz tufayli Qo'qon muxtoriyati vujudga keldi. Uni yo'qotish paytida yana bir xatoga yo'l qo'ydik. Qurol-yarog'i deyarli bo'lmagan muxtoriyatchilar joylashgan eski shaharni qamal qilish o'miga, biz to'plardan o'qqa tutdik, keyin dashnoqlarning qurolli to'dalarini ishga soldik. Natijada talon-taroj, nomusga tegish, qirg'in boshlandi. Bundan muxtoriyatchilarga aloqasi bo'lmagan tinch aholi katta zarar ko'rdi".

Sovet hokimiyati o'zining avvaldan rejalashtirgan sotsialistik yo'nalishdagi iqtisodiy va siyosiy qayta qurishlar yo'lini izchil amalga oshirishga kirishdi. Chunonchi, er to'g'risidagi dekret asosida erga bo'lgan xususiy mulkchilikni tugatish boshlandi. Shu maqsadda joylarda **er qo'mitalari** tuzildi. Jumladan, 1918 yil kuzida Sirdaryo viloyatida 51 ta, Samarqand viloyatida 50 ta, Ettisuvda 25 ta shunday qo'mitalar tashkil etildi. Biroq dehqonlar sovet ma'murlarining er qo'mitalarini tuzish harakatini

¹ Dashnoq - 1890 yilda Tiflisda tashkil etilgan «Dashnaksutyun» («Ittifoq») arman milliy partiyasi a'zosi. Dashnoqlarning bir qismi 1915 yilgi turk-arman qirg'inida qo'chib Turkistonga kelgan edilar.

keskin norozilik bilan qarshi oldilar. Shunga qaramasdan bolsheviklar bu yo'lni qat'iy amalga oshirishda davom etdilar. Buning natijasida o'lkadagi ko'plab miqdordagi yirik mulklar, xususiylar musodara etildi va milliy lashtirildi.

TASSRning tuzilishi Sovet hukmdorlarining yana bir hiylakorligi va ustamonligi shunda ko'rinadiki, ular Turkiston muxtoriyati tajribasidan muhim xulosa chiqarib, bu hududda o'ziga xos sovet muxtor respublikasini tuzishga yo'l tutdilar. Bundan ko'zda tutilgan bosh maqsad - Turkistonning kelajakda mustaqil, suveren davlat bo'lib, ajralib chiqib ketishiga izn bermaslik edi. Sovetlar ishlab chiqqan rejaga ko'ra 1918 yilning 20 aprelidan 1 mayigacha Toshkentda bo'lib o'tgan o'lkada Sovetlarining V qurultoyida **Turkiston avtonom sovet sotsialistik respublikasi (TASSR)** tuzildi va RSFSR tarkibiga kiritildi. Sinfyilik tamoyillariga asoslangan o'ziga xos davlat boshqaruvida hokimiyat funksiyalari butunlay sovetlar va ularning organlari ixtiyorida edi. Qurultoyda respublikaning hokimiyat organlari: Markaziy Ijroiya Qo'mitasi (MIQ) va Xalq Komissarlari Soveti (XKS) saylandi. MIQning jami 36 a'zodan atigi 9 nafari mahalliy millat kishilari edi. Avtonom respublika MIQning raisi etib bolshevik P. A. Kobozev saylandi, Bolshevik F. I. Kolesov boshchiligida 16 kishidan iborat tuzilgan XKS tarkibiga ham 3 nafar mahalliy aholi vakillari kiritilgan edi, xolos.

1918 yil iyunda 2 ming nafar bolsheviklarni o'z safida birlashtirgan Turkiston Kompartiyasi tuzildi. 1919 yil martida Turkiston Kompartiyasi huzurida Turor Risqulov raisligida **O'lkada musulmonlari byurosi** tuziladi. Musbyuroning organi - «Ishtirokiyun» gazetasi nashr etila boshlandi, unda Turkiston ma'murlarining shovinistik siyosati fosh etila bordi.

1918 yil oktyabrida bo'lgan o'lkada sovetlarining VI qurultoyida **TASSR Konstitutsiyasi qabul qilindi**. Unda Turkistonni RSFSRning "ajralmas, tarkibiy qismi" ekanligi, o'lkada xalqlarining barcha hayotiy masalalari uning mas'ulligida ekanligi qonunlashtirildi.

Turkistonda sovet hokimiyatining tobora kuchayishi, uning yakkahukmronligining ortib borishi, o'lkada hayotining hamma jabhalarining qattiq markazlashtirilishi, qattiqqo'l iqtisodiy tadbirlarning o'tkazilishi faqat mahalliy aholi qatlamlarining keskin noroziligiga sabab bo'lib qolmasdan, boshqa siyosiy muxolifatchi kuchlarni ham harakatga keltirdi. 1919 yil 19 yanvarida harbiy komissar K.Osipov uyushtirgan isyon natijasida Toshkentda 14 nafar Turkiston xalq komissarlarining otib o'ldirilishi ham buning aniq ifodasi bo'lgandi. Ammo tezlikda o'zlarini o'nglab olishga ulgiran bolsheviklar vaziyatni o'z foydalariga o'zgartirib, sovet hokimiyatini yana saqlab kolishga muvaffaq bo'ldi., hokimiyat organlari yangi kadrlar bilan to'ldirildi. Rahbarlik lavozimlariga mahalliy millat vakillari ham jalb etila bordi.

Moskva sovet Turkistoniga o'z ta'sirini kuchaytirish, uni har tomonlama o'ziga qaram qilish maqsadida 1919 yil kuzida Toshkentga alohida favqulodda vakolatlar berilgan **Turkkommissiya** (Sh. Eliava - rais, V. Bokiy, F. Goloshchekin, V. Kuybishev, M. Frunze, Ya. Rudzutak)ni yubordi. Uning zimmasiga katta vazifalar yuklangan edi. Uning butun faoliyati TASSR sovet va partiya qurilishi ishlarini jadal sur'atlar bilan olib borish, yangi tuzumni chuqur ildiz otirish edi. TASSR hayotida kechayotgan barcha

ijtimoiy - siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlar bilan bog'liq eng asosiy masalalarning birortasi ham Turkkomissiya a'zolarining izmisiz hal etilmas edi.

Bu davrda mahalliy xalq orasidan chiqqan, sovet va partiya qurilishida ancha tajriba ortirgan, chiniqqan T. Risqulov, N. To'raqulov, A. Rahimboev, N. Xo'jaev, Q. Otaboev, A. Ikromov, S. Segizboev kabi yurt arboblari u yoki bu rahbariy mansablarda faoliyat yuritgan bo'lsalar-da, ammo ularning inon-ixtiyori moskvalik hukmdorlar tizginida bo'lgan. Xullas, Turkkomissiya siymosida TASSR hayotida zo'rlik bilan qaror topdirib borilayotgan bolsheviklar diktaturasining asl mazmun-mundarijasi mujassamlashgan edi.

4. Xorazm va Buxoroda demokratik harakatlarning o'sib borishi. Xiva xonligi va Buxoro amirligining emirilishi

Ma'lumki, Rossiyada 1917 yilda yuz bergan fevral inqilobiy o'zgarishi chorizmning yarim mustamlaka o'lkalari hisoblangan Xiva xonligi va Buxoro amirligida ham aks-sado bermay qolmadi. Avvalo, bu tobe davlatlarning Rossiya ta'siridan xalos bo'lishga intilishi ko'zga tashlansa, ikkinchi tomondan, mahalliy xalqning demokratik erkinliklar va huquqlarga ega bo'lish sari harakatlari faollashdi.

Jumladan, Xorazmda **Yosh xivaliklar** harakati xonlikdagi siyosiy vaziyatni o'zgartirish va bir qator demokratik o'zgarishlarni yuzaga chiqarishga otlandilar. Yosh xivaliklar etakchilari ishlab chiqqan **manifestda** konstitutsion monarxiya tuzish, xonning vakolatlarini cheklash, iqtisodiyot, ta'lim va madaniy xayot jabhalarini isloh qilish talablari ilgari surilgandi. Xivada ijtimoiy-siyosiy vaziyat keskin tus olayotganidan cho'chigan Isfandiyorxon 1917 yil 5 aprel kuni manifestni imzolashga majbur bo'ldi. Manifest talablariga ko'ra xonlikda konstitutsion monarxiya tuzumi o'rnatildi. Ayni paytda tarkibi 30-50 kishidan iborat ruhoniylar va savdo-sanoat ahli vakillaridan saylangan **Majlis va Nozirlar Kengashi** tuziladi. Ular xalq vakilligi boshqaruvi organlari sifatida xon hokimiyati vakolatlarini ma'lum darajada chekladi. Manifestga muvofiq yosh xivaliklarning taniqli rahbari Boboovun Salimov Majlis raisi, Matmurodov esa Nozirlar Kengashi raisi etib saylandilar. Xon xazinasi va uni tasarruf qilish ustidan nazorat o'rnatildi. Xon temir yo'llar qurish, pochta-telegraf o'rnatish, yangi jadid maktablari ochish to'g'risida va'dalar berdi. Biroq Xiva xoni va uning atrofidagi mutaassib kuchlar bu demokratik o'zgarishlarni yo'qqa chiqarish, eski tartiblarni qayta tiklash payida bo'ldilar.

1917 yil iyuniga kelib Isfandiyorxon Rossiya Muvaqqat hukumatining Xivadagi vakili, general Mirbadalov yordamiga tayanib, Matmurodov boshliq Yosh xivaliklar rahbarlarini qamoqqa oladi. Bu partiyaning faoliyati qonundan tashqari deb e'lon qilinadi. Yosh xivaliklarning ko'plari qo'lga olinib jazolanadi. Qolganlari xonlik hududini tark etadilar.

Xiva xonligining tugatilishi 1917 yil kuzida Rossiyada ro'y bergan oktyabr o'zgarishi, Turkistonda mustabid sovet hokimiyatining o'rnatilishi davomida Xivada ham demokratik harakat yangi bosqichga qadam qo'yadi. Demokratik kuchlar, aholining

kambag'al tabaqalari faol harakatga kela bordilar. Qo'ng'iroq, Ko'hna Urganch, Xojayli, Taxta, Porsu beklilarida mahalliy aholi qat'iy harakatlarga chiqdi. Buning ustiga mamlakatni boshqara olmay qolgan xonning 1918 yil yanvarida turkmanlar sardori Junaidxonni Xivaga chaqirishi va uni bosh qo'mondon etib tayinlanishi ham vaziyatni yanada chigallashtirib yubordi. Junaidxon tez orada Isfandiyorxonni qatl ettirib, o'rniga uning tog'asi, irodasiz Said Abdulloni nomiga xon qilib ko'tarib, amalda yakka hukmdor bo'lib oldi. Junaidxonning harbiy diktaturasi zulmidan og'ir aziyat chekkan ko'plab aholi qo'shni Turkistonga qochib o'ta boshladi. Ularning ko'plari Sovetlar tayyorlagan qizil qo'shinlar safini to'ldirib bordi. Bularniig hammasi Sovetlarga qo'l keldi. Shu zaylda ularga qarashli Amudaryo bo'limida (Turtko'lda) N. A. Shaydakov va N. M. Shcherbakov boshchiligida shimoliy va janubiy harbiy dastalar tuzilib, xonlik tuzumini ag'darishga shay qilib qo'yildi. Darhaqiqat, Turkiston sovet rahnamolari yo'l-yo'riqlari asosida harakatga kelgan qizil qo'shinlar va shuningdek, o'zbek va turkman aholisidan tashkil topgan qo'zg'olon dastalari 1919 yil dekabri oxirlaridan Junaidxon rejimiga qarshi harbiy yurish boshlaydilar. Bu kuchlar Junaidga ketma-ket zarbalar berib, birin-ketin xonlik hududlarini qo'lga kiritib bordilar. 1920 yil 2 fevralda Xiva egallandi.

Junaidxon qolgan-qutgan qo'shini bilan Qoraqum sahrosiga chekinadi. Qo'g'irchoq xon Said Abdullo taxtdan voz kechadi. Shu tariqa, sovetlar kuchi bilan Xiva xonligi ag'darildi va 5 kishidan iborat Inqilobiy qo'mita tuzildi. Uning tarkibiga Yosh xivaliklar va turkman urug'-qabilalaridan vakillar kiritildi. Inqilobiy qo'mita raisi etib Yosh xivaliklar rahbari D.Sultonmurodov saylandi. Tez orda Yosh xivaliklar ishlab chiqqan manifest e'lon qilinadi.

Manifestda nazarda tutilgan tadbirlar

- Xon va uning hukumati tomonidan mamlakatni mutlaq boshqarishni butkul barham topdirish.
- Xiva xoniga, shaxzodalar va vazirlarga tegishli bo'lgan mablag'lar va mulklarni xalq mulki deb e'lon qilish.
- Kambag'allar hayotini yaxshilash yo'lida yirik zamindorlar erlaridan foydalanish.
- Bolalarni bepul o'qitish uchun xonlikning hamma joyida maktablar ochish.
- Shaharlar va aholi manzilgohlarida bepul shifoxonalar va sog'lomlashtirish muassasalari ochish.
- Xiva xoni va beklari tomonidan kambag'al aholidan tortib olingan erlar, mulk va boshqa narsalarni qaytarib berish.
- Majburiy mehnatga jalb qilish (begor)ni butunlay yo'q qilish.

1920 yilning 27-30 aprel kunlari Xivada bo'lib o'tgan xalq vakillari **Butunxorazm qurultoyi** xonlik tugatilganligi va yangidan **Xorazm Xalq Sovet Respublikasi** tuzilganligini e'lon qildi. Qurultoy XXSRning muvaqqat Konstitutsiyasini qabul qildi. Qurultoy shuningdek 15 kishidan iborat hukumat - **Xalq Nozirlar Kengashini** sayladi. Yosh xivaliklar rahbarlaridan Polvonniyoz Yusupov uning birinchi

raisi bo'ldi. Tsz orada (iyunda) Rossiya bolshevik rahbarlari ko'magida Xorazm Kompartiyasi tashkil etilib, uning hukmronlik mavqei hayotda tayin etib borildi. Sovet Rossiyasi ayni paytda yangi tug'ilgan Xorazm Xalq Sovet Respublikasini o'z ta'sir doirasiga olish maqsadida 1920 yil 13 sentyabrda XXSR bilan ittifoq shartnomasini tuzadi. Bu shartnoma bilan birga ikkala respublika o'rtasida imzolangan xarbiy-siyosiy va iqtisodiy kelishuvlar asosida Xorazm Xalq Sovet Respublikasiga sovet Rossiyasi tomonidan tegishli harbiy, iqtisodiy va madaniy yordam ko'rsatish ko'zda tutilgan edi. Biroq "katta og'a"ning bunday yordami zamirida Xorazm Xalq Sovet Respublikasining ichki ishlariga aralashish, uning siyosatini o'z manfaatlariga bo'ysundirish maqsadlari yotardi. Faqatgina 1921 yil davomida Xorazm Xalq Sovet Respublikasida uch marta (mart, sentyabr, noyabrda) hukumat o'zgarishi yasilib, Moskvaga ma'qul kelmagan uning tarkibi o'zgartirildi. O'z xalqining milliy manfaatlarini ko'zlab siyosat yuritgan Polvonniyoz Yusupov, M. Ibniyaminov, O. Muhammadrahimov bosh bo'lgan hukumat tarkiblari bekor qilindi, ularning rahbarlari asossiz qoralandi, so'ngra turli jazolarga giriftor etildi.

1923 yil oktyabrda bo'lib o'tgan IV Butunxorazm Sovetlari Qurultoyi Xorazm Xalq Sovet Respublikasini Xorazm Sovet Sotsialistik Respublikasi deb e'lon qildi va respublikaning yangi konstitutsiyasini qabul qildi. Unda Xorazmda Sovetlar rahbarligida amalga oshirilgan jiddiy o'zgarishlar orqasida bu respublika endilikda o'z taraqqiyotining yangi, sotsialistik bosqichiga kirganligi alohida ta'kidlandi. Konstitutsiya erga bo'lgan xususiy mulkchilikni bekor qildi, barcha erlar umumxalq mulki deb e'lon etildi. Vaqf mulklari maorif nozirliги ixtiyoriga olindi. Xorazm xalqlarining xohish-irodasiga zid tarzda amalga oshirilgan bu xil tadbirlar va eng asosiysi, respublikani boshqarish jilovini tobora Sovetlar hukmronligi qo'l ostiga o'tib borishi, pirovardida voha aholisining umumiy noroziligining kuchayib borishiga sabab bo'ldi.

Buxoro amirligining ag'darilishi Buxoro amirligida ham ijtimoiy-siyosiy vaziyat Xiva xonligidagiga o'xshash tarzda kechdi. Amirlik ham Rossiyaga tobe, vassal davlat edi. Ichki siyosatda mustaqil bo'lgan amirning mutlaq hokimiyati hukm surib, bundan oddiy xalq ommasi behad zulm tortib kelardi. XX asr boshlarida bu erda ham amirlik tuzumiga qarshi demokratik harakatlar yuzaga kela bordi. Mamlakatning ilg'or, taraqqiyparvar ziyoli yoshlaridan tashkil topgan **Yosh buxoroliklar** tashkiloti bu harakatlarga etakchilik qildilar. O'z saflarida Abduvohid Burhonov, Fayzulla Xo'jaev, Abdurauf Fitrat, Sadridin Ayniy, Muhitdin Mansurov, Po'latxo'ja Usmonxo'jaev kabi yurt fidoyilarini birlashtirgan Yosh buxoroliklar harakati keng xalq manfaatlarini foydasiga muhim siyosiy o'zgarishlarni ro'yobga chiqarishga intilganlar. Ular ishlab chiqqan islohotlar loyihasida mamlakatda konstitutsion monarxiya tuzumi o'rnatish, ijtimoiy-siyosiy erkinliklar joriy qilish, maorif ishini yaxshilash masalalariga alohida urg'u berilgandi.

Keng xalq ommasi tazyiqi va Yosh buxoroliklar islohiy talablari asosida amir 1917 yil 7 aprelida ba'zi yon berishlarga borib **manifest** chiqarishga majbur bo'ladi.

**Manifestda
berilgan
va'dalar**

- Soliqlarni tartibga solish.
- Turli ijtimoiy tabaqalar vakillaridan iborat Majlis tashkil qilish.
- Maorif, tibbiyot, sud tizimlarini yaxshilash.
- Ma'muriy boshqarish ishlarini takomillashtirish.

Biroq amirlikning mutaassib, hukmron doiralari tish-tirnoqlari bilan bunga qarshilik ko'rsatdilar. Ular islohot tarafdorlariga nisbatan ochiqdan-ochiq shahar ko'chalarida qirg'in uyushtirdilar. Ko'plab islohotchilar Buxoroni tark etishga majbur bo'ldilar. Bu gal amir tarafdorlarining qo'li baland keldi.

Turkistonda mustabid sovet hokimiyatining o'rnatilishi Buxoro amirligi uchun ham jiddiy siyosiy vaziyatni vujudga keltirdi. Negaki, sotsialistik inqilob g'oyasini boshqalarga yoyishga intilgan bolsheviklar chegaradosh Buxoroni o'z mo'ljaliga olgandilar. Xususan 1918 yil martida "Kolesov voqeasi" nomi bilan tarixga kirgan qonli voqea bunga aniq misol bo'la oladi. Turkiston sovet respublikasi hukumati raisi F. I. Kolesov Buxoroga ochiq tazyiq o'tkazib, 1918 yil 2 martida Kogon temir yo'li yoqalab qizil qo'shinlar intervensiyasini uyushtirdi. Bunga javoban Buxoro amiri xalqni g'azovotga chorlab, o'z qo'shinlari va g'azabga kelgan aholini urushga safarbar etdi. Oqibatida Kolesov xuruji sharmandalarcha mag'lub bo'ldi. Bu esa amir va uning arkoni davlatiga barcha demokratik kuchlardan qonli o'ch olishi uchun bahona bo'ldi. Ayniqsa Yosh buxoroliklar ayovsiz qirg'in qilindi. Bolsheviklarinipg bu avanturasi Yosh buxoroliklar uchun g'oyatda qimmatga tushdi. F.Xo'jaevning guvohlik berishicha, bu qirg'inda Yosh buxoroliklar, ularning tarafdorlaridan 1,5 ming kishi qurbon bo'ladi.

Biroq shunga qaramay sovet mutasaddilari Buxoroda sun'iy inqilob tayyorlash, buning uchun Turkistondan panohtopgan ko'p sonli buxorolik muhojirlarni ishga solish, ulardan ko'plab inqilobchi kuchlar etishtirish va ularni tashkillashtirish harakatida bo'ldilar. 1918 yil sentyabrida Toshkentda Buxoro muhojirlari tomonidan Buxoro kompartiyasi va uning Markaziy Qo'mitasi tuziladi (uning raisi A. Yoqubov, o'rinbosari M. Qulmuhammedov). 1920 yil yanvarida Toshkentda F. Xo'jaev boshchiligida "Yosh buxorolik inqilobchilar partiyasining Turkiston Markaziy byurosi" tashkil etiladi va Turkkommissiya, RSFSR hukumati tomonidan e'tirof etiladi.

Yosh buxoroliklar partiyasi ishlab chiqqan dasturda tez vaqt ichida despotik tuzumni tugatish, mamlakatda demokratik respublika tuzish va keng xalq ommasining tub manfaatlarini ko'zlab ko'plab ijtimoiy-demokratik o'zgarishlarni amalga oshirish vazifalari bayon etilgan edi.

Yosh buxoroliklar tashabbusi bilan 1920 yil iyundan Toshkentda chiqa boshlagan «Uchqun» gazetasida ham ilg'or demokratik g'oyalar ilgari surildi. Buxoro xalqi amirning hokimi mutlaq tuzumini ag'darib tashlash uchun faol kurashga da'vat etib borildi.

Sovet hokimiyatining asl maqsadi Buxoro amirligini ag'darish edi. Uning rasmiy hujjatlari, ko'rsatmalarida amirlikka qarshi kurash quyidan, mahalliy kuchlar tomonidan

boshlanishi uqdirilgan edi. Shu bilan birga amirlikni ag'darish uchun zarur harbiy tayyorgarlik ham ko'rildi. Frunze boshliq Turkiston fronti qo'mondonligi tomonidan 1920 yil iyun o'rtalaridayoq zamonaviy qurol-aslahalar bilan qurollangan qizil qo'shinlar Buxoro chegaralariga keltirib qo'yilgan edi. Ayni paytda amirlikni ag'darish uchun M.Frunze, V.Kuybishev, N.To'raqulov, N.Husainov, F.Xo'jaevlar tarkibida harbiy-inqilobiy byuro tashkil etiladi.

1920 yil 29 avgustda Chorjuyda amir tuzumiga qarshi g'alayon boshlandi va Beshim Sardor boshchiligidagi kuchlar avvaldan belgilangan kelishuvga binoan darhol sovet hukumatidan «yordam so'rab» murojaat qiladi. Bu sovet qo'shinlarining Buxoroga qarshi urush harakatlarini boshlashiga bahona bo'ladi.

Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, sovet qo'shini ixtiyorida shu davrda 10 ming qizil askar, 40 ta to'p, 230 ga yaqin pulemyot, 10 ta zixrli avtomobil, 5 ta zixrli poezd va 12 ta samolyot bor edi. Shuningdek, Turkiston fronti qo'shini bilan birga hujum harakatlarida 5 ming kishiga yaqin buxorolik "inqilobchi tuzilmalar" ham ishtirok etdilar.

Amir lashkari son jihatidan ko'p bo'lgani bilan (20 mingga yaqin), biroq uning qurollanish darajasi qizillarga nisbatan ancha zaif holda edi. Hujumga tashlangan sovet qo'shinlari amirlikning Chorjuy, Qarshi, Kitob, Shahrisabz va boshqa hududlarini egallab, Buxoroga tomon siljib bordilar. Buxoro va uning aholisi sovetlar hujumi chog'ida mislsiz zarar ko'rdi. Shahar ko'p bor havodan bombardimon qilindi. Uning ko'plab noyob osori atiqalari, tarixiy obidalarini vayron etildi.

Amir Olimxon 1920 yil 2 sentyabrda Buxoroni tark etishga majbur bo'ldi. Poytaxt sovet qo'shinlari tomonidan egallangach, hokimiyat Muvaqqat Butunbuxoro Inqilobiy qo'mitasi qo'lga o'tdi. 1920 yil 14 sentyabrda BKP MQ va Muvaqqat Butunbuxoro Inqilobiy qo'mitasining birlashgan majlisi bo'ldi. Majlisda A.Muhitdinov boshchiligida qonun chiqaruvchi oliy organ – Butunbuxoro Inqilobiy qo'mitasi va Fayzulla Xo'jaev raisligida Xalq Nozirlar Kengashi (hukumat) tuzildi. O'sha yilning 6-8 oktyabr kunlarida I Butunbuxoro qurultoyi bo'lib o'tdi. Unda **Buxoro Xalq Sovet Respublikasi** tashkil etilganligi e'lon qilindi.

1921 yil 4 martda Moskvada BXSRS va RSFSRS o'rtasida Ittifoq shartnomasi va iqtisodiy bitim imzolandi. Bu esa Rossiya Federatsiyasi va uning Turkistondagi vakolatli namoyandalariga Buxoro Respublikasi ichki ishlariga bevosita aralashish, u erdagi o'zgarishlarni nazorat etish va uni aniq sotsialistik maqsadlar sari yo'naltirish uchun keng imkoniyatlar ochib berdi. Shuningdek, Buxoro Xalq Sovet respublikasining asosiy rahbar tashkiloti - Buxoro Kompartiyasi RKP (b) ning viloyat tashkiloti maqomida faoliyat yuritardi.

RKP (b) MQ 1922 yil mayida "Turkiston-Buxoro ishlari haqida" qaror qabul qildi. Unda O'rta Osiyoda, jumladan, Buxoroda jadallik bilan "sotsialistik tuzumni mustahkamlash" qat'iy uqtirildi. Shuningdek, RKP (b) MQ ning 1923 yil 12 iyunda qabul qilgan Buxoro masalasiga doir maxsus qarori ham bu davlatning ichki ishlariga qo'pollik bilan aralashish edi. Negaki, unda Buxoroning rivojlanish jarayonini "sotsialistik izga" burib yuborish maqsadi ko'zda tutilgandi. Buxoro xalqining tub milliy manfaatlari yo'lida fidoyilik bilan faoliyat yuritgan, inqilobiy harakatlarning faol ishtirokchilaridan bo'lgan

A.Fitrat, M.Aminov, Otaxo'jaev, Yoqubzoda va boshqalar Moskva vakillarining talabi bilan respublika hukumati tarkibidan chetlatildi.

Buxoro XSRning 1921 yil sentyabrda qabul qilingan Konstitutsiyasi ham RSFSR Konstitutsiyasi andozasida tuzilgan edi. Hukmron Markaz tashabbusi bilan 1923 yil martida O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashining tuziliish va uning tarkibiga Buxoro XSRning ham jalb qilinishi bu uning iqtisodiy mustaqilligining asta-sekin qo'ldan boy berib borilishiga sabab bo'ldi. Moskva tazyiqi ostida bu hududda sotsialistik o'zgarishlar izchil amalga oshirilib borildi. 1924 yil sentyabrda bo'lib o'tgan V Butunbuxoro qurultoyi BXSRLni **Buxoro Sovet Sotsialistik Respublikasi** deb e'lon qildi. Nihoyat, 1924 yilda o'tkazilgan milliy-davlat chegaralanishi natijasida uning hududlari O'zbekiston va Turkmaniston Sovet sotsialistik respublikalari tarkibiga qo'shib yuborildi, Buxoro davlat sifatida tugatildi.

5. Turkistonda mustabid sovet tuzumiga qarshi qurolli harakat

Qurolli harakatning yuzaga kelish sabablari. Turkistonning yaqin o'tmishi tarixida yorqin sahifa yozgan hamda xiyla uzoq davom etgan, fojiali voqealarga to'lib-toshgan sovet hokimiyatiga qarshi ko'tarilgan bu qurolli harakatning mazmun mohiyatini sovet mustamlakachilari muttasil buzib, soxtalashtirib keldilar. Uni sovet tarixshunosligida «bosmachilar harakati», «aksilinqilobiy kuchlar bosqini», «bir to'da yurt buzg'unchilari harakati» singari nomlarda ta'riflab kelindi. Biroq xalqimizda «oyni etak bilan yopib bo'lmaydi» deyilganidek, ulug' ajdodlarimizning Vatan, elu yurt erki, ozodligi va mustaqilligi uchun olib borgan bu mardona kurashi to'g'risidagi tarixiy haqiqat milliy istiqlol sharofati bilan to'liq tiklanib, o'z haqqoniy, xolis bahosini topdi. Bu harakat sovetlar mafkurasi to'qib chiqargan shunchaki «bosmachilar» harakati emas, balki sovet hokimiyatining zo'ravonlikka asoslangan siyosati va amaliyotiga qarshilik ko'rsatish harakatidir.

Xo'sh, bu harakatning Turkiston zaminida yuzaga kelishining muhim ijtimoiy omillari, sabablari nimalardan iborat edi? Nega 1918 yil bahoridan Farg'ona vodiysida boshlangan bu qurolli harakat asta-sekin alanga olib, Turkiston (O'zbekiston)ning keng hududlari bo'ylab yoyildi?

Xalqimiz 1917 yilda sodir etilgan fevral va oktyabr o'zgarishlariga katta umidvorlik bilan ko'z tikkandilar. Ular ilg'or jadidchilik harakati rahnamoligida Rossiyada rivojlanib borayotgan inqilobiy-demokratik harakatlardan foydalanib, erk, ozodlikni qo'lga kiritmoqchi, o'lka xalqlarini mustaqillikka olib chiqmoqchi bo'lgandilar. Makkor bolshevik yo'l boshchilarning oktyabr o'zgarishi arafasida va undan keyin e'lon qilgan millatlar erki, mustaqilligini tan olgan rasmiy hujjatlari Turkiston xalqlarida o'z orzu-umidlarimiz ro'yobga chiqadi, milliy mustaqilligimiz qaror topadi, degan umid tug'dirgan edi.

- Biroq sovet hokimiyati o'rnatilib, mustahkamlana borgan sayin bolsheviklar dohiylarining ikkiyuzlamachilik, munofiqlik qiyofasi ham ochilib bordi. Ularning bergan balandparvoz va'dalaridan qaytishi, mahalliy xalqlarni siyosiy faoliyatdan oshkora chetlatishi, joylarda sovet tuzumini o'rnatishda zo'ravonlikning avjga minishi mahalliy aholi noroziligining oshishiga sabab bo'ldi.
- Mahalliy xalqqa butunlay yot kommunistik mafkurani bayroq qilib olgan sovet zulmkorlari aholining milliy qadriyatlari, udumlari, diniy e'tiqodini tahqirlash, masjid, madrasalar, ziyoratgoh joylarni oyoq-osti qilish, noyob ma'naviy bisotlarni talash, dindorlarni ta'qibu quvg'in ostiga olish kabi nomaqbul ishlari aholi nafratini kuchaytirdi.
- O'lka xalqlarining xohish-irodasi bilan vujudga kelib, ularning milliy manfaatlari yo'lida ilk qadamlar qo'yib borayotgan Turkiston Muxtoriyatini qonga belanishi, yurt farzandlarining qirg'in qilinishi, Qo'qon shahri va uning atrofidagi qishloqlar aholisining ayovsiz xunrezlik va talon-tarojlikka duchor etilishi butun Turkistonni mustabid sovet hokimiyatiga qarshi oyoqqa turg'izdi.
- Sovet hokimiyatining aholining xususiy mulkini tortib olish, davlat tasarrufiga olishga qaratilgan iqtisodiy siyosati odamlarning sovet tuzumiga nisbatan kuchayib borayotgan nafrat-g'azabiga so'nggi tomchi bo'lib qo'shildi.

Yuz minglab millatparvar, vatanparvar yurt kishilarini qo'lda qurol bilan sovetlar zravonligiga qarshi kurashi mana shu zaylda boshlanib ketdi.

Farg'ona vodiysida qurolli harakat.

O'lkada boshlangan sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakatning eng dastlabki qaynoq markazlaridan biri Farg'ona vodiysi bo'ldi. Bu harakatga xalq orasidan etishib chiqqan, uning g'am-alami, orzu-armoni, maqsad-intilishlariga hamdard va sherik bo'lgan Kichik va Katta Ergash, Madaminbek, Shermuhammadbek, Xolxo'ja Eshon, Islom Pahlovon, Rahmonqul, To'ychi, Aliyor qo'rboshilar singari taniqli rahnomalar etakchilik qildilar. 1918 yil bahoridan vodiyning turli joylarida 40 dan ziyod qo'rboshi dastalari faoliyat ko'rsata boshladi. Jumladan, Madaminbek Skobelev (Farg'ona) uezdida, Shermuhammadbek Marg'ilon atroflarida, Omon Polvon, Rahmonqul Namangan uezdida, Parpi qo'rboshi Andijon atrofida, Kichik va Katta Ergashlar Qo'qon atrofida, Jonibek qozi O'zgan tomonda, Muhiddinbek Novqatda harakat qilmoqda edilar.

Kichik Ergash qizillar qo'shini bilan bo'lgan jangu jadalda halok bo'lganidan so'ng (1918 yil fevral) Qo'qon uezdi tevaragidagi qurolli harakatga Mulla (Katta) Ergash boshchilik qila boshladi. U o'zining faol harakati, xalq rahnomosiga xos sifatleri bilan tez orada butun vodiydagi ozodlik kurashining tanilgan etakchisiga aylandi. 1918 yil kuziga kelib uning qo'l ostida har birida 20 tadan 1800 nafargacha yigiti bo'lgan bo'lgan 70 ta qo'rboshi dastalari harakat qilayotgandi. Ulardagi jangchilarning umumiy soni 15 mingtaga etardi. Madaminbekning 5 ming, Shermuhammadbekning 6 ming, Xolxo'janing 3 mingdan ziyod, Parpi qo'rboshining 3,6 ming, Jonibekning 5,7 ming, Muhiddinbekning 4,5 ming jangovor yigitlari ozodlik kurashiga otlangan edilar. Umumiy maqsad va vazifalarni birgalikda aniqlash, asosiy harakatlarni

muvofiglashtirish yo'li bilangina tish-tirnog'igacha qurollangan sovet qo'shinlarini engish, yurt mustaqilligini ko'lga kiritish mumkin edi. Shu bois bu jangu jadal davrlarda qo'rboshilarning bir necha bor qurultoylari chaqirilib, ularda muhim hayotiy masalalar muhokama qilinadi. Dastlab shunday qurultoy **1918 yil martida** Qo'qon uezdining Bachqir qishlog'ida o'tkazildi. Unda Katta Ergash butun Farg'ona vodiysi harakatining rahbari etib saylandi. Unga qo'shinlarning bosh qo'mondoni – «Amir al-Musulimin» unvoni beriladi. Madaminbek va Shermuhammadbek esa uning o'rinbosarlari etib saylandilar. Harakat ko'lamining o'sib, kengayib borishi, uning saflariga yangi ijtimoiy tabaqalar vakillarining qo'shilishi, tabiiy suratda uning oldiga ulkan mas'ul vazifalarni, yangi muammolarni keltirib chiqara bordi. Ularni hal etish esa kurash rahnamolaridan katta matonat, kuchli iroda, yuksak harbiy mahorat, tashkilotchilik kobiliyati va uzoqni ko'ra bilishlik salohiyatini namoyon qilishni toqoza etardi. Farg'ona qo'rboshilari ichida **Madaminbek Ahmadbek** o'g'ligina mana shunday noyob fazilatlar sohibi ekanligi bilan ajralib turardi. Navqiron yoshda bo'lishiga qaramasdan katta hayot va kurash tajribasi boy, yurt kezgan, yuksak harbiy sarkardalik iste'dodiga ega Madaminbek (1892 – 1920) tez orada vodiy kurashchilari sardoriga aylanadi. Sovetlarning rasmiy hujjatlaridan birida ta'kidlanishicha, «o'z oldiga sovet hokimiyatini ag'darish va Farg'ona muxtoriyatini tiklash vazifasini qo'ygan Madaminbek tadbirkor siyosatchi va uddaburon tashkilotchi fazilatlariga ega edi».

Darhaqiqat, Madaminbek o'zining qattiqqo'l siyosati, tashkilotchilik faoliyati va eng muhimi, o'lkada kechayotgan ijtimoiy – siyosiy va harbiy vaziyatni to'g'ri baholay olishi bilan ajralib turardi. Buning ustiga mavjud vaziyatga muvofiq keladigan amaliy harakatlarni qo'llay olishi, sarfdoshlariga o'z ta'sirini o'tkaza olishi ham uning ko'p o'tmay butun Farg'ona qo'rboshilarining nufuzli rahbariga aylantirgan edi. 1919 yilning o'rtalariga kelib uning yigitlarining soni 25 ming kishidan oshardi. Skoblev, Marg'ilon, Andijon, Namangan, O'sh kabi hududlarda harakat qilayotgan taniqli qo'rboshilar, ularning jangchilari Madaminbekning yashil bayrog'i ostiga birlashayotgan edilar. Madaminbekning xalq lashkarlari ayniqsa 1919 yilning birinchi yarmida sovet qo'shinlariga qarshi bir qator sezilarli zarbalar berdilar. Chunonchi, yanvarda Marg'ilon, fevralda Skoblev va Chust shaharlarini vaqtincha egallanishi, mahalliy xalq manfaatiga javob beradigan bir qator muhim amaliy tadbirlarning o'tkazilishi uning obro'sini yanada ko'tarib yubordi. 1919 yil aprel oyida Madaminbek yigitlari Namangan va Qo'qon shaharlari atroflaridagi janglarda g'olib keldilar. «Madaminbek turli siyosiy oqimdagi kishilarni birlashtira oladi. Shuning uchun ham hech qaysi qo'rboshi uningchalik kuch – qudratga ega bo'lmagan edi», deb yozgandi uning muxoliflaridan biri o'sha kezlarda.

Sovet hokimiyatiga qarshi harakatning ijtimoiy tarkibini kuzatarkanmiz, bunda aholining sovet tuzumidan norozi bo'lgan, turli – tuman ijtimoiy qatlamlari, chunonchi, dehqonlar, hunarmandalar, kosiblar, batraklar, mardikorlar, ziyolilar, dindorlar, ruhoniylar, mahalliy boylar u yoki bu darajada faol ishtirok etganligi ayon bo'ladi.

Xususan sovet hokimiyati organlarining mahalliy aholiga nisbatan yuritgan o'ta millatchilik, shovinistik va bosqinchilik siyosati uni oqibatda bu tuzum

dushmaniga aylantirdi va o'z erki, huquqi, ozodligini ximoya qilib kurashga qalqitdi. Farg'ona fronti qo'mondoni M. Frunzedek zot ham: «... Bu erdagi sovet hokimiyati ilk tuzilishi davrida rus va erli ishchi, dehqon ommalarini o'ziga tortish o'rniga, mehnatkash xalqni o'zidan uzoqlashtirish uchun ko'lidan kelgancha harakat qildi. Ishlab chiqarishning natsionalizatsiya qilinshida faqat burjuaziyaning mulki emas, balki **o'rta hol** dehqonlarniki ham tortib olindi. ...Bu erda harakat qilgan qizil askar qismlari, inqilobni himoya qilgan ba'zi rahbarlar erli mehnatkash xalqning tub manfaatlarini bilan hisoblashmadi, uning arzu – dodiga quloq solmadi. Bosmachilik harakati shu asosda vujudga keldi. Bosmachilik – oddiy qaroqchilar emas. Shunda ularni tez yo'q qilish mumkin bo'lardi», deb e'tirof qilgan edi.

TASSR XKK raisi K. Otaboev 1922 yil iyulida Turkiston MIQ 4-plenumida so'zlagan nutqida bu harakatni xalq ko'zg'oloni sifatida baholagan edi: «Biz 4 yil davomida bu harakatga hatto to'g'ri baho berishni ham bilmadik, u xalq ko'zg'oloni bo'lgani holda bosmachilik deb atadik. Bosmachilik mohiyatan talonchilik degan ma'noni anglatadi, bizning ushbu harakatga bergan noto'g'ri ta'rifimiz masalani hal etishda noto'g'ri yondashuvlarga olib keldi. Va alaloqibat 4 yil davomida biz bu harakatning biron bir jihatini tugata olmadik».

Sovet rahbarlarining bu e'tiroflari sovetlarga qarshi harakatning nechog'lik o'lkaning hayotiy qon tomirlariga daxl qilganini, uni larzaga keltirganini yaqqol tasdiq etadi.

Farg'onaning bechorahol xalqi o'z xalaskorlarini butun choralar bilan qo'llab-quvvatlashda davom etdi. Harakat safi doimo yangi kuchlar hisobiga to'lib bordi. Vodiy qo'rboshilarining birlashish, qo'shilish sari harakatlari ham sezilarli tus olib bordi. 1919 yil kuziga kelib Madaminbek lashkarlarining jangovorlik harakatlari keng hududlarga yoyildi. Bu davrga kelib Monstrovning rus krestyanlari (dehqonlari)dan tashkil topgan ancha ta'sirli harbiy qismlari Madaminbek kuchlari bilan birlashdi. Bu hol xalq kurashining nafaqat ijtimoiy tarkibiga, balki ayni chog'da milliy tarkibiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatar, uning maqsad - vazifalariga yangicha yondashishni taqozo etardi. Gap shundaki, bunga qadar sovetlarga qarshi harakat saflarida o'zbeklar, tojiklar, qozoqlar, qirg'izlar, turkmanlar, uyg'urlar va qoraqalpoqlar singari erli millat kishilari kurashib kelayotgan bo'lsalar, endilikda unga sovetlar siyosatidan keskin norozi bo'lgan rus dehqonlari ham qo'shilgan edilar. Harakat tarkibidagi bu o'zgarish 1919 yil oktyabrida Pomirning Ergashtom ovulida Madaminbek tarafdorlari tashabbusi bilan tuzilgan **«Farg'ona Muvaqqat Muxtoriyat hukumati»** tuzilishida ham o'z ifodasini topgandi. Hukumat tarkibi 24 kishidan iborat bo'lib, uning 16 vakilini musulmonlar va 8 nafarini ruslar tashkil etardi. Farg'ona hukumati boshlig'i va musulmon qo'shinlari bosh qo'mondoni etib Madaminbek saylangan edi. Biroq afsuslanarli jihati shundaki, mazkur Muvaqqat hukumat o'z faoliyatini amalda uddalay olmadi. Buning boisi birinchidan, uning mutasaddilarining boshi urush harakatlaridan chiqmadi. Ikkinchidan, u biror bir xorijiy davlat bilan diplomatik aloqa o'rnatish imkoniyatiga ega bo'lolmadi. Bu esa, tabiiyki, uning o'z qobig'iga o'ralib, amaliy faoliyat yuritishiga imkon bermadi.

1919 yil oktyabr oyi oxirlarida Andijonga yaqin Oyimqishloqda to'plangan vodiy qo'rboshilarining qurultoyida vodiyda harakat kilayotgan 150 taga yaqin jangovor qismlarni o'z ta'sirida ushlab turgan 4 yirik lashkarboshi: Madaminbek, Ergash, Shermuhammadbek, Xolxo'ja Eshon qo'shinlarini birlashtirishga kelishildi. Qurultoyda islom qo'shinlarining bosh qo'mondoni - «Amir al – muslimin» etib Madaminbek saylandi. Biroq bu kelishuv, ahdlashuv ham mustahkam bo'lib chiqmadi. Ular o'rtasidagi sansolarlik, o'zaro ichki ziddiyatlar o'z salbiy ta'sirini ko'rsatmasdan qolmadi. Masalan, Xolxo'ja tez orada o'z kuchlarini ajratib, mustaqil faoliyat ko'rsata boshladi. Vodiydagi jangovar harakatlarning keyingi borishi tashabbusning ko'proq tajovuzkor sovet qo'shinlari qo'liga o'tishiga, xalq ozodlik kurashining pasayib, so'nib borishiga olib keldi. O'lkada mustahkamlanib olishga ulgurgan bolsheviklar hokimiyati Markazdan etarli darajada harbiy kuch, qurol – yarog' olib, son – sanoqsiz harbiy mutaxassislarni jalb qilib, ularni Farg'ona frontiga yo'llash, xalq lashkarlaridan qonli o'ch olishga safarbar qildi. 1920 yil boshlarida sovet kushinlari Ergash, Madaminbek, Shermuhammadbek va Xolxo'ja kuchlariga sezilarli zarbalar berdilar. Jumladan, 1920 yil yanvarida qizillar Ergash kuchlariga zarba berib, uning tayanch markazi – Bachqirni egalladi. Xuddi shu vaqtda sovet qo'shini Monstrovning dehqonlar armiyasini tor – mor etib, Gulcha qal'asini ishg'ol etdi. Monstrovning o'zi asir olindi. Shuningdek, fevralda Garbuva – Qoratepa – Shahrixon yo'nalishida qizil qo'shinlar Shermuhammadbek lashkariga kuchli zarba berdi. Buning natijasida Shermuhammadbek engilib, Oloy vodiysi tomon chekindi. Ayni paytda qizillar Norin va Qoradaryoning qo'shilish joyida Madaminbek askarlariga qarshi muvaffaqiyatli jang qilib, unga katta talafot etkazdilar.

Sovet qo'shinlari qo'mondonlari vodiydagi qarshilik ko'satish harakatini siyosiy kelishuv yo'li bilan to'xtatish choralari ham ko'rdilar. Ular qo'rboshilarga vakil yuborib sulh tuzishni taklif qildilar. Og'ir, murakkab voqealar sharoitida ba'zi qo'rboshilarning sovetlar tomoni bilan kelishuv yo'liga borishi tushunarlidir. Chunonchi, Madaminbek 1920 yil martida sovet qo'mondonligi bilan muzokara olib boradi va sulh imzolab o'z harakatlarini to'xtatadi. Bu sulh shartlariga asosan Madaminbek va uning 1200 nafardan ziyod askar yigitlarining daxlsizligi, o'z qurol – yarog'lariga ega bo'lishi, kerak bo'lganda ularning vodiyda tinchlik, barqarorlik o'rnatishda faol ishtirok etishi ta'kidlangan edi. Garchand sulhning bir qator shartlari keyinroq sovet qo'mondonligining makkorona xatti – harakati bilan o'zgartirilgan bo'lsa-da, biroq Madaminbek bu kelishuvga, uning mahalliy xalq uchun foydali, manfaatli bo'lishiga ishongan edi. Shu bois ham u o'zining boshqa safdoshlariga ham sovetlar bilan muzokaralar olib borib, shunday yo'l tutishni maslahat beradi. Biroq Shermuhammadbek va Xolxo'ja o'z huzurlariga muzokara uchun kelgan yurtning bu mard o'g'lonini sotqinlik va xoinlikda ayblab, uni qatl ettiradilar. Sodir etilgan bu fojiali voqea ham vodiy qurboshilari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning qanchalik mo'rt, omonat bo'lganligidan guvohlik beradi.

Garchand Farg'onada sovet hokimiyatiga qarshi kurash bundan keyin ham yangi-yangi kuchlar bilan qo'shilishib turli tarzda davom etsada, biroq u avvalgidek keng qamrovli jangovar, hujumkor yo'nalish kasb etolmadi. 1920 – 1923 yillar

davomida vodiy hududlari bo'ylab olib borilgan xalq ozodlik kurashlariga aka – uka Shermuhammadbek va Nurmuhhammadbek, ulardan so'ng Islom Pahlavon va Rahmonqullar etakchilik qildilar. Ularning har birining mislsiz jasorati, qahramonligi, haq va ozodlik yo'lidagi fidoyiligi xalq xotirasida muhrlanib qoldi. Vodiyda boshlangan sovetlarga qarshi harakat keyinchalik Turkistonning boshqa hududlariga ham yoyildi.

Sovet tadbirlari va boshqaruvidan norozi bo'lgan, diniy va ma'naviy qadriyatlarini tahqirlangan Xorazm ahlining turli ijtimoiy qatlamlari ham bosh ko'tardilar. Bu sovet hokimiyati ashaddiy dushmani Junaidxon qo'l keldi. Uning jangovar otryadlari safi yangi kurashchilar hisobiga muttasil ko'payib bordi. Masalan, 1922 yil aprel oyida Junaidxon qo'shinlari Porsu va uning atroflarini qizil askarlardan ozod qilishdi. Ko'hna Urganch hududida ham shiddatli janglar olib borildi. 1923 yil dekabrda Pitnak, Xazorasp, Bog'ot, Xonqa tumanlarida ham dehqonlarning ommaviy qo'zg'olonlari yuz berdi.

1924 yil yanvar-fevralda Xiva, Pitnak va Xazorasp atroflari xalq isyonkorlarining shiddatli kurash o'choqlariga aylandi. Bunda Junaidxon va Og'ajon Eshonlarning ko'p ming kishilik kuchlari hukmron sovet istibdodiga qarshi mardonavor kurashlar olib borganlar. 1920 yillarning ikkinchi yarmidan 1930 yillarning boshlarigacha Xorazm vohasida Ahmadbek, Durdi, Murodxon, O'roz Geldi, Xudoyberdi, Rajab Qora singari 20 ga yaqin qo'rboshi dastalari jangovar harakatlar olib bordilar, mislsiz qurbonlar berdilar. Biroq kuchlar nisbati teng bo'lmaganligi orqasida tish-tirnog'igacha qurollangan sovet qo'shinlari ularni mag'lubiyatga uchratdi. Sovetlar Xorazmda o'z hukmronligini voha uzra qaror toptirishga muvaffaq bo'ldi.

Buxoroda ham sovetlarning zo'ravonlik siyosati mahalliy xalqlarning qarshiligiga uchradi. Qarshilik ko'rsatish harakati tarafdorlari o'n yillar davomida sovetlar zo'ravonligiga qarshi mardonavor kurash olib bordilar. Bu harakatga Ibrohimbek, Davlatmandbek, Doniyorbek, Mulla Abduqahhor, Fuzail Mahsum singari xalq xaloskorlari rahnamolik qildilar.

Masalan, G'arbiy Buxorda Mulla Abduqahhor (1884-1924) etakchiligidagi harakat safiga 20 ga yaqin qo'rboshi dastalari (O'rmon polvon, Metan Polvon, Naim Polvon, Shukur Xo'ja, Jo'ra Amin, Said Mansur, Murod Meshkob va boshqalar) birlashgan edi. Bu xalq lashkarlari G'ijduvon, Shofirkon, Vobkent, Romitan tumanlari va Nurota tog'larida faol harakat qilganlar. Mulla Abduqahhor kuchlari xalqning keng ijtimoiy tabaqalaridan doimiy madad olib to 1924 yil kuzigacha ona yurt dushmanlariga qarshi to'xtovsiz kurash olib borgan. Uning o'zi ham Qizilqumda qizillar bilan bo'lgan tinimsiz janglarda halok bo'ladi.

Sharqiy Buxoroda sovetlar hokimiyati zo'ravonligiga qarshi yo'nalgan harakat 1930 yillar o'rtalarigacha davom etdi. Sharqiy Buxoro hududlari bo'ylab keng yoyilgan harakatlarning taniqli rahnamosi Ibrohimbek (1889-1932) bo'lib, uning umumiy qo'l ostida o'n minglab xalq qasoskorlari jamlangan edi. Fuzail Mahsum, Davlatmandbek, Qulmuhammadbek, Sulton Sadr, Fazliddin Qozi kabi o'nlab qo'rboshilar o'z jangovar yigitlari bilan jon fido etib kurashdilar. Biroq o'lkada qattiq o'mashib olgan sovetlar hokimiyati va uning yaxshi qurollangan muntazam qizil qo'shinlari oxir-oqibatda bu harakatni bostirishga muvaffaq bo'ldi. Xususan 1931 yil iyunida Ibrohimbek lashkari

mag'lubiyatga uchratilib, uning o'zi qo'lga olinishi bilan Sharqiy Buxoro erlaridagi qarshilik ko'rsatish harakati barham topdi.

Qurolli harakat mag'lubiyatining sabablari va oqibatlari

Turkistonda sovet hokimiyatiga qarshi ko'tarilgan qurolli harakat mag'lubiyatining ko'plab asosli sabablari bor, albatta.

- Eng asosiy sabablardan biri - bu Vatan kurashchilarining ulug'vor maqsadlar sari aholi barcha tabaqalarini jipslashtirishga qodir bo'lgan yagona milliy g'oyaga tayanmaganligida edi. Harakat yagona dastur asosida tashkil etilmadi.
- Qo'rboshilar siyosiy kurashda toblangan ilg'or jadid namoyandalarini harakatga faol jalb qila olmadilar.
- Harakatning bir markazdan turib boshqarilmaganligi, joylarda harakat qilgan kuchlar o'zlarining tor hududiy chegaralari bilan o'ralashib qolganligi, mahalliy qo'rboshilarning o'z manfaatlariga berilishi, dunyoqarashi torligi, cheklanganligi, manmanlik kasaliga chalinganligi, bir - birlari bilan kelisholmasligi, o'zboshimcha xatti-harakatlarga intilishi kabi hollar oxir – okibatda bu kurashning borishiga jiddiy salbiy ta'sir qildi.
- Qurolli harakatga qalqigan kuchlarning etarli moddiy – ta'minot bazasiga, qurol – aslaha zahirasiga ega bo'lmaganligi ham o'z ta'sirini ko'rsatdi.
- Tashqi dunyo bilan aloqa qilish, chetdan yordam, harbiy madad olish imkoniyati bo'lmadi.
- O'lka zo'ravoni bo'lib olgan sovetlar esa o'z qo'shinini etarli darajada zamonaviy qurol – yarog'lar va harbiy kuchlar bilan ta'minlay olgan edi. 1919 yilda uning tasarrufida 115376 nafar jangchi, shuningdek 11112 ta pulemyot, yuzlab to'plar, bronopoezdlar, o'nlab samolyotlar va boshqa zamonaviy qurollar mavjud edi. Harbiy kuchlar nisbatidagi bunday ustunlik kurash taqdirini qizillar foydasiga hal etilishiga olib keldi.
- Ayyorlikda pixini yorgan sovet mutasaddilari har bir vaziyatdan ustamonlik bilan foydalandilar. Ular kerak bo'lsa o'zlari yo'l qo'ygan qo'pol xatolarini tuzatish, dehqonlarga er berish, ularni afv etish, soliqlar miqdorini bir qadar kamaytirish, Madaminbek singari taniqli qo'rboshilar bilan muzokaralar olib borish, o'zaro yon berish orqali mahalliy aholi noroziligini yumshatish, ularni o'z tomoniga ag'darib olish tadbirlarini ham qo'lladilar. Bu tadbirlar qurolli harakat istiqboliga salbiy ta'sir o'tkazmasdan kolmadi, albatta.

Bu xalq harakati millionlab yurtdoshlarimiz hayoti va qismatida o'chmas fojiali iz qoldirdi. Ba'zi aniqlangan rasmiy ma'lumotlarga karaganda, u milliondan ziyod mahalliy millat kishilarining aziz umrlariga zomin bo'ldi. Minglab oilalarning o'z ona zaminini tark etib, begona yurtlarga bosh olib ketishlariga sabab bo'ldi. Kolaversa, qanchalab son – sanoqsiz odamlar mana shu milliy fojia bois mamlakatning boshqa, uzoq hududlariga surgun va badarga qilindi.

Biroq bu xalq harakati bejiz ketmadi. U yurtdoshlarimizga katta, ibratli saboqlar berdi, ularning kurash tajribasining boyishiga muhim ta'sir ko'rsatdi. Zero, ona O'zbekistonimizning istiqbolga yuz tutib, dorilamon zamonlarga musharraf

bo'lishida, bugungi baxtiyor avlod kishilarining mustaqillik oliy ne'matidan to'la bahra topishida o'sha 20–30-yillarda bobokalonlarimiz qilgan ulkan sa'y – harakatlar, to'kkan qutlug' qonlar, bergan bemisl qurbonlarning ibрати oz muncha emas. Ularning yorqin, porloq xotirasi hozirgi minnatdor avlod kishilarining yodida, shuurida hamisha saqlanadi, faxr – iftixor tuyg'usi bilan eslanadi.

Sinov savollari

1. 1917 yilgi fevral inqilobi Turkistonning ijtimoiy-siyosiy hayotida qanday o'zgarishlarni yuzaga keltirdi?
2. “Sho'roi Islomiya” tashkiloti qanday maqsadlar yo'lida tashkil etilgandi? Uning faoliyati haqida nimalarni bilasiz?
3. Qanday kuchlar “Sho'roi Ulamo” tashkilotini tuzdilar?
4. Nima sababdan «Sho'roi Islomiya» va “Sho'roi Ulamo” o'rtasida bo'linish yuz berdi?
5. Umumturkiston musulmonlari I qurultoyida qanday masalalar hal qilindi?
6. Umumturkiston musulmonlari II qurultoyi haqida nimalarni bilasiz?
7. Turkistonda Sovet hokimiyati qay tarzda yuzaga keldi?
8. Turkistonda tuzilgan birinchi sovet hukumati - Xalq Komissarlari Soveti tarkibini siz qanday baholaysiz?
9. Turkiston Muxtoriyati tuzilishini taqozo qilgan asosiy omillar deb nimalarni bilasiz?
10. Turkiston Muxtoriyati zimmasiga qanday tarixiy vazifalar yuklangan edi?
11. Turkiston Muxtoriyatini halokatga olib kelgan asosiy sabablar nimalardan iborat?
12. Turkiston avtonom (muxtor) sovet sotsialistik respublikasining tuzilishi qanday maqsadlarni ko'zda tutardi?
13. Nima uchun Farg'ona vodiysi sovetlar zo'ravonligiga qarshi qurolli qarshilik harakatining asosiy markazlaridan biriga aylangan?
14. Bu qarshilik harakatining taniqli namoyandalari kimlar?
15. 1917 yilgi fevral va oktyabr o'zgarishlari ta'sirida Xiva va Buxoroda ijtimoiy-siyosiy vaziyat qay tarzda rivojlanib bordi?
16. Yosh xivaliklarning maqsadi nimalardan iborat edi?
17. Xiva xonligi qanday yo'sinda tugatildi?
18. Yosh buxoroliklar kimlar? Ularning rahnamolaridan kimlarni bilasiz?
19. Buxoro amirligi qanday tarzda ag'darildi?
20. Xiva xonligi va Buxoro amirligi o'rnida qanday respublikalar tuzildi?

XI BOB. SOVET HOKIMIYATINING O'ZBEKISTONDA AMALGA OSHIRGAN IJTIMOY-SIYOSIY, IQTISODIY TADBIRLARI VA ULARNING MUSTAMLAKACHILIK MOHIYATI

Tayanch so'z va iboralar: Shovinistik milliy siyosat. Milliy davlat chegaralanishi. O'zbekiston SSR. Er-suv islohoti. Industrlashtirish. Yoppasiga jamoalashtirish. Xalq xo'jaligini qayta tiklash. Paxta yakkahokimligi. Orol fojiasi. Sanoat. Transport. Ijtimoiy hayot.

1. O'rta Osiyoda o'tkazilgan milliy-davlat chegaralanishi. O'zbekiston SSRning tuzilishi

Milliy siyosat Bolsheviklar partiyasi bosh bo'lgan sovet hokimiyati Turkiston mustaqilligi uchun kurashgan vatanparvar kuchlar harakatini daf etishga muvaffaq bo'lgach, endilikda bu hududda uzoqqa mo'ljallangan o'z makkorona rejalarini amalga oshirishga kirishdi. Shu maqsadni ko'zlab u XX asrning 20-yillari boshlaridan bu zaminda mustamlakachilarga xos «orani buz, hokimlik qil» qabilidagi o'z milliy siyosatini hayotga izchil tadbiiq etish yo'lini tutdi. Aslida sovetlarning milliy siyosati chorizmning ko'p zamonlar bu yurtda yuritib kelgan shovinistik, ulug' davlatchilik siyosatidan mohiyat e'tibori bilan farq qilmasdi. Faqat uning shakli-shamoyili o'zgargan edi, xolos.

Gap shundaki, chorizm hukmronligi davrida chekka o'lkalar xalqlari ochiq-oshkora tarzda kamsitilar, ularning insoniy qadr-qimmati, or-nomusi, asliy milliy qadriyatlarini tahqirlanar edi. Sovet mutasaddilari esa o'zlarining niqoblangan soxta ishlari, yolg'on-yashiq va'dalari bilan mazlum millat kishilarini o'z hukmlariga bo'ysundirishga intildilar.

Turkiston xalqlari o'z milliy davlatchiligini tiklash va rivojlantirishga intildi. 1920 yil yanvarida bo'lib o'tgan Turkiston Kompartiyasining V o'lka konferentsiyasida Turkiston ASSR MIQ raisi T. Risqulov so'zga chiqib «**Yagona Turkiston g'oyasi**»ni ilgari suradi, asosan turkiy xalqlardan iborat Turkiston ASSRni **Turk Respublikasi**, Turkiston Kompartiyasini **Turk kompartiyasi**, deb o'zgartirishni taklif qiladi. Bu takliflar konferentsiyada, shuningdek, o'lka ijtimoiy-siyosiy hayotida, RKP(b) Markazqo'mi, uning Siyosiy byurosi, sovet hokimiyati doiralarida turli bahslarga sabab bo'ladi. T.Risqulov takliflari millatchilik, og'machilik ruhidagi qarashlar deb baholandi.

T.Risqulov, N.Xo'jaev va boshqalar tarkibida tuzilgan delegatsiya Moskvaga borib, sovet hukumati oldiga Turkkomissiyani tugatish, Turkistonga o'z qurolli kuchlariga ega bo'lish huquqini berish, Sharq mamlakatlari bilan aloqa o'rnatishda Turkiston hukumatiga mustaqillik berish kabi talablarni qo'yidilar. Shu boisdan «Turkiston masalasi» bir necha bor Markazda, RKP(b) Markaziy Qo'mitasi Siyosiy byurosining 1920 yil mart-iyun oylaridagi majlislarida muhokama qilindi. Oqibatda natija shunday bo'ldiki, mazlum xalqlar «dohiysi» va «najotkori» Lenin, bu masalani 1920 yil 29 iyulida ko'rgan RKP(b) Markazqo'mi Siyosiy byurosi turkistonlik delegatsiya iltimosnomasiga ijobiiy baho bermadi. Buning aksicha, Sovet hukumati va partiya

rahbariyati o'lkadagi vaziyatni tezlikda bartaraf etish uchun shoshilinch tarzda «RKP(b)ning Turkistondagi asosiy vazifalari to'g'risida» degan nom ostida bir necha qarorlar qabul qildi. Jumladan, o'lka hayoti ustidan nazoratni kuchaytirish, sovet hokimiyati negizlarini mustahkamlashga qaratilgan «Turkistonda hokimiyatni tashkil etish to'g'risida» maxsus qaror qabul qilindi. Unda Turkistonda Butunrossiya Markaziy Ijroiya Qo'mitasi, RSFSR Xalq Komissarlari Soveti va RKP(b) Markaziy Qo'mitasining doimiy vakolatxonasi bo'lishi zarur deb ko'rsatildi. Unda shuningdek, federal hukumat bilan Turkistonda mahalliy davlat hokimiyati organlarining vazifalari doirasi aniq-ravshan belgilab qo'yildi. Shunday qilib, o'lka xalqlarining o'z taqdirini o'zi belgilash, o'z milliy davlatchiligini o'z xohishlaricha, huquqiy asosda tashkil qilish borasidagi yana bir urinishi barham topdirildi. Hamma gap shundaki, Rossiya Sovet Federatsiyasi hukumati Turkistonning emin-erkin rivojlanish yo'lidan ilgarilab borishini emas, balki uni doimiy o'z nazoratlari ostida bo'lishini xohlardilar. O'lkaning mehnatsevar, jafokash xalqi, uning bitmas-tuganmas boyliklari, tabiiy va mineral resurslari Markaz foydasiga ishlashi ularning birdan-bir muddaolari edi. Hukmron Markaz tashabbusi bilan tashkil etilgan Turkkomissiya, O'rta Osiyo Byurosi, O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi singari nufuzli organlarning o'lka hayotining barcha jabahalarini o'z nazoratiga olish, o'z izmlariga bo'ysindirish yo'lida harakat etib kelganligining boisi ham mana shundadir.

SSSRning tashkil etilishi Bolsheviklar boshliq sovetlar hokimiyati sobiq chor imperiyasi hududlarida vujudga kelgan mustaqil sovt respublikalari jilovini o'z qo'liga olish maqsadida **sovet respublikalari ittifoqini** tuzishga, ularni RSFSR atrofiga jipslashtirishga asosiy e'tibor qaratdi. RSFSR hukumati 1918-1920 yillarda yangi sovet respublikalariga diplomatik, siyosiy-iqtisodiy, harbiy, moliyaviy ta'sir o'tkazib bordi.

Garchi bo'lajak ittifoq sovet respublikalarining do'stlik va tenglikka asoslangan ixtiyoriy ittifoqi bo'ladi, deyilsada, biroq uzoqni ko'ra bilgan respublikalarning qator rahbarlari bunga qarshi edilar. Masalan, Ukrainada UKP(b) Markaziy Qo'mitasi kotiblari X.G.Rakovskiy va D.L.Pyatakov yagona ittifoq davlati g'oyasiga qarshi chiqib, umumittifoq hokimiyat organlari bo'lmagan **«konfederatsiya» tuzishni** yoqlab chiqdilar. RKP(b) Markaziy Qo'mitasi Siyosiy byurosida, bolsheviklar partiyasining s'ezdlari va plenumlarida, shuningdek sovet tashkilotlarida bu masala keng muhokama qilindi.

Nihoyat, RKP(b) rahbarligida joylarda uzoq vaqt olib borilgan tashviqot-targ'ibot ishlari va ko'rsatilgan tazyiqlar o'z natijasini berdi. Ukraina, Belorussiya, Zakavkaze Federatsiyasi Kompartiyalari, bu respublikalar sovetlarining s'ezdlari RKP(b) Markazqo'mining **«SSSRni tuzish to'g'risida»**gi takliflarini qo'llab-quvvatlashlarini bayon qildilar.

1922 yil 26 dekabrda Butunrossiya Sovetlarining X s'ezdi sovet respublikalarini yagona sovet davlatiga birlashtirishni zarur deb topdi. S'ezd o'zi saylagan delegatsiyaga USSR, BSSR va ZSFSR delegatsiyalari bilan birgalikda Sovet Sotsialistik Respublikalari Ittifoqini tashkil etish to'g'risidagi Deklaratsiya loyihasini ishlab chiqish va Ittifoq shartnomasini tayyorlashni topshirdi.

1922 yil 29 dekabrda Moskvada to'rt respublika vakolatli delegatsiyalarining konferentsiyasi bo'lib o'tadi. Konferentsiya SSSRni tuzish to'g'risida RKP(b) Markaziy

Qo'mitasi plenumi tasdiqlagan Deklaratsiya va Shartnoma loyihasini muhokama qilib, uni maqullaydi. 30 dekabrda uni to'rt respublikalarning vakolatli delegatsiyalari imzolaydilar.

1922 yil 30 dekabrda Moskvada Butunittifoq Sovetlarining I s'ezdi o'z ishini boshlaydi. S'ezd RSFSR, USSR, ZSFSR va BSSR Sovetlari s'ezdlari saylagan vakolatli delegatlari imzolagan **SSSRni tuzish to'g'risidagi Deklaratsiya loyihasini ko'rib chiqib, Deklaratsiya va Ittifoq Shartnomasini tasdiqlaydi.**

S'ezd yangi ittifoq - **SSSRning yuqori hokimiyat organlari - Markaziy Ijroiya Qo'mitasini va hukumatini tuzdi.** SSSR MIQ 4 ta rais (har bir respublikadan bittadan) - RSFSRdan M.I.Kalinin, Ukrainadan G.I Petrovskiy, Belorussiyadan A.G Chervyakov, ZSFSR dan N.N.Narimanovdan iborat MIQ Rayosatini sayladi. V.I Lenin **SSSR hukumati - Xalq Komissarlari Soveti** raisi etib tasdiqlandi. Shunday qilib, **1922 yil 30 dekabrda SSSR tuzildi.**

Bu ittifoqqa asos solgan barcha dasturilamal hujjatlar va g'oyalar qanchalik jimjimador ohanglarda bitilmasin va ular tenglik, barobarlik, birodarlik tushunchalarini aks ettirmasin, biroq amalda u hukumron Markaz uchun butun-butun xalqlarning taqdir-qismati, inon-ixtiyorini tamomila o'z tasarrufiga bo'ysundirishga xizmat qilgan tuzoq rolini o'tab keldi.

O'rta Osiyoda milliy davlat chegaralanishi

Ma'lumki, O'rta Osiyo hududida qadim-qadimdan tili, dini, tarixi, madaniyati, an'analari bir-biriga

juda yaqin va mushtarak qardosh va qondosh xalqlar yashab kelganlar. Bu erda istiqomat qilgan o'zbeklar, turkmanlar, tojiklar, qozoqlar, qirg'izlar, qoraqalpoqlarning xo'jalik hayoti, turmush tarzi, udumlari ham o'xshash bo'lib, shu muqaddas ona zaminni o'zlarining asl Vatanlari deb bilganlar.

Biroq, afsuslar bo'lsinki, pixini yorgan Sovet hokimiyati arboblari **tarixan bir yagona hududda yashab kelgan birodar xalqlarni bir-biridan ajratib tashlash,** ularning birlashib, yagona davlat tuzishlariga izn bermaslik uchun butun choralarni ishga soldilar. Bundan kuzatilgan bosh maqsad - o'lka xalqlarining birlashuviga, o'z istiqbolini va istiqbolini birgalikda bunyod etishiga yo'l qo'ymaslik va shu asosda Markazning bu erdagi hukmronligiga, sotsialistik qayta qurish jarayonining avj olishiga keng maydon yaratish edi. Shu maqsadda **Turkistonni** milliy o'ziga xoslik, til birligi asosida **bo'lib tashlash g'oyasi ilgari surildi.** Markaz irodasini bajarishga da'vat etilgan Turkiston ishlari bo'yicha maxsus komissiya - Turkkomissiya zimmasiga **o'lkada milliy davlat chegaralanishini o'tkazish** va shu asosda bu hududda bir qator sovet milliy va muxtor respublikalarini tashkil qilish vazifasi yuklangan edi.

Markaz mo'ljallayotgan milliy siyosat mazmuni, mohiyatidan xabardor bo'lgan Turkistonning ilg'or ziyolilari, uzoqni ko'ra bilgan donishmand arboblari o'lka birligi, yaxlitligini, uning qardosh xalqlari jipsligini zo'r berib himoya qilishga urindilas. Biroq o'lka jilovini qo'lda mahkam tutgan bolshevik mutassadilar ularning haqqoniy fikrlarini hisobga olmadilar. Bugina emas,

yagona va mustaqil Turkiston g'oyasi uchun kurashgan vatanparvar kuchlar, milliy ziyolilar millatchilikda, turkparastlikda va sovet hokimiyatiga qarshilikda ayblandilar.

Shunday qilib, O'rta Osiyoni milliy - hududiy jihatdan alohida respublikalarga bo'lib tashlash masalasi bir necha bor Markazda, Turkiston, Buxoro, Xorazm respublikalarida, ularning Kompartiyalari plenumlarida, shuningdek ularning faoliyatini muvofiqlashtirib turuvchi organ - RKP(b) MQ O'rta Osiyo Byurosi Plenumida muhokama etilib, mahalliy xalqqa kuchli bosim o'tkazib borildi.

Shu bilan birgalikda 1922-1923 yillarda erli millatlarning bir qator rahbar xodimlari sovet hokimiyatining Turkiston, Buxoro va Xorazm respublikalarida olib borilayotgan milliy siyosatiga ochiqdan-ochiq norozilik bildira boshladilar. Ammo ularning fikr-qarashlari noto'g'ri topilib, o'zlari faol siyosiy hayotdan chetlatib borildi. RKP(b) MQ, uning O'rta Osiyo Byurosi Turkiston, Buxoro va Xorazm Kompartiyalari faoliyatiga tazyiq o'tkazib, milliy - hududiy chegaralash o'tkazish siyosatini ma'qullab, qaror qabul qilishlariga erishib bordi.

Milliy-hududiy chegaralanish masalasi 1924 yil 5 aprelda RKP(b) MQ Siyosiy Byurosida, 11 mayda RKP(b) MQ O'rta Osiyo Byurosida ko'rib chiqildi. Unda O'rta Osiyo respublikalarida milliy chegaralanish loyihasini tayyorlovchi maxsus komissiya tuzildi. Loyiha RKP(b) O'rta Osiyo Byurosining 1924 yil 2 iyundagi yig'ilishida muhokama etilib, asosan ma'qullandi.

Bundan norozi bo'lgan mahalliy aholi vakillari, xususan Xorazm respublikasining bir guruh mas'ul xodimlari, chunonchi, XKP MQ kotibi Odinaev, ichki ishlar noziri Abdusalomov, Turkiston va Buxoro vakillari: S.Xo'janov, S.Asfandiyorov va boshqalar yagona **Turkistonni bo'lib tashlash maqsadga muvofiq emas, deb e'tiroz bildirdilar.** Shuningdek, 1924 yil 8 mayda RKP(b) Markaziy Qo'mitasiga «Xorazmda milliy masalani hal etish to'g'risida xat» kelib tushdi. Bu xatda ham Xorazm respublikasini bo'lib yuborish maqsadga muvofiq emas, deyilgan edi. **Ha, o'lka xalqlari milliy chegaralanish siyosatiga qat'iy qarshi edilar,** biroq mahalliy xalqlarning talab va takliflari inobatga olinmadi. Aksincha, 1924 yil 12 iyulda RKP(b) MQ Siyosiy Byurosi «O'rta Osiyo respublikalarida milliy chegaralanish to'g'risida»gi masalaga yana qaytib, uni o'tkazish to'g'risida qaror qabul qiladi.

1924 yil 25 sentyabrda RKP(b) MQ Siyosiy Byurosi, 9 va 11 oktyabrda RKP(b) Markaziy Qo'mitasi bu masalani ko'rib chiqib, milliy chegaralanishni rasmiylashtirishni maqsadga muvofiq deb topadi. Bu qaror 14 oktyabrda SSSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi tomonidan ham ma'qullanadi. Shu tariqa, Sovet hukumati, RKP(b) MQ va uning joylardagi mahalliy tashkilotlarining 1920-1924 yillar davomida O'rta Osiyoda olib borgan, xalqqa katta va'dalar berishni ko'zda tutgan «lenincha milliy siyosat»ni hayotga tadbqiq etish bobidagi amaliy ishlari yakun topdi. **Nihoyat, 1924 yilning 27 oktyabrda bo'lib o'tgan SSSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi II-sessiyasida O'rta Osiyoda milliy davlat chegaralanishi o'tkazish tadbirlari to'la ma'qullandi.**

Shunday qilib, hukmron Markaz sa'y-harakatlari orqasida O'rta Osiyoning siyosiy jug'rofiyasi sun'iy ravishda o'zgartirildi. O'rta Osiyo hududidagi Turkiston ASSR, Buxoro va Xorazm respublikalari o'rnida oltita milliy davlat birlashmalari tashkil etildi.

- **O'zbekiston SSR**
- **Turkmaniston SSR**
- O'zbekiston SSR tarkibida **Tojikiston ASSR**
- Qirg'izlar yashagan hududlar RSFSR tarkibida **Qoraqirg'iz (Qirg'iziston) muxtor viloyati**
- Qozoqlar yashaydigan tumanlari RSFSR tarkibida **Qozog'iston ASSR**
- Qoraqalpoqlar yashaydigan hududlar Qozog'iston ASSR tarkibida **Qoraqalpoq muxtor viloyati**

Natijada yagona Turkiston xalqlari bir - biridan sun'iy ravishda uzoqlashtirildi. Bu hol sovetlarga o'lkada o'z hokimiyatini mustahkamlash uchun katta imkoniyatlar yaratib berdi.

O'zbekiston SSR Milliy chegaralanish natijasida O'zbekiston SSR tashkil etildi. O'zbekiston SSR hududida butun hokimiyat O'zbekiston SSR sovetlarining ta'sis qurultoyiga qadar Muvaqqat inqilobiy qo'mita ixtiyoriga berildi. Sobiq Buxoro respublikasi hukumati raisi, taniqli davlat arbobi Fayzulla Xo'jaev O'zbekiston SSR Inqilobiy qo'mitasi raisi etib tasdiqlandi. O'zbekiston SSR tarkibiga quyidagi xududlar kiritildi:

- sobiq Turkiston ASSR dan 9 ta u'ezd, 133 tuman va 7 qishloq okrugi;
- sobiq Buxoro respublikasining 9 ta tumani;
- sobiq Xorazm respublikasining 23 ta tumani.

O'zbekiston SSR tashkil etilgan paytda uning hududi 312394kv. km.ni, aholisi 4 mln. 447 ming 55 kishini tashkil etar edi. 1926 yil ma'lumotlari bo'yicha milliy tarkibiga ko'ra aholining 74,2 foizini o'zbeklar, qolganini esa boshqa xalqlar vakillari tashkil etar edi.

1924 yil 5 dekabrda Inqilobiy Qo'mita butun O'zbekiston xalqiga murajaat qilib, O'zbekiston SSR tuzilganligini, uning tarkibiga Tojikiston ASSR kirganligini ma'lum qildi. Milliy chegaralanish bilan bir vaqtda iqtisodiy bo'linish ham o'tkazildi. Sobiq Turkiston, Buxoro, Xorazm respublikalariga tegishli barcha boyliklar yangi milliy respublikalar o'rtasida qayta taqsimlandi. Bu ishlar Sovet hukumati tomonidan maxsus tuzilgan **O'rta Osiyo tugatish komissiyasi** boshchiligida amalga oshirildi.

1925 yil 13 fevralda Buxorodagi «Xalq uyi»da Butuno'zbek sovetlari birinchi qurultoyi ochildi. Qurultoy «**O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tuzilganligi to'g'risidagi Deklaratsiya**»ni qabul qildi. Qurultoyda davlat hokimiyati oliy organlari tuzilganligi rasmiylashtirildi. O'zbekiston SSR Sovetlari MIQ Raisi lavozimiga farg'onalik dehqon, «Qo'shchi» uyushmasi rahbarlaridan biri Yo'ldosh Oxunboboev saylandi. O'zbekiston SSR hukumati - Xalq Komissarlari Kengashi Raisi lavozimiga Fayzulla Xo'jaev tasdiqlandi. Samarqand shahri O'zbekiston SSRning poytaxti etib belgilandi, 1930 yilda poytaxt Toshkentga ko'chirilgan.

Milliy chegaralanish davrida O'rta Osiyoda faoliyat ko'rsatib kelgan partiya, komsomol va xo'jalik tashkilotlarida ham bir qator tashkiliy o'zgarishlar amalga oshirildi. Sobiq Turkiston, Buxoro va Xorazm kommunistik partiyalari, komsomol, va xo'jalik tashkilotlari, kasaba uyushmalari qayta tashkil etildi.

O'zbekiston kompartiyasi 1 ta'sis s'ezdi 1925 yil 8 fevralda Buxoroda ochildi. S'ezdda O'zbekiston Komunistik (bolsheviklar) partiyasi tashkiliy jihatdan rasmiylashdi. Uning Markazqo'mi saylandi. V.I. Ivanov va A. Ikromov (1927 yildan birinchi kotib) Markaziy Qo'mitaning mas'ul kotiblari etib saylandilar. Shu yili O'zbekiston komsomoli (O'z LKSM), respublika kasaba uyushmalari, ularning rahbar organlari ham tuzildi.

1925 yil mayda O'zbekiston SSSR tarkibiga kiritildi. SSSR Konstitutsiyasi, uning asosiy qonun-qoidalari O'zbekiston SSR hududida ishlaydigan bo'ldi. 1927 yilda qabul qilingan O'zbekiston SSRning birinchi va 1937 yildagi ikkinchi Konstitutsiyasi ham amalda SSSR Konstitutsiyasining ko'chirma nusxasi edi. Chunki O'zbekiston qog'ozdagi «suveren» respublika bo'lib, amalda Markazga tobe bir o'lka edi, xolos. U o'z xalqining milliy manfaatlariga oid biror-bir dolzarb, hayotiy ahamiyatga molik masalani ittifoq hukumatidan xoli, mustaqil hal eta olmasdi. Binobarin, respublikaning ichki va tashqi siyosatiga daxldor barcha masalalar faqat Markaz xohish-irodasi bilangina hal etilardi. Hatto O'zbekistonning ma'muriy-hududiy tuzilishiga oid masalalar ham ittifoq hukumati tasarrufida edi. Masalan, 1929 yilda Tojikiston ASSR O'zbekiston SSR tarkibidan chiqarilib, Tojikiston SSRga aylantirildi hamda SSSR tarkibiga olindi. Shuningdek, 1936 yilga kelib avval Qozog'iston ASSR, keyin RSFSR (1932-1936 yil) tarkibida bo'lgan **Qoraqalpog'iston muxtor viloyati** muxtor sovet sotsialistik respublikasiga aylantirilib, **O'zbekiston SSR tarkibiga kiritildi.** Shunday qilib, qog'ozda suveren respublika sifatida shakllantirilgan, hukmron sovet imperiyasi tarkibiga kirgan O'zbekiston SSR amalda Markazga to'la bo'ysunuvchi, arzon xomashyo mahsulotlari etkazib beruvchi o'lka bo'lib qolaverdi.

2. Sovetlarning O'zbekistonda yuritgan iqtisodiy siyosati, uning mustamlakachilik mohiyati

XX asr 20-yillari boshlariga kelganda o'lka hayoti, erli aholining maishiy - turmush tarzi nochor ahvolda edi. 1-jahon urushining og'ir asoratlari, yangi sovet tuzumini o'rnatishda bolshevik hukmdorlarning mahalliy aholiga nisbatan qo'llagan zo'rlik siyosatining oqibatlarini har qadamda ko'zga tashlanib turardi. Sanoat izdan chiqqan, transport va aloqa vositalari ishlamayotgan, ekin maydonlari payxon bo'lib ketgandi. Eng yomoni, o'lkada ochlik, qashshoqlik, ommaviy ishsizlik hukm surardi.

Buning ustiga mamlakatda fuqarolar urushi davom etayotgan paytda Sovetlar hokimiyati tomonidan ishlab chiqilib hayotga zo'rlik bilan joriy etila borgan oziq-ovqat razverstkasi va u bilan uyg'unlashgan «harbiy kommunizm» siyosati o'lka hayotini yana ham mushkul ahvolga solib qo'ydi. Sovet hokimiyatini saqlab qolish maqsadida amalga oshirilgan bu favqulodda siyosat aholining bor-budini tortib olib, uning erki, mustaqilligini qat'iy cheklab, savdo, bozor munosabatlariga izn bermay, oqibatda bu erdagi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy vaziyatning yanada murakkablashib borishiga sabab bo'ldi.

Yangi iqtisodiy siyosat Vaziyat Sovetlar yo'l boshchilari oldiga ahvolni o'nglash, tang vaziyatdan chiqish va xo'jalik siyosatining yangi vazifalarini belgilashni ko'ndalang qilib

qo'ydi. Bu vazifalar 1921 yil mart oyida bo'lib o'tgan RKP (b) X s'ezdi belgilab bergan **yangi iqtisodiy siyosat (NEP)** da o'z ifodasini topdi. Bu siyosatning muhim bo'g'inlari **oziq-ovqat razverstkasini oziq-ovqat solig'i bilan almashtirish**, savdo-sotiqni erkinlashtirish, sanoatda, mayda hunarmandchilik va boshqa sohalarida xususiy tadbirkorlikka ruxsat etish, bozorni tartibga solish, yollanma mehnat cheklanishini bekor qilishdan iborat bo'ldi.

Eng muhimi, bu siyosat shahar bilan qishloq o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni izga solishga, yangi hokimiyatning tayanch negizi hisoblangan ishchilar bilan dehqonlar ittifoqini, iqtisodiy aloqalarni mustahkamlashga xizmat qilardi. Yangi iqtisodiy siyosatning bosh maqsadlaridan biri - bu dehqon xo'jaligini oyoqqa turg'izish, uni rivojlantirish edi. Negaki, busiz sanoatni ham, xalq xo'jaligining boshqa sohalarini ham hech bir yuksaltirib, etarli xomashyo bazasini yaratib bo'lmasdi. Oziq-ovqat solig'i talabiga ko'ra ekish mavsumi oldidan yakka dehqon xo'jaligi bilan davlat o'rtasida mahsulot etkazib berish majburiyati to'g'risida shartnoma tuziladigan bo'ldi. Bu esa dehqonlarni erdan ko'proq hosil olish uchun astoydil mehnat qilishga undardi. Xullas, yangi iqtisodiy siyosat dehqonning o'z mehnatidan manfaatdor bo'lishini tayin qildi. Endilikda dehqonning ortiqcha g'allasi tortib olinmaydigan bo'ldi, o'zi etishtirgan oshiqcha mahsulotni bozorda erkin sotish huquqi berildi.

Yangi iqtisodiy siyosat Turkiston uchun bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega edi. Birinchidan, Turkiston qoloq chekka, asosan qishloq xo'jaligi o'lkasi edi. Demak, bu erda zamonaviy qishloq xo'jaligi va sanoatni yangidan barpo etish kerak edi. Ikkinchidan, o'lkada milliy ishchilar sinfini shakllantirish zarur edi. Uchinchidan, Turkiston ko'p millatli o'lka bo'lib, yangi iqtisodiy siyosatga o'tishda erli xalqlarning qadriyatlari, an'analari, urf-odatlarini xususiyatlarini hisobga olish kerak bo'lardi. Ammo RKP (b) va sovet hukumati Turkistonda yangi iqtisodiy siyosatni joriy etishda o'z manfaatlaridan kelib chiqib ish yuritdilar.

1921 yil aprelda Turkiston ASSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi oziq-ovqat, em-xashak va xomashyo razvyorstkasini mahsulot solig'i bilan almashtirish to'g'risida qaror qabul qildi. Unda 1921-22 yillar uchun soliq miqdori belgilandi. Turkiston mehnatkashlaridan olinadigan soliq markaziy rayonlardan farqli o'laroq yil oxirida yig'ib olingan hosil miqdoriga qarab emas, balki ekilgan erning har desyatnasi, shuningdek, qora mol va mayda mollar hisobidan olinadigan bo'ldi. Bu esa Turkiston dehqonining kamsitilishini bildirardi.

Bundan tashqari, sovet hukumati o'lkada birinchi navbatda o'zi uchun zarur bo'lgan tarmoqlarni, chunonchi, paxta, qand lavlagi, tamaki va boshqa texnik ekinlarni rivojlantirishga alohida e'tiborni qaratdi. Yordam ko'rsatish bahonasida 300.000 dan ortiq ishchi va dehqon oilalari Rossiya markaziy rayonlaridan Turkistonga keltirilib joylashtirildi.

Yangi iqtisodiy siyosat asosida sanoatni xo'jalik hisobiga o'tkazish jarayoni amalga oshirib borildi. Bu esa sanoat korxonalarini ishlab chiqarishining biroz bo'lsada jonlanishiga olib keldi. Mayda va o'rta sanoat korxonalarini, yirik kooperativ tashkilotlari va ularning birlashmalari tadbirkorlarga ijaraga berildi. O'lkada yangi sanoat korxonalarini,

temir yo'llar qurildi. **Xilkovo tsement zavodi, Farg'ona pillachilik fabrikasi, Toshkent guruch zavodi, Qizilqiya, Xilkovo temir yo'l shahobchalari shular** jumlasidandir.

O'lkada ayniqsa **paxtachilik** va u bilan bevosita bog'liq bo'lgan paxta tozalash korxonalari tez sur'atda o'sdi. Bu Markaz to'qimachilik sanoatining o'zbek paxtasiga talab-ehiyoji ortib borayotganiga ko'p jihatdan bog'liq edi.

Natijada paxta ekiladigan maydonlar 1924 yilda 1921 yilga nisbatan 3 barobar ko'paydi. Ishlab turgan sanoat korxonalari soni 144 taga etdi. Birgina paxta tozalash sanoatida yalpi maxsulot ishlab chiqarish 1923 yildagi 23,9 mln. so'mlikdan 1924 yilda 57,8 mln. so'mga etdi. Bundan ko'rinadiki, yangi iqtisodiy siyosat asosida Turkiston sanoati tiklanib sezilarli darajada rivojlana boshladi.

Biroq partiya va sovet hukumati yangi iqtisodiy siyosat Turkistonda sinfiy kurashning keskinlashuviga olib kelmoqda, mahalliy boylar, milliy burjuaziya qoldiqlari, yirik savdogarlar, musulmon ruhoniylari va boshqa ekspluatator unsurlar jonlanmoqda, deb ularga qarshi mafkuraviy tashviqot va targ'ibot ishlarini kuchaytirib yubordi. Jumladan, RKP(b) XII s'ezdida (1923) Buxoro va Xivada turkman va qirg'izlarga qarshi «o'zbek shovinizmi» mavjud, deb qayd etishgacha borildi. Bu asossiz da'vo va e'tirozlar o'lkada milliy nizolarni keltirib chiqarishdan boshqa narsa emas edi.

Bu xol asta-sekinchilik bilan o'lkada yangi iqtisodiy siyosat yo'lidan chekinishga olib keldi. Dehqonga berilgan imtiyozlar qaytarib olindi. Ular qishloq xo'jalik artellariga birlashtirila boshlandi. Sanoatni milliylashtirish jarayoni avj oldirildi. Ayniqsa 20-yillarning oxirlariga kelib ittifoqning, shu jumladan, O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy-madaniy hayotida ma'muriy-buyruqbozlik boshqaruvi tizimining kuchayishi natijasida yangi iqtisodiy siyosat o'z mazmuni va mohiyatini tobora yo'qota bordi.

Industriyashtirish XX asr 20-yillari o'rtalaridan e'tiboran sovetlarning butun diqqat-e'tibori **mamlakatni industriyashtirishga** qaratildi. Buning asosiy sababi shundaki, industriyashtirish SSSRda sotsializm qurish dasturiy rejasining eng asosiy vazifalaridan biri hisoblanardi. VKP (b) XIV s'ezdida (1925) mamlakatni industriyashtirish sotsializmni barpo etishning bosh strategik vazifasi, deb belgilandi. Hukmron Markaz bu asosiy vazifani bajarishga xalqni safarbar etar ekan, bunda bu ishni mamlakatning barcha mintaqalarida, jumladan, O'zbekistonda ham tezkor sur'atlarda amalga oshirishga qarata qat'iyon yo'l tutdi.

O'zbekistonda industriyashtirish ishini amalga oshirish orqali sovetlar ko'p narsaga umid bog'lagandilar. Eng asosiysi, ular bu o'lkada ko'plab sanoat korxonalari va tarmoqlarini yaratish yo'li bilan uning boy tabiiy va mineral resurslarini ishga solish, arzon ishchi kuchidan foydalanish va oxir-oqibatda Markaz uchun ko'proq foyda undirib olishni ko'zlaganlar.

Industriyashtirish jarayoni O'zbekistonni Markaz ta'siriga olish, uning hukmiga yanada bo'ysundirish uchun qulay imkoniyatlar yaratardi. Gap shundaki, zamonaviy sanoat tarmoqlarini vujudga keltirish, ishga tushirish respublikaning iqtisodiy taraqqiyoti uchun g'oyatda katta ahamiyat kasb etardi. Biroq bu jarayon juda ko'p miqdordagi moliyaviy resurslar, pul mablag'lari, xilma-xil texnika jihozlari, ilmiy-texnika salohiyati, ko'p sonli yuqori ma'lumotli muhandis-texnik xodimlar, malakali ishchi kadrlar va

hokazo omillar bilan bog'liq edi. Bunday salohiyatga O'zbekiston mutlaqo ega emas edi. Negaki, respublika bu davrga kelib, xalq xo'jaligi tarmoqlarini qaytadan tiklashga arang erishib borayotgan edi. Shu bois bu mintaqada industrlashtirish jarayonining tashabbuskori va tashkilotchisi bevosita Markaz va Kommunistik partiya bo'ldi. Bu o'rinda aytish joizki, ittifoq hukumatining rejasida O'zbekistonda zamonaviy yirik industrial tarmoqlarni emas, balki ko'proq xomashyoni qayta ishlaydigan sanoat korxonalarini, tog'-kon sanoatini rivojlantirishga asosiy urg'u berilgandi. Negaki, bu hudud Markaz uchun ko'proq xomashyo mahsulotlari etkazib berishga ixtisoslashtirilishi kerak edi. Shu bois ham muhim e'tibor paxtachilik va u bilan bevosita bog'liq tarmoqlarni rivojlantirishga qaratilgandi. O'zbekistonda 1925 yilda atigi 21 sanoat tarmog'iga taalluqli 149 ta korxonalar mavjud edi, xolos. Ular ham asosan qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlashga moslashgan edi.

Industrlashtirish davrida respublikada 17 ta paxta tozalash zavodlari barpo etildi. Shuningdek, Toshkent, Samarqand, Buxoro, Marg'ilon va Shahrisabzda pillakashlik fabrikalari, Farg'ona va Toshkent to'qimachilik, Chirchiq elektrokimyó kombinatlari, Toshkent mashinasozlik zavodi va shu singari korxonalar qurildi. O'sha davr rasmiy ma'lumotlariga ko'ra O'zbekistonda birinchi besh yillik (1928-1932 yy)da 289 ta va ikkinchi besh yillik (1933-1937 yy) davrida 189 ta sanoat korxonalarini barpo etilgan. Ularning mahsulot ishlab chiqarish hajmi ham yil sayin ortib bordi. Chirchiq, Olmaliq, Bekobod, Angren, Yangiyo'l, Quvasoy kabi sanoat shaharlari vujudga keldi. 1925-1940 yillar davomida respublikada qurilgan GESlar soni 49 taga etdi. Toshkent-Angren temir yo'li, Toshkent-Termiz katta avtomobil yo'li qurildi.

Ikkinchi jahon urushiga qadar O'zbekistonning sanoat salohiyati 1445 ta yirik va o'rtacha sanoat korxonalarini va 19 mingga yaqin mayda korxonalarini o'z ichiga olardi. Garchand sanoat qurilishi ancha ko'zga ko'rinarli tarzda rivojlanib, muayyan yutuqlarga erishgan bo'lsa-da, biroq bu sohada ko'plab jiddiy muammolar, nuqsonlar mavjud edi. Avvalo, yuqoridan tazyiq qilish amaliyoti, rahbarlikning ma'muriy-buyruqbozlik usullari O'zbekiston sanoati tarmoqlarida chuqur ildiz otgan edi. Jumladan, respublika metropoliyaning rangli va nodir metallar, oltingugurt, volfram, molibden, paxta tolasi, xom ipak bilan ta'minlovchi mintaqasiga aylantirildi.

Markaz amri bilan respublikaning xomashyo, tabiiy resurslari ayovsiz ekspluatatsiya qilingan holda uning o'ziga xos iqtisodiy manfaatdorligi hech qanday nazar-pisand qilinmasdi. O'zbekistonda qurilgan sanoat korxonalarining talay qismi to'lig'icha ittifoq ixtiyoriga bo'ysunardi. Binobarin, ularning ishlab chiqargan mahsulotlari va undan keladigan tushumlar ham Markaz xazinasini boyitishga xizmat qilardi.

Respublikada industrlashtirishning muhim bir xarakterli tomoni shundaki, bu jarayon davomida malakali ishchi kuchi etishmaganligidan, xususan RSFSR hududidan bu erga juda ko'plab odamlar oqimi kirib keldi. Ular hisobiga respublikaning ishchilar sinfi saflari to'ldirilib borildi. Jumladan, 1926 yildan to 1940 yilga qadar **O'zbekiston aholisi yangi kelganlar hisobiga 750 ming kishiga yoki 10%dan ortiqroqqa ko'paydi.** SSSRning markaziy tumanlaridan aholini sun'iy tarzda ommaviy ko'chirib

kelinishi ko'p jihatdan xalq xo'jalik mulohazalari bilan emas, balki ko'proq siyosiy mulohazalar taqozosi bilan, respublika ishchi va xizmatchilariga g'oyaviy, ma'muriy bosim o'tkazish maqsadida amalga oshirilgan edi. Agar joylarda o'zining malakali ishchi kadrlarini keng miqyosda tayyorlash tashkil etilganda edi, ko'plab mahalliy yoshlarni foydali ishga jalb etish hamda ularni malakali ishchi kadrlar qilib tarbiyalashga sezilarli ta'sir ko'rsatishi shubhasiz edi.

Shunday qilib, industrlashtirish yillarida partiya va sovet hukumatining so'zi bilan amaliy ishi o'rtasida yakdillik va uyg'unlik bo'lmadi. Sotsializmning kapitalizmdan afzalligi, **mehnatkashlar turmush farovonligini tubdan yaxshilash, ularning hayoti mazmunini chuqur o'zgartirish to'g'risidagi g'oyalar amaliyotda puch bo'lib chiqdi.** Xalq ommasining o'n yillar davomida to'kkan peshona teri, amalga oshirgan tinimsiz mehnati, chekkan zahmati, fidokorligi unga farovonlik keltirmadi.

3. O'zbekistonda er-suv islohoti va dehqon xo'jaliklarini jamoalashtirish, uning oqibatlari

Azaldan sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik madaniyati maskani hisoblangan hamda aholisining mutloq ko'pchiligi qishloq xo'jaligida band bo'lgan Turkiston xalqlari uchun er-suv, undan foydalanish masalasi favqulodda ahamiyat kasb etardi. Negaki, o'lka aholisining anchagina qismi ersiz edi. Bir parcha erga muhtoj bo'lganlar boylar, zamindorlarning mulkida chorakorlik bilan hayot kechirib, oila tebratib kelardi. Buning ustiga ko'plab serhosil, unumdor erlar Rossiyadan ko'chirib kelingan rus oilalari foydasiga majburan olib berilgan edi. Chorizmning Turkistondagi bu mustamlakachilik siyosati ersiz, batrak dehqonlarning ahvolini tanglashtirib yuborgan edi. Shu bois ham mahalliy erli aholi yangi sovet hokimiyatining «Er dehqonlarga» degan va'dalari, da'vatlariga umid bog'lab, uning er to'g'risidagi dastlabki dekretning amalga oshuviga ko'z tikib kelayotgandi.

Sovet hukumati ko'p sonli dehqon aholisini o'z tomoniga qaratib olishni ko'zlab er to'g'risidagi dekretni qabul qilgan bo'lsa-da, ammo uni amalga oshirishdan kuzatgan maqsadlari boshqacha edi. Sovetlarning er-suv islohoti masalasida tutgan siyosatining pirovard maqsadi xususiy er-mulklarni musodara qilish, milliyashtirish orqali ularni tugatib, jamoalar ixtiyoriga bera borib, asta-sekinlik bilan yirik sotsialistik xo'jaliklarni qaror toptirish edi. Turkistonda shu maqsadlarni ko'zlab er-suv islohotini o'tkazishga kirishildi.

Er-suv islohoti Turkiston sovetlarining XI s'ezdida (1920 yil) o'lkada er-suv islohoti masalasi ko'rib chiqildi, bu sohadagi asosiy vazifalar belgilandi. Bunga ko'ra aholining qo'lidagi katta erlarni musodara qilish, evropalik kelgindi aholi bilan erli xalqlar o'rtasida er-suv maslasida vujudga kelgan tengsizlik munosabatlariga barham berish, mehnatkash aholini sovetlar tevaragiga jiplashtirish zarur deb topildi. Shu maqsadda joylarda qishloq va ovullar mahalliy aholisining ersiz, kambag'al qismini birlashtiruvchi **«Qo'shchi» uyushmalari** tuzila boshlandi. «Qo'shchi» uyushmalari kommunistlarning dehqonlar orasidagi tayanchiga aylanib, er-suv islohotini o'tkazishda partiyaga katta yordam

ko'rsatib bordi. Turkiston ASSR hududida 1921-1922 yillar davomida er-suv islohotining birinchi bosqichi yirik er-suv egalariga qarshi keskin kurash shiori ostida o'tkazildi. Masalan, Samarqand viloyatida 350 ta katta er egalaridan 13 ming desyatina erlar tortib olindi. Respublika bo'yicha boy va o'ziga to'q aholidan 1,7 mln. desyatina er tortib olindi, ularning 117 ming desyatini ersiz kambag'allarga berildi, qolgan katta qismi asosida «Qo'shchi» uyushmalari tuzildi. Bu sovet hokimiyatining kambag'allarni o'z tomoniga og'dirib olishga qaratilgan harakati edi. O'rta hol dehqon xo'jaliklari saqlab qolindi.

1925 yil dekabrda bo'lgan O'zbekiston SSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasining Favqulodda sessiyasi «**Er va suvni milliy lashitirish to'g'risida» dekret** qabul qildi.

Dekretga binoan quyidagi tarzda erlar batamom musodara qilinishi kerak edi:

- Qaerda turishidan qat'i nazar Farg'ona viloyatida 40 desyatindan, Toshkent va Samarqand viloyatlarida 50 desyatindan ortiq sug'oriladigan eri bo'lgan mulk egalarining erlari, jami jonli va jonsiz mulki bilan;
- Qishloq va ovullarda yashamagan, o'zlari va oila a'zolaridan birortasi ham erda ishlamaydigan shaxslarga qarashli erlar, boshqa mol-mulki bilan;
- Vaqf erlari, xo'jayinlari noma'lum erlar.

Er-suv islohotining ikkinchi bosqichi qishloqda asosiy kuch bo'lgan o'rtahol dehqon bilan aloqani mustahkamlash shiori ostida o'tdi. Farg'ona viloyatida 7 desyatina, Toshkent va Samarqand viloyatida 10 desyatina gacha eri bor o'rtahol dehqonlar mulki saqlanib qoladigan bo'ldi. Bundan ko'zlangan maqsad ularni sovet hokimiyatining tayanchiga aylantirish edi.

1926 yil dekabrda yuqorida nomlari qayd etilgan uch viloyatda o'tkazilgan er-suv islohoti tajribasi respublika miqyosida umumlashtirilib, uni qolgan viloyatlarda ham o'tkazishga qaror qilindi. Islohot Zarafshon viloyatida boshlanib, Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazm viloyatlarida davom ettirildi.

Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazmda 20 gektar sug'oriladigan va 45 gektar lalmikor va bahorikor erga ega bo'lgan katta er egalarining oshiqcha erlari musodara qilindi. 1929 yilda er-suv islohoti Qoraqolpog'istonda ham o'tkazildi.

Er-suv islohoti natijasida O'zbekistonda jami 4801 «pomeshchik» tipidagi xo'jaliklar tugatildi. 13036 ta badavlat mulkdorlarning ortiqcha erlari tortib olindi. Respublikaning er fondiga 474393 desyatina er qo'shildi. Qishloq aholisini qishloq xo'jalik artellariga birlashtirish kuchayib bordi. 1929 yilda ularning soni 1665 taga etdi. Jamoa xo'jaligi hisoblangan artellarga 30 ming kishi a'zo bo'lgan edi.

20-yillarda o'tkazilgan er-suv islohoti davrida badavlat dehqonlarning erlari, vaqf erlari, ruhoniylarga tegishli erlar davlat tomonidan tortib olingan edi. Er bilan birga hamma ot-ulov va asbob-uskunalar ham musodara qilindi. Umuman 1925-1929 yillarda boylar, yirik savdogarlar va ruhoniylarning 45 mingga yaqin xususiy xo'jaliklari batamom tugatiladi. Ko'pgina xo'jaliklar tasarrufidagi ortiqcha erlar ham tortib olingan edi. Bu erlar qayta taqsimlanib, ularning katta qismi ersiz yoki kam erli dehqon xo'jaliklariga mulk qilib berildi. Buning natijasida batrak - qambag'allar toifasi islohotdan oldin barcha dehqonlarning 76 foizini tashkil etgan bo'lsa, islohotdan so'ng ularning soni 39 foizgacha qisqardi. Ularning xo'jalik turmushi yaxshilanib, o'sib borganligi bois o'rta

hol dehqonlar salmog'i 17 foizdan 52 foizga ko'tarildi. Shu tariqa, qishloqda tovar-g'alla etishtiruvchi mayda ishlab-chiqaruvchilarning salmog'i ko'payib bordi. Bu islohot jarayoni davomida respublikada jamoa xo'jaliklari, ya'ni kolxozlar tashkil etiladi. Biroq ularning hali xo'jalik va moliyaviy zaifligi, ishlab chiqarish ko'rsatkichlarining pastligi ko'zga tashlanib turardi.

20-yillar oxirlariga kelib respublika qishloq xo'jaligi, ayniqsa paxtachilik sohasining Markaz hukumatiga qaramligi, **paxta yakkahokimligi** kuchaydi. Chunonchi, 1927-1928 xo'jalik yilida o'lkadan Markazga olib ketilayotgan tovarlar umumiy qiymatining 77,8 foizini paxtachilik maxsulotlari tashkil etgan. Buning ustiga sovet mamlakati ehtiyoji uchun etishtirib berilayotgan o'zbek paxtasining xarid narxi dunyo bahosidan ancha kam belgilanardi. G'alla narxlarining bu davrda mamlakat miqyosida 20-25 foizga pasaytirilganligi ayniqsa 1927 yilgi g'alla tayyorlash sohasidagi ishlarda jiddiy qiyinchiliklar tug'dirgandi.

Sovet hokimiyatining 20-yillarda qishloqda yuritgan bir qadar mo'tadil siyosatidan bahra olib, er-suv islohotidan naf topib, o'z xo'jaliklarini anchayin oyoqqa turgizib, o'rta hollar darajasiga ko'tarilib olgan o'zbek dehqonlari hayoti va qismati, taassufki, tez orada xukmron partiya boshlab yuborgan ommaviy kollektivlashtirish jarayoni girdobiga g'arq bo'ldi. Ommaviy kollektivlashtirish jarayoni qishloq ahli hayotini ag'dar-to'ntar qilib yubordi.

Yoppasiga kollektivlashtirish VKP(b) XV s'ezdi (1927) belgilab bergan qishloqda **kollektivlashtirish siyosati** va uni izchil amalga oshirish butun mamlakatda bo'lgani singari O'zbekiston va uning xalqi uchun ham asosiy amaliy vazifaga aylangandi. Totalitar hokimiyat qishloqda kollektivlashtirish siyosatini zo'rlik, o'zboshimchalik va ma'muriy-buyruqbozlik usullari bilan o'tkazishga kirishdi.

Markaz buyrug'i va ko'rsatmasini bajarishni o'zlari uchun katta sharaf deb bilgan, unga ko'r-ko'rona asoslangan rahbarlar **dehqonlarni zudlik bilan kolxozlarga kiritish** uchun «jon kuydirdilar». Ayniqsa 1929 yilning ikkinchi yarmi va 1930 yil boshlaridan mavjud reallik bilan hisoblashmay omonat jamoa xo'jaliklari tuzish mavsumi avj oldirildi. Masalan, O'zbekiston partiya va hukumatining 1930 yil 17 fevraldagi «Kollektivlashtirish va quloq xo'jaliklarini tugatish to'g'risida»gi qarorida respublikaning 17 ta tumanida yoppasiga jamoalashtirish vazifasi belgilangan edi. Ko'p joylarda quloqlarni tugatish shiori ostida o'rtahol, hattoki kambag'al dehqon xo'jaliklariga nisbatan ham zulm o'tkazildi. 1929 yil oktyabrga qadar respublikadagi dehqon xo'jaliklarining 3,4 foizi kolxozlarga kirgani holda, 1930 yil martiga kelganda dehqon xo'jaliklarining 47 foizi kolxozlashtirilgan edi. 1931 yil oxirida bu ko'rsatkich 68,2 foizga etdi.

Kollektivlashtirish ishidagi shoshma-shosharlik, joylardagi real shart-sharoitlar bilan hisoblashmaslik, milliy hududlarning o'ziga xos hususiyatlari, aholisining milliy an'analari, udumlarini, dindorlik darajasi, madaniy-ma'naviy saviyasini e'tiborga olmaslik oxir-oqibatda bundan ham ko'ngilsizroq holatlarning yuz berishiga sabab bo'ldi. Ko'p qishloq tumanlarida hokimiyat organlarining zo'ravonligi, o'zboshimchaligiga aholi keskin norozilik bildirib, turli harakatlar uyushtirishga majbur bo'ldi. 1929-1930 yillarda dehqonlarning sovet tuzumiga nisbatan ommaviy norozilik harakatlarida faqat

Qashqadaryo okrugidan 14 ming nafar kishi qatnashgan. Ma'lumotlarda qayd etilishicha, bunday **ommaviy norozilik harakatlari shu davrda respublika bo'yicha 240 marta sodir bo'lgan**. Eng achinarlisi shuki, ko'plab oddiy dehqon xo'jaliklari arzimagan sabablar bilan yoxud birgina jamoa xo'jaligiga kirishga rag'bat bildirmaganligi vajidan bor budidan mahrum etilib, uy-joyi, mol-mulki tortib olinib, quloqlar ro'yxatiga tirkab yuborilavergan. Bu nohaqlikni oldini oladigan, uni adolatli hal etib ajrim qiladigan biror bir mard topilmagan o'sha kezlarda. Hamma o'zini o'ylash, bu balo-qazolardan ehtiyotlanish choralarini izlashga majbur bo'lgan edi u zamonlarda.

Quloqlashtirish Statistik ma'lumotlarga qaraganda jamoalashtirish boshlarida O'zbekistonda shartli ravishda «quloq» xo'jaligiga kiritish mumkin bo'lgan xo'jaliklarning salmog'i aslida umumiy dehqon xo'jaliklarining 5 foizidan kamrog'ini tashkil etardi, xolos. Biroq ommaviy jamoalashtirish boshlanishi bilan **15 foizdan ortiq xo'jaliklar «quloqlashtirish»ga duchor bo'ldi**. Haqiqatda esa bular o'rtahol dehqon oilalari edi. Faqat 1930 yilning o'zida respublikada «boy» va «quloq» xo'jaliklar toifasiga kiritilgan 2648 ta o'rtacha dehqon xo'jaliklari tugatilgan edi. 1931 yil avgustiga kelib respublikada qo'shimcha yana 3828 ta «quloq xo'jaliklari» tugatildi.

Respublikaning o'ziga to'q, bozorga tovar g'alla etishtirib berishga qodir son-sanoqsiz dehqon xo'jaliklari bor narsasidan mahrum bo'lib, haqsiz-huquqsiz holda o'z oila a'zolari bilan uzoq hududlarga (Sibir, Ukraina, Qozog'iston) yoki yangi o'zlashtirilayotgan cho'lli, to'qayzor, qamishzor erlarga badarg'a qilindilar.

Ayni paytda dehqon xo'jaliklarini majburiy quloq qilish, boshqa joylarga surgun qilish ishlari avj oldirildi. O'zbekistondan Ukraina, Sibir va Shimoliy Kavkazga 3871 «quloq oilasi» surgun etildi. 1933 yilda surgun qilingan «quloq» xo'jaliklari soni 5500 taga etdi. Ming-minglab qishloq oilalari bunday xavf-xatarning bo'lishini oldindan his qilib, o'z kindik qonlari to'kilgan muqaddas zaminni tark etib, uzoq begona yurtlarga bosh olib ketishga majbur bo'ldilar. Ularning ko'plari uzoq yillar xorijiy ellarda umrguzoronlik qilib, ona yurt sog'inchi bilan, unga talpinib yashab o'tdilar. Faqat O'zbekiston milliy mustaqillikka erishgandan so'nggina orzu-armonlari ushalib, yangidan Vatanning mo'tabar tuprog'ini tavof qilish baxtiga musharraf bo'ldilar.

Ma'muriy tazyiq, oshkora zo'ravonlik, iqtisodiy terror usullari va shu kabi ta'sir choralari orqasida «Kolxoz qurilishi» rivojlantirib borildi. 1932 yil oxiriga kelib umuman O'zbekistonda jamoalashtirilgan xo'jaliklar barcha dehqon xo'jaliklarining 81,7 foizini birlashtirgan edi. 800 ming dehqon xo'jaliklari negizida 9734 ta kolxoz va 94 ta sovxoz tashkil etilgandi. Bu jarayon keyingi yillarda ham davom ettirildi. 1937 yilda dehqon xo'jaliklarining jamoalashtirish darajasi 95 foizga etgan bo'lsa, 1939 yilda u 99,2 foizni tashkil etdi. Ommaviy kollektivlashtirish jarayonida O'zbekiston bo'yicha 60 mingdan ortiqroq kishi «quloqlar»ga mansublikda ayblanib qatog'on qilindi. Shunday qilib, 30-yillar davomida O'zbekistonda zo'rovonlik yo'li bilan «Qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish», «quloqlarni sinf sifatida tugatish» siyosati uzil-kesil hal qilindi.

«SSSRning paxta mustaqilligini ta'minlash» asosan O'zbekiston xalqi zimmasiga yuklatilgan edi. 1935 yilda O'zbekistonda 1 mln. tonna paxta tayyorlangan bo'lsa, bu

ko'rsatkich 1939 yilda 1,5 mln. tonnani, 1941 yilga kelib esa 1 mln. 656,2 ming tonnani tashkil etdi. Bu Butunittifoq bo'yicha tayyorlangan paxtaning 60 foizidan ziyodrog'ini tashkil qilardi. 30-yillar davomida respublika qishloq xo'jaligi tizimida paxta yakkahokimligi mustahkam o'rin egallab bordi. Jumladan, agar 1933 yilda paxta mahsuloti respublika etishtirib tayyorlab beradigan qishloq xo'jalik mahsulotlari umumiy hajmining 81,5 foizini tashkil etgan bo'lsa, 1937 yilga kelib bu raqam ko'rsatgichi 93,4 foizga etdi.

Texnikaviy ta'minot

O'zbekistonda dehqon xo'jaliklarini ommaviy tarzda jamoalashtirish ishlari ayni chog'da yangi xo'jaliklarga moddiy-texnik baza bo'lib xizmat qiladigan **mashina-traktor stantsiyalari (MTS)** ni tashkil etish bilan uzviy bog'liq holda olib borildi. O'zbekistonda dastlabki mashina-traktor stantsiyasi 1929 yilda Andijon viloyatining Asaka tumanida tashkil etilib, u yangidan tuzilgan jamoa xo'jaliklariga texnik yordam ko'rsatgan edi. Asta-sekin ularning soni ortib bordi. 1931 yilga kelib MTSlar 48 ta qishloq tumanlarida tashkil etilib, qishloq ahlining dala yumushlariga xizmat ko'rsatdi. MTSlarning yirik dehqon xo'jaliklariga nafi katta bo'lganligidan, ularning safi respublikada to'xtovsiz ortib bordi. Jumladan, 1937 yilda ularning soni 163 taga, 1941 yilga kelganda esa 189 taga etdi. Garchand yirik jamoa erlarini ishlab berish, qo'l mehnatini engillashtirish, qishloqqa texnika olib kirish, texnika ilmidan qishloq mehnatchilarini xabardor qilish, ma'lumotini oshirishda MTSlar muhim rol o'ynagan bo'lsada, biroq bu narsa jamoa xo'jaliklarining davlatga tobeligini yanada kuchaytirdi. Buning asosiy sabablaridan biri shundaki, yirik ishlab chiqarish vositalari MTSlar orqali tobora davlat qo'lida to'plana bordi. MTSlar jamoa erlarini natural haq evaziga ishlab berar, bu haqning miqdori esa yuqoridan, davlat organlari tomonidan belgilanardi.

Irrigatsiya va melioratsiya ishlari

O'zbekiston qishloq xo'jaligi va ayniqsa uning etakchi tarmog'i-paxtachilik sohasining tezkor rivojlanishidan manfaatdor bo'lgan sovet hukumati avval boshdan respublikada **irrigatsiya va melioratsiya** tizimini yaxshilash va takomillashtirishga jiddiy e'tibor berib bordi.

Shu maqsadda 1922 yildayoq respublikada irrigatsiya tizimini qayta tiklash va yanada rivojlantirishning asosiy vazifalari belgilab berildi. Xususan, O'zbekiston hukumati tarkibida suv va qishloq xo'jaligi Xalq Komissarligi, uning huzurida esa suv xo'jaligi bosh boshqarmasi, joylarda viloyat, tuman, uchastka suv qo'mitalari tashkil etildi. Ularga davlat yordami ko'rsatib borildi. Jumladan, 1922 yilda irrigatsiya ishlariga 6 mln. oltin rubl hisobida mablag' ajratildi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad sug'oriladigan erlarni 2 yil ichida 2 mln. desyatinaga etkazish edi. Joylarda suv inshootlari qurilishi avj oldirib yuborildi. Yangi kanallar, ariqlar qurildi. Ko'plab yangi erlar o'zlashtirildi. Natijada 1924 yilga kelib sug'oriladigan erlar miqdori 2,4 mln. desyatinaga, shu jumladan, paxta ekiladigan maydon esa 500 ming desyatinaga etkazildi.

Bu ishlar O'zbekiston SSR tuzilgach, yanada avj oldi. Urushgacha bo'lgan davrda respublikada Darg'om, Norpoy, Sovoy, Dalvarzin, Log'an, Katta Farg'ona kanallari, Kattaqo'rg'on suv ombori kabi ko'plab suv inshootlari qurildi. Dalvarzin, Sovoy, Uchqo'rg'on, Mirzacho'l, Chirchiq-Ohangaron vodiylarida, Zarafshon daryosi havzasida,

shuningdek, Qashqadaryo va Surxondaryoda irrigatsiya tarmoqlari ancha yaxshilandi. 1929-1933 yillarda bu sohaga 234,9 mln. rubl sarflandi.

1939 yilda O'zbekiston KP(b) Markaziy Qo'mitasi va respublika hukumati xashar yo'li bilan Katta Farg'ona kanalini qurish to'g'risida qaror qabul qildi. O'sha yilning 1 avgustidan 160 ming kolxozchi kanal qurilishini boshlab yubordi. Uzunligi 270 kilometr bo'lgan bu kanal asosan qo'l mehnati bilan 45 kun ichida qurildi.

Katta Farg'ona kanali Farg'ona vodiysining asosiy qon tomiri bo'lib qoldi. Vodiya 60 ming gektar cho'lli erlar o'zlashtirilib, 500 ming gektar erni suv bilan ta'minlash imkoniyati yaratildi. Shuningdek, ikkinchi jahon urushidan oldingi yillarda Shimoliy va Janubiy Farg'ona kanallari, Toshkent kanali, Kampirrovot suv to'g'oni, Qoraqalpog'istonda Qizketgan kanali, sig'imi 1 mln kub\ metr bo'lgan Kattaqo'rg'on suv ombori va ko'plab boshqa suv inshootlari barpo etildi. Buning natijasida 1937-1940 yillarda respublikada sug'oriladigan er maydonlari qo'shimcha 200 ming gektarga ko'paydi.

Shunday qilib, Sovet hokimiyati qishloqda kollektivlashtirish siyosatini olib borishda qishloq ahliga nisbatan nechog'lik zug'um o'tkazmasin hamda ne-ne og'ir sinov-sinoatlarga duchor etmasin, biroq ular xalq irodasini, uning azmu qororini so'ndira olmadi. O'zbek xalqi fidoyilik bilan mehnat qilishda davom etdi.

4. Urushdan keyingi yillarda O'zbekiston qishloq xo'jaligi, paxta yakkahokimligi

Garchi ikkinchi jahon urushi va uning yakunlari sovetlar mamlakati foydasiga hal bo'lib, bundan keyin uning xalqlari oldida ijtimoiy taraqqiyotning yangi marralari ochilgandek ko'rinsada, biroq tez orada totalitar tuzumning ularga zug'umi, zo'rvonligi, ta'sir-tazyiqi yangidan kuchaya bordi. O'zbekiston iqtisodiyotini bir tomonlama rivojlantirish, uni mamlakatning asosiy paxta bazasiga aylantirish, bu hududda paxta yakkahokimligini kuchaytirish - Ittifoq hukmdorlarining bosh maqsadiga aylandi. SSSR XKS va VKP (b) MQning 1945 yil 15 iyuldagi «O'zbekistonda paxtachilikni qayta tiklash va yanada rivojlantirish choralari to'g'risida» gi va SSSR XKSning 1946 yil 2 fevraldagi «1946-1953 yillarda O'zbekistonda paxtachilikni qayta tiklash va yanada yuksaltirish rejasi va tadbirlari to'g'risida» qabul qilgan qarorlari ham shu maqsadga qaratilgan edi. Tub aholi manfaatlariga hamohang bo'lmagan, paxta yakkahokimligini kuchaytirishga yo'nalgan bu qarorlar O'z KP MQning 1945 yil sentyabrida bo'lgan XII plenumida muhokama etilib, ijro etish uchun qabul qilindi.

O'zbekiston xalq xo'jaligini rivojlantirishga mo'ljallangan mablag'larning katta qismi paxtachilikka ajratildi va uning bilan bog'liq bo'lgan tarmoqlarga sarflandi. Respublika traktor parki sezilarli ko'paydi, kolxozlarga texnik xizmat ko'rsatuvchi MTS lar soni 245 taga etdi, ulardagi traktorlar soni 1950 yilda 29,5 mingtani, paxta terish mashinalari soni 3617 tani tashkil etdi.

Respublika qishloq xo'jaligining yuk avtomobillar parki 1950 yilda 7934 ta yuk avtomobillari va avtotsisternalarni tashkil qildi.

1950 yilga kelib amalga oshirilgan muhim tadbirlardan yana biri, bu mavjud jamoa xo'jaliklarining yiriklashtirilishi bo'ldi.

O'zbekiston SSRda 1777 ta mayda kolxozlar o'rniga 752 ta yirik kolxozlar tashkil etildi.

Tukmron sovet mafkurasining zo'r berib yurt odamlari o'rtasida soxta vatanparvarlik, mehnatsevarlik, fidoyilik g'oyalarini yoyishi, doimiy mehnat safarbarligining o'tkazilishi va shu singari zo'rma-zo'raki tadbirlar natijasida respublikada paxtachilik va boshqa sohalar butun choralar bilan rivojlantirib borildi. Agar 1940 yilda gektaridan 14,9 ts. paxta hosili olingan bo'lsa, 1950 yilda respublika paxtakorlari 2282,4 ming tonna paxta xomashyosi etishtirdilar, hosildorlik gektariga 20,1 ts.ni tashkil qildi.

50-yillardan boshlab Markaz amri bilan respublika mehnat ahlining butun e'tibori taqir va bo'z erlarni o'zlashtirish va u erlarda paxtachilik xo'jaliklarini yangidan tashkil etishga qaratildi. Sobiq KPSS MQ va SSSR Ministrlar Sovetining 1956 yilgi «paxta etishtirishni ko'paytirish uchun O'zbekiston SSR va Qozog'iston SSRdagi Mirzacho'l qo'riq erlarini sug'orish to'g'risida»gi, 1958 yilgi «O'zbekiston SSR, Qozog'iston SSR va Tojikiston SSR dagi Mirzacho'lni sug'orish va o'zlashtirish ishlarini yanada kengaytirish va jadallashtirish to'g'risida»gi qarorlariga asosan Mirzacho'lda katta maydonlarda qo'riq erlarni o'zlashtirish ishlari olib borildi.

Yangi erlarni o'zlashtirish jarayoni yangi sovxozlar, ularning xo'jalik binolari, aholi yashaydigan poselkalar bunyod etish bilan birga olib borildi. 1956-65 yillarda Mirzacho'lda 84 ming gektar yangi er o'zlashtirildi, 16 ta paxtachilikka ixtisoslashgan, bitta bog'dorchilik-uzumchilik sovxozlari tashkil etildi. Shu yillarda o'zlashtirilgan joylarda 456 ming kv metr turar joy binolari, o'nlab maktablar, bolalar bog'chalari, kasalxonalar, oshxonalar, madaniy maishiy muassalar barpo etildi. 170 kmli temir va 759 km avtomobil yo'llar qurildi, 637 km elektr liniyalari o'tkazildi, xo'jaliklar, turar joy binolari gazlashtirildi. Mirzacho'l erlarini sug'orish, meliorativ holatni yaxshilash tadbirlari amalga oshirildi. Janubiy Mirzacho'l kanali qurildi. 1957 yilda Yangier va 1961 yilda Guliston shaharlari vujudga keldi. 1963 yil 16 fevralda markazi Guliston shahri bo'lgan **Sirdaryo viloyati** tashkil etildi. Viloyatda paxta ekiladigan er maydonlari 1956 yildagi 130 ming gektardan 1965 yilda 211 ming gektarga, paxta xom-ashyosi etishtirish esa 243 ming tonnadan 441 ming tonnaga ko'paydi.

Markaziy Farg'ona, Qoraqalpoq ASSR, Surxondaryo, Buxoro va Qashqadaryo viloyatlarida ham sug'oriladigan erlarni kengaytirish, irrigatsiya qurilishi ishlari keng ko'lamda olib borildi. Qoraqalpog'istonda yangi sholikorlik sovxozlari ishga tushdi. Buxoro viloyatida 1963 yilda **Amu-Qorako'l mashina-kanali**, 1965 yilda **Amu-Buxoro mashina-kanali** qurilib foydalanishga topshirildi. Natijada Buxoro viloyatida **90 ming gektar er**, jumladan 26 ming gektar yangi er maydonlari sug'oriladigan, Qizilqum sahrosida maydoni 300 ming gektardan ortiq yaylovlarga suv boradigan bo'ldi.

1953-1963 yillarda Markaziy Farg'ona cho'llarida 72,4 ming gektar er o'zlashtirildi, 16 ta yangi kolxoz va 2 ta yangi sovxoz vujudga keldi.

50-60 yillarda Kosonsoy, Qamashi, Farg'ona, Pachkamar, Chorvoq, Quyimozor, Janubiy Surxon, Chimqo'rg'on, Toshkent, Ohangaron suv omborlari, suvdan tejab foydalanish maqsadida 545 km beton ariqlar qurildi.

Sobiq KPSS MQning 1966 yil May Plenumining meliorativ ishlarni kengaytirish haqidagi qarori O'zbekistonda yangi erlarni o'zlashtirish va sug'orish ishlarini yanada kengaytirishga asos bo'ldi.

Jizzax cho'lida 70 ming gektardan ko'proq yangi erlar o'zlashtirildi. O'zlashtirilgan erlarda Mirzacho'l (1967), Do'stlik (1970), Zafarobod (1973), Arnasoy (1977) tumanlari tashkil etildi. Sanoat korxonalari barpo etilgan, aholi zichroq yashaydigan poselkalar bazasida Paxtakor (1974), Do'stlik (1974), Gagarin (1974), Ul'yanovsk (1974), Il'ich (1980) shaharlari vujudga keldi. Jizzax cho'lida 1454 ming kv metr turar joy binolari, 21,9 ming o'rinli maktablar, 6800 o'rinli bolalar bog'chalari, klublar, shifoxonalar, oshxonalar qurildi. 1973 yilda **Jizzax viloyati** tashkil etildi.

Qashqadaryo, Surxondaryo, Andijon, Namangan, Farg'ona, Samarqand, Xorazm viloyatlarida, Qoraqalpog'iston ASSRda ham suv xo'jaligi, yangi erlar o'zlashtirish ishlari keng miqyosida olib borildi. 70- yillarda Amudaryo suvi hisobiga eng yirik Tuyamo'yin, Kampirovot daryosi bo'yida Andijon, Namangan viloyatida Chortoq va Eskar, Samarqand viloyatida Qoratepa, Surxondaryo viloyatida Dexqonobod suv omborlari bunyod etildi. Katta Namangan, Parkent va boshqa kanallar qurildi.

Shunday qilib, O'zbekiston hududida 1946-65 yillarda qariyb 600 ming gektar yangi sug'oriladigan erlar ishga tushirilgan bo'lsa, 1966-85 yillarda 1,6 million gektar yangi erlar o'zlashtirilib foydalanishga topshirildi. 1985 yilda 10 milliard kubometr suvni to'plovchi 23 suv ombori. 197 ming km uzunlikdagi kanallar, 900 ta sug'orish tarmog'i, 92 ming gidrouzellar ishlab turdi. O'zlashtirilgan qo'riq erlarda 160 sovxoz tashkil etildi. 7,7 mln kv m turar-joy, 37 ming o'rinli maktabgacha yoshdagi bolalar muassasalari, 102 ming o'rinli umumta'lim maktablari barpo etildi.

Qishloq xo'jaligining moddiy texnik bazasi mustahkamlandi. Xo'jaliklarni elektr energiyasi bilan ta'minlash, ularga traktorlar va boshqa qishloq xo'jalik mashinalari, mineral o'g'itlar etkazib berish ishlari ancha yaxshilandi. Masalan, 1985 yilda kolxoz va sovxozlarda 189 ming traktor, 37 ming paxta terish mashinasi va boshqa turdagi texnika vositalari bor edi.

Cho'llarni o'zlashtirish uchun ming-minglab odamlar safarbar etildi. Bu joylarni obodonlashtirish, paxta plantatsiyalarini ko'paytirish uchun yuz minglab aholi oilalari bilan yashab turgan so'lim maskanlarini tashlab, majburan ko'chirildi. Qanchalab yoshlar, yigit-qizlar komsomol yo'llanmasi bilan bu dasht-biyobonli erlarga kelib, og'ir mehnat mashaqqatini chekib, davlatga ko'proq «oq oltin» etkazib berish uchun ter to'kdilar. Respublikada paxta yakkahokimligining kuchayib borganligi faktini shunda ko'rish mumkinki, agar 1950 yilda 1,1 mln gektar erga g'o'za ekilgan bo'lsa, 1985 yilga kelib bu ko'rsatkich 2 mln gektargacha etdi. Paxta xomashyosi shu yillarda 2,3 mln. tonnadan 5,4 mln. tonnaga ko'paydi. Fosildorlik har gektar hisobiga 20,1 ts dan 27,0 ts ga ko'tarildi.

Respublika qishloq xo'jaligida paxta etishtirish salmog'ining ortib borishi davomida o'zbek halqi nomini ne zamonlar dunyoga mashhur qilgan muhim ziroatchilik sohalari: shirin-sharbat meva, poliz, sabzavot, sohibkorlik, donchilik va boshqa mahsulotlar etishtirish asta-sekin kamayib, qisqarib bordi. Eng achinarlisi shuki, xalqimizning azaliy mashg'uloti samarasi bo'lgan bu xil mahsulotlarning ko'pi bora-bora respublikamizga chetdan keltiriladigan bo'lib qoldi. Masalan, bug'doy, arpa etishtirish

imkoniyati katta bo'lgani holda, uni ekish uchun sug'oriladigan erlar ajratilmas, shu bois bu ekin turlari asosan lalmikor erlarda etishtirilardi. Tosildorlik ham gektar boshiga atigi 5-8 tsentnerni tashkil etardi, xolos. 1985 yilda respublika bo'yicha atigi 387,9 ming tonna g'alla etishtirilgan. Bu uning ehtiyojini mutlaqo qanoatlantirmas edi, albatta. Chorvachilik, parandichilik, baliqchilik sohaslarini rivojlantirishda respublikaning imkoniyat darajasi qanchalik keng va va katta bo'lmasin, biroq bular ham sovetlar davrida etarli foyda va daromad bilan ishlaydigan xo'jalik tarmoqlariga aylana olmadi.

Buning ustiga paxta maydonlarining meliorativ holatini yaxshilash, ob-hayot bilan ta'minlash borasida ham jiddiy muammolar kelib chiqib, ularning yillar davomida hal etilmay kelishi esa ko'plab noxush hollarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Atrof-muhitning buzilishi, suv havzalarining ifloslanishi, kasallik turlarining ortishi, erlarning kimyoviy moddalar bilan zaharlanishi kabi holat vujudga keldi.

Ekin maydonlarining surunkali zararli kimyoviy o'g'itlar, aralash birikmalar bilan ishlanishi nafaqat erlarning yaroqsiz holatga, tuproq eroziyasiga olib kelib qolmasdan, balki ayni paytda ming-minglab dala mehnatkashlarining umriga ham zavol bo'ldi, son-sanoqsiz kasalliklarning vujudga kelib, keng tarqalishiga olib keldi.

5. 1946-1985 yillarda Respublika sanoati, uning bir tomonlama rivojlantirilishi

Tiklanish Urushdan keyingi yillarda O'zbekistonda sanoatni tiklash va rivojlantirish hukmron Markaz oliy manfaatlaridan kelib chiqilib, uning «sotsializm va kommunizm jamiyati» qurishdan iborat bosh strategik vazifalari, dasturiy rejalariga asoslanib hamda O'zbekistonning boy xomashyo va mineral resurslaridan maksimum foyda olishni ko'zlab bu sohaga e'tibor qaratib borilgan.

O'zbekiston iqtisodiyoti va uning muhim bo'g'ini sanalgan sanoati urushdan keyingi 1946-1950 yillarda tiklandi va rivojlanib bordi. 1946-1950 yillarda 150dan ziyod yangi sanoat korxonalari qurilib ishga tushirildi. Quvvatiga ko'ra SSSRda uchinchi o'rinda turuvchi Farxod GESning birinchi va ikkinchi navbatlari qurib bitkazildi. 1-Oqqovoq, 1-Bo'zsu, 2-Bo'zsu va boshqa gidroelektr stantsiyalar qurildi. Qora metallurgiya sanoati rivojlandi. O'zbek metallurgiya kombinatining «300» prokat stani va yubqa listli «700» prokat stani qurildi, marten va prokat tsexlari loihada belgilangan quvvatga etdi. «Toshselmash», «O'zbekselmash», «Chirchiqselmash», Samarqandagi «Krasniy dvigatel» va boshqa zavodlar paxtachilik bilan bog'liq mashinalar ishlab chiqarishni keng yo'lga qo'ydilar. 1950 yilda 4803 ta chigit seyalkalari, 7784 ta traktor kultivatorlari tayyorlandi. 1950 yilda 4641 ta SX-40 paxta terish mashinalari tayyorlandi. Paxta tozalovchi mashinalar ishlab chiqarish 1946 yilda 363 ta bo'lgan bo'lsa, 1950 yilga kelib ularning soni 1251 taga etdi.

Shuningdek yoqilg'i sanoati tiklandi va rivojlandi. Farg'ona vodiysida Moylisoy, Shahrixon, Surxondaryoda Kokaydi va Lalmikor neft konlari ochilib foydalanishga topshirildi. Oltiariq neftni haydash zavodi kengaytirildi. Neft ishlab chiqarish 1950 yilda respublikada 163 mln. tonnadan oshib ketdi. Polvontosh-Asaka gaz quvuri qurildi.

Engil sanoat o'sib bordi. Farg'ona va Qo'qonda yangi to'qimachilik kombinatlari, Toshkentda trikotaj fabrikasi, Buxoro, Samarqand va Namanganda ip yigirish fabrikalari qurilib ishga tushirildi. Agar 1941 yilda 107 mln. metr ip-gazlama ishlab chiqarilgan bo'lsa, 1950 yilda 161 mln. metr ip-gazlama tayyorlandi.

1950-1985 yillar O'zbekiston tarixidagi murakkab davrlardan biridir. Bir tomondan, O'zbekiston xalqining fidokorona, bunyodkorlik mehnati tufayli Respublika iqtisodiyoti anchagina rivojlandi. Ikkinchi tomondan, sobiq Ittifoqda hukumron bo'lgan totalitar tuzum, ma'muriy buyruqbozlikning kuchayishi natijasida ijtimoiy, iqtisodiy va manaviy hayotda bir qator muammolar, nohush xolatlar to'planib borib pirovardida inqirozli vaziyatni keltirib chiqardi.

Energetika va yoqilg'i sanoati 50-80 yillar elektr energiyasi tarmog'i kengaytirildi. 7-Shahrixon GESi, ikkita Namangan GESlari, ikkita Bo'zsuv GESlari, Chorvoq GESi, Xojikent GESi qurilib ishga tushirildi. Gaz bilan ishlaydigan Angren, Taxiatosh, Navoiy, Sirdaryo, 2-Angren GRESlari qurilib ishga tushirildi. 1985 yilda O'zbekiston elektrostantsiyalarining umumiy quvvati 9,9 mln, kilovatdan ortdi. Shu yili 47,9 milliard kilovatt-soat, ya'ni 1940 yilga nisbatan 100 baravar, 1950 yilga nisbatan 18 baravar ko'p elektr energiyasi ishlab chiqarildi. Elektr uzatgich liniyalari qurilishi kengaydi. Respublikaning barcha elektr stantsiyalari O'zbekiston yagona energosistemasiga ulandi. Shuningdek O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmaniston respublikalarining yirik elektr stantsiyalari Markaziy Osiyo yagona elektr sistemasiga ulandi. Natijada sanoat, qurilish, transport, qishloq xo'jaligini elektrlashtirish ancha kengaydi, xonadonlarni elektr energiyasi bilan ta'minlash yaxshilandi.

Yoqilg'i sanoati o'sdi. 50-yillarda Surxondaryo viloyatidagi Sharg'un toshko'mir koni o'zlashtirildi va yuqori sifatli qo'ng'ir ko'mir qazib chiqarila boshlandi. 60-yillarda Buxoro va Xorazm viloyatlaridagi Gazli, Jarqoq, Sho'rtepa, Sho'rchi neft konlari o'zlashtirildi. 70-yillarda Farg'ona vodiysida yangi neft konlari ishga tushirildi. 1959 yili qurilib foydalanishga topshirilgan Farg'ona neftni qayta ishlash zavodi ancha kengaytirildi. Zavodda texnika moylari, benzin, dizil yoqilg'isi, parafin va boshqa 35 xil mahsulotlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

O'zbekistonda gaz sanoati Buxoro va Qashqadaryo viloyatlarida yirik gaz konlarining izlab topilishi va o'zlashtirilishi bilan bog'liq ravishda yuksalib bordi. 50-yillarning ikkinchi yarmida "O'zbekneftgazrazvedka" tresti amalga oshirgan geologik-qidiruv ishlari natijasida 1956 yili gaz zahiralari 500 milliard kubometrga teng bo'lgan, foydalanishga eng qulay Gazli koni ochildi. Shuningdek, Muborak, O'rtabuloq, Qultog', Shapatti, Uchqir, Jarqoq, Qoravulbozor, jami 100 dan ortiq neft va gaz konlari topildi. Ularda 2 trillion kubometr gaz, 250 mln tonna neft zahiralari borligi aniqlandi. 1959 yili Buxoroda neft va gaz qazib olishni yo'lga qo'yish maqsadida "Buxoroneftgaz" boshqarmasi tuzildi.

1958-1960yillarda 767 km uzunlikdagi "Jarqoq-Buxoro-Samarqand-Toshkent" gaz quvuri qurib bitkazildi. Uning yillik quvvati 4,5 mlrd kub-metr gazga teng edi. 1964-1966 yillarda Muborak-Toshkent-Chimkent-Almati gaz quvuri qurilib foydalanishga topshirildi. Uzunligi 1317 km, diametri 720 mm po'lat quvurlari orqali Qashqadaryo

gazidan O'zbekistonning ko'pgina shaharlari, shuningdek, Qozog'iston va Qirg'iziston xalqi bahramand bo'ldi. Keyingi yillarda Toshkent-Bishkek-Almati oralig'ida ikkinchi gaz quvuri qurildi. Shunday qilib, 1958-1980 yillarda Buxoro va Qarshi, Gazli rayonlaridan Toshkent-Bishkek-Almatigacha yotqazilgan gaz quvurlarining umumiy uzunligi 5686 km (uning 3618 km O'zbekistonda yotqazilgan), yillik quvvati 23 mlrd kub-metr gaz yoqilg'isini tashkil etardi. 70 yillarda Muborakda qurilgan eng yirik gazni qayta ishlash zavodi yiliga 10 mlrd kubometr gazni tozalab berib turdi va yiliga 160 ming tonna oltin gugurt ishlab chiqarishni ta'minladi.

1974-78 yillarda Ursatevsk-Farg'ona quvuri yotqazildi. Uzunligi 677,8 km dan iborat bo'lgan bu gaz yo'lining 425,8 km O'zbekiston, qolganlari Tojikiston hududidan o'tdi. Qashqadaryo va Buxoro "Zangori yoqilg'i"sidan qardosh Tojikiston xalqi ham bahramand bo'ldi.

O'zbekistonliklar respublikamiz hududidan ko'plab boy tabiiy gaz konlarining topilishi va o'zlashtirila boshlanishidan behad xursand bo'ldilar. Har bir oila o'z xonadonida "Zangori yoqilg'i" dan foydalanishni orzu qilardi. Ammo o'zbek xalqi respublikamiz hududida topilgan gaz konlariga xo'jayin emas edi, ularning xo'jayini uzoqda - Moskvada edi. O'zbekiston gazidan qanday foydalanishni Markaziy hokimiyatda o'tirganlar belgilardi. Markaziy hokimiyat O'zbekiston gazidan, avvalo, Uraldagi, SSSRning Evropa qismidagi shahar va posyolkalarni, korxonalar va xonadonlarni gazlashtirishda foydalanishga kirishdi.

1961-63 yillarda zudlik bilan Buxoro-Ural o'rtasida gaz quvuri yo'lining 1-nchi, 2-nchi va 3-nchi navbatlari qurildi. Umumiy uzunligi 6100 km dan uzun bo'lgan Buxoro-Ural gaz transport sistemasining yillik o'tkazuvchi quvvati 21 mlrd kub metr o'zbek zangori oloviga teng edi.

Markaziy hokimiyat bu bilan cheklanib qolmadi, O'zbekiston va Turkmaniston gazini bir yo'la katta miqdorda G'arbiy viloyatlarga uzatish rejalarini tuzdilar. Bu reja O'rta Osiyo-Markaz gaz quvuri nomini oldi. 1965-75 yillarda 2750 km uzunlikdagi O'rta Osiyo-Markaz gaz yo'li qurildi. Ikki yo'llik O'rta Osiyo-Markaz gaz quvurining umumiy uzunligi 5500km bo'lib, bu yo'llar yiliga 80 mlrd kub-metr yoqilg'i uzatish quvvatiga ega bo'ldi.

Shunday qilib, o'zbek "zangori yoqilg'isi" uzoq-uzoq joylardagi korxonalar va xonadonlarni isitdi, o'zbekistonliklar, asosan qishloq aholisi yonginasidan o'tgan gaz quvurlariga ming alam bilan qarab qolaverdi, bu mamlakatimiz qaramligining oqibati edi, albatta. 1985 yilga kelib respublikada atigi 2,8 mln kvartira jumladan qishloqlardagi 1,3 mln kvartira gazlashtirilgan edi, xolos.

Kimyo sanoati Kimyo sanoatini rivojlantirishda gaz, neft, oltingugurt, ozokrit, oshtuzi, ohak, grafit, rangli metallurgiya chiqindilari, paxta va kanopni qayta ishlashdan hosil bo'ladigan chiqindilar boy xomashyo bo'lib xizmat qildi. 50-yillarda mineral o'g'itlar ishlab chiqaruvchi Samarqand superfosfat zavodi, 1962 yilda Farg'ona azot o'g'iti zavodi, 1965 yilda Navoiy kimyo kombinati, 1969 yilda Olmaliq kimyo zavodi qurilib ishga tushirildi. 1985 yilda respublika kimyo korxonalarida 7,8 mln tonna mineral o'g'itlar

ishlab chiqarildi, bu 1960 yildagidan 7 marta, 1950 yildagiga nisbatan 15 marta ortiq edi. Respublika qishloq xo'jaligi mineral o'g'itlar bilan ta'minlandi va boshqa respublika, viloyatlarga o'g'itlar chiqarildi.

O'zbekistonda kimyo tolalari (Farg'ona kimyo tolalari zavodi), plastmassalar (Ohangaron "Santexnik" zavodi, Jizzax plastmassa turbalari zavodi), maishiy kimyo mahsulotlari (1971 yilda barpo etilgan Olmaliq maishiy kimyo zavodi, Quvasoy, Namangan kimyo zavodlari, 1971 yilda Toshkent yog'-moy zavodi tarkibida qurilgan sintetik yuvish vositalari zavodi) ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

Respublika kimyo sanoatida zaharli vositalar, kislotalar ishlab chiqarish katta o'rin tutardi. Andijon gidroliz zavodi, Farg'ona furan birikmalari zavodi, Yangiyo'l bioximiy zavodi paxta, sholi, paxta chiqindilaridan spirt, oqsil, drojilari, furan va boshqa mahsulotlar tayyorladilar. Farg'onada triatsetiltellyuloza, Navoiyda kotaran, Chirchiqda kaprolaktam ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. 1960 yilda 235,4 ming tonna sulfat kislotalari ishlab chiqarilgan bo'lsa, 1985 yilda 2,3 mln tonna tayyorlandi.

Markaziy hokimiyat tomonidan zaharli kimyo vositalari ishlab chiqarish respublikaga tiqishtirildi. 1985 yilda 47,9 ming tonna turli zaharli ximikatlar ishlab chiqarildi.

Zaharli vositalarining respublika paxta maydonlarida haddan tashqari keng qo'llanilishi natijasida atrof-muhit, ekologik vaziyat buzildi, odamlar turli - tuman kasalliklarga chalindi. Odamlar sog'lig'i hisobiga paxta xom ashyosiga ko'rsatilgan «g'amxo'rlik» xalqqa qimmatga tushdi.

Metallurgiya sanoati 1962 yilda O'zbekiston metallurgiya sanoati kombinatida uzluksiz po'lat quyuv qurilmasi ishga tushirildi. 1970-1980 yillarda elektr yordamida po'lat eritish kompleksi va uning ikkita pechi qurib ishga tushirildi. Kombinatda po'lat idishlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Po'lat eritish 1985 yilda 1,2 million tonnaga etdi.

50-yillarda Olmaliq -Angren tog' sanoati rayonida mis, qo'rg'oshin, rux, volfram, molibden va boshqa nodir metallar koni topildi, ularni o'zlashtirish jarayonida yirik Olmaliq kon-metallurgiya kombinati bunyod etildi.

O'zbekistonda 60-yillarda **oltin qazib olish sanoati** bunyod etildi. Muruntov, Chodak, Konbuloq oltin konlari, Farg'ona vodiysidagi daryo o'zanlaridan sochma oltin, Nurota, Qurama, Zarafshon, Hisor, Pomir tog'larida oltin tarkibli kvarts tomirlari va rudalar mavjudligi aniqlandi. Respublika hududida 30 ta oltin koni aniqlandi. Oltin qazib oluvchi Muruntov tog' boyitish kombinati, Marjonbuloq kombinati qurildi. «O'zbek oltin» birlashasi tuzilgach, uning tarkibida Chodak boyitish kombinati(1965), Angrenda oltin saralash fabrikasi qurilib ishga tushirildi.

O'zbekiston hududidagi rangli metall konlariga, shuningdek, oltin konlariga, ulardan noyob va nodir metallar qazib olishga respublika xo'jayinlik qilmasdi, ularga Ittifoq hukumati xo'jayinlik qilardi. O'zbekiston hukumati bu konlar va korxonalarda qancha oltin, mis, qo'rg'oshin, rux, volfram, molibden va boshqa nodir metallar qazib olinayotganini, ularni kimlar qaerga olib ketayotganini, qaerda va qancha pulga sotilayotganini bilmas edi. Bu haqda gapirish va yozish ham taqiqlangan edi. Bu holat

o'sha paytlarda «O'zbekiston suveren respublika» degan iboraning naqadar yolg'on, quruq gap ekanligini yoqqol ko'rsatuvchi misoldir.

Mashinasozlik sanoati 50-80-yillarda O'zbekiston mashinasozlik industriyasi ko'p tarmoqli sohaga aylandi. 1985 yilda respublika sanoatida faoliyat ko'rsatgan 1549 ta ishlab chiqarish birlashmalari, kombinatlari va korxonalarining 100 dan ortig'i mashinasozlik tarmog'iga tegishli bo'lib, ularda tayyorlangan mashinalar salmog'i butun sanoat mahsulotining 16 foizini tashkil etardi.

Respublikada, birinchi navbatda, paxtachilikka xizmat qiluvchi mashinasozlik tarmog'ini rivojlantirish tadbirlari amalga oshirildi. Toshkent qishloq xo'jaligi mashinasozligi zavodi (Tashselmash) qishloq xo'jaligi mashinasozligining bosh korxonasi hisoblanardi. «Tashselmash» zavodida 1960 yilda 3184 ta paxta terish mashinasi ishlab chiqarilgan bo'lsa, 1985 yilda 9425 ta shunday mashina tayyorlanadi.

1957 yilda paxta tozalash sanoati uchun mashinalar ishlab chiqaruvchi «Tashxlopkomash» zavodi bazasida yirik «Tashavtomash» zavodi barpo etildi. Zavodda paxtani qop- qanorsiz tashuvchi transport vositalari va gaz-51 yuk avtomobili uchun ehtiyot qismlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Bu zavod 1967-1971 yillarda qayta jihozlanib, traktor ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi va unga Toshkent traktor zavodi nomi berildi.

1948 yildan boshlab O'zbekiston qishloq xo'jaligi (O'zbekselmash) zavodi o'rish mashinalari, diskli baranalar, charxlash stanoklari, nasos changlagich-purkagichlar, motigalar, chigit ekish mashinalari ishlab chiqarardi. 1960 yilda bu zavodda ko'rak chuvish mashinasi, 1965 yilda erga to'kilgan paxtani teradigan, g'o'zapoya yuladigan mashinalar tayyorlash yo'lga qo'yildi. 1956 yilda qurilib ishga tushirilgan Andijon irrigatsiya mashinasozligi zavodida yangi erlarni o'zlashtirish, kanallar va suv omborlari qurilishi bilan bog'liq zovur kovlaydigan mashinalar, suv nasoslari, avtobenzotsisternalar, er tekislaydigan buldozerlar va skreperlar, greyderlar va kanallar tozalaydigan mashinalar, yuk ortib tushiradigan murakkab mexanizm va uskunalar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. 50-60-yillarda qurilgan Toshkent mashinasozlik zavodi, Andijon «Kommunar» zavodida paxta tozalash mashinalari, linterlar, paxta toylarini qabul qilish, saqlash, xillashning ko'p mehnat talab qiladigan jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish mashinalari, quritish-tozalash asboblari, yuk tashish mashinalari ishlab chiqarish o'zlashtiriladi.

O'zbekiston aviatsiya sanoati ham o'sib bordi. Toshkentda 1941 yilda Ximki shahridan keltirilgan zavod asosida aviatsiya zavodi barpo etilgan edi. Dastlab u PS-84 va IL-2 samoletlarini ishlab chiqara boshladi. Toshkent aviatsiya zavodida 1953 yilda IL-14, 1958 yilda turli tipdagi transport samolyotlari, 1966yilda esa AN-22 samolyotlari tayyorlash yo'lga qo'yildi. 1972 yilda V.P. Chkalov nomidagi Toshkent Aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasi tashkil etildi. Uyushmaga Toshkent aviatsiya zavodi (bosh korxonasi), Andijon mexanika zavodi, Farg'ona mexanika zavodi va Toshkent kislorod zavodi birlashtirildi.

Birlashmada samolyot yig'iladi, uning turli detal va uzellari tayyorlanadi, shuningdek xalq iste'moli buyumlari ishlab chiqariladi. O'zbekiston Prezidenti I.Karimov

1961 yildan boshlab besh yil davomida Toshkent aviatsiya zavodida muhandis, etakchi muhandis-konstruktor bo'lib ishladi va toblandi.

Qurilish sanoati 50-80-yillarda O'zbekistonda qurilish materiallari sanoati rivojlandi. 1985 yilda qurilish materiallari sanoatining 1851 korxonasi, 11ta yirik panelli uysozlik kombinatlarida turli xil qurilish materiallari- tsement shifer, asbotsement quvurlar, pardozlash plitalari, issiqni saqlaydigan (termoizolyatsion), gidroizolyatsion materiallari, keramika quvurlari, emallangan cho'yan vannalari, rakavinalar, cho'yan kanalizatsiya quvurlari, keramika buyumlari, sopol quvurlari ishlab chiqarildi. Mahalliy sanoat korxonalarida alibaster, ganch, ohak, cherepitsa, chiy, qamish, plitalar ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgandi.

Engil sanoat Respublikada engil sanoatni ustun darajada rivojlantirishga imkon beruvchi barcha omillar - ko'plab paxta, pilla, kanop xomashyosi, yog'ilg'i-energetika, etarli darajada mavjud edi Qolaversa, Respublikaning tez ko'payib borayotgan aholisi engil sanoat mahsulotlarining asosiy istemolchisi ham edi.

Tarix bunday omillar davlat mustaqilligi sharoitidagina to'la hisobga olinishi mumkin ekanligini ko'rsatdi. 50-80-yillardagi qaramlik sharoitida O'zbekistonda engil sanoat bir tomonlama rivojlanishga yo'naltirildi. Asosiy e'tibor paxta qabul qilish, paxta tozalash, pillakashlik, qorako'l teriga va kanop tolasiga dastlabki ishlov berish, jun yuvish tarmoqlarini rivojlantirishga qaratildi. O'zbekiston bunday xomashyolardan tayyor mahsulotlar tayyorlash imkoniyatiga ham, xuquqiga ham ega emas edi. Bu masalani markaziy hokimiyat hal qilardi. Tayyor xomashyo Ittifoqning boshqa shaharlariga olib ketilardi va tayyor mahsulotga aylantirilardi, ortib qolgan xomashyo boshqa mamlakatlarga sotilardi va undan katta daromad olinardi.

Respublikada 80-yillarda 107 ta paxta tozalash zavodi, ko'pchiligi quritish tozalash tseklariga ega bo'lgan 490 paxta manzillari ishladi. 70-80 yillarning boshlarida respublika to'qimachilik sanoati korxonalarini - Buxoro to'qimachilik kombinati (1973), Andijon ip gazlama kombinati (1979), Nukus ip gazlama kombinati (1983), Jizzax paxta yigiruv fabrikasi, yirik to'qimachilik kombinatlarining Qo'rg'ontepa, Marhamat, Yangiqo'g'on, Beshariq, Rishton, Vobkent, G'ijduvon filiallari qurildi. Toshkent va Farg'ona to'qimachilik kombinatlari tarkibidagi bir qator fabrikalar qayta jihozlandi. Ip-gazlama ishlab chiqarish 1960 yildagi 234,7 million metrdan 1985 yilda 395,7 million metrga ko'paydi. Yiliga Respublikada 1,5 million tonna paxta tolasi etishtirib berilardi.

Respublika to'qimachilik sanoati etishtirilgan paxta tolasining atigi 10 foizini qabul qilish va tayyor mahsulotlarga aylantirish imkoniyatiga ega edi. 90 foizi esa olib ketilardi.

Oziq-ovqat sanoati O'zbekistonda mahalliy xomashyoni qayta ishlashga asoslangan oziq-ovqat sanoatining yog'-moy, konserva, non, un yormasi, qandolat, go'sht, sut, baliq, choy, tamaki, vino etishtiruvchi tarmoqlari ishladi. 1985 yilda oziq-ovqat sanoati kompleksida 271 korxonalar faoliyat ko'rsatdi. Tarmoqning respublika sanoat mahsulotlari umumiy hajmidagi salmog'i 14 foizni tashkil etdi. Bu tarmoqda yog' moy sanoati etakchi o'rinda turardi. 1970 yillarda respublikada ishlaydigan 17 ta yirik yog'-moy korxonasi 2,2

million tonna paxta chigitini qayta ishlab, 294 ming tonna paxta yog'i ishlab chiqargan bo'lsa, 1985 yilda O'zbekistonda 451 ming tonna paxta yog'i ishlab chiqarilgan.

Respublikada go'sht kombinatlari 1960 yilda 97,4 ming tonna go'sht, 18 ming tonna kolbasa mahsulotlari ishlab chiqargan bo'lsa, 1985 yilda 232,3 ming tonna go'sht, 54 ming tonna kolbasa mahsulotlari etishtirilgan. 24 ta sut zavodida 1985 yilda 554 ming tonna sut mahsulotlari, 1167 tonna sir, 10,9 ming tonna mol yog'i etishtirilgan.

Respublikada qandolat sanoati ham birmuncha o'sdi. 50-yillarda Namangan va Buxoro shaharlarida konditer-makaron fabrikalari, 1964 yilda Yangiyo'l konditer fabrikasi ishga tushirildi. Yigirmanchi yillarda qurilgan Toshkent «O'rtoq» konditer fabrikasi 1965 yilda tubdan rekonstruksiya qilindi. 1968 yilda Yangiyo'l drojji (achitqi) zavodi qurildi. 1985 yilda qandolat sanoati tarmog'iga qarashli 60 ga yaqin zavod va tsexlarda 165 ming tonna qandolat mahsulotlari ishlab chiqarilgan.

Transport 50-80-yillarda temir yo'l transporti ancha rivojlandi. 50-yillarda uzunligi 627 km bo'lgan Chorjo'y-Qo'ng'iro't temir yo'li qurildi va Quyi Amudaryo shahar va tumanlari O'zbekistonning boshqa hududlari hamda Ittifoq markazi bilan temir yo'l orqali bog'landi. 1962 yilda qurilgan, uzunligi 280 km bo'lgan Navoiy-Uchquduq temir yo'li yangi topilgan konlarni sanoat markazi bilan bog'ladi.

Mirzacho'l, Jizzax, Qarshi cho'llarida yangi erlarni o'zlashtirish bilan bog'liq ravishda 1962 yilda Jizzax-Mehnat (133 km), 1970 yilda Samarqand-Qarshi (144 km) temir yo'llari qurildi va yangi tashkil etilgan xo'jaliklar Respublika markazi va sanoat markazlari bilan qisqa masofada tutashtirildi. 1974 yilda Termiz-Qo'rg'ontepa (218 km), 1975 yilda Taxiatosh-Nukus (13 km) temir yo'llari qurilib ishga ishga tushirildi va Qoraqalpog'iston poytaxti respublikaning temir yo'l tarmog'i bilan bog'landi.

1972 yil Qo'ng'iro't-Beynov (408 km) temir yo'lining qurilishi natijasida O'zbekiston va boshqa O'rta Osiyo respublikalaridan sobiq SSSR Evropa qismi va Kavkazga ikkinchi temir yo'l ochildi. Respublika temir yo'llarining uzunligi 1985 yilda 3,5 ming kmni tashkil etdi.

Avtomobil transporti tez sur'atlar bilan o'sdi. 50-70-yillarda respublikada zamonaviy avtomobil yo'llari -Katta O'zbekiston trakti (Toshkent-Termiz) ta'mirlandi, Toshkent-Olmaliq, Toshkent-Buxoro-Nukus, Mo'ynoq-Zarafshon, Samarqand-Chorjo'y, Farg'ona xalqa yo'li, Toshkent xalqa yo'li qurilib foydalanishga topshirildi. To'rtko'l shahridan Amudaryoning so'li sohili bo'ylab Nukus shahri orqali Taxtako'pirga olib boruvchi Qoraqalpog'iston trakti qurildi. Qizilqum cho'lini kesib o'tuvchi va qorako'lchilik xo'jaliklarini viloyat va respublika markazlari bilan bog'lovchi Buxoro-Gazli-Sazakino avtomagistrali, Qamchiq davoni orqali respublika poytaxtini qisqa masofada Farg'ona vodiysi bilan bog'lovchi Toshkent-Angren-Qo'qon avtomobil yo'li qurildi.

Toshkentdan barcha viloyat markazlariga va yirik shaharlarga, tuman markazlaridan kolxoz va sovxozlarga, posyolka va qishloqlarga qatnaydigan avtomobil marshrutlari tashkil etildi. Respublikada 70 dan ortiq avtobus va taksomotor parklari barpo etildi va ular o'z davrining texnika vositalari bilan ta'minlandi. Respublikaning avtomobil yo'llari uzunligi 80,4 ming km ni, shu jumladan usti qattiq qoplama bilan

qoplangan yo'llar 66,7 ming km ni tashkil etdi. 1985 yilda avtomobil transporti 1960 yilga nisbatan 5,5 marta ko'p yuk tashidi yoki 1985 yilda 1,1 mlrd tonna xalq xo'jaligi yuklarini tashidi. Umumiy foydalanishdagi avtobuslarda passajirlar tashish 1985 yilda 2,5 mlrd kishini tashkil etdi, bu 1960 yilga nisbatan 7 marta ortiq edi.

Havo transportining ahamiyati ortib bordi. Havo yo'llari respublikaning 120 dan ortiq shahar va aholi manzilgohlarini bog'ladi. Toshkent shahri havo yo'llari orqali Ittifoqning markaziy shaharlari, respublikalarning poytaxtlari, yirik sanoat markazlari bilan bog'landi.

Shahar yo'lovchi transporti ham kengaydi. 1947 yilda Toshkentda temir yo'l vokzali bilan eski shahar orasida uzunligi 18 km bo'lgan birinchi trolleybus yo'li qurilib, trolleybus qatnay boshladi. 1946-47 yillarda shaharlarda taksi mashinalari orqali passajirlar tashish yo'lga qo'yildi. Trolleybus qatnovi Samarqand (1956), Olmaliq (1968), Farg'ona (1970), Andijon (1971), Namangan (1973) shaharlarida ham yo'lga qo'yildi. Respublikaning 80 ta shahar va poselkalarida avtobuslar qatnovi tashkil etildi.

Yo'lovchilarga xizmat ko'rsatishda Toshkent metropolitenining o'rni katta. Toshkent metrosi 1972 yildan boshlab qurila boshlandi, uning 12,1 kmlik birinchi yo'nalishi 1977 yilda, ikkinchi yo'nalishi 80-yillarda foydalanishga topshirildi.

Aloqa vositalari Respublikada aloqa vositalari tarmog'i kengaydi. Urushdan keyingi yillarda shaharlararo telefon, telegraf aloqalarining keng tarmoqlari vujudga keldi. Kabel va radiorele liniyalari qurildi. 1965 yilda Toshkent Moskva va Ittifoqning boshqa shaharlari bilan koaksial kabeli orqali bog'landi. 1971 yilda Toshkentda shaharlararo kuchli avtomatik telefon stantsiyasi ishga tushirildi. 1972 yilda Samarqand, Buxoro, Termiz, keyinroq Namangan, Qarshi, Farg'onada AMTS-IM tipidagi shaharlararo avtomatik stantsiyalar ishga tushirildi. Natijada shahar telefon tarmoqlarining 160 ming abonent o'z telefonlaridan kod yordamida shaharlararo avtomatik telefon aloqasi bilan bog'lanish imkoniyatiga ega bo'ldi. 1985 yilda shaharlardagi telefon stantsiyalarining abonent telefonlari soni 953,9 mingtaga etdi. Kolxoz va sovxozlar telefonlashtirildi. 1985 yilda respublikada 4166 pochta, telegraf va telefon aloqasi korxonalari ishladi.

Radio eshittirish tarmoqlari kengaydi. 1956 yil 5 noyabrda O'zbekistonda birinchi marta Toshkent televizion markazi ishlay boshladi. 60-yillarning oxirlarigacha Farg'ona vodiysi, Samarqand viloyati ham televizion ko'rsatuvlar bilan ta'minlandi. 1977 yilda Samarqand va Andijonga Toshkent televideniesining ikki programmasini rangli tasvirda uzatishga erishildi. 1978-1979 yillarda Toshkentda balandligi 350 metrli televizion minora qurildi. Urganch va Nukusda televizion markaz qurilib ishga tushirildi.

Xulosa qilib aytganda, Respublika sanoati bir tomonlama rivojlantirildi, boshqa mintaqalardagi korxonalar uchun xomashyo bazasiga aylantirildi. Oltin, mis, qo'rg'oshin-rux, volfram molibden kabi nodir metallar xomashyo sifatida boshqa mintaqalarga olib ketilardi. Paxta, kanop mahsulotlarining mo'l-ko'lligi engil sanoatni ustun darajada rivojlantirish va katta daromad olish imkoniyatini berardi, ammo bu imkoniyatlar nazarpisand qilinmadi. Respublika aholisi boy tabiiy resurslardan, og'ir mehnat evaziga etishtirilayotgan qimmatbaho paxta xomashyosidan bahramand bo'lolmadilar.

Respublikada anchagina sanoat korxonalari qurilgan bo'lsada, ular mustaqil ravishda tayyor mahsulot ishlab chiqaraolmas edi. Bu korxonalarda tayyorlanadigan mashinalar, asbob-uskunalar uchun zarur bo'lgan butlovchi qismlar mintaqalardan keltirilardi, Respublika korxonalari Ittifoqning g'arbiy respublikalaridagi korxonalariga qaram edi.

70-yillarga kelib chuqur turg'unlik holatiga mahkum bo'lgan O'zbekiston iqtisodiyotining tahlili shundan dalolat beradiki, bunda sanoat ishlab chiqarishini rejalashtirishda ilmiy aniqlik, real yondashuv, mantiqiy izchillikning yo'qligi asosiy sabablardan biri bo'lganligi shubhasizdir. Mustabid sovet hokimiyati belgilagan 8,9,10,11,12 - besh yilliklar rejalarining norealligi, noizchilligi, etarli ilmiy asoslanmaganligi, konkret hayot amaliyoti bilan bog'lanmaganligi oxir-oqibatda ularning oldindan barbod bo'lishiga olib keldi. Buning oqibatida xo'jalik tarmoqlarida zo'riqish, uzilish holatlari yuz berdi, ishlab chiqarish quvvatlari to'la ishga solinmadi, mehnat unumdorligi muttasil kamayib bordi, milliy daromad salmog'i 3-4 baravarga kamayib ketdi. 80 yillarga kelib O'zbekistonning eksport salohiyati keskin pasaydi. Buning natijasida respublikaning eksport balansida sanoat mahsulotining salmog'i atigi 11 foizni tashkil etardi, xolos. Respublika sanoat ishlab chiqarishidagi bunday turg'unlik, nomutonositlik holatlarining yuzaga kelishi, ishlab chiqarish quvvatlarining qisqarib, uning salohiyat darajasining pasayib borishi oqibatda O'zbekiston iqtisodiyotining umumiy holatiga, aholi keng ijtimoiy qatlamlarining turmush darajasiga salbiy ta'sir etmasdan qolmadi.

Ijtimoiy ehtiyojlar uchun mablag'lar taqsimlashning qoldiq printsipi va taqsimotda tekislik tartibining ustun bo'lishi ijtimoiy adolatsizliklarning avj olishiga bois bo'ldi. Ijtimoiy tanglik ichkilikbozlik, giyohvandlik, poraxo'rlik singari salbiy illatlarning keng yoyilishiga olib keldi. Ijtimoiy munosabatlarda mehnatni rag'batlantirish tizimi buzila bordi. Ko'p hollarda yuqori malakali mehnatga haq to'lash kamsitildi. Bu aholining mehnatga qiziqishi va faolligiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida jiddiy etishmovchiliklar, og'riq nuqtalar yaqqol ko'zga tashlanib bordi. Iqtisodiyot va ijtimoiy turmushning tobora yorqin namoyon bo'layotgan inqiroziy holatlarini bartaraf etish, O'zbekistonni yuqori taraqqiyot darajasiga olib chiqish uchun yangicha yo'l tutish zaruriyati to'liq etilgan edi.

Sinov savollari.

1. XX asrning 20-yillarida Sovetlarning O'zbekistonda yuritgan milliy siyosatining mohiyati nimadan iborat bo'lgan?
2. Hukmron Markazning O'rta Osiyoda milliy-hududiy davlat chegaralanishini o'tkazishdan ko'zga tutgan asosiy maqsad-muddaosi nimada edi?
3. O'zbekiston SSR tuzilishi uning xalqi hayotida qanday o'zgarishlarni yuzaga keltirdi?
4. Sovetlarning Turkiston (O'zbekiston)da yuritgan iqtisodiy siyosati qanday maqsadlarga yo'naltirilgan edi?
5. Turkistonda o'tkazilgan er-suv islohotining birinchi bosqichida nimalarga asosiy e'tibor berilgandi?
6. O'zbekistonda amalga oshirilgan er-suv islohotining ikkinchi bosqichi qaysi jihatlari bilan ajralib turadi?
7. O'zbekistonda amalga oshirilgan dehqon xo'jaliklarini jamoalashtirish siyosati va uning keltirib chiqargan xunuk oqibatlarini nimada?
8. O'zbekistonda sanoatlashtirish jarayoni qanday amalga oshirildi va qanday oqibatlar bilan bog'liq tarzda kechdi?
9. Respublikada amalga oshirilgan industrilashtirish siyosati va uning mustamlakachilik mohiyati haqida tushuncha bering.
10. Hukmron Markaz nima sababdan urushdan keyingi yillarda O'zbekistonda paxtachilikning ustivor rivojlanishiga asosiy e'tibor berdi?
11. Paxta yakkahokimligining kuchayishi qishloq aholisi hayotiga qanday asoratli ta'sir ko'rsatdi?
12. Orol fojiasi haqida so'zlab bering.
13. Urushdan keyingi yillarda O'zbekiston sanoati rivojida qanday o'zgarishlar yuz berdi?
14. Respublika iqtisodiyoti jabhalarida yuz bergan turg'unlik holatlari haqida nimalarni bilasiz?
15. O'zbekiston ijtimoiy hayotida yuz bergan tig'izlik, keskinlik holatlari nimalarda yaqqol namoyon bo'ldi?

XII BOB. SOVET HOKIMIYATI DAVRIDA O'ZBEKISTONNING MA'NAViy-MADANIY QARAMLIGI VA UNING OQIBATLARI

Tayanch so'z va iboralar: Madaniy siyosat. Xalq ta'limi. Oliy ta'lim. O'rta maxsus ta'lim. Ilm-fan. "Hujum" harakati. Adabiyot va san'at. Kommunistik mafkura tazyiqi.

1. XX asrning 20-30 yillarida O'zbekistonning ma'naviy-madaniy va ma'rifiy hayoti, unga hukmron kommunistik mafkura ta'siri

XX asrning 20-30 yillarida madaniy-ma'naviy soha ham o'ziga xos murakkablik, qiyinchilik bilan kechdi.

Xalq ta'limi 20-yillar boshlariga kelib O'zbekiston hududida madaniy qurilishning eng dolzarb vazifalaridan sanalgan sovet ta'lim tizimini shakllantirish ishlari boshlab yuborildi. Sovetlar O'zbekistonda yangi ta'lim tizimini yaratishga yo'l tutar ekan, bundan ko'zlagan asosiy maqsadlari o'lkada xalq ta'limi bo'g'inlarini ravnaq toptirish, xalq savodxonligiga erishish, ilm-ma'rifatdan bahramand etish orqali yurt farzandlari ongi, shuuriga kommunistik g'oyalar va ideallarni chuqur singdirish va shu yo'l bilan o'zlariga jo'n xizmat qiladigan avlodni tarbiyalab voyaga etkazish edi.

Sovetlar avval boshda O'zbekistondagi murakkab vaziyatni, mahalliy xalq kayfiyati va ruhiyatini, uning o'ziga xos milliy an'analari, islomiy qadriyatlarini bir qadar hisobga olib, bu erda eski va jadid usulidagi maktablar, madrasalarning ham faoliyat yuritishiga monelik ko'rsatmadi. Buning orqasida bu o'quv dargohlari navqiron avlodga ta'lim berish, ulug' bobokalonlar merosi va sharqona odob, axloq ruhida tarbiyalashda o'z ulushini qo'shib bordi. Lekin sovetlarning bu vaqtinchalik taktikasi uzoqqa bormadi. Ular o'lka hayotiga moslashib olgach, 20-yillar o'rtalaridan e'tiboran o'zbek xalqi ma'naviy hayotining ko'p zamonlar uzviy qismi bo'lib kelgan eski maktab va madrasa ta'lim-tarbiya tizimini barham toptirdi. Uning ko'p sonli ziyolilar faoliyati to'xtatib qo'yildi. Ularning taqdir-qismati og'ir sinovlarga duchor etildi. Bu ham sovetlarning tili boshqa-yu, dili boshqa ekanligidan, ularning madaniy siyosati zamirida qanday makkorona maqsadlar yashirinligidan yaqqol dalolatdir.

1920 yil 17 sentyabrda Turkiston ASSR hukumati o'lkada 8 yoshdan 40 yoshgacha bo'lgan kishilarni o'qitish va savodxon qilish to'g'risida dekret qabul qildi. Bundan ko'zda tutilgan maqsad mahalliy xalqni tobora sovetlar siyosati va mafkurasi ta'siriga olish edi. Shularni hisobga olib respublikaning turli hududlarida ko'plab savodsizlikni tugatish kurslari tashkil etildi. Ularga turli yoshdagi kishilar jalb qilinib, savodlarini chiqardilar. Jumladan, 1-besh yillik (1928-1932 yy.)da O'zbekistonda jami 700 ming nafar kishi savodsizlik kurslarini tugatgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2 besh yillik (1933-1937 yy.) davrida 1 mln.400 ming nafar kishini tashkil qildi.

Respublikada boshlang'ich ta'lim tizimining joriy etilishi, keyinroq esa 7 yillik ta'limga o'tilishi ham xalq ta'limi sohasida muhim o'zgarishlardan bo'ldi. Maktab qurilishi, uning malakali o'qituvchi kadrlar bilan ta'minlanishi, o'quvchilar soni yil sayin

o'sib bordi. Ma'lumotlarga ko'ra, agar 1924-25 o'quv yilida O'zbekistonda 160 ta sovet tipidagi maktablar tashkil qililib, ularda 17209 nafar o'quvchi ta'lim olgan bo'lsa, 1941 yilga kelib bunday maktablar soni 5504 taga va ularda ta'lim olayotgan o'quvchilar soni esa 1 mln. 315 ming nafarga etgan.

Sovet xukumati ta'lim tizimini, yangi avlod tarbiyasini to'liq ravishda o'z izmiga bo'ysundirish maqsadida arab alfavitiga asoslangan eski o'zbek yozuvini ham isloh qilishga kirishdi. Shu maqsadda 1928 yilda arab alifbosidan lotin alifbosiga o'tildi. Birgina eski o'zbek yozuvini o'zgartirishda qo'llanilgan shoshma-shosharlik respublika xalq ta'limining keyingi taqdiri uchun nechog'lik salbiy oqibatlar keltirib chiqardi, albatta.

Yangi tashkil etilgan ta'lim maskanlarining moddiy bazasi, zaif bo'lib, zarur jihozlar bilan ta'minlanmadi. Milliy respublikalardagi ta'lim jarayoni Moskvadan tayyorlab yuboriladigan dasturlar, darsliklari o'quv qo'llanmalari asosida olib boriladigan bo'lib qoldi. Bu esa xalq ta'limining milliy mazmuni, xarakteriga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. 30-yillarga kelib respublikaning maktab ta'limiga mafkuraviy tazyiq o'tkazish, muallimlar tarkibini elak-elak qilish atayin kuchaytirildi.

Oliy va o'rta maxsus ta'lim Sovetlarning xalq ta'limi sohasida yuritgan siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri, bu oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimini shakllantirish hamda rivojlantirish edi. Har qanday tuzumda bo'lgani singari, sovet hokimiyati ham yangi tuzum g'oyalari va ideallari ruhida tarbiyalangan, unga sadoqat bilan xizmat qiladigan ko'plab yuqori malakali, o'qimishli kadrlarga o'tkir ehtiyoj sezardi, albatta.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, Turkistonda oliy ta'limni tashkil etish g'oyasini, dastavval, o'lkaning ilg'or jadid namoyadalari ilgari surganlar. Xususan, ular tashabbusi bilan 1918 yil mayida Toshkentda ilk bor milliy universitet ochilib, u ilmga chanqoq ko'plab mahalliy yoshlarni o'z bag'riga olgan edi. Biroq har narsada o'zini ko'rsatishga intilgan sovetlar yurtparvar jadidlar tashabbusini bo'g'ib, 1920 yil sentyabrda Toshkentda Turkiston Davlat Universiteti tashkil etdilar. Keyinchalik O'rta Osiyo Universiteti maqomini olgan bu oliygoh o'lkada oliy ta'limni rivojlantirish, yuqori mutaxassis kadrlar tayyorlash o'chog'i bo'ldi. Biroq bu o'quv dargohi professor-o'qituvchilarining mutloq tarkibi evropalik millat vakillaridan iborat edi. Shu bois unda o'qitish rus tilida olib borilardi. Bu esa mahalliy millat yoshlari uchun jiddiy qiyinchiliklar tug'dirardi. Shuning uchun ham universitet talabalari safida ularning salmog'i juda ozchilikni tashkil etardi. Keyinroq 30-yillarda bu bosh oliy o'quv yurti negizida ko'plab turli xil yo'nalishlardagi Oliy o'quv yurtlari, jumladan, politexnika, moliya-iqtisod, tibbiyot, qishloq xo'jalik, to'qimachilik institutlari, Samarqand davlat universiteti va boshqalar tashkil etildi. Shuningdek, bu davrda yuqori malakali pedagogik kadrlarga talab o'sib borganligidan, Buxoro, Samarqand, Toshkent, Nukus, Xiva, Urganch, Farg'ona va Namangan singari shaharlarda pedagogika va o'qituvchilar tayyorlash institutlari tashkil etildi. Natijada 1932 yilga kelib respublikadagi jami oliy o'quv yurtlari soni 31 taga etdi. Ulardagi talabalar soni 12,2 ming nafarni tashkil etardi. Talabalarning soni 1937 yilda 15,5 mingga, 1941 yilda esa 18 mingtaga etdi.

O'zbekistonning bu davrdagi ta'lim tizimida o'rta maxsus ta'lim o'quv yurtlari faoliyati ham alohida o'rin egallaydi. 20- yillarda Respublikada 6 ta qishloq xo'jalik

texnikumi, 1 ta tibbiyot texnikumi, 16 ta hunar-texnika maktabi tashkil qilindi. Ularda 6800 nafar yoshlar o'qidi. Shuningdek, shu vaqtda 5 ta pedagogika texnikumi, 2 ta pedagogika bilim yurti, bitta xotin-qizlar bilim yurti mavjud bo'lib, ular orqali ko'plab bilimli, malakali pedagog kadrlar tayyorlandi. XX asr 40-yillari boshlariga kelib O'zbekistonda maxsus bilim yurtlari soni 92 taga etgan bo'lib, ularda 12,6 ming nafar yoshlar ta'lim olmoqda edi.

F a n Respublikada ilm-fanning ravnaq topishi ham tabiiy holdir. Yurtning ko'plab iqtidorli, zakovatli yoshlari o'zlarini ilm-fanga bag'ishlab, asta-sekin uning cho'qqilariga ko'tarilib bordilar. 30-yillarga kelib o'zbek fanining turli yo'nalishlarida o'z yuksak salohiyatini namoyon etib, o'z ilmiy maktabiga asos solgan Qori Niyoziy, Abdurahmon Sa'diy, Abdulla Avloniy, Yah'yo G'ulomov, Po'lat Soliev, Toshmuhammad Sarimsoqov, Halil Rahmatullin, Habib Abdullaev, Sobir Yunusov singari fan allomalari etishib chiqdi. Ayni zamonda respublikada ko'plab ilmiy-tadqiqot institutlari, markazlari tashkil etilib, fanning turli dolzarb muammolari ustida izlanishlar olib bordilar. Bular jumlasiga Butunittifoq paxtachilik ilmiy-tadqiqot instituti (SoyuzNIXI), Madaniy qurilish, Huquq-tadqiqot institutlari, Hidrometrologiya instituti, Geliotexnika laboratoriyasi, Astronomiya observatoriyasi va boshqalarni nisbat berish mumkin. Mazkur institutlar va ilmiy markazlarga jalb etilgan ilmiy kuchlar, fan fidoyilari ittifoq va respublika ahamiyatiga molik qanchalab hayotiy muammolar, masalalarning echimini topishda jiddiy tadqiqotlar olib bordilar. Ayniqsa paxtachilik, uning tez pishar, sifatli navlarini yaratish sohasida muhim yangiliklar qilindi. Geolog olimlar sa'y - harakatlari bilan yangi konlar, turli xil ma'dan topilmalari kashf qilindi. 1927 yilda Farg'ona vodiysida Sho'rsuv neft koni ochildi. Tsement ishlab chiqarish uchun xomashyo qidirib topildi.

Qator mis, oltin, kumush, qalay, marmar konlari topilib, ishga tushirildi.

Respublikada ijtimoiy fanlar, shu jumladan, tarix va arxeologiya sohalarida ham ancha ilmiy-tadqiqot ishlari ko'zga tashlandi.

Yirik arxeolog olimlar: Ya.G'ulomov, S.Tolstov Xorazmda, M.E.Masson Samarqandda, V.A.Shishkin, O.Nabiev, A.T.Okladnikovlar Ohangaron vodiysi va Termiz atrofida katta hajmdagi qazilma ishlarini olib bordilar. Boysunda eng qadimgi ajdodlarimiz nasliga oid neandertal odami qoldiqlari, madaniy izlari topilishi fanda muhim yangilik bo'ldi. O'zbekiston fani markaz olimlari tomonidan ham e'tirof etildi.

1940 yil 9 yanvarda O'zbekiston XKS (hukumati) huzuridagi Fan qo'mitasi negizida SSSR FAning O'zbekiston filiali ta'sis etildi. O'sha kezlarda uning tarkibida 75 ta ilmiy-tadqiqot institutlari va muassasalari mavjud edi. Ular 3024 nafar ilmiy xodimlarni o'z safiga birlashtirgandi. Bularning 109 nafari fan doktorlari, 510 nafari fan nomzodlari edilar. 1943 yil 4 noyabrda O'zbekiston Fanlar akademiyasi ochildi, uning birinchi prezidenti etib taniqli olim T.N.Qoriniyoziy saylandi.

«Hujum» harakati XX asrning 20-yillarida o'z mohiyati bilan o'zbek xotin-qizlarini tutqinlikdan ozod qilishga qaratilgan harakat boshlanadi.

Ma'lumki, Turkiston xotin-qizlari hayoti asrlar davomida musulmonchilik qonun-qoidalari va an'analari asosida kechgan va o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan.

Jumladan, ular aksariyat hollarda uy-ro'zg'or ishlari va farzand tarbiyasi bilan shug'ullanishgan. Sovet hukumati esa bunday turmush tarziga diniy xurofot sifatida qaradi. Shu bilan birlikda ayollarning erkaklar bilan teng huquqliligi, ularning tor oila muhitidan ozod bo'lib, keng ijtimoiy-siyosiy hayotga tortilishi g'oyasi ilgari surildi.

Shu narsa haqiqatki, jamiyat rivojlanib borar ekan, odamlarning ongi ham o'zgarib boradi. Turmush tarzi yangilanadi, u zamonga moslashadi. Shu ma'noda o'zbek ayollarini paranjidan ozod qilish yangi tuzum oldidagi muhim vazifalardan ekanligi tabiiydir. Biroq bu masalani eng avvalo jamiyat fuqarolari orasida keng ko'lamli tushuntirish, ma'rifiy yo'llar orqali hal qilish mumkin edi. Jadidlar rahbarlari M.Behbudiy, F.Xo'jaev, A.Fitrat, A.Cho'lpon, A.Avloniy ham bu masalani hal etishni o'z oldilariga muhim vazifa qilib qo'ygan edilar. Shu maqsadda tashkil etilgan respublika, viloyat, tuman, shahar sovet tashkilotlari qoshidagi xotin-qizlar bo'limlarida dastlab umuman to'g'ri ish olib borilgandi.

Buning natijasida xotin-qizlar ijtimoiy foydali mehnatga, jamoatchilik ishlariga faol tortila boshlagandi. Uni o'zbek xotin-qizlari xursandchilik bilan kutib oldi. Chunki ochiq yurish, yorug' olarni ko'rish, ilm olish, erkaklar bilan teng huquqli bo'lish ularning ham asriy orzusi edi.

Biroq VKP(b) MQ O'rta Osiyo byurosining 1926 yil sentyabrdagi maxsus qarori asosida bu harakatni sun'iy ravishda tezlashtirishga kirishildi. Oqibatda bu majburiy harakat «Hujum» nomini oldi. Biroq bu harakat afsuski, shoshma-shosharlik, ma'muriyatchilik yo'li bilan mahalliy shart-sharoitlarni, xalq udumlari, urf-odatlarini e'tiborga olmasdan jadallashtirildi. Bunga hattoki erkak kommunistlar ham tayyor emas edilar.

Xotin-qizlarni ijtimoiy hayotga jalb qilish harakati dastlab ancha sezilarli yutuqlarga erishib bordi. 1927 yil bahoriga kelib 100 ming ayol paranji tashladi. Ming-minglab ayollar korxonalariga, turli yumushlarga tortildilar. Ular orasidan ko'plab traktorlar, brigadirlar, kolxoz raislari, klub va kutubxona mudirlari tayyorlandi. Jumladan, 1927-1929 yillarda sudlarning xalq maslahatchilari orasida o'zbek ayollari 563 kishiga etdi. 1926 yilda birgina Toshkent va Farg'ona viloyatlari «Qo'shchi» uyushmalarining 4900 ayol a'zolari bor edi. 1927 yil davomida 7169 ayol kasaba uyushmalariga a'zo bo'lib kirdi. 5916 ayol matlubot kooperatsiyalariga a'zo bo'ldi. 2343 xotin-qizlar davlat organlariga saylandi.

1927-1928 yillarda «Hujum» harakati yanada keng quloq yozdi. Paranj tashlagan ayollar uchun 32 ta savodsizlikni tugatish maktablari tashkil qilindi. 1927 yilda birgina Qo'qon okrugini bunday maktablar soni 75 taga etkazildi. Toshkentning eski shahar qismida 1409 o'quvchini qamrab olgan 35 ta ayollar maktabi faoliyat ko'rsatdi.

Biroq bu borada qo'llanilgan zo'rlash, majburlash yo'li va usullari o'zining salbiy natijalarini bermasdan qolmadi. Joylarda xotin-qizlarni o'ldirish hollari ruy berdi. Masalan, Oltiariq tumani Poloson qishloqlik dehqon Abduqodir Hojimatov o'z xotinini osib o'ldirdi. Andijon viloyatida faol ishchi ayollardan sanalgan Xadicha Eshboboeva qora kuchlar tomonidan o'ldirildi. Umuman, 1927-1928 yillarda 2,5 mingdan ortiq faol ayollar yovuz kuchlar qurboni bo'ldi.

Ammo «Hujum» harakati qiyinchiliklar, chekinishlar bilan bo'lsada, hayotga tadbiiq etib borildi. Buning natijasida o'zbek ayoli ijtimoiy ishlab chiqarishga, hatto eng og'ir mehnat talab qiladigan ishlarga ham tortildi.

«Hujum» harakatining o'sib borishi davomida 1937 yilga kelib 273637 nafar o'zbek xotin-qizlari savodsizlikni tugatish kurslarini muvaffaqiyatli bitirdilar. Ayol ishchilar va xizmatchilar soni 1940 yilda 232 ming kishiga etdi. Bu esa butun respublikadagi ishchilarning 40,7 foiziga teng edi. Ular tikuvchilikda 82,3 qandolatchilikda 65,5, to'qimachilikda 88 foizni tashkil etardi.

Shu bilan birlikda bu mavsumiy harakat ko'pgina salbiy oqibatlarining yuz berishiga ham sabab bo'ldi. «Hujum» harakatida faol ishtirok etib, butun ongli hayoti, faoliyatini sotsializm ishiga, uning soxta g'oyalari chinligiga ishongan qanchalab ilg'or xotin-qizlar keyinchalik qatag'onlik qurboni bo'ldilar. Bunga o'zbek xotin-qizlari ozodligi kurashining taniqli namoyandalari – Tojixon Shodieva, Sobira Xoldorova, Xosiyat Tillaxonova, Maryam Sultonmurodova, Xayriniso Majidxonova singarilarning fojiali hayoti to'la misol bo'la oladi.

Ma'naviy-madaniy hayot Bu yillarda o'zbek xalqining olis asrlarga borib qadaluvchi moddiy va ma'naviy madaniyati durdonalari, osori atiqalari, masjidular madrasalar, maqbaralar ko'rinishidagi noyob me'moriy obidalariga zo'r berib xujum uyushtirildi. Binobarin, bu maskanlarning bora-bora qarovsiz, xarob ahvolga keltirilganligi tasodifiy emasdir. Ayniqsa bunda xalqimizning dilidan chuqur joy olgan uning uzoq asrlik islomiy qadriyatlar zavol topdirilganligi achinarlidir. Hatto bu razil maqsadga erishishda joylarda «Xudosizlar jamiyatlar» tuzilib, diniy tasavvurlarga, uning peshvolariga qarshi hujumdor ateistik kurash avj oldirildi. Buning oqibatida yurt ziyolilari sanalgan qanchalab ruhoniylar, ulamoyu fuzalolar ayovsiz ta'qibu quvg'inlarga duchor etildi yoxud qirg'in qilindi.

Shunga qaramay o'zbek xalqining ko'plab yurtparvar ziyolilari fidoyilik namunalarini ko'rsatib, barcha qiyinchiliklarga dosh berib respublika madaniy hayotida faol qatnashdilar.

1929 yilda o'zbek musiqali teatruga asos solindi. 1933 yilga kelib Xamza nomli akademik drama teatri ish boshladi. Har qanday mafkuraviy tazyiqlarga qaramasdan milliy ruh ustivor bo'lib qola berdi. Xalqimiz orasidan Xoji Abdulaziz Abdurasulov, Ota G'iyos Abdug'aniev, Madrahim Sheroziy, Domla Halim Ibodov, Abror Hidoyatov, Mulla To'ychi Toshmuhamedov, Shorahim Shoumarov, Soraxonim, Tamaraxonim, Lutfixonim, Mukarramaxonim singari nomdor san'atkorlar etishib chiqdi.

1936 yilda Toshkentda konservatoriya ochilishi madaniy hayotda katta voqea bo'ldi. O'zbek musiqa madaniyatining zabardas vakillari – Yunus Rajabiy, Muxtor Ashrafiy, Tolibjon Sodiqov, To'xtasin Jalilov singari san'atkorlar ijodi xalq dilidan chuqur joy oldi.

1937 yilda Moskvada o'tkazilgan birinchi o'zbek san'ati va adabiyoti dekadasida «Gulsara», «Layli va Majnun» operalari, «Farhod va Shirin» musiqali dramasi va boshqa sahna asarlari katta mahorat bilan namoyish etildi.

30-yillarda O'zbekistonda kino san'ati shakllandi. Uning yorqin ifodasi sifatida shu davrda yaratilib ekranlarga chiqarilgan «Asal», «Qasam», «Ravot qashqirlari», «Azamat» singari filmlarni tilga olib o'tish joizdir.

Ularni yaratishda Komil Yormatov, Nabi G'aniev, Sulaymon Xo'jaev, Yo'ldosh A'zamov, Rahim Pirmuhamedov singari ajoyib o'zbek kino ustalari xizmatlari benazirdir.

20-30-yillarda respublikada ko'plab madaniy inshootlar qurildi. 1932 yilda respublikada 707 ta kutubxona, 3087 ta klub, 409 ta kino qurilma, 32 ta teatr, 13 ta muzey mavjud edi.

1937-1940 yillarda O'zbekiston shahar va qishloqlari radiolashtirildi. Yangidan 264 ta ko'chma va doimiy kino qurilmalari o'rnatilib, ularning soni 797 taga etkazildi. 1941 yilda kitob nashr qilish 4375 nomga etkazildi va 48 mln. nusxani tashkil etdi. 40-yillar boshlariga kelib kutubxona, klub, badiiy havaskorlik jamoalari soni 2 baravarga ko'paydi.

A d a b i y o t Bu davrda **o'zbek adabiyoti** ham jiddiy hayotiy sinovlar jarayonini boshdan kechirdi. O'zining boy tarixiy an'alariga ega bo'lgan bu adabiyot xalq ruhining ko'zgusi sifatida uning ma'naviy hayotida muhim rol o'ynadi. Biroq bu muhim soha faoliyati sovetlarning doimiy nazorati ostida kechdi. Ularning nazarida adabiyot kuchli mafkuraviy qurol sifatida yangi tuzumni mustahkamlashga xizmat qilishi, millionlar omasini shunga da'vat etmog'i kerak edi. Bu, albatta, har bir ijodkor zimmasiga jiddiy mas'uliyat yuklardi. Negaki, har bir shoir yoki adib sovet mafkurasi talablaridan chetlashguday bo'lsa, o'z xalqining boy tarixiy o'tmishi yoxud ulug' ajdodlari hayotidan asar yozguday bo'lsa, uning og'ir jazoga ro'baru kelishi hech gap emas edi. Mana, nima uchun 30-yillarda xalqimiz faxru-g'ururi bo'lib qolgan bir qator favqulodda iste'dod sohiblari qatag'on qilindi, ijodlari bo'g'ildi. Xususan, «xalq dushmanlari» tamg'asi bilan nomlari badnom qilingan A.Qodiriy, A.Cho'lpon, U.Nosir, A.Fitrat, Elbek, G'.Yunus, M.Botu singari so'z san'atkorlarining achchiq kismati bunga yaqqol misoldir.

Biroq har qanday tazyiqu ta'qiblarga qaramay o'zbek adabiyoti bu yillarda muayyan yutuqlarga erishib bordi. Hamza, S.Ayniy, A.Qodiriy, A.Cho'lpon, A.Fitrat singari katta avlod namoyandalari izidan G'.G'ulom, A.Qahhor, M.Oybek, H.Olimjon, U.Nosir, K.Yashin, R.Uyg'un, Mirtemir, G'ayratiy, Oydin, S.Abdulla singari qalam ahllari adabiyot jarayonga kirib keldi. Ular o'zlarining serqirra ijodlari bilan o'zbek adabiyoti xazinasini boyitishga munosib ulush qo'shdilar. Bu o'rinda A.Qodiriyning «O'tgan kunlar», «Mehrobdan chayon», A.Cho'lponning «Kecha va kunduz», S.Ayniyning «Odina», «Sudxo'ring o'limi», A.Fitratning «Abulfayzxon», «Hind sayyohi bayonoti», Oybekning «Qutlug' qon», «Navoiy», A.Qahhorning «Sarob», G'.G'ulomning «Ko'kan», «Yodgor» va shu singari o'z davri uchun muhim voqea bo'lgan, badiiy g'oyasi yuksak asarlarni alohida qayd etmoq lozim bo'ladi. Lekin ne ko'rgilikki, bu adabiyotning ne-ne norlari totalitar tuzum ixtiro etgan qatag'onlik domiga tashlanib, aybsiz ayblanib, qatli om etildilar. Ularning betakror ijodi esa avlodlar nigohidan uzoqlashtirib kelindi.

Milliy istiqloq sharofati tufayligina ularning ijodi yangidan dunyo yuzini ko'rib, xalqimiz tomonidan sevib o'qilmoqda va o'rganilmoqda.

2. XX asrning 50-80 yillarida respublika ma'naviy-madaniy hayoti

Xalq ta'limi 50-yillarda maktab qurilishi, bolalarni maktabga jalb qilish ishlari anchagina kengaydi. Etti yillik umumiy majburiy ta'lim amalga oshirildi. Biroq xalq ta'limida jiddiy nuqsonlar mavjud edi. Ta'limning mazmuni hayotdan orqada qolganligi yaqqol ko'rinardi. Birinchidan, maktab o'quvchilarining bilim saviyasi past edi. Ikkinchidan, o'n yil o'qib, maktabni tamomlab chiquvchilar birorta kasb-hunarni egallamagan, mehnat malakalariga ega emas edilar.

1958 yil dekabrda sobiq SSSR Oliy Soveti «SSSRda maktabning turmush bilan aloqasini mustahkamlash va xalq maorif sistemasini yanada rivojlantirish to'g'risida» qonun qabul qildi. Qonunda ta'limni turmush bilan bog'lab borish, yoshlarni aqliy, ma'naviy, jismoniy jihatdan etuk qilib shakllantirish, ularga umumiy politexnik bilim berish vazifalari qo'yildi. Ayni shunga o'xshagan qonun 1959 yilda O'zbekiston SSR Oliy Kengashi tomonidan ham qabul qilindi. 10 yillik o'rta maktablar 11-yillik maktablarga aylantirildi.

1962 yilda umumiy majburiy sakkiz yillik ta'limga o'tish amalga oshdi. Barcha etti yillik maktablar sakkiz yillik maktablarga aylantirildi.

Sanoat, qurilish va qishloq xo'jaligida ish bilan band bo'lgan yoshlarga ta'lim berish maqsadida ishlab chiqarishdan ajralmasdan o'qish imkoniyatini beruvchi kechki va sirtqi maktablar tashkil etildi. 1958-1965 yillarda 1000 ga yaqin shunday maktablar ochildi, ularda o'qiydigan yoshlar 1965 yilda 134,5 ming kishini tashkil etdi.

70-yillarning o'rtalarida umumiy o'rta ta'limga o'tish yakunlandi. 1965-1985 o'quv yillari orasida o'tgan 20 yil davomida barcha turdagi umumta'lim maktablari 8716 tadan 9188 taga ko'paydi, o'quvchilar soni esa 3055,8 ming boladan 6519,6 ming bolaga ko'paydi. 1965-1985 yillarda Respublika maktablarida o'rta ma'lumot olganlar soni 5,7 million kishidan oshdi.

Xalq ta'limida jiddiy muammolar hal etilmadi. Maktablar sinf xonalarining soni qanchalik oshmasin, bolalar sonining tabiiy o'sishidan orqada qolaverdi. Maktab binolarining etishmasligi, moddiy-texnik jihatdan zaifligi surunkali kasallikka o'xshardi.

1984 yilda sovet hokimiyati yoshlarga ta'lim va tarbiya berish mazmunini yaxshilash maqsadida maktab va hunar-texnika bilim yurtlarini isloh qilishga qaror qildi. Maktablarda «Informatika va hisoblash texnikasi asoslari» kursini o'qitish, barcha maktablarni mikrokalkulyator, elektr hisoblash mashinalari, kompyuterlar bilan ta'minlash kabi vazifalar qo'yildi. Ammo respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli bu vazifani bajarishni ta'minlay olmadi. Maktab islohoti iqtisodiy va ijtimoiy tangliklar orqasida qolib ketdi. Ta'lim-tarbiya jarayonini jahon andozalari darajasiga ko'tarish tomon qilingan yana bir urinish samarasiz tugadi.

Oliy va o'rta maxsus ta'lim Respublikada oliy va o'rta maxsus ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash iqtisodiy va madaniy qurilish ishlari taraqqiyot istiqbollari bilan bog'lagan holda olib borildi.

Urushdan keyingi yillarda oliy va o'rta maxsus ta'lim ancha o'sdi. 50-yillarda 3 ta oliy o'quv yurti-Andijon meditsina instituti, Toshkentda Elektrotexnika aloqa, Fizkultura institutlari, 60-yillarda 8 ta yangi oliy o'quv yurti-Andijon paxtachilik instituti, Farg'ona politexnika instituti, Samarqand arxitektura-qurilish instituti, Termiz, Sirdaryo, Toshkent viloyat pedagogika institutlari kabi oliy o'quv yurtlari tashkil etildi. 70-yillarda yana 5 ta oliy o'quv yurtlari-Nukus Davlat universiteti, Toshkent avtomobil-yo'llar instituti, Pediatriya instituti va boshqalar ochildi.

1960 yilda 30 ta oliy o'quv yurtlarida mutaxassislar tayyorlangan bo'lsa, 1985 yilda ularning soni 42 tani tashkil etdi. 1961-1985 yillardan respublika oliy o'quv yurtlari 828 mingga yaqin muhandislar, iqtisodchilar, agronomlar, huquqshunoslar o'qituvchilar, madaniyat va san'at xodimlari etishtirib berdi.

Shuningdek, o'rta maxsus o'quv yurtlari tarmog'i ham kengaydi. 1960 yilda 75 ta o'rta maxsus o'quv yurtlari faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, 1965 yilda ularning soni 249 taga etdi. 1961-1985 yillarda 1mln.135 mingga yaqin o'rta maxsus ma'lumotli mutaxassis kadrlar tayyorlandi.

Ayni chog'da bu tizim faoliyatida ham jiddiy nuqsonlar mavjud edi. Mutaxassislar tayyorlashda son jihatidan ko'p kadrlar tayyorlash birinchi o'rinda bordi. Kadrlar tayyorlash sifatini ko'tarish sohasidagi sa'y-harakatlar kutilgan natija bermadi.

F a n Urush yillarida tashkil etilgan O'zbekiston Fanlar Akademiyasi respublikada ilm-fanning markazi bo'lib qoldi. 1945-85 yillarda ko'plab yangi ilmiy-tadqiqot institutlari, laboratoriyalar, ilmiy stantsiyalar tashkil etildi. 80-yillarning boshlariga kelib akademiya tarkibida Qoraqalpog'iston ASSR filiali va 35 ilmiy tadqiqot muassasalari faoliyat ko'rsatdi. 38 ming ilmiy xodim, shu jumladan, 1215 fan doktori, 15664 fan nomzodi fanning turli sohalarida tadqiqot ishlari olib bordi.

Akademik O.S. Sodiqov g'o'zadan o'stiruvchi moddalar va boshqa preparatlar sintez qildi. H.A.Rahmattullin, U.O.Oripovlar aniq ekish maqsadida chigitni tuksizlantirishning mexanik va aerokimyoviy usullarini ishlab chiqdilar.

Seleksioner olim S.M. Mirahmedov va boshqalar paxtaning «Toshkent-1», «Toshkent-2», «Toshkent-3», «Toshkent-4» singari hosildor, tez pishar, tolasi sifatli yangi navlarini etishtirdilar. Sholining 20 dan, sabzovot va poliz ekinlarining 50 dan, meva, rezavor-meva va uzumning 60 dan ortiq navlari etishtirildi.

O'zbekistonda geologiya fani katta yutuqlarga erishdi. H.M.Abdullaev, I.X.Hamraboev, I.M.Isomammedov, X.N.Boymuhamedov K.L.Boboev, A.M.Akramxo'jaev, X.T.To'laganov, G'.M.Mavlonov singari mashhur olimlar dunyo rudali-petrografik provintsiyalari klassifikatsiyasi, elementlarning

geokimyoviy klassifikatsiyasi, O'rta Osiyo litosferasining geologik-geofizik modellarini ishlab chiqdilar. Oltin, gaz va neft qazib chiqaruvchi sanoatlar, shisha, keramika, abraziv materiallar sanoati tarmoqlarini barpo etishga, aholi manzillarida er osti suvlaridan foydalanishni yo'lga qo'yishga ko'maklashdilar.

O'zbekistonda mashina va mexanizmlar nazariyasining rivojlanishi M.T.O'rozboev, H.A.Rahmatulin, V.Q.Qobulov, H.H.Usmonxo'jaev, G.A. Koshevnikovlar nomlari bilan bog'liq. Ular mashina va mexanizmlar nazariyasi bo'yicha ilmiy maktabga asos soldilar.

Respublikada 1966 yilda Kibernetika instituti tashkil etilgach, akademik V.Q. Qobulov etakchiligida sanoat va boshqa ishlab chiqarish korxonalarida kibernetika va hisoblash texnikasi vositalari asosida boshqarishning avtomatlashtirilgan sistemalari yaratildi va joriy qilindi.

Aniq va fundamental fanlarning boshqa yo'nalishlarida ham muhim kashfiyotlar, jiddiy yutuqlarga erishildi. Ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasida ham bir muncha tadqiqotlar olib borildi. Arxeolog, etnograf, antropolog olimlarning izlanishlari natijasida o'zbek xalqining etnik tarkibi, etnogenezi shakllanishi tarixiga bag'ishlangan asarlar yaratildi. Biroq ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasidagi tadqiqot ishlari marksizm-leninizm doirasida qolib ketdi. Sotsializm g'alabasi, O'zbekistonning nokapitalistik taraqqiyot yo'li, rivojlangan sotsializm qurilganligini asoslash, millatlar va sinflarning yaqinlashuvi natijasida kishilarning yangi tarixiy birligi sovet xalqining vujudga kelishi kabi behuda. samarasiz masalalar bilan o'ralashib qoldi.

A d a b i y o t 50-80-yillarda **adabiyotda** roman va povest janrlari rivojlandi. Urush voqealari, mehnatkashlarning front orqasidagi mehnati Oybekning «Nur qidirib» va «Quyosh qoraymas», Sh.Rashidovning «Qudratli to'lqin», Shuhratning «Shinelli yillar», Said Ahmadning «Ufq», O.Yoqubovning «El boshiga ish tushsa», H.G'ulomning «Toshkentliklar» romanlarida aks ettirildi.

Urushdan keyingi tiklash va tinch qurilish davri hayotini tasvirlovchi «Oltin vodiyan shabadalar» (Oybek), «Qo'shchinor chiroqlari» va «Sinchalak» (A.Qahhor), «G'oliblar» va «Bo'rondan kuchli» (Sh.Rashidov), «Ixlos» (I.Rahim) kabi romanlar va povestlar yaratildi. Yozuvchi Parda Tursunning «O'qituvchi» romani qishloq ziyolilari faoliyatini ochib berdi.

Primqul Qodirovning «Yulduzli tunlar», «Uch ildiz», O.Yoqubovning «Diyonat», Mirmuhsinning «Umid» asarlarida yosh zamondashlarimizning ma'naviy qiyofasi, hayoti va mehnati aks ettirildi. Rahmat Fayziyning «Hazrati inson», O'.Umarbekovning «Odam bo'lish qiyin», O'.Hoshimovning «Nur borki, soya bor» romanlarida odob-axloq masalalari yoritildi.

O'zbek she'riyatining 60-80-yillardagi tarqqiyoti A.Oripov, E.Vohidov, Sayyor, N.Nazrullaev, B. Boyqobilov, E. Oxunova, O.Hojieva, H.Hudoyberdieva, O.Matjon va boshqa ko'plab shoirlarning ijodiy kamoloti bilan bog'liq holda kechdi. Uyg'unning «Abu Rayhon Beruniy», O.Yoqubovning

«Ulug'bek xazinasi», M. Shayhzodaning «Mirzo Ulug'bek» kabi tarixiy mavzudagi asarlari yaratildi.

S a n ' a t O'zbekistonda teatr va musiqa san'ati bir muncha o'sdi. Hamza nomidagi teatr jamoasi Shekspirning «Otello» va «Yuliy Tsezar», Uyg'unning «Navbahor», Abdulla Qahhorning «Shohi so'zana», N. Hikmatning «Sevgi afsonasi», Uyg'un va I. Sultonning «Alisher Navoiy» asarlarini sahnalashtirdi.

O'zbek davlat filarmoniyasining musiqiy jamoalari samarali faoliyat ko'rsatdi. Faqat T. Jalilov nomidagi O'zbek davlat orkestri repertuaridan 1300ga yaqin asarlar o'rin oldi. «Lazgi», «Shodlik», «Go'zal» xoreografik ansablari ham o'zbek va boshqa qardosh xalqlar ashula va raqslarini namoyish etdilar. «Bahor» xalq raqs ansambli, Yalla vokal cholg'u ansablari jamoalarining kontsertlari xalqqa manzur bo'ldi.

O'zbek teatrlarining rivojlanishiga rejissyorlardan M. Uyg'ur, E. Bobojonov, A. Ginzburg, T. Xo'jaevlar, aktyorlardan Abror Hidoyatov, O. Ho'jaev, A. Bakirov, S. Eshonto'raeva, Sh. Burhonov, N. Rahimov, R. Hamraev, Z. Muhammadjonov, B. Qorieva, Ya. Abdullaeva, G'. A'zamov, Yo. Ahmedov va boshqa san'atkorlar salmoqli hissa qo'shdilar. Xalqimiz o'zbek san'ati dovrug'ini baland ko'targan H. Nosirova, M. Turg'unboeva, Tamaraxonim, G. Izmailova, S. Qobulova nomlarini hurmat bilan e'zozlab kelmoqda.

1946-1985 yillar O'zbekiston kino san'atining yuksalish yillari bo'ldi. N. G'aniev yaratgan «Tohir va Zuhra» (1945), «Xo'ja Nasriddinning sarguzashtlari», «Farg'ona qizi» kabi kinofilmlar xalq olqishiga sazovor bo'ldi.

60-70-yillarda o'zbek kino san'atiga yosh talantli rejissyorlar, aktyorlar kirib keldi. Sh. Abbosov, A. Hamroev, R. Botirov, E. Eshmuhammedov, H. Ahmarov shular jumlasidandir. Sh. Abbosovning «Mahallada duv-duv gap» (1961), «Sen etim emassan» (1963), «Toshkent - non shahri» (1970), «Abu Rayhon Beruniy» (1974), A. Hamroevning «Shiddat» (1971), R. Botirovning «Seni kutamiz, yigit» (1972), E. Eshmuhammedovning «Nafosat» (1967) va «Umid qushi» (1975) kabi filmlarida davr farzandlarining hayoti, iste'dodu izlanishlari tasvirlangan.

Tasviriy san'at rivojlandi. Ch. Ahmarov va O'. Tansiqboevlar devoriy rasmlar, mozaika va manzara janri bo'yicha, V. E. Kaydalov va M. Nabievlar portret janri bo'yicha muhim asarlar yaratdilar. Rassomlar, haykaltaroshlar va arxitektorlar birlashib yirik monumental binolarni, maydonlarni ta'mirlash, naqshlar, rassomlik va haykaltaroshlik asarlari bilan bezatish an'anaga aylandi. Poytaxtning yirik jamoat binolari M. Usmonov rahbarligida ganch o'ymakorligi, Q. Haydarov va O. Fayzullaev rahbarligida yog'och o'ymakorligi bilan bezatildi.

O'zbek tsirk ustalari - Toshkenboevlar, Zaripovlar, Xo'jaevlar, Madalievlar va masxaraboz-qiziqchi Akrom Yusupov va boshqalarning chiqishlari, nafaqat O'zbekistonda, shuningdek, boshqa mamlakatlarda ham muvaffaqiyat qozondi va tomoshabinlarga manzur bo'ldi.

Shunday qilib, Respublika madaniy-manaviy hayotida 1945-1985 yillarda muayyan yutuqlarga erishildi. Xalq maorifi, oliy va o'rta maxsus ta'lim tarmog'i, aholining umumiy savodxonlik darajasi o'sdi, mutaxassislar, ijodiy ziyolilar darajasi sezilarli yuksaldi. Fan, adabiyot, san'at rivojlandi. Ilmiy, badiiy musiqa asarlari yaratildi, ma'naviy hayotda iste'dodli yoshlar o'rin olib bordi.

3. Ma'naviy hayot sohalaridagi mafkuraviy cheklashlar, byurokratik holatlarning avj oldirilishi va uning oqibatlari

Ikkinchi jahon urushidan keyingi O'zbekistonning ma'naviy-madaniy hayotiga nazar tashlar ekanmiz, bunda hukmron tuzum siyosati va mafkurasining bosimi tobora kuchayib borganligiga amin bo'lamiz. Negaki, kommunistik mafkura butun choralar bilan jamiyat ma'naviy hayotini o'z domiga tortishga, fuqarolarning ongi, dunyoqarashini o'z g'oyalari, qarashlari ruhida tarkib toptirib borishga harakat etdi. Bu ta'lim va tarbiya tizimida, ilm-fan jabhasida yoxud adabiyot va san'atda birdek namoyon bo'ldi.

Kompartiya va sovet hukumati O'zbekistonda go'yo xalq ta'limi tizimini rivojlantirish va takomillashtirish, uni jonli hayot, amaliyot bilan bog'lash bahonasi bilan haqiqatda bu sohaning asl mazmun, mohiyatini mafkuralashtirish yo'lini tutdi. O'sha davrda xalq ta'limi tizimining hukmron Markaz inonixtiyorida bo'lganligini Moskvadan tayyorlab yuborilgan, o'quv jarayonining barcha bo'g'inlariga taalluqli dasturu standartlar, darsliklaru qo'llanmalar va boshqa o'quv jihozlari ham to'liq tasdiq etadi. Sovet mutasaddilari nima sababdan bu muhim sohani o'z ta'sirida ushlaganligi va bundan ko'zlagan maqsadlari ma'lumdir. Shu bois Yurtboshimiz ta'kidlab o'tganidek, **«Eski qolipda, mustabid davrda yozilgan darsliklardan foydalanib, eski mafkuradan xalos bo'lmasdan bolalarimizni yangicha fikrlashga o'rgatolmaymiz, axir».**

Ayniqsa kadrlar tayyorlash sifati past edi. Prezidentimiz ta'biri bilan aytganda, ko'pchilik xaqiqiy bilim olish yoki malaka ortirish maqsadida emas, amal-taqal qilib diplomli bo'lib olish ilinjida oliy o'quv yurtlariga kirardi.

Buning ustiga o'quv yurtlariga kirgan talabalar, aytaylik, chinakam milliy ruhda chuqur bilim va tarbiya olish imkoniyatidan mahrum etilgandi. Negaki, bu ta'lim tizimi o'z mohiyati e'tibori bilan hukmron tuzum siyosati va mafkurasi bilan yo'g'rilgan edi. U davrda yaratilgan barcha o'quv dasturlari, ta'lim andozalari, qo'lanmalar, darsliklar va boshqa o'quv jihozlari mana sha ruhda tayyorlanardi.

Markazda bir guruh «bilog'on» mutaxassislar tayyorlagan, milliy huddudlar, u erda yashovchi odamlarning o'ziga xos hususiyatlari, milliy o'zliklari, hayotiy tajribalari, an'analarni mutlaqo inkor etgan o'quv dasturlari, ta'lim hujjatlari butun SSSRdagi maktablar, o'quv yurtlariga to'g'ridan-to'g'ri majbur etilardi.

Shuningdek, o'quv yurtlarining o'quv rejalari va dasturlari turli sabablar orqasida 60-70 yillarda uch marta o'zgartirildi. Har safar o'qitiladigan fanlar yangilari hisobiga ko'payib, o'quv materiallari hajmi oshib bordi, talabalarning

mustaqil o'qib, o'rganishlariga ajratiladigan vaqt esa tobora kamayib bordi. Talabalarning uzoq muddatli qishloq xo'jalik ishlariga surunkali jalb etilishi ham o'quv jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatmay qolmadi.

O'quv yurtlarida tanish-bilishchilik, qarindosh-urug'chilik, oshna-og'aynigarchilik, poraxo'rlik, tamagirlik singari xavfli illatlarning ildiz otishi hollari ham bu tizim obro'siga jiddiy putur etkazdi. Ayniqsa bundan kadrlar tayyorlash sifati sezilarli zarar ko'rdi.

Ayni chog'da hukmron tuzum tazyiqi ilm-fan sohasini ham chetlab o'tmadi. Katta mamlakat va uning turli milliy hududlarida faoliyat ko'rsatuvchi ilmiy muassasalar, ilmiy-tadqiqot institutlari, ko'p sonli iqtidorli, salohiyatli ilmiy kadrlarning inon-ixtiyori Moskva va uning keng tarmoq otgan ilmiy markazi tasarrufiga bo'ysundirilgandi. Bu kuchlar sobiq tuzum mutasaddilari buyurtmasini bajarib, ko'p zamonlar milliy respublikalarda ilmu fan ravnaqiga, uning zahmatkash fidoyilari mehnatining qadrlanishi, e'tirof topishiga to'sqinlik qilardilar. Buning natijasida olimlarimizning ko'p yillik izlanishlari mahsuli bo'lgan qancha-qanchalab noyob kashfiyotlar, ixtirolar hayot yuzini ko'rmay, amaliyotga tatbiq etilmay qolaverardi. Buning ustiga ilm-fanda katta kashfiyotlar qilgan, o'z maktabini yaratgan respublikaning ne-ne mashhur allomalari ham sovet fanining bosh markazi – SSSR Fanlari Akademiyasi nazar-e'tiboridan chetda qolaverdi. Sovet hukmronligining butun 70 yillik davri davomida sobiq SSSR FA tarkibiga O.Sodiqov, H.Abdullaev, S.Yunusov, E.Yusupov singari barmoq bilan sanarli o'zbek olimlaringgina a'zo bo'lib saylanganligi fakti ham bunga jonli misol bo'la oladi.

Hukmron sovet mafkurasi tazyiqi va iskanjasi ta'siridan respublikaning **adabiy va madaniy** jarayoni jabhasi ham chetda qolmagan, albatta. O'zbek adabiyoti o'zining buyuk istiqlol sari asta-sekin ilgarilab borishi davomida tez o'zgaruvchan tarixiy jarayonlarning kutilmagan ne-ne sinovlariga, hukmron tuzumning zarbalariga duch kelganligi shubhasiz. Shu nuqtai nazardan o'zbek ijodkorlari faoliyatiga baho beradigan bo'lsak, so'z sa'natkorlari vaziyat taqozosi bilan hukmron tuzum siyosati va mafkurasi talablari va yo'l-yo'riqlarini bajarishga majbur etildilar. Shu bois ular sinfiylik, partiyaviylikka, marksizm-leninizm aqidalariga asoslangan holda ijod qildilar. Ijod erkinligining bunday cheklanganligi, tabiiyki, ijod ahlining emin-erkin faoliyat yuritishiga halaqit berar, ko'plab muhim ijtimoiy masalalarni haqqoniy, to'laqonli yoritishdan mahrum etardi. Shunday tarzda ijod etishga majbur bo'lishlik ko'plab shoiru adiblar uchun o'sha zamonda qismat bo'lgan.

Hukmron tuzum mafkurasining kuchli bosimi **san'at asarlari** va ularning ijodkorlari faoliyatida ham o'z yaqqol ifodasini topmay qolmadi.

Xo'sh, sovet davrida yaratilgan asarlarda qanday g'oyalar, tushunchalar ko'proq o'rin olgan edi?

Agar bunga xolis javob beradigan bo'lsak, ularning ko'pchiligida sobiq tuzumni ulug'lash, sotsialistik jamiyat afzalliklarini, uning «yangi zamon

kishilari» uchun ochib bergan «mislisiz» imkoniyatlarini ko'klarga ko'tarib maqtash ohanglari «ufurib» turadi. Bu hol amaliy, tasviriy san'at yoxud monumental san'at asarlariga ham birdek xosdir.

Chunonchi, sovet hokimiyati davrida O'zbekistonda yaratilgan mahobatli haykallarning asosiy qismi «Inqilob yo'l boshchisi» - Leninga bag'ishlanganligi aniqdir. Shuningdek, Lenin va kompartiya mavzularini keng rejada yoritish va ulug'lash respublikada ishlangan va ekranlarga chiqarilgan behisob kinofilmlarning bosh mazmuni, mohiyatini tashkil etgani faktdir. Bunday filmlar sirasiga «Inqilob tongi», «Inqilob chavandozlari», «Yo'lchi yulduz», «Lenin yo'llanmasi bilan», «Olovli yo'llar» singari kino mahsulotlarini nisbat berish mumkin. Ularning bosh qahramonlari, «harakatlantiruvchi» kuchlari hamishagidek Lenin va uning yaqin safdoshlari, komfirqa rahnomalari edi. Bordiyu bu asarlarga asosiy qahramon etib mahalliy inqilobchi yohud ilg'or mehnat kishisi olingan taqdirda ham voqealarning o'sishi, rivoji davomida uning faoliyati «ulug' og'alar» g'oyaviy-tarbiyaviy ta'sirida ularga qorishib, singishib, sezilarsiz holga kelib qolardi. Sovetlar mamlakatida shakllantirilgan qudratli mafkuraviy vositalar - radio, televidenie, matbuot va boshqa ommaviy axborot kanallari to'lig'icha hukmron tuzum minbariga aylantirilib, ular vositasida xalq ommasining ongi, tafakkuri va dunyoqarashini zabt etish uchun tom ma'noda informatsion kurash olib borilgan.

Tuzum mafkurachilari va maddohlarining o'zbek zaminida qilgan qabohati, qoldirgan asorati yana shundaki, namoyon bo'ladiki, ular xalqimizning ming yilliklar qa'riga borib tutashuvchi bebaho ma'naviy qadriyatlarini, umrboqiy udumlari va an'analarini yo'q qilish uning imoni, e'tiqodini suslashtirish va barham toptirishga zo'r berib harakat etdilar. Bu bilan ular yurtimiz fuqarolarini hukmron tuzumning har qanday topshirig'ini so'zsiz passiv, loqayd, manqurt kishilarga aylantirishga umid bog'lagan edilar. Ayniqsa bunday xatti-harakatlar totalitar tuzum o'zining so'nggi nafasini kechirayotgan 80-yillarning ikkinchi yarmida avj oldirilganligi faktdir. Ma'naviyatimiz dushmanlari hatto xalqimiz asrlar davomida e'zozlab, qadrlab kelgan milliy bayramimiz – «Navro'z»ni ham tortib olish payida bo'ldilar. Shu maqsadda uni taqiqlash darajasiga borib etildi. Shunga qaramay iymon-e'tiqodi but, buyuk ajdodlar udumlariga sodiq o'zbek xalqi o'z Navro'zini xoh oshkora, xoh pinxona bo'lsin, baholi qudrat nishonlash, u bilan bog'liq xayrli marosimlarni o'tkazishda davom etdi va bu orqali yorug', dorilamon zamonlar kelishiga umidvorlik tuyg'usi bilan intiqib yashadi.

Nihoyat, Mustaqillik davri kelib boshqa bebaho milliy qadriyatlarimiz qatorida Navro'zimiz ham o'z munosib maqomiga ega bo'ldi va xalqimizning eng sevimli bayrami sifatida o'tkaziladigan bo'ldi.

Xullas, o'zbek xalqi totalitar tuzumning barcha makkorona nayranglari, zug'umiga dosh berib, o'z boshiga tushgan og'ir sinov-sinoatlarni mardonavor engib, oxir-oqibatda g'olib chiqdi. Uning tabiatan bardoshligi, e'tiqodida sobitligi, ma'naviy, islomiy qadriyatlarga sodiqligi, tarixiy xotirasining butunligi, qolaversa, buyuk bobokolonlarimiz ma'naviy sarchashmalaridan to'yinganligi –

bular hukmron tuzum zulmkorlarining har qanday nayrangu urinishlaridan ustun keldi.

Sinov savollari

1. Sovetlarning «Madaniy inqilob» g'oyasining asl maqsad, muddaosi nimada edi?
2. Ular O'zbekistonda xalq ta'limini rivojlantirishga qanday nuqtai nazardan yondashdilar?
3. Respublikada Oliy va o'rta maxsus ta'limni shakllantirish va rivojlantirish zaruriyatini qanday sabablar va omillar taqozo etgandi?
4. Oliy ta'lim muammolari nimalarda aks etgan edi?
5. O'zbekistonda ilm-fan rivoji qay tarzda kechgan?
6. 30-yillarda etishib chiqqan taniqli olimlardan kimlarni bilasiz?
7. O'zbekistonda «Tujum» harakati mavsumini o'tkazishdan ko'zlangan maqsad nima edi?
8. 20-yillarda respublikada «Tujum» harakatini amalga oshirish uchun etarli ob'ektiv va sub'ektiv sharoitlar bormidi?
9. «Hujum» harakati qanday oqibatlarni yuzaga keltirdi?
10. «Hujum» harakati o'zbek xotin-qizlari hayotiga qanday o'zgarishlar olib kirdi va qanaqa salbiy oqibatlarga sabab bo'ldi?
11. Nima sababdan O'zbekistonda din va dindorlarga qarshi hujumkor kurash avj oldirildi?
12. 30-yillarda madaniy hayotda yuz bergan eng muhim voqealardan qaysi birlarini aytib bera olasiz?
13. O'zbek adabiyoti va san'atining shakllanishi va rivojlanishi jarayoniga munosabatingiz?
14. Mashhur adiblar va san'atkorlardan kimlarni bilasiz?
15. Urushdan keyingi respublika ta'lim tizimining ahvoli qanday kechdi?
16. Urushdan keyingi davrda O'zbekiston ilm-fanining rivoji va muammolari haqida taassurotlaringiz?
17. O'zbek adabiyoti va san'ati rivojlanishining o'ziga xos murakkab, ziddiyatli jarayonlariga sizning munosabatingiz?
18. Respublika ma'naviy hayoti jabhalariga Markazning zo'ravonlik ta'siri va tazyiqi qay tarzda kuchayib bordi?

XIII BOB. MUSTABID SOVET TUZUMINING O'ZBEKISTONDAGI QATAG'ONCHILIK SIYOSATI VA UNING OQIBATLARI

Tayanch so'z va iboralar: Totalitar tizim. Milliy kuchlarni bo'lish. «18-lar guruhi». «Inog'omovchilar». «Qosimovchilar». Ziyolilar qatag'onligi. Diniy ta'qiblar. Qatag'onlikning yangi to'liqini. Fan va madaniyatga bosim.

1. Sobiq Ittifoqda ma'muriy-buyruqbozlik, totalitar tizimning qaror topishi. Respublika huquqlari, manfaatlarining cheklanishi

Totalitar rejimining qaror topishi XX asrning 20 – yillari ikkinchi yarimlariga kelib sovetlar mamlakatining hokimiyat boshqaruv - idora tizimida ham keskin o'zgarish hollari yuz berib bordi. Partiya va davlat boshqaruvi muruvvatlarini o'z qo'li ostiga kiritib borgan I. V. Stalin asta - sekinlik bilan o'zining yakka xokimligini butun choralar bilan qaror toptirish harakatida bo'ldi. Shu maqsadga erishish yo'lida u o'z atrofiga bir guruh hushomadgo'y, labbaychi rahbar kadrlarni to'plab, ularni ishga solib, partiyaning ko'plab tajribali, inqilobiy kurashlarda jarayonida toblangan, g'oyaviy va siyosiy jihatdan etuk, nufuzli arboblarni obro'sizlantirishga intildi. 20-yillarda atayin avj oldirilib, odatiy tusga kirgan «partiyaviy tozalashlar» bahonasida mamlakat hayotining u yoki bu muhim masalasida sog'lom, xolis fikr bildirgan kadrlarni egallab turgan yuqori vazifalaridan chetlattirib borildi. Stalin o'z yo'lga g'ov bo'lgan bunday muxolifatchi kuchlar, kadrlarni tor - mor etish, o'z shaxsiy hokimiyati rejimini qaror toptirib borishda V.M.Molotov, K.E.Voroshilov, L.M.Kaganovich, L.P.Beriya singari maslakdoshu hamfikir safdoshlari xizmatidan ustamonlik bilan foydalandi. Mamlakatda yuz berayotgan barcha o'zgarishlar, yangilanishlar Stalin nomiga nisbat berildi. Hukmron Markaz mafkurasi bu nomni zo'r berib ko'klarga ko'tarib maqtash, madh qilishga yo'naltirildi.

20-yillar oxirlariga kelib Stalin tomonidan yangi nazariy qarash sifatida ilgari surilgan «sotsializm mustahkamlanib borgan sari sinfiy dushman qarshiligi ham shunchalik kuchayib boradi», degan soxta g'oya butun mamlakat uchun halokatli oqibatlarga olib keldi. Stalin va uning yaqinlari mamlakat va partiya hayotiga oid har bir masalada o'z irodasi, hukmini boshqalarga majbur etib bordilar. O'z davrida kompartiya va sovet hokimiyati rahbariyatining o'zak – negizini tashqil etgan Trotskiy, Buxarin, Kamenov, Zinovev, Rikov, Tomskiy singari taniqli arboblarning shunday muxolifatchi guruh vaqillari sifatida egallab turgan lavozimlaridan olinib, keyinchalik qatag'onlik domiga duchor etildilar.

Shu tariqa, sobiq Ittifoqda 1917 yildan boshlab shakllanana boshlagan totalitar siyosiy rejim 20-yillarning oxiri 30-yillarning boshlarida to'liq qaror topdi. Totalitar rejimning mazmun-mohiyati, belgilari quyidagilardan iborat:

- ko'ppartiyaviylik tugatiladi, bitta partiya (VKP(b)) butun mamlakatda yagona hukmron partiyaga aylanadi, uning qarorlari, ko'rsatmalari barcha hokimiyat organlari tomonidan so'zsiz bajarilishi majburiy bo'ladi;
- davlat boshqaruvi markazdan, diktator tomonidan ma'muriy-buyruqbozlik tarzida amalga oshiriladi, mahalliy hokimiyat organlari amalda qo'g'irchoq bo'lib qoladi;

- ijtimoiy munosabatlar siyosiy, iqtisodiy, mafkuraviy, jismoniy zo'rovonlik asosda tartibga solinadi, xususiy mulkni milliyashtirish orqali shaxsning iqtisodiy erkinligi tugatiladi, rejali iqtisodiyot qaror topadi;
- oshkoralik, turli xil fikr bildirish, muxolifatchilik harakatlari qat'iy man etiladi;
- ommaviy axborot vositalari, ta'lim tizimi, ijodiy uyushmalar orqali targ'ibot-tashviqot ishlari kuchaytirilib, aholi rasmiy (kommunistik) mafkura nuqtai nazardan qayta ishlanadi, ular ongiga mafkuraviy aqidalar singdiriladi;
- siyosiy qatag'onlik shaxsning ongi va hatti-harakatlarini nazorat ostiga olish, mavjud tuzumga nisbatan xayrixohlik, sodiqlik, qo'llab-quvvatlash tuyg'usini singdirishning asosiy vositasiga aylanadi;
- rasmiy mafkuraga mos bo'lmagan barcha nashriy mahsulotlarni yo'q qilishga, intellektual va ijodiy faoliyatni bo'g'ishga yo'naltirilgan tsenzura organi faoliyat yuritadi;
- siyosiy qatag'onlikni amalga oshirish uchun maxsus hokimiyat organlari, mehnat va axloq tuzatish lagerlari tarmog'i tuziladi va faoliyat yuritadi, birga ishlovchi, qo'ni-qo'shnilardan kuzatuvchi, ig'vogar-chaqimchilar yollanadi, aholi qo'rquv ostiga olinadi.

Respublika huquqlarining cheklanishi Mamlakatda totalitar tizimning qaror topishi, shubhasiz, milliy sovet respublikalari hayotiga ham daxl qilib, ularning butun inon - ixtiyorini Ittifoq davlati tasarrufiga bog'lab qo'ydi. Bu O'zbekiston timsolida ham yaqqol qo'zga tashlandi. Avvalo, respublika hokimiyati boshqaruvining hamma bo'g'inlari to'liq ravishda SSR itifoqi organlariga bo'ysundirildi. Shuningdek, bu erdagi yagona rahbar tashkilot - O'zbekiston kompartiyasi ham VKP(b) ning viloyat bo'limi maqomida faoliyat yuritardi. Binobarin, hukmron partiya va uning Markazqo'mi qabul qiladigan har qanday qaroru farmoyishlar, rahbariy ko'rsatmalar respublika partiya tashkilotlari tomonidan bajarilishi majburiy va shart edi.

Respublikaning kasaba uyushmalari, yoshlar tashkiloti (Komsomoli) va boshqa jamoat tashkilotlari ham Markazdagi shu xildagi tashkilotlarning aynan andozasi asosida tuzilgan bo'lib, ularga to'liq bo'ysungan holda faoliyat yuritardi. Shu bilan birlikda bu tashkilotlarning barchasi kompartiya etakchiligida, uning siyosiy - g'oyaviy ta'sirida bo'lib, o'z a'zolarining ongi, tafakkurini shu partiyaning mafkurasi, g'oyasi ruhida shakllantirib, tarbiyalab borishlari kerak edi. Negaki, mustabid tuzum sharoitida jamiyat a'zolarini boshqacha ruhda tarbiyalash to'g'risida gap bo'lishi mumkin emasdi.

Stalincha ma'muriy - buyruqbozlik tizimi ko'zga ko'rinarli va ko'zga ko'rinmas ming xil qizil iplar bilan O'zbekistonni o'z domiga ilintirib, uning amaldagi rasmiy mustaqilligini yo'qqa chiqargan edi. Uning mahalliy rahbariyati respublikaning iqtisodiy, xo'jalik, madaniy- ma'naviy hayotiga oid biror bir masala, muammoni mustaqil hal etishga haqli, huquqli emas edi. Buning uchun avvalo Markazning roziligini olish talab etilardi. O'zbekiston mustaqilligining nechog'lik rasmiy, yuzaki mazmunda bo'lganligi fakti uning yuksak qonuniy hujjatlarida ham o'z aksini topgan edi. Jumladan, O'zbekistonning 1937 yilda qabul qilingan Konstitutsiyasi ham mohiyat e'tibori bilan asosan 1936 yil 5 dekabrda kuzatuvchi, ig'vogar-chaqimchilar yollanadi, aholi qo'rquv ostiga olinadi.

Unda respublikaning mustaqilligi, fuqarolarining huquqlari, erkinliklari madh etilmasin, biroq ular amaliyotda nechog'lik soxta, quruq safsatalar bo'lib chiqqanligi hammaga ayondir.

2. Sovet hokimiyatining O'zbekistonda yuritgan qatag'onlik siyosati va uning oqibatlari

Mustabid tuzum Markazda va joylarda o'z mutlaq hokimiyatini shakllantirib, mustahkamlab borar ekan, bunda u o'ziga sodiq muayyan siyosiy va ijtimoiy kuchlarga tayanib ish yuritmog'i kerak bo'lardi. Shu maqsadda Markaz hukumati yangi sotsialistik jamiyat qurilishining butun davomida O'zbekistonga o'zining ko'p sonli sadoqatli xodimlari, vakillarini rahbariy lavozimlarga yuborib turganligi bejiz emas. Xususan ular yordamida o'lka hayotida kechayotgan barcha jarayonlar, o'zgarishlardan doimiy xabardor bo'lish, ularning yo'nalishlarini, maqsad, vazifalarini belgilash, mahalliy kadrlar faoliyatini kuzatish, nazorat qilish mumkin bo'lardi. Markaz O'zbekistonlik milliy kadrlarning kundalik ishlariga «ko'z quloq» bo'lish, ular faoliyatini tekshirish, taftish qilish barobarida sotsializm qurilishi yo'liga sadoqat bildirganlarni tanlash, tarbiyalash, ularni yuqori mansablarga ko'tarishni o'z e'tiboridan chetda tutmadi.

Shu bois Markaz ishonchini qozonib, uning nufuzli namoyandalari bilan yaqindan hamkorlik qilgan, kerak bo'lganda o'z xalqining manfaati, qiziqishlarini ko'zlab ish yuritgan bilimdon kadrlar soni ham ko'payib borganligi faktdir. Ammo Stalinning yakkahokimligi kuchayib, totalitar tuzum bedodligi avj olib borgan sari bunday kadrlarni arzimas sabab va bahonalar bilan qiyin-qistovga olish, vazifalaridan chetlashtirish odatiy tusga kirib bordi.

Rahbar kadrlar, ayniqsa o'z xalqi, yurtining milliy manfaatlarini himoya qilib, uning istiqbolini ko'zlab, o'zida kuch, iroda topib, bor haqiqatni aytishga jur'at qilgan millat kishilari birinchi navbatda hukmron Markaz uyushtirgan qatag'onlikka duchor bo'ldi. Buning yorqin ifodasini Sovet mafkurachilari tomonidan o'zbek milliy kadrlari sha'nini bulg'ashga qaratilgan, atayin to'qib chikarilgan «18 lar guruhi», «Inog'omovchilar», «Qosimovchilar» guruhlarini timsolida ko'rish mumkin. Ularning faoliyatiga oid tarixiy hujjatlarni ko'zdan kechirar ekanmiz, bu insonlar faoliyatida ularni ayblashga bois bo'ladigan xech bir asosli ashyoi dalillar bo'lmaganligiga to'la amin bo'lamiz. Ularning yagona «gunohi» - bu o'z millati dardi, tashvishi va manfaatini ko'zlab ayrim muhim muammolarni ko'targanligi va ularni hal etishga yuqorining e'tiborini jalb etganligi holos.

Xo'sh, bu guruhlar tarkibi kimlardan iborat bo'lgan? Ular sovet mutasaddilari oldida qanday gunoh qilgan edilar?

Respublikaning taniqli arboblardan iborat «18 lar guruhi» (I.Xidiraliev, M. Saidjonov, U. Ashurov, R. Rahimboboev, Eshonov) ga er-suv islohotiga qarshi chiqqan, boy-quloq va er egalarining manfaatini himoya qilib chiqqanlar, mahalliychilik va millatchilik g'oyalarini ilgari, degan soxta aybnoma qo'yildi. Aslida esa ular hukmron

Markazning ulug' davlatchilik va shovinistik siyosatiga, milliy kadrlarga nisbatan bepisandlik, loqaydlik yo'lga qarshi chiqib, adolat va haqqoniylik tamoyillarini himoya qilganlar. Shu bois rasmiy partiya organlari tomonidan mazkur guruh keskin qoralanadi va uning a'zolari turli jazolarga giriftor etiladilar.

«Inog'omovchilik» guruhi to'g'risida gap borganda ham unga qo'yilgan barcha ayblarning to'liq tarzda to'qib chiqarilganligi ayon bo'ladi. Ma'lumki, Rahim Inog'omov O'zKP(b) Markazqo'mi Matbuot bo'limi mudiri va O'zSSR Maorif Xalq Komissari vazifasida faoliyat yuritib kelgan. R.Inog'omov o'zining bir qator nutqlarida O'zbekiston kompartiyasining mustaqil faoliyat yurita olmayotganligiga, Markaz organlarining o'lka hayotidagi zo'ravonligiga ham alohida urg'u bergan. Respublikaning bir qator mas'ul xodimlaridan N.Mavlonbekov, I. Isamuhammedov, M.Aliev, Bobonazarov singari hammaslklar Inog'omov qarashlarini qo'llab - quvvatlab chiqqandilar. Bunday muxolifatchi chiqishlar hukmron partiya mutasaddilarining kahriga uchramasdan qolmasdi, albatta. Shu bois 1926, 1927 yillarda bu guruh faoliyati partiya tashkilotlarida bir necha bor muhokama qilinib, og'machi guruhbozlikda ayblandi. Inog'omov tarafdorlari vazifalaridan olinib, nomlari qoralangan.

«Qosimovchilik» guruhi ham 1929 - 1930 yillarda sovet hukmron rejimi tomonidan milliy kadrlarni, ziyolilarni qatog'on qilish, jazolash maqsadida atayin uyushtirilgan navbatdagi uydirma edi. O'z SSR Oliy Sudining raisi lavozimida ishlagan C. Qosimov va uning yaqin maslakdoshlari: N. Alimov, Musaboev, Sharipov, Sirojiddinov va boshqa jami 7 kishi 1929 yilning 2 - yarmida «bosmachilik» harakatiga yon berganlikda ayblanib qamoqqa olinadilar. Ular respublikadagi millatchi tashkilotlar bilan aloqa bog'laganlikda ayblandilar. Bu guruhning 4 ta a'zosi shunday asossiz ayblar bilan ayblanib, otib tashlandilar. Qolganlari esa ko'p yillik qamoq jazosiga hukm qilindilar.

Mustabid tuzum hukmdorlari uchun O'zbekiston singari milliy sovet respublikasi rahbarlari, xodimlarini to'la itoatda tutishning birdan - bir sharti - bu ularning mustaqil faoliyatiga izn bermaslik, vaqti - vaqti bilan silkitib turish, mabodo xato, kamchiliklari topilguday bo'lsa, shafqatsiz jazolash yo'li edi. Milliy kadrlar faoliyatiga nisbatan bunday noinsoniy, g'ayriqonuniy yondashuv oqibatida respublikada o'z ongli hayoti, jo'shqin faoliyatini sovetlarning yolg'on, soxta g'oyalari, sotsializm g'alabasi uchun bag'ishlagan, shu yo'lda jon fido etib kurashgan qanchalab etuk partiya va davlat rahbarlari qatag'onlik domiga g'arq bo'ldilar. O'zbekiston ravnaqi, xalqining baxtu saodati uchun fidoyilik qo'rsatgan Akmal Ikromov, Fayzulla Xo'jaev, Abdulla Rahimboev, Isroil Ortiqov, Abdulla Karimov va boshqa o'nlab mahalliy rahbar kadrlarning hayot qismati pirovarida mana shunday fojia bilan yakun topdi.

Mustabid tuzum hukmdorlari va ularning chaqqon dastyorlarining eng shimarib qilgan «sa'y - harakatlari» natijasida 1937 - 1938 yillar davomida O'zbekistonda bir kator yirik aksilinqilobiy tuzilmalar tuzilgan, faoliyat yuritmoqda, degan soxta ma'lumotlar to'plandi. Mana shunday soxta ma'lumotlar asosida respublika rahbarlari A.Ikromov va F.Xo'jaev boshchiligidagi «Burjua - millatchilik aksilinqilobiy tashkiloti markazi», Abdurauf Qoriev rahbar bo'lgan «Musulmon ruhoniylarning millatchi - isyonkor tashkiloti», «Aksilinqilobiy o'ng trotskiychi josuslar tashkiloti markazi», «Buxoro va

Turkiston baxt-saodati» nomli aksilinqilobiy tashkiloti, I.Ortiqov boshliq «Yoshlarning aksilinqilobiy burjua–millatchilik tashkiloti», «Ingliz josuslik rezidenturasi», «Yapon josuslik–qo‘poruvchilik rezidenturasi» kabi tashkilotlar sovet hokimiyatiga qarshi faoliyat yuritmoqda deb e‘lon qilindi, ularni tuzishda gumon qilinganlar qatag‘on qilindi.

Eng so‘nggi ma‘lumotlar, tarixiy hujjatlarni har tomonlama o‘rganish, tahlil qilishlar, surishtirishlar bunday tashkilotlarning respublikada umuman bo‘lmaganligini to‘la tasdiqlamoqda. Demak, bunday aksilinqilobiy tashkilotlar qatag‘onlik tuzumi buyurtmasi asosida Markaz va uning jazo organlari tomonidan atayin to‘qib chiqarilgan va hayotga izchil tatbiq etilgan. Buning orqasida ming - minglab begunoh insonlar shafqatsiz jazolangan umrlari xazon bo‘lgan. XX asr boshidan 40-yillargacha 450 ming vatandoshlarimizga nisbatan «jinoiy ish» ochilganligi, ularning hayoti ostin-ustun bo‘lib ketganligi faktdir.

Faqat 1937 - 1939 yillarda O‘zbekistonda hammasi bo‘lib 43 mingdan ziyod kishi qamoqqa olingan. Ulardan 6 ming 920 nafari otib tashlangan. 37 ming nafari esa turli muddatli qamoq va surgunlarga hukm etilgan.

Mustabid tuzum jallodlarining bu bedodligini hech narsa bilan oqlab bo‘lmaydi. Yaqin milliy tariximizning bu qorong‘u zulmati xalqimiz dilida mangu o‘chmas armon bo‘lib qoldi. U faqat milliy istiqlol tufayiliga to‘la yuzaga chiqib, bundan yurtimiz fuqarolari chinakam ro‘shnolik ko‘rish baxtiga musharraf bo‘ldilar.

Ziyolilarning qatag‘on qilinishi Stalincha siyosiy qatag‘onlikdan jamiyatning sog‘lom kuchlari, milliy ziyolilar eng ko‘p aziyat chekdi, mislsiz kurbonlar berdi. Negaki, totalitar rejim mutasaddilari o‘zlari jaholatparast kimsalar bo‘lganligidan, ilmu ma‘rifat, ziyo ahlini qadrlash, e‘zozlash o‘rniga ularni xo‘rlash, tahqirlash, kerak bo‘lsa yo‘q qilishni o‘zlariga kasb qilib olgandilar. Shu bois vaqti – vaqti bilan ziyoli kadrlarni qatli om chig‘irigidan o‘tkazish, saflarini «yagonalab» turish ular uchun odatiy hol bo‘lib kolgandi. Masalan, butun hayoti ijodini millat baxt - saodati, yurt istiqboli uchun bag‘ishlagan Munavvar qori shu davrda avj olgan sovetlar ig‘vosi va bo‘htonining aybsiz qurboni bo‘ldi. Uning rahnomligida millat ravnaqi va istiqloli yo‘lida faoliyat yuritgan, xalqqa ziyo taratib kelgan «Milliy istiqlol» tashkilotining 87 a‘zosi ustidan sud uyushtirildi. Ularning 49 nafari «Xalq dushmani», «burjua millatchisi» degan ayblar bilan qoralanib, og‘ir jazolarga hukm qilindilar.

O‘zbek adabiyotining ustunlari bo‘lgan, noyob ijodlari xalq mehrini qozongan Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho‘lpon, Usmon Nosir, Mahmud Botu (Xodiev), Elbek (Mashriq Yunusov), Fozil Yunus kabi ajoyib iste‘dodlarni quruq bo‘htonu to‘hmatlar asosida «xalq dushmanlari» sifatida jismonan yo‘q qilinib, yorqin faoliyati so‘ndirildi.

Masalan, ulardan biri - professor Fozil Olim Yunusovni oladigan bo‘lsak, u 50 dan ziyod asarlar muallifi edi. Arab, fors, nemis, ingliz va barcha turkiy tillarni puxta bilardi. U hatto rus, arab va nemis tillarida Samarkand universiteti, Toshkent pedagogika instituti hamda Til va adabiyot ilmiy - tadqiqot institutida umumiy tilshunoslik va til bilimiga kirish kabi maxsus kurslardan ma‘ruzalar o‘qirdi. Biroq bunday iste‘dodlar qatag‘on jallodlari uchun sariq chaqalik qadr - qimmatga ega bo‘lmagan. Mustabid tuzum

farmonbardorlari ayniqsa bunda o'zbek xalqining milliy ongi, tafakkurini yoritish, uning o'zligini tanitishga fidoyilik qilgan, istiqlol darg'alari bo'lgan jadidizm namoyandalarini yo'q qilishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ydilar. Bunga erishdilar ham.

O'zbekiston hukumatining tashabbusi va sa'y-harakati bilan 20-yillarda xorijga o'qishga yuborilib, yaxshi mutaxassislar, fan arboblari bo'lib etishgan kishilar atayin qatliom qurbonlari bo'ldilar. Agar Germaniya yoki Turkiyada ta'lim olgan bo'lsalar ularga o'sha mamlakatlarning josuslari degan ayb qo'yildi. Buning uchun ularning uyida tintuv paytida chet elda bosilgan kitob topilguday bo'lsa, shuning o'zi etarli dalil edi. Axir ular chet el oliy o'quv yurtlarida o'qigan bo'lsalar ularda shunday kitoblar bo'lishi tabiiy edi. Masalaning bunday mantiqiy jihatlari chalasavod jazo organlari vakillarini qiziqitirmagan. Xorijda ta'lim olib, professorlik unvoniga sazovor bo'lgan Ahmadjon Ibrohimov, Majid Ibrohim, Ibrohim Yorqin, Tohir Shokir, Abduvahob Ishoq, Saida Shermuhammad qizi, Sattor Jabbor, Otajon Hoshim va boshqalar o'sha davrlarda millat faxri bo'lganlar. Ularga ham "xalq dushmani", "chet el josusi" qabilidagi tavqi la'nat tamg'asi bosilib qatliom etildilar.

Stalincha totalitar-mustabid tuzum bedodligi va zulmining haddan ziyod kuchayib borishi davomida nafaqat yurtparvar milliy kadrlar, fidoyi ziyolilarning hayot tarzi, qismati zavol topdi, balki shu bilan birga millionlab yurt fuqarolarining oddiy insoniy qadr-qiymati, or - nomusi toptaldi, tahqirlandi. Faddor tuzum zulmkorlari o'z g'ayriqonuniy hatti-harakatlarini avj oldirib, bunda har bir insonning yurish - turishi, kundalik mashg'uloti, muomalasidan tortib to uning qanday tafakkur yuritishigacha bo'lgan hamma jarayonlarni ham o'z nazoratiga olishga intilganlar. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad esa insonlar erki, irodasini jilovlash, uni muayyan chegara doirasida ushlab turish va shu yo'l bilan badkirdor tuzum sha'niga dog' tushirmaslik, uning soxta obro' - nufuzini asrash, avaylash edi.

Sovetlar o'z siyosatidan salcha og'ish, unga zid keluvchi hollarga shafqatsizlik bilan munosabatda bo'lardi. Buning oqibatida kishilar dunyoqarashi, e'tiqodini o'z izmiga bo'ysundirish, uni kommunistik axloq, ilmiy va ateistik tamoyillar ruhida shakllantirish uchun hujumkor kurash olib borgan sovet mafkurasining respublika mehnatkashlarining ma'naviy hayotiga etkazgan zarari behisob bo'ldi. Shu yo'l bilan xalq ma'naviy - ruhiy hayotiga asrlar osha muhim hissa qo'shib kelgan butun boshliq ruhoniylar tabaqasi yo'q qilindi. Din peshvolari qattiq ta'qibu quvg'inga olindi.

Bu davrda insonni qoralash, uning peshonasiga «xalq dushmani» tamg'asini bosish tuzum zolimlari uchun huddi «xamirdan qil sug'urganday» gap bo'lgan. Hatto shunday hollarga duch kelindiki, respublikadagi ko'p xonadonlarda vaqti - vaqti bilan o'tkazilgan tintuv paytida mabodo arab yozuvida bosilgan biror kitob topilguday bo'lsa, uning nomi, mazmuni so'rab, surishtirilmasdan o'sha xonadon sohibiga jamiyatga yot unsur degan la'nat tamg'asi bosilib, u qamoq yoki surgun jazosiga hukm etilavergan.

Shunday qilib, stalincha qatag'onlik respublikamiz hayotining barcha sohalari uchun qonli fojialar, beadam yo'qotishlar bilan to'lib toshgan davr bo'ldi. U millionlab odamlarning taqdir - qismatida asoratli iz qoldirdi va mislsiz xunuk oqibatlarni yuzaga keltirdi. Shunga qaramay xalqimiz o'z bukilmis irodasini, matonatini namoyon etib, yorug', charog'on kunlar kelishiga intiqib, kurashib

yashadi. U stalincha qatli omning har qanday shiddatiga dosh berib, o'z asriy qadriyatlarini, udumlari, rasm – rusumlarini saqlab, imon – e'tiqodida sodiq qola bildi va hamisha milliy istiqloq sari dadil harakatlanishda davom etdi.

Biz, milliy istiqloq davri kishilari jonajon yurtimiz ozodligi va mustaqilligi yo'lida kurashib, stalincha qatag'onlik qurbonlari bo'lib ketgan aziz insonlar xotirasini doimo qalbimiz to'rida saqlamog'imiz kerak bo'ladi. Bu har birimiz uchun farzu qarzdir. Yurtboshimizning 2001 yil 1 maydagi farmoni bilan har yili 31 avgust kunini «Qatag'on qurbonlari» xotirasini nishonlash kuni, deb e'lon qilinganligi g'oyatda quvonarlidir. Bu hozirgi minnatdor avlod kishilarining shahid ketganlar xotirasi oldidagi ehtiromining umumxalq e'tirofidir.

3. Urushdan keyingi yillarda ma'muriy-buyruqbozlik tizimi zo'ravonligining ko'chayishi

Urushdan keyin mamlakatda rahbarlik qilish usullari normal holatga o'tadi, tinch qurilishga moslashtiriladi, ijtimoiy - siyosiy hayot demokratlashtiriladi, degan orzuniyatlar ro'yobga chiqmadi. Aksincha iqtisodiyotda, ijtimoiy -siyosiy va ma'naviy hayotda ma'muriyatchilik kuchaydi. Mamlakatni boshqarish partiya-davlat apparatida rahbarlik lavozimlarini egallagan tor doiradagi xodimlar tomonidan tayyorlanadigan, shaxsan Stalin imzosi bilan matbuotda e'lon qilinadigan farmon va qarorlar orqali amalga oshiriladigan bo'lib qoldi. Hammani, xususan joylardagi rahbarlarni nazorat ostiga olgan totalitar tuzum Kremlda o'tirganlarga mamlakatni farmon va qarorlar bilan boshqarish imkoniyatini berardi.

Respublikalarning, jumladan, O'zbekistonning iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy sohadagi muammolarni hal qilish huquqlari yanada cheklanib bordi. Stalinning g'alabani ta'minlashda rus halqi asosiy rol o'ynadi, degan mash'um g'oyasi butun malakatni ruslashtirish siyosatiga aylandi. Ommaviy axborot vositalari, Kompartiya va komsomol tashkilotlari ruslarni «katta», «ulug' og'amiz» deb barala targ'ib qila boshladi .

Sovet hokimiyatining dastlabki yillaridanoq boshlangan qishloq aholisini erdan mahrum qilish jarayoni urushdan keyin ham davom etdi. 1946 yil sentyabrda VKP(b) MQ va SSSR hukumatining «kolxozlarda qishloq xo'jalik ustavining buzilishini tugatish choralari to'g'risida» qarori e'lon qilindi. Qishloq xo'jaligi bilan aloqasi bo'lmagan 1300 tashkilotga yordamchi xo'jalik sifatida berib qo'yilgan 6 ming gektar erni kolxozlarga qaytarish, kolxozlardagi boshqaruv apparati shtatidan 51 ming kishini qisqartirish kabi ijobiy ishlar bilan birga jiddiy xatoliklarga, adolatsizliklarga yo'l qo'yildi. Kolxozlar manfaatlarini himoya qilish bayrog'i ostida respublika qishloqlarida istiqomat qilayotgan 50 ming kolxozchi oilasi qo'lidagi tomorqa erlaridan 25 ming gektari ustavda belgilanganidan «ortiqcha» deb tortib olindi. Koxoz hududida yashagan, ammo unga a'zo bo'lmagan 20 ming xo'jalikning go'yo, «qonunga hilof» ravishda egallagan 2,5 ming gektar erlari ham tortib olindi. Qishloq aholisini erdan mahrum etish jarayoni 50 - yillarda ham davom etdi. Bu tadbirlar turmushi nochor bo'lgan qishloq aholisining ahvolini yanada og'irlashtirdi. Bunday adolatsizlikka hech kim qarshi chiqa olmadi. Qishloq xo'jalik artelining odamlardan so'ramasdan tuzilgan nizomini o'zgartirishni, nizom

qoidalarini qishloq aholisining manfaatlariga moslashtirishni respublika rahbariyati ham, qishloq aholisining o'zi ham ko'tarib chiqa olmadi. Negaki, totalitar tuzum hammani jilovlab olgan edi. Odamlar asoratga solingan, siyosiy mutelikda yashardi.

Totalitar tizimning eski kasali yana qaytalanib, sovet jamiyati urushdan keyin boshdan kechirayotgan benihoya og'ir iqtisodiy qiyinchilik, ma'naviy-ruhiy kemtiklik, o'tkir ijtimoiy-siyosiy tanglik sharoitida mamlakatda hech bir norozilik, tushkunlik holatlarga izn bermaslik maqsadlarida bir yoqlama qattiqqo'l siyosat yuritish yo'lini tutdi. Bunda kommunistik mafkura bosimini ayni chog'da Markazda va joylarda, xususan milliy respublikalarda butun choralar bilan kuchaytirishga asosiy urg'u berildi. Hukmron kompartiyaning bu boradagi makkorligi shundaki, u keng milliy hududlar aholisini, uning ilg'or, o'qimishli, ziyoli kuchlarini, mahalliy milliy kadrlarni doimiy tahlikada tutish, siltab turish, itoatda saqlash uchun bu yangi qatli om mavsumini avvalo Markazdan boshlashni maqbul topdi. Xususan 1946-1948 yillarda VKP(b) Markazqo'mi tomonidan adabiyot, san'at, ilm-fan sohalarida o'tkazilgan bir qator anjumanlar, bahslar va ular yuzasidan qabul qilingan, mohiyatan «g'oyasizlik va kosmopolitizmga qarshi kurash ruhi» bilan sug'orilgan talay «muhim» qarorlar va hujjatlar qatag'onlikning yangidan boshlanib, avj olishiga sabab bo'ldi.

Masalan, VKP(b) MQning 1946 yil fevralida qabul qilgan «Zvezda», «Leningrad» jurnallari to'g'risida, so'ngroq «Katta hayot» kinofilmi, V.Muradelining «Buyuk do'stlik» operasi to'g'risidagi qarorlari bunga turtki bo'lib xizmat qildi.

Shu asosda 30-yillar mash'um qatag'onligining davomi sifatida ilg'or, mustaqil fikr yurituvchi, yurt, millat manfaatlarini o'ylovchi, qayg'uruvchi, shu ruhda ijod qiluvchi ziyolilarni ham Markazda, ham joylarda ta'qib va quvg'in qilish jarayoni avj olib ketdi. Bundan shu hukmron tuzumga tobe bo'lgan, qo'l-oyog'i zanjirband etilgan jafokash O'zbekistonning ko'plab ilg'or ziyolilari, ijodkorlari hayoti va qismati ham chetda qolmadi.

4. Milliy ziyolilarni qatag'on qilishning yangi to'lqini

Markaz mutasaddilari, mafkurachilari rahnamoligida o'tgan asrlarning 50-yillari boshlarida O'zbekistonda boshlanib ketgan ilg'or ziyolilar, ilm-fan, adabiyot, san'at, ma'rifat namoyadalarini quvg'in va ta'qib qilishlar, ular ijodidan kir izlash, ayb topishga urinishlar, shubhasiz, respublika ma'naviy hayotiga jiddiy ta'sir ko'rsatmasdan qolmadi. U ko'plab olimu ijodkorlar, shoiru adiblar, iste'dod sohiblari hayotini tahlikali holatga duchor etdi.

O'zbekiston Kompartiyasi Markazqo'mining 1949 yil 25 iyundagi «O'zbekiston Sovet yozuvchilar soyuzining ishi to'g'risida»gi qarorida A.Qahorning «Qo'shchinor chiroqlari» romani tanqid qilindi. Yozuvchilardan Oybek, Mirtemir, H.G'ulom, O'.Rashidov, M. Shayxzoda, M.Boboev, A.Qayumov va boshqalar badnom qilindi. «Sharq yulduzi», «Zvezda vostoka» jurnallarining tahririyatlariga bir qator «yaramas» asarlarni chop etishga yo'l qo'ygan, degan jiddiy ayblar qo'yildi.

1948-1949 yillarda 20 dan ortiq yirik talantli olimlar, yozuvchi va shoirlar qamoqqa olinib, yopiq ravishda so'roq qilinib, millatchilikda ayblanib, 15-25 yilga ozodlikdan mahrum etiladi va surgun qilinadi.

O'zbekiston Kompartiyasi MQning 1950 yil 1 sentyabrda qabul qilgan «O'zbekiston Fanlar Akademiyasining ishi to'g'risida»gi qarorida bir qator iqtisodiyot, til va adabiyot sohasidagi olimlar millatchilikda ayblandi.

O'zbekiston Kompartiyasi MQning 1951 yil 8 apreldagi «O'zbekiston SSRda musika sa'natining ahvoli va uni yanada rivojlantirish tadbirlari to'g'risida»gi qarorida o'zbek xalqining buyuk shoiri Alisher Navoiyning «Farxod va Shirin», «Layli va Majnun» dostonlari, «Tohir va Zuhra», «Alpomish» xalq dostonlarining afsonaviy folklor syujetlariga asoslangan opera, balet va musiqali drama spektakllarini yaratish va sahnalarda ko'rsatish «zararli» ish deb baholandi. Bunday spektakllarni sahnalashtirgan ijodiy xodimlar qattiq tanqid ostiga olindi. Shuningdek, ko'pgina kontsert tashkilotlari va musiqali teatr xodimlari «Eski, arxaik musiqani va juda g'amgin, mungli maqom namunalari»ni tarqatganligi uchun qoralandi. Qarorda «O'zbekistonning musiqa san'ati hayotdan orqada qolmoqda, o'zbek xalqini kommunistik ruhda tarbiyalash maqsad va vazifalariga to'la-to'kis xizmat qilmayotir», deb ta'kidlandi.

1951 yil 10 avgustda respublika matbuotida «Ba'zi shoirlarning ijodidagi mafkuraviy buzg'unliklar to'g'risida» degan maqola e'lon qilindi. Unda Turob To'la, Kamtar Otaboev, Mirtemir, A.Bobojonov, Sobir Abdulla, Habibiylarning asarlari kommunistik mafkuraga, xalqlar do'stligiga zid g'oyalarni ilgari suruvchi asarlar sifatida tanqid qilindi, ular millatchilikda ayblandi.

1951 yil 24 avgustda matbuotda e'lon qilingan «O'zbek sovet adabiyoti vazifalaridan chetda» nomli maqolada Oybek, X.Zaripov, H.Yoqubov, I.Sultonov va boshqa adiblar mafkuraviy og'ishlarda qoralandi. M.Shayxzoda, Shukrullo Yusupov, G'ulom Alimov (Shuhrat)lar 1951 yilda «sovetlarga qarshi millatchilik faoliyati»da aylanib qamoqqa olindi va keyinchalik 25 yil ozodlikdan mahrum etishga hukm qilindilar.

1952 yil fevralida bo'lib o'tgan O'zbekiston Kompartiyasi MQning X Plenumi ilmiy va ijodiy ziyolilarni quvg'in, ta'qib ostiga olishda yana bir turtki bo'ldi. Plenumda «Respublikada mafkuraviy ishlarning ahvoli va uni yaxshilash choralari to'g'risida»gi masala muhokama qilindi va tegishli qaror qabul qilindi. Plenumda faylasuf V.Zohidovning ilmiy ishlariga burjua-millatchilik xatolari yuklandi. Tarixchi A.Boboxo'jaev va iqtisodchi O.Aminov panturkizmni targ'ib qilishda ayblandi. Ular «siyosiy va ishchanlik sifatleri jihatidan egallab turgan lavozimlariga to'g'ri kelmaydigan shaxslardir», deb hisoblandi va ishdan bo'shatildi. T.To'la va M. Shayhzodalarning she'r va qo'shiqlari «g'oyasiz va axloqsiz» asarlar, deb baholandi.

O'zbek xalqining ma'naviy merosi, milliy qadriyatleri yana bir bor oyoq osti qilindi, bu sohada faoliyat yuritgan ijodkorlar qatag'on qilindi. Tarixiy o'tmish ham, zamonaviy hayot ham kommunistik mafkura, sinfiylik nuqtai nazardan turib qo'pol ravishda buzib baholandi. Natijada ma'naviy hayotga, falsafiy va badiiy tafakkurga, madaniyatga katta zarar etdi.

Stalin vafotidan keyin butun SSSRda bo'lganidek, O'zbekistonda ham shaxsga sig'inish oqibatlarini tugatish tadbirlari ko'rildi. Qatag'on qilinganlar ishini qaytadan ko'rib chiqishga kirishildi. Ko'pgina jinoiy ishlar to'qib chiqarilgani, minglab odamlar nohaq qamalib, ozodlikdan mahrum etilgani aniqlandi va ular oqlandi. A.Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat va boshqa ko'plab yozuvchi va shoirlar oqlandi. Minglab partiya, sovet, komsomol xodimlari nomlari poklandi. 50-yillarning boshlarida shubha ostiga olingan, har bir qadami nazorat qilinayotgan 60 nafardan ziyod yirik olimlar, adiblardan «millatchi, sovetlarning dushmani» degan yorliqlar olib tashlandi, to'hmatlardan halos bo'ldi.

Biroq, afsuski, jamiyat ma'naviy hayotida voqe bo'lgan bu bir qadar iliqlik muhiti uncha uzoq davom etmadi. Odamlar xohish-erkini bo'g'ib, inon-ixtiyorini o'ziga bo'ysundirib, hamma narsani hukmron tuzum manfaatlariga xizmat qildirib kelgan kommunistik mafkura va uning maddohlari ko'p o'tmay o'z zulmkorligini qaytadan kuchaytirishga kirishdi. Uning tig'i avvalo ijodkorlarga nisbatan qo'llanila boshlandi. Buning natijasida respublikaning ilm-fani, madaniyatiga salmoqli hissa qo'shgan taniqli allomalar, iste'dodli ijodkorlar ko'proq aziyat chekkanligi, taqdirning kutilmagan zarbalariga uchraganligi ayni haqiqatdir. Aftidan, totalitar tuzum mutasaddilari atoqli ziyoli arboblarni vaqti-vaqti bilan tavbasiga tayantirish, o'zlariga tiz cho'kdirishga majburlash yo'li bilan qo'llari uzunligini hammaga namoyish etib qo'ymoqchi bo'lgan bo'lsalar ajab emas. Buning uchun esa ular hech narsadan hazar qilmaganlar. Jumladan, geologiya-mineralogiya fanida nomi jahonga mashhur, respublikamiz hududida qanchalab neft-gaz, qimmatbaho ma'dan konlarini, ularning zahiralari kashf etgan, ko'p jildli asarlari AQShdek mamlakatlarda nashr etilgan akademik Tabib Abdullaev g'addor tuzum qahriga, quruq to'hmatlar kasriga uchrab, boshidan ne azoblarni kechirmadi. Allomaning sovet totalitar tizim hukmdorlari oldida qilgan yagona «gunohi» bu uning yurtparvarligi, elsevarligi, milliy ziyoli kadrlar tayyorlashga jonu dili bilan harakat qilganligidir, xolos. Ayniqsa u respublika Fanlari Akademiyasi prezidenti bo'lib ishlagan yillarda iste'dodli mahalliy millat yoshlari orasidan ko'plab kishilarni ilm-fan dargohlariga, aspirantura va doktoranturalarga o'qishga yuborib, ularning kelajakda etuk olimlar bo'lib etishishlari uchun rahnamolik ko'rsatgan. Shuningdek, alloma o'zbek xalqining boy milliy ma'naviy merosini o'rganish va tiklash ishlariga ham muttasil bosh-qosh bo'lgan. Jumladan, A.Navoiy asarlarining 15 jildligi, Beruniy, Ibn Sino asarlarining arab tilidan o'zbek tiliga o'girilib nashr etilishi singari xayrli ishlarda ham I.Abdullaev xizmati oz bo'lmagan. Shubhasizki, o'z yurti, uning sog'lom avlodi tashvishi bilan yashagan, shu asnodda faoliyat olib borgan I.Abdullaev partiya va davlat arboblari yoqmagani. Shu bois uni obro'sizlantirish, faoliyatiga qora chiziqlar tortish uchun har xil ig'vo-fasod yo'llari ishga solingan. Buyuk iste'dod sohibiga qilingan bunday nohaq xuruj va ta'qiblar uning ijodi ayni barq urib turgan paytida hayotdan bevaqt ko'z yumib ketishiga bois bo'ldi.

Yana bir zabardast olim, akademik Ibrohim Mo'minov tarixiy haqiqatni ochishga qo'l urib, ulug' bobokalonimiz Amir Temur shaxsi va uning qilgan betimsol ulkan ishlari haqida to'g'ri, xolis fikrlar bildirib risola yaratganligi uchun hukmron tuzum zulmiga uchradi. Moskvaning nufuzli nashrlari sahifalarida olimga qarshi ig'voyu bo'htonlardan

iborat materiallar bosildi, nomi yomon otliq qilindi. Nachora, tarixiy haqiqatni ayta olishga o'zida iroda, jasorat topa bilgan alloma shunday og'ir ko'ygga muhtalo bo'ldi. Uning tiniq musaffo yuragi ham oxirigacha bardosh bera olmadi.

O'zbek arxeologiya fanining chinakam fidoyisi, akademik Yah'yo G'ulomovning ham o'lkamiz tarixini ilmiy, xolis va haqqoniy o'rganish, milliy tariximiz to'g'risidagi xaqiqatni yuzaga chiqarish borasidagi ko'p qirrali faoliyati va barcha ilmiy izlanishlari ham yuqori sovet mahkamalariyu, ularning konservativ fikrlovchi to'ra rahbarlarining ne-ne qarshiliklari va to'siqlariga duch kelmagan. Gap shundaki, hukmron tuzum sha'niga salcha bo'lsin noo'rin ishora yohud harakat yuz berguday bo'lsa, o'sha zahoti uning ko'p sonli maddohlari nishonni bexato ola bilardilar.

Bu davrda o'zbek adiblari, shoirlari ijodi ham doimiy suratda sovet mafkurasining diqqat-e'tiborida bo'lgan. Shu bois ularning har bir asari rasmiy tsenzuraning qat'iy nazoratiga olinar, yuz chig'iridan o'tib, nashrga tavsiya etilardi. Bordiyu haqiqat g'oyasi bilan sug'orilgan ba'zi asarlar bosilib chiqquday bo'lsa, u holda ularning mualliflariyu muharrirlari boshi bilan javob berardilar. Masalan, 60-yillarda taniqli shoir Erkin Vohidovning birgina "O'zbekim" she'ri muallifga qanchalik behalovatlik keltirganligi bunga misoldir. Yoki atoqli adib Pirimqul Qodirovning milliy tariximizning nomdor vakili, otashnafas shoir va adib, davlat arbobi, mohir sarkarda Z.M.Bobur hayoti va faoliyatidan hikoya qiluvchi "Yulduzli tunlar" romani ham feodal o'tmish namoyandasi timsolini aks ettiruvchi asar sifatida keskin qoralandi. Vaholanki, bu buyuk tarixiy siymo to'g'risida ko'plab xorijiy mamlakatlarda son-sanoqsiz tarixiy va badiiy asarlar bitilganligi aniqdir.

Shunday qilib ko'ramizki, mustabid sovet tuzumi o'zining 70 yildan ziyodroq davom etgan hukmronligi davrida o'ziga qaram va tobe bo'lgan milliy hududlarda, jumladan, O'zbekistonda o'z bedodligi va qabohatini har qanday yo'llar bilan bo'lmasin, amalga oshirishga erishib bordi.

Ayniqsa bundan yurtimiz fuqarolarining sara qismi sanalgan ilg'or, taraqqiyparvar ziyolilar, milliy kadrlar eng ko'p jafoda chekdi, ming bir xil azobu uqubatlarga duchor etildi. Yurtimizning bunday yurtparvar, vatanparvar sog'lom kuchlari har qanday murakkab vaziyatlarda ham o'z fuqarolik pozitsiyalarida sobit turib, sobiq tuzum zo'raonlari zug'umi va xurujiga dosh berib, Vatan istiqboli yo'lida mardonavor harakatda davom etdilar.

Sinov savollari

1. Sovetlar mamlakatida totalitar-ma'muriy buyruqbozlik tizimi qachondan boshlab shakllana bordi?
2. Uning vujudga kelishining asosi ob'ektiv va sub'ektiv omillari nimalardan iborat?
3. O'zbekistonning sovet totalitar tizimi domiga o'lna borishi jarayoni qay tarzda kechgan?
4. Respublikamiz milliy kuchlarini bo'lib tashlash Markazga nima uchun kerak bo'ldi?
5. "Inog'omovchilik", "Qosimovchilik" singari guruhlar hamda ularning faoliyati to'g'risida soxta "ishlar" to'qib chiqarishdan ko'zlangan maqsad nima edi?
6. Nima sababdan o'tgan asrning 30-yillarida O'zbekistonda rahbar kadrlar qatag'on qilindi va ularga qanday "ayblar" qo'yildi?
7. Ilg'or o'zbek ziyolilarining qatliom qilinishini qanday izohlash mumkin?
8. Totalitar tuzum ma'murlarining inson huquqlari va erkinliklari masalasi borasidagi munofiqligi va ikkiyuzlamachiligini siz qanday izohlaysiz?
9. 40-yillar oxiri va 50-yillar boshlarida ilg'or o'zbek ziyolilarini qoralash va qatli om etishdan asosiy maqsad, muddao nima edi?
10. Stalin shaxsining qoralanishi va uning oqibatlarining tugatilishi jarayoni respublika ma'naviy hayotiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
11. Turg'unlik yillarida o'zbek ziyolilari va milliy kadrlarning hayoti va faoliyati qanday kechgan?

XIV BOB. IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA O'ZBEK XALQINING FASHIZM USTIDAN QOZONILGAN G'ALABAGA QO'SHGAN HISSASI

Tayanch so'z va iboralar: Fashizm. Urushni keltirib chiqargan sabablar. O'zbekistondagi safarbarlik. Urush yillarida sanoat. Qishloq xo'jaligi. Fan. Maorif. Madaniyat. Baynalmilallik yordami. O'zbekistonlik jangchilarning jasoratlari. Xotira va qadrlash kuni.

1. O'zbekistonning urush girdobiga tortilishi, moddiy va ma'naviy kuchlarning frontga safarbar etilishi

O'zbekistonning urush girdobiga tortilishi 1939 yil 1 sentyabrda Fashistlar Germaniyasi qo'shinlarining Polshaga bostirib kirishi bilan ikkinchi jahon urushi boshlanib ketdi.

Ikkinchi jahon urushini yirik davlatlar o'rtasidagi ixtiloflar, agressiv davlatlar - fashistlar Germaniyasi, fashistlar Italiyasi va militaristik Yaponiya boshladilar. Ular orasida Germaniya fashistlari uyushtiruvchi, etakchi rol o'ynadi.

Fashistlar bloki davlatlari tomonidan olib berilgan urush bosqinchilik, adolatsizlik urush edi. Fashizmga qarshi urushgan davlatlar adolat uchun kurashdilar. Agressiya qurboni bo'lgan mamlakatlarda vatanparvar kuchlar, xalq tomonidan qarshilik ko'rsatish harakati boshlangach, urushning ozodlik xarakteri yanada ko'chaydi.

Angliya va Frantsiya hukmron doiralari birinchi jahon urushida qo'lga kiritgan hududlarni o'z tasarrufida saqlab qolishga, Gitler qo'shinlarini Sharqqa, Sovet Ittifoqi tomon yo'naltirishga intildilar.

Sovet davlatining tashqi siyosati fashistlar Germaniyasini Angliya va Frantsiyaga qarshi qo'yishga va ularning harbiy kuchlari zaiflashgan paytda zarba berishga qaratilgan edi. 1939 yil 23 avgustda sobiq SSSR bilan Germaniya o'rtasida 10 yil muddatga hujum qilmaslik to'g'risida shartnoma imzolanadi. Shartnomaning mahfiy qo'shimcha bayonnomasiga muvofiq Germaniya va SSSR o'zlarining ta'sir doiralarini bo'lib oladilar. German va sovet manfaatlari Polsha davlati hududlari bilan bog'liq edi. Germaniya Boltiqbo'yi mamlakatlariga da'vo qilishdan voz kechadi. Germaniya 1939 yil 1 sentyabrda Polshaga bostirib kimgach, Sovet davlati 1939 yil 17 sentyabrda o'z qo'shinlarini G'arbiy Ukraina va G'arbiy Belorussiyaga kiritadi va bu hududlarni o'z tasarrufiga oladi. 1940 yil iyunda SSSR Boltiqbo'yi respublikalarini ham egalladi.

Ikkinchi jahon urushining dastlabki davridayoq fashistlar Germaniyasi G'arbiy va Markaziy Evropada hukmronlikni qo'lga kiritdi. Germaniya va Italiya Evropadagi 10 davlatni – Polsha, Chexoslovakiya, Yugoslaviya, Belgiya, Gollandiya, Lyuksemburg, Daniya, Norvegiya, Avstriya, Frantsiyani bosib oldi.

Fashistlar Germaniyasi Evropaning harbiy, iqtisodiy resurslarini qo'lga kiritib bo'lgach, 1941 yil 22 iyun yakshanba kuni tong saharda hujum qilmaslik to'g'risidagi shartnomani buzib, urush e'lon qilmasdan Sovet Ittifoqiga xoinona hujum boshladi. Fashistlarning maqsadi SSSRni bosib olish, boyligini talash, millionlab kishilarni qirish va qolganlarini qul qilishdan iborat edi.

Germaniya bilan hamkorlikda uning ittifoqchilari-Italiya, Finlyandiya, Vengriya, Ruminiya, Bolgariya ham Sovet Ittifoqiga qarshi urushga kirishdilar.

Sovet xalqining fashizmga qarshi urushi boshlandi. SSSR tarkibidagi barcha respublikalar, shu jumladan, O'zbekiston ham urush girdobiga tortildi.

Shu tariqa, ikkinchi jahon urushi jahondagi 61 mamlakatni, Er shari aholisining 80 foizini, ya'ni 1,7 milliard kishini o'z girdobiga tortdi.

Harbiy safarbarlik Urushning dastlabki kunlaridayoq O'zbekistonning moddiy va ma'naviy kuchlarini urushga safarbar etishga kirishildi. Barcha viloyat, shahar va tuman harbiy komissariatlari harbiy xizmat majburiyatida bo'lganlarni safarbar etish bilan shug'ullandilar. Urushning dastlabki oyidayoq yuz minglab vatandoshlarimiz qo'lga qurol olib frontga jo'nab ketdilar.

O'rta Osiyo harbiy okrugi front uchun jangchilar va zobitlar tayyorlaydigan o'choqqa aylantirildi. Bu okrug 1941 yil iyunidan 1942 yil oxirigacha bo'lgan muddatda harbiy safarbarlik asosida 109 ta harbiy qo'shilma tuzdi, harakatdagi armiyaga va Oliy Bosh Qo'mondonlik qarorgohi zahirasiga 86 diviziya va brigada jo'natdi.

O'zbekiston hukumati va vatanparvar kuchlari milliy harbiy qo'shilmalar tuzish tashabbusi bilan chiqdilar. 1941 yil 13 noyabrdan 1942 yil martigacha bo'lgan davrda 14 ta miliy harbiy qo'shilmalar, jumladan, 9 ta o'qchi brigada, 5 ta otlq askarlar diviziyasi tuzilib frontga jo'natildi.

1941 yilda O'zbekiston aholisi jami 6,5 million kishini tashkil etgan, ularning yarmini bolalar va keksalar tashkil etgan bo'lsa, yaroqli odamlarimizning 50-60 foizi, aniqrog'i 1433230 kishi urushga safarbar bo'lgan.¹ O'zbek xalqi, keksalar, ota-onalar dahshatli sinov paytida o'z farzandlarini frontga jo'natar ekan, ularga mard va botir askar bo'l, qahramonlarcha jang qil, g'alaba bilan qayt, deb nasihat qilib qoldilar.

O'zbekiston partiya va sovet tashkilotlari front orqasini mustahkamlash, xo'jalikni harbiy izga tushirish, barcha odamlarni mehnatga safarbar etish, ko'plab jangovar texnika, qurol-aslaha, o'q-dorilar ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish bo'yicha shoshilinch tadbirlarni amalga oshirdilar.

1941 yilning oxrigacha 300 ga yaqin korxonalar harbiy izga solindi, jangovar texnika, qurollar, o'q dori ishlab chiqarishga moslashtirib qayta qurildi. Bu korxonalarda frontga safarbar etilgan erkaklar o'rni keksalar, xotin-qizlar egalladilar. Respublika Oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari, hunar-texnika bilim yurtlari, fabrika-zavod ta'limi maktablari urush davri talablariga mos kadrlar tayyorlashga yo'naltirildi. Yakka tartibda va brigada tariqasida hunar o'rgatish ishlari yo'lga qo'yildi. Respublikamiz qishloqlarining aholisi front va front orqasini oziq-ovqatlar bilan, sanoatni homashyo bilan ta'minlash uchun oyoqqa turdi.

---

¹ I.Karimov. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T.:O'zbekiston, 1996, 80-bet

**Ko'chirib keltirilgan
korxonalarining joylashtirilishi**

Urush bo'layotgan va dushman yaqinlanib kelayotgan hudulardan muhim sanoat korxonalarini, kolxoz, sovxoz va MTS larning mulklarini,

madaniy boyliklar va o'quv yurtlarini Sharqqa, jumladan, O'zbekistonga zudlik bilan ko'chirib keltirish, joylashtirish ishlari boshlanib ketdi. Fashistlar tomonidan vayron qilingan shaharlar va qishloqlarning aholisi, ota-onalari halok bo'lgan bolalar, million-million kishilar ulkan oqim bo'lib ko'chib kela boshladilar. Kishilik tarixida bunday katta ko'lamli mudhish voqea birinchi marta sodir bo'ldi. O'zbekistonga yuzga yaqin sanoat korxonasi, jumladan, 48 ta mashinasozlik, metall ishlash, kimyo va boshqa harbiy texnika va mahsulotlar ishlab chiqaruvchi yirik zavodlarning asbob-uskunalari ko'chirib keltirildi, zudlik bilan barpo etilgan binolarga joylashtirildi va montaj qilindi. Ishchi, xomashyo jihozlari bilan ta'minlandi va front uchun mahsulotlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Toshkentda joylashtirilgan Rostselmash zavodi «Katyusha» va minomet snaryadlari, aviatsiya zavodi jangovar samolyotlar etkazib bera boshladi.

O'zbek xalqi urushning dastlabki yillarida Rossiya, Ukraina, Belorussiya, Moldaviya, Boltiqbo'yi respublikalaridan ko'chirilib keltirilgan kishilarni, shu jumladan, etim bolalarni o'z bag'riga oldi.

1941 yil 3 dekabrda O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining ko'chirilib keltirilgan fuqarolarni qabul qilish va joylashtirish yuzasidan maxsus qarori chiqdi. Xalq Komissarlari Soveti huzurida 1941 yil 10 iyulda tuzilgan maxsus Respublika komissiyasi va Mahalliy sovetlarning ijroiya qo'mitalari qoshida tuzilgan alohida bo'limlar kishilarni hisobga olish va joylashtirish bilan shug'ullandilar. Ko'chirib keltirilganlar shahar va qishloq tumanlariga joylashtirildi.

O'zbekiston bo'yicha 1942 yil bahorigacha ko'chirib keltirilgan 716 ming kishi qabul qilinib olindi, ishga joylashtirildi, ular uchun yashash sharoitlari yaratildi.

O'zbeklar ko'chirilib keltirilgan ota-onasiz bolalarga alohida g'amxo'rlik qildilar, 200 ming dan ko'proq etim bolalarni o'z bag'riga oldilar. O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Soveti qoshida bolalarga yordam ko'rsatish bo'yicha maxsus komissiya tuzildi. O'zbekiston xalq maorifi komissarligi tashabbusi bilan bolalarni qabul qilish-taqsimlash markazi tuzildi. Respublikamizning barcha viloyatlari, shahar va tumanlarida bolalarni qabul qilish punktlari ochildi, ularda o'qituvchilar kechayu kunduz navbatchilik qildilar. Militsiya bo'limlari qoshida 30 dan ortiq bolalar xonalari tashkil etildi.

1942 yil 2 yanvarda Toshkent shahrida xotin-qizlarning yig'ilishi bo'lib, unda respublikamizdagi barcha ayollarga qarata murojaat qabul qilindi. Murojaatda etim bolalarni o'z tarbiyasiga olishga da'vat etildi. Ko'plab oilalar 4000 dan ortiq etim bolalarni o'zlariga farzandlikka oldilar, topgan-tutganlarini ular bilan baham ko'rdilar.

O'zbekistonga G'arbiy viloyatlardagi janglarda yarador bo'lgan minglab askar va zobitlar ham olib kelinardi. Ularni qabul qilib olish, gospitalga joylashtirish, salomatligini tiklash ishlariga alohida mehribonlik qilindi. Respublikamiz sog'lomlashtirish markazlaridan biriga aylandi. 1941 yil 1 oktyabrgacha O'zbekiston sog'likni saqlash xalq komissarligi tizimida 14950 o'ringa ega bo'lgan 47 gospital barpo etildi va zarur

uskunalar bilan jihozlandi. Ayni paytda Moskvadan, Kalinin, Rostov-Don va boshqa viloyatlardan 15900 o'ringa (krovatga) ega bo'lgan 48 gospital ko'chirilib keltirildi, joylashtirildi va ishga tushirildi. Jami 39140 o'ringa ega bo'lgan 113 gospital yarador va bemor jangchilarga tibbiy xizmat ko'rsatdilar. Sog'ayganlar frontga yoki korxonalarda ishlashga jo'natib qo'yilardi. Nogiron bo'lib qolganlarga zarur yordam ko'rsatildi, holiga yarasha ish bilan ta'minlash choralari ko'rildi.

O'zbekistonliklar orasida mudofaa fondini tashkil etish, front uchun issiq kiyimlar to'plash harakati keng yoyildi. Ishchilar, kolxozchilar va ziyolilar shaxsiy jamg'armalarini, qimmatbaho buyumlarini mudofaa fondiga topshirdilar. Mudofaa fondiga 650 million so'm pul, 22 million so'mlik qimmatbaho buyumlar, 55 kilogramga yaqin oltin, kumush va boshqa qimmatbaho buyumlar to'plandi. Bu jamg'arma hisobiga respublikamizda tank kalonnalari, aviatsiya eskadrilyalari, bronepoezdlar qurilib frontga jo'natildi. O'zbekistonlik jangchilarga eshelonlab issiq kiyimlar, mevalar jo'natib turdilar. Davlat harbiy zayomlariga yozilish yo'li bilan anchagina mablag'lar to'plandi. Aholidan issiq kiyimlar tayyorlash uchun jun, terilar yig'ib olindi. Aholiga davlat zayomi, pul-buyum lotereyasi sotish hisobiga 4,2 milliard so'm mablag' yig'ilib g'alaba manfaatlarini yo'lida foydalanildi.

Xullas, urushning dastlabki yiliyoq O'zbekistonning butun moddiy va ma'naviy kuchlari fashizmga qarshi g'alaba uchun safarbar etildi, hayot harbiy izga tushirildi, xalq Vatan himoyasiga otlandi.

2. O'zbekiston sanoati va qishloq xo'jaligi front xizmatida

Sanoat Respublika sanoati urush manfaatlariga moslashtirilgan holda jadal rivojlantirildi, yangi tarmoqlar yaratildi. 1941 yil oxirlarida O'zbekistonning 300 sanoat korxonasi faqat harbiy mahsulot bera boshladi.

Respublika sanoat korxonalari quvvatlarining kengayishi, yangidan qurilgan zavodlarning ishga tushirilishi elektr energiyasi va yoqilg'i ishlab chiqarishni keskin oshirishni talab qildi. O'zbekiston partiya va hukumati Ittifoq hukumatiga xat yo'llab bu muammoni hal etishda ko'mak so'radi. Tez orada 1942 yil 10 noyabrda VKP (b) MQ va SSSR Xalq Komissarlari Soveti «O'zbekiston SSRda beshta gidroelektr-stantsiya qurilishi to'g'risida» qaror qabul qildi. O'zbekistonda metallurgiya zavodi qurish, ko'mir va neft qazib olishni ko'paytirish tadbirlari ham belgilandi.

1943 yilda O'zbekistonda eng yirik gidroelektrstantsiya - Farxod GESi qurilishi boshlandi, qurilish zarur materiallar va ishchi kuchi bilan ta'minlandi. Farxod qurilishi umumxalq qurilishiga aylandi, binokorlik ishlari xashar yo'li bilan bajarildi. 10 oylik fidokorona mehnat natijasida Sirdaryo jilovlandi.

Urush yillarida Bo'zsuv daryosi o'zanlarida Tovoqsoy, Oqqovoq, Salar, Quyibo'zsuv, Oqtepa, Qibray GESlari, shaharlar va yirik korxonalar yonida kichik GESlar ishga tushirildi. O'zbekistonda elektr energiyasi ishlab chiqarish qariyb 2,5 baravarga, ya'ni 1940 yilgi 462 mln kilovatt soatdan 1945 yilda 1187 mln kilovatt soatga ko'paydi. Urush davrida «Angrenugol» ko'mir konida yana uchta shaxta va ochiq usulda

ko'mir qazib olinadigan kar'er bunyod etildi. O'zbekiston va Qirg'iziston chegarasida Qizilqiya ko'mir koni foydalanishga topshirildi.

1940 yilda O'zbekistonda atigi 3,4 mln tonna ko'mir qazib olingan bo'lsa, 1945 yili 103 mln tonna, ya'ni 30 marta ko'proq ko'mir qazib olindi.

Neft maxsulotlari ishlab chiqarishni keskin ko'paytirish tadbirlari ko'rildi. Neft-geologiya qidiruv tresti, neft tarmog'i qurilish montaj tresti, neft qazib oluvchi 2 ta trest, neft qazib chiqarish asbob-uskunalarini ta'mirlash zavodi, neft mashinasozligi zavodi barpo etildi. Farg'ona vodiysida ishlab turgan «Andijon», «Polvontosh», «Changartosh», «Chimyon» neft konlarida mahsulot ishlab chiqarish kuchaytirildi. Yangi neft konlari, neftni haydash zavodi ishga tushirildi. Urush yillarida Respublikada neft ishlab chiqarish 4 marta ko'paydi va 1945 yilda 478 ming tonnadan ortdi.

G'arbdan ko'chirib keltirilgan zavodlar bazasida 16 ta stanoksozlik, to'qimachilik va mashinasozlik korxonalari tashkil etildi. Urushdan oldin qurilgan respublikamizdagi ko'pgina zavodlar ham turli harbiy asbob-uskunalar, mashinalar, jangovar texnika ishlab chiqarishga moslab qayta qurildi.

O'zSSR XKS 1942 yil 17 iyunda Bekobodda metallurgiya zavodi qurish to'g'risida qaror qabul qildi. Metallurgiya zavodini qurish butun respublika mehnatkashlarining zarbdor ishiga aylandi. Sanoat korxonalari zarur mutaxassislar bilan, kolxoz va sovxozlar ishchi kuchi bilan ta'minlashdi. Zavod qurilishida 30 mingdan ko'proq kishilar ishtiroq etdilar. O'zbekistonning birinchi metallurgiya zavodi 1944 yil 5 mart kuni dastlabki metall mahsulotlarini bera boshladi va tez kunlarda zavodning birinchi navbati, 1945 yil fevraldan ikkinchi navbati ishga tushirildi.

Geologik-qidiruv ishlari natijasida ko'plab qora va rangli metall konlari ochildi. Urush yillaridayoq Langar, Ingichka, Qo'ytosh, Qoratepa, Olmaliq rangli metall konlari, Oqtosh boksit koni o'zlashtirildi. Ulardan qazib olingan volfram, molibden, mis, alyumin va boshqa mahsulotlarni qayta ishlash bilan bog'lik korxonalar qurildi.

Urush yillarida kimyo, qurilish materiallari sanoati, to'qimachilik va poyabzal sanoati, oziq-ovqat sanoati, mahalliy sanoat tarmoqlarini rivojlantirish tadbirlari amalga oshirildi. Faqat 1943 yilda 12 ta yog' zavodi, 3 ta paxta tozalash zavodi, 4 ta qand va 4 ta konserva zavodlari qurilib ishga tushirildi.

Urush yillarida O'zbekistonda hammasi bo'lib 280 ta yangi sanoat korxonalari qurilib ishga tushirildi. Sanoatning yangi tarmoqlari - aviatsiya, stanoksozlik, og'ir mashinasozlik, qora va rangli metallurgiya va boshqa tarmoqlari vujudga keldi.

Sanoatchilarimizning fidokorona mehnati tufayli O'zbekiston Sovet Armiyasining qurol aslahaxonasiga aylandi. O'zbekiston frontga 2090 samolyot, 17342 aviamotor, 2318 ming aviabomba, 1,7 mingdan ortiq minomet, 22 mln mina, 560 ming snaryad, milliontacha granata, 330 ming parashyut, harbiy ehtiyojlar uchun 100 ming km dan ortiq maxsus sim, 125 ming km telefon kabellari va boshqa mahsulotlar etkazib berdi. Bu o'zbekistonliklarning fashist bosqinchilarini tor-tor etishga qo'shgan ulkan hissasi sifatida jahon tarixidan munosib o'rin oldi.

Transport va aloqa Respublikamizda transport va aloqa vositalarining to'xtovsiz va samarali ishlashini ta'minlashga e'tibor berildi. 1943 yil 25 yanvarda «Toshkent temir

yo'li ishi to'g'risida» maxsus qaror qabul qilindi. Temir yo'l harbiy holatga o'tkazildi, unda ishlovchilar safarbar etilgan deb hisoblandi, harbiy xizmatchilar kabi qattiq intizomga rioya etish majbur qilib quyildi.

1941-1945 yillarda temir yo'llar 2 barobar uzaydi. Toshkent-Angrenugol, Boysun-Otquloq-Turangli, Toshkent tovar stantsiyasi temir yo'llari qurilib ishga tushirildi. Respublika avtotransportida tashilgan yuklar hajmi 1945 yilda 1940 yilga nisbatan 2,5 barabar o'sdi va 2116 ming km tonnadan 5139 ming km tonnaga etdi.

Aloqa, telefon, telegraf xodimlari ham urush talablariga moslashib ishladilar. Aloqa xodimlari O'zbekistonni Markaz bilan, Respublika rahbariyatini viloyat, shahar, tumanlar, yuzlab sanoat korxonalari bilan aloqasini yo'lga qo'yidilar. Toshkent-Samarqand-Ashxabad, Toshkent-Samarqand-Boku, Toshkent-Samarqand-Krasnovodsk Toshkent-Samarqand-Buxoro telefon aloqa yo'llari qurildi. 1943 yilda qurib ishga tushirilgan 500 kilometrlik telefon yo'li Respublika poytaxtini Xorazm viloyati va Qoraqalpog'iston bilan bog'ladi.

Yirik korxonalarining o'zlarida ham 50-100 o'rinli telefon stantsiyalari qurildi. Natijada xo'jaliklarga rahbarlik qilish, ularga o'z vaqtida ko'maklashish ishlari yaxshilandi.

Qishloq xo'jaligi Urush respublika qishloq xo'jalik xodimlarini qattiq sinovdan o'tkazdi. Ular oldida sanoatni xomashyo bilan, aholini oziq-ovqat, kiyim-kechak bilan uzluksiz ta'minlashdek ulkan, murakkab vazifa turar edi. Vaziyatning murakkabligi shundan iborat ediki, birinchidan, respublika qishloq xo'jaligi asosan paxta etishtirishga yo'naltirilgan bo'lib, oziq-ovqat mahsulotlari ittifoq fondidan keltirilgan edi. Urush boshlangach, oziq-ovqat keltirish to'xtadi, aholini boqish uchun ichki imkoniyatlarni topish zarur bo'lib qoldi. Ikkinchidan, ko'chirilib keltirilgan aholi hisobiga shaharlar aholisining ko'payishi oziq-ovqatga bo'lgan talabni yanada oshirdi. Uchinchidan, kuch-quvvatga to'lgan dehqonlar frontga va harbiy sanoatda ishlashga safarbar etilgan, dehqonchilikning mashaqatli ishlari keksalar, ayollar, o'smirlar zimmasiga tushgan edi. To'rtinchidan, MTS va sovxozlarga G'arbdan yangi traktorlar, qishloq xo'jalik mashinalari va ularga ehtiyot qismlar keltirish to'xtab qoldi. Bugina emas, xo'jaliklardagi traktorlar, otlarning bir qismi Qizil Armiya ehtiyojlari uchun frontga olib ketildi.

Urush yillarida respublika dehqonchiligining tarkibiy tuzilishi keskin o'zgardi. Paxtachilikni asosiy tarmoq sifatida saqlab qolgan holda, don, qand lablagi, kanop, pilla, sabzavot-poliz mahsulotlari etishtirishni ko'paytirish tadbirlari ko'rildi. Birinchi navbatda ekin ekiladigan maydonlarni kengaytirish, irrigatsiya quvvatlarini oshirish tadbirlari ko'rildi.

O'zKP(b) MQning birinchi kotibi Usmon Yusupov 1941 yil dekabrda bo'lgan MQning V Plenumida O'zbekistonda g'alla masalasini hal qilish, o'zimizni-o'zimiz unnon bilan ta'minlashimiz kerak, degan vazifani ilgari surdi. Don ekiladigan, sug'oriladigan er maydonlari kengaytirildi. Zarang erlar, qo'riqlar, lalmikor erlardan ham foydalanildi. 1942 yilda 1408,1 ming gektar, 1943 yilda 2090,2 ming gektar erga g'alla va dukkakli ekinlar ekildi. Natijada don mahsulotlarini etishtirish ko'payib, 1941 yilgi 4,8 mln. ts. o'rniga 1943 yilda 5,3 mln. ts. don olindi.

Qishloq xo'jaligida O'zbekiston uchun yangi tarmoq - qand lavlagi etishtirish yo'lga qo'yildi. Samarqand, Farg'ona, Toshkent, Qashqadaryo viloyatlari lavlagi etishtirish bo'yicha ixtisoslashtirilib, 1942 yildayoq 65 ming gektarga, keyingi yillarda 70 ming gektardan ortiqroq hosildor erlarga qand lavlagi ekildi. Respublika bo'yicha 1944 yilda davlatga 1 mln. 373 ming ts., 1945 yilda esa 1 mln. 646 ming ts. qand lavlagi topshirildi. Qand lavlagini qayta ishlash, shakar-qand ishlab chiqarish uchun Zirabuloq, Krasnogvardeysk, Qo'qon, Yangiyo'l qand zavodlari qurildi. Urush yillarida O'zbekiston butun Ittifoqda ishlab chiqarilgan qandning to'rtidan bir qismini berdi. Respublikamiz qishloq xo'jaligi xodimlari urush yillarida davlatga 4 mln. 806 ming tonna paxta xomashyosi, 1282 ming tonna don, 54,1 ming tonna pilla, 482 ming tonna kartoshka va sabzavot, 57,5 ming tonna meva va uzum, 36 ming tonna quruq meva, 159 ming tonna go'sht, 22,3 ming tonna jun etkazib berdilar.

Urush yillarida ishchi va dehqonlar o'rtasida o'zaro hamkorlik, yordam yanada mustahkamlandi. Ular mustahkam jipslashib frontni moddiy jihatdan ta'minlash orqali dushman ustidan qozonilgan g'alabaga salmoqli hissa qo'shdilar. O'zbekiston xo'jalik xodimlari urush yillarida dushmandan ozod etilgan viloyat, shahar, tuman, xo'jaliklarini qayta tiklashga ham ko'maklashdilar. Rossiya g'arbiy viloyatlari, Ukraina, Belorussiyada ko'plab korxonalar, temir yo'llar, kolxoz va sovxozlarni tiklashga moddiy jihatdan ham, mutaxassislarni safarbar etish yo'li bilan ham yordam berildi.

3. Urush yillarida fan, maorif va madaniyat

F a n Urushning dastlabki kunlaridayoq Ittifoq Fanlar Akademiyasining o'zbek filiali, respublikada ishlab turgan 75 ta ilmiy muassasalar, shu jumladan, 25 ta ilmiy-tadqiqot institutlari, 23 ta ilmiy stantsiya va boshqalar, barcha olimlar xo'jalikni harbiy izga solish bilan aloqador muammolarni hal etishga jalb etildi. Ularning zavodlar, fabrikalar, temir yo'l, va avtomobil yo'llari, transport korxonalari bilan bevosita aloqalari o'rnatildi.

O'zbekistonlik olimlar ko'chib kelgan yirik olimlar bilan yaqin aloqa bog'ladilar. Respublikamizda mavjud bo'lgan va ko'chirilib keltirilgan ilmiy muassasalarning tadqiqot yo'nalishi qayta qo'rib chiqildi, urush talablariga moslab o'zgartirildi.

Geolog olim H.M.Abdullaev va boshqalarning tadqiqotlari natijasida qalay, volfram, molibden, o'tga chidamli metallar, nodir metallar va boshqa turdagi xomashyo konlari topildi va o'zlashtirildi. A.S.Uklonskiy boshchiligidagi geologlar guruhining Turangli temir konini topish, o'zbek metallurgiya kombinati qurulishini loyihalashtirish va ularni foydalanishga tushirishdagi xizmatlari katta ahamiyatga ega bo'ldi.

D.M.Bogdanov va muhandis G.S.Chikrizovlar Angrenda qidiruv ishlariga boshchilik qildilar va ko'mir konining boy resurslarini topib yangi shaxtalar qurishga ko'maklashdilar.

Dori-darmonlar tayyorlash borasidagi tadqiqotlar natijasida aholi ehtiyojlari uchun zarur bo'lgan turli xil dori-darmonlar ishlab chiqish yo'lga qo'yildi. Toshkentda farmatsevtika zavodi qurilib ishga tushirildi.

Urush yillarida gumanitar fanlar ham ancha rivojlandi. Toshkentga ko'chib kelgan yirik tarixchi, arxeolog, huquqshunos, sharqshunos, adabiyotshunos olimlar o'zbekistonlik hamkasblari bilan O'zbekiston xalqlari tarixi, madaniyati va adabiyotining muhim masalalarini ishlab chiqdilar. V.V.Struve, V.A.Shishkin, E.E.Bertels, I.K.Dodonov, V.Yu.Zohidov, X.Sh.Inoyatov, A.Yu.Yakubovskiy, M.E.Masson, S.P.Tolstov, Ya.G'.G'ulomov va boshqalar O'zbekistonning eng qadimgi va o'rta asrlar tarixi, moddiy madaniyati va ma'naviyati, O'rta Osiyo xalqlarining etnogenezi bo'yicha qator asarlar tayyorladilar. Ikki tomlik «O'zbekiston SSR tarixi»ning yaratilishi tarix fanining katta yutug'i bo'ldi.

Yozuvchi Aleksey Tolstoy rahbarligida rus va o'zbek olimlari birgalikda «O'zbekiston adabiyoti tarixi» asarini yaratdilar.

1943 yil 27 sentyabrda SSSR hukumati O'zbekistonda Fanlar Akademiyasini tashkil etish haqida qaror qabul qildi. 1943 yil 4 noyabrda O'zbekiston Fanlari Akademiyasi ochildi, uning birinchi prezidenti etib taniqli olim T.N.Qoriniyozov saylandi. Mahalliy millat vakllaridan fan doktori va nomzodlari tayyorlash yo'lga qo'yildi. 1944 yilda O'zFA Prezidiumida aspiraniura tashkil etildi.

Ta'lim Moskva, Leningrad, Kiev, Xarkov, Voronej, Odessa va boshqa shaharlardan ko'chirilib keltirilgan 31 oliy o'quv yurti va 7 harbiy akademiya qabul qilib olindi. Ularning ba'zilari o'zaro yoki O'zbekiston oliy o'quv yurtlari bilan birlashdilar.

1945 yilda oliy o'quv yurtlari soni 1940 yilga nisbatan 3 taga ko'paydi. Ular 33 tani tashkil etdi, talabalar soni esa 19,1 mingdan 21,2 ming kishiga ortdi. Urush yillarida hammasi bo'lib 10 mingdan ko'proq oliy malakali va 3,7 mingga yaqin o'rta maxsus ma'lumotli mutaxassis tayyorlandi.

Xalq maorifi tizimida jiddiy qiyinchiliklar ham mavjud bo'ldi. Ko'plab maktablarning binolari gospitalar, yotoqxonalar, harbiy o'quv yurtlariga berildi. Maktablar birlashtirildi, ko'p smenali o'qish joriy qilindi. Respublika maktablarida ishlayotgan o'qituvchilarning 74,6 foizini erkaklar tashkil etardi. Ular frontga, ishlab chiqarish ishlariga safarbar etildi. Darsliklar, uskunalar, daftarlar etishmas edi.

O'zbekiston hukumati umumta'lim to'g'risidagi qonunni bajarish, yoshlarni o'qitish va tarbiyalash ishlari bilan muntazam shug'ullandi. Qisqa muddatli o'qishlar tashkil etilib, boshlang'ich sinflar uchun o'qituvchilar tayyorlandi.

Maktablarda ta'lim-tarbiya sifatini yaxshilash maqsadida o'quvchilar bilimini baholashning besh balli tartibi, boshlang'ich va etti yillik maktablarni tamomlovchilar uchun bitiruv imtihonlari, o'rta maktabni tamomlovchilar uchun etuklik attestativohnomasi uchun imtixonlar topshirish majburiyati, maktab o'quv dasturlarini a'lo o'zlashtirgan va a'lo xulqli o'quvchilarni oltin va kumush medallar bilan taqdirlash joriy etildi. Bu dars mashg'ulotlari saviyasini ko'tarishga, o'quvchilar intizomini yaxshilashga olib keldi.

Ko'chirilib keltirilgan muassasalar o'z joylariga qaytib keta boshlagach, maktab binolari ham bo'shatila boshlandi, boshqa ishga o'tgan o'qituvchilar, armiya safidagi o'qituvchilar maktabga qaytarildi, o'quvchilar o'z maktablari bag'riga qaytib, o'qishni davom etdirdilar. 1940-41 o'quv yilida 5504 umumta'lim maktablarida 1368,9 ming

o'quvchi o'qigan bo'lsa, 1945-46 o'quv yilida 4976 umumta'lim maktablarida 989,2 ming bola ta'lim oldi.

Adabiyot va san'at O'zbekiston madaniyati va san'ati xodimlari o'zlarining qaynoq ijodi bilan xalqni mardona jang qilishga, fidokorona mehnatga ruhlantirib g'alabaga munosib hissa qo'shdilar.

O'zbekistonga vaqtincha ko'chirib keltirilgan rus, ukrain, belorus va moldavan, boshqa millatlarga mansub yozuvchi va shoirlar ham respublikamiz hayotida faol qatnashdilar. O'zbekistonlik hamkasblari bilan hamkorlik qildilar. «Biz engamiz» degan almanaxlar, «O'zbekiston shoirlari frontga» degan antologiya ana shunday hamkorlik mevasi bo'ldi. Hamid Olimjon, Uyg'un, Sobir Abdulla, Nikolay Pogodinlar birgalikda «O'zbekiston qilichi» musiqali dramasini yaratdilar.

Urush yillarida yaratilgan Oybekning «Navoiy» va «Qutlug' qon» romanlari, Abdulla Qahhorning «Oltin yulduz» qissasi jamoatchilikning yuksak bahosiga sazovor bo'ldi.

She'riyatda ulkan yuksalish bo'ldi. Hamid Olimjonning «Qo'lingga qurol ol», «Sharqdan G'arbga ketayotgan do'stga», «Jangchi Tursun» va «Roksananing ko'z yoshlari», G'afur G'ulomning «Sen etim emassan», «Men – yahudiyman», «Men seni kutaman, o'g'lim» va «Bizning ko'chamizda ham bayram bo'lajak», Uyg'unning «Qasam», «Bir qadam orqaga chekinilmasin» va «Maktub», Maqsud Shayxzodaning «Ona kuzatmoqda» va «Kapitan Gastello» she'rlari fashizm kirdikorlarini fosh etib, g'alaba qozonishga chuqur ishonchni kuylab, xalqning jangovor ruhini ko'tardi.

Urush yillarida sahna san'ati rivojlandi. Toshkentda va Andijonda yangi teatrlar ochildi, respublikamizda hammasi bo'lib 36 teatr ishlab turdi. Teatrlarda urush mavzusiga bag'ishlangan «Davron ota», «Sherali», «O'zbekiston qilichi» musiqali dramalari, «Ulug'bek» va «Mahmud Torobiy» operalari, K.Yashinning «Bosqinchilarga o'lim», M.Shayxzodaning «Jaloliddin» pesalari ko'rsatildi.

Toshkent badiiy filmlar studiyasi vaqtincha ko'chib kelgan yirik kinomatograflar bilan hamkorlikda «Ikki jangchi», «Nasrididdin Buxoroda», «Vatanga sovg'a» nomli kinofilmlarni yaratdilar.

O'zbekiston san'ati xodimlari mehnatkash xalqqa, jangchilarga xizmat qilib, ularning ruhini ko'tarib turdilar. San'atkorlardan tuzilgan 30 dan ortiq brigadalar frontdagi jangovor harbiy qismlarning askar va zobitlari uchun 400 dan ko'proq kontsert berdilar. Respublika hududida joylashgan harbiy qismlarda 15 mingta, gospitallarda 10 mingta kontsert uyushtirdilar. Ishchilar, paxtakorlar huzurida doimo xizmatda bo'ldilar. Bu tadbirlarda faol qatnashgan atoqli san'atkorlar - Halima Nosirova, Tamara Xonum, Abror Hidoyatov, Lutfixonim Sarimsoqova, Sora Eshonturaeva, Abbos Bakirov va boshqalar xalq hurmatiga sazovor bo'ldilar.

O'zbek xalqining badarg'a qilingan xalqlarga g'amxo'rliqi

Stalin va uning atrofidagi yugurdaklari tomonidan urush yillarida ham kichik xalqlar, etnik guruhlarga nisbatan adolatsizlik qilindi. Urushning dastlabki yillaridayoq Volgabo'yi nemislari Avtonom respublikasi tugatildi. Uning 300 mingda

ortiqroq aholisi, «bosqinchilar ulardan yordam olishi mumkin» degan gumon bilan yashab turgan joylaridan Sibir va Qozog'iston viloyatlariga ko'chirib yuborildi.

1943 yil oxiri, 1944 yil boshlarida qalmoqlar, qorachaylar, chechenlar, ingushlar, bolkarlar, 1944 yil iyunda qrim tatarlari, greklar, keyinroq mesxeti turklari yashab turgan joylaridan O'rta Osiyo va Sibirga badarg'a qilindi. Ular fashistlar bilan «hamkorlik» qilishda ayblanib, ommaviy qatag'on qilindi, yashirin va shoshilinch ravishda ko'chirildi. Ko'pchilik odamlar, bolalar yo'lda halok bo'ldilar.

O'zbekistonga 175 mingdan ortiq chechenlar, 157 ming ingushlar, 150 mingdan ortiqroq qrim tatarlari, 4500 bolkarlar, o'n minglab mesxeti turklari, greklar ko'chirilib keltirildi. O'zbek xalqi ularni beg'araz kutib oldi, ta'na toshi otmadi, ularni joylashtirishga, oziq-ovqat bilan ta'minlashga ko'maklashdi. O'zbek xalqi urush yillarida Vatanidan badarg'a qilingan xalqlarga moddiy va ma'naviy madad berdi. Respublika mahalliy hokimiyati ularga hosildor erlardan tomorqa er, uy qurish va xo'jalik yuritish uchun kredit mablag'lari ajratdi. Ko'chirib keltirilganlar ming mashaqqatlar bilan yangi joylarga asta-sekin moslashdilar.

Stalincha milliy siyosat ko'plab xalqlarning milliy davlatchiligini buzdi, haq-huquqlarini paymol qildi. Eng dahshatlisi shundaki, butun-butun xalqlarning milliy madaniyati, qadriyatlari va an'analari oyoq osti qilindi. Zo'rovonlikning zararli oqibatlari uzoq yillar davomida to'la bartaraf etilganicha yo'q, to'la vaqti-vaqti bilan milliy nizolar, mojarolarning kelib chiqishiga sabab bo'lmoqda.

4. O'zbekistonlik jangchilarning fashizmni tor-mor etishdagi jasoratlari

Urushning dastlabki kunlaridayoq G'arbiy chegaralardagi harbiy qo'shilmalar tarkibida xizmat qilayotgan o'zbekistonliklar fashist bosqinchilarga qarshi jangga kirdilar. Chegarada joylashgan Brest qal'asining 50 dan ortiqroq millatga mansub jangchilari orasida o'zbeklardan Doniyor Abdullaev, Bobohalil Kashanov, Ahmad Aliev, Nurum Siddiqov, Uzoq O'taev va boshqalar bor edi. Ular qal'a himoyachilari bilan elkama-elka turib dushmanning katta kuchlariga qarshi qariyb bir oy davomida oxirgi tomchi qonlari qolguncha jang qildilar.

O'zbekistonlik jangchilar qatnashgan Brest, Smolensk, Kiev, Odessa, Sevastopol va Leningradning qahramonona himoyasi fashistlar Germaniyasining «Yashindek tez urush» qilish rejasiga dastlabki zarba bo'ldi.

O'zbekistonliklar Moskva uchun janglarda

1941 yil kuz-qish oylarida Moskva ostonolarida hayot-mamot janglari bo'ldi. Moskva

ostonalaridagi ana shu dahshatli janglarda O'zbekistonlik jangchilar ham sabot-matonat, yuksak harbiy mahorat ko'rsatdilar. Janubiy-G'arbiy front tarkibidagi 353-tog'-o'qchi polki jangchisi Qo'chqor Turdiev katta jasorat ko'rsatdi. U 1941 yil 25 oktyabrda safdoshlari bilan razvedkaga, so'ngra «til» olib kelishga yuborildi. Otishmada barcha quroldoshlari halok bo'lgan Qo'chqor Turdievning bir o'zi dushmanning bir DZOTini va 9 askar va zobitini yo'q qilib, 3 tasini asirga olib keldi. Bu jasorati uchun Qo'chqor

Turdiyev o'zbekistonlik jangchilar orasida birinchi bo'lib Qahramon unvoniga sazovor bo'ldi.

Toshkentda uzoq yillar xizmat qilgan general I.V.Panfilov Almati shahrida turkistonliklardan diviziya tuzdi. Uning komandirlari tarkibida Toshkent piyoda bilim yurti va O'rta Osiyo harbiy okrugining harbiy-siyosiy bilim yurtida ta'lim olgan 180 zobit bor edi. General I.V.Panfilov diviziyasi Moskva ostonalaridagi Volokolamsk yo'nalishida qattiq janglar qildi. Diviziya jang maydonida dushmanning 114 tankini, 26 ming askar va zobitlarini, 5 samolyot va boshqa ko'plab texnikasini yo'q qildi.

O'zbekistonda tuzilgan 258-o'qchi diviziyasi askarlari Moskva ostonalaridagi janglarda 9000 dan ko'proq dushmanning askar va zobitlarini er tishlatib, 137 aholi yashaydigan punktlarni ozod etib, birinchilardan bo'lib Oka daryosiga chiqib oladi, ko'plab jangovar texnikani qo'lga tushiradilar.

Moskva himoyachilari orasida o'zbek qizi Zebo G'anieva ham bor edi. 1942 yil 21 may kunigacha 23 fashistni er tishlatdi. 16 marta razvedkaga borib, dushman to'g'risida qimmatli ma'lumotlar olib keldi. Zebo G'anieva jasorati uchun Qizil Bayroq ordeni bilan mukofotlandi.

Moskva ostonalarida o'zbekistonlik merganlar - Ishoqov 354 fashistni, Abubekov 229, Yusupov 132, Madaminov 123 fashist askar va zobitlarini er tishlatdilar. 1753 nafar o'zbekistonlik jangchilar «Moskva mudofaasi uchun» medali bilan mukofotlandilar.

O'zbekistonliklar Stalingrad janglarida O'zbekistonliklar 62- va 64-armiyalar safida turib tarixiy Stalingrad jangida qahramonona jang qildilar. Janglar avjiga chiqqan paytda Stalingradga Samarqand va Farg'onada tuzilgan 90- va 94-o'qchi brigadalari etib kelib jangga kirdilar. Bu brigadalar asosan o'zbek yigitlaridan tuzilgan bo'lib, komandirlari orasida S.Nuritdinov, V.Umarov, A.Murodxo'jaev, F.Norxo'jaev va boshqalar bor edi. 21-otliq askarlar diviziyasining jangovar ruhda jang qilishida diviziya komissari Mullajon Uzoqovning xizmati katta bo'ldi.

O'zbekistonlik jangchilardan 2738 kishi «Stalingrad mudofaasi uchun» medali bilan mukofotlandi.

O'zbekistonliklarning «Tub burilishga» qo'shgan hissasi

1943 yil yozida Kursk yonida bo'lgan qattiq janglarda O'zbekistonda tuzilgan 62-va 69-o'qchi diviziya jangchilari jasorat ko'rsatdilar. O'zbekistonliklar

5-va 15-o'qchi diviziyalar hamda 5-gvardiyachi va 62-gvardiyachi o'qchi diviziyalar tarkibida ham jang qildilar. «Oryol» diviziyasi faxriy nomini olgan 5-o'qchi diviziya tarkibida farg'onalik Ahmadjon Shukurov ham bor edi. Zolotoryovka uchun qattiq janglarda Ahmadjon Shukurov matonat ko'rsatdi, dushmanning 110 ta askar va zobitlarini er tishlatdi va 15 tasini asir oldi. Bu jasorati uchun unga Qahramon unvoni berildi va Zolotoryovka qishlog'i o'sha paytdan boshlab Shukurovka deb ataladigan bo'ldi.

Kurskdagi porloq g'alabadan so'ng Qizil Armiyaning 2000 km uzunlikdagi frontda qudratli strategik hujumi boshlanib ketdi. Dneprni birinchi bo'lib kechib o'tganlar orasida

G'ijduvon tumanidagi Lavzekaron qishlog'idan chiqqan starshina Vali Nabiev, andijonlik Qambarali Do'smatov, qoraqalpoqlik Xudoybergan Shoniyozov, shofrikonlik Sharif Ergashev, Buxorodan chiqqan T.A.Tixonov va boshqalar bor edi. Dneprni kechib o'tishda, uning o'ng qirg'og'idagi istehqomlarni egallashda ko'rsatgan jasorati uchun jami 2348 jangchiga, shu jumladan, 26 o'zbek yigitlariga Qahramonlik unvoni berildi.

Kurskdagi g'alaba va dushmanning Dneprdan uloqtirib tashlanishi natijasida jahon urushining borishida tub burilish yasaldi, harbiy strategik tashabbus dushmandan batamom tortib olindi. Stalingraddagi g'alaba Gitler Germaniyasining engilishi muqarrarligini ko'rsatgan bo'lsa, Kursk va Dneprdagi g'alaba nemis fashist qo'shinlarini halokatga mahkum etdi.

O'zbekistonlik jangchilar Leningrad qamalini yo'q qilish, Ukraina, Belorussiya, Moldaviya va Boltiqbo'yi respublikalarini dushmandan ozod qilish uchun bo'lgan janglarda ham qahramonlik namunalari ko'rsatdilar. 1944 yil kuz oylariga kelganda dushman mamlakatdan butunlay haydab chiqarildi, SSSR chegaralari tiklandi.

O'zbekistonlik partizanlar Dushmanni tor-mor etishda partizanlar harakatining o'rni va roli katta bo'ldi. Urushning dushman ustunlik qilgan dastlabki davrida butun-butun harbiy qismlar dushman qurshovida qolib ketdi, ko'plab askar va zobitlar noilojlikdan asirga tushib qoldilar. Harbiy asirlarning soni 5 mln kishidan ortiqroq bo'lib, ular orasida minglab o'zbekistonliklar ham bor edi.

Harbiy asirga olinganlar orasidagi komissarlar, komandirlar birinchilar qatorida otib tashlanar edi. Qolganlari harbiy lagerga tashlanardi, ularga qattiq azob berilar, och-yalong'och ortiqcha yuk, keraksiz xo'randa, deb o'ldirib yuborishar edi. Keyinchalik urush dushman o'ylaganchalik bo'lib chiqmagach, harbiy asirlardan tekin ishchi kuchi sifatida foydalana boshlandi.

Dushman bosib olgan shahar va tumanlar aholisi Germaniyaga haydab ketildi. Ba'zi joylarda mehnatga layoqatli bo'lgan fuqarolarni Germaniyaga ishga yollab olib ketishga ham urindilar.

Germaniyaga haydab ketilgan sovet fuqarolari soni 4 mln.dan ortiq edi. Harbiy asirlar, haydab ketilgan fuqarolar Osventsim, Mautxauzen, Buxinvald va boshqa o'nlab o'lim lagerlarida saqlandi, xo'rlandi va ko'plari halok bo'ldi.

Dushman ishig'ol qilgan tumanlar aholisining qamalidan chiqib qolgan yoki harbiy asirlikdan qochgan jangchilar tog'larga, o'rmonlarga yashirinib, partizancha kurashga o'tdilar.

Partizanlar harakati Rossiyaning g'arbiy hududlarida, Ukraina va Belorussiyada keng tarqaldi. Partizanlar harakati Markaziy shtabi tayyorlab yuborgan harbiy mutaxassislar, razvedkachilar partizanlar orasiga borib, ularni yirik-yirik otryadlarga birlashtirib, uyushgan holda dushmanga qarshi kurashga safarbar etdilar. Dushman qurshovidan chiqib olgan o'zbekistonlik jangchilar ham Rossiyaning g'arbi, Ukraina, Belorussiya, Moldaviya respublikalaridagi partizan qo'shinlarida ishtirok etdilar.

«Chekist» partizan otryadining razvedkachisi, qo'rqmas partizan Mamadali Topiboldievning nomi Belorussiyada mashhur bo'ldi. U dushmanning 67 askar va

zobitlarini yo'q qilib, 180 tasini asirga oldi. M.Topiboldiev ko'rsatgan jasorati uchun Qahramon unvoniga sazovor bo'ldi. Belorussiyaning Pisarevo qishlog'i o'zbek xalqining jasur o'g'loni nomiga Topiboldievka deb ataldi. Gomel atrofidagi «Temir yo'l urushi»da ishtirok etgan Jonibek Otaboev, Bryansk atroflarida dushmanga to'satdan zarba bergan I.Musaev, A.Hakimov, I.Qosimov va boshqalarning nomlari urush solnomasidan o'chmas o'rin oldi.

O'zbekistonliklar Evropa xaloskorlari O'zbekistonlik jangchilar Evropa xalqlarini fashistlardan ozod etishda ham faol qatnashdilar.

Evropa xaloskori, birinchi o'zbek generali, 57-gvardiyachi diviziyasining qo'mondoni Sobir Rahimov Polshada shonli xotira qoldirdi. Uning diviziyasi Kavkazdan Sharqiy Prussiyagacha bo'lgan masofani qattiq janglar bilan bosib o'tdi. Ko'rsatgan harbiy jasorati uchun u to'rt marta Qizil Bayroq ordeni, Suvorov ordeni, Qizil Yulduz ordeni va ko'plab medallar bilan taqdirlandi. 1943 yil martida unga general-mayor unvoni beriladi. 1943 yil may oyidan 1944 yil aprelgacha bo'lgan muddatda Moskvada oliy Harbiy Akademiyada ta'lim oldi. Sobir Rahimov Akademiyani tamomlab, avval Belorussiyani ozod etishda, so'ngra Polshaning Grudzyandz, Gnev, Starograd, Dzyaddovo shaharlarini ozod etish uchun bo'lgan janglarda sarkardalarga xos harbiy san'atini namoyish etdi. 1945 yil 26 martda Gdansk shahrini ozod etish uchun bo'lgan jangda qahramonlarcha halok bo'ldi.

Sobir Rahimovga o'limidan so'ng Qahramon unvoni berildi. Polsha xalqi general Sobir Rahimov nomini e'zozlab kelmoqda. Gdansk shahridagi ko'chalar, maktablarga general Sobir Rahimov nomi berilgan.

O'zbekistonliklar Evropa mamlakatlarida avj olgan Qarshilik ko'rsatish harakatida ham faol qatnashdilar. Ular dushmanning maxsus lagerlaridan qochib, Chexoslavakiya, Polsha, Yugoslaviya, Gretsiya, Frantsiyadagi Qarshilik ko'rsatish harakatiga qo'shilib jang qildilar. samarqandlik G.G.Bulatov otryadi Polshada o'nlab ko'priklarni, temir yo'llarni portlatdi, dushmanning harbiy qismlari va jangovor texnikasi orilgan eshelonlarni ag'dardi. 1944 yil o'rtalarida Slovakiyada fashistlarga qarshi ko'tarilgan milliy qo'zg'olonda o'zbekistonliklardan partizan otryadi komandiri V.F.Melnikov, R.Allamov, A.Narzullaev, R.Hamroevlar ishtirok etdi. Yugoslaviyada ko'rsatgan jasorati uchun farg'onalik Uksanboy Xolmatov 3 marta Yugoslaviyaning mukofotlariga sazovor bo'ladi.

Frantsiyada 37 millat va elatlarga mansub 2200 sovet harbiy asirlaridan tuzilgan partizanlar polki A.A.Kozaryan qo'mondonligida frantsuz partizanlari bilan birgalikda jang qilib, Ales, Vilfor, Sen-Sheli shaharlarini, Gar va Lozer departamentining qishloqlarini fashistlardan ozod qildilar. Bu janglarda samarqandlik Abdulla Rahmatov, Bulung'ur tumanidan Sariboy Shomurodov, toshkentliklar - Rahmon Rahimov, Nasib Amirov va boshqalar faol qatnashdi.

Frantsiyaning janubini ozod etishda ko'rsatgan jasorati uchun qo'qonlik Hoshim Ismoilov, toshkentlik: Tojiboy Ziyaev Janna d'Ark kresti ordeni bilan muokfotlandi.

O'zbekistonliklarning Qarshilik ko'rsatish harakatidagi ishtiroki Evropa xalqlarining fashistlar asoratidan xalos qilish harakatiga qo'shgan muhim hissa bo'ldi.

Dushman o'ta makkor edi. Harbiy asirlar o'rtasida millatlarni bir-biriga qarshi gij-gijlash kelib chiqishi nemislardan bo'lgan sovet fuqarolarini qulayliklar yaratish evaziga o'ziga xizmatkorlikka olish, sovet hokimiyatiga nisbatan norozilik kayfiyatida bo'lgan ayrim musulmon etnik guruhlaridan siyosiy maqsadlarda foydalanishga ham urinib ko'rdi. Rozi bo'lmaganlarni ochlik va o'lim bilan qo'rqitar edi, bu usul asirlarga ko'proq ishlatilardi. Fashistlar Germaniya Vermaxtining 1942 yil dekabr oyidagi buyrug'iga binoan harbiy asirlardan «Rus ozodlik armiyasi», «Turkiston legion», «Volga-Ural legion» kabi harbiy qo'shilmalar tuzishdi, ulardan partizanlarga qarshi kurashda foydalanishdi ham. Chet el manbalarida bunday tuzilmalarga jalb etilganlar soni oz emas, ko'p emas, qariyb 1 mln. kishiga etganligi ko'rsatiladi. Bunga, ehtimol, Stalinning asirlikka tushib qolganlarni vatan xoinlari deb hisoblagani ham o'z ta'sirini ko'rsatgan bo'lishi mumkin. Haqiqatda esa ko'pgina harbiy askarlar bunday legionlarga majburan kiritilgan edi, ular yashirin guruhlar tuzib partizanlar bilan aloqa bog'lash yo'lini qidirganlar. Masalan, 1944 yil yanvarida Gitlerchilar «Turkiston legion» otryadini Chernogoriyaga yugoslaviyalik partizanlarga g'arshi jangga soladi. Otryadlarning birida 28 o'zbek yigitlari – S.Fayziev, A.Ahmedov, Z.U.Husanov va boshqalar bor edi. Zobit S.Fayziev mahalliy aholi bilan aloqa bog'laydi va uning ko'rsatmasi bilan legionchilar fashist komandirlarini otib tashlab, qurol-aslahalari bilan toqqa, partizanlar tomoniga o'tadi. 1944 yil 25 may kuni 28 o'zbekistonlik legionchilar Yugoslaviyada harakat qilayotgan bolgar askarlari bataloniga qo'shilib ketadi. Ular orasida jang qilgan toshkentlik Z.U.Husanovning taqdiri ibratlidir. U 1941 yilda Smolenskda yarador bo'ladi, tuzalib safga qaytadi va 1943 yil 5 iyulda 228-o'qchi polki safida qahramonlarcha jang qilib og'ir yaralanadi. Qurol-doshlari u halok bo'ldi, deb hisoblashadi, uyiga bu haqda xabar ham yo'llashadi, unga Qahramon unvoni beriladi. Ammo jangchi o'lmay qoladi, dushman uni og'ir yarador holda asirga oladi, keyin «Turkiston legion»ga kiritadi. Ziyamat Husanov o'rtoqlari bilan partizanlar tomoniga o'tadi. Priepol shahrida fashistlarga qarshi mardona jang qilib, ko'plarini er tishlatadi. O'zi ham og'ir yarador bo'ladi, do'stlari uni o'ldi, deb hisoblashgan edi. Yo'q, tirik qolgan ekan, bir mahalliy ayol jangchini o'ziga keltiradi, Italiyadagi harbiy kasalxonaga joylashtirishadi. U to'rt marta operatsiyani boshidan kechiradi, sog'aygach, o'z yurtiga keladi va Qahramon unvoniga sazovor bo'lganligidan xabar topadi.

Gitlerchi fashistlarning sovet harbiy asirlarini o'z vatandoshlariga qarshi urishtirishga qaratilgan siyosiy nayrangi, «Turkiston legion» tuzishga intilishlari ham barbod bo'ladi. Biroq omon qolgan asirlarning taqdiri ham og'ir kechadi. Ular o'z Vatanga qaytib kelgach, gumon ostida bo'ldilar, ishga jyolashishda, uy-joyli bo'lishda qiynaldilar. O'zbekistonlik harbiy asirlardan 15 mingdan ortiqrog'i yana lagerlarga, endi sovet hukumatining lagerlariga tashlandi va ularga shafqatsizlarcha munosabatda bo'lindi. Bunday hollar Stalin va uning atrofida gilar yaratgan ishonmaslik va gumonsirash vaziyatining oqibati edi.

**O'zbekistonliklarning urushning
so'nggi pallasidagi jasoratlari**

Urush o'zining so'nggi pallasiga kiradi. Berlin uchun qattiq janglar bo'ldi. Qahramonlar - Botir Boboev, Tojiali Boboev, Solih Umarov,

Shuhrat ordenining to'liq kavalerlari Abdulla To'qmoqov va Said Nomozovlar Berlinni zabt etishda qahramonlarcha jang qildilar. «Berlinni olinganligi uchun» medali bilan o'zbekistonlik jangchilardan 1706 kishi taqdirlandi. Fashistlar Germaniyasi tor-mor etildi. Germaniya ustidan qozonilgan g'alaba uchun medali bilan 109208 o'zbekistonlik jangchi taqdirlandi.

O'zbekistonlik jangchilar Yaponiyaga qarshi urushda ham faol qatnashdilar. Ular 22-,79-,275-,388-,221-diviziya va boshqa harbiy qismlarning tarkibida jang qildilar. Seysin port shahrini egallashda 335-o'qchi diviziyasida leytenant Fozil Karimov, razvedkachi Vali Sulaymonov alohida jasorat ko'rsatdilar. Dushman sohiliga tushirilgan desantchilar orasida pulemetchi Nishon Bozorov chaqqonlik bilan jang qilib yaponlarning 10 ta askari, 2 ta zobitini er tishlatdi. U «Jasorat uchun» medali bilan mukofotlandi. Shuningdek, leytenant A.A.Karimov, o'qchi vzvod komandiri, kichik leytenant U.Doniyorov, pulemyotchilar qismi komandiri S.Qo'chqorov va boshqalar dushmanga qaqshatqich zarba berdilar.

Shimoliy-sharqiy Xitoy va Koreyani egallab turgan bir millionlik Kvantun armiyasi tor-mor qilindi, Janubiy Saxalin, Kurill orollari yapon qo'shinlaridan ozod qilindi. Yaponiya tor-mor etildi.

O'zbekistonliklarning urushda ko'rsatgan mardligi va jasorati yuqori baholandi. 120 ming o'zbekistonlik jangchilar, jumladan, 70 ming o'zbek yigit va qizlari orden va medallar bilan mukofotlandi. 300 ga yaqin askar va komandirlar Qahramon unvoniga sazovor bo'lishdi, ularning 75 nafari o'zbeklardir. 32 nafar o'zbekistonlik jangchi uchala darajadagi Shuhrat ordeni bilan mukofotlandi.

6 yil davom etgan, butun insoniyotga og'ir kulfatlar solgan urush tamom bo'ldi. Urush insoniyatga juda katta qimmatga tushdi. 50 milliondan ortiq kishi halok bo'ldi, 90 milliondan ortiq kishi yarador va mayib bo'lib qoldi. Moddiy talafotlar qiymati 4 trillion dollardan oshib ketadi. Urush Evropa, Afrika, Osiyo va Okeaniyada turli frontlarda olib borildi, fashizmni tor-mor etishda ko'p mamlakatlar qatnashdi. Biroq urushning asosiy og'irligi sovet kishilari zimmasiga tushdi. 27 millionga yaqin sovet kishilari urush alangasida halok bo'ldi. 18 milliondan ortiq jangchilar yarador va nogiron bo'lib qoldilar.

O'zbekistondan urushga safarbar etilganlardan 263005 kishi halok bo'ldi, 132 670 kishi bedarak yo'qoldi, 60 452 kishi urushdan nogiron bo'lib qaytdi. Bu urush tufayli eng kamida 400 000 oila bevosita ayriliq azobiga duchor bo'ldi, ularning qarindosh-urug'lari nazarga olinsa, butun respublika aholisi motam libosini kiydi.

Urushga bormaganlarga ham oson bo'lmadi. Yuz minglab vatandoshlarimiz mehnat frontida zahmat chekdilar, qish qahratonida diydirab, saraton olovida yonib, o'zi emasdan, o'zi kiymasdan, topgan nasibasini frontga jo'natib azob-uqubatlar chekdi. Bir burda non tanqis bo'lgan paytlarda o'zbek xalqi urush tufayli uy-joysiz qolgan yuz minglab oilalarga boshpana berdi, etim bolalarning boshini siladi.

«Ikkinchi jahon urushiga, qanday qaralmasin, bu urush qaysi g'oya ostida va kimning izmi bilan olib borilgan bo'lmasin,-deb ta'kidlaydi O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimov, - o'z vatani, el-yurtining yorug' kelajagi, beg'ubor osmoni uchun jang maydonlarida halok bo'lganlarni, o'z umrlarini bevaqt xazon qilgan insonlarni doimo yodda saqlaymiz»²

Fashizm ustidan qozonilgan g'alabaning olamshumul tarixiy ahamiyati shundaki, u ko'plab xalqlarni zo'ravonlikdan, zulmdan ozod etdi, erkin, demokratik rivojlanish uchun, iqtisodiy va ma'naviy taraqqiyot uchun yo'l ochib berdi. Ikkinchi jahon urushi butun insoniyotga katta tarixiy saboq bo'ldi. Eng muhim saboq shundan iboratki, urush boshlanmasdan oldin unga qarshi kurashmoq, uning oldini olish tadbirlarini ko'rmoq zarur. Shu maqsadda jahondagi ko'pchilik mamlakatlar Birlashgan Millatlar Tashkilotini tuzdilar. Bu xalqaro tashkilot yarim asrdan beri tinchlikni mustahkamlash, xalqaro va mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash masalalari bilan muttasil shug'ullanib kelmoqda.

Fashizm ustidan g'alaba qozonilgan 9 may kuni O'zbekistonda har yili «Xotira va qadrlash» kuni sifatida nishonlanmoqda. Respublika faxriylari uyushmasining tashabbusi bilan janglarda halok bo'lgan vatandoshlarimiz haqida arxiv materiallari to'planib, bu ma'lumotlar asosida «Xotira» turkumida 33 kitob nashr etildi. Har yili urushda qurbon bo'lganlarni xotirlash, biz bilan hozirgi kunlarda yonma-yon yashayotgan urush faxriylarini qadrlash, e'zozlash, hurmat-izzatini joyiga qo'yishdek insoniy ishlar yoshlarni vatanga muhabbat ruhida tarbiyalashda, mustaqil O'zbekistonning milliy xavfsizligini mustahkamlashda katta ahamiyatga egadir.

Sinov savollari

1. Nima uchun O'zbekiston urush girdobiga tortildi?
2. O'zbekistonda o'tkazilgan harbiy safarbarlik haqida nimalarni bilasiz?
3. Korxonalar, qishloq xo'jaligi hayotida qanday o'zgarishlar bo'ldi?
4. Mehnat safarbarligi, mudofaa fondi nima?
5. G'arbdan O'zbekistonga ko'chirib keltirilgan korxonalar, aholi haqida nimalarni bilasiz?
6. Jangda yarador bo'lganlarni sog'lomlashtirish ishiga O'zbekiston qanday hissa qo'shdi?
7. O'zbekiston sanoatchilari fashizmni tor-mor etishga qanday hissa qo'shdilar?
8. Qishloq xo'jalik xodimlari g'alabaga qanday hissa qo'shdilar?
9. Transport xodimlari, aloqachilar mehnati haqida so'zlab bering.
10. O'zbekiston Fanlar Akademiyasining tuzilishi va urush yillaridagi faoliyatini bilasizmi?

---

² I.A.Karimov. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T.3. T.: O'zbekiston, 1996, 81-bet.

11. Er osti xomashyo konlarini izlab topish va o'zlashtirishga rahbarlik qilgan olimlardan kimlarni bilasiz?
12. Urush yillarida xalq ta'limi, oliy ta'limdagi ahvol haqida so'zlab bering.
13. Urush yillarida ijod etgan yozuvchi va shoirlardan kimlarni bilasiz? Qanday asarlar yaratildi?
14. San'at xodimlari faoliyati haqida nimalarni bilasiz?
15. Urush yillarida qaysi xalqlar o'z vatanidan badarg'a qilindilar? Uning oqibatini bilasizmi?
16. O'zbekistonliklarning o'z vatanidan badarg'a qilingan xalqlarga g'amxo'rliqi haqida so'zlab bering.
17. Fashist bosqinchilarga qarshi janglarda o'zbekistonlik jangchilar ko'rsatgan jasorat haqida nimalarni bilasiz?
18. General Sobir Rahimov jasoratini bilasizmi?
19. O'zbekistonlik partizanlar faoliyati haqida so'zlab bering.
20. Evropa mamlakatlarini fashizm asoratidan xalos etishga o'zbekistonliklar qanday hissa qo'shdilar?
21. Urush O'zbekiston xalqi boshiga qanday kulfatlar keltirdi?
22. «Xotira va qadrlash» kuni qachon va nima maqsadda o'tkaziladi?

XV BOB. SOVET IMPERIYASINING TANAZZULGA YUZ TUTISHI, O'ZBEKISTONNING IJTIMOIIY-SIYOSIIY HAYOTI

Tayanch so'z va iboralar: Fan-texnika inqilobi. Intensiv va ekstensiv yo'l. Turg'unlik holati. «Qayta qurish». Oshkoralik. «Kadrlar to'dasi». «Paxta ishi». Milliy qadriyatlarning toptalishi. Norasmiy tashkilotlar. Farg'ona fojiasi. Davlat tili haqida Qonun O'zbekistonda Prezident lavozimi. «Mustaqillik Deklaratsiyasi». 1917 yil 17 mart referendumi. Mustaqil davlatlar ittifoqini tuzish masalasi. FHDQ, uning bostirilishi.

1. SSSR da turg'unlik holatining vujudga kelishi

Turg'unlik sabablari XX asrning 70-80 yillarida SSSRda iqtisodiyotning rivojlanish sura'ti tobora pasayib, sarf-xarajatlari ortib bordi. Mavjud imkoniyatlarni hisobga olmasdan ishlab chiqilgan ijtimoiy, oziq-ovqat, agrar, energetika, ekologiya va boshqa sohalardagi dasturlar samara bermadi, iqtisodiy ziddiyatlarni chuqurlashtirib yubordi.

Jahonning taraqqiy topgan mamlakatlarida XX asr ikkinchi yarmida sodir bo'lgan ilmiy-texnika inqilobidan samarali foydalanildi. Mashina-fabrika ishlab chiqarishidan avtomatlashtirilgan kompleks ishlab chiqarishga o'tib borildi. Ishlab chiqarishga hisob-kitoblar, echimlar, nazorat va boshqarish vazifalarini bajaradigan elektron-hisoblash apparatlari, axborot texnikasi, robotlar kirib keldi va keng qo'llanila boshlandi. Odamlar bajarib kelgan oddiy texnik, mexanik, og'ir jismoniy ishlarni texnika vositalari bajaradigan bo'ldi. Fan ishlab chiqarish kuchiga aylandi. Natijada ilg'or mamlakatlarda ishlab chiqarish intensiv taraqqiyot yo'lga kirdi. Moddiy ishlab chiqarishda ishlovchilar soni qisqarib, xizmat ko'rsatish sohasida, tibbiyot, ta'lim, ilmiy faoliyatda band bo'lganlar soni oshib bordi. Axborot texnikasi tibbiyot, fan, ta'lim va boshqa xizmat ko'rsatish sohaslarida keng qo'llanila bordi. Inson texnik, mexanik va og'ir jismoniy ishlarni bajarishdan ozod bo'lib, o'zini mazmunli, ijodiy ishlarga bag'ishladi. Pirovardida turmush saviyasi tobora yaxshilanib bordi.

Sovet davlatida esa ilmiy-texnika inqilobidan foydalanish etarli darajada yo'lga qo'yilmadi. Iqtisodiyot ekstensiv yo'lga, tobora ko'p qo'shimcha mehnat va moddiy resurslarni ishlab chiqarishga jalb etish yo'lida debsinayotgan edi. Mamlakat katta tabiiy resurslarga ega bo'lsada, xo'jaliklar ularning etishmovchiligiga duch keldi. Ko'pgina mamlakatlar fan-texnika inqilobi tufayli xalq turmushida jiddiy ijobiy burilishga erishgan bir paytda SSSR bu jarayondan orqada qolib ketdi.

Ishlab chiqarish texnologiyasi eskirgan, mahsulotlarning sifati past, ular sotilmasdan omborlarda to'planib qolayotgan edi. Ma'muriy-buyruqbozlik tizimi, iqtisodiyotga partiyaviy rahbarlik va uning mafkuralashtirilishi iqtisodiyotni isloh qilish yo'lidagi urinishlarni yo'qqa chiqarar edi. Ijtimoiy

ehtiyojlarga mablag' ajratishda qoldiq printsiipi va taqsimotda tekischiilik hukmron edi. Bular aholining mehnatga qiziqishi va faolligini susaytirdi, boqimandalik, tayyoriga ayyorlik, ichkilikbozlik, giyohvandlik, chayqovchilik, poraxo'rlik kabi yaramas illatlarni keltirib chiqardi.

Buyruqbozlik boshqaruv usuli, mamlakatda keng tarqalgan sansolarlik, qog'ozbozlik, majlisbozlik illatlari iqtisodiyotning o'z qonunlari va vositalari asosida rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda edi. Odamlar mulkdan begonalashtirilgan, shu tufayli loqayd, sust, beparvo edilar, «xo'p-xo'p», «bajaramiz» deyishga o'rgangan oddiy ishtirokchilarga aylantirilgan edi.

Huquq va qonuniylik puturdan ketgan edi. Xo'jalikni boshqarishda 200 mingtacha turli buyruqlar, yo'l-yo'riq va ko'rsatmalar beruvchi qonunsimon hujjatlar hukmron bo'lib, ular xo'jalik xodimlarining har bir qadamini nazorat qilib, tashabbuskorlikni bo'g'ar edi. Oddiy korxonadan tumangacha, viloyatdan respublikagacha, respublikadan markazgacha haqiqiy ahvolni bo'yab ko'rsatish, barcha darajadagi rahbarlarni maqtash, ular nomiga hamdu-sanolar o'qish rasm bo'lib qolgan edi. Oqibatda dunyoda eng kuchli ikki davlatdan biri, deb hisoblanib kelingan sobiq SSSR turg'unlik holatiga uchradi.

**«Qayta qurish» siyosati
va uning barbod bo'lishi**

KPSS Markaziy Qo'mitasining 1985 yil aprelda bo'lgan Plenumi noxush tendentsiyalar yig'ilib, SSSR inqiroz oldi vaziyatga tushib qolganligini ilk bor etirof etdi. Mazkur Plenum jamiyatni

«qayta qurish» orqali iqtisodiyotni ko'tarish, xalqning turmushini yaxshilash siyosatini belgiladi. 1985 –1986 yillarda Markazdagi rahbariyat tomonidan jiddiy o'zgarishlar qilish zarurligi anglandi. Biroq ahvolning nihoyatda murakkabligi hali to'la idrok etilmagan edi.

Markazdagi rahbarlar hamon sotsializm «afzallik»laridan foydalanib, jamiyatni «qayta qurish»ga, sotsializmni yaxshilashga umid bog'lar edi. Ammo ular mamlakatni sotsializmning o'zi, u yaratgan totalitar siyosiy, iqtisodiy tuzum inqirozga olib kelganligini payqamagan edi.

1987 yildagi mavjud siyosiy tuzumni va iqtisodiyotga partiyaviy rahbarlikni saqlab qolgan holda xo'jalik mexanizmini isloh qilish yo'lidagi urinish ham samara bermadi. Iqtisodiy islohotlar tez orada qotib qolgan ijtimoiy - siyosiy tizimga urilib barbod bo'ldi, hech qanday samara bermadi.

1980 yillarning oxirlarida siyosiy tizimni isloh qilishga, birinchi navbatda KPSSning siyosiy va mafkuraviy hukmronligini cheklashga, davlat va xo'jalik organlarini kompartiya hukmronligidan chiqarishga, xalq deputatlari sovetining to'la hokimiyatini ta'minlashga urinish bo'ldi. Ammo bu sa'y-harakatlar ham behuda ketdi.

To'g'ri, jamiyatni demokratlashtirish, oshkoralik, turli xil fikrlar bildirishga imkon berish tomon ijobiy qadamlar qo'yildi. Matbuotda, radio va televideniada turli xil fikr-mulohazalar erkin yoziladigan, gapiriladigan bo'ldi.

«Qayta qurish» siyosati davrida iqtisodiyotda juda kuchli buzilishlar ro'y berdi. Markaz «qayta qurish»ning ilmiy va nazariy jihatdan puxta va aniq-ravshan dasturini ishlab chiqolmadi. Iqtisodiy siyosat puxta o'ylab ko'rilmagan sinov va eksperimentlarga asoslangan edi. Mamlakat sinovlar va xatolar bilan siljib bordi. Mamlakat imkoniyatlarini hisobga olmasdan xalq xo'jaligining barcha sohalarini bir vaqtning o'zida rivojlantirishdan iborat noto'g'ri yo'l tutildi. «Bu hol,-deb yozadi I.Karimov o'zining «O'zbekiston - bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li» asarida, -pirovard natijada, cheklangan mablag'larning parokanda bo'lib ketishiga, moliya va ta'minot tizimining batamom izdan chiqishiga olib keldi, inqirozni chuqurlashtirdi».

Sobiq sovet rahbariyati mamlakatni tanglikdan, inqirozdan chiqarish uchun ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan, hamma resurslarni markazlashtirilgan tarzda rejalashtirish asosida boshqarish va taqsimlash yo'lidan tartibga solinadigan bozor iqtisodiyotiga o'tish kerakligini o'z vaqtida payqamadi, juda kech tushundi. 1990 yilga kelganda bozor iqtisodiyotiga o'tish zaruriyati anglandi, dasturlar tuzildi, qarorlar qabul qilindi. Biroq vaqt boy berilgan edi. Iqtisodiyot batamom barbod bo'lgan, moliyaviy va narx-navo tizimi izdan chiqqan, boshqaruv mexanizmi falaj bo'lib qolgan edi. Sobiq SSSR ich-ichidan zil ketib bordi.

2. O'zbekistonning ijtimoiy –siyosiy hayoti

«Kadrlar desanti» O'zbekistonliklar jamiyatni qayta qurish, islohotlar yo'lini katta umid bilan kutib oldilar. Jamiyatni yangilashdan najot kutayotgan edilar. Biroq tez orada aholining hafsalasi «pir» bo'ldi. O'zbekistonda ijtimoiy-siyosiy hayot yanada murakkablashib bordi. Bu o'z xalqining or-nomusi va qadr-qimmatini himoya qilishga qodir bo'lmagan, siyosiy irodasi bo'sh kishilarning respublika rahbariyatiga kelib qolishi bilan bog'liq edi. Ularning ojizligi natijasida Respublika partiya va davlat rahbarlik lavozimlariga Markaz tomonidan ko'plab kadrlar yuborildi. «Kadrlar to'dasi» deb nom olgan 400 ga yaqin kelgindilar O'zbekistonni o'z bilganlaricha boshqara boshladilar. O'zbekiston Kompartiyasi va Respublika Ministrlar Soveti amalda ular tomonidan boshqarildi. Birinchi lavozimda o'tirgan mahalliy kadrlar ularning qo'lida qo'g'irchoq bo'lib qoldi.

O'zbekiston Kompartiyasi Markazqo'mida Moskva vakillari - Mogilnichenko, Bessarabov, Ponomaryov uya qurib olgan edi. O'sha yillarda tez-tez bo'lib turadigan plenumlar va yig'ilishlarda qilingan barcha ma'ruzalarni Ponomaryov va O'zbekistonda doimiy ishlash uchun yuborilgan «kadrlar desanti»ning boshliqlari- Anishev, Ogarek, Satin va ularning hamtovoqlari tahrir qilardilar. O'zbekiston Kompartiyasi MQning birinchi kotibi I.Usmonxo'jaev esa minbarga chiqib tayyor narsalarni o'qir edi. Minbardan bilib-bilmay aytilgan

gaplar qanchadan-qancha kommunistlar va rahbarlarning sha'ni, qadr-qiymatini oyoq osti qilardi, hayotini buzardi. O'zKP Markaziy Qo'mitasida «pinxona kabinet» tashkil topdi. Ushbu «kabinet» kuch ishlatish, tuhmatlar uyushtirish yo'li bilan xodimlarni badnom qilish, Respublikaga mutlaqo aloqasi bo'lmagan avantyuristik qarorlarni tiqishtirish bilan shug'ullandi. O'zbekistonda faoliyat ko'rsatayotgan «pinxona kabinet» va «kadrlar desanti»ning tashkilotchisi KPSS MQning kotibi E.K.Ligachyov edi. Qo'g'irchoqqa aylantirilgan mahalliy rahbarlar «kadrlar to'dasi» tomonidan tayyorlangan qarorlarga imzo chekishardi, xolos. Ularning sovet hokimiyatining ko'zbo'yamachilik, «ulug'» millatchilik, shovinistik siyosati va uni amalga oshiruvchilar oldidagi o'zligi, itoatkorligi xalqqa qimmatga tushdi.

«Paxta ishi» O'zbekistonda «o'zbeklar ishi», «paxta ishi» deb atalgan jinoiy ishlar to'qib chiqarildi. Moskvadan yuborilgan Gdlyan va Ivanov guruhi O'zbekistonning boshiga tushgan kulfat bo'ldi. Guruh a'zolari hech kim bilan hisoblashib o'tirmay odamlarni qamash bilan shug'ullandi. Oddiy dehqondan tortib O'zbekiston Kompartiyasi MQ sekretarlari va hukumat a'zolarigacha bo'lgan xodimlarni qamash uchun birovlarni zo'rlab yozdirib olgan bir parcha qog'oz kifoya edi. O'zbekistonda qonunchilik buzildi, o'zboshimchalik va qatag'onchilikning yangi davri avj oldi. Ming-minglab iqtidorli, rahbarlik mahoratini puxta egallagan rahbar kadrlar, paxtakorlar, ter to'kib mehnat qilgan halol kishilar qamoqqa olindi. Hibsga olingan Respublika partiya va davlat organlarining rahbarlari esa Moskva qamoqxonalari tashlandi. Tergov xodimlari 30-yillarda ishlatilgan yaramas usullardan foydalanib, hibsga olinganlarni qiynab, boshqalar ustidan to'qilgan aybnomalarni ularning qo'li bilan qaytadan yozdirib olardi va bu «aybnoma» tobora ko'p begunoh odamlarni qamashga asos bo'lib qolardi. 25 mingga yaqin kishi qiynoq ostiga olinib, so'roq qilindi. 4,5 mingdan ko'proq kishi sud qilinib, turli muddatlarga ozodlikdan mahrum etildi.

O'sha yillarda O'zbekiston Kompartiyasi MQning birinchi kotibi bo'lib uzoq yillar ishlagan, o'zbek xalqining baxt-saodati yo'lda samarali faoliyat ko'rsatgan Sh. R. Rashidovning nomi ham badnom qilindi. Vafot etib ketgan partiya va davlat arbobining ruhini bezovta qilish nima uchun kerak bo'lib qoldi? O'zbekistonning, o'zbek xalqining sha'ni-shavkati va qadr-qiymatini oyoq osti qilish uchun kerak bo'lgan edi. Buni anglamagan, ayrim mahalliy rahbar xodimlar o'zboshimcha qonunbuzarlarga yordamlashdilar. Ommaviy axborot vositalari xalqni dalil-isbotsiz tahqir qilish, halol mehnatkashlarni ma'naviy ezishga yo'naltirilgan ko'plab xabarlar, maqolalar berar edilar. Natijada butun bir mamlakat va millat badnom qilindi, poraxo'r, olib-sotar sifatida «sharmanda» qilindi. Butun SSSRda bo'lganidek, O'zbekistonda ham kamchiliklar, qo'shib yozishlar, poraxo'rlik illatlari va boshqa jinoyatchiliklar bor edi, albatta. Lekin bu illatlarni o'zbek xalqi emas, balki sovet hokimiyatining ijtimoiy-siyosiy tuzumi keltirib chiqargan edi.

O'zbekiston fuqarolari o'z xaq-huquqlarini himoya qilishlarini so'rab tuman, viloyat va respublika partiya va sovet organlariga murojaat qildilar. 1986-87 yillarda faqat O'zbekiston Kompartiyasi MQga fuqarolardan 50 mingdan ortiq xat va shikoyatlar tushdi. 20 mingdan ortiq kishi Markazqo'm kotiblari va bo'lim boshliqlari qabulida bo'lib, o'zlarining arz-dodlarini bildirdilar. Poytaxtga etolmagan 100 minglab fuqarolar mahalliy hokimiyat organlariga o'z xaq-huquqlari, qonuniy manfaatlarining buzilganligidan shikoyat qilib koridormakoridor, eshikma-eshik turtinib yurdilar.

Norozilik ayniqsa xotin-qizlar orasida ko'paydi. 1986-87 yillarda respublikada 270 ayol o'zini-o'zi yondirib yubordi. Bu holat ularning sha'ni, qadr-qiymatining toptalashi, haq-huquqlarining buzilishiga nisbatan ko'rsatilgan norozilik edi. Haqiqat, adolat keyinroq Islom Karimov O'zbekiston rahbari bo'lgach ro'yobga chiqdi. Islom Karimov tashabbusi bilan «Paxta ishi»ni ko'rib chiqish uchun maxsus komissiya tuzildi. Pirovardida 3,5 mingdan ko'proq kishi oqlandi, qolganlari avf etildi.

Ijtimoiy-siyosiy hayot Xalqning juda boy tarixi va madaniyatini, o'lkaning o'ziga xos noyob xususiyatlarini bilmagan va bilishni istamagan kelgindilar mahalliy xalqning urf-odatlarini, an'analarini oyoq-osti qildilar. Xalqimizning boy madaniyati va ma'naviy qadriyatlarini kamsitildi. Ona tilining qo'llanilishi yanada cheklab qo'yildi. Hatto milliy libos kiyib yurish ham qoralandi. Milliy an'analar bo'yicha to'y qilgan, qarindosh-urug'larini milliy, diniy qadriyatlar asosida dafn qilganlar tanqid ostiga olindi, shafqatsiz jazolandi. Bunday vaziyat xalqni ranjitdi, hafsalasini pir qildi, siyosiy loqaydlikni kuchaytirdi.

Ko'plab olimlar, yozuvchilar va boshqa ijodiy xodimlar aziyat chekdi. Ularning ko'pchiligi mahalliychilikda, milliy cheklanganlikda, xurofot-bid'atga berilganlikda, sinfiy va partiyaviy tamoyillardan og'ishlikda, o'tmishni, xonlar va amirlar hayotini bo'rttirib ko'rsatishda ayblandilar.

Siyosiy va mafkuraviy zug'umlarga qaramasdan ijtimoiy ong o'zgarib boshladi. O'tmish va hozirgi zamon muammolari to'g'risida munozaralar, turli qarashlar, nuqtai nazarlar bildiriladigan bo'lib bordi. Jamoatchilik paxta yakkahokimligini tugatish, o'zbek tiliga davlat tili maqomini berish, ekologik holatni sog'lomlashtirish kabi masalalarni ko'tara boshladilar. «Norasmiy» guruhlar va tashkilotlar paydo bo'la boshladi. Ular asta-sekin siyosiy tusga kira boshladi. 1989 yilda tashkil topgan «Birlik» xalq harakati (rahbari Abdurahim Po'latov) respublikadagi dastlabki «norasmiy» harakat edi. Shuningdek, «O'zbekiston erkin yoshlar itifoqi», xotin-qizlarning «To'maris» nomli tashkiloti, rusiyzabon ziyolilarning «Intersoyuz» deb atalgan harakati tuziladi. Bu harakatlar dastlabki paytlarda xalqning ma'naviy qadriyatlarini tiklash, Orol fojiasini oldini olish, o'zbek tiliga davlat tili maqomini berish, boshqaruvning ma'muriy buyruqbozlik usulidan voz kechish kabi dolzarb masalalarni ko'tardilar. Biroq bu harakatlar g'oyaviy, siyosiy, tashkiliy jihatdan etarli darajada uyusha olmadi. «Birlik» xalq harakati rahbarlari mamlakat

manfaatlaridan kelib chiqadigan dasturlar ishlab chiqish va aniq maqsadlarni amalga oshirish yo'lida siyosiy kurash olib borish o'rniga, namoyishlar va mitinglar uyushtirish, ko'cha va maydonlarda to'plangan olomonda ehtirolarni avj oldirish bilan shug'ullandi, hokimiyatni egallashga intildilar. Oqibatda «Birlik» bo'linib ketdi.

1990 yil boshlarida «Birlik» harakati faollarining Muhammad Solih boshliq bir guruhi siyosiy partiya tuzishga kirishdilar. 1990 yil 30 aprelda «Erk» demokratik partiyasining ta'sis qurultoyi bo'ldi. Qurultoy «Erk» partiyasi tuzilganligi haqida qaror qabul qildi, partiyaning dastur va nizomi qabul qilindi.

Biroq «Erk» partiyasi rahbarlari jamiyatni yangilash uchun bir tuzumdan ikkinchi tuzumga o'tish zaruriyatini, qanday islohotlar o'tkazish kerakligini va uning mazmun-mohiyatini, odamlar ongi va ruhiyatini o'zgartirish lozimligini, buning uchun mashaqqatli o'tish davrini bosib o'tish zaruriyatini anglab, tushunib etolmadilar. Shu boisdan «Erk» partiyasi xalq orasida tayanchga, ishonchga ega bo'lolmadi.

Respublika matbuoti xalq turmushiga doir masalalarni, noxush hodisalarni, xalq dardi, armonlarini oshkora yoritib boshladi, xalqning o'zligini anglashiga ko'maklashdi.

Iqtisodiyot tobora tanglik holatiga tushib bordi. 1985 yilda iqtisodiy rivojlanishning negizi sifatida qabul qilingan jadallashtirish kontsepsiyasining asossizligi ma'lum bo'lib qoldi. Respublikada sanoat korxonalari, qurilish va transport sohalari, ko'pgina kolxoz va sovxozlarni xo'jalik hisobiga yoki brigada (jamo) pudratiga o'tkazish samara bermadi. 1987 yilda iqtisodiy tuzilmalarni qayta qurish, xo'jalikni boshqarish va xo'jalik mexanizmini isloh qilish, ma'muriy rahbarlikdan iqtisodiy rahbarlikka o'tish tadbirlari ham natija bermadi. Ma'muriy buyruqbozlik usuli bilan ishlayotgan vazirliklar va idoralar iqtisodiy islohotlarni yo'qqa chiqardi, iqtisodiyot taraqqiyotiga to'g'anoq bo'lib qolaverdi. Respublikaning tog'-kon, metallurgiya, mashinasozlik, elektrotexnika, kimyo sanoatiga qarashli korxonalar Ittifoq vazirliklari va idoralariga tobe bo'lib qolaverdi. Ijtimoiy va iqtisodiy ko'rsatkichlarni avvalgidek Markaz belgilab berardi.

Aholining ijtimoiy ahvoli nochor edi. O'sha yillarda mutaxassislarning hisob-kitoblariga ko'ra, kun kechirish uchun bir kishiga oyida kamida 85 so'm zarur edi. O'zbekistonda aholi jon boshiga daromad 75 so'mdan oshmaydigan 8 million 800 mingga yaqin kishi yashardi, bular aholining 45 foizini tashkil etardi. Qishloq aholisining atigi 50 foizi toza ichimlik suvi bilan ta'minlangan edi, xolos.

Qishloqlarda yashovchi 240 ming oilaning tomorqa eri yo'q, har besh xonadonning birida birorta ham chorva mol, 37 foiz xonadonlarda sigir, yarmisida qo'y boqilmas edi.

Maktab va maorif ishlarini isloh qilish va o'rta maxsus ta'limni qayta qurish borasidagi sa'y-harakatlar ham behuda ketdi. Respublikadagi 9000 ga yaqin maktablarning atigi 40 foizi maktab uchun mo'ljallab qurilgan binolarda,

qolganlari esa moslashtirilgan binolarda ishlardi, ko'plari avariya holatda edi, o'quvchilarning katta qismi ikkinchi yoki uchinchi smenada o'qir edi. O'quvchilarning yiliga 2-3 oylab qishloq xo'jalik ishlariga jalb etilishi o'quv ishlarini izdan chiqargan edi. Oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida ham mutaxassislar tayyorlash sifati pasayib ketgan edi.

Kadrlar tayyorlashda son ketidan quvishga yo'l qo'yildi.

Ijtimoiy hayotning barcha sohalarida muammolar to'planib bordi, ularni ma'muriy-buyruqbozlik usullari bilan hal qilishga urinishlar hech qanday natija bermadi. Xalq orasida pinhona o'sib borayotgan ishonchsizlik, loyqadlik kayfiyatlari asta-sekin yuzaga chiqa boshladi. Ruqsat etilmagan mitinglar, namoyishlar o'tkazish, hatto noxush voqealar ham sodir bo'la bordi.

Farg'ona fojiasi 1989 yilning may-iyun oylarida Farg'onada fojiali voqealar sodir bo'ldi. 45 yil muqqadam Stalin bedodligi natijasida o'z eridan badarg'a qilingan mesxeti turklarini o'zbek xalqi o'z bag'riga olgan, ularga mehribonlik qilgan edi. Tub erli aholi bilan mesxeti turklari qardoshlik aloqalarini bog'lab, inoqlashib yashardilar. Biroq 1989 yil 20 mayda Quvasoyda tub erli aholi bilan mesxeti turklari guruhlari o'rtasida mushtlashish sodir bo'ldi. Respublika rahbariyatining voqeani to'g'ri baholay olmaganligi va tezkorlik bilan zarur choralar ko'rmaganligi oqibatida vaziyat murakkablashdi va etnik mojaroga aylanib, qon to'kilishiga olib keldi. 3 iyun kuni kechqurun Toshloqda, so'ng Marg'ilonning mesxeti turklari zich yashaydigan «Komsomol» suv xo'jaligi quruvchilari posyolkasida ur-yiqit, uylarga o't qo'yish, qotillik, vaxshiylik sodir bo'ldi. Keyingi kunlarda beboshlik harakatlari Farg'ona shahri, uning atrofiga tarqaldi. Olomon tomonidan sanoat korxonalariga, temir yo'l stantsiyasiga, aloqa uzelig, militsiya binosiga hujum qilindi. Boshboshdoqlik partiya va sovetlarga qarshi tus olib bordi. Ana shunday favqulodda vaziyatda respublika hukumat komissiyasi tuzildi. 4 iyundan boshlab komendantlik soati joriy etildi. Farg'onaga shoshilinch ravishda SSSR ichki ishlar vazirligi ichki qo'shinlarining 13 ming kishilik bo'linmasi keltirildi. Ur-yiqit 7 iyun kuni yana takrorlandi va tez orada Qo'qon shahriga, Rishton, O'zbekiston va Kirov (hozirgi Beshariq) tumanlariga tarqaldi. 8 iyunda Qo'qonda aholining tinch namoyishi SSSR ichki ishlar vazirligi qo'shinlari tomonidan o'qqa tutildi, 50 dan ortiq kishi halok bo'ldi, 200 dan ortig'i yarador qilindi. Ommaviy tus olgan tartibsizlik, ur-yiqitlar natijasida jami 103 kishi xalok bo'ldi. 1011 kishi jarohatlandi va mayib bo'ldi. SSSR ichki ishlar vazirligi ichki qo'shinlarining 137 xizmatchisi, 110 militsiya xodimi yarador bo'ldi, militsiya xodimlaridan biri vafot etdi. 757 uy, 27 davlat binosi, 275 avtotransport vositasi yondirildi va talon-taroj qilindi.

Voqealarning keng miqyos va fojiali tus olganligi sababli sovet va ma'muriy organlar mesxeti turklarini Farg'onadagi harbiy qism poligonidagi lagerga hamda Tojikistonning Leninobod viloyati Asht tumanidagi Novgarzon posyolkasiga shoshilinch ko'chiriladi. Minglab odamlarni bunday lagerlarda uzoq saqlab bo'lmas edi. Shuning uchun 16.282 kishi Farg'ona viloyatidan

Rossiyaning Smolensk, Orlovsk, Kursk, Belgorod va Voronej viloyatlariga ko'chirib olib borib joylashtirildi.

Farg'ona fojiasining sabablari, uni harakatga keltirgan kuchlar kimlar edi?

O'zbekiston Kompartiyasi MQning 1989 yil 23 iyunda bo'lgan XIV Plenumida Farg'ona fojiasi bilan bog'liq masalalarni o'rganish uchun maxsus komissiyasi tuzildi. Komissiyaning O'zbekiston kompartiyasi MQning 1989 yil 29 iyulda bo'lgan XV Plenumi tomonidan ma'qullangan axborotida fojiani keltirib chiqargan sabablar ochib berildi.

➤ Farg'ona viloyati, shahar, tuman partiya va sovet tashkilotlarining, huquqni himoya qilish organlarining tashkilotchilik, siyosiy ishidagi jiddiy xatolar fojiali voqealarga sabab bo'ldi. Ular viloyatdagi keskin ijtimoiy, siyosiy vaziyatni kuchayishi xavfini o'z vaqtida anglab etmadilar, millatlararo adovatni keltirib chiqarishga uringan ekstrimistlarga, poraga sotilganlarga o'z vaqtida zarba berolmadilar.

➤ Farg'ona viloyatida o'n yillar davomida ijtimoiy-iqtisodiy keskinlik ortib bordi. Xo'jalik strukturasi buzilgan, tarmoqlar xomashyo etishtirish, yarim fabrikatlar ishlab chiqarishga moslashib qolgan edi, ishsizlar soni tobora oshib borar, odamlarni, yoshlarni ish bilan ta'minlash tadbirlari ko'rilmadi.

➤ Kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo'yish ishlari buzilgan, poraxo'rlik, xizmat mavqeini suiste'mol qilish avj olgan edi.

➤ Ana shunday keskinlikdan, respublikada ijtimoiy-siyosiy beqarorlikni keltirib chiqarishdan manfaatdor siyosiy kuchlar allaqachon ishlab chiqilgan, puxta tayyorgarlik ko'rgan reja asosida ig'vogaron harakat qildilar, olomonga oldindan tayyorlangan varaqalar tarqatdilar.

Farg'onada sodir bo'lgan siyosiy ig'vogarlik Tbilisi, Tog'li Qorabog', Bokuda tashkil etilgan ig'vogarliklardan biri edi. Keyinchalik 1990 yil fevral-mart oylarida Bo'ka va Parkent, 1990 yil iyunda O'sh va O'zganda ham shunday urinishlar bo'ldi. Yovuz kuchlar o'z maqsadiga erisha olmadilar. O'zbekistonning yangi rahbariyati tomonidan ko'rilgan chora-tadbirlar natijasida keskinlik bartaraf qilindi.

3. O'zbekistonning davlat mustaqilligini qo'lga kiritish tomon yo'l tutishi

Yangi yo'l 1989 yil 23 iyun kuni bo'lib o'tgan O'zbekiston Kompartiyasi MQning XIV Plenumida Islom Abdug'anievich Karimov O'zbekiston Kompartiyasi MQning birinchi kotibi etib saylandi. I.A. Karimov boshliq yangi rahbariyat tomonidan o'zbek xalqining milliy o'zligini anglashi kuchayib borayotganligi birinchi bor etirof etildi. Xalqning shon-shuhrati, qadr-qimmatini himoya qilish, milliy mustaqillikka erishish tomon yo'l olindi.

Respublikada kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo'yish va tarbiyalash masalalarida milliy manfaatdorlik ustivorligi ta'minlandi. Markazdan yuborilgan

«kadrlar desanti» o'z mavqeini yo'qotdi. Anishev, Ogarek, Satin va boshqa «kazo-kazolar» Respublikadan chiqarib yuborildi. Mahalliy kadrlar rahbarlik lavozimlariga ko'tarildi.

Kadrlar siyosatidagi jiddiy ijobiy o'zgarish shundan iborat bo'ldiki, endi O'zbekistonda partiya, sovet, davlat, huquqni himoya qilish organlarining boshliqlarini Moskva orqali hal qilish, Moskva belgilagan xodimlarni ko'tarish amaliyotiga chek qo'yildi, bu masalalarni hal qilishni respublika rahbariyati o'z qo'liga oldi.

Bu vaziyatni teran anglagan rahbarning jasorati bo'lib, **siyosiy mutelikdan qutilish tomon tashlangan muhim qadam bo'ldi.**

O'zbekistonda adolatni tiklash chora-tadbirlari ko'rildi, to'qib chiqarilgan «o'zbek ishi», «paxta ishi»ning tamomila sharmandasi chiqdi. Bu bilan bog'liq ishlar qayta ko'rildi, aybsiz qamalgan minglab kishilar oqlandi, o'z oilasiga qaytarildi, adolat tiklandi.

O'zbek tili – davlat tili Respublika jamoatchiligi tomonidan allaqachon o'zbek tiliga davlat tili maqomini berish masalasi ko'tarilgan edi. O'zbekistonning sobiq rahbariyati bu masalaga avvallari millatchilik, mahalliychilik deb qarardi, keyinchalik o'zbek va rus tilini teng mavqega ko'tarishga urindi, shu yo'sinda ikki tillik haqidagi qonun loyihasini o'tkazishga harakat qilgan edi. Respublika yangi rahbari jamoatchilik fikrini inobatga oldi, masalani bosiqlik bilan hal qilish yo'lini tanladi.

O'zbekiston SSR Oliy Sovetining 1989 yil 21 oktyabrda bo'lgan o'n birinchi sesiyasida «**O'zbekiston SSRning davlat tili haqida» Qonun qabul qilindi.** Qonunda O'zbekistonning davlat tili o'zbek tilidir, o'zbek tili Respublikaning siyosiy–ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotining barcha sohalarida to'liq amal qiladi, deb belgilab qo'yildi.

1990 yil 19 fevralda «O'zbekiston SSRning davlat tili haqida»gi qonunni amalga oshirish davlat dasturi qabul qilindi. Qonun va davlat dasturiga binoan mehnat jamoalari, o'quv yurtlari, korxonalar va davlat muassasalarida ish yuritish rus tilidan o'zbek tiliga o'tkazila boshlandi. Bu qonunning qabul qilinishi va uning amalga oshirila boshlanishi Respublika ijtimoiy hayotida katta tarixiy voqea bo'lib, **mustaqillik sari tashlangan yana bir muhim qadam bo'ldi.**

Respublika iqtisodiyoti va ijtimoiy sohasini xolisona tahlil etish, baholash va ko'tarishga qaratilgan dastlabki sa'y-harakatlar qilindi. Qishloq aholisining shaxsiy tomorqalari uchun er ajratildi. Erga muhtoj 381 ming oilaga tomorqa erlari berildi, 372 ming oila o'z tomorqalarini kengaytirib oldi. Shu maqsadlar uchun jami 150 ming gektar er ajratildi. Respublikada «Ish bilan ta'minlash» dasturi ishlab chiqildi. Ana shu dasturga binoan 1990 yilda 300 ming kishi, asosan yoshlar ish bilan ta'minlandi. Aholining kam daromadli qismini ijtimoiy jihatdan himoyalash uchun 1990 yilda byudjetdan va korxonalar hisobidan 142 mln. so'm qo'shimcha mablag' ajratildi.

Prezident lavozimining ta'sis etilishi

1990 yil 18 fevralda O'zbekiston Oliy Sovetiga saylov bo'ldi. Bu saylovlarning yangiligi shundan iborat bo'ldiki, 500 saylov okrugining 326

tasida muqobil nomzodlar ko'rsatildi. Oldingi saylovlarda barcha nomzodlar birinchi turdayoq deyarli 100 foiz ovoz bilan saylangan bo'lsalar, bu safar birinchi turda 368 nomzod zarur ovozlarni to'play oldi. Qolgan 132 okrugda qayta saylovlar bo'lib o'tdi.

1990 yil 24-31 mart kunlari Toshkentda o'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston SSR Oliy Sovetining birinchi sessiyasi bo'lib o'tdi. 24 mart kuni sessiya respublikalar orasida birinchi bo'lib «**O'zbekiston SSR Prezidenti lavozimini ta'sis etish to'g'risida**» **Qonun qabul qildi**. 1990 yil 24 mart kuni Oliy Sovet sessiyasida yashirin ovoz berish yo'li bilan **Islom Abdug'anievich Karimov O'zbekiston Prezidenti etib saylandi**.

Ana shu sessiyada I. Karimov nutq so'zlab, O'zbekistonning siyosiy mustaqilligini, o'zini-o'zi idora qilishga va o'zini-o'zi pul bilan ta'minlashga o'tishni ta'minlashni o'zining asosiy vazifam deb bilaman, deb ta'qidadi. Hali SSSR va Markaziy hokimiyat mavjud bo'lgan sharoitda O'zbekistonda o'z Prezidentining saylanishi muhim vaqea bo'ldi, **mamlakatimiz mustaqilligiga erishish sari tashlangan yana bir dadil qadam bo'ldi**.

Mustaqillik Deklaratsiyasi

O'zbekiston SSR Oliy Sovetining ikkinchi sessiyasi 1990 yil 20 iyun kuni «**Mustaqillik Deklaratsiyasi**»ni qabul qildi. Deklaratsiyada har bir millatning o'z taqdirini o'zi belgilash huquqidan kelib chiqqan holda, xalqaro huquq qoidalariga, umumbashariy qadriyatlariga va demokratiya tamoyillariga asoslanib O'zbekiston SSRning davlat suvereniteti e'lon qilindi.

Mustaqillik Deklaratsiyasi 12 moddadan iborat bo'lib, quyidagilar bayon etilgan:

O'zbekiston SSR davlat suvereniteti

- O'zbekiston SSR demokratik davlatining o'z hududida barcha tarkibiy qismlarda va barcha tashqi munosabatlarda tanho hokimligidir.
- O'zbekiston SSR davlat hududi chegarasi daxlsiz va bu hudud xalqning muhokamasiga qo'yilmay turib o'zgartirilishi mumkin emas. SSSR Oliy Soveti qabul qiladigan qarorlar O'zbekiston SSR Konstitutsiyasiga muvofiq O'zbekiston SSR Oliy Soveti tomonidan tasdiqlangandan keyingina O'zbekiston hududida kuchga ega bo'ladi.
- O'zbekiston SSR davlat hokimiyati vakolatiga O'zbekiston SSR ichki va tashqi siyosatiga tegishli barcha masalalar kiradi va hokazo.

O'zbekiston mustaqilligi to'g'risidagi Deklaratsiya muhim tarixiy hujjat bo'lib, **mamlakatimizning o'z davlat mustaqilligini qo'lga kiritish yo'lida yana bir yangi qadam bo'ldi**.

4. Sovet imperiyasining tanazzulga yuz tutishi

Ittifoq shartnomasini yangilash talabi

Sobiq SSSR ga kiruvchi respublikalar rasman teng va suveren deb yuritilsada, amalda qaram edi. Ular o'z erlari,

suvlari, o'rmonlari va er osti boyliklariga, ko'pdan-ko'p korxonalariga o'zlari egalik qilolmas edilar. 80-yillarning oxirlari 90-yillarning boshlarida ko'pchilik respublikalar mavjud vaziyatni o'zgartirish talablarini ilgari sura boshladilar.

O'zbekiston Respublikasining rahbari I.A.Karimov 1989 yil 20 sentyabrda Maskvada bo'lib o'tgan KPSS MQ ning Plenumida so'zlagan nutqida respublikalar bilan SSSR o'rtasidagi vakolatlarni aniq-ravshan ajratib qo'yishni ko'zda tutadigan yangi federativ shartnoma ishlab chiqish zarurligi to'g'risida o'z fikrini bildirib: «Biz Ittifoq va respublikalarning vazifalarini, burchlarini va o'zaro majburiyatlarini aniq-ravshan belgilab qo'yish, respublikalar mustaqilligini har jihatdan mustahkamlash tarafdorimiz»,- degan edi.

Biroq Markaziy hokimiyat respublikalarga erkinlik berish haqidagi talab-takliflarni e'tiborga olmadi, to'g'rirog'i ularga erkinlik berishni xohlamas edi. Markazning qaysarligi hamda respublikalar jamoatchiligining ta'siri ostida markazdan ajralish harakati kuchayib bordi. 1990 yil bahorida Boltiqbo'yidagi Latviya, Litva, Estoniya respublikalari, keyinroq Gruziya va Ozarbayjon SSSR tarkibidan chiqqanligini e'lon qildilar.

Markazda va joylarda SSSR konstitutsiyasi va qonunlari ustunmi yoki respublika Konstitutsiyasi va qonunlari ustunmi, degan masalada bahs, munozaralar kuchaydi. Markazdagilar «Kuchli markaz-kuchli respublikalar» desa, joylardagilar «Kuchli respublikalar-kuchli markaz» der edilar.

Markaziy hokimiyat jamoatchilikning talabi ostida Ittifoq shartnomasini yangilash zarurligini e'tirof etishga majbur bo'ldi. SSSR Oliy Soveti mazkur masala bilan shug'ullanuvchi maxsus delegatsiya tuzdi va uning tarkibini tasdiqladi. 1990 yil iyulda Moskvada Markaz vakillari bilan respublikalar delegatsiyalari yangi shartnoma matnini tayyorlashga kirishdi. 1990 yil avgust oyida Ittifoqni yangilash dasturi ishlab chiqildi.

Dasturda respublikalar o'z hududlaridagi butun milliy boyliklarga egalik qilish, foydalanish huquqiga ega ekanligi ta'kidlangan edi. Ammo shartnomaga bunday yondashuv Markazdagilarga yoqmad. SSSR Oliy Soveti mazkur dasturni qabul qilmadi. SSSR Oliy Soveti respublikalarning istak va manfaatlarini batamom inkor etgan yangicha shartnoma loyihasini tuzib respublikalarga tarqatdi. Respublikalar, shu jumladan, O'zbekiston Markaz loyihasini qabul qilmadi.

1991 yil fevral-mart oylarida Ittifoq shartnomasi loyihasi ustida qayta ish olib borildi. Unda Boltiq bo'yi respublikalari, Gruziya, Armaniston, Moldova vakillari qatnashmadi, Ozarbayjon kuzatuvchi bo'lib qatnashdi. Ittifoq bilan respublikalar vakolatlarini farqlab qo'yishga harakat qilindi. Nihoyat, Ittifoq va respublikalar vakolatlari belgilab berilgan

shartnoma loyihasi matbuotda e'lon qilindi. Respublikalarda mazkur loyiha muhokama qilindi. O'zbekiston rahbariyati respublikalarga to'la mustaqillik berishni ko'zlamaydigan shartnoma loyihasini rad etdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining 1991 yil 12 martda bo'lgan IV plenumida so'zlagan nutqida: «Ittifoq shartnomasini imzolash uchun eng qulay payt qo'ldan boy berib qo'yildi. Ikki yil muqaddam bu masalani ko'targan kishilarning ovozigacha hech kim quloq solmadi. Markaz 1922 yildagi shartnomaga mahkam yopishib olib, oqilona takliflarni qabul etmadi, ishni paysalga soldi», -degan edi. Bu fikrning to'g'riligini hayot to'la isbotladi.

Butunittifoq referendumi SSSR Oliy Soveti Ittifoq shartnomasini o'zgartirish, SSSRni teng huquqli suveren respublikalar Federatsiyasi sifatida yangilash xususida xalqning fikrini bilish maqsadida 1991 yil 17 mart kuni Butunittifoq referendumini o'tkazishga qaror qildi. 1991 yil 20 fevralda O'zbekiston Oliy Kengashning Rayosati referendum o'tkazishni maqulladi va SSSR Oliy Soveti tomonidan tayyorlangan byulleten bilan birga yana bitta qo'shimcha byulletenni ovozga qo'yishga qaror qildi.

Qo'shimcha byulletenga «Siz O'zbekistonning mustaqil, teng huquqli respublika sifatida yangilangan Ittifoq (Federatsiya) tarkibida qolishiga rozimisiz?» degan savol qo'yildi. Ovoz berishda qatnashgan saylovchilarning 93 foizi bu savolga «Ha» deb javob berdilar. Demak, o'zbekistonliklar o'z mamlakatini mustaqil davlat sifatida federativ ittifoqda bo'lishini, O'zbekistonning suveren respublika sifatida rivojlanishini yoqlab ovoz bergan edilar.

1991 yil aprelda Kievda Ukraina, Rossiya, Belorus, O'zbekiston, Qozog'iston respublikalari rahbarlarining uchrashuvi bo'ldi. Uchrashuvda mustaqil respublikalar manfaatlariga mos keladigan Ittifoq shartnomasini tuzishga yondashish yo'llari ishlab chiqildi va tegishli bayonot imzolandi. Bu xujjatni Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston respublikalari ham imzolashga rozilik bildirdi. Markaz yon berishga majbur bo'ldi.

**Mustaqil davlatlar ittifoqini
tuzishga intilish**

1991 yil aprelda Novo-Ogoryovoda SSSR Prezidenti M.S.Gorbachyovning 9 respublika rahbarlari bilan uchrashuvi bo'ldi. Ishtirokchilar tomonidan

«Mamlakatdagi vaziyatni barqarorlashtirish va tanglikni bartaraf etishga doir kechiktirib bo'lmaydigan choralar to'g'risida» qo'shma Bayonot imzolandi. Bu hujjat «9+1» (9 respublika + Markaz) degan nomni oldi. Uning mazmuni markazning yon berganini, Kievda bildirilgan fikr-mulohazalarga rozi bo'lganini ko'rsatadi.

1991 yil 3 iyunda Novo-Ogoryovoda SSSR Oliy Soveti vakillari bilan Respublika rahbarlari o'rtasida uchrashuv bo'ldi. Uchrashuvda Mustaqil davlatlar ittifoqi (MDI) tuzish masalasi muhokama qilindi. Mulk, til va yangi shartnomani tasdiqlash tartibi to'g'risida keskin munozara bo'ldi. Uchrashuvda ishtirokchilarning fikr-mulohazalari asosan inobatga olingan «**Mustaqil davlatlar ittifoqi to'g'risida shartnoma**» loyihasi

ishlab chiqildi. Loyiha barcha Respublikalar Oliy Sovetlariga muhokama uchun jo'natildi.

Mazkur shartnoma loyihasi O'zbekiston Oliy Sovetida 1991 yil 14 iyunda muhokama qilindi. Kengash Federatsiya tamoyillari asosida Mustaqil Davlatlar Ittifoqini tuzish tarafdori ekanligini bildirdi. Shu bilan birga u Respublikalar vakolatlarini yanada kengaytirishga doir takliflarni ilgari surdi.

1991 yil iyul oyining oxirlarida Novo-Ogoryovoda yangi shartnoma loyihasini uzil-kesil tayorlash uchun Markaz vakillari va Respublika rahbarlarining uchrashuvi bo'ldi. Markazni ham, Respublikalar rahbarlarini ham qanoatlantiradigan **«Mustaqil Davlatlar Ittifoqi to'g'risida shartnoma» loyihasi tayyorlandi.** Ammo hamma rozi bo'lgani holda «Mustaqil Davlatlar Ittifoqi to'g'risidagi shartnoma»ni **imzolash 1991 yil 20 avgust kuniga qoldirildi.** SSSR Prezidenti M.S.Gorbachyov Foros (Qrim)ga dam olish uchun jo'nab ketdi.

1991 yil avgust voqealari Markaziy hokimiyatni saqlab qolish, respublikalarga mustaqillik bermaslik payida yurganlar uchun qandaydir bir «imkoniyat» vujudga kelgan edi. Ana shu kuchlar tomonidan 1991 yil avgustda Markaziy hokimiyatni avvalgi maqomida saqlab qolish maqsadida **fitna tayyorlandi va SSSR da Favqulodda holat davlat qo'mitasi (FHDO) tuzildi.** Uning boshliqlari G.I.Yanaev – SSSR vitse-prezidenti, O.D.Baklanov – SSSR Mudofaa Kengashi Raisining birinchi o'rinbosari, V.A.Kryuchkov - SSSR Davlat xavfsizligi qo'mitasining raisi, V.S.Pavlov - SSSR Bosh vaziri, B.K.Pugo – SSSR ichki ishlar vaziri, D.T.Yazov - SSSR mudofaa vaziri, V.A.Starodubtsev - SSSR dehqonlar uyushmasi raisi, I.Tizyakov - SSSR sanoat, qurilish, transport va aloqa davlat korxonalarini hamda inshootlari uyushmasining prezidenti kabi Markaziy hokimiyatning rahbarlari edi. Shu tariqa, fitnachilar M.S.Gorbachyovni noqonuniy yo'l bilan hokimiyatdan chetlashtirib, o'zlari hokimiyatni egallab oldilar.

Mazkur qo'mita Sovet rahbariyatining Bayonoti, Sovet xalqiga murojaatnoma, Davlatlar va hukumatlarning boshliqlariga hamda BMT Bosh kotibiga murojaat va boshqa qarorlarni e'lon qildi.

Butunittifoq doirasida mo'rtlashib qolgan ijtimoiy-siyosiy vaziyat yanada taranglashdi. Mamlakatdagi siyosiy kuchlar vaziyatga turlicha munosabat bildirdilar.

Qaltis vaziyatda 1991 yil 19 avgustda O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimov Hindistonga qilgan rasmiy tashrifidan qaytib keldi va Toshkent shahri faollari bilan uchrashuv o'tkazdi. Uchrashuvda Prezident O'zbekistonning nuqtai nazarini bildirib, respublikamizda favqulodda holat joriy etishga hojat yo'qligi, O'zbekistonda vaziyat barqarorligi, qonunga xilof ko'rsatmalar bajarilmasligini qat'iy ta'kidladi.

1991 yil 20 avgust kuni Toshkentda O'zbekiston SSR Oliy Kengashi Rayosati va O'zbekiston Prezidenti huzuridagi Vazirlar Mahkamasining Qoraqalpog'iston, viloyatlar va Toshkent shahar rahbarlari ishtirokidagi qo'shma majlisi bo'lib o'tdi. Majlis mamlakatda vujudga kelgan vaziyatni muhokoma qilib, Bayonot qabul qildi. Bayonotda O'zbekiston Respublikasining tinch vaqtda kuch, avvalo, harbiy kuch ishlatishga qarshi ekanligi ta'kidlandi. Unda tinchlik, osoyishtalikni saqlash va mustahkamlash, har qanday ig'vogarona harakatlarning oldini olish, hamma joyda qattiq intizom va tartibni saqlash,

mish-mishlar va ehtirolarga berilmaslik vazifalari ilgari surildi. Bayonotda O'zbekiston Davlat mustaqilligi to'g'risidagi Deklaratsiya qoidalarini og'ishmay va izchil amalga oshirish yo'lidan boraveradi, deb ko'rsatildi.

1991 yil 21 avgustda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti o'z farmoni bilan O'zbekiston hududida hokimiyat va boshqaruv idoralari, korxonalar, tashkilotlar hamda muassasalarning qabul qilgan barcha qarorlari va ularning ijrosi SSSR va O'zbekiston SSR Konstitutsiyalariga hamda qonunlariga, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlariga va Vazirlar Mahkamasining qarorlariga so'zsiz mos kelishi kerak, deb belgilab qo'ydi. Farmonda SSSR da Favqulodda holat davlat qo'mitasining SSSR Konstitutsiyasi hamda qonunlariga, O'zbekiston SSR Konstitutsiyasi hamda qonunlariga zid keladigan farmonlari va qarorlari haqiqiy emas, deb belgilab qo'yildi.

Fitnachilarning qonunga hilof ravishda urinishlari natijasida 1991 yil 19-21 avgust kunlari Moskvada fojiali hodisalar ro'y berdi. Rossiya Federatsiyasi rahbariyati tashabbusi bilan demokratik kayfiyatdagi Moskva aholisi tomonidan **fitna bostirildi. Fitnachilar qamoqqa olindi.** M.S.Gorbachyov Prezidentlik lavozimiga qaytib keldi. Biroq mamlakatdagi siyosiy vaziyat tang ahvolga tushib qoldi. Markaziy hokimiyat falaj bo'lib, harakatsiz qolgan edi. Sovet Ittifoqi Kommunistik partiyasi ham halokatga uchradi. Shu tariqa, SSSR tanazzulga uchradi va parchalana boshladi.

Sinov savollari

1. Qanday sabablar SSSRni turg'unlik holatiga olib keldi?
2. «Qayta qurish» siyosati deganda nimani tushunasiz?
3. Nima uchun «qayta qurish» siyosati barbod bo'ldi?
4. «Paxta ishi» nima, uning oqibatlarini bilasizmi?
5. «Kadrlar desanti» deganda nimani tushunasiz?
6. O'zbekistonda qachon norasmiy tashkilot va harakatlar vujudga keldi, nima uchun ular xalq orasida tayanch va ishonchga ega bo'lolmadi?
7. Farg'ona voqeasi nima sababdan sodir bo'ldi, uning oqibatlarini bilasizmi?
8. O'zbekiston Prezidenti lavozimi qachon ta'sis etildi, uning ahamiyatini bilasizmi?
9. I.A. Karimov qachon O'zbekiston SSR Prezidenti etib saylandi?
10. O'zbek tiliga davlat tili maqomini berish to'g'risidagi Qonun qachon qabul qilindi, uning ahamiyati haqida so'zlab bering.
11. Mustaqillik Deklaratsiyasi qachon qabul qilindi? Uni daftaringizga yozib oling.
12. Nima sababdan ittifoqdosh respublikalar SSSR tarkibidan chiqib boshladilar?
13. SSSR o'rniga qanday ittifoq tuzish masalasi ko'tarildi? U qanday printsiptda tuzilishi mo'ljallangan edi?
14. «9+1» deb nom olgan hujjat qachon imzolangan, uning mazmuni nima?
15. FHDQ qachon, kimlar tomonidan, nima maqsadda tuzildi?
16. FHDQ qanday hujjatlarni e'lon qildi?
17. FHDQning tuzilishi qanday oqibatlarga olib keldi?

MILLIY ISTIQLOL DAVRI

XVI BOB. O'ZBEKISTON DAVLAT MUSTAQILLIGINING QO'LGA KIRITILISHI. DEMOKRATIK HUQUQIY DAVLAT VA FUQAROLIK JAMIYATI ASOSLARINING BARPO ETILISHI

Tayanch so'z va iboralar: O'zbekiston - mustaqil davlat. 1991 yil 29 dekabrda referendum. Davlat bayrog'i. Davlat gerbi. Davlat madhiyasi. Konstitutsiyaning qabul qilinishi. Konstitutsiyaviy tamoyillar. Milliy valyuta. Taraqqiyotning «O'zbek modeli». Huquqiy davlat qurilishi. Fuqarolik jamiyati. Siyosiy partiyalar. Nodavlat tashkilotlar

1. O'zbekiston davlat mustaqilligining e'lon qilinishi va uning tarixiy ahamiyati

O'zbekiston mustaqil davlat SSSR tanazzulga uchragach, O'zbekiston rahbariyati davlat mustaqilligini to'la o'z qo'liga olishga kirishdi.

1991 yil 25 avgustda O'zbekiston Prezidentining farmoni e'lon qilindi. Farmonga binoan Respublika ichki ishlar vazirligi va Davlat xavfsizligi qo'mitasi O'zbekiston SSRning qonuniy tasarrufiga olindi. Respublika hududida joylashgan SSSR ichki ishlar vazirligining ichki qo'shinlari bevosita O'zbekiston Prezidentiga bo'ysundirildi. Respublika ichki ishlar vazirligi, Davlat xavfsizlik qo'mitasi, prokuraturasi va adliya organlari, shuningdek, respublika hududida joylashgan ichki qo'shinlar, Turkiston harbiy okrugi qismlari va qo'shilmalari partiyadan butunlay xalos qilindi.

O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov Oliy Kengash Rayosatiga juda qisqa muddatda respublikaning davlat mustaqilligi to'g'risidagi qonun loyihasini tayyorlash va uni Oliy Kengashning navbatdan tashqari sessiyasi muhokamasiga taqdim etishni taklif qildi. Oliy Kengash 1991 yil 26 avgust kuni O'zbekistonning davlat mustaqilligi to'g'risida qonun loyihasini tayyorlash haqida va 31 avgustda Oliy Kengashning navbatdan tashqari VI sessiyasini chaqirishga qaror qildi.

1991 yil 28 avgust kuni O'zbekiston Kompartiyasi MQ va Markaziy nazorat komissiyasining qo'shma plenumi bo'lib o'tdi. Plenumda Prezident I.Karimovning SSSRda 19-21 avgust kunlari sodir bo'lgan fojiali voqealar va respublika partiya tashkilotlarining vazifalari to'g'risidagi axboroti tinglandi va muhokama qilindi. Plenum Respublika Kompartiyasining KPSS MQ bilan har qanday aloqalarni to'xtatishga, KPSSning barcha tuzilmalaridan chiqishga, uning markaziy organlaridagi o'z vakillarini chaqirib olishga qaror qildi.

1991 yil 31 avgust kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining navbatdan tashqari tarixiy oltinchi sessiyasi bo'lib o'tdi. Sessiyada O'zbekiston Prezidenti I.Karimov nutq so'zlab, sobiq Ittifoqda so'ngi paytlarda yuz bergan ijtimoiy-siyosiy voqealarni, davlat to'ntarishiga urinish oqibatlarini tahlil qilib, ular O'zbekiston taqdiriga, xalqimiz tarixiga bevosita daxldor ekanligini har tomonlama asoslab berdi. Vaziyatdan kelib chiqqan holda, O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligini e'lon qildi va uni mustaqillik to'g'risidagi qonun bilan mustahkamlashni taklif qildi.

Sessiyada «O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi to'g'risidagi Oliy Kengash Bayonoti» qabul qilindi. Bayonotda bunday deyilgan edi :

«Mustaqillik deklaratsiyasini amalga oshira borib, O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi Oliy Kengashi O'zbekistonning Davlat mustaqilligini va ozod suveren davlat - O'zbekiston Respublikasi tashkil etilganligini tantanali ravishda e'lon qiladi».

Oliy Kengash sessiyasida «O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligini e'lon qilish to'g'risida» qaror qabul qilindi.

Mazkur qarorda:

1) Respublikaning davlat mustaqilligi to'g'risidagi Oliy Kengash bayonoti tasdiqlansin va respublika bundan buyon O'zbekiston Respublikasi deb atalsin;

2) 1 sentyabr O'zbekiston Respublikasining Mustaqillik kuni deb belgilansin va 1991 yildan boshlab bu kun bayram va dam olish kuni deb e'lon qilinsin, deb qat'iy belgilab qo'yildi.

Oliy Kengash sessiyasida «O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida» Qonun qabul qilindi. Bu Qonun 17 moddadan iborat bo'lib, O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligini huquqiy jihatdan mustahkamlab berdi. Qonunda:

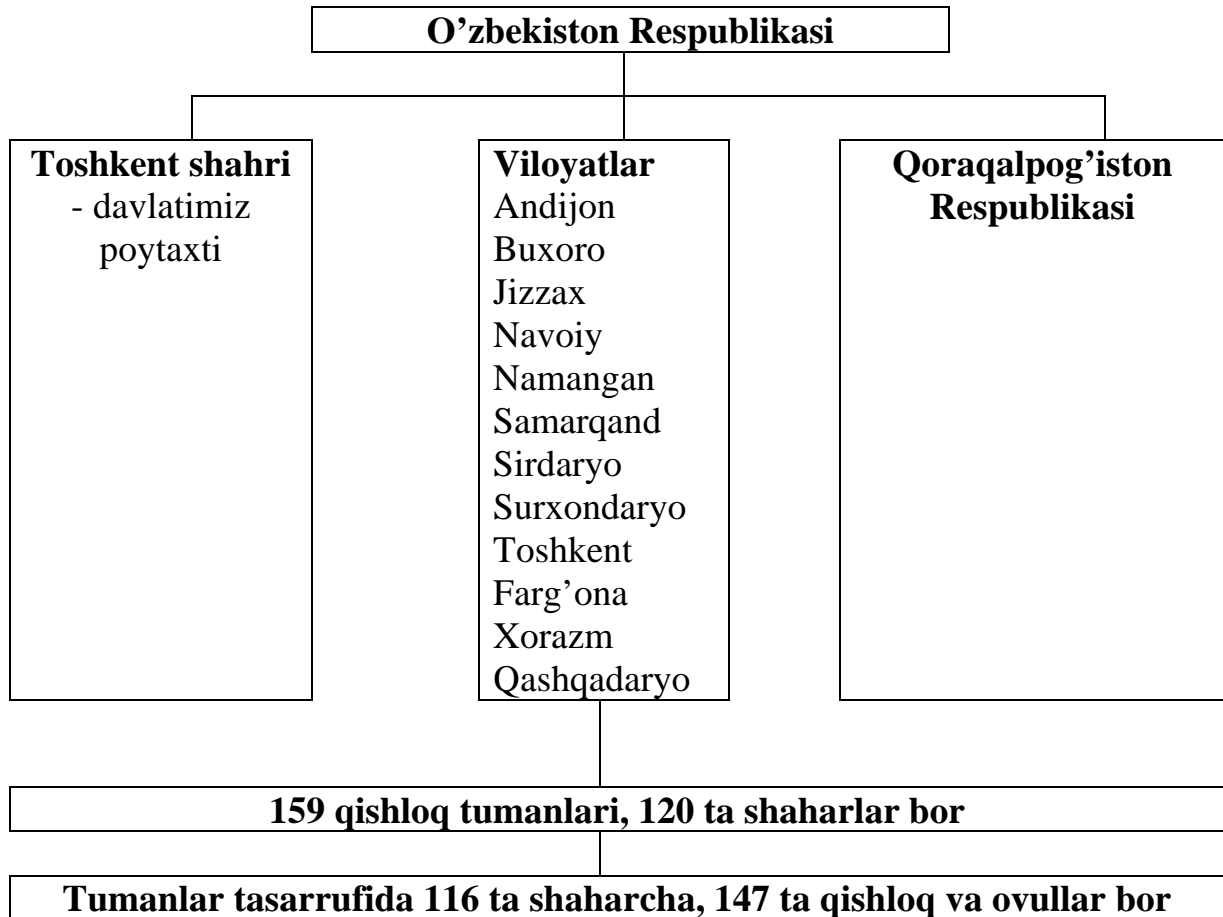
- O'zbekiston Respublikasi o'z tarkibidagi Qoraqalpog'iston Respublikasi bilan birga, mustaqil, demokratik davlatdir;
- O'zbekiston Respublikasining xalqi suverendir va respublikada davlat hokimiyatining birdan-bir sohibidir. U o'z hokimiyatini ham bevosita, ham vakillik idoralari tizimi orqali amalga oshiradi;
- O'zbekiston Respublikasi to'la davlat hokimiyatiga ega, o'zining milliy davlat va ma'muriy-hududiy tuzilishini, hokimiyat va boshqaruv idoralari tizimini mustaqil belgilaydi, davlat chegaralari, hududi daxlsiz va bo'linmas bo'lib, uning xalqi o'z xohish-irodasini erkin bildirmasdan turib o'zgartirilishi mumkin emas;
- Respublika hududidagi er, er osti boyliklari, suv va o'rmonlar, o'simlik va hayvonot dunyosi, tabiiy va boshqa resurslar, Respublikaning ma'naviy boyliklari O'zbekiston Respublikasining milliy boyligi, mulki hisoblanadi, deb qonunlashtirilib, belgilab qo'yildi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining VII sessiyasida 1991 yil 30 sentyabr kuni «O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi asoslari to'g'risi»gi Qonunga Konstitutsiyaviy qonun maqomini berishga qaror qilindi. Qarorda O'zbekiston Respublikasining amaldagi Konstitutsiyasi moddalari «O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida»gi Qonunning moddalariga zid kelgan hollarda mazkur Qonunga amal qilinsin, deb belgilab qo'yildi.

Shunday qilib, xalqimizning asriy orzusi, umidlari ushaldi, ro'yobga chiqdi. Mamlakatimiz, xalqimiz siyosiy mutelikdan, asorattan qutildi. Dunyo xaritasida yana bitta mustaqil davlat - O'zbekiston Respublikasi paydo bo'ldi.

O'zbek xalqi tarixida, mamlakatimizda yashaydigan barcha xalqlar tarixida chinakam tarixiy ahamiyatga molik bo'lgan voqea sodir bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishi

O'zbekiston Respublikasining aholisi mustaqillik e'lon qilingan paytda 21,5 mln kishini tashkil etardi. 2004yil boshlariga kelib aholi soni 25 mln.dan ortdi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1991 yil noyabrda bo'lgan VIII sessiyasi Davlat mustaqilligi masalasi bo'yicha referendum o'tkazish xaqidagi masalani ko'rib chiqdi.

Mustaqillik to'g'risida referendum

Oliy Kengashning mazkur sessiyasida 1991 yil 29 dekabr, yakshanba kuni O'zbekiston Respublikasining Davlat

mustaqilligi to'g'risida referendum hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovini o'tkazish to'g'risida qarorlar qabul qilindi. Referendumda ovoz berish byulleteniga masala quyidagi ta'rifda kiritildi: «O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi tomonidan e'lon qilingan O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligini ma'qullaysizmi?». Shuningdek, «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g'risida» Qonun qabul qilindi.

1991 yil 29 dekabr kuni umumxalq referendumini bo'lib o'tdi. Referendumda 9.898707 kishi yoki saylov ro'yxatiga kiritilganlarning 94,1 foizi qatnashdi. Ovoz berishda qatnashganlarning 98,2 foizi O'zbekiston Respublikasi mustaqilligini ma'qullaymiz, deb ovoz berdi.

O'zbekiston Davlat mustaqilligining e'lon qilinishi, uning butun tarixiy taraqqiyoti natajalaridan kelib chiqadigan ob'ektiv va qonuniy hodisadir.

Respublika xalqi va rahbariyatining donishmandligi, sabotli va qat'iyatliligi, uzoqni ko'ra bilishi natijasida uning davlat mustaqilligiga erishuvi

Tinch, Demokratik, Parlament yo'li bilan Ijtimoiy larzalarsiz, qurbonlar va vayronagarchiliksiz amalga oshdi.

**Islom Karimov O'zbekistonning
birinchi Prezidenti**

1991 yil 29 dekabr kuni muqobillik asosida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi ham bo'lib o'tdi. Prezidentlikka nomzod Islom Abdug'anievich Karimov uchun 8.514136 kishi yoki ovoz berishda qatnashganlarning 86 foizi ovoz berdi. Markaziy saylov komissiyasi saylov yakunlarini ko'rib chiqib, I.A.Karimovni 1991 yil 29 dekabrda O'zbekiston Respublikasining Prezidenti lavozimiga saylangan, deb xisoblashga qaror qildi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1992 yil yanvarda bo'lgan navbatdan tashqari IX sessiyasida Prezident Islom Karimov qasamyod qildi : «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimini bajarishga kirishar ekanman, respublikamiz xalqlariga sadoqat bilan xizmat qilishga, fuqarolarning huquq va erkinliklariga kafolat berishga, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga qat'iy rioya etishga, zimmamga yuklangan yuksak vazifalarni vijdonan bajarishga qasamyod qilaman». Islom Karimov O'zbekiston Respublikasining umumxalq tomonidan saylangan birinchi Prezidentidir.

2. O'zbekiston Respublikasi davlat ramzlari va Konstitutsiyasining qabul qilinishi

Davlat ramzlari O'zbekiston o'zining davlat mustaqilligini mustahkamlashga dadillik bilan kirishdi. Birinchi bo'lib, davlat ramzlari belgilab olindi.

O'zbekiston Respublikasining **Davlat bayrog'i** o'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining VIII sessiyasida 1991 yil 18 noyabrda tasdiqlandi. Davlat bayrog'i mamlakatimiz hududida ilgari mavjud bo'lgan g'oyat qudratli saltanatlar bayrog'iga xos bo'lgan eng yaxshi an'analarni davom ettirgan holda respublikaning tabiatiga xos bo'lgan xususiyatlarni, xalqimizning milliy va madaniy sohalaridagi o'zligini ham aks ettiradi.

O'zbekistonning **Davlat gerbi**, o'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining X sessiyasida 1992 yil 2 iyulda qabul qilindi. Gerbning markazida qanotlarini keng yozib turgan Xumo qushi tasvirlangan. Bu

baxt-saodat va erksevarlik ramzidir. Qadim-qadim zamonlardan buyon Xumo qushi o'zbek xalqi orasida odamlarni baxt-saodatga etaklovchi kuch ramzi sifatida e'zozlab kelingan.

O'zbekiston Respublikasining **Davlat madhiyasi** o'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining XI sessiyasida 1992 yil 10 dekabrda qabul qilindi. Davlat madhiyasining matni O'zbekiston xalq shoiri Abdulla Oripov, musiqasi O'zbekiston xalq bastakori Mutal Burhonov tomonidan tayyorlangan.

**O'zbekiston
Respublikasining
Konstitutsiyasi**

Mustaqillik qo'lga kiritilgach, milliy huquqiy davlat qurish, demokratik jamiyat barpo etish, bozor munosabatlarini shakllantirish kabi

dolzarb vazifalar mustaqil O'zbekiston Konstitutsiyasini ishlab chiqishni taqazo etardi.

«Mustaqillik Deklaratsiyasi» qabul qilingan O'zbekiston Oliy Kengashining 1990 yil 20 iyunda bo'lgan ikkinchi sessiyasidayoq yangi Konstitutsiya ishlab chiqish lozim, degan xulosaga kelingan edi. Sessiya O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov boshchiligida 64 kishidan iborat Konstitutsiya loyihasini tayyorlash bo'yicha komissiya tuziladi. Konstitutsiyaviy komissiya O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini ishlab chiqish ustida 2,5 yil ishladi.

Konstitutsiya loyihasini ishlab chiqishda konstitutsiyaviy rivojlanishning jahon tajribasi o'rganildi, inson huquqlari, demokratiya va qonunchilik sohasida jahonda qo'lga kiritilgan yutuqlar hisobiga olindi. Milliy davlatchiligimizning tajribasi, Amir Temur va boshqa allomalarimizning davlatni idora qilish sohasidagi g'oyalari yangi Konstitutsiyaga asos qilib olindi.

1992 yil 26 sentyabrda O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi loyihasi umumxalq muhokamasi uchun matbuotda e'lon qilindi. Muhokama 2 oycha davom etdi. Muhokama jarayonida bildirilgan takliflar asosida tuzatishlar kiritilgan loyiha 1992 yil 26 noyabrda matbuotda ikkinchi marta e'lon qilindi. Umumxalq muhokamasi davrida 6 mingdan ortiq taklif va mulohazalar bildirildi, ular inobatga olindi. Konstitutsiyamiz xalqimizning siyosiy daholigi va tafakkurining mahsuli bo'ldi. Prezident I.A.Karimov O'zbekiston Konstitutsiyasini ishlab chiqishga rahbarlik qildi va o'zining katta hissasini qo'shdi.

Oliy Kengashning 1992 yil dekabrda bo'lgan XI sessiyasi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini qabul qilish masalasini muhokama qildi.

Sessiyada deputatlar loyihaga 80 ga yaqin o'zgartirish, qo'shimcha va aniqliklar kiritdilar. Shunday qilib, **1992 yil 8 dekabr kuni O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi qabul qilindi.**

Mustaqil O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi qabul qilinganligini nishonlash maqsadida Konstitutsiya qabul qilingan kun - 8 dekabr umumxalq bayrami -O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi kuni deb e'lon qilindi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 6 bo'lim, 128 moddadan iborat. U «Mustaqillik Deklaratsiyasi», «O'zbekiston Respublikasining Davlat mutaqilligi asoslari to'g'risida» gi Qonunda mustahkamlangan tamoyillar va g'oyalarni o'zida to'la mujassamlashtirdi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi ijodkor xalqimizning xohish, irodasi va dono fikr-mulohazalari asosida va jahonda to'plangan eng ilg'or konstitutsiyaviy rivojlanish tajribasini va milliy davlatchiligimiz hususiyatlarini hisobga olgan holda mustaqil ishlab chiqildi. Ilgarigi konstitutsiyalar esa markaziy hokimiyat tomonidan tayyorlangan Ittifoq konstitutsiyasi nusxalaridan ko'chirib olinar edi. Shu boisdan ham yangi asosiy qonunimiz mustaqil O'zbekistonning birinchi Konstitutsiyasi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini o'rganish jarayonida uning mohiyatini ochib beruvchi asosiy tamoyillarni bilib olishga ahamiyat berish zarur.

- O'zbekiston Konstitutsiyasining muhim tamoyili davlat suverinitetidir. Davlatimizning «O'zbekiston Respublikasi» va «O'zbekiston» degan nomlari bir ma'noni anglatadi.
- Konstitutsiyamizning tamoyillaridan yana biri xalq hokimiyatchiligidir.
- Yana bir konstitutsiyaviy tamoyil - davlat hokimiyatining uch tarmoqqa bo'linishidir. O'zbekiston davlat hokimiyati tizimi hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlariga bo'linishi qonunlashtirildi.
- Asosiy Konstitutsiyaviy tamoyillardan biri demokratiyaga sodiqlikdir. Konstitutsiyada umuminsoniy demokratik tamoyillarning, xalqaro huquq sohasida umum e'tirof etilgan qoidalarning ustunligi tan olingan.
- O'zbekiston Konstitutsiyasida inson hayoti, erkinligi , or-nomusi, qadr-qimmat va boshqa daxlsiz huquqlari eng oliy qadriyat ekanligi belgilab qo'yilgan.
- Yana bir Konstitutsiyaviy tamoyil– Konstitutsiya va qonunlarning ustivorligidir. Konstitutsiyaning 15-moddasida «O'zbekiston Respublikasida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlarining ustunligi so'zsiz tan olinadi», deb belgilab qo'yilgan.

Konstitutsiyaning 21-moddasiga binoan O'zbekiston Respublikasining butun hududida **yagona fuqarolik o'rnatilgan**. O'zbekiston Respublikasining millati, elatidan qat'iy nazar barcha fuqarolari O'zbekiston xalqini tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida Qoraqalpog'iston Respublikasining huquqiy maqomi, O'zbekiston bilan o'zaro munosabatlarning huquqiy asoslari belgilab berilgan.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qabul qilinishi mamlakatimiz hayotida katta ahamiyatga ega bo'ldi. U mamlakatimizda qonunchilikning

rivojlanishi uchun, huquqiy islohotlar uchun asos bo'lib qoldi. Yuzlab qonunlar, kodekslar, milliy dasturlar ishlab chiqildi, umumxalq muhokamasidan o'tdi, qabul qilindi va hayotimizning barcha jabhalarida amal qilinmoqda.

Asosiy qonunga kiritilgan o'zgartirishlar va qo'shimchalar 2003 yil 24-25 aprel kunlari bo'lib o'tgan ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining o'n birinchi sessiyasida «O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi Qonun loyihasi muhokama qilindi va mazkur Qonun qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga jamiyatni yanada erkinlashtirish va demokratiyalash, ikki palatali parlament tuzish zaruriyatidan kelib chiqqan holda o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritildi. Asosiy Qonunimiz mazmun va mohiyati, maqsad va vazifalariga daxl qilmagan holda, avvalo Oliy Majlisning roli va ahamiyatini kuchaytirish, uning palatalari maqomi va vakolatlariga doir 76-88-moddalarga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti vakolatlari hamda vazifalariga doir 89,90,93,95,97-moddalarga ham o'zgartirishlar kiritildi. 89-moddaning «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti ayni vaqtda Vazirlar Mahkamasining Raisi hisoblanadi» deyilgan ikkinchi qismi olib tashlandi.

Muxtasar qilib aytganda, qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlari o'rtasidagi vakolatlar yanada demokratik ravishda qayta taqsimlanadi. Kiritilgan o'zgartirishlar va qo'shimchalar O'zbekiston Respublikasi Bosh vazirining, hukumatning mas'uliyatini kuchaytirishga, jamiyat siyosiy hayotining faollashuviga, saylov tizimining yanada takomillashuviga xizmat qiladi.

Milliy valyuta O'zbekistonda milliy valyutani muomalaga kiritish uchun ma'lum vaqt, tajriba kerak edi. Shu boisdan O'zbekiston mustaqillikning dastlabki payti - 1991-1993 yillarda sobiq ittifoqdan meros qolgan rubl zonasida bo'lib turdi. Biroq sovetlardan keyingi makonda yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarishning keskin pasayishi natijasida rublning qadri ham shunga mos ravishda tushib bordi. 1993 yil may oyi boshlarida 800-900 rublning qadri 1 AQSh dollari darajasiga tushib ketgan edi.

O'zbekiston muomalaga yangi milliy valyuta kiritish ishiga jiddiy kirishdi. 1993 yil 1 noyabrda O'zbekistonda **so'm-kupon muomalaga kiritildi**, uning kursi oldin muomalada bo'lib kelgan rublga tenglashtirilgan edi. O'zbekiston rahbariyati so'm-kuponlar asosida zarur tajriba orttirdi, haqiqiy milliy valyutani joriy qilish tadbirlarini ko'rdi.

O'zbekiston Prezidentining 1994 yil 16 iyunda e'lon qilingan «O'zbekiston Respublikasining milliy valyutasini muo-malaga kiritish to'g'risida»gi Farmoniga muvofiq 1994 yil 1 iyulidan boshlab **O'zbekiston Respublikasining milliy valyutasi – So'm muomalaga kiritildi**.

Mustaqillikning dastlabki kunlaridayoq O'zbekiston qanday taraqqiyot yo'lidan boradi, qanday jamiyat, qanday davlat

quradi, uning qiyofasi qanday bo'ladi, degan savollar ko'ldalang turardi.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, dunyodagi hamma mamlakatlar uchun maqbul bo'lgan bir xil taraqqiyot yo'li, bir xil andoza bo'lishi mumkin emas. Mustaqillikka erishgan har bir mamlakat o'ziga xos taraqqiyot yo'lini izlaydi, yangi jamiyat barpo etishda o'z andozasini ishlab chiqishga intiladi. O'zbekiston oldida ham nazariy-ilmiy va amaliy jihatdan puxta asolangan o'ziga xos yo'lni ishlab chiqish zarur edi. O'zbekistonning taraqqiyot yo'li bozor iqtisodiyoti va demokratik tamoyillar qaror topgan ilg'or davlatlar tajribasiga, respublikamiz iqtisodiyotining haqiqiy holati va imkoniyatlariga, xalqning mentaliteti va tarixiy an'analariga, aholining tub o'zgartirishlarga tayyorlik darajasiga tayangan holda Prezidentimiz Islom Karimov tomonidan ishlab chiqildi.

O'zbekistonning o'ziga xos taraqqiyot yo'li Islom Karimovning asarlari, ma'ruza va nutqlarida yangi ma'no-mazmuni bilan to'ldirilib, aniqlashtirilib borildi. 1993 yilda nashr etilgan «O'zbekiston-bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li» nomli asarida Islom Karimov yangi jamiyat qurishning besh tamoyilini asoslab berdi.

1. Iqtisodiyotni mafkuradan to'la xoli qilish, iqtisodning siyosatdan ustunligi, o'ziga xos ichki qonunlarga muvofiq rivojlanishi.
2. Davlat - bosh islohotchi, iqtisodiy o'zgarishlarning tashabbuskori.
3. Qonun ustivorligi, islohotlarning mustahkam huquqiy asoslarga qurilishi, qonun oldida hammaning baravarligi va hammaning qonunga bo'ysunishi.
4. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning barcha bosqichlarida kuchli ijtimoiy siyosat yuritish, aholining muhtoj tabaqalarini ijtimoiy himoyalashning ustivorligi.
5. Bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich va izchil ravishda o'tish, ya'ni islohotlarni inqilobiy sakrashlarsiz amalga oshirish.

Shunday qilib, O'zbekistonning o'ziga xos taraqqiyot yo'li nazariy va amaliy jihatdan puxta belgilab olindi. Taraqqiyotning «o'zbek modeli» bundan oldin yaratilgan va mavjud bo'lgan modellarning birortasini takrorlamagan holda, o'z mohiyati va mazmuni jihatidan butunlay yangi taraqqiyot modelidir. Bu yo'l xalqimiz tomonidan ham, xalqaro maydonda ham taraqqiyotning «O'zbek modeli» deb qabul qilindi.

2. Siyosiy islohotlar. Huquqiy demokratik davlat asoslarining barpo etilishi

Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab O'zbekiston o'z siyosiy mustaqilligini mustahkamlash, demokratik davlat va fuqarolik jamiyati qurishga yo'naltirilgan chuqur siyosiy islohotlar o'tkazish yo'lidan bormoqda.

Milliy huquqiy davlat qurilishida quyidagi omillarga tayanildi:

- Xalqaro tan olingan huquqiy tamoyillar inobatga olindi;
- Rivojlangan demokratik davlatlar tajribasiga tayanildi;
- Ko'p ming yillik o'zbek davlatchiligi tarixi va o'ziga xos ma'naviy-axloqiy qadriyatlariga asoslandi;
- Vakillik hokimiyatini vujudga keltirishning eng demokratik tizimi - qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatini barpo etish yo'lidan bordi;
- Davlat boshqaruvining yangi, zamonaviy va samarali tizimi prezidentlik boshqaruv usulini yaratish yo'li tanlandi.

O'zbekiston mustaqilligi e'lon qilingan paytda 1990 yil fevralda saylangan qonun chiqaruvchi hokimiyat organi - Oliy Kengash faoliyat ko'rsatmoqda edi. O'zbekistonda demokratik islohotlarni bosqichma-bosqich amalga oshirish yo'lidan borilib, birdaniga Oliy Kengashni tarqatib yuborilmadi. U 1990-1994 yillarda qonun chiqaruvchi hokimiyat organi sifatida faoliyat yuritdi va o'z vakolat muddati davrida 200 ga yaqin qonun va 500 dan ortiq qarorlar tayyorladi va qabul qildi.

Oliy Majlis 1992 yil 8 dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq Respublika parlamentining nomi Oliy Majlis deb ataladigan bo'ldi. Konstitutsiyaning 76-moddasida "O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi oliy davlat vakillik organi bo'lib, qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiradi", deb belgilab qo'yildi. Konstitutsiyaga muvofiq bir palatali parlament - O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisini shakllantirish tadbirlari ko'rildi. 1993 yil 28 dekabrda "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylovlar to'g'risida", 1994 yil 22 sentyabrda "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi to'g'risida" qonunlar qabul qilindi. Oliy Majlis hududiy saylov okruglari bo'yicha ko'p partiyaviylik asosida besh yil muddatga saylanadigan 250 nafar deputatdan iborat bo'lishi belgilandi.

1994 yil 25 dekabr kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga birinchi marta erkin, demokratik va ko'p partiyaviylik va muqobillik asosda saylovlar o'tkazildi. Har bir saylov okrugida ikki-uch nomzod, jami 700 nafar nomzod deputatlik uchun kurashdi. Saylovchilar birinchi marta nomzodlarni tanlab olish imkoniyatiga ega bo'ldi. Nomzodlarning birontasi ham etarli ovoz ololmagan saylov okruglarida 1995 yil 8 va 25 yanvar kunlari takroriy saylovlar bo'ldi. Oliy Majlisga 250 deputat saylandi.

Oliy Majlis 1995- 1999 yillarda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik davlat qurishdan iborat yo'lni huquqiy jihatdan ta'minlashga qaratilgan 10 kodeks, 2 milliy dastur, 145 qonun, 452 qaror qabul qildi. Shuningdek, u 70 ta xalqaro shartnomani ratifikatsiya qildi, xalqaro konventsionalarga qo'shilish to'g'risida 58 ta qaror qabul qildi.

Ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga 1999 yil dekabrda saylovlar bo'lib o'tdi. Saylovlarda 7 ta subekt - beshta siyosiy partiya, hokimiyat vakillik organlari va saylovchilarning tashabbuskor guruhlaridan jami 1010 nafar nomzod qatnashdi. Oliy Majlisga O'zbekiston xalq demokratik partiyasidan 48, "Fidokorlar" milliy demokratik partiyasidan 34, «Vatan taraqqiyoti» partiyasidan 20, "Adolat" sotsial-demokratik partiyasidan 11, "Milliy tiklanish" demokratik partiyasidan 10, hokimiyat vakillik organlaridan 111 va saylovchilar tashabbus guruhlaridan 16 nafar vakil deputat etib saylandi.

O'zbekiston Respublikasi bir palatali parlamentining 2000-2004 yillarda bo'lib o'tgan 16 sessiyasida 101 ta qonun, 300 dan ortiq qaror qabul qilindi, 55 ta xalqaro shartnoma va bitimlar ratifikatsiya qilindi. O'zbekiston Respublikasining 329 ta qonun xujjatiga 1357 ta o'zgartirish va qo'shimchalar kiritildi.

Bir palatali O'zbekiston Respublikasi parlamenti – Oliy Majlisi 1995-2004 yillarda o'z faoliyatini quyidagi yo'nalishlarda samarali olib bordi:

- O'zbekistonda o'tkazilayotgan islohotlarning huquqiy bazasini mustahkamlovchi qonunlar yaratish;
- qabul qilingan qonun hujjatlari ijrosini nazorat qilish;
- parlamentlararo aloqalarni rivojlantirish va mustahkamlash;
- shaxsning konstitutsiyaviy huquqlari va erkinliklarini himoya qilish;
- amaldagi qonun hujjatlarimiz monitoringini xalqaro huquq normalarini o'rgangan holda olib borish;
- joylardagi hokimiyat vakillik organlariga amaliy yordam ko'rsatish.

Muxtasar qilib aytganda, 1995-2004 yillarda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi bir palatali parlament sifatida xalq fikrini e'tiborga olish, ochiqlik va oshkorlik tamoyillari asosida faoliyat yuritdi. Parlamentchilikda demokratik asoslar yaratildi. Bir palatali Oliy Majlis milliy parlamentarizm rivojlanish tarixida munosib o'rinni egalladi.

**Ikki palatali parlamentning
shakllantirilishi**

Prezident Islom Karimov 2000 yil 25 may kuni ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining ikkinchi sessiyasida doimiy asosda ishlaydigan ikki palatali parlament tizimiga o'tishni taklif qildi. Darhaqiqat, mustaqillikning o'tgan 10 yili davomida parlamentchilikda demokratik asoslar shakllantirildi, endi bir palatali parlamentdan ikki palatali parlamentga o'tish uchun zarur shart-sharoitlar yaratgan edi.

2001 yil 6-7 dekabr kunlari bo'lib o'tgan Oliy Majlisning ettinchi sessiyasida ikki palatali parlament tuzish masalasi muhokama qilindi va parlamentni ikki palatali qilib tuzish zarur, degan xulosaga kelindi. 2002 yil 27 yanvar kuni «Siz kelgusi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi parlamentini ikki palatali qilib saylanishiga rozimisiz?» degan masalada referendum bo'lib o'tdi. Referendumda qatnashganlarning 93,65 foizi rozi ekanligini bildirib ovoz berdilar.

2002 yil 4-5 aprel kunlari bo'lib o'tgan Oliy Majlisning sakkizinchi sessiyasida «Referendum yakunlari va davlat hokimiyati tashkil etishning asosiy printsiplari to'g'risida» Konstitutsiyaviy qonun qabul qilindi. Mazkur qonunda respublika parlamentining nomi Oliy Majlis deyiladi, u ikki palatali - quyi va yuqori palatalardan

iborat etib tashkil etiladi, deb belgilab qo'yildi. Quyi palata - Qonunchilik palatasi, yuqori palata – Senat deb ataladi, ularning vakolat muddati 5 yil deb belgilangan. Ikki palatali parlament tuzishning huquqiy asoslarini belgilab beruvchi yangi qonun loyihalarini tayyorlash ishiga kirishildi.

2002 yil dekabrda bo'lib o'tgan ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining o'ninchi sessiyasida «O'zbekiston Respublikasining Qonunchilik palatasi to'g'risida», «O'zbekiston Respublikasining Senati to'g'risida» Konstitutsiyaviy qonunlar qabul qilindi. Qonunchilik palatasi 120 nafar deputatdan, Senat 100 nafar senatoridan iborat etib shakllantiriladi. Bu o'zgarishlar 2003 yil aprelda O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga kiritilgan o'zgartirishlarda ham o'z ifodasini topdi. 2003 yil 29 avgustda «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylovlar to'g'risida»gi Qonunga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritib, mazkur qonun yangi tahrirda qabul qilindi. Shu tariqa ikki palatali professional parlamentni shakllantirishning konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari yaratildi. 2004 yil dekabr – 2005 yil yanvar oylarida mamlakatimizda ilk bor ikki palatali parlamentga saylovlar bo'lib o'tdi. Qonunchilik palatasiga 120 nafar deputat saylandi. Senatga respublikamizning har bir hududidan 6 nafardan, jami 84 senator saylandi. Konstitutsiyamizning 77- moddasiga muvofiq, 16 nafar senator O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tayinlandi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining 2005 yil 27 yanvar kuni bo'lib o'tgan birinchi majlisida deputatlar Oqsoqollar Kengashi tavsiyasiga ko'ra yashirin ovoz berish yo'li bilan Qonunchilik palatasi Spikeri lavozimiga Erkin Halilov sayladilar. Shuningdek, 2 nafar deputat Spiker o'rinbosari etib saylandi, qo'mita rahbarlari tasdiqlandi, siyosiy partiyalar fraksiyalari tashkil etildi va ro'yxatga olindi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining 2005 yil 27 yanvar kuni bo'lib o'tgan birinchi majlisida Prezident taqdimiga muvofiq Senat a'zolari tomonidan yashirin ovoz berish yo'li bilan Murod sharifxo'jaev Senat raisi etib saylandi. Shuningdek 2 nafar senator Rais o'rinbosarlari etib saylandi, Senat qo'mitalari tashkil etilib, ularning raislari ham saylandilar.

Muxtasar qilib aytganda, 2005 yil 27 yanvar kuni ikki palatali parlamenti shakllantirish ishlariga yakun yasaldi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senati tashkil etildi va o'z faoliyatini boshladi.

Vazirlar Mahkamasi O'zbekistonda boshqaruv tizimi tubdan isloh qilindi. Milliy davlatchilik an'analarini o'zida mujassamlashtirgan ijroiya hokimiyat - Vazirlar Mahkamasi tuzildi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi ijro etuvchi hokimiyatni amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tarkibiga O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri, uning birinchi o'rinbosari va o'rinbosarlari, vazirlar, davlat qo'mitalari raislari va Qoraqalpog'iston Respublikasi Ministrlar Kengashi raisi kiradi.

Vazirlar Mahkamasining tarkibi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan shakllantiriladi. O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri nomzodi Prezidentning taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalari tomonidan ko'rib chiqiladi

va tasdiqlanadi. Vazirlar Mahkamasining a'zolari Bosh vazir taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadi.

Vazirlar Mahkamasi iqtisodiyotning, ijtimoiy va ma'naviy sohaning samarali faoliyatiga rahbarlikni, O'zbekiston Respublikasi qonunlari, Oliy Majlis qarorlari, Prezident farmonlari, qarorlari va farmoyishlari ijrosini ta'minlaydi.

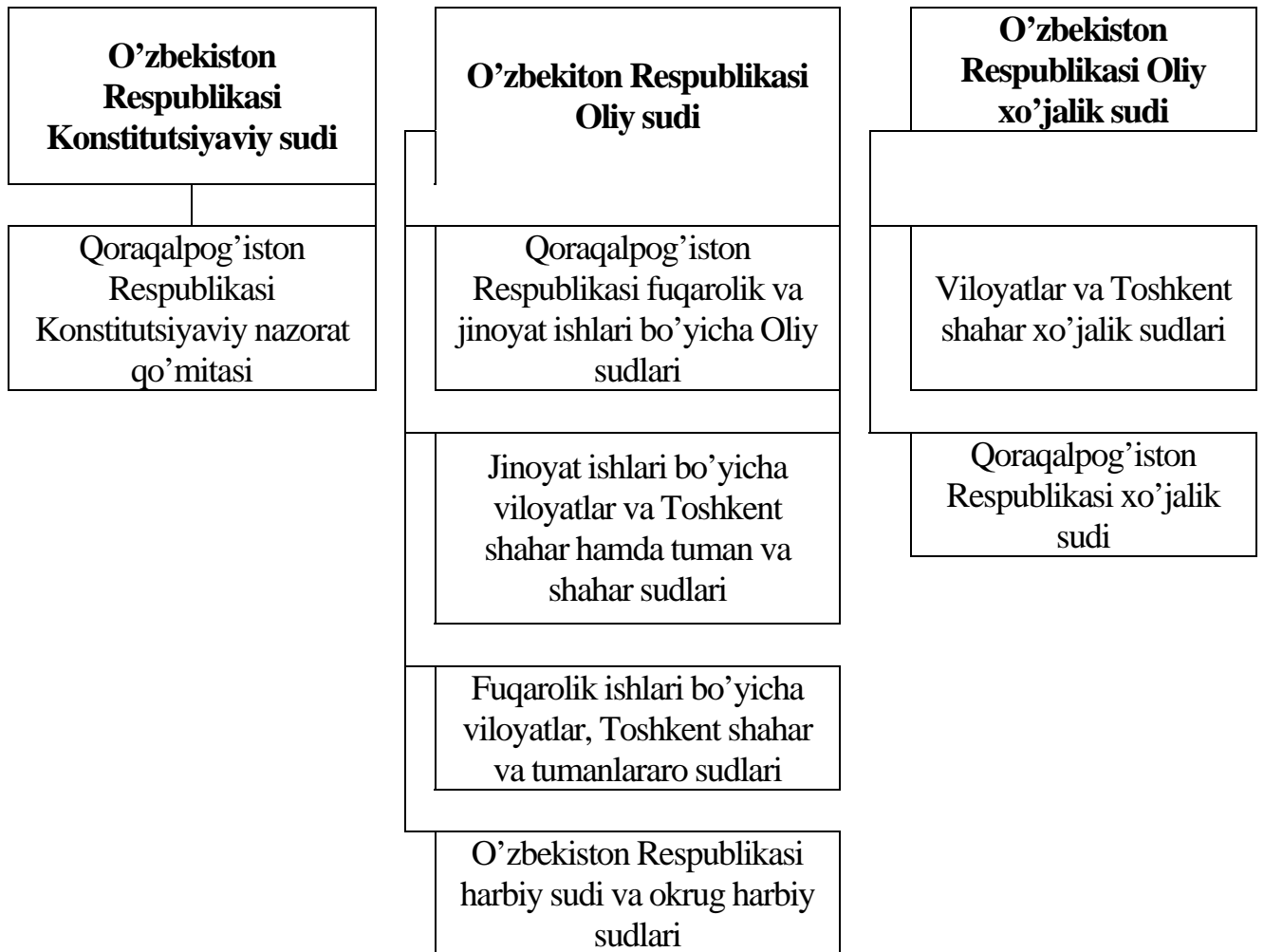
Vazirlar Mahkamasi barcha organlar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan qaror va farmoyishlar chiqaradi.

O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri Vazirlar Mahkamasi Faoliyatini tashkil etadi va unga rahbarlik qiladi. Prezident topshirig'iga binoan xalqaro munosabatlarda O'zbekiston Respublikasi nomidan ish ko'radi.

Vazirlar Mahkamasi	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Davlat byudjetini ishlab chiqadi va Oliy Majlisga taqdim etadi hamda uning bajarilishini ta'minlaydi; ➤ Oliy Majlisga davlat byudjetining bajarilishi haqida hisobot beradi; ➤ yagona moliya, kredit va pul siyosati yuritilishini ta'minlaydi; ➤ madaniyat, fan, maorif, ijtimoiy ta'minot, ekologiya sohasida yagona davlat siyosatining yuritilishini ta'minlaydi; ➤ mamlakatni mudofaa qilish, davlat xavfsizligi, tashqi siyosatni amalga oshirishni ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshiradi; ➤ qonuniylik, fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini ta'minlash, xususiy mulk va jamoat tartibini muhofaza qilish, jinoyatchilikka qarshi kurash bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshiradi.
-------------------------------	--

Sud hokimiyati O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va 1993 yil 2 sentyabrda qabul qilingan "Sudlar to'g'risida" gi qonun asosida sud islohotlari o'tkazildi. Sudlarning mustaqilligi qonunlashtirildi, ularning odil sudlovni amalga oshirish faoliyatiga aralashishga yo'l qo'yilmaydi. Ayblanuvchining himoyalanih huquqi, advokatura tizimining mustaqilligi huquqiy jihatdan ta'minlandi. O'zbekistonda sud hokimiyati qonunning ustunligi, barcha fuqarolarning qonun oldida tengligini ta'minlash yo'lida faoliyat ko'rsatmoqda.

O'zbekiston Respublikasi sud hokimiyati tizimi

Mahalliy davlat hokimiyati

Milliy davlatchilik tarixi tajribasidan kelib chiqib va "O'zbekiston Respublikasi mahalliy hokimiyat idoralarini qayta

tashkil etish to'g'risida" gi Qonunga muvofiq 1992 yil yanvaridan boshlab viloyat, tuman, shaharlarda hokimlik tashkil etildi. Hokimiyat qoshida ijroiya apparati tuzildi.

Viloyat, tuman va shaharlarda hokimlar boshchilik qiladigan xalq deputatlari Kengashlari hokimiyatning vakillik organlari bo'lib, davlat va fuqarolarning manfaatini ko'zlab o'z vakolatlariga taaluqli masalalarni hal etadi.lar.

Hokim va uning ijroiya apparati joylardagi barcha korxon va muassasalarga rahbarlik qilish, mahalliy ahamiyatga molik hamma masalalarni fuqarolarning mafaatlariga mos ravishda hal qilish bilan shug'ullanmokda.

O'zbekistonda boshqaruv tizimi tubdan isloh qilindi. Bozor iqtisodiyotiga o'tishni ta'minlovchi, bozor

munosabatlarining faoliyati uchun imkon beruvchi yangi boshqaruv strukturasi yaratildi. Markazlashtirilgan tartibda qayta taqsimlash mexanizmidan bozor mexanizmiga, qattiq mahkamachilik va ma'muriy-buyruqbozlikdan huquqiy boshqaruvga, iqtisodiy omillar orqali o'zini-o'zi idora etishga o'tildi.

Ma'muriy-buyruqbozlik, to'rachilik tizimining o'zagini tashkil etgan Davlat reja qo'mitasi, Davlat ta'minot qo'mitasi, Davlat narxlar qo'mitasi, Davlat agro-sanoat qo'mitasi va boshqa qo'mitalar, vazirliklar, ularning ma'muriy apparatlari tugatildi.

Respublikada moliya va bank tizimi tubdan o'zgardi. Moliya vazirligi respublika byudjetini shakllatirish bilan bir qatorda, davlat soliq siyosatini, moliya siyosatini belgilamokda, valyuta ishlarini boshqarmoqda. Bank tizimi isloh etildi. Davlat banki va uning bo'linmalari tugatildi, Markaziy bank, Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki, ixtisoslashtirilgan aktsiyadorlik - tijorat banklari - "O'zsanoatqurilishbank", "Paxtabank", "O'zjamg'armabank", "G'allabank", "Tadbirkorbank", "Savdogarbank", xususiy va boshqa banklar tuzildi. Banklarning mustaqilligi va pul muomalasi ahvoli uchun javobgarligi oshirildi.

Davlat nazorati tizimi tartibga solindi. Davlat soliq qo'mitasi, Bojxona qo'mitasi tuzildi. Davlat nazorati qo'mitasi, uning joylardagi organlari tugatildi. Prezident devonida nazorat inspeksiyasi, hokimiyatlarda tegishli nazorat inspeksiyalari tuzildi.

Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo'llab- quvvatlash davlat qo'mitasi tashkil etildi. Bu qo'mita mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiy lashtirish dasturlarini ishlab chiqishda, ko'p ukladli iqtisodiyotni shakllantirishda muhim tadbirlarni amalga oshiradi. Qo'mita investitsiya fondlari, fond birjalari, ko'chmas mulk birjalari, auditorlik xizmatlari va boshqa bozor strukturasi tuzilmalarini tashkil etmoqda.

O'zbekistonning ishlab chiqarish, transport bo'yicha tarmoq vazirliklari tugatilib, ular o'z-o'zini mablag' bilan ta'milaydigan uyushmalarga, kontsernlarga, korporatsiyalarga va boshqa xo'jalik birlashmalariga aylantirildi. Avtomobil transportida, qurilishda boshqaruv tizimi qayta tuzildi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi, Sog'liqni saqlash vazirligi, Madaniyat ishlari vazirligining strukturasi, faoliyat va ish yuritish usullari tubdan o'zgardi.

Umummilliy ahamiyatga molik bo'lgan tarmoqlarda, masalan, sayohatchilik, transport, madaniyat, kino, televidenie va radio tizimi va boshqalarda iqtisodiy jihatdan mustaqil bo'lgan milliy kompaniyalar tashkil etildi.

Shunday qilib, mustaqillik qo'lga kiritilgandan beri o'tgan qisqa tarixiy davrda huquqiy davlat, uning zamonaviy hokimiyat organlari barpo etildi, ixcham, ochiq va tadrijiy rivojlanishga ega bo'lgan ijtimoiy-siyosiy tizim yaratildi. Bugungi kunda markaziy va yuqori davlat boshqaruv idoralari vazifalarini davlat hokimiyatining quyi tizimlariga, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlariga bosqichma-bosqich o'tkaza borishni ta'minlashdan iboratdir.

4. Ochiq fuqarolik jamiyati negizlarining yaratilishi

O'zbekiston taraqqiyotining bosh yo'li jamiyatni demokratlashtirish, fuqarolik jamiyat qurishdan iboratdir.

Demokratik jamiyat kurish bobida hamma davlat uchun tayyor qolip va andozalar yo'q. I.Karimov dunyoda bir-biriga o'xshagan ikkita inson bo'lmaganidek, bir - biriga aynan o'xshagan ikki davlat ham yo'q, deganida haqlidir. To'g'ri, demokratik jamiyatning xalqaro miqyosda e'tirof etilgan tamoyillari bor: insonning o'z xohish-irodasini erkin bildirishi va uni amalga oshirishi; ozchilikni ko'pchilikka bo'ysunishi; davlat va jamiyat boshqaruvida qonun ustivorligi; davlat asosiy organlarining saylab qo'yilishi va ularning saylovchilar oldida hisob berishi va boshqalar. O'zbekiston demokratik jamiyat qurishda ana shu tamoyillarga, umumjahon tsivilizatsiyasiga asoslandi. Shuningdek, u xalqimizning necha ming yillik milliy davlatchiligimiz negizlarini, ma'naviy merosimiz ildizlarini, milliy xususiyatlarimiz va boy an'analarimizni yangi jamiyat qurilishiga tatbiq etish yo'lidan bormoqda.

O'zbekiston yangi jamiyat qurishda adolat va haqiqat g'oyasiga asoslanmoqda. Respublikamizda odamlar o'z qobiliyat va ehtiyojlarini to'la namoyon qilish va amalga oshirishlari uchun zarur bo'lgan dastlabki teng imkoniyatlarni, shu jarayonni vujudga keltiradigan huquqiy mexanizmni yaratishga katta e'tibor berildi. Negaki, busiz adolatli jamiyat qurib bo'lmaydi. Ana shunday imkoniyatlar yaratilgandan keyingina, har bir insonning taqdiri, turmushi o'ziga bog'liq bo'lib qoladi. Insonning jamiyatdagi o'rnining uning solohiyatiga, mehnat qilish istagi, oqilu uddaburonligiga bog'liq bo'ladi.

Mahalla O'zbekiston Respublikasining 1993 yil 2 sentyabrda qabul qilgan "Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi qonuniga binoan, shaharcha, qishloq va ovullarda, shuningdek ular tarkibidagi mahallalarda hamda shaharlardagi mahallalarda fuqarolarning yig'inlari o'tkaziladigan bo'ldi. Fuqarolarning yig'inlari o'zini-o'zi boshqarish organi bo'lib, ular ikki yarim yil muddatga raisni (oqsoqolni) va uning maslahatchilarini saylaydi. 2001 yil may- iyun oylarida bo'lib o'tgan fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlariga saylovlarda 7840 nafar oqsoqol va ularning 75 mingga yaqin maslahatchilari saylandi. Mahalla oqsoqoli va uning maslahatchilari o'z mahallasi doirasidagi ishlarni hal etish, muhtoj oilalarga davlat mablag'lari hisobidan yordam berish ishlarida faoliyat ko'rsatmoqdalar. Mahalla tizimi jamiyatning negiziga aylandi.

Inson huquqlari va erkinliklarining kafolatlanishi

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi-ning 13-moddasida O'zbekiston Respublikasida demokratiya umuminsoniy printsiplarga asoslanadi, ularga ko'ra inson, uning hayoti, qadr-qimmat va boshqa

dahlsiz huquqlari oliy qadriyat hisoblanadi, deb belgilab qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy

mavqeidan qat'iy nazar qonun oldida tengdirlar. O'zbekistonda yagona fuqarolik o'rnatilgan. Har bir fuqaro yashash, shaxsiy daxlsizlik, turar joy daxlsizligi, bir joydan ikkinchi joyga ko'chish, so'z va e'tiqod erkinligiga ega bo'lib, bu huquqlar davlat tomonidan himoya qilinadi. Fuqarolarning istagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqi qonun bilan mustahkamlab qo'yilgan.

O'zbekistonda shaxs erkinligi, inson huquqlarining muhofazasi va kafolati, mehnat va kasbni erkin tanlash huquqi, ta'lim olish, ijtimoiy muhofaza va boshqa huquqlari qonun bilan himoya qilinadi.

1995 yil 23 fevralda birinchi chaqiriq Oliy Majlisning birinchi sessiyasida Oliy Majlisning Inson huquqlari bo'yicha Vakili (Ombudsman) lavozimi ta'sis etildi va bu lavozimga Sayyora Rashidova saylandi. Uning maqomi va faoliyat doirasi 1997 yil 26 aprelda qabul qilingan Oliy Majlisning "Inson huquqlari buyicha vakili (Ombudsman) to'g'risida" gi qonun bilan belgilab berildi. Vakil BMTning inson huquqlari bo'yicha markazi, EHXTning demokratik institutlar va inson huquqlari bo'yicha byurosi bilan yaqin hamkorlikda faoliyat ko'rsatmoqda.

O'zbekiston Respublikasining 1995 yil 30 avgustda qabul qilingan "Fuqarolarning huquq va erkinliklarini buzuvchi harakat va qarorlar ustidan sudga shikoyat qilish to'g'risida" gi qonuni Inson huquqlari va erkinliklarini kafolatlashga xizmat qilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996 yil oktyabr oyida e'lon qilingan "Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazini tuzish to'g'risida" gi Farmonga binoan inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazi tashkil etildi.

O'zbekistonda fuqaro va davlat bir-biriga nisbatan bo'lgan huquqlari va burchlari bilan bog'langan. Davlat o'zining fuqarolar oldidagi vazifalarini bajarmoqda. Fuqarolarning erkinliklari va huquqlarini amalda himoya qilmoqda. Shuningdek, fuqarolarning ham davlat oldidagi burchlari, majburiyatlari belgilab qo'yilgan.

Fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga rioya etishga, boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilishga majburdirlar. Davlat har bir inson zimmasiga tarixiy, ma'naviy va madaniy merosni avaylab asrash, atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish, soliq va yig'implarni to'lash majburiyatini yuklaydi. Konstitutsiyaning 52-moddasida "O'zbekiston Respublikasini himoya qilish - O'zbekiston Respublikasi har bir fuqarosining burchidir. Fuqarolar qonunda belgilangan tartibda harbiy yoki muqobil xizmatni o'tashga majburdirlar", deb belgilab qo'yilgan.

Saylov tizimi O'zbekistonda demokratik jamiyatga xos saylov tizimi barpo etildi. 1991 yil 18 noyabrda "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g'risida", 1993 yil 28 dekabrda "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g'risida" va 1994 yil may oyida "Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylov to'g'risida" hamda "Fuqarolar saylov huquqlarining kafolatlari to'g'risida" qonunlar qabul qilindi.

Konstitutsiya va qonunlarda 18 yoshga to'lgan fuqarolarning saylash huquqiga ega ekanligi, O'zbekiston Prezidenti saylovi, Oliy Majlis saylovi, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlari saylovi **umumiy, teng, to'g'ridan-to'g'ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo'li bilan o'tkazilishi** mustahkamlab qo'yilgan. Har bir

fuqaro-saylovchi bir ovozga ega. 35 yoshdan kam bo'lmagan fuqaro O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, 25 yoshga to'lganlar Oliy Majlisga, 21 yoshga to'lganlar viloyat, tuman va shahar Kengashlariga deputat etib saylanish huquqiga ega. Fuqaro bir vaqtning o'zida ikkidan ortiq vakillik organlarining deputati bo'lishi mumkin emas.

Ommaviy axborot vositalari Demokratik institutlarning muhim tarmog'i bo'lgan erkin ommaviy axborot vositalari vujudga keldi. 2004 yilda Respublika ommaviy axborot vositalari tizimida 609 nomda gazeta va 162 nomda jurnal chop etildi, 3 axborot agentligi, 50dan ortiq teleradiokompaniya va studiyalar ishladi. Jurnalistlarning erkin ijod qilishi, mamlakat ravnaqi yo'lida xizmat qilishi uchun shart-sharoitlar yaratildi. Ommaviy axborot vositalari to'g'risida qabul qilingan qonunlar ularni "to'rtinchi hokimiyat" darajasida faoliyat ko'rsatishiga ko'maklashmoqda.

O'zbekistonda fuqarolik jamiyati barpo etish aholining siyosiy faolligi va siyosiy madaniyatining oshib borayotganligida, turli siyosiy partiyalar va jamoat tashkilotlarining shakllanishida ham namoyon bo'lmoqda.

Mustakillik yillarida mamlakatimizda siyosiy partiyalar, jamoat tashkilotlarining vujudga kelishi va faoliyat yuritishi uchun huquqiy asoslar yaratildi. Respublika parlamenti tomonidan qabul qilingan: "Jamoat tashkilotlari to'g'risida" (1991 yil 15 fevral), "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida" (1998 yil, yangi tahriri), "Kasaba uyushmalari, ular faoliyatining huquq va kafolatlari to'g'risida" (1992 yil 2 iyul), "Siyosiy partiyalar to'g'risida" (1996 yil, dekabr)gi qonunlar shular jumlasidandir.

<p>Siyosiy partiyalarni tuzish va ularning faoliyat ko'rsatish printsiplari</p>	<ul style="list-style-type: none"> ➤ ixtiyoriylik ➤ a'zolarining teng huquqliligi ➤ o'zini-o'zi boshqarish ➤ qonuniylik ➤ oshkoralik
<p>Quyidagilar ta'qiqlanadi</p>	<p>Irqiy, milliy, ijtimoiy, diniy adovat va nafratni targ'ib etuvchi, zo'rlikka va konstitutsiyaviy tuzumni ag'darib tashlashga chaqiruvchi siyosiy partiyalar</p>
<p>Quyidagilar Konstitutsiyaga zid deb hisoblanadi</p>	<p>Davlat organlari, muassasalari, mansabdor shaxslar va fuqarolarning siyosiy partiyalarning faoliyatini cheklashga, bir partiyali siyosiy tuzum yaratishga qaratilgan hujjatlari va qilmishlari</p>

O'zbekistonda 5 ta siyosiy partiya faoliyat yuritmoqda.

1. O'zbekiston **xalq demokratik partiyasi** 1991 yil 1 noyabrda Toshkentda bo'lib o'tgan ta'sis qurultoyida tashkil topgan. Ushbu qurultoyda uning Dasturi va Nizomi qabul qilindi.

O'zbekiston XDPsining "O'zbekiston ovozi", "Golos Uzbekistana" gazetalari va "Muloqot" jurnali nashr etilmoqda.

2. 1995 yil 18 fevralda O'zbekiston «**Adolat**» sotsial-demokratik partiyasi (SDP) tuzildi. Partiyaning Toshkentda bo'lgan I - ta'sis Qurultoyida uning Dasturi va Nizomi qabul qilindi.

"Adolat" sotsial-demokratik partiyasining "Adolat" nomli ijtimoiy- siyosiy haftalik gazetasi nashr etilmoqda.

3. O'zbekistonda faoliyat ko'rsatayotgan partiyalardan yana biri-**Milliy tiklanish demokratik partiyasidir (MTDP)**. U 1995 yil 3 iyunda Toshkentda bo'lib o'tgan ta'sis qurultoyida tuzildi va partiyaning Dasturi va Nizomi qabul qilindi.

O'zbekiston MTDPsining "Milliy tiklanish" haftalik gazetasi nashr etilmoqda.

4. 1998 yil 28 dekabrda O'zbekiston «**Fidokorlar**» **milliy-demokratik partiyasi** tashkil topdi. Partiyaning 1998 yil 28 dekabrda ta'sis konferentsiyasida uning Dasturi va Nizomi tasdiqlangan. Partiyaning "Fidokorlar" gazetasi nashr etilmoqda.

5. 2003 yil oxirida O'zbekiston **Liberal-demokratik partiyasi** tashkil topdi. Uning maqsadi tadbirkorlar va ishbiarmonlar manfaatini himoya qilishdan iborat. O'zLDP ning «XXI asr» haftalik gazetasi nashr etilmoqda.

1995 yil may oyida jamoatchilikning tashabbusi bilan O'zbekiston «**Xalq birligi**» harakati tashkil etildi va faoliyat ko'rsatmoqda.

«Xalq birligi» harakatining "Birlik" va "Edinstvo" haftalik gazetalari nashr etilmoqda

«Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakati

O'zbekiston Prezidentining 1996 yil 17 apreldagi farmoniga muvofiq respublika yoshlarining "Kamolot" jamg'armasi nodavlat

hayriya - jamoat birlashmasi sifatida tashkil topgan edi. "Kamolot" jamg'armasining vazifasi yoshlarining manfaat va ehtiyojlarini o'rganish, ularni qondirish yuzasidan dasturlar tuzish va davlat ko'magida hayotga tatbiq etishdan iborat edi. Ammo "Kamolot" yoshlar jamg'armasi bunday vazifalarni bajara olmadi, yoshlarning haqiqiy ma'nodagi etakchisiga aylana olmadi.

Prezident Islom Karimov 2001 yil 24 yanvar kuni Toshkentda yoshlar masalasiga bag'ishlangan yig'ilishda yoshlarning chinakam suyanchi bo'la oladigan yangi tashkilot tuzish g'oyasini ilgari surdi. 2001 yil 25 aprel kuni Toshkentda bo'lgan yoshlar qurultoyida o'zini-o'zi boshqaradigan nodavlat, notijorat tashkilot - **O'zbekiston Respublikasi «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakati tuzildi** va uning Dasturi, Nizomi tasdiqlandi. "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakatining asosiy maqsadi yoshlarni birlashtirish, sog'lom turmush talablari asosida tarbiyalash, jamiyatda munosib o'rnini egallashga ko'maklashish, ularning manfaatlarini himoya qilish, yosh yigit - qizlarning o'z aql zakovati, kuch - g'ayratini to'la namoyon etishi uchun zarur shart - sharoit yaratib

berish, yosh avlodning tayanchi va suyanchi bulishdan iboratdir. Harakatning Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahar, tuman va shahar bo'limlari, ta'lim muassasalari, harbiy qismlar, huquq-tartibot organlarida boshlang'ich takilotlari tuzildi. Ular 14 yoshdan 28 yoshgacha bo'lgan O'zbekiston fuqarolarini o'z saflarida ixtiyoriy ravishda birlashtirgan holda faoliyat ko'rsatmoqda.

Jamoat tashkilotlari. O'zbekistonda turli jamoat tashkilotlari ham faoliyat ko'rsatmoqda. Jumladan, O'zbekiston kasaba uyushmalari turli kasb egalari bo'lgan xodimlarni jinsi, diniy e'tiqodlari, irqiy va milliy munosabatlaridan qat'i nazar ixtiyoriy birlashtiruvchi mustaqil ommaviy jamoat tashkiloti sifatida faoliyat ko'rsatmoqda.

Mustaqillik sharoitida ayollarni, ko'p bolali onalarni har tomonlama muhofaza qilishni yanada ko'chaytirish, mehnatkash va ijodkor ayollarni bozor iqtisodiyoti bilan bog'liq bo'lgan muammolarni hal etishga keng safarbar etish, ilm-fan sohasidagi ayollarning imkoniyatlarini yanada kengaytirish va ularni qo'llab-quvvatlash maqsadida Vazirlar Mahkamasining 1991 yil 1 martdagi O'zbekiston Respublikasi Xotin-qizlar qo'mitasi to'g'risidagi farmoyishi bilan Xotin-qizlar qo'mitasi tuzildi. O'zbekiston Respublikasi Xotin - qizlar qo'mitasining asosiy maqsadi jamiyatda xotin-qizlarning rolini oshirish, ularning ma'naviy va madaniy talablarini qondirish, ayollarga ijtimoiy – iqtisodiy, huquqiy va psixologik yordam berish, oilani, onalik va bolalikni himoya qilish, tinchlik va ijtimoiy taraqqiyot uchun ayollarning ishtirok etishlarini ta'minlashdan iboratdir.

O'zbekiston Respublikasi Xotin-qizlar qo'mitasi tarkibida Qoraqalpog'iston Respublikasi, 12 ta viloyat xotin-qizlar qo'mitalari, Toshkent shahar xotin-qizlar qo'mitasi, 38 shahar, 170 tuman, 14 mingdan ortiq mexnat jamoalari va turar joylarda tashkil etilgan xotin-qizlar qo'mitalari faoliyat yuritmoqdalar. Qo'mita qoshida xotin-qizlar toifalariga qarab tuzilgan turli-tuman professional, ijodiy va boshqa uyushmalar ishlamoqda.

1996 yil dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni bilan Faxriylar kengashi - "Nuroni" jamg'armasiga aylantirildi.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda aholining keng qatlamlarini birlashtiruvchi 300 dan ortiq jamoat birlashmalari va nodavlat tashkilotlari shakllandi va faoliyat ko'rsatmoqda. Shular jumlasiga "Sog'lom avlod uchun" va "Ekosan" xalqaro jamg'armalari, "Mahalla" va "Navro'z" xayriya jamg'armalari, iste'dodli yoshlarni qo'llab – kuvvatlash maqsadida "Ulug'bek", "Iste'dod", "Mehr–shafqat va salomatlik", "Bolalar", "Amir Temur", "Alisher Novoiy", "Abdulla Qodiriy" jamg'armalari va boshqalar kiradi.

Xulosa qilib aytganda, mustaqillik yillarida O'zbekiston fuqarolik jamiyati asoslari shakllantirildi. Bugungi kunda fuqarolik jamiyatining negizini tashkil etuvchi nodavlat va jamoat tashkilotlarining o'rni va ahamiyatini kuchaytirish ustuvor vazifa bo'lib turibdi.

Ijtimoiy harakatlar	<p align="center">Jamoat birlashmalari quyidagi maqsadlarda tuziladi:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ fuqarolik, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy huquqlar va erkinliklarni amalga oshirish va muhofaza qilish; ➤ fuqarolarning faolligi va jamoatchilik ishlarini boshqarishda qatnashishini rivojlantirish; ➤ kasbiy va havaskorlik qiziqishlarni qondirish; ilmiy, texnik va badiiy ijodni rivojlantirish; ➤ aholining sog'lig'ini saqlash, xayriya faoliyatida qatnashish; madaniy-ma'rifiy, jismoniy – sog'lomlashtirish va sport ishlarini o'tkazish; ➤ tabiatni, tarixiy va madaniy yodgorliklarni himoya qilish; vatanparvarlik va insoniylik tarbiyasi; ➤ xalqaro aloqalarni kengaytirish; ➤ tinchlik va xalqlar o'rtasidagi do'stlikni mustahkamlash; ➤ qonunda taqiqlanmagan boshqa faoliyatni amalga oshirish. 	Tadbirkorlar uyushmalari
Kasaba uyushmalari		«Nuroni» jamg'armasi
Siyosiy partiyalar		Diniy uyushmalar
Ijodiy uyushmalar		Jamoatchilik, xayriya va boshqa fondlar
Xotin-qizlar, yoshlar, bolalar tashkilotlari va h.k.		Kasb egalarining palatalari, hay'atlari va boshqa korporatsiyalari
Nogironlar tashkilotlari		«Kamolot» YoIH

Sinov savollari

1. 1991 yil 25 avgustdagi O'zbekiston Prezidentining qanday farmoni e'lon qilindi?
2. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1991 yil 31 avgustda bo'lgan sessiyasida qanday hujjatlar qabul qilindi?
3. O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi to'g'risidagi Oliy Kengash Bayonati haqida so'zlab bering.
4. Oliy Kengashning O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligini e'lon qilish to'g'risidagi qarorining mazmunini bilasizmi?
5. O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi asoslari to'g'risidagi qonunni kutubxonadan toping va daftaringizga yozib oling.
6. Mustaqillik to'g'risidagi referendum va uning natijalarini bilasizmi?
7. O'zbekiston Davlat mustaqilligini qo'lga kiritishning tarixiy ahamiyati nimalardan iborat?
8. O'zbekiston Respublikasining Davlat bayrog'ini tasvirlab bering, u qanday hollarda ko'tariladi?

9. O'zbekiston Respublikasining Davlat gerbini tasvirlang, undan qanday paytlarda foydalaniladi?
10. O'zbekiston Respublikasining Davlat madhiyasini yoddan bilasizmi?
11. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini ishlab chiqish, qabul qilish jarayonini tushuntirib bering.
12. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining asosiy tamoyillarini bilasizmi?
13. O'zbekistonning o'ziga xos taraqqiyot yo'lini ishlab chiqishda nimalar asos qilib olindi?
14. O'zbekistonda milliy huquqiy davlat qurilishida qanday tamoyillarga asoslandi?
15. O'zbekiston Respublikasi parlamenti - Oliy Majlisning tashkil topishi va faoliyati haqida so'zlab bering.
16. Vazirlar Mahkamasining tuzilishi, tarkibi, vazifalari haqida nimalarni bilasiz?
17. O'zbekistonda qanday sud organlari faoliyat yuritmoqda?
18. Mahalliy davlat hokimiyatining tuzilishi va uning vazifalari haqida so'zlab bering.
19. O'zbekistonda qanday vazirliklar va davlat qo'mitalari mavjud?
20. O'zbekiston fuqarolarining huquqlari, erkinliklari, burchlarini bilasizmi?
21. Ombudsman nima, u qachon ta'sis etilgan?
22. O'zbekistonning saylov tizimi haqida so'zlab bering.
23. O'zbekistonda qachon va qanday siyosiy partiyalar tuzilgan, ularning maqsadlari nimalardan iborat?
24. O'zbekiston "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakati qachon tuzilgan, uning maqsadi nima?
25. O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan qanday jamoat birlashmalari va nodavlat tashkilotlarni bilasiz?

XVII BOB. MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTONNING IQTISODIY, MA'NAVIY VA MADANIY TARAQQIYOTI

Tayanch so'z va iboralar: Iqtisodiy islohotlar. Strategik maqsadlar. Xususiylashtirish. Kichik va o'rta biznes. Agrar islohotlar. Bozor infratuzilmasi. Mashinasozlik sanoati. Yoqilg'i mustaqilligi. G'alla mustaqilligi. Ma'naviy islohotlar. Ma'naviy merosning tiklanishi. Diniy qatriyatlar. Madaniyat ravnaqi. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Milliy istiqlol g'oyasi.

1. Iqtisodiy islohotlar. Bozor munosabatlarining shakllanishi

**Mustabid tuzumdan
qolgan iqtisodiy meros**

Mustaqillik yillarida iqtisodiy hayotimizda ro'y bergan yangilanish, tub o'zgarishni yoritishga kirishar ekanmiz, avvalo, eski mustabid tuzumdan bizga qanday iqtisodiyot meros bo'lib qolganligini eslaylik.

O'zbekiston qaramlik davrida o'z tabiiy boyliklariga, er-suv, o'rmon va boshqa resurslariga o'zi egalik qila olmasdi, iqtisodiy taraqqiyot yo'lini o'zi belgilay olmasdi. Respublika hududida qurilgan va faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar markazga, uning manfaatlariga bo'ysundirilgan edi. O'zbekiston rahbariyati, xalqi o'z hududida qancha mahsulot ishlab chiqarilayotgani, ular qaerda realizatsiya qilinayotgani va qancha daromad keltirayotganidan bexabar edi. Moliya-kredit, bank siyosati yuritishda qaram edi, o'zining milliy valyutasiga, valyuta jang'armasiga ega emasdi.

Aholi turmush darajasi jihatidan nochorlik, sobiq Ittifoq miqyosida eng oxirgi o'rinlardan biri meros bo'lib qolgan edi. Rossiya, Ukraina va Belorussiyadan farqli o'laroq, O'zbekiston aholisining deyarlik uchdan ikki qismi qo'l uchida tirikchilik qilardi. Eski mustabid tuzumdan o'tkir ijtimoiy, ekologik muammolar meros bo'lib qolgan edi. Mamlakatimiz aholisi erning nihoyat darajada sho'rланishi, havo bo'shlig'i va suv zahiralarning ifloslanganligi, radioaktiv ifloslanish, Orol dengizining qurib borishi oqibatida juda katta ekologik xavfga duch kelib qolgan edi.

«Bugun o'sha davr to'g'risidagi haqiqatni xolisona aytadigan bo'lsak, u zamondagi hayotimizni jahon tarixi va amaliyoti bilan taqqoslaydigan bo'lsak, shuni ochiq aytish kerakki, u paytda O'zbekiston bir yoqlama iqtisodiyotga-markazga butunlay qaram, izdan chiqqan iqtisodiyotga ega bo'lgan yarim mustamlaka mamlakat qatoriga aylangan edi».

Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T.: O'zbekiston, 1999, 6-bet.

Mustaqillik xalqimizni iqtisodiy zulum, mutelikdan ozod etdi, o'z eri, er osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi va boshqa tabiiy zahiralarga to'la egalik

qilish huquqini berdi. Barcha mulk, korxonalar O'zbekiston tasarrufiga olindi, mustaqil iqtisodiy siyosat yuritish, o'z iqtisodiy taraqqiyot yo'lini o'zi belgilash erkinligi qo'lga kiritildi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'li Davlat mustaqilligi qo'lga kiritilgach, O'zbekiston umumbashariy, jahon tsivilizatsiyasining katta yo'lga tushib oldi. O'zbekiston bozor munosabatlarini shakllantirishni, milliy an'analarga asoslangan **o'z yo'lini tanlab oldi**. O'zbekistonda bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li ishlab chiqildi. Bu yo'lning asosiy qoidalari Prezident Islom Karimovning «O'zbekiston - bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li» nomli asarida, ma'ruza va nutqlarida asoslab berildi (besh tamoyil). Bu yo'lga, birinchidan, xalqaro tajriba asos qilib olindi. Ikkinchidan, xo'jalik imkoniyatlari, shart-sharoitlari, eski tuzumdan meros bo'lib qolgan muammolar hisobga olindi.

O'zbekistonda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish uchun iqtisodiyotni tubdan isloh qilishga kirishildi. Avvalo, iqtisodiy islohotlarning qo'yidagi strategik maqsadlari belgilab olindi:

- kishilar hayoti va faoliyati uchun zarur shart-sharoitlarni ta'minlaydigan iqtisodiy tizimni barpo etish;
- ko'p ukladli iqtisodiyotni yaratish;
- xususiy mulkning davlat tomonidan himoya qilinishini ta'minlash;
- korxonalar va fuqarolarga keng iqtisodiy erkinliklar berish;
- iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o'zgarishlar qilish va raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish;
- jahon iqtisodiy tizimiga qo'shilib borish;
- kishilarda yangicha iqtisodiy fikrlashni shakllantirish.

Islohotlarning huquqiy asoslari Iqtisodiy islohotni amalga oshirishning asosiy omillaridan biri bozor iqtisodiyotining huquqiy negizini yaratishdan iboratdir. Shu boisdan islohotlarning huquqiy asoslarini yaratishga alohida e'tibor berildi.

Iqtisodiy sohaga tegishli bo'lgan 100 dan ortiq qonunlar qabul qilindi. Bu qonunlarni mazmun-mohiyati jihatidan bir qator yo'nalishlarga bo'lish mumkin.

1. Mulkchilik munosabatlari va ko'p ukladli iqtisodiyotni shakllantiruvchi qonunlar. Bu yo'nalish doirasida mulkchilik to'g'risida, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida, ijara to'g'risida, davlat uy-joy fondini xususiylashtirish to'g'risida va boshqa qonunlar qabul qilindi.

2. Xo'jalik yuritishni tartibga soluvchi qonunlar, ya'ni xususiylashtirish, mulkchilik, tadbirkorlik, korxonalar, fermer xo'jaligi, dehqon xo'jaligi, shirkat xo'jaligi to'g'risida qonunlar qabul qilindi. Bozor infratuzilmasini yaratuvchi va uning faoliyatini tartibga solib turuvchi banklar va bank faoliyati, pul tizimi, tadbirkorlik, sug'urta, birjalar va birja faoliyati to'g'risida, qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida va boshqa qonunlar qabul qilindi. Korxonalar bilan davlat o'rtasidagi, korxonalar o'rtasidagi munosabatlarni yo'lga qo'yuvchi, soliq tizimi, monopolistik faoliyatni cheklash,

korxonalarining bankrot bo'lishi haqida qonunlar qabul qilindi, xo'jalik protsessual kodeksi ishlab chiqildi, xo'jalik sudi tuzildi.

3. O'zbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyatini belgilab beruvchi huquqiy normalar yaratildi. Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida, Chet el investitsiyalari to'g'risida, O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to'g'risida qabul qilingan qonunlar mamlakatimiz tashqi aloqalarining rivojlanishi tarixida yangi sahifa ochdi.

Xususiylashtirish 1991 yil 18 noyabrda qabul qilingan mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risidagi qonunga muvofiq, davlat mol-mulkni xususiylashtirish masalalari bo'yicha 20 dan ortiq maxsus dasturlar ishlab chiqildi va ularni amalga oshirishga davlat boshchilik qildi. Xususiylashtirish jarayoni umumiy uy-joy fondini, savdo, mahalliy sanoat, xizmat ko'rsatish korxonalarini, qishloq xo'jalik maxsulotlarini tayyorlovchi xo'jaliklarni davlat tasarrufidan chiqarishdan boshlandi. Bu «kichik xususiylashtirish» deb nom oldi.

Kichik xususiylashtirish 1994 yildayoq tugallandi. Davlat ixtiyorida bo'lgan bir milliondan ortiq kvartira yoki davlat uy-joy fondining 95 foizdan ortiqrog'i fuqarolarning xususiy mulki bo'lib qoldi. Bunda har 3 kvartiraning bittasi egalariga imtiyozli shartlar bilan yoki bepul berildi. Urush faxriylari, o'qituvchilar, tibbiyot xodimlari, ilmiy xodimlar va ijodiy ziyolilarga kvartiralar bepul berildi. 2002 yilga qadar Respublika uy-joy fondining 98 foizga yaqini xususiylashtirildi.

Davlatga qarashli mulkni, korxonalarni xususiylashtirishga davlatning o'zi tashabbuskor bo'ldi va boshchilik qildi. Davlat mulkini xususiylashtirish boshlangandan keyin to 1994 yil oxirigacha 54 mingga yaqin korxonalar va obekt davlat tasarrufidan chiqarildi. Shularning 18,4 mingtasi xususiy mulkka, 26,1 mingtasi aksiyadorlik, 8,7 mingtasi jamoa, 661 tasi ijara korxonalariga aylandi.

1994 yil 21 yanvarda e'lon qilingan «Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi va 1994 yil 16 martda elon qilingan «Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini yanada rivojlantirishning ustivor yo'nalishlari to'g'risida»gi Prezident farmonlari xususiylashtirish jarayoniga yangi turtki bo'ldi. O'rta va yirik korxonalarni aksiyadorlik jamiyatlariga, ijara korxonalariga aylantira boshlandi, bu jarayonga aholi va chet ellik investorlar kengroq jalb qilindi. Davlat mulkini sotish bo'yicha kim oshdi savdolari va tanlovlar tashkil etildi.

2004 yil boshlarida respublikamizda 1800 ta aksiyadorlik jamiyatlari faoliyat yuritdi, 1,2 mln.dan ortiq fuqaro aksiyalarga ega bo'ldi va ulardan daromad olmoqda.

Kichik va o'rta biznes Respublikada kichik va o'rta biznesni davlat yo'li bilan qo'llab-quvvatlash uchun tadbirkorlikni rivojlantirish fondi, kichik va o'rta biznesni rivojlantirishga ko'maklashish fondi tuzildi, dunyodagi nufuzli banklarning sarmoyalari jalb etildi. Tadbirkorlar va biznesmenlarga maslahatlar bilan ko'maklashish maqsadida nemis texnikaviy ko'maklashuv jamiyati O'zbekistonda kichik va o'rta biznesni qo'llab-

quvvatlash markazini, Evropa hamjamiyati komissiyasi amaliy aloqalar markazini ochdilar. Markaziy Osiyodagi Amerika tadbirkorlik fondi va Markaziy Osiyodagi Buyuk Britaniya investitsiya fondi tadbirkorlarga zarur maslahatlar bilan ko'maklashdilar. Faqat 1999 yili kichik va o'rta biznes korxonalariga Evropa tiklanish va taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot banki, Germaniya tiklanish bankining 200 mln. AQSh dollaridan ortiq kredit mablag'lari jalb etildi va o'zlashtirildi. Kichik va xususiy tadbirkorlikning mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi salmog'i 1991 yilda 1,5 foizni, 1999 yilda 12,6 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2004 yilda 35,6 foizga etdi. 2004 yil faoliyat yuritayotgan kichik biznes korxonalari soni 39,1 mingtaga etdi. Faqat 2004 yilda bu sektor hisobiga 425 ming ish o'rnlari yaratildi. 2004 yil 1 oktyabrda mazkur sektorda ish bilan band bo'lganlar soni 6,1 mln. kishini yoki iqtisodiyotda jami band bo'lganlarning 61,5 foizini tashkil etdi.

Agrar islohotlar Agrar islohotlarga ustuvorlik berildi. Negaki, respublika aholisining 62 foizi qishloqda yashaydi, qishloq xo'jaligida YaIM ning 30 foizi, mamlakat valyuta tushumlarining 55 foizi shakllanadi. Agrar islohotlar natijasida qishloq xo'jaligidagi davlat tasarrufidagi mulk xususiylashtirildi. Bugungi kunda qishloq xo'jaligida nodavlat sektorining ulushi 100 foizni tashkil qilmoqda.

Islohotlar yillarida odamlarga shaxsiy tomorqa uchun qo'shimcha ravishda 550 ming gektar sug'oriladigan er ajratildi va shaxsiy tomorqa uchun berilgan er maydoni 700 ming gektarga etdi, 9 milliondan ortiq odam ana shu er hosilidan foydalanmoqda.

Qishloqda xo'jalik yuritishning maqbul shakllarini yaratishga alohida e'tibor berildi. Agrar islohotlarning dastlabki yillarida sovxoz va kolxozlar jamoa xo'jaliklariga aylantirilgan edi. Ammo ular xo'jalik yuritishda o'zlarini to'la-to'kis oqlamaganliklari tufayli mulk paylari asosida shirkatlarga aylantirildi. 1999 yilda 898 ta, 2000 yilda 856 ta qishloq xo'jaligi korxonalari shirkatlarga aylantirildi. Ularning umumiy soni 2002 yilning 1 yanvari holatiga ko'ra ruspublika bo'yicha 1900 taga etdi, ularda 1 mln. 400 ming kishi shirkat a'zosi sifatida mehnat qildi. Agrar munosabatlar tizimida shirkat xo'jaligida paychilik asosiga qurilgan oila pudratiga keng o'rin berildi.

Qishloq xo'jaligida fermer va dehqon xo'jaliklari salmoqli o'rin egallamoqda. 2004 yilda fermer xo'jaliklari soni 85,5 mingdan ziyodni tashkil etdi. Bu turdagi xo'jaliklar don, kartoshka, sabzavot-poliz mahsulotlari, go'sht, sut, tuxum etishtirishda tobora salmoqli o'rinni egallab qishloq xo'jalik ekinlarini etishtiradigan asosiy ishlab chiqaruvchilarga aylanmoqda.

Qishloqda shaxsiy yordamchi xo'jaliklar dehqon xo'jaliklari sifatida qayta shakllandi. Dehqon xo'jaligi - bu oilaviy mayda tovar xo'jaligi bo'lib, tomorqa er uchastkasi oila boshlig'iga umrbod meros qilib beriladi, mahsulotlar oila a'zolarining shaxsiy mehnati asosida etishtiriladi va sotiladi. 2003 yilda 3,5 mln.dan ortiq dehqon xo'jaligi faoliyat yuritdi respublikada etishtirilgan go'shtning 93,7 foizi, sutning 95,9 foizi, kartoshkaning 90 foizi, sabzavot-poliz mahsulotlarining 70,3 foizi, tuxumning 53,5 foizi dehqon xo'jaliklari tomonidan tayyorlandi.

2003 yilda respublikamiz qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilgan jami mahsulotlarning 22,2 foizi shirkat xo'jaliklariga, 14,9 foizi fermer xo'jaliklariga, 62,9 foizi dehqon xo'jaliklarida etishtirildi.

Mustaqillik yillarida amalga oshirilgan agrar islohotlar natijasida qishloq hayoti yangilandi, dehqon va fermerning mehnatga munosabati, dunyoqarashi o'zgardi. Ular urning haqiqiy egasiga, o'z mehnati evaziga etishtirgan mahsulotning egasiga aylanmoqda.

Narxni erkinlashtirish Iqtisodiy islohotlarning birinchi bosqichidayoq narxlar erkinlashtirildi. Bu jarayon ijtimoiy larzalarsiz o'tdi. Negaki, davlat turli kompensatsiya jamg'armalari tuzdi, bolalar uchun nafaqalar joriy etdi, eng kam ish haqi, pensiya, nafqalar va stipendiyalar muntazam suratda oshirib borildi.

Narxni erkinlashtirish iqtisodiyotda raqobatchilik muhitini vujudga keltirish bilan bevosita bog'liq. 1992 yil avgust oyida O'zbekiston Respublikasining «Monopol faoliyatni cheklash to'g'risida»gi qonuni kuchga kiritildi. Bu qonun asosida raqobatchilikni rivojlantirishga qaratilgan bir qator normativ hujjatlar ishlab chiqildi va amalga oshirildi. Moliya vaziri tizimida tuzilgan Antimonopol va narx-navo siyosatini o'tkazish Bosh Boshqarmasi monopoliya mavqeidagi korxonalarni belgilab, ularning mahsulotlari bo'yicha narxlarni va rentabellikni tartibga solib turibdi.

Bozor infratuzilmasi Iqtisodiy islohotlarning muhim yo'nalishlaridan biri bozor infratuzilmasini yaratishdan iborat bo'ldi.

Shu boisdan respublikamizda bozor munosabatlarini shakllantirish va rivojlantirishga xizmat qiluvchi infratuzilmaning asosiy bo'g'inlari - turli muassasalar, tashkilotlar va korxonalar majmuasi yaratildi. Avvalombor, **ishlab chiqarishga xizmat qiluvchi transport, aloqa, suv va energetika ta'minoti, yo'l va ombor xo'jaligi tuzilmalari yaratildi.** Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar uchun xizmat qiluvchi 58 ta tovarlar va xomashyo birjalari, 24 ta biznes inkubator, 496 ta auditorlik va konsalting firmalari, ko'plab savdo uylari, auktsionlar, tijoratchilik idoralari, reklama firmalari, savdo-sotiq va ularni nazorat qiluvchi davlat muassasalari tashkil etildi.

Bozor munosabatlarini rivojlantirishda **axborot infratuzilmasi** alohida ahamiyatga ega. Shu boisdan iqtisodiy faoliyat uchun zarur bo'lgan axborotlar, xabarlar va ma'lumotlarni to'plovchi, umumlashtiruvchi vositalar, firmalar vujudga keldi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni **moliya-kredit munosabatlariga xizmat qiluvchi infratuzilma** - yangi bank tizimi, o'z-o'zini kreditlash idoralari, sug'urta kompaniyalari, moliya kompaniyalari, soliq undirish idoralari, pul jamg'armalari yaratildi.

Bozor iqtisodiyotiga xizmat qiluvchi bank-moliya tizimi yaratildi. 2002 yildanda 37ta bank, shu jumladan 13 ta xususiy bank faoliyat ko'rsatdi. Banklarning 17 tasi dunyodagi eng nufuzli banklar bilan korrespondentlik aloqalari o'rnatgan.

Respublikada davlat ishtirokida tuzilgan bozor munosabatlariga xizmat qiluvchi «Kafolat», «Agrosug'urta», «O'zbekinvest» kabi yirik **sug'urta kompaniyasi** faoliyat ko'rsatmoqda. Ko'plab xususiy sug'urta kompaniyalari, shuningdek, xorijiy mamlakatlar

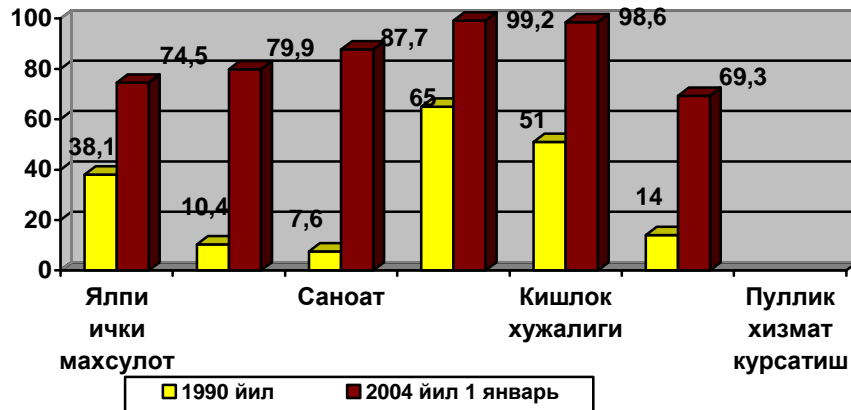
bilan hamkorlikda ishlaydigan qo'shma sug'urta kompaniyalari ham vujudga keldi va moliya bozorida xizmat ko'rsatmoqda.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida **ish bilan bandlik** masalasi jiddiy muammoga aylanadi. Negaki, iqtisodiy tizim o'zgarayotgan paytda malakasiz kishilargina emas, ma'lum ixtisosga ega bo'lgan xodimlarga ham talab cheklanadi, ishsizlar toifasi kengayadi. Bunday sharoitda ishsizlar sonining ko'payishiga yo'l qo'ymaslik tadbirlari ko'rildi. Respublika bo'yicha 225 dan ortiq mehnat birjasini o'z ichiga oluvchi katta tarmoq barpo etildi. Har bir tumanda mehnat birjasi tashkil etildi. Ishsizlarni ro'yxatga olish, ularning kasbini o'zgartirish mexanizmi yaratildi, ishsizlik bo'yicha nafaqa to'lash yo'lga qo'yildi. Yangi ish o'rinlarini tashkil etishga e'tibor berildi. 1993 yilda Respublikada 185,1 ming yangi ish o'rinlari tashkil etilgan bo'lsa, 1998 yilda bu ko'rsatkich 345,9 mingni tashkil etdi yoki 1,8 marta ko'p ish o'rinlari yaratildi. 2000 yilda faqat kichik va xususiy biznes rivoji hisobiga 192,5 ming yangi ish o'rinlari yaratilgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2004 yilda 425 mingdan oshdi. 2003 yil 1 yanvarda iqtisodiyot sohasida band bo'lganlarning 76,6 foizi nodavlat sektor hissasiga to'g'ri keldi.

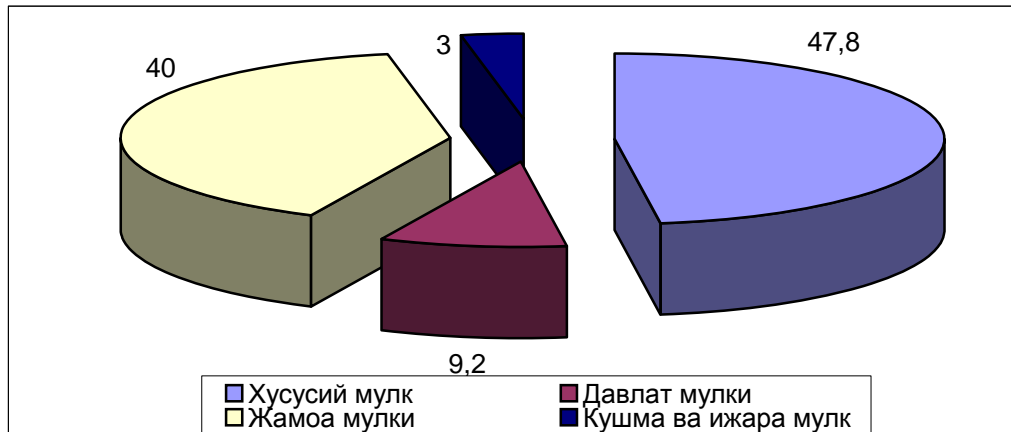
Iqtisodiy islohotlar borasida qo'yilgan yana bir muhim qadam - **1994 yil 1 iyuldan milliy valyutamiz-so'ming muomalaga kiritilishi** bo'ldi. Bu tadbir katta siyosiy ahamiyatga, e'tiborga molikdir, chunki o'z milliy valyutasiga ega bo'lmagan davlat chinakam mustaqil bo'la olmaydi. Respublika hukumati milliy valyuta qadrini mustahkamlash, uning erkin aylanishini taminlash choralari amalga oshirib bordi. 2003 yil 15 oktyabrdan boshlab so'm qisman konvertatsiyalanadigan valyuta maqomiga ko'tarildi.

Muxtasar qilib aytganda, mustaqillik yillarida amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar natijasida bozor iqtisodiyoti asoslari shakllandi. **Ko'p ukladli iqtisodiyotni, mulkdorlar tabaqasini shakllantirishdan iborat strategik vazifa amalda ro'yobga chiqdi.** 2004 yil boshlarida respublikamizda mulkchilikning nodavlat sektori xususiy mulk egalari, fermer, shirkat va dehqon xo'jaliklari, aktsiyadorlik jamiyatlari, qo'shma korxonalar, kooperativlar, jamoa mulki, mas'uliyati cheklangan jamiyatlar, jamoat tashkilotlari) ulushi 90,2 foizga etdi. Davlat tasarrufidagi korxonalar ulushi esa 9,2 foizga tushdi.

Iqtisodiyotda nodavlat sektorining ulushi, foiz hisobida

Mulk shakllarining 2003 yilgi ulushi, foiz hisobida

2. Iqtisodiyotning barqarorlashuvi va rivojlanishi

Mustaqillikning dastlabki yillarida sanoat va qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish tobora pasayib bordi, xo'jalik yuritish murakkablashib qolgan edi. Buning sababi O'zbekiston iqtisodiy jihatdan qaram bo'lib, korxonalari mustaqil xo'jalik yurita olmasdi, boshqa hududlarda joylashgan zavod, fabrikalardan keltiriladigan asbob-uskuna va butlovchi qismlarga butunlay qaram edi. Sobiq Ittifoq parchalangach, aloqalar uzildi. Natijada ko'pgina korxonalarda mahsulot ishlab chiqarish keskin kamaydi, ayrimlari to'xtab qoldi. Shu boisdan O'zbekistonda iqtisodiy tanglikdan chiqish, makroiqtisodiyotni barqarorlashtirish tadbirlari ko'rildi.

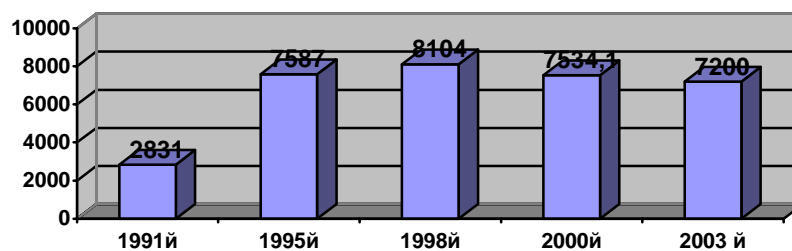
Makroiqtisodiyotni barqarorlashtirish uchun O'zbekiston iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlar qilish, raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarishga qodir korxonalar qurish va buning uchun zarur investitsiyalar ajratish yo'llaridan bordi. Iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlar uchun zarur mablag'lar davlat byudjeti va aholi jamg'armalari hisobiga ajratildi. 1991-2002 yillarda iqtisodiyotga jalb etilgan jami investitsiyalar 28,4 mlrd. AQSh dollarini tashkil etdi.

Xalq xo'jaligi tarkibini qayta qurish maqsadida chet el investitsiyasini jalb qilish choralari ko'rildi. «Chet el investitsiyalari to'g'risida», «Chet ellik investorlar huquqlarini kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida» qonunlar qabul qilindi. Chet el investitsiyasini O'zbekiston iqtisodiyotiga jalb qilish bevosita investitsiyalar tarzida, davlat qarzlari, xalqaro moliya va iqtisodiy tashkilotlar, qarz beruvchi mamlakatlarning investitsiya yoki moliyaviy kredit resurslari shaklida amalga oshirildi. Iqtisodiyotga kiritilayotgan xorijiy investitsiya salmog'i yildan yilga o'sib bordi. 1992-1999 yillarda iqtisodiyotda 4,4 mlrd. AQSh dollari hajmida chet el investitsiyalari o'zlashtirildi. 1999 yilning o'zida iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlari 1 mlrd. 324 mln. AQSh dollari miqdorida chet el investitsiyalari o'zlashtirildi. 1991-2002 yillarda Respublika iqtisodiyotida o'zlashtirilgan chet el investitsiyalari hajmi 14 mlrd. AQSh dollarini tashkil etdi. Xorijiy investitsiyalar ishtirokida faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar soni 2003 yilda 2087 taga etdi.

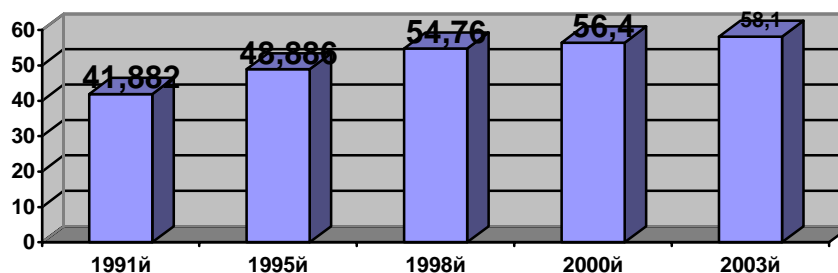
Yoqilg'i mustaqilligi Mustaqillik yillarida iqtisodiyotning hayotiy muhim tarmoqlari rivojlantirildi, yangi sanoat tarmoqlari bunyod etildi. Bunga mamlakatning yoqilgi mustaqilligiga erishishi yaqqol misoldir. 90-yillarning boshlarida chetdan 6 million tonnaga yaqin neft mahsulotlari keltirilar, 600 ming tonna paxta tolasi Rossiya va boshqa mamlakatlarga neft mahsulotlari uchun berilardi. Shu boisdan mamlakatimizda neft mustaqilligi uchun kurash boshlandi, buning zamini - 2 trillion kubmetrga yaqin gaz zahiralari, 160 dan ortiq neft koni bor edi.

Yiliga 2,5 mlrd. kub metr gaz haydash quvvatiga ega bo'lgan Ko'kdumaloq kompressor stantsiyasi, Buxoro neftni qayta ishlash zavodi barpo etildi. 1996 yilga kelib chetdan neft mahsulotlarini sotib olish to'xtadi, neft mustaqilligiga erishildi. 1991 yilda 2,9 mln. tonna neft (gaz kondensati bilan birgalikda) mahsulotlari ishlab chiqarilgan bo'lsa, 2000 yilda bu ko'rsatkich 7,5 mln. tonnadan oshdi. Shu davrda tabiiy gaz ishlab chiqarish 41,8 mlrd. kub metrdan 56,4 mlrd. kub metrga o'sdi. O'zbekiston yoqilgi mustaqilligiga erishdi.

Neft va gaz kondensati ishlab chiqarishning o'sishi, ming tonna hisobida

Tabiiy gaz ishlab chiqarishning o'sishi, mlrd. m³ hisobida

Mashinasozlik va avtomobilsozlik sanoati Mustaqillik yillarida mashinasozlik sanoati jadal rivojlandi. 1994 yilda barpo etilgan O'zbekiston-Isroil «O'zIz mash» qo'shma korxonasida paxta terish mashinalarining gorizontali shpindelli yangi xili yaratildi. Bu agregat jahon mashinasozligining eng yangi yutug'idir, deb e'tirof etildi.

1992 yilda Janubiy Koreya bilan hamkorlikda O'zbekistonda avtomobil ishlab chiqaruvchi korxonaga kelishib olindi. 1993-1996 yillarda Asaka shahrida «O'zDEU avto» zavodi barpo etildi va Damas, Tiko, Neksiya rusumli avtomobillar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. 1996 yilda 25,3 ming, 1997 yilda 64,9 ming, 1998 yilda 54,4 ming, 1999 yilda 58,4 ming, 2004 yilda 70 ming dona engil avtomobil ishlab chiqarildi. «O'zDEU» zavodida 1999-2003 yillarda «Matiz», «Lasetti» rusumli avtomobillar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. O'zbekiston dunyoda avtomobil ishlab chiqaruvchi 28-mamlakatga aylandi.

Samarqandda avtobus va yuk mashinalari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan «Sam Koch avto» zavodi qurildi. 2000 yilda «Sam Koch avto» zavodi 483 ta avtobus, 102 ta yuk avtomobili ishlab chiqardi.

Respublikamizda avtomobillarga butlovchi qismlar ishlab chiqaruvchi o'nlab yangi korxonalar bunyod etildi. Hozirgi paytda «O'zDEU» zavodi uchun zarur bo'lgan butlovchi qismlarning 20 foizi O'zbekistonda ishlab chiqarilmoqda. Avtomobilsozlik sanoatida 14 mingga yaqin ishchi va xizmatchi mehnat qilmoqda.

Mashinasozlik sanoatining yirik korxonalari - Toshkent traktor zavodi, O'zbekiston qishloq xo'jaligi mashinasozligi, Toshkent va Chirchiq qishloq xo'jaligi mashinasozligi, Toshkent agregat zavodi va boshqa korxonalar mustaqillikning dastlabki yillarida uchragan qiyinchiliklarni engib o'tdi. Birgina Toshkent traktor zavodi 2000 yilda 954 ta, 2001 yilda 1002 ta traktor ishlab chiqarilgan bo'lsa, hozirgi paytda yiliga 3,5-4 ming donagacha traktor, minglab tirkamalar ishlab chiqarilmoqda.

Gaz-kimyoy va engil sanoat 1995 yil oktyabr oyida O'zbekiston bilan AQSh ning «ABB Lummus Global» kompaniyasi o'rtasida Sho'rtan gaz-kimyoy majmuasini qurish bo'yicha hamkorlik yo'lga qo'yildi. Qurilish ishlari 1997-2001 yillarda amalga oshirildi, majmua qurilishida 1mlrd. AQSh dollari hajmida sarmoya o'zlashtirildi. 2001 yil dekabrda

Sho'rtton gaz-kimyoy majmuasi ishga tushirildi. Majmua yiliga 125 ming tonna polietilen, 137 ming tonna suyultirilgan gaz va 126 ming tonna gaz kondensati ishlab chiqarish quvvatiga ega.

Engil va to'qimachilik sanoati tez sur'atlar bilan rivojlanib bormoqda. Paxtani qayta ishlovchi «Qabul-O'zbekKO», «Kosonsoy-Tekmen», «Papfen», «Asnam tekstil», «Karakulteks», «Chinoz to'qimachi», «Qabul-Farg'ona», «Oq saroy to'qimachi» qo'shma korxonlari barpo etildi. Faqat 2004 yilda 17 ta engil sanoat korxonlari qurilib ishga tushirildi. Bu tarmoqda xalq ist'emoli mollari ishlab chiqarish kengaydi, minglab yangi ish o'rinlari yaratildi. Agar 1991 yili respublikamizda paxta tolasini qayta ishlash 12 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2004 yilda bu ko'rsatkich 28 foizga etdi. Kalava, ip, paxta va shoyi gazlamalarini eksport qilish hajmlari ancha oshdi.

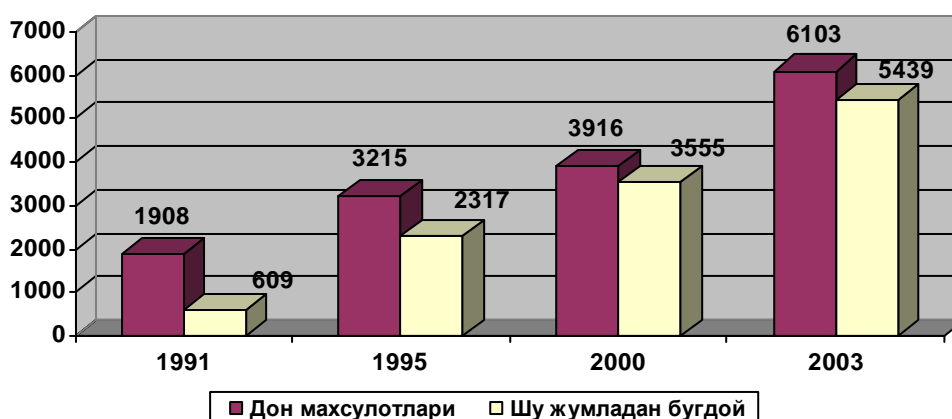
Mustaqillik yillarida «Zarafshon-Nyumont» korxonasi, Qizilqum fosforit kombinati, Qung'irotda soda zavodi, Quvasoy kvarts zavodi, Yangiyo'l va Andijon spirt zavodlari, Toshloq ip yigiruv fabrikasi va boshqa ko'plab korxonalar bunyod etildi.

Don mustaqilligi Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish tarkibini takomillashtirishga e'tibor berildi. Xo'jaliklar qanday ekin ekish sohasida mustaqil bo'ldilar. Respublikada don mustaqilligiga erishish, shakar va boshqa oziq-ovqat mahsulotlari tayyorlashni tiklash yo'li izchillik bilan amalga oshirildi. Paxta ekiladigan maydonlar tegishli suratda qisqartirilib, donli ekinlar maydoni kengaytirildi. Umumiy ekin maydonlarida donli ekinlar salmog'i 1991 yilda 18,8 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2000 yilda 42 foizga o'sdi.

Respublikamizda don mustaqilligiga erishish, shakar va boshqa oziq-ovqat mahsulotlari tayyorlash yo'li izchillik amalga oshirildi. Agar 1991 yilda mamlakatimizda 1,9 mln. tonna don, shu jumlandan 609,5 ming tonna bug'doy tayyorlangan bo'lsa, 2003 yilda 6,1 mln. tonna don, shu jumladan 5,4 mln. tonna bug'doy etishtirildi. O'zbekiston g'alla mustaqilligiga erishdi.

Andijon paxtakorlari tashabbusi bilan chigitni pylonka ostiga ekish texnologiyasi joriy etildi. Bu usul paxtadan sifatli va yuqori hosil etishtirish imkonini yaratdi.

G'alla ishlab chiqarishning o'sishi, ming tonna hisobida

Iqtisodiyotda barqaror yuksalish

Iqtisodiyot tarkibidagi tub o'zgarishlar, yangi korxonlarning bunyod etilishi sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish sohasida samarali natijalar berdi. 1991-2002 yillarda 1872 korxon va boshqa ishlab chiqarish muassasalari qurildi, mahsulotning 9,5 mingdan ortiq yangi turlarini ishlab chiqarish o'zlashtirildi. 1990 yilda Respublika bo'yicha ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari hajmini 100 foiz deb olsak, undan keyingi yillarda kamayib, 1992 yilda 94,7 foizga, 1993 yilda 98,1 foizga tushgan edi. 1995 yilga kelib **makroiqtisodiyotda barqarorlikka erishildi** va 1996 yildan boshlab **barqaror o'sish** ta'minlanmoqda. Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi oldingi yilga nisbatan 1997 yilda 106,5 foizga, 1998 yilda 105,8 foizga, 1999 yilda 106,1 foizga, 2000 yilda 106,4 foizga, 2001 yilda 108,1 foizga, 2002 yilda 108,1 foizga, 2003 yilda 108,4 foizga, 2004 yilda 109,4 foizga o'sdi. Un va un mahsulotlari, kiyim-kechak, poyabzal, shakar va qand mahsulotlari ishlab chiqarish sezilarli darajada ko'paydi, iste'mol buyumlari importi kamaydi.

Yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarish 1991-1995 yillarda pasayib bordi, 1996 yildan boshlab o'sish boshlandi. Oldingi yilga nisbatan 1996 yilda YaIM 101,7 foizga, 1997 yilda 105,2 foizga, 1998 yilda 104,4 foizga, 1999 yilda 104,4 foizga, 2000 yilda 104 foizga, 2001 yilda 104,5 foizga o'sdi.

Natijada, 2001 yilda birinchi bor yalpi ichki mahsulotning 1991 yilga nisbatan 103 foiz o'sishiga erishildi. MDH davlatlari orasida birinchi bo'lib O'zbekiston iqtisodiy barqarorlikka erishgan, iqtisodiy ko'rsatkichlari izchil o'sib borayotgan mamlakatdir. 2004 yilda yalpi ichki mahsulot 7,7 foizga o'sdi.

Shahar va qishloqlarimizning qiyofasi o'zgarib, aholi turmush saviyasi o'sib bordi. Yirik inshootlar, korxonalarning bunyod etilishi, iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar, izchil o'sish sur'atlari odamlarning moddiy va ijtimoiy hayotini, farovonligini yildan yilga yaxshilanishiga zamin bo'lib, xizmat qilmoqda. Aholini tabiiy gaz, ichimlik suvi bilan ta'minlash darajasi salmoqli darajada o'sdi. Birgina 1999 yilda 4,5 ming km gaz tarmog'i-shundan 4,3 ming kilometri qishloq joylarida, 2 ming km.dan ziyod ichimlik suv tarmog'i - shundan 1,9 ming kilometri qishloq joylarida ishga tushirildi.

Jahondagi etakchi firmalarning havo kemalari bilan ta'minlangan O'zbekiston Havo yo'llari aviakompaniyasi dunyoning 25 mamlakati bilan havo aloqlarini o'rnatgan, u mustaqillik yillarida 25 milliondan ko'p yo'lovchiga xizmat qildi.

Ijtimoiy hayot

Aholini ijtimoiy himoyalashga alohida e'tibor berilmoqda. O'zbekistonda islohotlar boshlangan dastlabki paytdayoq, uning asl maqsadi insonga munosib turmush va faoliyat sharoitlarini vujudga keltirishdan iborat, deb belgilangan edi. Bozor munosabatlariga o'tishning ilk davridan boshlab aholini oldindan ijtimoiy himoyalash yuzasidan zarur chora-tadbirlar ko'rib borildi. Shu maqsadda miqdori muntazam o'zgartirib turilgan ish haqi, pensiyalar, turli nafaqalar, stipendiyalar, kompensatsiya to'lovlari tarzidagi pul to'lovlari keng qo'llanildi.

Mamlakatning 2 mln. 640 ming fuqarosi pensiya va moddiy yordam oladi. Bunday to'lovlar miqdori 2000 yilda 187,8 mlrd. so'mni tashkil etdi.

Faqat 2000 yilning o'zida aholining kam ta'minlangan qismiga fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari - mahalla yig'inlari orqali 54,2 mlrd. so'm miqdorida nafaqa, ko'mak va boshqa turdagi yordamlar berildi.

Mustaqillik yillarida mamlakatda 70 mln. kv.m. turar joylar, 19,5 ming o'rinli kasalxonalar, 95,7 ming marta tashrifli poliklinikalar, 805,9 ming o'rinli maktablar, 15,3 ming o'rinli akademik litseylar, 126,5 ming o'rinli kasb-hunar kollejlari qurilib foydalanishga topshirildi.

Aholini ichimlik suvi bilan ta'minlash va gazlashtirish bo'yicha keng qamrovli dasturlar amalga oshirilmoqda. 1991-2000 yillarda 22,6 ming km. suv quvurlari va 54,1 ming km. gaz tarmoqlari yotqizildi. Aholining uy-joylarini gazlashtirish darajasi 46,2 foizgacha, ichimlik suvi bilan markazlashgan holda ta'minlash esa 64,2 foizdan 77,6 foizgacha ko'tarildi.

Yosh oilalarni qo'llab-quvvatlash dasturi amalga oshirilmoqda.

Respublikada aholiga tibbiy va ijtimoiy xizmat ko'rsatishning rivojlangan tizimi bunyod etildi. Mustaqillik yillarida ambulatoriya-poliklinika muassasalarining soni 3 mingdan 4,8 minggacha yoki 1,6 baravar ortdi. Qishloq joylaida 1600 ta vrachlik punktlari ochildi.

Aholiga 81,5 mingdan ortiq shifokorlar turli ixtisosliklar bo'yicha malakali tibbiy yordam ko'rsatmoqda.

1994 yilda aholining dori-darmonga bo'lgan ehtiyoji Respublikada ishlab chiqarilgan mahsulot hisobiga bor-yo'g'i 4,5 foizga qondirilar edi. 2003 yilga kelib, katta miqdorda sarmoya jalb etilganligi hisobidan, bu ko'rsatkich 25 foizgacha o'sdi.

Xulosa qilib aytganda, mustaqillik yillarida iqtisodiyotning boshqaruv tizimi tubdan o'zgartirildi, xo'jalik yuritishning bozor iqtisodiyotiga mos yangi tizimi yaratildi. Bozor infratuzilmasi asoslari barpo qilindi. Mamlakatimiz iqtisodiy tanazzul davridan o'tib oldi, makroiqtisodiy va moliyaviy barqarorlikka erishildi, iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi zarur shart-sharoitlar vujudga keldi. Xususiy mulkchilikning huquqiy asoslari yaratildi. Davlat mulkini xususiylashtirish natijasida ko'p ukladli iqtisodiyot shakllandi. Eng muhimi, odamlarimizning tafakkuri, hayotga bo'lgan munosabati tubdan o'zgarmoqda. Turmush darajasi, oilasining farovonligi o'ziga bog'lik ekanligini tushunib etayotgan odamlar tobora ko'payib bormoqda.

3. Mustaqillik yillarida ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyot

Ma'naviy merosning tiklanishi va rivojlanishi

Jamiyat ma'naviyati mamlakat barqarorligi va taraqqiyotining muhim sharti va kafolatidir.

Biron-bir mamlakat o'z ma'naviy imkoniyatlarini, odamlar ongida ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni rivojlantirmay, xalqning milliy ruhini uyg'otmay va mustahkamlamay turib yuksak taraqqiyot darajasiga ko'tarila olmaydi. Shuning uchun ham jamiyat ma'naviyatini yuksaltirish O'zbekiston taraqqiyotining ustivor yo'nalishi deb belgilandi.

Tarixdan ma'lumki, mamlakatimiz bir necha bor ajnabiy bosqinchilar hujumiga duchor bo'lgan, qaramlik va zulm ostida qolgan. Buning oqibatida xalqimizning boy ma'naviy merosi, urf-odatlar qadrsizlanishga mahkum bo'lgan. Ayniqsa, chor mustamlakachiligi va sovetlar tuzumi davrida milliy qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz oyoq osti qilindi. Ona tilimiz, boy ma'naviy merosimiz qadrsizlantirildi, ko'plab masjid-madrasalar, milliy maktablar, tarixiy yodgorliklar buzildi, qarovsiz qoldi. O'zbekiston davlat mustaqilligini qo'lga kiritgan kundan boshlab mamlakatimizda boy ma'naviy merosimizni tiklash va rivojlantirish, jamiyat ma'naviyatini yuksaltirish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Jamiyat ma'naviyatini tiklash va yuksaltirishni ta'minlovchi ma'naviy-ma'rifiy islohotlarning yo'nalishlari belgilab olindi.

«Moddiy islohotlar, iqtisodiy islohotlar o'z yo'liga. Ularni hal qilish mumkin. Xalqning ta'minotini ham amallab turish mumkin. Ammo, ma'naviy islohotlar - qullik va mutelik iskanjasidan ozod bo'lish, qadni baland tutish, ota-bobalarimizning udumlarini tiklab, ularga munosib voris bo'lish - bundan og'irroq va bundan sharafliroq vazifa yo'q bu dunyoda».

Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T. 1, 202-bet.

Mustaqillik yillarida boy ma'naviy merosimizni tiklash tadbirlari amalga oshirildi. Milliy madaniyatimizga, jahon tsivilizatsiyasi taraqqiyotiga buyuk hissa qo'shgan bobalarimiz-Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Bahouddin Naqshband, Xo'ja Ahmad Yassaviy, Al-Xorazmiy, Al-Farg'oniy, Ibn Sino, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Zahiriddin Bobur va boshqa ko'plab ajdodlarimizning milliy va ma'naviy merosi xalqimizga qaytarildi, tavallud topgan kunlari butun mamlakat bo'yicha nishonlandi, ruhlari shod etildi, asarlari nashr etildi. Ularning ma'naviy merosi bugungi kunda xalqimizga yangi jamiyat qurishda ma'naviy kuch-qudrat bag'ishlamoqda, jamiyatimizni ma'naviy yuksaltirishga xizmat qilmoqda.

Tarixiy xotiraning tiklanishi

Jamiyat ma'naviyatini yuksaltirishda tarixiy xotira, ajdodlar tarixini bilish, milliy axloqiy qadriyat hamda

an'analar va muqaddas dinimizning o'rni va ahamiyati katta. Biron-bir xalq o'z tarixini bilmay, asrlar osha yaratilgan ma'naviy merosga tayanmay va uni yanada rivojlantirmay

turib o'z kelajagini tasavvur eta olmaydi. Shu bois mustabid tuzum davrida soxtalashtirilgan xalqimiz tarixini xolisona, haqqoniy yoritish, barcha o'quv maskanlarida Vatan tarixini o'qitish borasida muhim tadbirlar amalga oshirildi.

O'zbek xalqi va o'zbek davlatchiligi tarixini, tariximizning boshqa sahifalarini xolisona ilmiy asosda yoritish vazifalari Prezident I.A.Karimovning bir guruh tarixchilar bilan 1998 yil iyun oyida bo'lgan suhbatida, Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 27 iyulda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi tarix instituti faoliyatini takomillashtirish to'g'risida»gi qarorida belgilab berildi.

Mustaqillik yillarida Vatanimiz tarixini yoritish va o'rganish masalalari partiyaviylik, sinfiylik yondashuvlardan, hukmron kommunistik mafkura ta'siridan xalos etildi. Necha 10 yillar davomida buzib ko'rsatilgan yoki so'z yuritilmay kelgan tarixiy voqealarni xolislik, tarixiylik, haqqoniylik tamoyillari asosida yoritilgan qator ilmiy asarlar, darsliklar va o'quv adabiyotlari yaratildi.

Prezident Farmoni bilan 1996 yil Amir Temur yili deb e'lon qilindi. Amir Temur tavalludining 660 yilligini nishonlashga bag'ishlangan tadbirlar O'zbekistonda, dunyoning 50 dan ortiq mamlakatlarida o'tkazildi. YuNESKO qarori bilan Sohibqiron yubileyi jahon miqyosida nishonlandi. Parijda Amir Temurga bag'ishlangan madaniyat haftaligi, «Temuriylar davrida fan, madaniyat va maorifning gullab yashnashi» mavzuida xalqaro konferentsiya va ko'rgazmalar bo'lib o'tdi. Toshkent shahrida Amir Temurga haykal qo'yildi, Temuriylar tarixi davlat muzeyi tashkil etildi, uning nomi bilan bog'liq tarixiy yodgorliklar ta'mirlandi.

1999 yil vatanparvar siymo, xalq qahramoni Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligi, xalq dahosi yaratgan Alpomish dostonining 1000 yilligining nishonlanishi, Urganch va Termizda ular xotirasiga barpo etilgan yodgorlik majmuasi jamiyat ma'naviyatini yuksaltirishga, milliy ong va milliy g'ururni ko'tarishga xizmat qilmoqda.

Vatanimiz ozodligi yo'lida shahid ketgan Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat, Usmon Nosir va boshqa xalq jigarbandlarining nomi, izzat-ikromi, hurmati o'z joyiga qo'yildi, asarlari chop etildi. Prezidentimiz Islom Karimov tashabbusi bilan Toshkentda mustamlakichilik davri qurbonlari xotirasini abadiylashtirish maqsadida «Shahidlar xotirasi» yodgorlik majmui, «Qatag'on qurbonlari xotirasi» muzeyi, fashizmga qarshi janglarda jon fido etgan xalqimizning farzandlari xotirasini abadiylashtirish maqsadida «Xotira maydoni» majmuasi barpo etildi. Bu tadbirlar xalqimizda milliy ongni yuksaltirishga, tarixiy xotirani tiklanishiga, yoshlarni milliy istiqloq g'oyalari ruhida tarbiyalashga xizmat qilmoqda.

**Diniy va milliy
qadriyatlarning tiklanishi**

Mustaqillik sharofati bilan diniy qadriyatlar, diniy e'tiqod qayta tiklandi. Ramozon hayiti, Qurbon hayiti, qadimiy xalq bayrami Navro'z qayta tiklandi, bu kunlar Prezident Farmoni bilan dam olish, bayram kuni bo'lib qoldi. Musulmonlar O'zbekiston xalqi tarixida birinchi marta bevosita hukumat

homiyligida har yili Haj va Umra amallarini ado etish imkoniyatlariga ega bo'ldilar. Prezident Farmoni bilan tuzilgan «Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik markazi, «Oltin meros» xalqaro xayriya jamg'armasi jamiyatning ma'naviy- ma'rifiy ravnaqi yo'lida xizmat qilmoqda.

Respublikada 17 diniy konfessiya ro'yxatga olingan va rasman faoliyat ko'rstamoqda. 170 dan ortiq diniy tashkilotlar ishlab turibdi va ularda O'zbekistonda yashovchi 130 millat va elat vakillari o'zlarining diniy ehtiyojlarini qondirmoqdalar. 1,7 mingdan ortiq masjidlar, xristian ibodatxonalari, sinagoglar va boshqa diniy markazlar ta'mirlandi va yangidan qurildi. 10 ta diniy ta'lim muassasasi faoliyat ko'rsatmoqda. 1999 yilda Toshkentda Islom Universiteti ochildi.

O'zbekiston hududida xalqning ulug'vor va shonli tarixiga oid 2000 dan ortiq yodgorliklar ta'mirlandi.

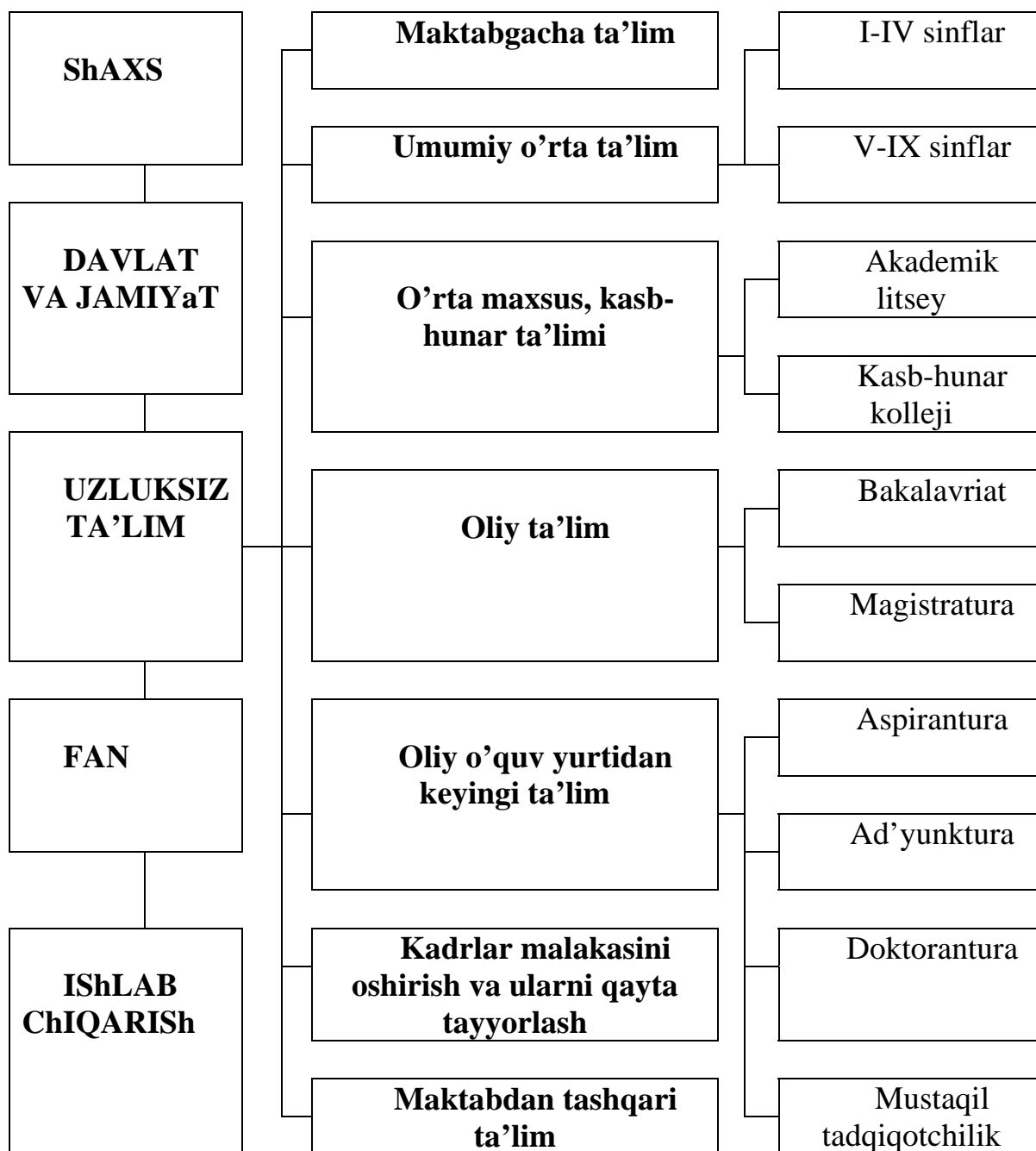
O'zbek xalqining ming yillar davomida shakllangan, mustamlakachilik davrida oyoq-osti qilingan, insonparvar urf-odatlar va an'analari, madaniy qadriyatlari ehtiyotlab tiklandi va yangi ma'no-mazmun bilan boyitildi. Maqomchilar, to'y-marosim qo'shiqlari, shoir-baxshilar va folklor-etnografik dastalarning o'nlab ko'rik-tanlovlari o'tkazildi. Pianinochi va skripkachilarning simfonik va kamer musiqalari, zamonaviy estrada guruhlarining festival va tanlovlari bo'lib o'tmoqda.

Mamlakatimizda o'zbek tilining xalq va davlat turmushidagi o'rni va ahamiyati qayta tiklandi. Davlat tili haqidagi qonunda o'zbek tili o'zbek xalqining ma'naviy mulki ekanligi, uning ravnaqi, qo'llanilishi va muhofazasi davlat tomonidan ta'minlanishi belgilab qo'yildi. Oliy davlat hokimiyati, mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarida, korxonalar, muassasalar va tashkilotlarda ish yuritish asosan o'zbek tilida olib borilmoqda. Respublikamizning ma'muriy-hududiy birliklari, ko'chalari, geografik o'rinlarning nomlariga yagona milliy shakl berildi va o'zbek tilida yozib qo'yildi. Natijada o'zbek xalqining milliy qadr-qimmatini qayta tiklandi va mustahkamlandi. Shuningdek, O'zbekistonda istiqomat qilayotgan barcha millat va elatlarning tillari, qadr-qimmatini ham o'z o'rniga qo'yilgan.

Ta'lim ravnaqi Ma'naviy-ma'rifiy sohadagi yutuqlarimiz ta'lim tizimidagi tub o'zgarishlarda yaqqol namayon bo'lmoqda. Xalq ta'limini isloh qilish, kadrlar tayyorlash tizimini mustahkamlash sohasida muhim chora-tadbirlar amalga oshirildi. Yangi oliy o'quv yurtlari tashkil etilib bilimlarning yangi tarmoqlari bo'yicha kadrlar tayyorlash yo'lga qo'yildi. Oliy ta'lim tizimidagi 16 universitetning 12 tasi mustaqillik yillarida tashkil etildi. Mustaqillik yillarida eng zarur zamonaviy mutaxassisliklar bo'yicha o'nlab yangi oliy o'quv yurtlari - Mudofaa vazirligi qoshida Harbiy akademiya, Ichki ishlar vazirligi qoshida Ichki ishlar akademiyasi, Bank-moliya akademiyasi, Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti, Toshkent aviatsiya instituti, Navoiy tog'-konchilik instituti, Toshkent Moliya instituti va boshqalar tashkil etildi.

Prezidentimiz Islom Karimov tashabbusi bilan ta'limni tubdan isloh qilish yo'llari ishlab chiqildi. 1997 yil 27 avgustda Oliy Majlisning IX sessiyasida O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida» Qonuni va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» qabul qilindi. Milliy dasturning maqsadi ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, uni o'tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to'la xalos etish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash milliy tizimini yaratishdan iboratdir.

KADRLAR TAYYORLASH MILLIY DASTURI

Milliy dastur ro'yobga chiqmoqda. Yoshlar umumiy o'rta ta'limni 9 yillik maktablarda oladilar, yana uch yil davomida yangidan tashkil etilgan akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari o'rta maxsus bilim va kasb-hunar o'rganadilar.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturida belgilangan vazifalarni bajarish umumxalq, umummillat ishiga aylandi. 2001 yilda Kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirishning birinchi bosqichi yakunlandi.

2001 yilda Respublikamizda 6742 ta maktabgacha ta'lim muassasalarida 608500 nafar o'g'il-qizlar tarbiyalandi. Ularda 65862 nafar pedagog, tarbiyachi va boshqa xodimlar xizmat qildi. 9727 ta umumta'lim maktablarida 440762 nafar o'qituvchi 6,3 mln. o'quvchiga ta'lim bermoqda. Umumiy o'rta ta'lim bo'yicha barcha o'quv fanlaridan Davlat ta'lim standartlari ishlab chiqildi va ular 346 ta maktabda tajribadan o'tkazildi, ta'lim jarayoniga joriy etildi. Davlat ta'lim standartlariga mos o'quv dasturlari va darsliklari yaratildi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturini eng muhim, O'zbekistonga xos xususiyati yangi turdagi 3 yillik o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimini yaratishdir. 1998-2004 yillar davomida zamonaviy o'quv-laboratoriya uskunalari bilan jihozlangan 54 ta akademik litsey va 533 ta kasb-hunar kolleji barpo etildi. Bu maqsadlar uchun 135 mlrd. so'm mablag' sarflandi. O'rta maxsus o'quv yurtlariga zarur bo'lgan jihozlar sotib olish uchun jalb qilingan chet el investitsiyalarining miqdori 150 mln. AQSh dollarini tashkil etdi. Davlat ta'lim standartlari, o'quv dasturlari ishlab chiqildi, amaliyotga kiritildi va darsliklar yaratildi. 2003-2004 o'quv yilida akademik litseylarda 26,2 ming, kasb-hunar kollejlari 531,6 ming o'quvchi ta'lim oldi.

Oliy ta'lim tizimida katta o'zgarishlar qilindi. Oliy ta'lim ikki bosqichdan - bakalavriat va magistraturadan iborat etib qayta tashkil etildi. 62 ta oliy o'quv yurtlarida ta'lim olayotgan bo'lajak bakalavr va magistrantlar soni 2003-2004 o'quv yilida 254400 nafarni tashkil etdi. 18486 nafar professor-o'qituvchilar mehnat qilmoqdalar, ularning 1462 nafari fan doktori, 7201 nafari fan nomzodidir. O'tgan 4 yil davomida barcha yo'nalishlar bo'yicha bakalavr va magistrantlar uchun qo'yiladigan talablarni o'zida mujassamlashtirgan Davlat ta'lim standartlari, o'quv dasturlari yaratildi. Oliy ta'lim uchun 1129 nomdagi darslik va o'quv adabiyotlari nashr etildi va Oliy o'quv yurtlari kutubxonlariga tarqatildi.

Mamlakatimizda iqtidorli yoshlarni izlab topish, ularga ko'maklashish, qo'llab-quvvatlash bo'yicha davlat siyosati sobit qadamlik bilan olib borilmoqda. Iste'dodli yoshlarni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish, chet elda o'qishini qo'llab-quvvatlash maqsadida "Respublika bolalar fondi", "Sog'lom avlod uchun", "Iste'dod" jamg'armalari tashkil topdi. Ta'lim sohasida AKSELS, AYREKS, AQSh kollejlari konsortsiumi, SARE, Tinchlik korpusi (AQSh), Konrad Adenauer fondi, Britaniya kengashi, SAUD Al-Baptin fondi (Misr) kabi xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik yo'lga qo'yildi. 2000 dan ortiq talaba va mutaxassislar chet elda o'qib keldi.

O'zbekiston ta'lim tizimi dunyo miqyosida kata qiziqish uyg'otmoqda. Moskvadagi Oliy ta'lim Xalqaro Fanlar akademiyasi prezidenti V.Shukshunov O'zbekistonda ishlab chiqilgan bu Milliy dasturni mazmun-mohiyati jihatidan tengi yo'q hujjat, deb ta'rifladi. O'zbekistonda yaratilayotgan ta'lim tizimi «Ta'limning o'zbek modeli» deb e'tirof etildi.

4. Madaniyat ravnaqi

Badiiy adabiyot Mustaqillik yillarida badiiy adabiyotda milliylik, ming yillik tarixiy ijodiy an'analar, umuminsoniy qadriyatlar, erkin fikr yuritish tamoyillari tiklandi. Badiiy adabiyot sinfiylik, partiyaviylik, kommunistik mafkuraviylik kabi aqidalar hukmronligi illatlaridan ozod bo'ldi.

Badiiy adabiyotda mustaqillikni asrab-avaylash, ozod va obod Vatan qurish, barkamol insonni tarbiyalash, milliy o'zlikni anglash kabi masalalar bosh mavzu bo'lib qoldi.

Abdulla Oripov, Odil Yoqubov, Primqul Qodirov, Xurshid Davron kabi ijodkorlarning tarixiy roman, pesa va qissalarida ulug' bobokalonlarimiz Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Z.M.Bobur va boshqalarning siymolari umuminsoniy va milliy qadriyatlarga mos tarzda yangicha talqinda yoritildi. Xalqaro Sholoxov mukofoti laureati To'lepbergen Qayipbergenovning «U dunyoga, bobomga xat» asari, Shukrulloning «Kafansiz ko'milganlar» romanida, Nazar Eshonqulovning «Qora kitob» povestida, O'tkir Hoshimovning «Tushda kechgan umrlar», Tog'ay Murodning «Otamdan qolgan dalalar» singari asarlarda mustabid sovet davrida xalq boshiga solingan behad kulfatlar, g'am-alamlar haqqoniy tasvirlangan.

Tohir Malikning «Shaytanat» (4 kitob), Hojiakbar Shayxovning «Tutqin odamlar» asarlarida insonni iymon va vijddandan ozdirishga, razolat va qabohat ummoniga botirishga urinuvchi yomonlik dunyosi, mafiya olami shaytonlari fosh qilinadi, ularga nisbatan nafrat tuyg'ulari tarannum etiladi.

Omon Muxtorning «To'rt tomon qibla» nomli trilogiyasi, Barat Boyqobulovning «O'zbeknoma» tarixiy-falsafiy dostoni, Abduqhhor Ibrohimovning «Biz kim, o'zbeklar» badiiy-tarixiy asari, Azim Suyunning «Oq va qora», A.Qutbiddinning «Izohsiz lug'at» she'riy asarlari zamonaviy o'zbek adabiyotining yorqin ifodasidir.

Me'morchilik va amaliy san'at O'zbek xalqi me'morchiligi mohiyat e'tibori jihatidan buyuk bunyodkorlik san'atidir. Mustaqillik yillarida me'morchilik san'ati yanada rivojlanib, takomillashib bormoqda. Me'morchilikda ikki asosiy tamoyil ko'zga tashlanadi. Ulardan biri sharqona me'moriyatning an'anaviy qonun-qoidalariga rioya etishdir. Bu tamoyil Temuriylar tarixi davlat muzeyi, Turkiston saroyi, Oliy Majlis, Senat, Toshkent shahar hokimiyati binolari timsolida o'z aksini topgandir.

Me'morchilikdagi ikkinchi tamoyil esa O'zbekistonning jahon hamjamiyatidan munosib o'rin olish sari intilishini namoyish etuvchi jahon me'morchiligining eng yaxshi yutuqlaridan foydalanishda namoyon bo'lmoqda. Bunday binolar jumlasiga «Meridian», «Afrosiyob» (Samarqand), «Buxoro» «Interkontinental», «Sheraton» mehmonxonalari,

«O'zeksptomarkaz», Milliy bank, Markaziy bank, «Toshkentplaza» savdo markazi, Respublika birja markazi, banklararo moliyaviy xizmatlar Markazi, O'zbekiston Davlat konservatoriyasi va boshqa binolarni kiritish mumkin.

Toshkent shahri ko'rkiga ko'rk qo'shib turgan «Oloy», «Chorsu», «Otchopar», «Yunusobod», «Mirobod», «Parkent», «Qo'yliq» va boshqa bozor binolari, shuningdek, «Yunusobod» tennis markazi, «Jar» sport markazi singari zamonaviy inshootlar barpo etildi.

O'zbekistonning qadimiy shaharlaridagi tarixiy binolarni tiklash ishlari jadallik bilan olib borildi. Bunga Toshkent, Samarqand, Shahrisabz, Buxoro, Xiva shaharlarida qayta tiklangan o'nlab binolar, obidalar misol bo'laoladi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturini hayotga tadbqiq etish jarayonida yuzlab akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun mahobatli binolar bunyod etildi.

Mustaqillik yillarida haykaltaroshlik san'ati jadal o'sdi. Haykaltarosh I.Jabborov va K.Jabborovlar tomonidan Toshkentda Amir Temurning otliq haykali, Samarqand va Shahrisabzda Amir Temur haykallari, Farg'ona va Quvada al-Farg'oniy (1998), Xorazmda Jaloliddin Manguberdi haykallari (1999) yaratildi. Haykaltarosh R.Mirboshiev ijodiga mansub «Z.M.Bobur» (1993, Andijon), «Abdulla Qodiriy» (1994, Toshkent), «Cho'lpon» (1997, Andijon), «Ona» (1999, Jizzax shahri) kabi bir qator haykal va yodgorliklar yaratildi. 1999 yilda Termizda «Alpomish» haykali va majmua-kompozitsiyasi (A.Rahmatullaev va boshqalar) bunyod etildi.

O'zbekistonda qadimdan amaliy san'at o'ziga xos tarzda rivojlanib kelgan. Mustaqillik yillarida badiiy kulolchilik, pichoqchilik, zargarlik, ganchkorlik, yog'och o'ymakorligi, naqqoshlik, kashtachilik, zardo'zlik, gilamdo'zlik, bezakchilik kabi amaliy san'at turlari tiklandi va yangi ma'no-mazmun bilan rivojlanib bormoqda. Mustaqillik sharofati bilan dizayn san'ati ham jadal rivojlanmoqda. Tasviriy san'at, rassomchilik san'atining rivojida 1997 yilda tashkil etilgan O'zbekiston Badiiy akademiyasi va «Tasviriy oyina» respublika ijodiy uyushmasi muhim rol o'ynadi. O'zbekiston xalq rassomlari Malik Nabiev, Bahodir Jalolov va boshqalar xalqimiz ongida milliy g'urur, Vatanga sadoqat tuyg'ularini uyg'otuvchi qator san'at asarlari yaratdilar. Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Bobur Mirzo portretlari shular jumlasidandir. Tasviriy va miniatura san'ati yangi ma'no-mazmun bilan boyidi. Shahar ko'chalariga bugungi hayotimizni tasvirlovchi rasmlar o'rnatildi, binolarning devorlari odamlarga huzur-halovat, zavq bag'ishlaydigan naqshlar bilan bezatildi.

Kino san'ati Mustaqillik yillarida kino san'ati rivoj topdi. 1996 yilda «O'zbekfilm» tasarrufida 8 ta kinostudiya, 30ga yaqin mustaqil ijodiy studiyalar faoliyat yuritdi. 1996 yilda tashkil etilgan «O'zbekkino» davlat aksionerlik kompaniyasi, uning davlat tomonidan moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlanishi kino san'atining rivojida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. 1991-2002 yillarda 60 ga yaqin badiiy filmlar yaratildi. «Temir xotin», «Dallol», «Sharif va Ma'rif», «Tilla bola», «Buyuk Amir Temur», «Yulduzingni ber, osmon», «Kenja singil» va boshqa filmlarda milliyluk va zamonaviylik uyg'unligi yaqqol namoyon bo'ldi. 1997 yil 22-29 may kunlari XII Xalqaro Toshkent kinofestivali bo'lib o'tdi. Unda 32 ta davlat va 8 ta xalqaro tashkilotdan vakillar, kino san'ati ustalari

qatnashdi. «Buyuk Amir Temur» filmi ijodkori R.Ibrohimovga festival bosh sovrini – «Neksiya» avtomobili berildi.

Mustaqillik yillarida o'nlab hujjatli filmlar yaratildi. «O'zbekiston bahorlari», «Ulkan odim», «Ular Germaniyada o'qigan edilar», «O'zbekiston qahramonlari», «Umid qaldirg'ochi», «Istiqlol fidoyilari» va boshqalar shular jumlasidandir.

Teatr Mustaqillik yillarida amalga oshirilayotgan ma'naviy-ma'rifiy islohotlar jarayonida teatr san'ati ham rivojlandi.

1993 yilda foydalanishga topshirilgan «Turkiston» saroyi Vatanimiz va xorijlik teatr arboblarning, ijodiy guruhlarining sahna asarlari namoyish etiladigan dargohga aylandi. Andijonda jamoatchilik asosida faoliyat ko'rsatayotgan yoshlar teatri, Abbos Bakirov nomli yoshlar va bolalar teatriga aylantirildi.

Respublika Prezidentining 1995 yil 20 oktyabrdagi «O'zbekistonda teatr va musiqa san'atini yanada rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi, 1998 yil 26 martdagi «O'zbekiston teatr san'atini rivojlantirish to'g'risida»gi farmonlari asosida teatrlar davlat byudjeti hisobiga qo'llab-quvvatlandi. Farmonga binoan Madaniyat ishlari vazirligi tizimida va teatr ijodiy xodimlari uyushmasi qoshida 1998 yilda «O'zbekteatr» ijodiy-ishlab chiqarish birlashmasi tashkil etildi. Birlashma teatr jamoalariga xalqimizning boy ma'naviy olamini, uning madaniy merosi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat hissini uyg'otuvchi spektakllar yaratishda, iste'dodli yoshlarni teatrga jalb qilishda, teatrlarning moddiy-texnikaviy bazasini mustahkamlashda, ijodiy xodimlarni ijtimoiy himoya qilishda ko'maklashdi. Alisher Navoiy nomli Davlat akademik katta opera va balet teatri Yaponiya tomonidan 1995 yilda bepul ajratilgan 47 mln. ien (1500 ming AQSh dollari) qiymatiga teng yangi uskunalar bilan jihozlandi. Respublikamizda 41 ta professional teatr faoliyat ko'rsatmoqda. Har bir viloyatda qo'g'irchoq teatrlari bolalarga xizmat qilyapdi.

2001 yilda respublika teatr san'atida muhim tarixiy voqea sodir bo'ldi. Hamza nomidagi O'zbek akademik drama teatri binosi muhtasham koshona shaklida qayta qurildi, zamonaviy teatr uskunalari va mebellar bilan jihozlandi. Prezident farmoni bilan unga Milliy teatr maqomi berildi.

Respublika teatrlari Vatan tarixini sahna asarlari orqali yoritishga alohida e'tibor berdilar. Milliy akademik drama teatri va Qashqadaryo musiqali drama teatri jamoalari «Sohibqiron», Xorazm viloyati musiqali drama va komediya teatri «Jaloliddin Manguberdi», Abror Hidoyatov nomli o'zbek davlat teatri «Buyuk ipak yo'li» kabi tarixiy dramalarni sahnaga qo'ydilar.

1997 yil oktyabrda Toshkentda bo'lib o'tgan «Teatr: Sharq-G'arb» xalqaro festivalda Yaponiya, Hindiston, Gonkong, Turkiya, Rossiya, Buyuk Britaniya teatr san'atkorlarining chiqishlari bo'ldi. Amir Temur tavalludining 660 yilligiga bag'ishlangan festivalda O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston teatrlarining 15 ta eng yaxshi tarixiy sahna asarlari namoyish etildi. O'zbekiston teatr ustalari

Germaniya, Frantsiya, Slovakiya, Hindiston, AQSh, Belgiya, Misr, Rossiya teatr festivallarida qiziqarli spektakllar bilan ishtirok etdilar.

Muxtasar aytganda, respublikamiz teatr san'ati xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz ma'naviyatini boyitish, ular ongiga Milliy istiqlol g'oyasini singdira borish, vatanparvarlik tuyg'ularini kuchaytirish, axloqiy, estetik tarbiya maktabi bo'lib xizmat qilmoqda.

O'zbek tsirki 1992 yilda «O'zbekdavlatstirk» respublika birlashmasining tashkil etilishi tsirk san'atining rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Toshkent tsirki zamonaviy talablar asosida qayta ta'mirlandi, unga O'zbekiston xalq artisti Toshkenboy Egamberdiev nomi berildi. An'anaviy tsirk san'atining unitilgan turlari tiklandi va rivojlandi. Iste'dodli yoshlarga amaliy yordam berish maqsadida 1996 yilda estrada-tsirk kolleji ochildi.

O'zbekiston tsirkchilarining chet ellarga gastrol safarlari uyushtirildi. Misr, Iordaniya, Falastin, Pokiston, Malayziya, Hindiston, Xitoy, Suriya, Livan, Eron, Birlashgan Arab Amirligida gastrol safarlarida bo'lgan respublikamiz tsirk ustalari o'zbek milliy tsirk san'atini namoyish etdilar.

Olimjon Toshkenboev rahbarligidagi «O'zbekiston dorbozlari» guruhi 1996 yildan boshlab Evropa mamlakatlarida gastrol safarida bo'lib, 2000 dan ziyod tomosha ko'rsatdilar. 15 yoshli Karima Zaripova 1997 yil yanvarda Parijdagi Buglion tsirkida bo'lgan yosh tsirk artistlarining xalqaro festivalida qatnashib, «Plastik etyud» (besuyak uyini) janrida festivalning eng oliy mukofoti – oltin medalni qo'lga kiritdi. 1998 yilda Toshkent tsirkida iste'dodli yoshlarga ko'maklashuvchi bolalar studiyasi ochildi.

O'zbek tsirkchilari 1999 yilda Birlashgan Arab Amirligining Dubay shahrida, 1999 yilda Saratov shahrida bo'lib o'tgan Butunrossiya tsirk festivalida, 2000 yilda Xitoyning Uxan shahrida bo'lib o'tgan xalqaro tsirk festivalida, 2001 yil yanvarda Belgiyaning Lej shahrida bo'lib o'tgan Evropa tsirkklarining 10-festivalida muvaffaqiyatli qatnashib, sovrinli o'rinlarni egalladilar. Tsirkchilarimizning sa'y-harakatlari natijasida O'zbek tsirkiga xos turli nomer va attraksionlar xalqaro tsirk dasturlaridan o'rin egalladi.

Milliy musiqa va qo'shiqchilik Mustaqillik yillarida milliy musiqa va qo'shiqchilik san'ati rivojlandi. Respublika madaniyat ishlari vazirligi, 1992 yilda tashkil etilgan «Xalq ijodi va madaniy-ma'rifiy ishlar respublika Markazi», uning viloyatlardagi bo'limlari musiqa va qo'shiqchilik san'atini, havaskorlik va folklor jamoalari faoliyatini rivojlantirish, unutilgan xalq ohanglarini tiklash maqsadida turli xil ko'rik tanlovlar, festivallar tashkil etdilar. 1992 yilda Toshkentda «Asrlarga tengdosh navolar» va «Boqiy ovozlari», Xorazm viloyatida folklor jamoalari, askiya, qiziqchi va masxarabozlarning, Qo'qonda katta ashula, lapar va yalla ijrochilarining ko'rik-tanlovlari o'tkazildi. 1994 yil may oyida Parijda bo'lib o'tgan «Sharq musiqasi» festivalida Munojot Yo'lchieva va Shavkat Mirzaevlar ishtirok etib, o'zbek milliy qo'shiqchilik san'atini jahonga namoyish etdilar.

1996 yil aprel oyida Turkiston saroyi, «Bahor» majmuasi va boshqa ijodiy kontsert tashkilotlari negizida tashkil etilgan «O'zbeknavo» gastrol-kontsert birlashmasi orqali xalq orasidan iste'dodli qo'shiqchilarni izlab topish va ko'rik-tanlovlarga jalb etish, musiqa va qo'shiqchilik san'ati bo'yicha xalqaro hamkorlikni rivojlantirish kabi tadbirlar amalga oshirildi. Respublika Prezidentining 1996 yil 27 avgustdagi ««O'zbekiston – Vatanim manim» qo'shiqlar bayrami to'g'risida»gi farmoni qo'shiqchilik san'atini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. 1996 yilda o'tkazilgan barcha viloyat, shahar va tumanlarida «O'zbekiston - Vatanim manim» qo'shiq tanlovida 54 mingdan ziyod qo'shiqchilar qatnashdi. Bunday ko'rik tanlov har yili avgust oyida o'tkaziladigan bo'ldi va avgust oyining uchinchi yakshanba kuni «O'zbekiston – Vatanim manim» qo'shiq bayrami kuni deb belgilandi. Bu tanlov jarayonida Vatan, mustaqillikni e'zozlovchi yuzlab yangi qo'shiqlar yaratildi. «O'zbekiston – Vatanim manim», «Men seni sevaman, O'zbekiston», «Vatan yagonadir», «Mustaqillik gullari», «Ona yurtim», «O'zbekiston askarlari» qo'shiqlari shular jumlasidandir.

1997 yil 11 martda qabul qilingan Respublika hukumatining ««Sharq taronalari» Xalqaro musiqa festivalini o'tkazish to'g'risida»gi qarori musiqa san'atining noyob namunalarini keng targ'ib qilish, rivojlantirishda dasturamal bo'lib xizmat qildi. 1997 yil 25 avgust - 2 sentyabr kunlari Samarqandda bo'lib o'tgan «Sharq taronalari» birinchi Xalqaro festivalida dunyoning 40 dan ortiq mamlakatidan ijrochilar, san'atshunoslar, jamoat arboblari ishtirok etdi, festivalda yangragan o'zbek ohanglari, kuy-qo'shiqlari jahon uzra taraldi. Har ikki yilda Samarqandda «Sharq taronalari» Xalqaro festivalini o'tkazish an'ana tusini oldi.

O'zbekistonda musiqa va qo'shiqchilik san'atini rivojiga har yili 31 avgust va 21 mart kunlari o'tkazilayotgan Mustaqillik va Navro'z kunlariga bag'ishlangan bayram tantanalari ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda yashayotgan 130 ga yaqin turli millat va elat urf-odatlari va an'analari birdek rivojlanib bormoqda. Hozirgi paytda O'zbekistonda 120 ta milliy madaniyat markazlari faoliyat yuritmoqda. Milliy-madaniy markazlar o'z millatdoshlarining tili, madaniyati, urf-odatlari, rasm-rusumlarini tiklash, tarixiy Vatani bilan aloqani jonlantirish kabi masalalar bilan shug'ullanib kelmoqdalar. Milliy-madaniy markazlar qoshida milliy musiqa, raqs, hunar va boshqa yo'nalishlardagi to'garaklar tashkil etilgan.

1992 yilda turli milliy madaniy markazlarga ko'maklashuvchi Respublika Baynalmilal markazi tuzildi. Uning faoliyatida respublikamizda istiqomat qiluvchi turli millat va e'latlarni jipslashtirish asosiy o'rin tutmoqda. Har bir millatga mansub rassomlar, yozuvchilar, shoirlar, olimlar, madaniyat va san'at arboblari bag'ishlangan yig'ilishlar, ko'rgazmalar tashkil etilmoqda. Milliy-madaniy markazlar o'z faoliyati bilan respublikada madaniyat ravnaqiga muhim hissa qo'shmoqdalar.

Muzey Jamiyat madaniy-ma'rifiy hayotida, aholida tarixiy xotirani tiklash va mustahkamlashda muzeylarning ahamiyati katta. Shu boisdan ham mustaqillik yillarida mavjud muzeylarni ta'mirlash, ularni yangi eksponatlar bilan boyitish, yangi muzeylar barpo etishga alohida e'tibor berildi.

Namanganda ulug' o'zbek shoiri Boborahim Mashrab muzeyi, Xorazmda hofiz Hojixon Boltaev nomli maqomchilar muzeyi, Urganchda Xorazm amaliy san'ati va tarixi muzeyi, Buxoroda temirchilik muzeyi, Samarqand viloyatining Oqtosh shahrida xalq baxshisi Islom shoir Nazar o'g'lining uy-muzeyi, Toshkentda o'zbek ayollari orasidan chiqqan birinchi huquqshunos olimi Hadicha Sulaymonova muzeyi, o'zbek raqqosasi Mukarrama Turg'unboeva muzeyi singari uy muzeylari tashkil etildi. Shuningdek oliy ta'lim muassasalarida ko'plab muzeylar ochildi.

1996 yil 1 sentyabr kuni Toshkentda Osiyoda yagona bo'lgan Olimpiya shon-shuhrat muzeyi faoliyat ko'rsata boshladi. Bu muzey o'zbekistonlik sportchilarning xalqaro musobaqalardagi muvaffaqiyatlarini namoyish etadigan, mamlakatimizda sport harakatini rivojlantirish markazi bo'lib qoldi.

1996 yil 18 oktyabrda Toshkentda Temuriylar tarixi davlat muzeyi ochildi. Muzey temuriylar davri ruhini aks ettiruvchi o'sha davrga xos tarixiy jihozlar, qurol-aslahalar, lashkarboshilar va oddiy jangchilarning kiyim-boshlari, oltindan yasalgan uy-buyum ashyolari, musiqa asboblari, Amir Temur, Bobur qo'lyozmalari, Ulug'bekning astronomik qurilmalari va boshqa 2000 dan ortiqroq tarixiy, madaniy yodgorliklar bilan jihozlangan. Temuriylar tarixi davlat muzeyi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan madaniy, ma'naviy, ma'rifiy ishlar, ilmiy tafakkur markaziga aylandi. 2002 yilda Termizda Arxeologiya muzeyi bunyod etildi.

O'zbekiston Prezidentining 1998 yil 12 yanvardagi «Muzeylar faoliyatini tubdan yaxshilash va takomillashtirish to'g'risida»gi farmoni va uning bajarilishini ta'minlashga qaratilgan Respublika hukumatining 1998 yil 5 dekabrda qabul qilingan «Muzeylar faoliyatini qo'llab-quvvatlash masalalari to'g'risida»gi qarori mamlakatimizda muzey ishini rivojlantirish istiqbollari belgilab berdi. Madaniyat ishlari vazirligi, «Oltin meros» jamg'armasi, Badiiy Akademiya, Moliya vazirligi, Mehnat vazirligi muzeylar rahbariyati bilan hamkorlikda muzeylarning rivojlanishi va moliyaviy ta'minoti bo'yicha dastur ishlab chiqildi. Muzeylar davlat muhofazasiga olindi, ularni ta'mirlash, muzey eksponatlarini boyitish davlat byudjeti hisobidan moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlandi. Muzeylar faoliyatini muvofiqlashtirish, ilmiy-uslubiy yordam ko'rsatish, moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlash maqsadida 1998 yilda «O'zbekmuzey» Respublika jamg'armasi tuzildi. Aholining muzeyshunoslik madaniyatini oshirishga ko'maklashuvchi «Moziydan sado» jurnali ta'sis etildi va u 1999 yildan boshlab o'zbek, rus va ingliz tillarida nashr etila boshlandi. Faqat 1999 yilda muzeylarning asosiy fondi 7544 ta tarixiy va madaniy yodgorliklar bilan boyidi.

O'zbekistonda umumiy maydoni 137150 kv.m.ni tashkil etadigan 510 ta muzey faoliyat ko'rsatmoqda. Ularda 1,3 milliondan ortiq ajdodlarimiz tarixi, betakror madaniyatini aks ettiruvchi nodir buyumlar-eksponatlar saqlanmoqda va aholiga namoyish etilmoqda. Mamlakatimizning me'moriy yodgorliklarga boy 10 ta shahri tarixiy shaharlar ro'yxatiga kiritilgan. 2500 ta me'moriy obida, 2700 ta arxeologik yodgorlik, 1800 monumental san'at asari davlat muhofazasiga olingan. Buxoro, Samarqand va Xiva shaharlaridagi 3 ta muzey-qo'riqxonalarida butun dunyoda eng nodir tarixiy yodgorliklar, me'moriy obidalar, monumental san'at asarlari saqlanib qolgan, davlat muhofazasida yangidan chiroy ochayotgan muzeylar sifatida e'tirof etilgan.

O'zbekiston muzeylari aholi orasida o'lkamiz tarixi, xalq amaliy san'ati asarlaridan iborat etnografik ko'rgazmalarni namoyish etib, jamiyatimiz ma'naviy kamoloti yo'lida xizmat qilmoqda. Minglab xorijiy sayyohlar respublikamiz muzey-qo'riqxonalariga tashrif buyurib, ajdodlarimizdan qolgan tarixiy yodgorliklar, obidalar, monumental san'at asarlari oldida ta'zim etmoqdalar. Frantsiya, Turkiya, Eron, Pokiston, Koreya, Xitoy va boshqa mamlakatlarda O'zbekiston muzeylarining eksponatlari namoyish etildi.

Sport Mustaqillik yillarida sport O'zbekiston milliy madaniyatining tarkibiy qismi sifatida rivojlantirildi.

1992 yil 5 fevralda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida»gi qonuni sportni ommaviy ravishda rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratdi. 46 mingdan ortiq sport inshootlari – sport sog'lomlashtirish klublari, bolalar-o'smirlar sport maktablari, olimpiya o'rinbosarlari bilim yurtlari, oliy sport mahorati maktablari, o'yingohlar, sport zallari, maydonlari, hovuzlar barpo etildi va ta'mirlandi. Ularda 7 mln. kishi jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanish imkoniyatiga ega bo'ldi.

1992 yil yanvarda O'zbekiston Milliy olimpiya qo'mitasi tuzildi va 1993 yil sentyabrda xalqaro olimpiya qo'mitasining 101-sessiyasida rasmiy e'tirof etildi.

Sportning boks turi jadal o'sdi. 17 marta jahon chempioni Artur Grigoryan, Sidney Olimpiadasi chempioni Muhammadqodir Abdullaev kabi bokschilarimiz nomi jahonga mashhur. 1999 yil avgust oyida Amerikaning Xyuston shahrida o'tkazilgan X jahon chempionatida O'zbekiston boks komandasi 83 mamlakat o'rtasida AQSh va Kuba komandalaridan keyin faxrli uchinchi o'rinni egalladi.

Vatanimizda sportning tennis turi rivojlandi. 168 ta tennis korti, eng zamonaviy Yunusobod tennis majmui barpo etildi. Yunusobod tennis saroyida 1994-2002 yillarda O'zbekiston Prezidenti kubogi uchun 9 marta xalqaro tennis musobaqalari o'tkazildi. 1999 yilning iyul oyida Londonda o'tgan tennis bo'yicha yoshlar xalqaro turnirida toshkentlik sportchi Iroda To'laganova Uimblon uchrashuvida g'olib chiqib, kumush kubokning kichraytirilgan nusxasini qo'lga kiritdi.

1998 yil may oyida mamlakatimiz alpinistlari Himolay tog'ining eng baland «Everest» cho'qqisiga ko'tarilib, O'zbekiston dovrug'ini dunyoga taratdilar.

Mustaqillik sharofati bilan milliy o'zbek kurashi tiklandi. 1992 yilda Termiz va Shahrisabz shaharlarida dastlabki milliy kurash bo'yicha xalqaro musobaqa o'tkazildi. Milliy kurashimizning nazariy jihatlari va qoidalari ishlab chiqildi va xalqaro ekspertlar tomonidan e'tirof etildi, xalqaro sport turlari qatoridan o'rin oldi. 1999 yil may oyida Toshkentda dunyoning 50 dan ortiq mamlakatlaridan kelgan sportchilar ishtirokida kurash bo'yicha birinchi jahon chempionati bo'lib o'tdi. Unda o'zbekistonlik kurashchilar 3 ta oltin, 3 ta kumush, 3 ta bronza medallarini qo'lga kiritdilar. Akobir polvon, Kamol polvon, Toshtemir polvonlar nomi butun jahonga taraldi. Xalqaro kurash assotsiatsiyasi tuzildi, uning faxriy Prezidenti etib Islom Karimov saylandi. Buyuk Britaniyada 2000 yildan e'tiboran har yili Islom Karimov nomi bilan ataluvchi xalqaro turnir bo'lib o'tmoqda. 2002 yil oktyabrda Xalqaro kurash assotsiatsiyasi Xalqaro sport federatsiyasi a'zoliciga qabul qilindi. O'zbek milliy kurashi xalqaro sport turi sifatida dunyoda e'tirof topdi.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston sportchilari Olimpiadalar, Osiyo o'yinlari, Jahon va Osiyo chempionatlari va boshqa musobaqalarda qatnashib, 3000 dan ortiq oltin, kumush va bronza medallarini qo'lga kiritdilar.

Shaxmat bo'yicha jahon chempioni Rustam Qosimjonov, boks bo'yicha jahon chempioni Muhammadqodir Abdullaev kabi sportchilar O'zbekiston xalqining iftixoridir.

Shunday qilib, mustaqillik yillarida O'zbekistonda sport rivojlandi, yangi ma'no-mazmun bilan boyidi, jahon sportiga qo'shildi va xalqaro maydonda salmoqli o'rinni egalladi.

Ma'naviy-madaniy sohada erishilgan yutuqlar o'z samarasini ko'rsatmoqda. Ma'naviy hayotimizda uyg'onish yuz berdi, odamlarning tafakkuri va hayotga munosabati o'zgardi. Kishilarimiz ongida demokratik qadriyatlar mustahkamlandi, aholining faolligi oshdi, mamlakatimizning kelajagiga ishonchi mustahkamlandi.

Demokratik islohotlar natijasida erishgan katta yutug'imiz -bu umumiy xonadanimizda qaror topgan tinchlik va barqarorlik, millatlararo va fuqarolararo totuvlikdir, odamlarimiz tomonidan bu qadriyatlarning beqiyos ahamiyatini anglab etayotganidir.

5. Milliy istiqlol g'oyasi, uning tarixiy ildizlari

Jamiyat ma'naviyatini yuksaltirish sohasidagi eng asosiy vazifa milliy istiqlol g'oyasini shakllantirish va odamlar ongiga singdirishdan iboratdir.

1993 yil 23 aprel kuni Prezident Islom Karimov bir guruh adiblar bilan suhbat qilib, milliy istiqlol g'oyasini O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining XII sessiyasida 1993 yil 7 may kuni nutq so'zlab, Prezident Islom Karimov qo'yidagilarni ta'kidladi:

- milliy istiqlol g'oyasi xalqimizning azaliy an'analariga, udumlariga, tiliga, diliga, ruhiyatiga asoslanib, kelajakka ishonch, mehr-oqibat, insof, sabr-toqat, adolat, ma'rifat tuyg'ularini ongimizga singdirishi lozim.
- Shu bilan birga bu g'oya xalqimizda o'zining qudrati va himoyasiga suyangan holda, umuminsoniy qadriyatlarga asoslanib, jahon hamjamiyatidagi taraqqiy topgan davlatlar orasida teng huquqli asosda munosib o'rin egallashiga doimiy intilish hissini tarbiyalamog'i kerak.

«Tafakkur» jurnalining 1998 yil 2-sonida jurnal bosh muxbirining savollariga Prezident I.Karimovning javoblari e'lon qilindi. Mazkur javoblarda milliy g'oyamizni nazariy va amaliy jihatlarini yanada chuqurroq yoritildi. Bugungi kunda sobiq sovetlar zamonida hukmronlik qilgan, odamlarni qullik, mute'lik holatiga solgan, manqurtga aylantirgan kommunistik mafkurani tanqid qilish, ta'qiq qilish, ma'muriy choralar ko'rish yo'li bilan engib bo'lmaydi. «G'oyaga qarshi faqat g'oya, fikrga qarshi faqat fikr, jaholatga qarshi faqat ma'rifat bilan bahsga kirishish, olishish mumkin», - degan haq fikrni ilgari surdi.

Milliy istiqlol g'oyasidan kutilgan maqsad nima?

Prezident I.Karimov suhbatda «Xo'sh, milliy g'oya, milliy mafkura nimalarni o'zida mujassamlashtirishi va qanday talablarga javob berishi kerak?» degan savolni qo'yadi va unga javob berar ekan, quyidagi dasturiy ahamiyatga molik fikr-mulohazalarni, vazifalarni ilgari surdi:

- Milliy mafkura, avvalambor, o'zligimizni, muqaddas an'analarimizni anglash tuyg'ularini, xalqimizning ko'p asrlar davomida shakllangan ezgu orzularini, jamiyatimiz oldiga bugun qo'yilgan oliy maqsad va vazifalarni qamrab olishi shart;
- Ikkinchidan, jamiyatimizda bugun mavjud bo'lgan xilma-xil fikrlar va g'oyalar, erkin qarashlardan, har qanday toifalar va guruhlarining intilishlari va umidlaridan, har qanday insonning e'tiqodi va dunyoqarashidan qat'i nazar, ularning barchasini yagona milliy bayroq atrofida birlashtiradigan, xalqimiz va davlatimizning daxlsizligini asraydigan, el-yurtimizni eng buyuk maqsadlar sari chorlaydigan yagona g'oya-mafkura bo'lishi kerak;
- Uchinchidan, milliy mafkuramiz har qanday millatchilik va shunga o'xshagan unsurlardan, boshqa elat va xalqlarni mensimaslik, ularni kamsitish kayfiyati va qarashlaridan mutlaqo xoli bo'lib, qo'shni davlat va xalqlar, umuman jahon hamjamiyatida, xalqaro maydonda o'zimizga munosib hurmat va izzat qozonishda poydevor va rahnamo bo'lishi darkor;
- To'rtinchidan, milliy g'oya birinchi navbatda yosh avlodimizni vatanparvarlik, el-yurtga sadoqat ruhida tarbiyalash, ularning qalbiga insonparvarlik va odamiylik fazilatlarini payvand qilishdek olijanob ishlarimizda madadkor bo'lishi zarur;
- Beshinchidan, u Vatanimizning shonli o'tmishi va buyuk kelajagini uzviy bog'lab turishga, o'zimizni ulug' ajdodlarimiz boqiy merosining munosib vorislari deb his qilish, shu bilan birga, jahon va zamonning umumbashariy

yutuqlariga erishmoqqa yo'l ochib beradigan va shu maqsadlarga muttasil da'vat qiladigan g'oya bo'lishi kerak.

Yurtboshimiz hozirgi zamonda insonlarning qalbi va ongini egallash uchun mafkuraviy kurash bo'layotganligi, ko'p narsalarni mafkura maydonlarida bo'layotgan kurashlar hal qilishi mumkinligi, O'zbekistonda ham ba'zi yoshlarni yo'ldan chalg'itadigan diniy ekstremizm havfi mavjudligi haqida ogohlantirib kelmoqda. 80-yillarning oxirlarida mamlakatimizga o'zini «do'st», «dindosh», «millatdosh» qilib ko'rsatib, go'yo islom dinining sofliqi uchun kurashishga «da'vat» etuvchi ayrim kimsalar kirib kelganligi ma'lum. Ular muqaddas islom dinimizning asl mohiyatini bilmaydigan oddiy odamlarni, g'o'r yoshlarni o'z tuzog'iga ilintirib, bizga begona bo'lgan diniy aqidalarni yoyishga urindi, ayrim yoshlarni o'ziga mahliyo qilishga, jaholat va jinoyat botqog'iga tortishga ulgurishdi ham. Namangan va Toshkentda sodir etilgan qonli voqelardan keyingina bu kuchlarning niyati hokimiyat uchun kurash bo'lib, ular din niqobi ostida harakat qilayotgan xalqaro terrorchilik harakatining O'zbekistondagi bir to'dasi ekani oshkor bo'ldi. Mustaqillikning dastlabki yillarida eski mafkuradan voz kechish natijasida paydo bo'lgan bo'shliq vaziyatida begona g'oyalarning O'zbekistonga huruji kuchaydi.

Bunday mafkuraviy ta'sirlar salbiy oqibatlariga olib kelmasligi uchun nima qilish kerak?

«Buning yo'li – odamlarimiz, avvalambor yoshlarimizning iymon-e'tiqodini mustahkamlash, irodasini baquvvat qilish, ularni o'z mustaqil fikriga ega bo'lgan barkamol insonlar etib tarbiyalash... Farzandlarimiz yuragida ona Vatanga, boy tariximizga, ota-bobolarimizning muqaddas diniga sog'lom munosabatni qaror toptirishimiz, ta'bir joiz bo'lsa, ularning mafkuraviy immunitetini kuchaytirishimiz zarur».¹

Shunday qilib, Islom Karimov O'zbekistonning milliy istiqloq g'oyasini yaratish tashabbuskori va ijodkori bo'ldi. Ma'no-mazmuni ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etish, Vatan ravnaqi, yurt tinchligi va xalq farovonligiga erishish, komil insonni tarbiyalash, ijtimoiy hamkorlik, millatlararo totuvlik va dinlararo bag'rikenglikni ta'minlash kabi insonparvar tamoyillarni o'zida uyg'unlashtirgan milliy istiqloq g'oyasi shakllandi.

Mamlakatimizda milliy istiqloq g'oyasining asosiy tamoyillari ta'lim va madaniy-ma'rifiy muassasalari, ommaviy axborot vositalari, adabiyot va san'at, mahallalar va mehnat jamoalari tomonidan odamlar ongi va qalbiga singdirilmoqda.

---

¹ I.A.Karimov. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. «Fidokor» gazetasi, 2000 yil 8 iyun.

Sinov savollari

1. Mustabid sovet tuzumidan bizga qanday iqtisodiy meros qolgan edi?
2. Mustaqillik iqtisodiyot bobida qanday imkoniyatlar yaratdi?
3. O'zbekiston bozor munosabatlariga o'tishda qanday yo'lni tanladi?
4. Bozor munosabatlarini shakllantiruvchi qanday qonunlar qabul qilindi?
5. Kichik xususiylashtirish qachon o'tkazildi, qanday natijalar berdi?
6. O'rta va yirik korxonlarni xususiylashtirish haqida so'zlab bering.
7. Kichik va o'rta biznesning rivojlanishi haqida nimalarni bilasiz?
8. Agrar islohotlarning natijalari haqida so'zlab bering.
9. Narxlarni erkinlashtirish qanday amalga oshirildi?
10. Bozor infratuzilmasining yaratilishi haqida so'zlab bering.
11. Chet el sarmoyalarining O'zbekiston iqtisodiyotiga jalb etilishi haqida nimalarni bilasiz?
12. O'zbekistonning yoqilg'i mustaqilligiga erishishini tushuntirib bering.
13. Mashinasozlik sanoatida qanday yirik korxonalar qurildi?
14. Engil va to'qimachilik sanoatida qanday yangi korxonalar barpo etildi?
15. Qishloq xo'jaligini rivojlantirish borasida qanday tadbirlar amalga oshirildi?
16. Aholini ijtimoiy himoyalash siyosati va amaliyoti haqida so'zlab bering.
17. Jamiyat ma'naviy hayotini yuksaltirish borasidagi tadbirlar haqida so'zlab bering.
18. Kadrlar tayyorlash milliy dasturining hayotga tatbiq etilishi va natijalari haqida so'zlab bering.
19. Milliy istiqlol g'oyasining mazmun-mohiyati nimalardan iborat?
20. Milliy istiqlol g'oyasining tarixiy ildizlari nimalardan iborat?
21. Milliy istiqlol g'oyasining asosiy tamoyillari bilasizmi?

XVIII BOB. O'ZBEKISTONNING JAHON HAMJAMIYATIGA QO'SHILISHI

Tayanch so'z va iboralar: Xalqaro ahvol. Tinchlikka xavf soluvchi tahdidlar. O'zbekistonning geosiyosiy o'ri. Tashqi siyosat tamoyillari. O'zbekiston va BMT. O'zbekiston va EXHT. O'zbekiston va Evropa Ittifoqi. O'zbekiston va MDH. MOIH. MOH. O'zbekiston va Osiyo mamlakatlari. O'zbekiston va AQSh. O'zbekiston va Evropa mamlakatlari hamkorligi.

1. Xalqaro ahvol. O'zbekistonning tinchliksevar tashqi siyosati va jahon hamjamiyatiga qo'shilishi

Xalqaro vaziyatning o'zgarishi XXI asr bo'sag'asida jahon tapaqqiyotininr mazmuni tubdan o'zgardi. Ilgari bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan - SSSR va AQSh etakchilik qilgan ikki ijtimoiy-siyosiy tuzum, ikki harbiy-siyosiy blok mavjud edi. Dunyoning tinchligi va xavfsizlik tizimi shu ikki sistemaning, blokning o'zaro muxoliflik muvozanatiga asoslangan edi. Dunyoda "sovuq urush" siyosati hukmronlik qilardi. Butun insoniyat yadro urushi xavfi ostida yashardi.

XX asrning 90-yillariga kelib, sotsialistik dunyoning echakchisi bo'lgan ulkan imperiya - SSSR parokanda bo'ldi, sotsialistik sistema halokatga uchradi. Varshava Shartnomasi bloki tarqalib ketdi. Dunyoda yangi mustaqil davlatlar vujudga keldi. Birgina SSSRning parchalanishi natijasida 15 ta mustaqil davlat, jumladan mustaqil O'zbekiston davlati bunyod etildi. «Sovuq urush» siyosati barham topdi.

Havfsizlikka tahdidning kuchayishi

Xalqaro vaziyatda tub o'zgarishlar sodir bo'lsada, dunyo tinchligiga tahdid soluvchi xavf-xatarlar, ziddiyatlar saqlanib

qoldi. Bu quyidagi hollarda namoyon bo'lmoqda:

- Turli darajada rivojlangan mamlakatlar o'rtasida ijtimoiy-iqtisodiy notenglik va ziddiyatlar yanada o'sdi. Mamlakatlar o'rtasida ilmiy-texnikaviy bilimlar, ilg'or texnologiya, erkin sarmoyalarni to'plash va joylashtirishda hamon tafovutlar katta. Dunyoning katta qismida iqtisodi zaif, aholisi qashshoq yashayotgan mamlakatlar mavjud.
- Bir qator mintaqalarda, hatto bir mamlakat fuqarolari o'rtasida milliy-etnik va diniy nizolar kelib chiqib mojarolarga, qonli urushlarga aylanmoqda. Mintaqaviy mojarolar tufayli 30 millionga yaqin odam o'zi yashaydigan joylarni tashlab, boshqa mamlakatlarga qochoq sifatida ketishga majbur bo'lgan.
- Umumiy, mintaqaviy va milliy xavfsizlikka terrorism, ayirmachilik va diniy ekstremizm tahdid qilmoqda. Xalqaro terroristlar, dinni siyosiyashtirish natijasida vujudga kelgan ekstremistlar, shu jumladan, islom fundamentalistlari odamlar o'rtasida "xaqiqiy" va "soxta" dindorlik belgilari bo'yicha qarama-qarshilik chiqarishga, millatlarni parchalashga, islom tsivilizatsiyasi bilan boshqa tsivilizatsiyalar o'rtasida yangi qarama-qarshiliklar, mojarolar keltirib chiqarishga

urinmoqdalar. Xalqaro terroristlarning O'zbekiston, AQSh, Rossiya va boshqa mamlakatlarda sodir etgan terrorchilik urinishlari dunyo ahlini tashvishlantirmoqda.

- "Sovuq urush" siyosatiga chek qo'yilishi natijasida yalpi yadro urushi xavfi kamaygan bo'lsada, bu turdagi ommaviy qirg'in qurolining ko'p miqdorda saqlanayotganligi, yadro quroliga ega bo'lgan davlatlar sonining ko'payib borayotganligi (Hindiston, Pokiston) dunyo uzra umumiy xavfsizlikka jiddiy tahdid bo'lib qolmoqda.
- Jahon miqyosida atrof-muhitning ifloslanganligi, nosog'lom ekologik vaziyat, jumladan, Markaziy Osiyodagi ekologik tanglik, biogenetik buzilishlar insoniyat boshiga xavf solib turibdi.
- Tobora kuchayib borayotgan korruptsiya, uyushgan jinoyatchilik, giyohvandlik, yashirin kurol oldi-sottisi insoniyatni tashvishlantirmoqda.

Bularning barchasi dunyo hali ham ilgaridek mo'rt bo'lib turganligidan dalolat beradi. Bizni qurshab typran olam g'oyat murakkab va muammoli bo'lib keldi, hozir ham shunday bo'lib qolmoqda.

Bugungi kunda butun insoniyatning taqdiri, ijtimoiy taraqqiyot istiqbollari xalqaro munosabatlarga bog'liq bo'lib qoldi. Xalqaro maydondagi har bir siyosiy tanglik, mojaro barcha mamlakatlar va xalqlar manfaatiga daxldor bo'lib qoldi. Hatto ayrim olingan mamlakat ichkarisidagi nizoli jarayonlarni, urushlarni bartaraf etish ham jahon hamjamiyatining vazifasiga aylandi.

Davrimizning muhim xususiyati aholi talab extiyojlarining g'oyat darajada o'sganligi bilan belgilanadi. Alohida olingan bir mamlakat resurslari bilan uning aholisi talablari, ehtiyojlarini qondirib bo'lmaydi. Hatto rivojlangan mamlakat uchun ham boshqa mamlakatlar bilan iqtisodiy, madaniy, ilmiy-texnikaviy hamkorlik qilish ob'ektiv zaruriyat bo'lib qoldi.

Hozirgi dunyoda biron-bir mamlakat, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasi ham, boshqalardan ajralgan hudud emas. Sayyoramiz yaxlit va bo'linmasdir. Shu boisdan barcha mamlakatlar, xalqlar bir-biri bilan bog'langan, o'zaro aloqadadir.

O'zbekistonning geosiyosiy o'rni O'zbekiston xalqaro aloqalarni yo'lga qo'yish nuqtai nazaridan va o'z taraqqiyot istiqbollari jihatidan qulay jug'rofiy-strategik imkoniyatlarga ega.

- Qadim zamonlarda Sharq bilan G'arbni bog'lab turgan Buyuk ipak yo'li O'zbekiston xududi orqali o'tgan. Bu erda savdo yo'llari tutashtan, tashqi aloqalar hamda typli madaniyatlar tutashib bir-birini boyitgan. Bugungi kunda ham Evropa va Osiyoni bog'laydigai yo'llar Markaziy Osiyodan, uning o'rtasida joylashgan O'zbekistondan o'tmoqda.
- Markaziy Osiyoda jug'rofiy-siyosiy jihatdan markaziy o'rin tutgan O'zbekiston ushbu mintaqada kuchlar nisbati va muvozanatini saqlash, barqarorlikni ta'minlash, hamkorlikni mustahkamlash imkoniyatlariga ega.
- O'zbekiston Markaziy Osiyoning transport, energetika, suv tizimi markazida joylashgan.

- Aholi soni, ilmiy-texnikaviy va boshqa imkoniyatlari jihatidan mintaqada etakchi o'rida turadi.
- Tabiiy-iqlim sharoiti qulay, ulkan mineral-xomashyo zahiralari va strategik materiallarga ega, dexqonchilik madaniyati rivojlangan, oziq-ovqat bilan o'zini ta'minlashga qodir.
- O'zbekiston sanoatning bazaviy va zamonaviy tarmoqlariga ega, o'zini neft, gaz, rangli metallar bilan ta'minlabgina qolmay, ularni eksport qilish imkoniyatiga ega.
- Yurtimizning jahonga mashhur boy ma'naviy merosi bor, shu tufayli insoniyat tsivilizatsiyasida salmoqli o'rin egallab, dunyoning ma'naviy va siyosiy jarayonlariga ta'sir o'tkazish salohiyatiga ega.

Jug'rofiy-siyosiy jihatdan O'zbekistonda qiyinchiliklar tug'diruvchi omillar ham mavjud. Jumladan:

- O'zbekiston o'zining jug'rofiy-siyosiy holati jihatidan kollektiv xavfsizlik tizimi izchil yo'lga qo'yilmagan mintaqada joylashgan. O'zbekiston fors ko'rfazi, Kaspiy dengizi havzasi va Tarim havzasining neft va gazga juda boy konlari joylashgan yarim xalqaning strategik markazida joylashgan. Shu boisdan bu hududda butun dunyoda energiya taqchilligi sharoitida ko'pgina yirik davlatlar va bizga qo'shni davlatlarning geografik manfaatlari bir-biri bilan kelishmasligi kuzatilmoqda.
- Yana bir noqulaylik shundan iboratki, O'zbekistonni etnik, demografik, iqtisodiy va boshqa muammolar yuki ostida qolgan mamlakatlar kurshab turibdi. Buning ustiga, yurtimiz mintaqadagi diniy ekstrimizm, etnik murosasizlik, narkobiznes va har xil tashqi kuchlar tomonidan rag'batlantirib kelinayotgan, ichki mojaro avj olgan Afgoniston kabi beqarorlik o'chog'i bilan chegaradosh.
- Sovetlar davrida Markaziy Osiyoda, jumladan, O'zbekistonda kommunikatsiyalar nomaqbul ravishda shakllantirilgan. Janubiy yo'nalishda transport komunikatsiyalari amalda rivoj topmagan. O'zbekiston bevosita dengizga chiqa olmaydigan, buning ustiga dengiz bandargohlaridan eng uzoqda joylashgan mamlakat. Bu bir necha davlatlar hududidan o'tadigan olis yo'l bo'lib, O'zbekistonning iqtisodiy aloqalarini chegaralaydi, yuk tashishni qimmatlashtirib, mahsulotlarning raqobatga bardosh berishiga salbiy ta'sir etadi.
- Suv resurslarining cheklanganligi, ekologik muammolar, Orol fojiasi ham mamlakatimiz uchun noqulay omildir.

**O'zbekiston tashqi siyosatining
huquqiy asoslari va tamoyillari**

Mustaqillikning dastlabki kunlaridayoq O'zbekistonning milliy manfaatlariga mos keladigan puxta tashqi siyosiy yo'lni belgilash, jahon

hamjamiyatiga qo'shilish, horijiy mamlakatlar bilan siyosiy, diplomatik iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy aloqalar o'rnatish masalalari dolzarb vazifa sifatida ko'ndalang bo'lib turardi. Bu osongina echiladigan vazifalar emas edi. Masalaning murakkabligi

shundan iborat ediki, Ittifoq davrida tashqi siyosat yuritish, tashqi dunyo bilan aloqa qilish, tashqi savdoni tashkil etish Moskva, markaziy hokimiyat tomonidan olib borilar edi. Respublikalar esa, jumladan, O'zbekiston ham tashqi dunyodan ajralgan, to'g'ridan-to'g'ri aloqa qilolmaydigan yopiq mamlakat edi. Shu bois davlatimiz tashqi siyosat yuritish tajribasiga ham, jahon diplomatiyasini, tashqi iqtisodiy faoliyatni biladigan kadrlarga ham ega emas edi. Respublikada bunday kadrlar tayyoplovchi birorta ham o'quv yurti yo'q edi. Vaziyat zudlik bilan tashqi siyosiy va tashqi iqtisodiy aloqalarni shakllantirishni talab qilmoqda edi.

Prezident Islom Karimovning «O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li» va boshqa asarlarida mustaqil tashqi siyosat yuritish qoidalari nazariy va amaliy jihatdan puxta asoslab berildi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 17-moddasida tashqi siyosat qoidalari qonunlashtirildi va u jahondagi ko'plab mamlakatlar bilan hamkorlik jarayonlari ortga qaytmasligining huquqiy kafolati bo'lib xizmat qilmoqda. O'zbekistonni xalqaro huquq sub'ekti sifatida belgilaydigan, respublikaning tashqi siyosiy va tashqi iqtisodiy aloqalarini tartibga soladigan qonunlar qabul qilindi. «O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosiy faoliyatining asosiy printsiplari to'g'risida»gi, «Chet el investitsiyalari va xorijiy investorlar faoliyatining kafolatlari to'g'risida»gi, «Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida»gi va boshqa qonunlar hamda normativ hujjatlar ana shular jumlasidandir. Bular faol va keng ko'lamli hamkorlik uchun mustahkam huquqiy kafolat yaratib berdi. Tashqi aloqalarni ta'minlaydigan vazirliklar va muassasalar tashkil etildi. Tashqi ishlar vazirligi, Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi, Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki, ixtisoslashtirilgan tashqi savdo firmalari shular jumlasidandir. Jahon iqtisodiyoti va diplomatiyasi universiteti, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilish akademiyasi va boshqa universitetlarda tashqi siyosiy va tashqi iqtisodiy faoliyat sohasi uchun mutaxassis kadrlar tayyorlash yo'lga qo'yildi.

Tashqi siyosatga tinchlik, barqarorlik, hamkorlik yo'li asos qilib olindi.

O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatining asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- mafkuraviy qarashlardan qati nazar hamkorlik uchun ochiqlik, umuminsoniy qadriyatlarga, tinchlik va xavfsizlikni saqlashga sodiqlik;
- davlatlarning suveren tengligi va chegaralar daxlsizligini hurmat qilish;
- boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik;
- nizolarni tinch yo'l bilan hal etish;
- kuch ishlatmaslik va kuch bilan tahdid qilmaslik;
- inson huquqlari va erkinliklarini hurmatlash;
- ichki milliy qonunlar va huquqiy normalardan xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan qoidalari va normalarining ustivorligi;
- davlatning, xalqning oliy manfaatlari, farovonligi va xavfsizligini ta'minlash maqsadida ittifoqlar tuzish, hamdo'stliklarga kirish va ulardan ajralib chiqish;
- tajovuzkor harbiy bloklar va uyushmalarga kirmaslik;
- davlatlararo aloqalarda teng huquqlilik va o'zaro manfaatdorlik, davlat milliy manfaatlarining ustunligi;

- tashqi aloqalarni ham ikki tomonlama, ham ko'p tomonlama kelishuvlar asosida rivojlantirish, bir davlat bilan yaqinlashish xisobiga boshqasidan uzoqlashmaslik.

Mamlakatimizning jahon xalqlari tinchligi va xavfsizligiga mos bo'lib tushgan tinchliksevar tashqi siyosati, uni jahonda mustaqil davlat sifatida tezda tan olinishini ta'minladi. O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligini dunyodagi nufuzli davlatlar tan oldi, ularning 120 tasi bilan diplomatik siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va madaniy aloqalar o'rnatildi. Toshkentda 43 mamlakatning elchixonasi ochildi. Bular jumlasiga AQSh, Turkiya, Germaniya, Frantsiya, Buyuk Britaniya, Xitoy, Hindiston Pokiston va boshqalarni kiritish mumkin. Shuningdek, O'zbekistonda 88 xorijiy mamlakatlar va xalqaro tashkilotlarning, 24 hukumatlararo va 13 ta nohukumat tashkilotlarning vakolatxonalari faoliyat ko'rsatmoqda. Dunyodagi 30 dan ortiq davlatda - AQSh, Turkiya, Germaniya, Frantsiya, Xitoy, Pokiston va boshqalarda O'zbekistonning elchixonalari va konsulliklari ishlab turibdi.

O'zbekistonning BMTga a'zo bo'lishi

O'zbekiston Respublikasi o'zining xohish irodasi va taklifiga ko'ra 1992 yil 2 martda jahondagi eng nufuzli

xalqaro tashkilot - Birlashgan Millatlar Tashkilotiga qabul qilindi. Mamlakatimiz jahon hamjamiyatining to'la teng huquqli a'zosi bo'ldi.

Mamlakatimiz Prezidenti I.Karimovning BMT Bosh Assambleyasining 1993 yilda bo'lgan 48-sessiyasida ishtirok etishi va unda 27 sentyabrda qilgan ma'ruzasi O'zbekistonni jahonga qo'hna va yosh navqiron davlat sifatida namoyon etdi. O'zbekiston Respublikasi nomidan Markaziy Osiyoda xavfsizlik, barqarorlik va hamkorlik masalalari bo'yicha BMT ning Toshkentda doimiy ishlovchi seminarini chaqirish, narkobiznesga qarshi kurashni kuchaytirish, Orol muammosini hal etish va boshqa macalalap bo'yicha bir qator takliflar o'rta qo'yildi.

1993 yil 24 oktyabrda Toshkentda BMT ning vakolatxonasi ochildi va u ish boshladi. O'zbekiston rahbariyati va BMT rahbarlarining sa'y-harakatlari natijasida O'zbekiston BMTning Xalqaro telekommunikatsiya uyushmasi, Xalqaro taraqqiyot assotsiatsiyasi, Qochoqlar ishi bo'yicha oliy ko'mitasi, Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti, Xalqaro fuqaro aviatsiyasi tashkiloti, Xalqaro atom energiyasi agentligi, Aholi joylashish jamg'armasi, Narkotik moddalarni nazorat qilish dasturi, Sanoat taraqqiyoti tashkiloti, Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti singari ixtisoslashgan muassasalarga a'zo bo'ldi.

O'zbekistonning tashabbusi bilan va BMT rahnamoligida 1995 yil 15-16 sentyabr kunlari Markaziy Osiyoda xavfsizlik va hamkorlik masalalariga bag'ishlangan Toshkent kengash-seminari bo'lib o'tdi. Xalqaro kengashda ishtirok etgan 31 davlat va 6 xalqaro tashkilotdan kelgan muxtor vakillar mintaqa xavfsizligining, mojarolarning oldini olish, integratsiya jarayonlarini chuqurlashtirishning ishonchli tizimini barpo etish masalalari yuzasidan o'z fikrlarini, takliflarini aytdilar. Kengash yakunlari yuzasidan qabul qilingan Bayonot jahon xalqlarini, xususan Markaziy Osiyo xalqlarini, turli siyosiy kuchlarni mintaqaviy xavfsizlikni mustahkamlashga, iqtisodiy va ekologik hamkorlik tizimlarini barpo etishga chaqirdi.

O'zbekistonning BMT bilan hamkorligining yorqin sahifalaridan yana biri Markaziy Osiyo mintaqasini yadro kurolidan xoli zonaga aylantirish masalasida o'z ifodasini topdi. O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov BMT Bosh Assambleyasining 48-sessiyasi minbaridan turib so'zlagan nutqida Markaziy Osiyoni yadro qurolidan xoli zonaga aylantirish g'oyasini ilgari surgan edi. O'zbekistonning bu tashabbusi xalqaro hamjamiyat tomonidan qo'llab-quvvatlandi.

1997 yil 15-16 sentyabr kunlari Toshkentda "Markaziy Osiyo -yadro qurolidan xoli zona" mavzuida xalqaro konferentsiya bo'lib o'tdi. Uning ishida 56 davlat va 16 xalqaro tashkilotdan vakillar ishtirok etdi. Ushbu masala yuzasidan Markaziy Osiyo mamlakatlari tashqi ishlar vazirliklarining Bayonoti imzolandi. Markaziy Osiyo mintaqasining yadro qurolidan xoli zonaga aylanishi mazkur mintaqa xavfsizligini mustahkamlaydi.

2000 yil oktyabr oyida Toshkentda Markaziy Osiyoda xavfsizlik va barqarorlikni mustahkamlash, giyohvand moddalar tijorati, uyushgan jinoyatchilik va terrorizmga qarshi kurash mavzusida xalqaro konferentsiya bo'lib o'tdi. O'zbekiston Prezidenti tashabbusi bilan 2001 yilda BMT Xavfsizlik Kengashining terrorizmga qarshi kurash bo'yicha maxsus qo'mitasi ta'sis etildi. 2002 yil 18-20 oktyabr kunlari BMT Bosh kotibi Kofe Annanning O'zbekistonga tashrifi mamlakatimizning xalqaro jamiyatdagi o'rni mustahkamlanib, obro'-e'tibori ortib borayotganining dalilidir.

YUNESKO bilan hamkorlik O'zbekistonning BMT homiyligidagi ta'lim, fan va madaniyat bilan shug'ullanuvchi xalqaro tashkilot – YuNESKO bilan aloqalari tobora mustahkamlanib bormoqda. 1993 yil 29 oktyabrda YuNESKO ning Parijdagi qarorgohida O'zbekistonni YuNESKO ga a'zolikka qabul qilish marosimi bo'ldi. O'sha kuni Ulug'bek tavalludining 600 yilligini nishonlash YuNESKO dasturiga kiritildi. 1994 yil oktyabrda Parijda Ulug'bek haftaligi tantana bilan o'tdi. Xiva va Buxoro YuNESKO ning jahon madaniy qadriyatlar ro'yxatiga kiritildi. Bu ro'yxatda 411 ta ob'ekt bor.

1994 yil dekabrda respublikamizda YuNESKO ishlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi milliy komissiyasi tashkil etildi, u idoralararo organ bo'lib, tarkibiga ta'lim, fan, madaniyat va axborot sohasidagi vazirliklar va idoralardan 49 kishi a'zo bo'ldi.

YuNESKO Markaziy Osiyo taraqqiyotini o'rganish, tiklash va ommalashtirishga katta ahamiyat bermoqda. "Ipak yo'li - muloqot yo'li" deb nomlangan yirik tadqiqotda Markaziy Osiyoga birinchi darajali ahamiyat berildi. 1995 yil iyul oyida YuNESKO qaroriga binoan Samarqandda Markaziy Osiyo tadqiqotlari xalqaro instituti tashkil etildi. YuNESKO Bosh direktori Federiko Mayorning O'zbekistondagi rasmiy tashrifi chog'ida 1995 yil iyul oyida mazkur institut ochildi. YuNESKO bobomiz Amir Temur tavalludining 660 yilligini xalqaro miqyosda nishonlashga qaror qildi va 1996 yil oktyabrda Parijda Amir Temurga bag'ishlangan bir haftalik xalqaro anjuman bo'lib o'tdi. Amir Temur tavallud topgan Shahrisabz shahri YuNESKOning madaniy qadriyatlar ro'yxatiga kiritildi.

1997 yilda jahon madaniyatning durdonalaridan hisoblangan Buxoro va Xiva shaharlarining 2500 yillik muborak sanalari Parijda keng nishonlandi, xalqaro anjuman va ko'rgazmalar o'tkazildi. Bu O'zbekiston bilan BMTning nufuzli xalqaro tashkiloti YuNESKO o'rtasidagi hamkorlikning yana bir yorqin ifodasi bo'ldi. 1997 yil 19-20

oktyabr kunlari Vatanimizda Buxoro va Xiva shaharlarining 2500 yilligi munosabati bilan bo'lib o'tgan ulkan tantanalarda BMT, YuNESKO va boshqa ko'plab xalqaro tashkilotlar va xorijiy mamlakatlarning elchilari va vakillari, bir qator mehmonlar ishtirok etdilar.

O'zbekiston BMT doirasidagi ixtisoslashgan muassasalar -Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti, Xalqaro mehnat tashkiloti, Jahon intellektual mulk tashkiloti, Xalqaro bolalar jamg'armasi (YuNISEF), Xalqaro pochta ittifoqi, Elektr aloqasi bo'yicha xalqaro ittifoq, Jahon meteorologiya tashkiloti, Xalqaro Olimpiada qo'mitasi, Xalqaro avtomobilchilar ittifoki va boshqa tashkilotlarning a'zosi, ular bilan hamkorlik qilmoqda.

O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga, uning jahon hamjamiyati bilan integratsiyalashuviga xalqaro moliyaviy, iqtisodiy tashkilotlar - Xalqaro valyuta fondi, Jahon banki, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Evropa tiklanish va taraqqiyot banki ham ko'maklashmoqdalar. Xalqaro savdo markazi (YuNKTAD), Tariflar va savdo Bosh bitimi (GATT) bilan hamkorlik qilinmoqda.

EXHT bilan hamkorlik O'zbekiston 1992 yil fevral oyida dunyoda tinchlikni mustahkamlash, inson huquqlarini himoya qilish bo'yicha katta tadbirlarni amalga oshirayotgan nufuzli xalqaro tashkilot -Evropada xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti - EXHT ga a'zo bo'lib kirdi. I.Karimovning 1992 yil 9-10 iyulda bo'lgan Evropada xavfsizlik va hamkorlik tashkilotining majlisida ishtirok etishi, unda nutq so'zlashi va Kengashning 10 iyulda bo'lgan majlisiga raislik qilishi O'zbekistonning jahon hamjamiyatida munosib o'rin egallayotganligining dalilidir. I. Karimov o'z nutqida u yoki bu mintaqada tinchlik va barqarorlikni buzishi mumkin bo'lgan mojarolar yaqinlashuvining oldini olish, mojarolarga yo'l qo'ymaslik muammolari bilan shug'ullanuvchi mexanizmni vujudga keltirish, tashkilot qabul qilayotgan hujjatlarning ta'sirchanligini oshirish, hujjatlar mojarolarni oldini olish, yo'l qo'ymaslik ruhida bo'lishini ta'minlash takliflarini ilgari surdi. 1999 yil noyabr oyida bo'lgan EXHTning Istanbul sammiti Islom Karimovning xalqaro terrorchilikka qarshi kurashuvchi xalqaro markaz tuzish haqidagi taklifi ham ma'qullandi. 1996 yil fevral oyida O'zbekiston bilan Evropa Ittifoqi o'rtasida hamkorlik o'rnatish bo'yicha muzokaralar bo'ldi. Shu yil iyul oyida **Florentsiya shahrida Evropa Itgifoqi** bilan O'zbekiston o'rtasida sherikchilik va hamkorlik to'g'risida Bitim imzolandi. Bu hujjat O'zbekistonning Evropa Ittifoqi va unga a'zo bo'lgan 15 ta mamlakat bilan o'zaro munosabatlarining huquqiy negizi bo'lib siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy aloqalar uchun keng imkoniyatlar ochdi. Evropa Ittifoqi bilan hamkorlik O'zbekistonning xavfsizligi va taraqqiyotini ta'minlovchi muhim omillardan biri bo'lib xizmat qilmoqda.

O'zbekiston mustaqil davlat sifatida sayyoramiz ozon qatlamini muhofaza qilish bo'yicha Vena Konventsiyasiga, ozon qatlamini kamaytiradigan moddalar xaqidagi Monreal Protokoliga, atrof-muhitga ta'sir etuvchi vositalarni harbiy yoki boshqa dushmanlik maqsadida qo'llashni taqiqlovchi Konventsiyaga, Yadro qurolini tarqatmaslik xaqidagi shartnomaga qo'shilgan.

Shunday qilib, O'zbekiston tarixan qisqa bir davrda jahon hamjamiyatiga qo'shildi, xalqaro va mintaqaviy muammolarni hal qilishda, umumiy va mintaqaviy xavfsizlikni mustahkamlashda faol qatnashayotgan nufuzli davlat darajasiga ko'tarildi.

**Shanxay hamkorlik
tashkiloti**

1996 yilda Shanxayda, 1997 yilda Moskvada bo'lib o'tgan Xitoy, Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston davlat

rahbarlarining sammitlarida harbiy sohada hamda chegara hududlarida o'zaro ishonchni mustahkamlash, qurolli kuchlarni qisqartirish to'g'risida shartnomalar imzolangan edi. Shu tariqa, «Shanxay forumi» yoki «Shanxay beshligi» tashkiloti tuzilgan edi.

2001 yil 14-15 iyun kunlari Xitoyda navbatdagi Shanxay sammiti bo'lib o'tdi. Uning ishida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov qatnashdi va O'zbekistonning «Shanxay forumi»ga to'la huquqli a'zo bo'lishi to'g'risida bayonot imzolandi.

O'zbekistonning «Shanxay forumi»ga kirishi munosabati bilan uning nomi **Shanxay hamkorlik tashkiloti – ShHT**, deb o'zgartirildi. O'zbekiston uning asoschilaridan biri bo'ldi.

2001 yil iyunda bo'lgan sammit yakunida Shanxay hamkorlik tashkilotini tuzish to'g'risida deklaratsiya hamda terrorchilik, ayirmachilik va ekstremizmga qarshi kurash borasidagi Shanxay konventsiyasi imzolandi.

2002 yil 6-7 iyun kunlari ShHT ga a'zo mamlakatlar davlat boshliqlarining Sankt-Peterburg shahrida navbatdagi sammiti bo'lib o'tdi. Muzokaralar yakunida ShHTga a'zo davlatlar rahbarlarining Deklaratsiyasi, tashkilotning ta'sis hujjati - ShHT Xartiyasi, ShHTga a'zo davlatlar o'rtasida Mintaqaviy antiterror tuzilmasi haqidagi bitim imzolandi.

2003 yil 29 may kuni Moskvada bo'lib o'tgan sammitda ShHT ning doimiy amal qiluvchi idoralari – Pekinda Kotibiyat va Toshkentda Mintaqaviy aksiterror tuzilmasi (MATT) ijroiya qo'mitasini ishga tushirishga qaror qildi. Bu tashkilotlar 2004 yil yanvardan boshlab ish boshladilar.

2004 yil 17 iyun kuni Toshkentda ShHT ga a'zo davlatlar rahbarlarining sammiti bo'lib o'tdi. Unda ikki asosiy masala – xavfsizlik va savdo-iqtisodiy hamkorlik bo'yicha muzokaralar bo'ldi. Sammitda 2004 yil mart oyida O'zbekistonda sodir etilgan terrorchilik harakati nafaqat O'zbekiston, balki butun Markaziy Osiyo mintaqasida vaziyatni izdan chiqarishga qaratilganligi qayd etildi. Butun dunyoda terrorchilik kuchayib, yadroviy, kimyoviy, biologik, elektron terrorchilik xavfi paydo bo'lganligi, terrorchilarning bazalarini yo'qotish, odamlarning ongini zaharlaydigan, terrorchilikni moliyalashtiradigan markazlarga qarshi keskin kurash olib borish zarurligi ta'kidlandi. Shu boisdan Toshkentda tashkil etilgan MATT zimmasiga axborot almashish, chegara va bojxona qo'mitalarining, maxsus xizmatlarning hamkorligini muvofiqlashtirish, shu orqali terrorchilik oldini olish vazifasi yuklangan.

ShHT ning Toshkent sammitida savdo-iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish masalasiga alohida e'tibor berildi. Sammitda ShHT ga a'zo mamlakatlarni xavfsizlik orqali hamkorlik sari boshlaydigan tashkilotdir, deb ta'kidlandi. Sammitda iqtisodiy hamkorlikning quyidagi yo'nalishlarini rag'batlantirishga kelishib olindi:

- transport infratuzilmasini rivojlantirish;

- tabiiy mineral xomashyo zahiralari o'zlashtirish;
- suv-energetika zahiralariidan unumli foydalanish;
- ekologiyaga oid masalalar, xususan, ichimlik suvi muammolarini hal qilish;
- fan-texnika va yuqori texnologiya, energetika sohalariida integratsiyalashish;
- investitsiyalar xavfsizligini kafolatlaydigan huquqiy poydevor yaratish, bu sohadagi to'siq va muammolarni bartaraf etish.

Xitoy Xalq Respublikasi raisi XU Tszintao Xitoy hukumati ShHT doirasidagi iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirishga 900 mln. AQSh dollari miqdorida kredit ajratishini ma'lum qildi.

Sammit yakunida Toshkent deklaratsiyasi, ShHT ning vakolatlari va immunitetlari to'g'risidagi konventsiya, Narkotik vositalar va psixotrop moddalarning noqonuniy aylanishiga qarshi kurashda hamkorlik to'g'risidagi bitim, tashkilot va uning organlari faoliyatiga doir hujjatlar – jami o'nta hujjat imzolandi.

GUAM tashkiloti 1996 yilda Venada Gruzija, Ukraina, Ozarbayjon va Moldova davlatlari rahbarlari uchrashib, ikki tomonlama va mintaqaviy hamkorlik aloqalarini kengaytirish maqsadida o'ziga xos tuzilmaga asos solgan edi. 1999 yil aprel oyida O'zbekiston ham unga qo'shildi va bu tashkilot uyushgan davlatlarning nomidan olingan bosh harflar asosida GUAM deb yuritiladi.

GUAM mamlakatlari 1993 yilda Bryuselda asos solingan **Evropa-Kavkaz-Osiyo transport yo'lagini** barpo etishni ko'zda tutuvchi TRASEKA loyihasini amalga oshirish masalasida hamkorlik qilmoqda. TRASEKA dasturining amalga oshishi xalqaro yuk tashishning global tizimini shakllantirish, Sharq va G'arb mamlakatlarini bog'lovchi Buyuk ipak yo'lini tiklash, mamlakatlar o'rtasida o'zaro manfaatli hamkorlikni rivojlantirish, tinchlik va barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

2. O'zbekistonning Mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlari bilan ko'p tomonlama va ikki tomonlama aloqalari

MDHning tashkil topishi 1991 yil 8 dekabrda Minskda uch slavyan respublikasi - Rossiya, Ukraina, Belarus rahbarlari-B.Eltsin, L.Kravchuk S.Shushkevichlarning uchrashuvi bo'ldi. O'sha kuni Belovejskoe Pushcheda uch davlat boshliqlari Mustaqil Davlatlar hamdo'stligi (MDH)ni tuzish to'g'risida Shartnoma imzoladilar. Shartnomada **yagona iqtisodiy makon, yagona valyuta va moliya-bank sistemasi bo'ladi, fan, ta'lim, madaniyat va boshqa sohalarda hamkorlik qilinadi, tashqi siyosat, armiya sohasidagi siyosat kelishilgan holda yuritiladi**, deb belgilangan edi. Tujjatda SSSRning mavjudligi va SSSR Konstitutsiyasi to'xtatiladi, deb e'lon qilindi.

Ukraina, Belorussiya, Rossiya parlamentlari MDHni tuzish haqidagi shartnomani ratifikatsiya qildilar va 1922 yil 30 dekabrda SSSRni tuzish to'g'risidagi shartnomani bekor etdilar.

Qozog'iston, O'zbekiston, Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmaniston Prezidentlari MDI'ga uni ta'sis etuvchilar rovida kirishga tayyor ekanligini bildirdilar.

1991 yil 21 dekabrda Rossiya (B.Eltsin), Ukraina (L.Kravchuk), Belarus (S.Shushkevich), Qozog'iston (N.Nazarboev), O'zbekiston (I.Karimov), Qirg'iziston (A.Akaev), Tojikiston (R.Nabiev), Turkmaniston (S.Niyazov), Ozarbayjon (A.Mutalibov), Armaniston (Ter-Petrosyan), Moldaviya (M.Snegur) davlat boshliqlarining kengashi bo'ldi. O'sha kuni 11 davlat boshliqlari Belovejskoe Pushche shartnomasi yuzasidan protokolni imzolab, "Teng huquqli va ahdlashayotgan oliy tomonlar" maqomida MDI' muassisi bo'ldilar. **Kengashda Almati Deklaratsiyasi** qabul qilindi. Deklaratsiyada quyidagilar haqida bayonot berildi:

- hamdo'stlik qatnashchilarining o'zaro aloqalari ular o'rtasidagi tenglik asosida tuziladigan bitimlar hamda bitimlarda belgilangan tartiblar doirasida faoliyat yuritadigan muvofiqlashtiruvchi muassasalar orqali amalga oshiriladi;
- MDI' davlat ham emas, davlatlar ustidagi tuzilma ham emas;
- xalqaro strategik barqarorlikni va havfsizlikni ta'minlash maqsadida harbiy-strategik kuchlarning birlashgan qo'mondonligi va yadro quroli ustidan yagona nazorat saqlab qolinadi;
- MDI' ochiqdir, uning barcha a'zolari roziligi bilan sobiq SSSR ning a'zolari va boshqa davlatlar ham unga qo'shilishi mumkin;
- umumiy iqtisodiy makonni, umumiy bozorni vujudga keltirishda va rivojlantirishda hamkorlik qilishga sodiqlik tasdiqlanadi;
- MDI'ning tuzilishi bilan SSSRning mavjudligi to'xtatiladi;
- Hamdo'stlik qatnashchilari o'z Konstitutsiyalaridagi tartib, qoidalarga binoan sobiq SSSR ning shartnomalari va bitimlaridan kelib chiqadigan xalqaro majburiyatlarini bajarilishiga kafolat beradilar;
- MDI' qatnashchilari mazkur Deklaratsiya qoidalariga og'ishmay rioya etish majburiyatini oladilar.

MDI' kengashlarini tayyorlash bo'yicha ishchi guruhini tuzish to'g'risida protokol imzolandi. Shu tariqa, **Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi tashkil topdi.**

1993 yil yanvarda Minskda MDI' Davlatlari boshliqlarining navbatdagi kengashi bo'ldi. Unda MDI'ning Nizomi imzolandi va MDI'ning huquqiy rasmiylashtirish jarayoni yakunlandi.

<p>1991-1999 yillarda MDI' davlat boshliqlarining 25 ga yaqin kengashi bo'lib, ularda hammasi bo'lib iqtisodiy, ijtimoiy, harbiy-siyosiy, tashkiliy va umumiy sohalariga oid 1300 ga yaqin masalalar muhokama etilib, tegishli hujjatlar imzolandi.</p>

Hamdo'stlik mamlakatlarining iqtisodiy va madaniy aloqalari katta mashaqqatlar va sekinlik bilan mustahkamlanib bordi. Qabul qilingan hujjatlarning aksariyati qog'ozda qolib ketdi. Bunga sabab tomonlarning muammolarni echishni istamayotganida emas, aksincha, o'zaro hamkorlik teng huquqli asosda, har bir mamlakatning milliy manfaatlarini hisobga olgan holda yuritilishiga intilayotganligi bilan bog'liq edi. O'tgan yillar davomida erishilgan ahdlashuvlarni amalga oshirishning samarali mexanizmi yaratilmadi, o'zaro hisob-kitoblar muvofiqlashtirilmadi.

2000 yil 24-25 yanvar kunlari Moskvada MDI mamlakatlari rahbarlarining sammiti bo'lib o'tdi. Unda Rossiya davlat boshlig'i V.Putin Hamdo'stlik Davlatlari boshliqlari kengashining raisi etib saylandi. Ukraina Bosh vaziri V.Yushenko MDI mamlakatlari hukumat boshliqlari kengashining raisi etib saylandi. Kengashda MDI a'zolari bo'lgan mamlakatlar o'rtasidagi munosabatlarni yanada rivojlantirish, MDIning islohi borasidagi masalalar muhokama qilindi. Bu kengash MDIning kelajagiga katta ishonch uyg'otdi. Bu ishonch Rossiya Prezidenti V.Putinning MDI doirasidagi sheriklar bilan yaqinlashishga qaratilgan harakatlarida o'z ifodasini topmoqda.

2000 yil 21 iyunda Moskvada bo'lib o'tgan MDH davlat boshliqlarining sammitida MDH doirasida erkin savdo zonasi barpo etish borasidagi ishlarni, integratsiya jarayonlarini faollashtirishga qaratilgan 2005 yilgacha bo'lgan muddatda Hamdo'stlikni rivojlantirish dasturi muhokama qilindi va tegishli hujjat imzolandi. 2003 yilgacha jinoyatchilik, terrorchilik va ekstremizmning turli ko'rinishlariga qarshi birgalikda choralar ko'rish to'g'risida, MDHning terrorchilikka qarshi kurash markazini tuzish haqida qarorlar qabul qildilar.

Terrorchilikka qarshi kurash markazi rahbari etib Rossiya Federal xavfsizlik xizmati, Konstitutsiyaviy tuzimni himoya qilish va terrorchilikka qarshi kurash departamenti boshlig'ining birinchi o'rinbosari Boris Milnikov tayinlandi.

2001 yil 29-30 noyabr kunlari Moskvada MDH tashkil etilgan kunning 10 yilligiga bag'ishlangan yubiley sammiti bo'lib o'tdi. Sammit qatnashchilari Afg'onistondagi voqealar to'g'risida bayonot qabul qildilar. Bayonotda aksilterror operatsiyasi ijobiy baholandi.

Yubiley sammitida yana bir hujjat – MDH tuzilganining 10 yilligi munosabati bilan Bayonot imzolandi. Bayonotda 10 yil davomida rejalashtirilgan hamma tadbirlar ham amalga oshmagani ta'kidlandi. Hamdo'stlik barcha a'zo mamlakatlar xalqlari farovonligini oshirish yo'lida salohiyatga ega ekanligi, undan foydalanish zarurati e'tirof etildi.

MDHning 10 yillik tarixi guvohlik beradiki, Hamdo'stlikning tashkil etilishi foydali bo'ldi. Hamdo'stlik 10 yil oldin qanday kerakli tashkilot bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda ham shunday keraklidir. Sobiq Ittifoq parchalangach, yuzaga kelgan mustaqil davlatlarning bir-biriga bog'langan iqtisodiyotini to'ldirib turish zarur edi. Hamdo'stlik mana shunday to'ldiruvchilik rolni o'ynadi, parchalanish jarayonida nizo-janjal chiqishiga yo'l qo'ymadi.

Hamdo'stlik hozirgi kunda ham ahamiyatini yo'qotgani yo'q. MDH yon-atrofdagi voqealarga munosabat bildirishda yakdillik ko'rsatish, xususan, terror, narkobiznes, uyushgan jinoyatchilik, ekstremizm kabi balolarga qarshi turishda hamjihatlikni mustahkamlash, bahamjihat harakat qilishda muhim o'ringa ega. Hamdo'stlikning yana bir ahamiyatli tomoni shundaki, globalizatsiya jarayonlari jadallashib borayotgan hozirgi sharoitda dunyoda yuz berayotgan iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlarga tayyor turish, turli inqirozlarni engishda barcha a'zo davlatlar uchun kerakli va foydali tashkilotdir.

O'zbekistonning Rossiya bilan hamkorligi

O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatida hamdo'stlik mamlakatlari bilan ikki tomonlama hamkorlikni

yo'lga ko'yish va rivojlantirish alohida o'rin tutadi. Ikki tomonlama hamkorlik deganda ikki davlat o'rtasidagi, ya'ni O'zbekistonning boshqa bir mamlakat bilan davlatlararo aloqalarni yo'lga qo'yish va chuqurlashtirish jarayoni tushuniladi.

O'zbekiston Rossiya Federatsiyasi bilan davlatlararo munosabatlar o'rnatish va rivojlantirishga alohida ahamiyat berib kelmoqda. 1992 yil 30 mayda I.Karimov boshliq O'zbekiston delegatsiyasining Rossiyaga davlat tashrifi paytida **O'zbekiston Respublikasi bilan Rossiya Federatsiyasi o'rtasida davlatlararo munosabatlarning asoslari, do'stlik va hamkorlik to'g'risida shartnoma imzolandi.** Shartnoma ikki davlat o'rtasida har tomonlama hamkorlikni yo'lga qo'yish va rivojlantirishga huquqiy asos soldi. Ikki davlat o'rtasida diplomatik aloqalar o'rnatildi, elchixonalar ochildi.

Rossiya Federatsiyasi Prezidenti B.Eltsinning 1993 yil mart oyida O'zbekistonga tashrifi paytida ikki davlat o'rtasidagi aloqalarni yanada mustahkamlash choralarini ko'rishga ahdlashildi. 1993 yil 19 martda O'zbekiston va RF o'rtasida madaniyat, fan va texnika, ta'lim sog'liqni saqlash, axborot, sport va turizm sohasida hamkorlik qilish to'g'risida bitimlar imzolandi.

V.Putinning Rossiya Prezidenti etib saylanishi Rossiya va O'zbekiston o'rtasidagi hamkorlikni yangi bosqichga ko'tardi. V.Putin qisqa muddatda O'zbekistonga ikki marta-1999 yil 10-11 dekabrda va 2000 yil 18-19 may kunlarida davlat tashrifi bilan keldi. Tashrif davomida ikki mamlakat Prezidentlari va rasmiy delegatsiyalari o'rtasida savdo-iqtisodiy aloqalarni yanada kengaytirish, harbiy va harbiy-texnikaviy hamkorlik, xavfsizlik, jumladan, Afg'onistondagi vaziyatni barqarorlashtirish, xalqaro terrorchilikka qarshi birgalikda kurashish va boshqa masalalar muhokama etildi.

Dekabrdagi uchrashuvda «O'zbekiston bilan Rossiya o'rtasida harbiy va harbiy-texnikaviy hamkorlikni yanada chuqurlashtirish to'g'risida shartnoma» imzolangan bo'lsa, may oyidagi muzokaralar nihoyasida ikki mamlakat hukumatlari o'rtasida «O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy tuzilmalari Rossiya Federatsiyasi sub'ektlari o'rtasida hamkorlikni kengaytirish to'g'risida bitim», «Xalqaro avtomobil qatnovi to'g'risida bitim» imzolandi.

Shu tariqa, O'zbekiston bilan Rossiya o'rtasidagi o'zaro manfaatli aloqalar yangicha mazmun kasb etmoqda. Ikki mamlakat o'rtasida turli maqsadlarga yo'naltirilgan 150 ta hujjatlar imzolangan.

O'zbekiston bilan Rossiya o'rtasidagi tovar ayirboshlash hajmi 2000 yilda 1 mlrd. AQSh dollarini tashkil etdi. O'zbekistonda 520 ta O'zbekiston-Rossiya qo'shma korxonasi, shuningdek, Rossiya Federatsiyasi firma va kompaniyalari ro'yxatga olingan. Rossiyada esa O'zbekiston sarmoyasi ishtirokida tuzilgan 250 ga yaqin qo'shma korxonalar mavjud. O'zbekiston Rossiyadan mashinalar va jihozlar, kimyo maxsulotlari va plastmassa, qora metall va boshqa tovarlar sotib olib, Rossiyaga turli mashina va jihozlar, paxta tolasi, xizmatlar, oziq-ovqat mollari eksport qiladi.

O'zbekiston Prezidenti I.Karimovning 2001 yil 3-5 may kunlari, 2004 yil aprel oyida Rossiyaga tashrifi va Rossiya Federatsiyasi Prezidenti V.Putin 2004 yil iyun oyida O'zbekistonga tashrifi ikki mamlakat o'rtasidagi hamkorlikni yangi pog'onaga ko'tardi.

2004 yil 16 iyunda O'zbekiston Respublikasi va Rossiya Federatsiyasi o'rtasida **strategik sherikchilik to'g'risida bitim imzolandi**. 15 moddadan iborat mazkur bitim o'zaro xavfsizlikni ta'minlash, global tahdidlarga qarshi harakat qilish, siyosiy, iqtisodiy va gumanitar sohalardagi hamkorlikni kengaytirishga qaratilgan strategik sherikchilikning mustahkam poydevori bo'lib xizmat qiladi. Uchrashuv davomida O'zbekiston Respublikasi bilan «Lukoil» neft kompaniyasi OAJ hamda «O'zbek neft-gaz» milliy xolding kompaniyasi bilan «Gazprom» ochiq aksiyadorlik jamiyati o'rtasida mahsulot taqsimotiga oid bitim imzolandi. Bu hujjat Rossiya tomonidan O'zbekiston yoqilg'i-energetikasi sohasiga qariyb 1 mlrd. AQSh dollari miqdorida investitsiya kiritishni nazarda tutadi. Ikki mamlakat o'rtasidagi savdo hajmi 2003 yilda 1 mlrd. 149 mln. AQSh dollarini tashkil etdi.

O'zbekiston Rossiya o'rtasidagi munosabatlar tom ma'nodagi teng huquqlilik, o'zaro manfaatdorlik, bir-birlarining suvereniteti, hududiy yaxlitligi va manfaatlarini hurmat qilish tamoyillari asosida chuqurlashib bormoqda.

O'zbekiston va Ukraina aloqalari

O'zbekiston bilan Ukraina o'rtasida davlatlararo munosabatlarga asos solishda I.Karimovning 1992 yil avgust

oyida Kievga rasmiy davlat tashrifi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Tashrif chog'ida, 25 avgust kuni O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov va Ukraina Prezidenti Leonid Kravchuk **O'zbekiston bilan Ukraina o'rtasida davlatlararo munosabatlarning asoslari, do'stlik va hamkorlik to'g'risidagi shartnomani imzoladilar.** Shuningdek, ikki davlat o'rtasida diplomatik munosabatlar o'rnatish to'g'risida protokol va savdo iqtisodiy hamkorlik bitimi imzolandi.

1995 yil 20-21 iyun kunlari Ukraina Prezidenti Leonid Kuchma O'zbekistonda bo'ldi. Ikkala davlat Prezidentlari tomonidan O'zbekiston-Ukraina hamkorligini kengaytirish va chuqurlashtirish yo'llari to'g'risida Deklaratsiya, O'zbekiston bilan Ukraina o'rtasidagi iqtisodiy integratsiyani chuqurlashtirish to'g'risida shartnomani imzoladilar. Safar chog'ida O'zbekiston va Ukraina hukumatlari o'rtasida jinoyatchilikka qarshi kurash sohasida hamkorlik qilish to'g'risida bitim, ilmiy-texnikaviy hamkorlik haqida bitim, elchixonalar faoliyati haqida bitim imzolandi. Islom Karimovning 1999 yil oktyabrda Ukrainaga safari chog'ida O'zbekiston va Ukraina o'rtasida 1999-2008 yillarga mo'ljallangan iqtisodiy hamkorlik to'g'risida bitim imzolangan.

Muxtasar aytganda, O'zbekiston va Ukraina o'rtasida 1992-2002 yillarda neftni qayta ishlash, kommunikatsiya, fan-texnika, sanoat, savdo, axborot almashish, madaniyat va boshqa sohalarda hamkorlik bo'yicha 130 dan ortiq hujjatlar imzolandi. O'zaro savdo hajmi 1992 yildagi 20 mln. AQSh dollaridan 2003 yilda 280 mln. AQSh dollariga etdi. O'zbekiston Ukrainaga aviatsiya, kimyo va engil sanoat mollari, paxta tolasi, rangli metallar, gaz eksport qilmoqda. Ukrainadan gaz va neft konlarini o'zlashtirishda zarur bo'lgan texnika uskunalari, qora metallurgiya, kimyo sanoati mollari, shakar, pista yog'i import qilinmoqda. O'zbekistonning Qora dengizdagi Ukraina bandargohlari orqali Evropa mamlakatlari bilan savdo-iqtisodiy aloqalari yo'lga qo'yildi. O'zbekistonda Ukraina investitsiyalari ishtirokida barpo etilgan 20 ta qo'shma korxonasi ishlaymoqda. Jumladan, «ToshVALEO» qo'shma korxonasi bir kunda ming qutiga yaqin qandolat mahsulotlari tayyorlanmoqda. Shuningdek, ikki davlat o'rtasida ilm-fan, ta'lim, madaniyat sohasida hamkorlik qilinmoqda.

O'zbekistonning Belarus va Moldova bilan aloqalari

Belorus Respublikasi Oliy Kengashining raisi S.Shushkevichning 1991 yil 6 noyabrda O'zbekistonga rasmiy davlat tashrifi O'zbekiston bilan Belarus o'rtasida davlatlararo aloqalarga asos soldi. Tashrif paytida Toshkentda I.Karimov va S.Shushkevich **O'zbekiston Respublikasi bilan Belarus Respublikasi o'rtasida davlatlararo munosabatlarning asoslari to'g'risida shartnoma imzoladilar.** Shuningdek, ikki davlat hukumatlari o'rtasida 1992 yilda savdo-iqtisodiy hamkorlik printsiplari to'g'risida bitim imzolandi.

1994 yil 21-22 dekabr kunlari Belarus Respublikasi Prezidenti Aleksandr Lukashenko rasmiy tashrif bilan Toshkentda bo'ldi. Tashrif paytida davlatlararo, hukumatlararo hamda har ikki davlat muassasalari o'rtasida 18 ta hujjat imzolandi. O'zbekiston bilan Belarus o'rtasida do'stlik va hamkorlikni yanada mustahkamlash haqidagi Deklaratsiyani, Madaniyat va san'at sohasida hamkorlik qilish to'g'risida shartnomani I.Karimov va A.Lukashenko imzoladilar. Hukumatlar o'rtasida daromad va mulklardan ikki tomonlama o'zaro soliq olmaslik, avtomobil, temir yo'l, xavo yo'li va pochta aloqasi bo'yicha hamkorlik haqidagi bitimlar imzolandi. Tashqi ishlar vazirliklari o'rtasida maslahatlashuv haqida protokol hamda tarmoqlararo hujjatlar imzolandi.

1995 yil 30-31 mart kunlari O'zbekiston Prezidenti I.Karimov Moldova Respublikasida rasmiy safarda bo'ldi. I.Karimov va Moldova Prezidenti Mircha Snegur o'rtasidagi muzokaralar nihoyasida O'zbekiston Respublikasi va Moldova Respublikasi o'rtasida do'stona hamkorlik to'g'risida shartnoma imzolandi. Hukumatlar o'rtasida erkin savdo munosabatlarini rivojlantirish, fan-texnika, madaniyat va san'at, pochta xizmati, aloqa, bank sohalarida hamkorlik, samolyotlar qatnovini yo'lga qo'yish, ikki tomonlama soliq, olmaslik to'g'risidagi o'ndan ziyod bitimlar imzolandi. Bu hujjatlar izdan chiqqan aloqalarning tiklanishi uchun huquqiy zamin yaratdi.

O'zbekiston uchun ishlab chiqilayotgan shakar, dori-darmon, qishloq-xo'jalik texnikasi, elektro-texnika asbob-uskunalari, sug'orishda foydalaniladigan nasoslar kerak. Moldova sanoati uchun esa, O'zbekistonning paxtasi, kimyoviy tolasi, qattiq metallari kerak. Bu zaruriyat ikki mamlakat hamkorligining zaminidir.

**O'zbekistonning Kavkaz orti
mamlakatlari bilan aloqalari**

1995 yil 5 sentyabrda Gruziya davlat rahbari, respublika parlamenti raisi Eduard Shevernadze rasmiy tashrif bilan O'zbekistonda bo'ldi. Bu tashrif O'zbekiston bilan Gruziya o'rtasidagi qadimiy aloqalarni tiklashda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Ikki tomonlama munosabatlarga doir masalalar muhokama qilindi va muzokaralar nihoyasida I.Karimov va E.Shevernadze tomonidan **O'zbekiston va Gruziya o'rtasida do'stlik va hamkorlik to'g'risida shartnoma imzodandi.** Ikki mamlakat o'rtasida sarmoyalarni o'zaro himoya qilish va rag'batlantirish, fan-texnika, bank, qishloq xo'jaligi, bojxona, xalqaro transport aloqalari, erkin savdo va ishlab chiqarish, maorif, madaniyat, sport, sog'liqni saqlash, sayyohlik, atrof muhit muhofazasi bo'yicha hamkorlik to'g'risida 20 dan ziyod hukumatlararo va muassasalararo hujjatlar imzolandi.

Mazkur bitimni ro'yobga chiqarishda O'zbekiston Prezidenti Islom Karimovning 1996 yil may oyida Gruziya Respublikasiga rasmiy davlat tashrifi muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Islom Karimovning Gruziyaga safari chog'ida E.A.Shevernadze bilan halqaro Transkavkaz yo'li, uning Gruziyadan o'tadigan qismini barpo etish, Gruziyaning Poti bandargohi imkoniyatlaridan O'zbekiston yuklarini tashishda foydalanish masalalari

bo'yicha ahdlashib olindi. I.Karimov va E.Shezarnadze O'zbekiston va Gruziya o'rtasida hamkorlikni kengaytirish va chuqurlashtirish to'g'risidagi Deklaratsiyani imzoladilar. Shuningdek O'zbekiston bilan Gruziya o'rtasida moliya-sanoat guruhini tuzish, huquq-tartibot, pochta aloqasi, savdo, soliq bojxona tizimi kabi 15 ga yaqin hukumatlararo bitimlar imzolandi.

O'zbekiston bilan Ozarbayjon o'rtasida davlatlararo aloqalar yo'lga qo'yildi va rivojlanib bormoqda. 1996 yil 27 may kuni Islom Karimov boshliq O'zbekiston davlat delegatsiyasi Ozarbayjonda bo'ldi. Ikki davlat Prezidentlari **O'zbekiston bilan Ozarbayjon o'rtasida do'stlik va hamkorlik to'g'risida shartnoma imzoladilar.** Ikki qardosh mamlakat o'rtasida davlatlararo aloqalar yo'lga qo'yildi. Safar chog'ida O'zbekiston bilan Ozarbayjon o'rtasida savdo-iqtisodiy soliq, bojxona, havo yo'li, avtomobil va temir yo'li aloqalari, madaniy va boshqa sohalardagi aloqalarni rivojlantirish bo'yicha 20 ga yaqin hukumatlararo hujjatlar imzolandi. Ikki davlat rahbarlari halqaro Transkavkaz yo'lini barpo etish, uning Ozarbayjondan o'tadigan qismini shakllantirish, O'zbekiston yuklarini Ozarbayjon hududi orqali Evropa tomon chiqarish, Ozarbayjon bandargohlarini ta'mirlash masalalari to'g'risida kelishib oldilar. Ikki mamlakat tashqi ishlar vazirliklari o'rtasida o'zaro maslahatlashuvlar yo'lga qo'yildi.

O'zbekistonning Boltiq bo'yi mamlakatlari bilan aloqalari

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimovning 1995 yil 6-8 iyun kunlari Davlat tashrifi bilan Latviya Respublikasida bo'lishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Mazkur tashrif chog'ida I.Karimov Latviya Respublikasi Prezidenta Guntis Ulmanis bilan **O'zbekiston Respublikasi bilan Latviya Respublikasi o'rtasida do'stlik va hamkorlik to'g'risidagi shartnomani imzoladilar.** O'zbekiston va Latviya hukumati o'rtasida transport, havo aloqasi, sayyohlik hamda ilmiy-texnik sohalarda bo'yicha hamkorlik to'g'risida bitimlar imzolandi.

Latviya Prezidenti Guntis Ulmanisning 1996 yil 23 mayda O'zbekistonga qilgan davlat safari ikki mamlakat o'rtasida aloqalarni yanada chuqurlashtirdi. Ikki Prezident O'zbekiston bilan Latviya o'rtasidagi hamkorlikni yanada rivojlantirish va kengaytirish to'g'risida deklaratsiya imzoladilar. Hukumatlararo fuqarolik, mehnat, huquq-tartibot, halqaro avtomobil qatnovi, temir yo'l transporti, madaniyat, bojxona ishida o'zaro hamkorlik to'g'risida bitimlar imzolandi.

O'zbekiston Latviyadan elektr mashinalari, uskunalari va ularning ehtiyot qismlari, shakar va qandolatchilik mahsulotlari, efir moyi, qora metall sotib oladi. Latviyaga esa rangli metallar, ipak, paxta va boshqa mahsulotlarni eksport qiladi. Toshkentda "Dzintars" Latviya aksionerlik jamiyatining O'zbekiston-Latviya qo'shma korxonasi qurilib, "Volida", "Saodat", "Istiqbol" singari atirlar ishlab chiqarmoqda va "Dzintars" firma do'koni orqali sotilmoqda. O'zbekiston va Latviya tashqi ishlar vazirliklari o'rtasida

o'zaro maslahatlashuv to'g'risida Protokol imzolandi. Ikki davlat o'rtasidagi savdo-sotiq o'sib bormoqda. 1994 yil o'zaro tovar ayirboshlash 121,8 million so'mni tashkil etdi.

I.Karimovning 1995 yil iyun oyida Litvaga tashrifi chog'ida Prezident A.Brazauskas bilan O'zbekiston Respublikasi bilan Litva Respublikasi o'rtasidagi ikki tomonlama hamkorlikni rivoj-lantirish va chuqurlashtirish to'g'risidagi qo'shma Deklaratsiyani imzoladilar. Shuningdek O'zbekiston hukumati bilan Litva hukumati o'rtasida ta'lim, fan va texnika, sayyohlik, madaniyat va san'at, savdo-iqtisodiy, havo yo'li va havo transporti sohalarida hamda bojxona qonunini buzish hollariga qarshi kurash borasida hamkorlik qilish to'g'risida bitimlar imzolandi.

O'zbekiston Litvadan elektr uskunalari va ularning ehtiyot qismlari, sut va sut mahsulotlari, mebel sanoati mahsulotlarini sotib olib, Litvaga paxta, neft, rangli metallar eksport qiladi. 1994 yilda o'zaro tovar ayirboshlash hajmi 248,6 million so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2001 yilda bu ko'rsatkich uch barobarga ko'paydi. O'zbekiston Litvaning transport-xo'jalik kommunikatsiyasi, dengiz yo'li, ayniqsa, Klayped bandargohi orqali o'z mahsulotlarini jahon bozoriga chiqarmoqda.

O'zbekiston Prezidenti Islom Karimovning 2002 yil 23-25 sentyabr kunlari Litva Respublikasiga tashrif buyurishi ikki davlat o'rtasidagi aloqalarni yangi bosqichga ko'tardi. **O'zbekiston bilan Litva o'rtasida Davlatlararo munosabatlarning asoslari, do'stlik va hamkorlik to'g'risida shartnoma**, ikki davlat tashqi ishlar vazirliklari, bojxona xizmatlari hamda milliy universitetlari o'rtasida hamkorlik to'g'risida bitimlar imzolandi. O'zbekiston-Litva hukumatlararo savdo-iqtisodiy hamkorlik bo'yicha komissiya tuzildi va u faoliyat ko'rsatmoqda.

3. Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida hamkorlik aloqalari

Markaziy Osiyo respublikalari o'rtasida aloqalarning yo'lga qo'yilishi

O'zbekiston tashqi siyosatning ta'sirli yo'nalishlaridan biri Markaziy Osiyodagi yangi mustaqil davlatlar - Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston bilan

hamkorlik, do'stlik aloqalarini mustahkamlashga qaratilgan.

Mintaqadagi beshta davlat o'rtasida o'xshash jihatlar ko'p. Tariximiz, madaniyatimiz, tilimiz, dilimizning birligi, tomirlarimizning tutashib ketganligi bu mamlakat xalqlarini bir-biriga yanada yaqinlashtirishning zaminidir.

Markaziy Osiyo davlatlari Prezidentlarining navbatdagi uchrashuvi 1991 yil 13-15 avgust kunlarida Toshkent shahrida bo'ldi. Unda uchrashuv yakunlari xususida Axborot hamda O'rta Osiyo va Qozog'iston respublikalararo Maslahat kengashini tuzish to'g'risida bitim imzolandi. Maslahat kengashining vazifasi beshta mamlakat o'rtasida iqtisodiy hamkorlik qilish uchun shart-sharoit yaratishdan, bozor munosabatlariga o'tishda mintaqa manfaatlarini himoya qiluvchi kelishilgan siyosat yuritishdan,

iqtisodiyotning umumiy muammolarini hal etishga yagona yondoshuvlarni ishlab chiqishdan iborat deb belgilandi.

1993 yil 4 yanvarda I.Karimov tashabbusi bilan Toshkentda O'rta Osiyo respublikalari va Qozog'iston Prezidentlarining yig'ilishi bo'lib o'tdi. Unda Markaziy Osiyo atamasi tilga olindi va bundan keyin Markaziy Osiyo deganda O'rta Osiyo respublikalari va Qozog'iston tushuniladigan bo'ldi. Uchrashuv qatnashchilari mintaqa davlatlaridagi siyosiy va iqtisodiy ahvolni muhokama qildilar. Mintaqa mamlakatlari o'rtasidagi ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnomalar, savdo-iqtisodiy bitimlar qanday bajarilayotganligi tahlil etildi.

Orolni saqlab qolish xalqaro jamg'armasini tuzish to'g'risida qaror qabul qilindi. Jamg'arma majlislarini Qizil O'rda, Nukus va Toshxovuzda o'tkazish zarur deb topildi. Besh davlat boshliqlari hamkorlik haqidagi bitimni imzoladilar.

**Orol muammolarini hal qilish
tomon tutilgan yo'l**

1993 yil mart oyida Qizil O'rdada Markaziy Osiyo davlatlari boshliqlarining Rossiya davlat delegatsiyasi ishtirokida anjumani bo'lib o'tdi. Anjumanda Orol

dengizi va Orolbo'yi muammolarini hal etish, Orol mintaqasi ekologiyasini sog'lomlashtirish va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlash sohasida birgalikda qilinadigan harakatlar to'g'risida bitim imzolandi. Orol dengizi havzasi muammolari bilan shug'ullanuvchi **Davlatlararo kengash tuzildi. Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasi ta'sis etildi.**

1993 yil avgustda Nukusda Orol dengizi havzasi muammolari bilan shug'ullanuvchi Davlatlararo kengash va Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasining qo'shma majlisi bo'ldi. 1994 yil 11 yanvarda Nukusda Markaziy Osiyo mamlakatlari boshliqlarining Rossiya Federatsiyasi davlat delegatsiyasi (Yuriy Yakovlev, RF Bosh .vaziri o'rinbosari) ishtirokida konferentsiyasi bo'lib o'tdi. Konferentsiyada Orol dengizi havzasidagi hozirgi ahvol bilan bog'liq ko'pgina masalalar, Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasi mablag'lari qanday to'planayotgani muhokama qilindi, faoliyati ma'qullandi. Ekologik vaziyatni yaxshilash yuzasidan yaqin 3-5 yil ichida bajarilishi lozim bo'lgan muayyan vazifalar belgilandi. Orol dengizini qutqarish bo'yicha Davlatlararo kengash Nizomi tasdiqlandi hamda uning ijroiya organining rahbari tayinlandi. Bu masalalar bo'yicha qarorlar qabul qilindi.

**Markaziy Osiyo
iqtisodiy hamjamiyati**

1994 yil 30 aprelda Cho'lponota shahrida O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston o'rtasida yagona iqtisodiy makon tuzish to'g'risida uch tomonlama shartnoma imzolandi.

O'zbekiston, Qozog'iston va Qirg'iziston Prezidentlarining 1994 yil iyul oyi boshida Almati shahrida bo'lib o'tgan uchrashuvida o'zaro integratsiyani kuchaytirish bo'yicha, Markaziy Osiyo hamkorlik va taraqqiyot bankini tuzish

to'g'risida bitimlar imzolandi. Tomonlar Davlatlararo kengash hamda uning doimiy ijroiya organini, shuningdek, Bosh Vazirlar kengashi, Tashqi ishlar vazirlari kengashi, Mudofaa vazirlari kengashini ta'sis etdilar. O'zbekiston, Qozog'iston va Qirg'iziston o'rtasida Markaziy Osiyo hamkorlik va taraqqiyot banki tashkil etildi. Shu tariqa, Markaziy Osiyo iqtisodiy hamjamiyati (MOIH) tashkil topdi.

1995 yil 15 dekabrda Jambulda Qozog'iston, Qirg'iziston va O'zbekiston respublikalari Davlatlararo kengashining navbatdagi majlisi bo'ldi. Prezidentlar 2000 yilgacha bo'lgan iqtisodiy integratsiya va birinchi navbatda sarmoya sarflanishi lozim bo'lgan loyihalar dasturlarini hayotga joriy etish, kommunikatsiya tarmoqlarini rivojlantirish masalalarini muhokama etdilar. Integratsiya dasturida 53 ta loyihalar ishlab chiqildi. BMT rahnamoligida harakat qiladigan Qozog'iston, Qirg'iziston va O'zbekiston Respublikalarining tinchlikni saqlash kollektiv batalonini tashkil qilish haqida qaror qabul qilindi. Uch davlatning tinchlikni saqlash kollektiv bataloni shakllantirildi.

1997 yil 9-10 yanvar kunlari Bishkekda O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston davlat boshliqlarining kengashi bo'lib unda **uch qardosh davlatlar o'rtasida abadiy do'stlik haqida shartnoma imzolandi.** Bu hujjatda o'zbek, qozoq, qirg'iz xalqlarining orzu-niyatlari o'z ifodasini topdi. Mazkur shartnoma uch qardosh davlat xalqlarining iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ilmiy-texnikaviy hamkorligini yangi asoslarda rivojlantirishga yo'naltirdi.

1997 yil 12 dekabr kuni Qozog'iston Respublikasining yangi poytaxti - Ostana shahrida Qozog'iston, Qirg'iziston va O'zbekiston Prezidentlarining kengashi bo'lib o'tdi. Kengashda uch mamlakat o'rtasida energetika, suv zahiralaridan oqilona foydalanish, oziq-ovqat ta'minoti, kommunikatsiya hamda mineral xomashyo zahiralarini o'zlashtirish va qayta ishlash sohalari bo'yicha xalqaro konsortsiumlar tuzish to'g'risida muzokara bo'ldi. Prezidentlar xalqaro konsortsiumlar tuzish bo'yicha uch mamlakat hamkorligi tamoyillari kontseptsiyasini ma'qulladilar.

1998 yilda Tojikiston Respublikasi Markaziy Osiyo iqtisodiy hamjamiyatiga a'zo bo'lib kirdi.

2000 yil 20-21 aprel kunlari Toshkentda O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston Prezidentlarining uchrashuvi bo'lib o'tdi. Uchrashuvda mintaqaviy hamkorlik va mamlakatlararo munosabatlarga doir masalalar muhokama qilindi. To'rt mamlakat rahbarlari terrorchilik, siyosiy va diniy ekstremizm, xalqaro uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurash va mintaqa davlatlariga tahdid soladigan boshqa xavf-xatarning oldini olishga qaratilgan hamkorlik to'g'risida shartnoma imzoladilar. Gap shundaki, Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida o'zaro hamkorlik sohasida 200 dan ortiq hujjat imzolangan bo'lsada, ular orasida mazkur masalaga oid tegishli hujjat yo'q edi. Bunday hujjatning imzolanishi Markaziy Osiyodagi vaziyatdan kelib chiqqan muhim qadam bo'ldi. To'rt

davlat Prezidentlari xalqaro terrorizmga, siyosiy va diniy ekstremizmga qarshi birgalikda kurash olib borishga kelishib oldilar.

**Markaziy Osiyo
Hamkorlik tashkiloti**

2001 yil 28 dekabr kuni Toshkentda MOIH davlatlari boshliqlarining navbatdagi kengashi bo'lib o'tdi. Kengashda hamkorlikni rivojlantirish, mintaqada barqarorlik va xavfsizlikni ta'minlash masalalari muhokama qilindi. Mazkur kengashda MOIH tashkiloti faoliyatini to'xtatishga qaror qilindi. Islom Karimov taklifiga binoan MOIH negizida Markaziy Osiyo Hamkorligi tashkiloti deb qayta tuzishga kelishib olindi.

2002 yil 28 fevral - 1 mart kunlari Almati shahrida Markaziy Osiyo davlatlari boshliqlarining uchrashuvi bo'lib o'tdi. Muzokaralar yakunida Prezidentlar tomonidan Markaziy Osiyo Hamkorligi tashkiloti huquqiy jihatdan rasmiylashtirildi. MOHT ning raisi etib Islom Karimov saylandi. Mazkur tashkilot endi nafaqat iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirish, shuningdek, siyosiy, ijtimoiy, madaniy va boshqa turdagi aloqalar ko'lamini kengaytirish masalalari bilan shug'ullanadi. Har bir a'zo mamlakatdan bevosita davlat rahbariga hisobot berib turadigan bittadan muvofiqlashtiruvchi vakil tayinlandi. 4 ta vakil MOHT faoliyati samaradorligini oshirish, a'zo mamlakatlarning integratsiya jarayonlarini faollashtirish borasidagi nuqtai nazarlarini yaqinlashtirish, qabul qilingan hujjatlarning ijrosini nazorat qilish va umumiy vaziyatni tashkil etish bilan shug'ullanmoqda. MOHT ning tashkil etilishi, uning a'zolari bo'lgan 4 ta mamlakat o'rtasidagi o'zaro manfaatli aloqalarni yangi pog'onaga ko'tardi.

Sammitlardan tashqari MOH tashkilotiga a'zo mamlakatlar parlamentlar raislari, xavfsizlik organlari rahbarlarining uchrashuvlari, ishbilarmon doiralarning mintaqaviy forumlari o'tkazilib turibdi.

2002 yilning oktyabrda o'tgan Dushanbe sammitida suv-energetika, oziq-ovqat va kommunikatsiya bo'yicha konsortsiumlar tuzishga kelishib olindi va hukumatlarga konsortsium loyihalarini ishlab chiqish vazifasi topshirildi.

2004 yil 28 may kuni Ostona shahrida MOH tashkilotiga a'zo mamlakatlar davlat rahbarlarining sammiti bo'lib o'tdi. Unda tashkilot qamragan mintaqada xavfsizlikni mustahkamlash, umumiy bozor barpo etish masalalari muhokama etildi. Prezidentlar mintaqada iqtisodiy integratsiyani rivojlantirishning, siyosiy, ijtimoiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy-ma'rifiy aloqalarni kengaytirishning shakl va mexanizmlarini takomillashtirish masalalari yuzasidan fikrlashib, hukumatlarga tegishli topshiriqlar berishga kelishib oldilar. Muzokaralar yakunida O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston Prezidentlarining qo'shma banoti MOHTga a'zo mamlakatlar o'rtasida televidenie va radio dasturlarini o'zaro tarqatish to'g'risida bitim imzolandi.

Shunday qilib, Markaziy Osiyo mamlakatlari o'rtasidagi ko'p tomonlama hamkorlik tobora mustahkamlanib bormoqda.

**O'zbekistonning
Qozog'iston bilan
hamkorligi**

Markaziy Osiyodagi mustaqil davlatlar o'rtasida ko'p tomonlama hamkorlik bilan birga ular o'rtasida ikki tomonlama aloqalar ham yo'lga qo'yildi. O'zbekistonning

Qozog'iston bilan ikki tomonlama munosabatlari 1992 yil 24 iyunda Turkiston shahrida O'zbekiston Prezidentining Qozog'istonga rasmiy davlat tashrifi paytida N.Nazarboev bilan I.Karimov tomonidan imzolangan **O'zbekiston Respublikasi bilan Qozog'iston Respublikasi o'rtasida do'stlik va hamkorlik to'g'risidagi shartnoma** asosida mustahkamlanib bormoqda.

Qozog'iston Prezidenti N.Nazarbaev 1994 yil 10-12 yanvarda rasmiy davlat tashrifi bilan O'zbekistonda bo'ldi. Ikki Prezident O'zbekiston bilan Qozog'iston o'rtasida tovarlar, hizmatlar, sarmoyalar va ishchi kuchlarning erkin o'tib turishini nazarda tutuvchi hamda o'zaro kelishilgan kredit-hisob- kitob, byudjet, soliq, narx, boj va valyuta siyosatini ta'minlash to'g'risida shartnomani imzoladilar. 1998 yil 31 oktyabrda **O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasida abadiy do'stlik shartnomasi imzolangan.**

O'zbekiston va Qozog'iston Prezidentlarining Toshkentda 2000 yil 20-21 aprel kunlari bo'lgan uchrashuvida ikki davlat chegaralarini aniq belgilab olishga bag'ishlangan uchrashuvi bo'ldi. Muzokaralar yakunida «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov va Qozog'iston Respublikasi Prezidenti N.A.Nazarboevning qo'shma bayonoti» imzolandi. Ikki mamlakat mustaqilligi va chegaralari daxlsizligini ta'minlashga qaratilgan bu hujjat ikki tomonlama hamkorlik aloqalarini yanada mustahkamlash va chuqurlashtirishda muhim ahamiyatga egadir. «Davlat rahbarlari, - deyiladi qo'shma bayonotda, - O'zbekiston Respublikasi bilan Qozog'iston Respublikasi o'rtasidagi chegara ikki davlat qardosh xalqlarini birlashtiruvchi tinchlik, do'stlik va yaxshi qo'shnichilik chegarasi bo'lib qolishda yakdildirlar». 2001 yil 16-17 noyabr kunlari O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov rasmiy tashrif bilan Qozog'istonda bo'ldi. Ikki davlat Prezidentlari O'zbekiston-Qozog'iston davlat chegarasi to'g'risida Shartnomani imzoladilar. 2440 km uzunlikdagi chegaraning 96 foizi belgilab olindi. Qolgan qismini kelishuv asosida delimatatsiya qilishga kelishildi. 10 oy davomida bu borada tegishli ishlar amalga oshirildi. 2002 yil 9 sentyabrda Qozog'iston Respublikasi Prezidenti Nursultan Nazarboevning taklifiga binoan Islom Karimov Ostona shahriga tashrif buyurdi. «O'zbekiston-Qozog'iston davlat chegaralarining alohida uchastkalari to'g'risida bitim» imzolandi. Ikki mamlakat o'rtasidagi chegaraga oid dolzarb masalalar huquqiy jihatdan o'z echimini topdi. Ikki mamlakat o'rtasidagi tovar ayirboshlash hajmi 2002 yilning birinchi yarmida 124 mln. AQSh dollarini tashkil etdi. 2002 yilda O'zbekistonda

38 ta o'zbek-qozoq qo'shma korxonasi, Qozog'istonda 92 ta o'zbek-qozoq qo'shma korxonasi faoliyat yuritda.

**O'zbekiston va
Qirg'iziston
aloqalari**

O'zbekistonning Qirg'iziston bilan ikki tomonlama hamkorligi **O'zbekiston Respublikasi bilan Qirg'iziston Respublikasi o'rtasida do'stlik, hamkorlik va**

o'zaro yordam haqida shartnoma asosida yo'lga qo'yildi va rivojlantirilmoqda. Bu shartnoma Qirg'iziston Prezidenti Askar Akaevning O'zbekistonga rasmiy davlat tashrifi paytida Toshkentda 1992 yil 29 sentyabrda I.Karimov va A.Akaev tomonidan imzolangan edi.

I.Karimovning 1993 yil avgustida Qirg'izistonga qilgan rasmiy davlat tashrifi paytida O'sh shahrida O'zbekiston va Qirg'iziston o'rtasida 1994-2000 yillarga mo'ljallangan iqtisodiy integratsiyani rivojlantirish to'g'risida Bayonot imzolandi. Bu hujjat ikkala respublikada ishlab chiqilgan milliy dasturlarni muvofiqlashtirishga, xomashyo va ishchi kuchidan, ilmiy salohiyatdan unumli foydalanishga qaratilgan. Ikki davlat o'rtasida iqtisodiyot, savdo, madaniyat, sog'liqni saqlash, fan va ta'lim, sport va turizm bo'yicha hamkorlikni mustahkamlash haqida bitimlar imzolangan.

1994 yil 16 yanvarda O'zbekiston Prezidenta I.Karimov Kirg'izistonda bo'ldi. Rasmiy tashrif yakunida ikki davlat Prezidentlari tovarlar, xizmatlar, sarmoya, ishchi kuchlarining erkin yurishini, o'zaro kelishilgan kredit-hisob-kitob, byudjet, soliq, narx, bojxona va valyuta siyosatini belgilovchi shartnomani imzoladilar. O'zbekiston va Qirg'iziston o'rtasida 1994 yil uchun savdo-iqtisodiy hamkorlik, madaniyat, sog'liqni saqlash, fan va ta'lim, sport va turizm bo'yicha hamkorlikni yanada mustahkamlash haqida bitimlar imzolandi. Bu hujjatlar asosida ikki mamlakat o'rtasidagi ikki tomonlama hamkorlik rivojlanib bormoqda. 2000 yilda O'zbekistonda 22 ta o'zbek-qirg'iz qo'shma korxonasi, Qirg'izistonda 62 ta qirg'iz-o'zbek qo'shma korxonasi faoliyat yuritdi.

**O'zbekiston va
Tojikiston aloqalari**

Tojikistonda 1992-1996 yillarda davom etgan birodarkushlik urushi Tojikistonning iqtisodiy taraqqiyotiga salbiy ta'sir etdi, uning qo'shni mamlakatlar, jumladan, O'zbekiston bilan hamkorligiga ham salbiy ta'sir etdi.

O'zbekiston Prezidenti Islom Karimovning taklifiga binoan 1998 yil 4 yanvar kuni Tojikiston Prezidenti Imomali Rahmonov O'zbekistonga amaliy tashrif bilan keldi. Ikki mamlakat rahbarlari tashrif yakunlari buyicha qo'shma axborot imzoladilar. O'zbekiston va Tojikiston Bosh vazirlari soqliqni saqlash, madaniyat va gumanitar soha, fan, texnika va axborot sohalari bo'yicha hamkorlik to'g'risida bitimlarni imzoladilar. Ikki mamlakat hukumatlari o'rtasida yuk tashish hamda gaz etkazib berish, Tojikistonniig qarzi bo'yicha o'zaro hisob-kitob to'g'risidagi bitimlar ham imzolandi. O'zbekiston va Tojikiston

munosabatlari o'zining yangi, mustahkamlanish va taraqqiyot davriga o'tdi. O'zbekiston bilan Tojikiston o'rtasida tovar ayirboshlash hajmi 1997 yilda 50 mln. AQSh dollaridan oshdi, bu avvalgi yilga nisbatan 50 foiz ko'pdir. O'zbekiston Tojikiston hududidan o'tgan transport kommunikatsiyalaridan foydalanmoqda. 2000 yilda O'zbekistonda 15 ta o'zbek-tojik qo'shma korxonasi, Tojikistonda 3 ta o'zbek-tojik qo'shma korxonasi faoliyat yuritdi.

O'zbekiston va Turkmaniston aloqalari

1991 yilda O'zbekiston va Turkmaniston Prezidentlari uchrashuvida **O'zbekiston Respublikasi bilan Turkmaniston Respublikasi o'rtasida do'stlik va hamkorlik**

to'g'risida shartnoma imzolandi. Bu shartnoma ikki davlat o'rtasidagi savdo-iqtisodiy, madaniy aloqalarga negiz bo'lib xizmat qilmoqda.

O'zbekiston Prezidenti I.Karimov 1996 yil 16 yanvar kuni amaliy tashrif bilan Turkmanistonda bo'ldi. Chorjo'y shahrida S.Niyozov bilan I.Karimov o'rtasida va ikki mamlakat delegatsiyalari o'rtasida muzokaralar bo'ldi. Prezidentlar O'zbekiston bilan Turkmaniston o'rtasida do'stlik, hamkorlik va o'zaro yordam to'g'risidagi shartnomani, O'zbekiston bilan Turkmaniston o'rtasida davlat chegarasini qo'riqlashda hamkorlik qilish to'g'risidagi va suv xo'jaligi masalalari bo'yicha bitimlarni imzoladilar.

Ikki mamlakat hukumatlari o'rtasida esa sarmoyalarni rag'batlantirish va o'zaro himoyalash, havo yo'li, bojxona ishlarida hamkorlik va o'zaro yordam, uzoq muddatli savdo-iqtisodiy hamkorlikning asosiy yo'nalishlari, daromad va mulkdan ikki yoqlama soliq olmaslik, madaniyat, ta'lim sog'liqni saqlash, sayyohlik va boshqa sohalarda hamkorlik qilish to'g'risidagi 20 dan ziyod bitimlar imzolandi.

4. O'zbekistonning Osiyo mamlakatlari bilan o'zaro manfaatli aloqalari

O'zbekistonning Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari bilan hamkorligi

O'zbekiston Respublikasi birinchi navbatda Yaqin va O'rta Sharq hamda arab mamlakatlari bilan davlatlararo munosabatlar o'rnatish va rivojlantirishga kirishdi. Negaki,

O'zbekistonning ruhi, dini, urf-odatlari va an'analari Osiyodagi mamlakatlarga yaqindir.

1991 yil 16-19 dekabr kunlari I.Karimov boshliq O'zbekiston davlat delegatsiyasi mamlakatimiz mustaqilligini birinchi bo'lib tan olgan mamlakat - **Turkiyada** bo'ldi. Turkiya Prezidenti Turg'ut O'zol, Bosh vazir Sulaymon Demirel va boshqa rahbarlar, ishbiarmonlar bilan amaliy uchrashuvlar, suhbatlar bo'lib o'tdi. Safar chog'ida **O'zbekiston Respublikasi bilan Turkiya jumhuriyati o'rtasida davlatlararo munosabatlarning asoslari va maqsadlari to'g'risida shartnoma**, konsullik vakolatxonalarini ayirboshlash to'g'risida Protokol, iqtisodiy va savdo sohasidagi

hamkorlik to'g'risida bitim, madaniyat, fan, ta'lim, sog'liqni saqlash, sport va turizm sohasidagi o'zaro hamkorlik to'g'risida bitim, transport va kommunikatsiyalar sohasidagi hamkorlik to'g'risida bitim, axborot ayirboshlash, televidenie va radio eshittirish bo'yicha hamkorlik qilish haqida protoqollar va boshqa hujjatlar imzolandi.

O'zbekiston bilan Turkiya o'rtasidagi munosabatlar keyingi yillarda ancha kengaydi. 1992 yil 28 aprel kuni O'zbekistonda Turkiya elchixonasi, Turkiyada O'zbekiston elchixonasi ochildi va faoliyat ko'rsatmoqda. Hamkorlikning yanada chuqurlashtirishda Turkiya davlati rahbarlari-Turg'ut O'zol, Sulaymon Demirel, Tansu Chiller, Mesut Yilmazar Ahmet Sezerlarning O'zbekistonga rasmiy tashriflari chog'ida imzolangan hujjatlar katta ahamiyatga ega bo'ldi. Ikki davlat o'rtasidagi hamkorlik gazlama va tayyor kiyim-kechak ishlab chiqarish, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash, qo'shma korxonalar qurish, kadrlar tayyorlash, turizmni rivojlantirish va boshqa sohalarda amaliy natijalar bermoqda. O'zbekistonda Turkiya sarmoyadorlari ishtirokida 200 dan ortiqroq qo'shma korxonalar barpo etildi. 1996 yil iyun oyida O'zbekiston avtomobilsozlik korxonalarini assotsiatsiyasi – "O'zavtosanoat" Turkiyaning "KochXolding" kontserni bilan Samarqand shahrida "SamKochavto" o'zbek-turk qo'shma korxonasini barpo etish to'g'risida shartnoma tuzdilar. Tez orada bu qo'shma korxonada bunyod etildi va sig'imi o'rtacha avtobuslar hamda 8 tonnagacha yuk ko'taradigan yuk avtomobillar yig'ish yo'lga qo'yildi. Ikki mamlakat o'rtasidagi o'zaro tovar ayirboshlash hajmi 1992 yilda 75 mln. AQSh dollarini tashkil etgan bo'lsa, 1998 yilda 275 mln. AQSh dollariga ko'paydi.

1992 yil 27-28 iyun kunlari **Pokiston Islom Respublikasi** Bosh vaziri Muhammad Navoz Sharifning O'zbekistonga rasmiy davlat tashrifi ikki davlat o'rtasidagi aloqalarga asos soldi. Safar kunlarida **«O'zbekiston Respublikasi bilan Pokiston Islom Respublikasi o'rtasida davlatlararo munosabatlar va hamkorlik printsiplari to'g'risida» shartnoma**, iqtisodiy va savdo hamkorligi to'g'risida, madaniyat, sog'liqni saqlash, fan, texnika, kadrlar tayyorlash, turizm sport va ommaviy axborot sohasida hamkorlik qilish to'g'risida bitimlar imzolandi.

O'zbekiston va Pokiston o'rtasidagi hamkorlikni O'zbekiston Prezidenti Islom Karimovning 1992 yil 13-14 avgust kunlari Pokistonga rasmiy tashrifi va unda imzolangan hujjatlar yanada yangi pog'onaga ko'tardi. Ikki davlat o'rtasida suv resurslari, elektrlashtirish, irrigatsiya va melioratsiya sohasida hamkorlik qilish to'g'risida, pochta va telekommunikatsiya sohasida, davlat banklari va milliy banklar o'rtasida vakolatxonalar ayirboshlash to'g'risida, investitsiyalar va sarmoyalarni himoya qilish to'g'risida bitimlar imzolandi.

Pokiston Islom Respublikasi Bosh vaziri Benazir Bxutto 1995 yil may va noyabr oylarida O'zbekistonga ikki marta tashrif buyurdi. Ikki davlat o'rtasidagi hamkorlikni kengaytirish va Markaziy Osiyo xavfsizligi, Afg'onistonda birodarkushlik urushini to'xtatish masalalari bo'yicha fikr almashildi. Iqtisodiyot, sog'liqni saqlash, fan, texnika, sayyohlikni rivojlantirish haqida bitimlar imzolandi.

O'zbekistonda Pokiston sarmoyalari ishtirokida 120 qo'shma korxonalar tuzilgan. Tabani, Merkuriiy, Metro, Laksan Taraka kabi 19 ta yirik firma va kompaniyalar faoliyat ko'rsatmoqdalar. 1994 yilda O'zbekiston va Pokiston o'rtasida tovar ayirboshlash hajmi 4,3 mln. AQSh dollarini tashkil etdi. O'zbekiston Pokistonga charm xomashyosi, pilla, shoyi matolar, shisha, billur, engil sanoat uchun mashina va uskunalarni eksport qilmoqda. Pokistondan esa xalq iste'moli mollari, xususan, tayyor kiyimlar, poyafzal, charm buyumlar, kakao va shakar keltirilmoqda.

1992 yil 24-25 noyabr kunlari respublikamiz Prezidenti I.Karimovning **Eron Islom Jumhuriyatiga** rasmiy davlat tashrifi O'zbekiston va Eron o'rtasida davlatlararo aloqalarga asos soldi. Safar chog'ida «**O'zbekiston Respublikasi bilan Eron Islom Jumhuriyati o'rtasida davlatlararo munosabatlarning asoslari to'g'risida» Deklaratsiya**, xavo transporti sohasidagi hamjihatlik to'g'risida memorandum, iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy hamkorlik sohasidagi hamjihatlik to'g'risida memorandum, pochta, telefon va telegraf sohasidagi hamjihatlik to'g'risida memorandum, davlat Markaziy banklari o'rtasida bitim imzolandi. 1993 yil 18 oktyabrda Eron Prezidenti Ali Akbar Hoshimiy Rafsanjoniyni O'zbekistonga rasmiy tashrifi bilan kelishi ikki mamlakat o'rtasidagi aloqalarni yanada kengayishiga ko'maklashdi. Safar chog'ida tranzit aloqalarni tartibga solish to'g'risida hamda xalqaro avtomobil qatnovi to'g'risida bitimlar imzolandi.

O'zbekiston bilan Eron o'rtasidagi o'zaro aloqalar transport sohasida keng rivojlandi. 1996 yilda O'zbekiston Eron hududi orqali 34 ming tonna yuk tashigan bo'lsa, 2001 yili bu ko'rsatkich 487 ming tonnani tashkil etdi. 2001 yili O'zbekiston hududi orqali Eronning 750 ming tonna tranzit yuki olib o'tildi. O'zbekiston yuklari asosan Eronning Bander Abbas va Chobahor portlari orqali Janubiy-Sharqiy Osiyo mintaqasiga chiqarilmoqda. 2002 yil boshlarigacha Eron tadbirkorlari sarmoyalari ishtirokida mamlakatimizda 50 ga yaqin O'zbekiston-Eron qo'shma korxonasi barpo etildi va ular asosan ishlab chiqarish bilan shug'ullanmoqda.

2002 yil 26 aprel kuni Eron Prezidenti Sayyid Muhammad Hotamiyning O'zbekistonga qilgan rasmiy tashrifi paytida O'zbekiston va Eron o'rtasida imzolangan ikki tomonlama soliqqa tortilishga yo'l qo'ymaslik, daromad va sarmoya soliqlariga taaluqli ma'lumotlarni almashish, transport vositalari haydovchilari uchun viza masalalarini engillashtirish, O'zbekiston tovar ishlab chiqaruvchilari va tadbirkorlar palatasi bilan Eronning savdo, sanoat va tog'-kon sanoati palatasi o'rtasida hamkorlik to'g'risida hujjatlar ikki mamlakat o'rtasidagi munosabatlarning huquqiy asosini yanada boyitdi.

O'zbekiston Prezidenti I.Karimov boshliq davlat delegatsiyasi rasmiy tashrif bilan **Saudiya Arabistoni, Misr**da bo'ldi va ular bilan davlatlararo munosabatlarning asoslari to'g'risida shartnomalar, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va madaniy hamkorlik bitimlari imzolandi. Saudiya Arabistoni, Misr davlat va hukumat vakillarining O'zbekistonga rasmiy safari paytida imzolangan hujjatlar esa davlatlararo munosabatlarni yanada rivojlantirishga xizmat qilmoqda. O'zbekistonlik yoshlar Kohira universitetida, "Al-Azhor" va "Ayn Shams" universitetlarida, .Misrliklar Toshkent texnika va agrar universitetlarida tahsil ko'rmoqdalar. Toshkentda Misr Respublikasining fan va ta'lim markazi faol ishlab turibdi.

1992 yilda O'zbekiston Pokiston, Eron va Turkiya tomonidan tuzilgan iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (EKO)ga a'zo bo'lib kirdi.

O'zbekistonning yirik mamlakat - **Hindiston** bilan aloqalari kengayib bormoqda. 1993 yil 23-25 may kunlari Hindiston Bosh vaziri Narasimxa Rao davlat tashrifi bilan O'zbekistonda bo'ldi. Safar kunlarida **«O'zbekiston Respublikasi bilan Hindiston Respublikasi o'rtasida davlatlararo munosabatlar va hamkorlik printsiplari to'g'risida» shartnoma**, foyda va mulkka ikki yoqlama soliq solmaslik to'g'risida, havo yo'llari to'g'risida va savdo-iqtisodiy hamkorlik to'g'risida bitimlar imzolandi.

O'zbekiston Prezidenti I.Karimovning 1993 yil 17-19 avgust kunlari Hindistonga rasmiy tashrifi chog'ida ikki mamlakat o'rtasida iqtisodiy, savdo va ilmiy-texnikaviy hamkorlik to'g'risida bitim, madaniyat, sog'liqni saqlash, fan, texnika, turizm, sport va ommaviy axborot sohasida hamkorlik qilish to'g'risida bitim imzolandi. O'zbekiston bilan Hindiston o'rtasidagi hamkorlik kengayib bormoqda. 1995 yil 25 avgust kuni Toshkent shahrida Hindistonning «TATA Projekte LTD» firmasi tomonidan qurib bitkazilgan 600 o'rinli salomatlik zali, majlislar xonasi, servis xizmati, er osti garaji, sauna, barlari, katta restoranlari bo'lgan zamonaviy mehmonxonaning ochilishi fikrimizning dalilidir.

Ikki davlat o'rtasidagi hamkorlik munosabatlarini Islom Karimovning 2000 yil 1-3 may kunlari Hindistonga kilgan safari yanada yuqori pog'onaga ko'tardi. Safar paytida O'zbekiston Prezidenti Hindiston Prezidenti va Bosh vaziri bilan muzokaralar olib borib, uning yakunida 10 ga yaqin hujjatlar imzolandi. Ular orasida xalqaro jinoyatchilik, terrorchilik, diniy ekstremizm, narkotik moddalar va qurol-yarog' kontrabandasiga qarshi birgalikda kurashga qaratilgan O'zbekiston bilan Hindiston o'rtasida hamkorlik to'g'risida Qo'shma bayonot, jinoyat-qidiruv ishlarida huquqiy yordam va ekstraditsiya to'g'risidagi shartnoma muhim ahamiyatga ega. Shuningdek iqtisodiy, madaniy, ta'lim, axborot, bojxona sohalari bo'yicha hamkorlik qilish bo'yicha hujjatlar imzolandi.

<p>O'zbekiston va Hindiston o'rtasida o'zaro manfaatli aloqalarga xizmat qiluvchi 40 ga yaqin hujjatlar qabul qilingan. O'zbekistonda 2000 yilda Hindiston bilan hamkorlikda tashkil etilgan 30 ga yaqin qo'shma korxonalar faoliyat ko'rsatmoqda.</p>
--

O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri Sharq va Tinch okeani havzasi mamlakatlari

bilan aloqalar o'rnatish va rivojlantirishga qaratilgan. Bu mamlakatlar orasida Xitoy Xalq Respublikasi bilan davlatlararo aloqa o'rnatish alohida ahamiyatga ega.

O'zbekiston davlat mustaqilligini qo'lga kiritgan dastlabki paytlardayoq O'zbekiston va Xitoy o'rtasida diplomatik munosabatlar o'rnatildi. 1992 yil 2-3 yanvar kunlari XXR tashqi iqtisodiy aloqa va tashqi savdo vaziri Li Lanzin Toshkentda bo'ldi, shu kunlari ikki mamlakat o'rtasida diplomatik munosabatlar o'rnatildi, elchixonalar ochishga qaror qilindi.

1992 yil 12-14 mart kunlari O'zbekiston Prezidenti I.Karimovning XXR ga davlat tashrifi ikki davlat o'rtasidagi hamkorlikka asos soldi. Safar chog'ida hamkorlikning turli sohalari bo'yicha 20 ga yaqin hujjatlar imzolandi. Ular orasida ilmiy-texnikaviy hamkorlik to'g'risida, qishloq xo'jaligida hamkorlik to'g'risida, sarmoyalarni rag'batlantirish va o'zaro himoya qilish to'g'risida bitimlar bor edi.

1994 yil 18-20 aprel kunlari XXR davlat Kengashining raisi Li Penning O'zbekistonga davlat tashrifi paytida O'zbekiston bilan Xitoy o'rtasida kredit, xalqaro iqtisodiy hamkorlik, havo transporti aloqalarini yo'lga qo'yish bo'yicha hukumatlararo bitimlar imzolandi. Xitoy tomoni O'zbekistonda tayyorlanayotgan IL-76 TD va IL-114 samolyotlarini xarid qiladigan bo'ldi.

1994 yil 24-25 oktyabr kunlari O'zbekiston Prezidenti Xitoyga ikkinchi marta safar qildi va muhim ahamiyatga molik bo'lgan hujjat- **«O'zbekiston Respublikasi bilan Xitoy Xalq Respublikasi o'rtasida o'zaro munosabatlarning asosiy printsiplari, o'zaro manfaatli hamkorlikni rivojlantirish to'g'risida bayonnoma»** imzolandi. Shuningdek, ikki davlat o'rtasida konsullik shartnomasi imzolandi. Islom Karimovning 1999 yil 8-10 noyabr kunlari XXRga uchinchi marta safari chog'ida siyosat, iqtisodiyot, madaniyat, telekommunikatsiya sohalarida hujjatlar imzolandi. Ikki tomonlama aloqalar yanada kengaydi. O'zbekistonda faoliyat ko'rsatayotgan 78 ta O'zbekiston-Xitoy qo'shma korxonasi ikki mamlakat o'rtasida hamkorlikning rivojlanib borayotganining dalilidir.

Xitoy Xalq Respublikasi Raisi Xu Tszintao davlat tashrifi bilan 2004 yil 14 iyun kuni O'zbekistonga keldi. Ikki davlat boshliqlari uchrashuvida O'zbekiston-Xitoy munosabatlariga doir masalalar muhokama qilindi. 2004 yil yanvar-aprel oylarida o'zaro savdo hajmi 134 mln. AQSh dollariga etganligi, umumiy qiymati 100 mln. AQSh dollariga teng ikki tomonlama loyihalar amalga oshirilayotganligi qayd etildi. Ikki mamlakat to'qimachilik, qishloq xo'jaligi, mashinasozlik, kimyo, kommunikatsiya sohalarida hamkorlik aloqalarini o'rnatgan. Muzokaralar yakunida O'zbekiston bilan Xitoy o'rtasida sheriklik munosabatlari, do'stlik va hamkorlikni yanada rivojlantirish va mustahkamlash to'g'risida Qo'shma deklaratsiya imzolandi. Ikki mamlakat hukumatlari o'rtasida narkotik vositalarining, psixotrop moddalarning noqonuniy aylanishi va

suiste'mol etilishiga qarshi kurashda hamkorlik qilishga, texnikaviy-iqtisodiy hamkorlikka oid, Toshkentda Konfutsiy nomidagi institutni tashkil etish bo'yicha hamkorlik to'g'risidagi bitimlar jami 10 ta hujjat imzolandi.

Xitoy rahbari ta'kidlaganidek, o'zaro ishonch va hurmat, ikki tomonlama manfaatdorlikka tayangan O'zbekiston-Xitoy munosabatlari xalqlarimizning umumiy mulkidir.

**O'zbekiston va Janubiy
Koreya hamkorligi**

1992 yil mart oyida O'zbekiston va Janubiy Koreya o'rtasida diplomatik aloqa o'rnatiladi. 1992 yil 19 iyunda O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov Janubiy Koreya Respublikasiga davlat tashrifi bilan bordi. Bu safar ikki mamlakat o'rtasidagi iqtisodiy, savdo, madaniy-texnikaviy aloqalarga asos soldi. **«O'zbekiston bilan Janubiy Koreya o'rtasida davlatlararo munosabatlar va hamkorlik asoslari to'g'risida» Deklaratsiya imzolandi.** Savdo-iqtisodiy ayirboshlash haqida, O'zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishga mablag' sarflaydigan Janubiy Koreya ishbiarmonlariga beriladigan kafolatlar haqida bitimlar tuzildi. Madaniyat, maorif, ommaviy axborot, sayohat, sport sohalarida bahamjihat hamkorlik qilishning o'zoq muddatga mo'ljallangan rejalari belgilab olindi. Janubiy Koreyadagi DEU Korporatsiyasi rahbariyati bilan Asakada avtomobil zavodi qurishga kelishildi.

1992-1996 yillarda "O'zDEUavto" O'zbekiston-Janubiy Koreya qo'shma avtomobil zavodini loyihalashtirish, qurish ishlari amalga oshirildi. Zavod 1996 yil 25 mart kuni avtomobillar ishlab chiqarishni boshlab yubordi.

O'zbekiston bilan Koreyaning "Kobul Tekstayl" kompaniyasi o'rtasidagi hamkorlik yildan yilga chuqurlashib bormoqda. Mazkur kompaniya O'zbekistonga 250 mln. AQSh dollari hajmida sarmoya kiritdi va o'zlashtirildi. "Kobul Tekstayl" ishtirokida Toshkent, To'ytepa va boshqa shaharlarda qo'shma korxonalar barpo etildi va xaridorgir, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarilmoqda.

Shunday qilib, O'zbekistonning Koreya Respublikasi bilan hamkorligi kengayib bormoqda. 1999 yilga qadar O'zbekistonga Koreyadan 1,2 mlrd. AQSh dollari hajmida sarmoya kirib keldi va o'zlashtirildi. O'zbekistonda 70 dan ortiq Koreya hamkorligida barpo etilgan qo'shma korxonalar faoliyat ko'rsatmoqda. Ikki mamlakat o'rtasidagi tovar ayirboshlash hajmi 1997 yildayoq 1 mlrd. AQSh dollaridan oshdi.

**O'zbekiston va
Yaponiya
aloqalari**

O'zbekiston Sharqning eng rivojlangan mamlakati - Yaponiya bilan ham hamkorlik qilmoqda. Yaponiya 1991 yildayoq O'zbekiston mustaqilligini tan oldi, 1992 yilda o'zaro diplomatik aloqalar

o'rnatildi. 1994 yil 16-19 may kunlari O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov boshliq davlat delegatsiyasi rasmiy tashrif bilan Yaponiyada bo'ldi. Safar paytida «O'zbekiston bilan Yaponiya o'rtasida munosabatlarning asosiy printsinlari haqida» qo'shma bayonot,

tashqi ishlar bo'yicha munosabatlar haqida hujjat imzolandi. O'zbekiston delegatsiyasi mashhur Panasonik kontsernda bo'ldi va uning rahbariyati bilan O'zbekistonda filial ochishga kelishildi. Respublikamiz shaharlarida Panasonik mahsulotlarini sotish yo'lga qo'yildi. Yaponiya O'zbekistonga 100 mln. AQSh dollari hajmida beg'araz yordam berdi.

O'zbekistonda Yaponiyaning dunyoga mashhur «Mitsui», «Mitsubisi», «Sumitoto», «Tomen», «Marubeni», «Nishe Ivai» korporatsiyalarining doimiy vakolatxonalari faoliyat ko'rsatmoqda. Ular bilan O'zbekiston tashqi iqtisodiy vazirligi o'rtasida hamkorlik to'g'risida bitimlar imzolangan. Yaponiya hukumati, o'nlab firma va kompaniyalar Ko'kdumaloq, Sho'rtan neft-gaz konini o'zlashtirishda, Buxoroda neftni qayta ishlash zavodini qurishda, Farg'ona neftni qayta ishlash zavodini ta'mirlashda, telealoqa tarmoqlarini ta'mirlashda o'z sarmoyalari bilan qatnashdi.

O'zbekiston Yaponiya bilan hamkorlik qilishga alohida e'tibor berayotganligi sababli 1999 yil aprel, 2001 yil may oylarida Yaponiyaning "Keydzay Doyukay" korporativ rahbarlar uyushmasining Prezidenti Koichi Minaguchi boshchiligidagi delegatsiya O'zbekistonga tashrif buyurdi. "Keydzay Doyukay" uyushmasi tashabbusi bilan Yaponiya O'zbekistonga imtiyozli kreditlar ajratmoqda.

Yaponiya hukumatining «Taraqqiyotga rasmiy yordam» dasturi doirasida O'zbekistonda telekommunikatsiya, transport infratuzilmasi va ta'lim sohasidagi loyihalar ijrosi uchun 560 mln. AQSh dollari miqdorida imtiyozli davlat krediti berildi. Yaponiya xalqaro hamkorlik banki esa yoqilg'i-energetika va to'qimachilik sohalari uchun O'zbekistonga 720 mln. AQSh dollari miqdorida kredit berdi.

O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov 2002 yil 28-31 iyul kunlari Yaponiya hukumatining taklifiga binoan rasmiy tashrif bilan Yaponiyada bo'ldi. Yaponiya bosh vaziri Dzunitiro Koidzumi va imperator Akixito bilan samimiy uchrashuvlar, suhbatlar bo'lib o'tdi. Tashrif natijasida O'zbekiston Respublikasi va Yaponiya o'rtasida:

- do'stlik, strategik sheriklik va hamkorlik to'risida Qo'shma Bayonot;
- iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish va O'zbekistondagi islohotlarni qo'llab-quvvatlash to'g'risida Qo'shma Bayonot»;
- ikki mamlakat Tashqi ishlar vazirliklari hamkorligi, O'zbekiston tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligining «Mitsubisi», «Mitsui», «Marubeni», «Nishe Ivai» korporatsiyalari bilan hamkorligi, O'zbekiston tashqi iqtisodiy faoliyat banki bilan «Bank of Tokyo-Mytsubisi» o'rtasida imtiyozli kredit borasidagi va boshqa jami 14 ta hujjat imzolandi.

Safar natijasida O'zbekiston bilan Yaponiya o'rtasidagi hamkorlik yangi, strategik bosqichga ko'tarildi.

1995-2002 yillarda Yaponiyaning O'zbekiston iqtisodiyotiga kiritgan kreditlari miqdori 1,6 mlrd. AQSh dollarini tashkil etdi. O'zaro tovar ayirboshlash hajmi yildan yilga oshib bormoqda.

O'zbekistonda 10 dan ortiq O'zbekiston-Yaponiya qo'shma korxonalari barpo etildi va faoliyat ko'rsatmoqda.

O'zbekistonning Tinch okean havzasi mamlakatlari - **Malayziya va Indoneziya** bilan davlatlararo aloqalari o'rnatildi. Bu borada O'zbekiston Prezidenti I.Karimov boshliq davlat delegatsiyasining 1992 yil iyun oyidagi Malayziya va Indoneziyaga safari muhim ahamiyatga egadir. Safar kunlarida O'zbekiston va Malayziya o'rtasida iqtisodiy va texnikaviy hamkorlik to'g'risida bitimlar imzolandi. Shuningdek, O'zbekiston va Indoneziya o'rtasida diplomatak aloqalar o'rnatish bo'yicha qo'shma axborot, ikki tomonlama munosabatlar bo'yicha qo'shma bayonot, iqtisodiy va texnikaviy hamkorlik to'g'risida bitim imzolandi.

1995 yil 8-10 aprel kunlari Indoneziya Respublikasi Prezidenti Suxarto rasmiy tashrif bilan O'zbekistonda bo'ldi. Muzokaralar nihoyasida O'zbekiston Prezidenti I.Karimov va Indoneziya Prezidenti Suxarto **O'zbekiston Respublikasi bilan Indoneziya Respublikasi o'rtasidagi munosabatlar va hamkorlik tamoyillari to'g'risida qo'shma bayonnoma imzoladilar.** Ikki mamlakat hukumatlari o'rtasidagi sayyohlik sohasidagi hamkorlik haqidagi memorandum hamda ikki mamlakat poytaxtlari oralig'ida samolyotlar qatnovini yo'lga qo'yish to'g'risidagi hukumatlararo bitim imzolandi.

O'zbekistonning Osiyo va Okeaniya mintaqasidagi V'etnam Sotsialistik Respublikasi, Kambodja, Tailand, Avstraliya va boshqa mamlakatlar bilan siyosiy-diplomatik aloqalari yo'lga qo'yildi, iqtisodiy va madaniy hamkorligi rivojlanib bormoqda.

5. O'zbekistonning AQSh va Evropa mamlakatlari bilan hamkorligi

O'zbekiston va AQSH aloqalari

O'zbekiston Respublikasining tashqi siyosatida Amerika Qo'shma Shtatlari bilan o'zaro manfaatli aloqalarni yo'lga qo'yish va tobora chuqurlashtirish alohida o'rin tutadi.

O'zbekiston bilan Amerika Qo'shma Shtatlari o'rtasida davlatlararo aloqalar mustaqillikning dastlabki yillaridayoq yo'lga qo'yildi. 1992 yil 15-16 fevral kunlari AQSh davlat kotibi Jeyms Beyker O'zbekistonga rasmiy tashrif buyurdi va ikki davlat o'rtasida **diplomatik aloqalar o'rnatildi.** 1992 yil 16 mart kuni **Toshkentda birinchi bo'lib AQShning elchixonasi ochildi.** 1993 yil 14 sentyabrda AQSh davlat deportamentining maxsus topshiriqlar bo'yicha elchisi Strob Talbot O'zbekistonda bo'ldi va O'zbekiston Prezidenti bilan hamkorlik qilish masalalarida suhbatlashdi. 1995 yil 6

aprelda AQSh mudofaa vaziri Uilyam Persi O'zbekistonga keldi, O'zbekistonning NATO "Tinchlik yo'lida hamokrlk" dasturida ishtiroki muhokama qilindi. AQSh armiyasi o'quv-mashq markazida tinchlikni ta'minlash maqsadida o'tkazilgan harbiy mashqlarda O'zbekiston qurolli kuchlari vzvodi ishtirok etdi. O'zbekiston bilan AQSh o'rtasida sarmoyalarni rag'batlantirish va o'zaro himoya qilish to'g'risida, ikki yoqlama soliq olmaslik to'g'risida shartnomalar tuzilgan. Toshkent - Nyu-York o'rtasida bevosita havo yo'li ochildi.

O'zbekistonda 1996 yil boshlarigacha Amerikalik sarmoyadorlar ishtirokida 200 ta o'zbek amerika qo'shma korxonalarini tashkil topdi va faoliyat ko'rsatdi. Bular orasida Navoiy viloyati Zarafshon vodiysidagi Muruntovda AQShning Nyumont Mayning Korporatsiyasi bilan hamkorlikda tog' jinslaridan oltin va kumush ajratib oluvchi "Zarafshon-Nyumont" qo'shma korxonasi bor. Bu korxonada 2002 yilgacha 83 tonna oltin tayyorlandi.

O'zbekiston Prezidenti I.Karimovning 1996 yil 23-28 iyun kunlarida AQShda bo'lishi O'zbekiston va Amerika munosabatlarini yangi pog'onaga ko'tardi. I.Karimov AQSh Prezidenti Bill Klinton bilan uchrashdi. Ikki mamlakat o'rtasidagi munosabatlarni chuqurlashtirish, tomonlar manfaatiga daxldor bo'lgan siyosiy, iqtisodiy, havfsizlik masalalari muhokama etildi. Bill Klinton AQSh ma'muriyati Markaziy Osiyo mamlakatlarining mustaqilligi, barqarorligi va ravnaqidan manfaatdor ekanini, O'zbekiston bilan qalin munosabatlar o'rnatishni istayotganini, O'zbekistonning tezroq dunyo hamjamiyatiga integratsiyalashuvi yo'lida yordam berajagini ta'kidladi. I.Karimov bilan B.Klinton uchrashuvi ikki mamlakat o'rtasidagi munosabatlarga siyosiy zamin hozirladi. 1996 yil 25 iyun kuni **O'zbekistonning AQShdagi elchixonasi ochildi.**

O'zbekiston Prezidenti boshliq davlat delegatsiyasining AQShda bo'lishi chet el sarmoyasi uchun respublikada yaratilgan shart-sharoitlar to'g'risidagi axborot taqchilligini bartaraf etdi. Safar chog'ida imzolangan hujjatlar Amerika biznesi va sarmoyalarining O'zbekistonga erkin kirib kelishi uchun yanada keng yo'l ochdi. Ikki mamlakat o'rtasidagi hamkorlik O'zbekistondagi islohotlarni qo'llab-quvvatlash, o'zaro manfaatli aloqalarni kengaytirish yo'lidan bormoqda. O'zbekistonda AQShning 28 ta kompaniya, firma va banki o'z vakolatxonalarini ochgan. Bular qo'shma korxonalar barpo etish, savdo-sotiqni kengaytirish ishiga ko'maklashmoqda.

2001 yilda O'zbekistonda AQSh bilan hamkorlikda amalga oshirilayotgan loyihalar soni 70 tadan ortdi. AQSh sarmoyasi ishtirokida respublikamizda barpo etilgan 305 ta qo'shma korxonalar sanoat, qishloq xo'jaligi, to'qimachilik, gaz-kimyo, neft, oltin qazib olish, transport, kommunikatsiya va ta'lim sohalarida samarali faoliyat ko'rsatmoqda. «Zarafshon-Nyumont», «O'z-Teksako», «O'z-keysmash», «O'z-keystraktor», «O'z-Eksayd», «BiEy Ay»ning Xo'jaobod gaz ombori qurilishi, «ABB Lummus Global» bilan hamkorlikdagi Sho'rtan gaz-kimyo majmuasi shular jumlasidandir. O'zbekistonning AQSh bilan savdo aylanmasi 300 mln. AQSh dollardan oshdi.

2001 yil 11 sentyabr kuni xalqaro terroristlar AQShda sodir etgan fojiali voqealar paytida O'zbekiston birinchilardan bo'lib AQSh hukumatining Xalqaro terrorizmga qarshi aksilterror kaolitsiya tuzish haqidagi taklifi tarafdori bo'lib chiqdi. O'zbekiston AQSh bilan birgalikda xalqaro aksilterror kaolitsiyada faol qatnashdi. O'zbekiston bilan AQSh o'rtasidagi hamkorlik yanada mustahkamlanib, rivojlanib bormoqda. 1991 yildan 2001 yil sentyabrgacha tomonlar orasida davlat ahamiyati darajasida 28 ta tashrif qayd etilgan bo'lsa, 2001 sentyabrdan 2002 yil aprelegacha esa 20 taga yaqin ana shunday tashriflar amalga oshirildi.

2002 yil 11-14 mart kunlari O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov boshliq davlat delegatsiyasi Prezident Jorj Bush taklifiga binoan rasmiy davlat tashrifi bilan AQShda bo'ldi. AQSh Prezidenti J. Bush va martabali hukumat vakillari Islom Karimovni Oq uyda obro'-e'tiborli mehmon sifatida kutib oldi. Tomonlar xalqaro ahvol, Markaziy Osiyodagi jarayonlar, xalqaro terrorizmga qarshi kurash, harbiy va harbiy-texnikaviy, iqtisodiy hamkorlik masalalarda fikr almashdilar. Tashrif yakunida **«O'zbekiston bilan AQSh o'rtasida o'zaro sheriklik va hamkorlik asoslari to'g'risida deklaratsiya»**, ilmiy-texnikaviy tadqiqotlar, yadroviy materiallar va texnologiyalar tarqalishining oldini olishda hamkorlik, moliya, qishloq xo'jaligiga oid qator hujjatlar imzolandi.

AQSh ni sinovli damlarda qo'llab-quvvatlagani uchun Prezidentimiz Islom Karimov Amerika jamoatchiligi tomonidan «Xalqaro miqyosdagi buyuk davlat arbobi» mukofoti bilan taqdirlandi. Bu mukofot Amerika xalqining O'zbekiston xalqiga hurmat-e'tiborining timsolidir.

Shunday qilib, O'zbekiston va AQSh o'rtasidagi o'zaro manfaatli hamkorlik tobora o'sib bordi va mustahkamlandi. Bugungi kunda O'zbekiston va AQSh strategik hamkor va sherik mamlakatlardir.

**O'zbekistonning Evropa
mamlakatlari bilan
hamkorligi**

O'zbekiston Respublikasining jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvda Evropa Ittifoqi mamlakatlari bilan o'zaro manfaatli aloqalarni yo'lga qo'yish va tobora chuqurlashtirish alohida o'rin tutadi. 1996 yil 21 iyunda Florentsiya shahrida imzolangan O'zbekiston bilan Evropa Ittifoqi o'rtasidagi «Sheriklik va hamkorlik

to'g'risidagi bitim», uning 1999 yil 1 iyulda kuchga kirishi mamlakatimizning Evropa Ittifoqi mamlakatlari bilan o'zaro munosabatlarining huquqiy negiziga aylandi.

O'zbekistonning Evropa Ittifoqi mamlakatlari bilan siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnik va madaniy-gumanitar aloqalari yildan-yilga rivojlanib, chuqurlashib bormoqda. Respublikamizda Evropa Ittifoqiga a'zo mamlakatlarning 145 firma va kompaniyasi vakolatxonalarini akkreditatsiya qilindi. Evropalik sarmoyadorlar ishtirokida tashkil etilgan 491 ta korxonalar ishlayapti, ulardan 111 tasi yuz foizlik Evropa kapitaliga ega. 1995-2002 yillarda Evropa Ittifoqi mamlakatlarining firma va kompaniyalari respublikamizda umumiy qiymati qariyb 8 mlrd. AQSh dollarlik yirik sarmoyaviy loyihalarni amalga oshirishda qatnashdi. 2002 yilda O'zbekistonning Evropa Ittifoqi mamlakatlari bilan mahsulot ayirboshlash hajmi 1 mlrd. 65,8 mln. AQSh dollarini, 2003 yil yanvar-oktyabr oylari yakunlari bo'yicha esa 910,6 mln. AQSh dollarini tashkil etdi.

O'zbekistonning Evropa Ittifoqining a'zosi, ulkan iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy salohiyatga ega bo'lgan Germaniya bilan o'zaro manfaatli aloqalari kengayib bormoqda. O'zbekiston Prezidenti I.Karimovning Germaniyaga 1993 yil 28 aprel kuni boshlangan va besh kun davom etgan rasmiy tashrifi O'zbekiston bilan Germaniya o'rtasida munosabatlarni yo'lga qo'yishda muhim ahamiyatga egadir. I.Karimov GFR Federal prezidenti Rixard fon Vayzenker va Federal kantsler Gelmut Kol bilan samimiy, o'zaro tenglik asosida, ishonch va qat'iyat bilan suhbatlashdi. Ikki davlat o'rtasida madaniy hamkorlik to'g'risida, sarmoyalar qo'yishni amalga oshirish va o'zaro himoya qilishga ko'maklashish to'g'risida, ilmiy tadqiqotlar va mutaxassislar fondini tashkil etish to'g'risida bitimlar imzolandi. "Doyche bank", "Mercedes-Bents" va "Simens" kompaniyalarining rahbarlari bilan uchrashuvlar bo'ldi, ular bilan hamkorlik qilish haqida kelishib olindi. Safar natijalariga ko'ra O'zbek-Germaniya hamkorligi masalalari bo'yicha hukumatlararo komissiya tuzildi. Toshkentda ikki-tomonlama savdo-iqtisodiy palata tashkil etildi, GFRning elchixonasi ochildi. 1994 yil 1 sentyabrda GFR poytaxti Bonnida O'zbekiston Respublikasining Evropada birinchi elchixonasi ochildi. Hozirgi paytda elchixona Germaniyaning yangi poytaxti Berlin shahrida faoliyat yuritmoqda. "Toshkent-Frankfurt" havo yo'li ochildi, O'zbekistonda "Doyche-bank"ning bo'limi faoliyat ko'rsatmoqda.

Germaniyaning "Geydelber" firmasi O'zbekistonda nashriyot-matbaa sohasida hamkorlik qilayotgan yirik kompaniyadir. "Geydelber" firmasi asbob-uskunalar bilan Yangiyo'l kitob fabrikasi, Toshkent va Nukus poligrafiya kombinatlari, Samarqanddagi "Tong" nashriyoti qayta jihozlandi. O'zbekistondagi "Rastr" va "Groteks" nashriyotlari "Geydelber" firmasi texnologiyasi asosida ishlamoqda. Natijada maktablar uchun darslik, o'quv qo'llanmalari va boshqa turdagi nashriyot mahsulotlari ishlab chiqarish ancha yaxshilandi. 2001 yilda O'zbekiston-Germaniya-Rossiya hamkorligidagi "Namangan qog'oz" qo'shma korxonasi qurilib ishga tushirildi.

O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimovning 2001 yil 2-5 aprel kunlari Germaniya Federativ Respublikasiga, Germaniya Federal kantsleri Gerxard Shrederning 2002 yil 9-

10 may kunlari O'zbekistonga qilgan rasmiy safarlari O'zbekiston-Germaniya o'rtasidagi o'zaro manfaatli hamkorlikni yangi bosqichga ko'tardi.

Ikki mamlakat tadbirkorlari va rasmiy doirlari o'rtasida aloqalar kengayib bormoqda. 1997 yilda O'zbekistonda 55 ta Germaniya kompaniyasining vakolatxonalari faoliyat yuritgan bo'lsa, 2001 yilda bu ko'rsatkich 80 taga etdi. Ularning eng yiriklari «Xobas TAPo», «Xiva Karpet» va boshqalardir. 2003 yilda Germaniyalik sarmoyadorlar ishtirokida engil sanoat, oziq-ovqat sanoati, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash, farmatsevtika sanoati, transport va boshqa sohalarda tashkil etilgan 138 ta korxonalar faoliyat ko'rsatdi, ulardan 40 tasi yuz foizlik Germaniya kapitaliga ega. o'zbekistonga kiritilayotgan Germaniya sarmoyalari hajmi 2001 yildayoq 1 mlrd. AQSh dollaridan oshdi. Ikki mamlakat o'rtasidagi savdo aylanmasi 2001 yilda 283,3 mln. AQSh dollarini tashkil etdi. Germaniya Federativ Respublikasi O'zbekistonning Evropadagi eng yirik iqtisodiy hamkoridir.

O'zbekiston bilan **Frantsiya** o'rtasida munosabatlarni o'rnatish va rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. 1993 yil 28-30 oktyabr kunlari O'zbekiston delegatsiyasining Frantsiyaga rasmiy tashrifi ikki davlat o'rtasidagi hamkorlikka asos soldi. Prezident I.Karimov Frantsiya Prezidenta F.Mitteran, Frantsiyaning boshqa rahbarlari hamda jamoatchilik vakillari bilan do'stona suhbat va samarali muzokaralar yuritdi. F.Mitteran qabul marosimida nutq so'zlab: "Hozirgi siyosiy vaziyatda Markaziy Osiyoda etakchi o'rinni egallab turgan mustaqil O'zbekiston Sharq bilan Fapb o'rtasida ishonchli ko'pri bo'lishi mumkin. Ko'p asrlik tarix, teran an'analarga ega bo'lgan, insoniyatning faxriga aylangan allomalarni etkazib bergan O'zbekiston doimo frantsuzlarning diqqatini tortib kelgan. Bu tashrifdan keyin shuni ishonch bilan aytish mumkinki, mamlakatingiz biz uchun yanada yaqin bo'lib qoldi", deb ta'kidlagandi. Bu Vatanimiz to'g'risida, uning shon-shuhratini ulug'lovchi xolisona, oliyanoblik bilan berilgan bahodir. Safar natijasida Parijda **«O'zbekiston Respublikasi va Frantsiya Respublikasi o'rtasida do'stlik va hamkorlik to'g'risida shartnoma»**, madaniyat, ilmiy-texnikaviy va maorif sohasida hamkorlik qilish to'g'risida bitim, sarmoyalarni o'zaro rag'batlantirish va himoyalash to'g'risida bitim imzolandi.

Mamlakatimiz rahbarining Parij Xartiyasini imzolashi respublikamizda demokratiyaning yanada rivojlanishi, shuningdek, O'zbekistonning Evropa va boshqa taraqqiy etgan mamlakatlar bilan yanada yaqinlashuvi uchun muhim ahamiyatga ega bo'ldi. O'zbekiston Milliy banki bilan Frantsiyadagi yirik "Kredit Kommersial de Frans" banki o'rtasida muddaolar haqida bitim imzolandi, unda Buxoroda neftni qayta ishlash zavodi qurish loyihasini pul bilan ta'minlash ko'zda tutildi. Taniqli "Elf-akiten" neft-kimyoy kontserni, "Texnip" firmasi va boshqa kompaniyalar bilan Buxoroda neftni qayta ishlash zavodi qurishga kelishildi. Frantsiya va O'zbekiston o'rtasida savdo-sotiq hisob-kitoblarini ta'minlab turgan "Kredi kommersila de Frans" banki zavod qurilishini ham mablag' bilan ta'minladi. O'zbekiston bu bankka mablag' qo'ydi, u hamkorlik uchun kafolat bo'lib turibdi.

1994 yil 25-27 aprel kunlari Frantsiya Prezidenti F.Mitteranning O'zbekistonga qilgan rasmiy tashrifi chog'ida imzolangan ikki mamlakat tashqi ishlar vazirliklari o'rtasidagi hamkorlik to'g'risida, O'zbekiston va Frantsiya o'rtasida fuqarolarning erkin harakati haqidagi bitimlar, shuningdek havo transporti sohasida hamkorlik to'g'risidagi deklaratsiyalar imzolandi.

O'zbekiston bilan Frantsiya o'rtasida iqtisodiy, ilmiy, madaniy, aloqalar kengayib bormoqda. Qishlok xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash, oziq-ovqat, neft va gaz sanoati, qurilish va boshqa sohalarda hamkorlik qilinmoqda.

O'zbekiston xalqaro ishlarda katta tajriba va nufuzga ega bo'lgan **Buyuk Britaniya** bilan ham hamkorlik qilmoqda. 1993 yil 22-25 noyabr kunlari O'zbekiston Prezidenti I.Karimov boshliq respublikamiz delegatsiyasining rasmiy amaliy tashrif bilan Buyuk Britaniya va Shimoliy Irlandiya birlashgan qirolligida bo'lishi ikki mamlakat o'rtasidagi hamkorlik tarixida buyuk voqea bo'ldi. Mamlakatimiz rahbarining qirolicha Elizaveta II, Bosh vazir J.Meyjor bilan samimiy, ochiq o'zaro manfaatli suhbatlari, muzokaralari bo'lib o'tdi. Safar samarali bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi bilan **Buyuk Britaniya qirolligi o'rtasida o'zaro iqtisodiy aloqalar to'g'risida shartnoma**, sarmoyadorni o'zaro rag'batlantirish va himoyalash to'g'risida bitim, havo yo'llarini ochish to'g'risida bitim, ikki mamlakat hududida fuqarolarning erkin yurishi haqida memorandum imzolandi. "Toshkent-London" havo yo'lida samolyot qatnovining yo'lga qo'yilishi aloqalarni yaxshilashda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. 1996 yilning boshlarida O'zbekistonda Britaniya Kengashi bo'limining ish boshlashi hamkorlikni mustahkamlash va kengaytarish yo'lidagi yangi qadam bo'ldi.

O'zbekistonning Finlyandiya, Avstriya, Belgiya, Shveytsariya, Italiya, Ispaniya, Gretsiya, Polsha, Vengriya, Chexiya, Slovakiya, Xorvatiya, Bolgariya kabi Evropa mamlakatlari bilan siyosiy, diplomatik, iqtisodiy va madaniy aloqalari o'rnatildi va kengayib bormoqda. Shveytsariyaning Altendorf shahrida O'zbekiston Savdo uyining ochilishi muhim voqea bo'ldi. Bu maskan bugungi kunda savdo uyigina bo'lib qolmay, O'zbekistonning Evropa va jahonda biznes va savdo markazi hisoblanadigan mamlakat - Shveytsariyadagi vakolatxonasiga ham aylandi.

O'zbekiston bilan Evropa Ittifoqi o'rtasida aloqalarning yo'lga qo'yilishi mamlakatimizning Evropa mamlakatlari bilan hamkorligini yangi bosqichga ko'tardi. 1996 yilda Evropa Ittifoqi Kengashi bilan O'zbekiston o'rtasida sheriklik va hamkorlik bitimi imzolandi. Bitim tufayli O'zbekiston Evropa Ittifoqi va unga a'zo bo'lgan 15 davlat bilan siyosiy, huquqiy, iqtisodiy, investitsiya, moliya, bojxona, ilm-fan, madaniyat, tibbiyot, telekommunikatsiya, transport va boshqa sohalarda sheriklik va hamkorlik munosabatlari o'rnatildi.

O'zbekiston Oliy Majlisi bilan Evroparlament o'rtasida ham aloqalar o'rnatildi. Bu aloqalar O'zbekiston parlamenti bilan Evroparlament o'rtasida 1998 yilda tuzilgan hamkorlik qo'mitasi darajasida kengayib bormoqda. O'zbekiston bilan Evropa Ittifoqi

o'rtasida imzolangan sheriklar va hamkorlik to'g'risidagi bitim bunga aloqador davlatlar parlamentlari tomonidan ratifikatsiya qilindi.

O'zbekiston tashqi siyosatida iqtisodiy omillar hal qiluvchi rol o'ynaydi. Xorijiy mamlakatlardan respublikaga ilg'or texnologiyalar, sarmoyalar kirib kelishi, ko'plab qo'shma korxonalarining qurilishi oqilona tashqi siyosatning natijasidir.

2003 yilda respublikamizda xorijiy sarmoya ishtirokida barpo etilgan 2087 ta qo'shma korxonada jahondagi 80 mamlakatdan kelgan sheriklari bilan birgalikda faoliyat ko'rsatdi. Ular 386,7 mlrd. so'm hajmida iste'mol mollari, eksport uchun sifatli tovarlar ishlab chiqardi, aholiga xizmat ko'rsatdi. Jahondagi 80 dan ortiq xorijiy bank bilan o'zaro munosabatlar o'rnatilgan. Mustaqillik yillarida O'zbekistonga kiritilgan chet el investitsiyalari 14 mlrd. AQSh dollaridan oshdi. Bir yilda taxminan 1 mlrd. AQSh dollari o'zlashtirilmogda. O'zbekiston jahondagi 140 mamlakat bilan savdo-sotiq qilmoqda. Tar yilgi tovar ayirboshlash hajmi 6-8 mlrd. AQSh dollarini tashkil etmoqda. Ilg'or mamlakatlar kadrlar tayyorlashda, bank sohasida va boshqaruvda, axborot tarmoqlarini yo'lga qo'yishda, etakchi birjalar bilan aloqalar o'rnatishda, qonunchilik tajribasini o'rganishda respublikamizga ko'maklashmoqdalar.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonda tarixiy jihatdan qisqa bir davrda xalqaro munosabatlarni yo'lga qo'yish va rivojlantirish bobida asrlarga arziydigan ishlar amalga oshirildi. O'zbekiston o'zining tinchliksevar, yaxshi qo'shnihilik, o'zaro foydali hamkorlikka qaratilgan siyosati va faoliyati bilan butun dunyoga tanildi, jahon hamjamiyatida o'zining munosib o'rmini egalladi, uning mavqei yildan-yilga mustahkamlanib bormoqda.

Sinov savollari

1. Xalqaro vaziyatda qanday o'zgarishlar sodir bo'ldi?
2. Xavfsizlikka qanday omillar tahdid solmoqda?
3. O'zbekistonning geosiyosiy jihatdan qulay imkoniyatlari nimalardan iborat?
4. Qanday geosiyosiy jihatlar O'zbekistonga qiyinchiliklar tug'dirmoqda?
5. Mustaqil tashqi siyosat yuritish borasida qanday huquqiy zaminlar yaratildi?
6. O'zbekistonning tashqi siyosati qanday tamoyillarga tayanadi?
7. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 17-moddasini daftaringizga yozib oling.
8. Dunyodagi qaysi davlatlar Toshkentda o'z elchixonalarini ochgan?
9. Qaysi mamlakatlarda O'zbekistonning elchixonalari faoliyat ko'rsatmoqda?
10. O'zbekiston nima uchun jahon hamjamiyatiga qo'shilish yo'lidan bormoqda?
11. O'zbekistonning BMT bilan aloqalari haqida so'zlab bering.
12. O'zbekistonning EXHT bilan hamkorligi haqida nimalarni bilasiz?

13. O'zbekistonning YuNESKO bilan hamkorligi haqida so'zlab bering.
14. Shanxay hamkorlik tashkilotining tuzilishi va faoliyati haqida nimalarni bilasiz?
15. GUUAM tashkiloti to'g'risida nimalarni bilasiz?
16. MDH qachon tashkil topdi, unga qaysi respublikalar a'zo bo'lib kirdi?
17. MDH muassislari tomonidan qabul qilingan Almati Deklaratsiyasida nimalar haqida bayonot berildi?
18. MDH faoliyati haqida nimalarni bilasiz?
19. MDH faoliyatidagi salbiy va ijobiy tomonlar nimalarda o'z ifodasini topdi?
20. O'zbekiston va Rossiya o'rtasida davlatlararo munosabatlarning o'rnatilishi haqida so'zlab bering.
21. O'zbekiston bilan Ukraina o'rtasidagi o'zaro manfaatli aloqalar haqida so'zlab bering.
22. Markaziy Osiyo respublikalari o'rtasida aloqalarning yo'lga qo'yilishi haqida nimalarni bilasiz?
23. Orol muammosini hal qilish yo'lida qanday tadbirlar amalga oshirilmoqda?
24. O'zbekistonning Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston bilan tuzilgan abadiy do'stlik to'g'risidagi shartnomalarning mohiyati nima?
25. Nima sababdan MOIH Markaziy Osiyo Hamkorlik Tashkiloti etib qayta tuzildi?
26. O'zbekistonning Qozig'iston bilan hamkorligi haqida so'zlab bering.
27. O'zbekiston va Turkiya aloqalari haqida so'zlab bering.
28. O'zbekistonda Pokiston sarmoyadorlari bilan qanday qo'shma korxonalar barpo etilgan?
29. O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi hamkorlik aloqalari haqida referat yozing.
30. O'zbekiston va Xitoy o'rtasidagi aloqalar haqida nimalarni bilasiz?
31. O'zbekiston bilan Koreya Respublikasi o'rtasida qanday sohalarda hamkorlik qilinmoqda?
32. O'zbekiston va Yaponiya o'rtasida o'zaro manfaatli aloqalar nimalarda o'z ifodasini topmoqda?
33. O'zbekiston bilan AQSh o'rtasidagi hamkorlik haqida nimalarni bilasiz?
34. O'zbekistonning Evropa mamlakatlari hamkorlik aloqalari haqida so'zlab bering.
35. Siz yashayotgan viloyat, shahar va tumanda chet el sarmoyalari ishtirokida qanday qo'shma korxonalar tuzilgan? Ular faoliyatini o'rganing va referat yozing.

XOTIMA

Aziz talaba, Siz mazkur darslikni qo'lga olib, uni mutolaa qilib, dono xalqimizning necha ming yilliklar bilan bo'ylasha oladigan, o'ziga xos betakror tarixi, betimsol osori atiqalari, yuksak ma'naviy qadriyatlari bilan tanishib chiqdingiz. Shubhasizki, buning natijasida tarixiy xotirangiz, tasavvur olamingiz yanada boyidi, aqlu zehningiz, shuuringiz tag'inda charxlandi. Eng muhimi, Siz ulug' ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan noyob bisotlar, tarixiy merosni o'rganish barobarida o'zligingizni tanish, kimlarning qonuniy vorislari, davomchilari ekanligingizni yana bir bor anglab etishga musharraf bo'ldingiz.

Shu o'rinda muhtaram Yurtboshimizning «Haqqoniy tarixni bilmasdan turib esa o'zlikni anglash mumkin emas», degan donishmandona so'zlari beixtiyor yodga keladi. Ha, haqqoniy tarix tom ma'noda bilimlar manbai, ma'naviyat negizi, qolaversa, chinakam tarbiya maktabidir.

Ne baxtki, milliy mutaqqillikka erishganimiz tufayli ona tariximiz to'g'risidagi chin haqiqat yuzaga chiqdi, uning qiyofasini to'sib kelgan g'uborlar, «oq» va «qora» dog'lar butkul supirib tashlandi. Buning orqasida katta tarix yaratgan xalqimizning yuksak dahosi, ne-ne buyuk ajdodlarimizning yorqin siymosi, ularning mangulikka daxldor o'lmas merosi yangidan to'la kuch bilan namoyon bo'ldi.

Qo'lingizdagi ushbu darslik ham milliy istiqlol sharofati bilan tug'ilgan bebaho imkoniyatdan foydalanib, Vatan tarixiga yangicha tamoyillar nuqtai nazaridan yondashilib, asrlar silsilasini xolis, haqqoniy va ilmiy asosda o'rganilib yaratilgandir. Siz uning sahifalarini qunt bilan o'rganib, bu azim yurt bag'rida uzoq davrlar davomida yuz bergan xilma-xil tarixiy jarayonlarni, voqea, hodisalarni ko'z o'ngingizdan birma-bir o'tkazdingiz hamda ularning nechog'lik murakkab, ziddiyatli kechganligiga guvoh bo'ldingiz. Ayni chog'da ne-ne ulug' tarixiy siymolarimizning o'z kindik qonlari to'kilgan shu muqaddas yurt uchun, uning erki, ozodligi, hurligi va mustaqilligi uchun fidoyilik bilan kurashganligiga, o'z ongli hayoti, faoliyatini shu oliyjanob maqsadlarga baxshida etganligiga amin bo'ldingiz. Boshqa bir o'rinda esa buyuk bobokalonlarimizning boy ilmiy, madaniy meros yaratib, yurt dovrug'ini dunyoga ma'lumu mashhur etganligini anglab, o'zingizda faxru iftixor tuyg'usini his qildingiz.

Davlatimiz rahbari Islom Karimov Amir Temur siymosi haqida to'xtalib «Amir Temur bizning faxrimiz, iftixorimiz, g'ururimiz», deb bejiz aytmaganligining boisi ham mana shundan.

Xullas, o'z tarixini puxta bilish, undan yaxshi xabardor bo'lish, navqiron avlodimizning Sizdek namoyandalari uchun bamisoli suv bilan havodek zarurdir. Negaki, u Sizni shu muborak Vatanni farzand yanglig' sevish, uning har bir siqim tuprog'ini ko'zga to'tiyo etish, ona yurt xizmatiga kamarbasta bo'lish, uning sarhadlarini har qanday yovuz kuchlardan, g'animlardan himoyalash, kerak bo'lsa aziz jonni ham fido qilishga chorlaydi. Bunda ulug' ajdodlarimizning ibratlari, jasoratlari Sizga ruhiy madadkor bo'ladi.

Bizu siz Vatanimiz tarixini chuqur, asosli o'rganish orqaligina milliy istiqloldek bebaho ne'matning qadrini yanada teran tushunamiz. Va, u bizning qo'limizga osonlik bilan kelmaganligiga, unga erishish yo'li og'ir, mashaqqatli kechganligiga, bu borada mislsiz qurbonlar berilganligiga jonli guvoh bo'lamiz. Binobarin, istiqlol ne'matini

avaylab asrash, uni non kabi, jon kabi ulug'lash, bugina emas, uni mustahkamlash va kuchaytirish borasida doimiy sa'y-harakatlarda bo'lishlik har birimizning jonajon ishimiz, fuqarolik burchimiz bo'lmog'i ayni muddaodir. Siz, minnatdor o'g'il-qizlarimiz, buni hamisha yodingizda tutmog'ingiz kerak bo'ladi.

MUHIM VOQEALAR SOLNOMASI

Mil. av. VIII-VII asrlar	Qadimgi Xorazm va Baqtriya ilk davlat tuzilmalarining vujudga kelishi
Mil. av. 530-329 yillar	O'рта Osiyo Eron ahomaniylari hukmronligi ostida.
Mil. av. 522 yil	Marg'iyonada ahomaniylarga qarshi Frada boshchiligida qo'zg'olon.
Mil. av. 329 yil	Iskandarning O'рта Osiyoga yurishi.
Mil. av. 329-327 yillar	O'рта Osiyo xalqlarining Spitamen boshchiligida Iskandar qo'shinlariga qarshi kurashi.
Mil. av. 312-250 yillar	O'рта Osiyoda Salavkiylar hukmronligi.
Mil. av. 250-140 yillar	Baqtriya davlatining qayta tiklanishi, rivojlanishi va inqirozi
Mil. av. III-II asrlar Mil. av. 175-140 yillar	Qang' davlatining tashkil topishi, rivojlanishi Qang' davlatining So'g'd va Shoshni qo'shib olishi.
Mil. av. III-I asrlar	Davan (Farg'ona) davlatining tashkil topishi, rivojlanishi
Mil. av. I-melodiy IV asrlar	Kushonlar sulolasi hukmronligi.
305 yil	Xorazmda Afrig'iylar sulolasi hukmronligining boshlanishi.
V-VI asrlar	Eftaliylar sulolasi hukmronligi.
551-715 yillar	Markaziy Osiyo xalqlari Turk hoqonligi tarkibida.
VI asrning 80-yillari	Turk hoqonligining g'arbiy va sharqiy qismlarga bo'linib ketishi.
VII asrning ikkinchi yarmi	Arablarning O'рта Osiyoga harbiy yurishlari.
704-715 yillar	Arablarning Movarounnahrni zabt etishi. Qutayba ibn Muslim hukmronligi.
769-783 yillar	Muqanna qo'zg'oloni.
806 yil	Rofe ibn Lays boshchiligidagi qo'zg'olon.
821-873 yillar	Xurosonda Tohiriylar sulolasi hukmronligi.

864-888 yillar	Movarounnahrda Nasr ibn Ahmad Somoniy hukmronligi.
873-900 yillar	Xurosonda Safforiylar hukmronligi
888-907 yillar	Ismoil Somoniy hukmronligi.
977-997 yillar	Sobuqteginning G'aznaga hukmronligi
995 yil	Xorazmda Afrig'iylar sulolasining tugatilishi
995-997 yillar	Xorazmdan Ma'mun ibn Muhammad hukmronligi
999-1005 yillar	Buxoroning Nasr Bug'roxon tomonidan zabt etilishi. Movarounnahrda Qoraxoniylar hukmronligining o'rnatilishi
998-1030 yillar	Mahmud G'aznaviy hukmronligi
999-1017 yillar	Xorazmda Abdul Abbos Ma'mun ibn Ma'mun hukmronligi
1040 yil	Dondaniqon jangi
1043 yil	Saljuqiylarning Xorazmni zabt etishi
1074 yil	Mahmud Qoshg'ariyning «Devoni lug'ati turk» asarining yaratilishi.
1077-1097 yillar	Xorazmda Anushtagin hukmronligi
1097-1127	Xorazmda Qutbiddin Muhammad hukmronligi.
XII asr birinchi yarmi	Qoraxitoylarning Movarounnahrda bostirib kirishi.
1118-1157 yillar	Saljuqiy Sulton Sanjar hukmronligi
1127-1156 yillar	Xorazmshoh Otsiz ibn Qutbiddin Muhammad hukmronligi.
1141 yil	Qatvon cho'lida Sulton Sanjar qo'shinlarining qoraxitoylar tomonidan tor-mor qilinishi.
1156-1172 yillar	Xorazmda Elarslon ibn Otsizning hukmronligi
1172-1200 yillar	Xorazmshoh Takash ibn Elarslon hukmronligi
1200-1220 yillar	Muhammad Xorazmshoh hukmronligi

1219 yil	Chingizxonning O'rta Osiyoga yurishi
1219-1220 yillar	Mo'g'ullar tomonidan O'tror, Buxoro va Samarqand shaharlarining bosib olinishi. Temur Malik tomonidan Xo'jand shahrining mudofaa qilinishi
1221 yil	Mo'g'ullar tomonidan Termiz, Balx, Urganch shaharlari, Xuroson va Afg'onistonning zabt etilishi
1220-1231 yillar	Xorazmshoh Jaloliddin Manguberdining mo'g'ullarga qarshi kurashi
1225-1238 yillar	Savdogar Mahmud Yalavoch Movarounnahr noibi
1227-1347 yillar	Chig'atoy ulusi
1238 yil	Buxoroda Mahmud Torobiy qo'zg'oloni
1238-1289 yillar	Mahmud Yalovochning o'g'li Mas'udbekning Chig'atoy ulusiga noibliigi
1337 yil	Xurosonda sarbadorlar harakatining boshlanishi
1336 yil 9 aprel	Amir Temur tavalludi
1358-1361 yillar	Mo'g'uliston xoni Tug'luq Temurning Movarounnahrarga yurishi
1365 yil	Ilyosxo'janing Movarounnahrarga yurishi
1365-1366 yillar	Samraqandda sarbadorlar qo'zg'oloni
1370-1405 yillar	Sohibqiron Amir Temur saltanati
1386-1389 yillar	Amir Temurning Eronga (uch yillik) yurishi
1389 yil	Amir Temurning To'xtamishga qarshi yurishi
1391 yil	Qunduzcha yonidagi jang
1392-1396 yillar	Amir Temurning besh yillik yurishi.
1394-1395 yillar	Amir Temurning To'xtamishga qarshi uchinchi yurishi.
1398 yil	Amir Temurning Hindistonga yurishi.

1398-1404 yillar	Amir Temurning etti yillik yurishi.
1402 yil	Anqara jangi
1405 yil	Amir Temurning vafoti.
1409-1449 yillar	Movarounnahrda Ulug'bek hukmronligi.
1417 yil	Buxoroda madrasa qurilishi.
1417-1425 yillar	Samarqandda Ulug'bek madrasasi qurilishi.
1428 yil	Ulug'bekning pul islohoti.
1428-1429 yillar	Ulug'bek rahbarligida Samarqand rasadxonasining bunyod etilishi.
1441-1501 yillar	Alisher Navoiyning hayoti va faoliyati.
1449 yil	Mirzo Ulug'bekning fojiali vafoti.
1451-1469 yillar	Movarounnahr va Ğirotda temuriy Abusaid Mirzo hukmronligi.
1455-1537 yillar	Kamoliddin Behzod hayoti va faoliyati.
1469-1594 yillar	Movarounnahrda temuriy Sulton Ahmad Mirzo hukmronligi.
1483-1530 yillar	Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti va faoliyati.
1500-1501 yillar	Shayboniyxon tomonidan Samarqand va Buxoroning egallanishi.
1507 yil	Ğirotni Shayboniyxon tomonidan egallanishi.
1510 yil	Shayboniyxonning Eron shchohi Ismoil I bilan to'qnashuvi va halok bo'lishi.
1510-1530 yillar	Ko'chkunchixon hukmronligi.
1511 yil	Mustaqil Xiva xonligining tashkil topishi.
1533-1539 yillar	Ubaydullaxon hukmronligi.
1539 yil	Ubaydullaxon tomonidan Xorazmning zabt etilishi.

1551-1556 yillar	Navro'z Ahmad (Baroqxon) hukmronligi.
1557-1598 yillar	Abdullaxon II hukmronligi va markazlashgan davlat tuzishi.
1588 yil	Toshkentda Abdullaxon II ga qarshi qo'zg'olon.
1598-1601 yillar	Shayboniyxonlarning so'ngi vakillari Abdulmo'min va Pirmuhammad II hukmronligi.
1601-1605, 1605-1661 yillar	Ashtarxoniy Boqimuhammad va Valimuhammad hukmronligi.
1602-1623 yillar	Xorazmda Arab Muhammad hukmronligi.
1611-1642 yillar	Buxoro xonligida Imomqulixon (Ashtarxoniy) hukmronligi.
1613 yil	Toshkentda Imomqulixonga qarshi xalq qo'zg'oloni.
1613-1619 yillar	Samarqandda amir Yalango'sh tomonidan Sherdor va Tillakori madrasalarining qurilishi.
1616 yil	Xivada Arab Muhammad madrasasining qurilishi.
1623-1642 yillar	Xorazmda Asfandiyorxon hukmronligi.
1643-1663 yillar	Xivada Abdulg'ozi I hukmronligi.
1645-1681 yillar	Buxoroda Abdulazizxon hukmronligi.
1663-1687 yillar	Xivada Anushaxon hukmronligi.
1681-1702 yillar	Buxoroda Subxonqulixon hukmronligi.
1681 yil	Qoraqalpoqlar qo'zg'oloni.
1688 yil	Xorazmning Buxoro xonligiga qo'shib olinishi.
1688-1702 yillar	Xivada Shohniyoz Eshik og'asining hukmronligi.
1702-1711 yillar	Buxoroda Ubaydullaxon II hukmronligi.
1702-1714 yillar	Xivada Arab Muhammad II hukmronligi.
1708-1709 yillar	Samarqand va Buxoroda xalq qo'zg'oloni.

1710 yil	Shohruhbiy tomonidan Qo'qonda o'zbeklarning minglar urug'i hukmronligining o'rnatilishi.
1711-1747 yillar	Buxoro xonligida Abulfayzxon hukmronligi.
1719 yil	Xivada Sherg'ozixon madrasasining qurilishi.
1740 yil	Eron shohi Nodirshohning O'rta Osiyoga yurishi.
1753-1758 yillar	Buxoroda mang'it amir Muhammad Rahimxon hukmronligi.
1770-1790 yillar	Qo'ng'irot urug'idan Muhammad Ali Inoqning Xivada hokimiyatni egallashi.
1785-1800 yillar	Buxoroda Shohmurodxon hukmronligi.
1798-1810 yillar	Qo'qonda Olimxon hukmronligi.
1800-1825 yillar	Buxoroda Amir Faydar hukmronligi.
1804-1806 yillar	Xivada Eltuzarxon hukmronligi.
1806-1825 yillar	Muhammad Rahim I hukmronligi.
1822-1842 yillar	Qo'qonda Muhammadalixon (Madalixon) hukmronligi.
1826-1860 yillar	Buxoroda amir Nasrullo hukmronligi.
1841 yil	Qo'qonda Madalixonga qarshi qo'zg'olon.
1842 yil	Amir Nasrulloning Qo'qonni bosib olishi.
1864-1910 yillar	Xorazmda Muhammad Rahimxon II (Feruz) hukmronligi.
1845-1858 yillar	Qo'qon xoni G'udayorxonning birinchi hukmronlik davri.
1853 yil	Ruslar tomonidan Oqmachit istehkomining bosib olinishi.
1855-1856 yillar	Qoraqalpoqlar qo'zg'oloni.
1858-1862 yillar	Mallaxon hukmronligi.
1860-1885 yillar	Amir Muzaffar hukmronligi.

1862-1863 yillar	Xudoyorxonning ikkinchi marta taxtni egallashi.
1864 yil	Rus qo'shinlarining Avliyoota, Turkiston va Chimkent shaharlarini bosib olishi.
1865 yil, 17 iyun	Toshkentning rus qo'shinlari tomonidan bosib olinishi.
1866-1875 yillar	Xudoyorxonning uchinchi marta hukmronligi.
1866 yil, 2 va 18 oktyabr	Chor Rossiyasi tomonidan O'ratepa va Jizzaxning bosib olinishi.
1867 yil, 11 iyul	Turkiston general-gubernatorligi va Turkiston okrugining tashkil topishi.
1868 yil, 2 iyun	Buxoro amiri qo'shinlarining Zirabuloqdagi mag'lubiyati mag'lubiyati.
1868 yil, 23 iyun	Buxoro bilan Rossiya o'rtasidagi tuzilgan bitimga ko'ra Buxoroning qaram davlatga aylantirilishi.
1868 yil	Toshkentda birinchi tipografiya va litografiyalar qurib, ishga tushirildi.
1870 yil	Toshkentda kimyo laboratoriyasi ochildi. Toshkentda birinchi bor shahar nizomi joriy qilindi. Toshkentda Turkiston ommaviy kutubxonasi ochildi.
1873 yil, 18 sentyabr	Pomirga tutash beklklarni Buxoro ixtiyoriga o'tkazish haqida Rossiya va Buxoro o'rtasida tuzilgan shartnoma.
1873 yil, 29 may	Rus qo'shinlari tomonidan Xivaning bosib olinishi.
1873 yil, 12 avgust	Xiva bilan Rossiya o'rtasida Gandimiyon shartnomasining tuzilishi. Xivaning Rossiyaga qaram davlatga aylantirilishi.
1873-1876 yillar	Farg'ona vodiysida Po'latxon qo'zg'oloni.
1876 yil, 19 fevral	Qo'qon xonligining tugatilishi va uning hududida Turkiston general-gubernatorligi tarkibida Farg'ona viloyatining tashkil etilishi.
1880 yil	Axaltekin harbiy ekspeditsiyasi tomonidan Mixaylovskiy bo'g'ozidan Qizil Arvatgacha temir yo'l qurishga kirishildi.

1881 yil	Kaspiy orti viloyatining tashkil topishi.
1885-1910 yillar	Buxoroda Sayyid Abdulahad hukmronligi.
1886 yil	Farg'onada bug' yordamida ishlaydigan birinchi paxta tozalash zavodining qurilishi.
1887 yil	Zarafshon okrugining Samarqand viloyatiga aylantirilishi.
1887 yil	Amudaryo filotiliyasining ta'sis etilishi.
1888 yil	Temir yo'l Samarqandgacha etkazilgan.
1891-1892 yillar	Turkiston o'lkasiga rus dehqonlarining ommaviy ko'chirib keltirilishi.
1892 yil, iyun	Toshkent qo'zg'oloni
1894 yil	Buxoroda birinchi rus-tuzem maktabining ochilishi.
1895-1899 yillar	Samarqand-Andijon temir yo'lining qurilishi.
1898 yil, may	Andijonda Dukchi eshon qo'zg'oloni.
1899 yil	Andijon va Yangi Marg'ilon shoxobchalari bilan Samarqand-Toshkent temir yo'lining qurib bitkazilishi.
1900 yil	Birinchi o'zbek alifbosi «Ustodi avval»ning yaratilishi.
1890-1906 yillar	Toshkent-Orenburg temir yo'lining qurilishi.
1900 yil	Mirzacho'lda sug'orish ishlarining yo'lga qo'yilishi.
1906 yil	Toshkent temir yo'lining ishga tushirilishi. O'rta Osiyo va Toshkent-Orenburg temir yo'llarining qo'shilishi.
1907 yil, 17 aprel	Toshkentda ikkinchi Davlat Dumasiga saylovlar.
1908 yil	Qadimshunos V.L.Vyatkin tomonidan Ulug'bek rasadxonasi (Samarqand) xarobalarining ochilishi.
1910-1920 yillar	Buxoro amirligida Sayid Olimxonning hukmronligi.

1910-1911 yillar	Podsho qo'shinlari tomonidan Turkistonda yangi usul maktablarining ommaviy tarzda yopilishi.
1912-1914 yillar	Turkistonda Qo'qon-Termiz, Qo'qon-Andijon-Farg'ona-Jalolobod temir yo'llari qurilishi.
1912 yil	Gorchakovo-Skobelev, Qo'qon-Namangan, Kogon-Buxoro temir yo'l shoxobchalarining ishga tushirilishi.
1916 yil	Front orti ishlariga mardikorlikka safarbarlikka qarshi O'rta Osiyoda xalq qo'zg'olonlari.
1916 yil 13-29 iyul	Jizzax qo'zg'oloni
1917 yil 7 fevral	Rossiyada fevral burjua-demokratik inqilobi va samoderjaviening ag'darilishi.
1917 yil 14 mart	Toshkentda "Sho'roi Islomiy" tashkiloti tuzildi.
1917 yil 16 aprel	Butunturkiston musulmonlarining I qurultoyi ochildi.
1917 yil 1-2 may	Moskvada Butun rossiya musulmonlarining I Qurultoyi bo'lib o'tdi.
1917 yil iyun	"Shuroi Ulamo" tashkiloti vujudga keldi.
1917 yil 21-31 iyul	Qozon shahrida Butunrossiya musulmonlarining II Qurultoyi bo'lib o'tdi.
1917 yil 17-20 sentyabr	Butunturkiston musulmonlarining II qurultoyi bo'lib o'tdi.
1917 yil 1 noyabr	Toshkentda sovet hokimiyati o'rnatildi.
1987 yil 12-15 noyabr	Butunturkiston musulmonlarining III qurultoyi bo'lib o'tdi.
1917 yil 15-22 noyabr	Turkiston o'lka sovetlarining III qurultoyi bo'lib o'tdi. Unda Turkiston Xalq Komissarlari Soveti tuzildi.
1917 yil 26-27 noyabr	Qo'qonda Turkiston musulmonlarining IV favqulodda qurultoyi bo'lib o'tdi. Unda Turkiston Muxtoriyati tashkil etildi.
1917 yil 25 dekabr	Qo'qonda o'lka musulmon ishchi, askar va dehqonlarining I favqulodda qurultoyi bo'lib o'tdi.

1918 yil 19-21 fevral	Turkiston Muxtoriyati fojiali ravishda tugatildi.
1918 yil mart	Buxoro-Kogon yo'nalishida Kolesov qonli voqeasi yuz berdi.
1918 yil mart-aprel	Farg'ona vodiysida sovet hokimiyatiga qarshi harakatiing boshlanishi.
1918 yil 21 aprel	Toshkentda Turkiston Xalq universiteti ochildi.
1918 yil 20 aprel – 1 may	Toshkentda Butunturkiston Sovtalarining V Qurultoyi bo'lib o'tdi. Unda Turkiston avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi (TASSR) tuzildi.
1918 yil iyun	O'lka bolsheviklari (kommunistlari)ning qurultoyi bo'lib o'tdi. Unda Turkiston Kompartiyasi tashkil topdi.
1918 yil oktyabr	Turkiston o'lka sovetlarining IV qurultoyi bo'ldi. Unda TASSRning birinchi Konstitutsiyasi qabul qilindi.
1919 yil 19 yanvar	Toshkentda Osipov isyoni uyushtirildi.
1919 yil mart	O'lka musulmon kommunistlari byurosi (o'lka Musbyuro) tuzildi.
1919 yil oktyabr	Markazdan Toshkentga katta vakolatlarga ega bo'lgan Turkkomissiya yuborildi.
1920 yil 2 fevral	Xivada xonlik hokimiyati ag'darildi.
1920 yil 27-30 aprel	Butunxorazm xalq vakillari I qurultoyi Xorazm Xalq Sovet Respublikasining tuzilishi.
1920 yil 2 sentyabr	Buxoroda amirlik hokimiyati ag'darildi.
1920 yil 13 sentyabr	Rossiya Federatsiyasi hukumati bilan XXSR o'rtasida ittifoq shartnomasi tuzildi.
1920 yil 6-8 oktyabr	Butunbuxoro xalq vakillari I qurultoyi, Buxoro Xalq Sovet Respublikasining tuzilishi.
1921 yil 4 mart	Moskvada BXSR bilan RSFSR o'rtasida ittifoq shartnomasi imzolandi.
1921 yil	Tarixiy va madaniy yodgorliklarni muhofaza qilish va o'rganish ishi bo'yicha Turkiston qo'mitasi tashkil qilindi.

1921-1922 yillar	Turkiston ASSRning Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand viloyatlarida dastlabki er-suv islohoti o'tkazildi.
1922 yil 30-31 dekabr	Moskvada Butunittifoq sovetlarining I s'ezdi bo'ldi. Unda SSSR tuzish to'g'risidagi Deklaratsiya va ittifoq Shartnomasi imzolandi.
1923 yil 5-9 mart	Toshkentda O'rta Osiyo Respublikalarining I iqtisodiy konferentsiyasi bo'ldi. Unda O'rta Osiyo iqtisodiy Kengashi (Sredazbyuro) tuzildi.
1924 yil	Hukmron Markaz rahbarligida O'rta Osiyoda milliy-davlat chegaralanishi amalga oshirildi.
1924 yil 27 oktyabr	O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tuzilganligi e'lon qilindi.
1925 yil 6-12 fevral	O'zbekiston kompartiyasining I ta'sis s'ezdi bo'lib o'tdi. Unda O'zbekiston Kompartiyasi tuzilganligi rasmiylashtirildi.
1925 yil 13 fevral	Buxoroda Butuno'zbek sovetlarining I qurultoyi ochildi. Unda "O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tuzilganligi to'g'risidagi Deklaratsiya" qabul qilindi.
1925 yil may	O'zbekiston SSR SSSR tarkibiga kiritildi.
1928 yil	Arab imlosi asosidagi o'zbek yozuvidan lotin yozuviga o'tildi.
1931 yil	Toshkent Moliya instituti tashkil etildi.
1933 yil	Toshkentda observatoriya ochildi.
1937 yil	Moskvada I o'zbek san'ati va adabiyoti dekadasi bo'lib o'tdi.
1939 yil	Farg'ona kanali qurildi.
1939 yil	Birinchi ovoqli o'zbek kinofilmi – "Azamat" yaratildi.
1940 yil	O'zbekistonda lotin yozuvidagi alfavitdan krillitsa yozuviga o'tildi.
1940 yil 9 yanvar	O'zbekiston davlat Fan qo'mitasi SSSR FANing filialiga aylantirildi.
1941 yil 22 iyun	O'zbekiston ikkinchi jahon urushi girdobiga tortildi.

1943 yil 4 noyabr	O'zbekiston Fanlar Akademiyasi tashkil qilindi.
1944 yil mart	Bekobodda O'zbekiston metallurgiya zavodi ishga tushirildi.
1943 yil oxiri - 1944 yil boshlari	O'z Vatanidan badarg'a qilingan chechenlar, ingushlar, qrim-tatarlari, mesxeti turklari, ponteya greklari O'zbekistonga ko'chirib keltirildi.
1945 yil 7 may	Bekobod shahrining tashkil topgan vaqti .
1951 yil 10 iyul	Olmalik shahrining tuzilgan vaqti.
1952 yil 21-22 fevral	O'z KP (b) MQ ning X Plenumida «Respublikada mafkuraviy ishlarning ahvoli va uni yaxshilash chorolari to'g'risida» qaror qabul qildi. Ko'plab ijodkor ziyolilar tanqid va badnom qilindi.
1953 yil 22 sentyabr	Taxiatosh shahrining tuzilgan vaqti
1956 yil 5 noyabr	Toshkent televizion markazi ishlay boshladi.
1957 yil 15 mart	Yangier shahrining tuzilgan vaqti
1959 yil	Farg'ona neftni qayta ishlash zavodi ishga tushirildi.
1958-1960 yillar	Jarqoq-Buxoro-Samarqand-Toshkent gaz quvuri yo'li qurildi.
1961 yil 8 may	Guliston shahrining tuzilgan vaqti
1961-1965 yillar	Buxoro-Ural gaz quvuri yo'li qurildi.
1962 yil	Navoiy-Uchquduq temir yo'li qurildi.
1962 yil	Jizzax-Mehnat temir yo'li qurildi.
1963 yil 16 fevral	Sirdaryo viloyati tuzildi.
1964-1966 yillar	Muborak -Toshkent-Chimkent -Bishkek -Almata gaz quvuri yo'li qurildi.
1965-1975 yillar	O'rta Osiyo-Markaz gaz quvuri yo'li qurildi.
1969 yil 21 yanvar	Qo'ng'iro't shahrining tuzilgan vaqti.
1972 yil 20 iyul	Zaravshon shahrining tuzilgan vaqti.

1973 yil 29 dekabr	Jizzax viloyati tuzildi.
1977 yil 6 noyabr	Toshkent metrosining Chilonzor yo'nalishi ishga tushirildi.
1978-1979 yillar	Toshkentda balandligi 350 metrli televizion minora qurildi.
1982 yil 20 aprel	Navoiy viloyati tuzildi
1989 yil 23 iyun	Islom Karimov O'z KP MQ sining birinchi kotibi etib saylandi.
1989 yil 21 oktyabr	O'zSSR Oliy Kengashi «O'zbekiston SSR ning Davlat tili to'g'risida» Qonun qabul qilindi.
1989 yil 1 dekabr	«Qoraqalpog'iston Assr davlat tili to'g'risida» Qonun qabul qilindi.
1990 yil 24 mart	O'zbekiton Prezidenti lavozimi ta'sis etildi.
1990 yil 24 mart	Islom Karimov Respublika Oliy Sovet sessiyasida O'zbekiston Prezidenti etib saylandi.
1990 yil 20 iyun	Respublika Oliy Soveti «Mustaqillik Deklaratsiyasi» ni qabul qildi.
1990 yil 14 dekabr	Qoraqalpog'iston Oliy Soveti «Qoraqalpog'iston Respublikasi davlat suvereniteti to'g'risida Deklaratsiya» qabul qildi.
1991 yil 31 avgust	O'zR Oliy Kengashning navbatdan tashqari oltinchi sessiyasida Prezident Islom Karimov O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligini e'lon qildi. «O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida» konstitutsiyaviy Qonun qabul qilindi.
1991 yil 1 sentyabr	O'zbekiston Respublikasining Mustaqillik kuni, umumhalq bayrami.
1991 yil 1 noyabr	O'zbekiston halq demokratik partiyasi tashkil topdi.
1991 yil 18 noyabr	O'zbekiston Respublikasining Davlat bayrog'i qabul qilindi.
1991 yil 29 dekabr	O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi to'g'risida referendum o'tkazildi.

1991 yil 29 dekabr	O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga umumxalq saylovi bo'ldi. I.A. Karimov O'zbekiston Respublikasining Prezidenti etib saylandi.
1991 yil dekabr	O'zbekiston ishtirokida MDH tuzildi.
1992 yil yanvar	Viloyat, tuman shaharlarda xokimlik lavozimi ta'sis etildi.
1992 yil yanvar	Millatlararo madaniyat markazi Respublika Baynalmilal madaniyat markaziga aylantirildi.
1992 yil yanvar	O'zbekiston Milliy olimpiya qo'mitasi tuzildi.
1992 yil 28 yanvar	«O'zbekiston xavo yo'llari» milliy kompaniyasi tashkil etildi.
1992 yil 26 fevral	O'zbekiston EXHT ga a'zo bo'ldi.
1992 yil 28 fevral	Prezident farmoni bilan 8 ta viloyat pedagogika inistitutlari universitetlarga aylantirildi.
1992 yil 2 mart 1992 yil 16 mart	O'zbekiston BMT ga a'zo bo'ldi. Toshkentda birinchi bo'lib AQSh elchixonasi ochildi.
1992 yil 27 mart	Prezident farmoni bilan Ro'za hayitining birinchi kuni dam olish, bayram kuni deb e'lon qilindi.
1992 yil 2 iyul	O'zbekiston Respublikasining Davlat gerbi qabul qilindi.
1992 yil 8 dekabr	O'zbekiston Respublikasining Konstituttsiyasi qabul qilindi.
1992 yil 10 dekabr	O'zbekiston Respublikasi Davlat madhiyasi qabul qilindi.
1993 yil 14 yanvar	Vatan himoyachilari kuni.
1993 yil sentyabr	Bahouddin Naqshband tavalludining 675 yilligi nishonlandi.
1993 yil oktyabr	Toshkentda BMT ning vakolatxonasi ochildi.
1993 yil 29 oktyabr	O'zbekiston YuNESKO ga a'zolikka qabul qilindi.
1993 yil 1 noyabr	O'zbekistonda aholi qo'lidagi rubl o'rmiga so'm-kupon (1 so'm-kupon 1 rublga tenglashtirilgan holda) muomalaga kiritildi.

1994 yil aprel	Respublika «Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik markazi tuzildi.
1994 yil 30 aprel	Markaziy Osiyo Iqtisodiy Hamjamiyati tashkiloti tashkil topdi.
1994 yil 5 may	«O'zbekiston Qahramoni» unvoni, «Mustaqillik» ordeni ta'sis etildi.
1994 yil 1 iyul	O'zbekiston Respublikasining milliy valyutasi-so'm (1so'm kursi 1000 so'm- kuponga tenglashtirilgan holda) muomalaga kiritildi.
1994 yil iyul	O'zbekiston NATO ning «Tinchlik yo'lida hamkorlik» dasturiga qo'shildi.
1994 yil 1 sentyabr	GFR poytaxti Bonnda O'zbekistonning Evropada birinchi elchixonasi ochildi.
1994 yil oktyabr	Mirzo Ulug'bek tavaludining 600 yilligi jahon miqyosida nishonlandi.
1994 yil 25 dekabr	O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga birinchi bor saylovlar bo'lib o'tdi.
1995 yil 18 fevral	«Adolat» sotsial demokratik partiyasi tuzildi.
1995 yil 23-24 fevral	Birinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasi bo'lib o'tdi. E. H. Xalilov Oliy Majlis Raisi etib saylandi.
1995 yil 23 fevral	Inson huquqlari bo'yicha Oliy Majlis vakili (Ombudsman) instituti ta'sis e'tildi.
1995 yil 26 mart	O'zbekiston Respublikasi Prezidenti vakolat muddatini 1997 yildan 2000 yilgacha uzaytirish bo'yicha referendum o'tkazildi.
1995 yil 3 iyun	Milliy tiklanish demokratik partiyasi tuzildi.
1995 yil iyul	Toshkentda EXHT ning mintaqaviy byurosi ochildi.
1995 yil 21 dekabr	O'zbekiston Respublikasining «Davlat tili to'g'risida» yangi tahrirdagi Qonuni qabul qilindi.
1996 yil yanvar	«Oltin meros» xalqaro xayriya jamg'armasi tuzildi.

1996 yil mart-avgust oylari	«O'zbekiston - Vatanim manim» qo'shiqlar birinchi ko'rik tanlovi bo'lib o'tdi.
1996 yil aprel	Amur Temur tavalludining 660 yilligi jahon miqyosida nishonlandi.
1996 yil 26 aprel	«Amir Temur» ordeni, «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni ta'sis etildi.
1996 yil 25 iyun 1996 yil iyul	O'zbekistonning AQSh da elchixonasi ochildi. O'zbekiston bilan Evropa Ittifoqi o'rtasida sherikchilik va hamkorlik to'g'risida shartnoma imzolandi.
1996 yil 19 iyul	«O'zDEUavto» qo'shma korxonasining rasmiy ochilish marosimi bo'ldi. «Damas», «Tiko», «Neksiya» rusumli avtomabillar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.
1996 yil 27 avgust	Prezident farmoni bilan har yili avgust oyining uchinchi yakshanba kuni «O'zbekiston - Vatanim manim» qo'shiq bayrami kuni deb e'lon qilindi.
1996 yil 18 oktyabr	Toshkentda Temuriylar tarixi davlat muzeyi ochildi.
1997 yil 9-10 yanvar	Bishkekda O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston o'rtasida abadiy do'stlik haqida shartnoma imzolandi.
1997 yil 22 avgust	Buxoro neftni qayta ishlash zavodi. Ishga tushirildi.
1997 yil 25 avgust–2 sentyabr	Samarqandda «Sharq taronalari» birinchi xalqaro festivali bo'lib o'tdi. Har ikki yilda shunday festivalni o'tkazish an'anaga aylandi.
1997 yil 29 avgust	O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida» Qonuni va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» qabul qilindi.
1997 yil oktyabr	Buxoro va Xiva shaharlarining 2500 yilligi nishonlandi.
1998 yil may	O'zbekiston alpinistlari Himolay tog'ining eng baland «Everest» cho'qqisiga chiqdilar
1998 yil 17 avgust	«El-yurt xurmati» ordeni ta'sis etildi
1998 yil oktyabr	Samarqandda Imom al-Buxoriy tavalludining xijriy-qamariy tavqim bo'yicha 1225 yilligi nishonlandi, yodgorlik majmui ochildi.
1998 yil oktyabr	Farg'ona shahrida Ahmad al-Farg'oniya haykal o'rnatildi, bog' yaratildi.

1998 yil 28 dekabr	«Fidokorlar» milliy demokratik partiyasi tashkil topdi.
1999 yil 16 fevral	Toshkentda terrorchi kuchlar tomonidan portlashlar sodir etildi.
1999 yil mart	«SamKochavto» qo'shma korxonasi ishga tushdi. «Otayo'l» rusumli avtobus va yuk avtomabillari ishlab chiqarish boshlandi.
1999 yil aprel	O'zbekiston GUUAM tashkilotiga a'zo bo'ldi.
1999 yil 9 may	Toshkentda «Xotira maydoni» majmuasining ochilish marosimi bo'ldi.
1999 yil may	Toshkentda o'zbek milliy kurashi bo'yicha birinchi jahon chempionati bo'lib o'tdi. Xalqaro kurash assotsiatsiyasi tuzildi.
1999 yil	Toshkent islom universiteti ochildi.
1999 yil 5 noyabr	Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligi nishonlandi, uning xotirasiga bag'ishlangan ulug'vor haykal, yodgorlik majmui ochildi.
1999 yil 5 dekabr	O'zbekiston Respublikasi ikkinchi chaqiriq Oliy Majlisiga saylovlar bo'lib o'tdi.
2000 yil 9 yanvar	O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi bo'ldi. I.A.Karimov O'zbekiston Respublikasi Prezidenti etib saylandi.
2000 yil 12 may	Toshkentda «Shahidlar xotirasi» yodgorlik majmui ochildi.
2000 yil 21 iyun	MDH sammitida terrorchilikka qarshi kurash markazini tuzish haqida qaror qabul qilindi.
2000 yil 30 avgust	«Jaloliddin Manguberdi» ordeni ta'sis etildi
2000 yil 16-17 noyabr	Burhoniddin Marg'inoniy tavalludining 910 yilliga va Imom Abu Mansur Maturidiy tavalludining 1130 yilligi nishonlandi, ular xotirasiga bag'ishlangan yodgorlik majmualari ochildi.
2001 yil 23 mart	«Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakati tashkil topdi.
2001 yil 24 aprel	Navoiy-Uchquduq-Sulton Uvaystog'-Nukus yo'nalishi bo'ylab qurilgan yangi temir yo'lda dastlabki yuk poezdi harakati boshlanadi.
2001 yil 14-15 iyun	O'zbekiston «Shanxay forumi»ga a'zo bo'ldi. Uning nomi Shanxay Hamkorlik Tashkiloti deb o'zgartirildi.

2001 yil avgust	Toshkent metrosi Yunusobod yo'nalishining 6 ta bekatdan iborat birinchi qismi ko'rib foydalanishga topshirildi.
2001 yil 16-17 noyabr	O'zbekiston-Qozog'iston davlat chegarasi to'g'risida shartnoma imzolandi.
2001 yil dekabr	Sho'rtan gaz-kimyo majmuasi ishga tushirildi.
2002 yil 27 yanvar	Ikki palatali parlament tuzish masalasida O'zbekiston Respublikasining referendumini bo'lib o'tdi.
2002 yil 28 fevral	Markaziy Osiyo Hamkorlik Tashkiloti tashkil etildi.
2002 yil 2 aprel	Termiz shahrining 2500 yilligi nishonlandi.
2002 yil 27 avgust	Toshkentda «Qatag'on qurbonlari xotirasi» muzeyi ochildi.
2003 yil 24 aprel	«O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida» Qonun qabul qilindi.
2004 yil 17 iyun	ShHT ning Toshkent sammiti bo'lib o'tdi.
2004 yil dekabr	O'zbekistonda ikki palatali parlament saylovlar bo'lib o'tdi.
2005 yil yanvar	
2005 yil 27 yanvar	O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senati tashkil etildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T.: O'zbekiston, 1999.
2. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T.1. -T.: O'zbekiston, 1996.
3. Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. T.2. -T: O'zbekiston, 1996.
4. Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T.3. -T.: O'zbekiston, 1996.
5. Karimov I.A. Bunyodkorlik yo'lidan T.4. -T.: O'zbekiston, 1996.
6. Karimov I.A. Yangicha fikrlash va ishlash davr talabi. T.5. -T.: O'zbekiston, 1997.
7. Karimov I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. T.6. —T.: O'zbekiston, 1998.
8. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. T.7. —T.: O'zbekiston, 1999.
9. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon turmush-pirovard maqsadimiz. T.8.. -T.: O'zbekiston, 2000.
10. Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. T.9. -T.: O'zbekiston, 2001.
11. Karimov I.A. Xavfsizlik va tinchlik uchun kurashmaq kerak. T.10. —T.: O'zbekiston. 2002.
12. Karimov I.A. Biz tanlagan yo'l demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo'li. T.11. —T.: O'zbekiston, 2003.
13. Karimov I.A. Tinchlik va xavfsizligimiz o'z kuch qudratimizga, hamjihatligimiz va qat'iy irodamiz bog'liq. —T.: O'zbekiston, 2004.
14. Levitin L. O'zbekiston tarixiy burilish pallasida. -T.: O'zbekiston, 2001.
15. Abu Tohirxo'ja: Samariya; Narshahiy: Buxoro tarixi; Bayoniy; Shajarai Xorazmshohiy; Ibrat: Farg'ona tarixi. -T.: Meros, 1991.
16. Ahmedov B. Sohibqiron Temur (hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati). -T.: 1996.
17. Avesto. Tarixiy-adabiy yodgorlik. Asqar Mahkam tarjimasi. -T.: Sharq, 2001.
18. Buniyodov 3. Anushtegin Xorazmshohlar davlati (1097-1231). -T.: G'afur G'ulom, 1998.
19. Buyuk siymolar, allomalar (uch kitob). -T.: Meros, 1995, 1996, 1998.
20. Vamberi Xerman. Buxoro yoki Movarounnahr tarixi. -T., 1990.
21. Jabborov I. O'zbek xalqi etnografiyasi. -T.: O'qituvchi, 1994.
22. Ziyoev H. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash. -T.: Sharq, 1998.
23. Ziyoev H. O'zbekiston mustaqilligi uchun kurashlarning tarixi - T., 2001.
24. Istoriya Uzbekistana. T. III (XVI-pervaya polovina XIX veka). -T.: Fan, 1993.
25. Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi. -T.: Cho'lpon, 1994.
26. Mo'minov I. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli. -T.: Fan, 1968.
27. Rtveladze E.V., Saidov A.X., Abdullaev E.V. Qadimgi O'zbekiston tsivilizatsiyasi: davlatchilik va huquq tarixidan lavhalar. -T.: Adolat, 2001.
28. Sagdullaev A. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarida. -T.: Universitet, 1996.
29. Salimov O., Usmonov Q, G'aniev D. Yangi O'zbekistonning 7 zafarli yili. —T.: Sharq, 1999.
30. Sulaymonova F. Sharq va G'arb. -T.: O'zbekiston, 1997.
31. Sodiqov M. Qosimov R. Mustaqillik- oliy ne'mat. -T.: Sharq, 2000.
32. Temur tuzuklari. -T.: G'afur G'ulom, 1991.

33. Usmonov Q, Sodiqov M, Oblomurodov N. O'zbekiston tarixi. I qism. O'quv qo'llanma. - T.: Meros, 2002.
34. Usmonov Q va boshqalar. O'zbekiston qaramlik va mustaqillik yillarida. -T.: O'qituvchi, 1996.
35. Usmonov Q. O'zbekistonda parlament taraqqiyotining yangi bosqichi. -T: G'afur G'ulom, 2004.
36. Shaniyazov K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. -T.: Sharq, 2001.
37. Sharifxodjaev M. Formirovanie otkritogo grajdanskogo obshchestva v Uzbekistane. -T.: Izdatelskiy dom «Mir ekonomiki i prava», 2002.
38. Sharifxo'jaev M. O'zbekiston: Yangi g'oyalar, yangi yutuqlar. -T.: Sharq, 2002.
39. Shihobiddin Muhammad an-Nasaviy. Sulton Jaloliddin Manguberdi hayoti tafsilotlari. -T.: O'zbekiston-Yozuvchi, 1999.
40. O'zbekiston tarixi. 1-qism. A.Sagdullaev B.Eshov tahriri ostida. -T.: Unversitet, 1999.
41. O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston Chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. -T: Sharq, 2000.
42. O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. -T.: Sharq, 2000.
43. O'zbekistonning yangi tarixi. Uchinchi kitob. Mustaqil O'zbekiston tarixi. - T.: Sharq, 2000.
44. O'zbekiston tarixi (qisqacha ma'lumotnoma). -T.: Sharq, 2000.
45. O'zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari -T.: Sharq, 2001.
46. O'zbekiston Respublikasi: Mustaqil davlatning bunyod bo'lishi. -T.: O'zbekiston, 1992.
47. O'zbekiston mustaqil taraqqiyot yo'lida (Usmonov Q, G'aniev D.). -T.: O'zbekiston, 1994.
48. O'zbekiston: Mustaqillikning 5 yili (Usmonov Q, G'aniev D.). -T.: Sharq, 1996.
49. O'zbekiston: 13 yil mustaqil taraqqiyot yo'lida. (R.Qosimov, Q.Usmonov va boshqalar). -T: O'qituvchi, 2004.
50. Qosimov B. Ismoilbek Gasparali. -T., 1992.
51. G'ulomov Ya.G'. Qadimgi madaniyatimizning izlaridan. -T.: Fan, 1960.
52. G'ulomov S., Usmonov Q. Mustaqillik O'zbekistonga nima berdi. -T.: O'AJBNT, 2000, 2001.
53. G'ulomov S., Salimov O., Usmonov Q, G'aniev D. Asrlarga teng yillar. T.: O'AJBNT, 2001.